Premiul pentru cea mai bună carte politică 2014
MARGARET MACMILLAN
RĂZBOIUL CARE A PUS CAPĂT PĂCII
DRUMUL SPRE 1914
„O strălucită expunere a lungului, atât de lungului marș către catastrofa europeană din 1914." – MAX HASTINGS
ISTORIE
TREI

MARGARET MACMILLAN

RĂZBOIUL CARE A PUS CAPĂT PĂCII

DRUMUL SPRE 1914

Traducere din engleză de
Smaranda Câmpeanu

TREI

Cuprins

Hărți 9

Introducere: Război sau pace? 17

1. Europa la 1900 33
2. Marea Britanie și „Splendida Izolare" 55
3. „Vai de tine, țară al cărei împărat este un copil!" Wilhelm al II-lea și Germania 81
4. *Weltpolitik*: Locul Germaniei pe scena internațională 128
5. *Dreadnought*: Rivalitatea maritimă anglo-germană 129
6. O prietenie puțin probabilă: Antanta Cordială între Franța și Regatul Unit 158
7. Ursul și Balena: Rusia și Marea Britanie 185
8. Loialitatea nibelungilor: dubla alianță dintre Austro-Ungaria și Germania 220
9. La ce se gândeau? Speranțe, temeri, idei și ipoteze ascunse 249
10. Visând la pace 285
11. Cu gândul la război 312
12. Elaborarea planurilor 331
13. Izbucnirea crizelor: Germania, Franța și Maroc 369
14. Criza bosniacă: Rusia și Austro-Ungaria se confruntă în Balcani 394
15. 1911: Anul discordiilor — Maroc, din nou 427
16. Primul Război Balcanic 453
17. Pregătiri de război sau pace: Ultimele luni de pace ale Europei 485
18. Asasinatul de la Sarajevo 527
19. Sfârșitul Concertului European: Austro-Ungaria declară război Serbiei 557

20. Stingerea luminilor: Ultima săptămână de pace a Europei 580
Epilog: Războiul 611
Mulțumiri 625
Note 629
Lista ilustrațiilor 659
Bibliografie 663
Index 685

Hărți

EUROPA 1914
FRONTUL DE VEST
FRONTUL DE EST
BALCANII

Balcanii, 1912–1914
RUSIA
Viena
Bratislava
Ipel
Budapesta
Tisa
Prut
Siret
N
Dunărea
AUSTRO - UNGARIA
Drava
Sava
ROMÂNIA
BOSNIA
Belgrad
Dunăre
Argeș
București
Olt
SANGEACUL
Sarajevo
Morava
Dunăre
Novi Pazar
SERBIA
Nis
MUNTENEGRU
Sofia
BULGARIA
Cetinje
Marea Adriatică
Skopje
Marița
Vardar
Adrianopol
Taranto
ALBANIA
Salonic
Vlorë
ITALIA
Dardanele
GRECIA
Marea Egee
Marea Ionică
IMPERIUL OTOMAN
Atena
Granițe la 1913
Granițe la 1912
150 kilometri
150 mile

Introducere:
Război sau pace?

În istorie au existat tot atâtea epidemii de ciumă câte războaie; cu toate acestea, războaiele și epidemiile de ciumă îi iau întotdeauna pe oameni prin surprindere.

— Albert Camus, *Ciuma*

Nimic din ceea ce s-a întâmplat vreodată, nimic din ceea ce a fost vreodată dorit, plănuit sau preconizat nu ar putea părea irelevant. Războiul nu este un accident: este un rezultat. Nici nu este nevoie să privești prea mult în urmă pentru a te întreba: un rezultat a ce?

— Elizabeth Bowen, *Bowen's Court*

Louvain era un oraș plictisitor, se consemna într-un ghid turistic din 1910, dar când a venit momentul, a luat foc ca un butoi de pulbere. Locuitorii săi nici nu-și imaginau că orășelul lor frumos și civilizat avea să aibă o asemenea soartă. Prosper și pașnic de-a lungul multor veacuri, era cunoscut pentru minunatele sale biserici, casele vechi, o splendidă primărie în stil gotic și o faimoasă universitate, fondată la 1425. Biblioteca universității, aflată în vechea și remarcabila Lakenhal*, adăpostea peste 200 000 de volume, printre care se numărau celebre lucrări de teologie, opere clasice, precum și o bogată

---

* Lakenhal (oland.) sau Halle aux draps (fr.) — în engl. în orig. Cloth Hall — clădire istorică aflată în centrul pieței principale a unui oraș european, adăpostind prăvălii destinate comercializării de pânzeturi, dar și de alte produse precum piele, ceară, mirodenii, mătase etc. Astfel de centre comerciale au fost construite din perioada medievală până în sec. al XVII-lea. (*N.t.*)

colecție de manuscrise, ce conținea o mare varietate de documente, de la o scurtă culegere de cântece transcrise de un călugăr în secolul al IX-lea până la manuscrise cu anluminuri, la realizarea cărora călugării trudiseră ani la rând. Însă la sfârșitul lunii august a anului 1914, pe când mirosul de fum se răspândea în aer, flăcările care înghițiseră orașul Louvain se puteau vedea de la kilometri distanță. O mare parte a localității, inclusiv minunata sa bibliotecă, fusese distrusă, iar locuitorii săi disperați se străduiau să părăsească așezarea îndreptându-se spre zonele rurale, cărând după ei cât puteau din agoniseala de-o viață, într-o imagine care avea să devină mult prea familiară în lumea secolului al XX-lea.

Asemenea celei mai mari părți din teritoriul Belgiei, Louvain a avut ghinionul de a se afla exact pe ruta invaziei germane în Franța în timpul Marelui Război, care a izbucnit în vara lui 1914 și care avea să se sfârșească pe 11 noiembrie 1918. Planul strategic german viza un război pe două fronturi, cu o acțiune de blocare a Rusiei, dușmanul dinspre est, și o invazie rapidă, urmată de o înfrângere a Franței, în vest. Se considera că Belgia, stat neutru, avea să accepte în tăcere starea de fapt, în timp ce trupele germane urmau să mărșăluiască pe teritoriul acesteia în drumul lor spre sud. Asemenea atâtor lucruri care s-au petrecut ulterior în Primul Război Mondial, și aceste presupuneri s-au dovedit a fi greșite. Guvernul belgian a decis să se opună, fapt ce a dat imediat peste cap planurile germanilor, iar britanicii, după o oarecare ezitare, au intrat în război împotriva nemților. În momentul în care trupele germane ajungeau la Louvain pe 19 august, acestea erau deja pline de resentimente față de ceea ce considerau a fi o rezistență lipsită de sens din partea belgienilor. În plus, se temeau de un atac al trupelor britanice și belgiene, precum și de civilii care ar fi putut să se decidă să ridice armele împotriva lor.

În primele zile, totul a decurs bine: germanii s-au comportat corect, iar locuitorii orașului Louvain erau mult prea speriați pentru a manifesta vreo urmă de ostilitate față de invadatori. Pe 25 august, în oraș au intrat noi trupe germane, care se retrăgeau din calea unui contraatac belgian, iar zvonurile conform cărora urmau să sosească englezii au început să se răspândească. S-au tras focuri de armă, cel mai probabil de către soldați germani speriați și, posibil, beți. Germanii au fost cuprinși de panică, convinși fiind că erau atacați, și așa au început primele represalii. În acea noapte și în următoarele zile, mulți civili au fost târâți din casele lor, iar unii dintre ei, printre care primarul, rectorul universității și câțiva ofițeri de poliție, au fost împușcați pe loc. În final, circa 250 de persoane dintr-un oraș care număra 10 000 de oameni au murit și încă și mai mulți au fost bătuți și umiliți. 1 500 de

locuitori din Louvain, de la copii mici până la vârstnici, au fost urcați într-un tren și trimiți în Germania, unde au fost întâmpinați cu insulte și batjocuri.

Soldații germani — cărora li se alăturau adesea și ofițerii lor — au devastat orașul, prădându-l, jefuindu-l și incendiind în mod deliberat clădiri. 111 din cele 9 000 de locuințe din Louvain au fost distruse. O biserică din secolul al XV-lea a fost mistuită de flăcări, iar acoperișul i-a cedat. Pe data de 25 august, la miezul nopții, soldați germani au pătruns în bibliotecă, unde au turnat benzină. Până dimineața clădirea era toată în ruine, colecțiile făcute scrum, iar focul a continuat să ardă mocnit zile la rând. Un cărturar din partea locului, preot de altfel, a discutat cu ambasadorul american în Belgia la câteva zile după acest incident; belgianul a descris cu calm distrugerea orașului, prietenii împușcați, refugiații disperați, însă când a venit vorba despre biserică, și-a lăsat capul pe brațe și a început să plângă.[1]

„Centrul orașului este un morman de ruine care fumegă", relata un profesor care se întorcea de la Louvain. „Peste oraș s-a așternut o tăcere apăsătoare. Toată lumea a plecat; la ferestruicile beciurilor se mai văd câteva fețe înspăimântate."[2]

Acesta era doar începutul dezastrului pe care Europa avea să-l declanșeze singură asupra sa în Primul Război Mondial.

Catedrala de la Reims, veche de 700 de ani, cea mai frumoasă și mai importantă dintre catedralele franceze, locul unde fuseseră încoronați cei mai mulți dintre regii Franței, a fost bombardată de artileria germană la scurt timp după dezastrul de la Louvain. Capul unei sculpturi magnifice înfățișând un înger a fost găsit zăcând pe jos, zâmbetul lui celest rămânând însă intact. Ypres, cu superbul său Lakenhal, a fost transformat la rândul lui într-un morman de moloz, iar centrul orașului Treviso, din nordul Italiei, a fost distrus de bombe. O mare parte a dezastrului, deși cu siguranță nu tot, a fost provocat de germani, lucru care a avut un impact puternic asupra opiniei publice americane și a contribuit la decizia Statelor Unite de a intra în război în 1917. După cum declara cu tristețe un profesor german la sfârșitul războiului: „Astăzi putem spune că aceste trei nume, Louvain, Reims, *Lusitania*, au pus capăt, toate în egală măsură, oricărei simpatii pe care ar fi putut-o nutri America pentru Germania."[3]

Pierderile de la Louvain au fost, într-adevăr, insignifiante față de ceea ce avea să vină — peste 9 milioane de soldați morți și alte 15 milioane răniți, o Belgie aproape în totalitate devastată, nordul Franței, Serbia și teritorii din Imperiul Țarist și cel Austro-Ungar distruse. Cu toate acestea, Louvain a devenit un simbol al distrugerii lipsite de sens, al răului pe care europenii l-au provocat singuri devastând o regiune care fusese cea mai prosperă și mai

puternică din lume, al urii iraționale și de nestăvilit între popoare care aveau atât de multe în comun.

Marele Război a început însă departe de Louvain, în cealaltă parte a Europei, la Sarajevo, în Balcani, prin asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Imperiului Austro-Ungar. Asemenea flăcărilor care au înghițit Louvain, asasinatul a atras după sine un conflict care a ajuns să angreneze cea mai mare parte a Europei, precum și multe alte regiuni din lume. Cele mai mari bătălii și cele mai mari pierderi s-au înregistrat pe Fronturile de Est și de Vest, dar s-au purtat lupte și în Balcani, în nordul Italiei, Orientul Mijlociu, Caucaz, precum și în Orientul Îndepărtat, în Pacific și Asia. Valuri de soldați din întreaga lume au fost aduși în Europa, fie din India, Canada, Noua Zeelandă sau Australia, în cazul Imperiului Britanic, fie din Algeria și Africa Subsahariană, în cazul francezilor. China a trimis culi pentru a asigura transportul proviziilor și săparea de tranșee pentru Aliați, în timp ce Japonia, și ea țară aliată, a ajutat la supravegherea căilor maritime ale lumii. În 1917, incitate dincolo de limita toleranței de provocările Germaniei, Statele Unite au intrat și ele în război. Au pierdut circa 114 000 de soldați și au căpătat sentimentul tot mai acut că au fost de fapt păcălite să se alăture unui conflict fără nicio miză pentru ele.

Pacea, dacă o putem numi astfel, a revenit în 1918, însă într-o Europă și o lume foarte diferite. Patru mari imperii se prăbușiseră: Rusia, care domnise asupra mai multor popoare, de la polonezi în vest până la georgieni în est; Germania, cu teritoriile sale poloneze și cele de peste mări; Austro-Ungaria, marele imperiu multinațional din inima Europei; și Imperiul Otoman, care încă includea părți din Europa, precum și teritoriul Turciei de astăzi și cea mai mare parte a Orientului Mijlociu arab. Bolșevicii preluaseră puterea în Rusia, cu visul de a crea o nouă lume comunistă, iar revoluția lor a declanșat o serie de mișcări similare în Ungaria, Germania și mai apoi în China. Vechea ordine internațională dispăruse pentru totdeauna. Slăbită și sărăcită, Europa nu mai era stăpâna de necontestat a lumii. În colonii, începeau să capete contur mișcări naționaliste și noi puteri se ridicau la periferia sa, Japonia la est și Statele Unite la vest. Marele Război nu a fost catalizatorul ascensiunii superputerii occidentale — acest lucru deja avea loc —, însă a accelerat sosirea secolului Americii.

În multiple feluri, Europa a plătit un preț extrem de scump pentru Marele ei Război: prin veteranii care nu și-au revenit niciodată psihic sau fizic, femeile rămase văduve și copiii deveniți orfani, tinerele care nu aveau să-și găsească niciodată un soț pentru că în război muriseră atâția bărbați. În primii ani de pace, noi calamități s-au abătut asupra societății europene:

epidemia de gripă (probabil un rezultat al răscolirii pământului încărcat de microbi din nordul Franței și Belgiei), care a ucis 20 de milioane de oameni pe întreg mapamondul; foametea, pentru că nu mai existau bărbați care să muncească pământul și nici rețele de transport care să asigure alimentarea piețelor; răzmeriţele politice, căci extremiștii de stânga și de dreapta făceau uz de forță pentru a-și împlini scopurile. La Viena, cândva unul dintre cele mai bogate orașe ele Europei, angajații Crucii Roșii au fost martori la revenirea febrei tifoide, holerei, rahitismului și scorbutului, boli considerate de mult eradicate în Europa. Și, după cum s-a și dovedit de altfel, anii '20 și '30 nu au fost decât un moment de pauză în ceea ce mulți numesc acum ultimul Război de Treizeci de Ani al Europei. În 1939, Marele Război a primit un nou nume, odată cu izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial.

Marele Război încă își mai face simțită prezența atât fizic, cât și în memoria noastră. Tone de armament zac încă îngropate pe câmpurile de luptă și din când în când câte o persoană — poate vreun fermier ghinionist care ară câmpurile din Belgia — este adăugată pe lista victimelor colaterale. În fiecare primăvară, unități ale armatelor belgiene și franceze trebuie să adune obuzele rămase neexplodate care sunt aduse la suprafață după dezgheţarea solului. Chiar și în amintirile noastre, Marele Război, datorită, în parte, unei extraordinare abundențe de jurnale, memorii, romane și picturi, dar și pentru că atât de mulți dintre noi avem rude care au participat la el, rămâne capitolul întunecat și înfricoșător din istoria noastră. Ambii mei bunici au luptat în război; unul în Orientul Mijlociu, alături de armata indiană, celălalt, doctor canadian, într-un spital de război de pe Frontul de Vest. Familia mea încă mai păstrează medaliile câștigate atunci, o sabie primită cadou de la un pacient recunoscător din Bagdad și o grenadă de mână cu care ne jucam, copii fiind, în Canada, până când cineva a realizat că, probabil, nu fusese niciodată dezamorsată.

Ne mai amintim de acest război și pentru că ridică atâtea întrebări. Cum a putut Europa să provoace singură un asemenea dezastru — sieși, dar și lumii întregi? Există multe posibile explicații; într-adevăr, atât de multe, încât este dificil să alegi dintre ele. Pentru început, putem vorbi despre cursa înarmărilor, despre planuri militare stricte, rivalități economice, războaie comerciale, imperialism și goana după acapararea de noi colonii sau despre sistemele de alianțe care divizau Europa în tabere beligerante. Ideile și sentimentele treceau adesea dincolo de granițele naționale: naționalismul cu detestabilii săi mesageri ai urii și disprețului față de ceilalți; temerile, față de pierderi posibile sau de revoluție, față de teroriști și anarhiști; speranțele, pentru schimbare sau o lume mai bună; pretențiile de onoare și bărbăție, ceea

ce însemna să nu dai înapoi și să nu pari slab; sau darwinismul social, care clasifica societățile umane ca pe niște specii și promova o credință nu atât în evoluție și progres, ci mai degrabă în inevitabilitatea confruntării. Și ce să mai vorbim despre rolul jucat de națiunile individuale și motivațiile acestora: ambițiile celor în ascensiune, precum Germania sau Japonia; temerile celor aflate în declin, precum Marea Britanie; dorința de revanșă a Franței și Rusiei; sau lupta pentru supraviețuire a Imperiului Austro-Ungar? În cadrul fiecărei națiuni erau și presiuni interne: o mișcare a clasei muncitoare care căpăta din ce în ce mai multă amploare, de exemplu, sau forțe revoluționare care acționau fățiș; cereri de exercitare a dreptului de vot de către femei sau de independență din partea națiunilor supuse; sau conflictele dintre clasele sociale, dintre credincioși și laici sau dintre armată și civili. Care a fost rolul jucat de toți acești factori în menținerea păcii îndelungate a Europei sau în împingerea ei către război?

Forțe, idei, prejudecăți, instituții, conflicte, toate sunt cu siguranță importante. Cu toate acestea, mai rămân cei poate mai puțin numeroși, care au zis totuși da, mergem înainte și declanșăm războiul, sau cei care, dimpotrivă, au spus nu, trebuie oprit. Unii dintre aceștia erau monarhi ereditari cu puteri extinse — kaiserul Germaniei, țarul Rusiei sau împăratul Austro-Ungariei. Alții — președintele Franței, prim-miniștrii Marii Britanii și Italiei — erau înalți demnitari care funcționau în cadrul unor regimuri constituționale. Aceasta a fost tragedia Europei și, în retrospectivă, tragedia întregii lumi — faptul că niciunul dintre actorii importanți ai momentului 1914 nu a fost lider puternic, cu inițiativă, care să fi avut curajul de a se opune presiunilor care împingeau lumea spre război. Într-un fel, orice explicație a motivelor care au stat la baza declanșării Marelui Război trebuie să pună în balanță marile curente ale trecutului și oamenii care au fost antrenați în ele, dar care câteodată au schimbat cursul lucrurilor.

Este simplu să ridici din umeri și să declari că Primul Război Mondial a fost inevitabil, însă acest mod de a gândi este periculos, în special într-o perioadă asemenea celei în care trăim acum, care în unele aspecte, nu toate, se aseamănă cu lumea dispărută a anilor de dinainte de 1914. Lumea de astăzi se vede confruntată cu provocări similare, unele de natură revoluționară, altele de natură ideologică, ca de exemplu ascensiunea militantismului religios sau mișcările de protest social, iar altele născute din tensiunile create între națiunile aflate în ascensiune și cele în declin, cum sunt China și SUA. Trebuie să ne gândim temeinic la felul în care pot izbucni războaiele, dar și la modalitățile prin care putem menține pacea. Națiunile se confruntă una cu cealaltă, la fel cum au făcut-o și în 1914, în ceea ce liderii lor credeau a fi

un joc controlat al intimidării reciproce. Cu toate acestea, să nu uităm cu câtă ușurință și cât de rapid s-a instaurat războiul în Europa în acele cinci săptămâni de după asasinarea arhiducelui. Pe parcursul crizelor precedente, unele la fel de grave ca aceea din 1914, Europa reușise să țină lucrurile sub control. Conducătorii săi — susținuți de o mare parte din popoarele lor în acest demers — optaseră pentru soluționarea disputelor și menținerea păcii. De ce nu s-a întâmplat la fel și în 1914?

Haideți să începem prin a ne imagina un peisaj prin care se plimbă oameni. Pământul, vegetația, dealurile, râurile, toate acestea sunt componente-cheie ale Europei, de la sisteme economice la structuri sociale, iar adierile de vânt reprezintă curentele de gândire care modelează concepțiile și opiniile europene. Închipuie-ți că tu ești unul dintre acești oameni din peisaj. Vei avea decizii de luat în viitor. Vremea este favorabilă, deși pe cer mai vezi câțiva nori răzleți. Drumul tău este unul ușor, ce traversează o câmpie deschisă. Știi că trebuie să îți continui înaintarea pentru că exercițiul fizic îți face bine și pentru că, în final, vrei să ajungi la o destinație sigură. Știi, de asemenea, că pe măsură ce avansezi, trebuie să fii precaut. S-ar putea să dai peste animale periculoase, trebuie să traversezi vaduri, iar în față se deschid pante abrupte. Cu toate acestea, nici nu-ți închipui că s-ar putea să aluneci de pe coama vreuneia și să-ți găsești sfârșitul aici. Ești un călător prea rațional și prea experimentat.

Și totuși, în 1914, Europa chiar a alunecat de pe o coastă abruptă, prăbușindu-se în vâltoarea unui conflict catastrofal, care avea să se soldeze cu milioane de morți, să-i secătuiască total economiile, să zdruncine din temelii imperii și societăți și să submineze definitiv supremația Europei în lume. Fotografiile înfățișând mulțimi ovaționând în marile capitale europene sunt înșelătoare. Iminența războiului i-a luat pe majoritatea europenilor prin surprindere, iar reacția lor inițială a fost una de șoc și neîncredere. Se obișnuiseră cu pacea; secolul scurs de la sfârșitul Războaielor Napoleoniene fusese cel mai pașnic cunoscut de Europa de la căderea Imperiului Roman. Într-adevăr, se mai purtaseră războaie, dar acestea avuseseră loc departe, în colonii, precum Războaiele Zulușilor din sudul Africii, sau la periferia Europei, precum Războiul din Crimeea, sau fuseseră scurte și decisive, precum Războiul Franco-Prusac.

Conflictul european generalizat a izbucnit pe 4 august, la puțin peste o lună de la asasinarea arhiducelui austriac la Sarajevo pe 28 iunie. În final, deciziile cruciale din acele săptămâni care au adus Europa în pragul războiului au fost luate, în mod surprinzător, doar de o mână de oameni (și aceștia, numai bărbați). Însă pentru a înțelege de ce au acționat așa cum au

făcut-o trebuie să ne întoarcem în trecut și să analizăm forțele care i-au modelat. Trebuie să înțelegem societățile și instituțiile al căror produs au fost. Trebuie să încercăm să înțelegem valorile și ideile, sentimentele și prejudecățile care au stat la baza felului în care aceștia au privit lumea. Trebuie să nu uităm totuși că, exceptând una sau două persoane, aceștia erau prea puțin conștienți de dimensiunea conflagrației în care își angrenau țările și întreaga lume. Din acest punct de vedere, se poate spune că rezonau pe deplin cu vremurile în care trăiau; majoritatea europenilor erau de părere că un război generalizat era fie imposibil, fie improbabil, fie menit să se sfârșească rapid.

Pe măsură ce încercăm să înțelegem rațiunea evenimentelor din vara lui 1914, trebuie să ne punem în locul celor care au trăit cu un secol în urmă, înainte de a ne pripi să-i învinovățim. Nu-i putem întreba acum pe liderii de atunci la ce se gândeau în momentul în care luau acele decizii ce aveau să ducă la distrugerea Europei, dar putem să ne facem o idee destul de bună studiind cronicile vremii și memoriile scrise mai târziu. Un lucru este clar: cei care au făcut acele opțiuni aveau întipărite în minte crize și momente precedente în care se luaseră sau se evitaseră anumite decizii.

Lideri ruși, de exemplu, nu uitaseră niciodată și nici nu iertaseră faptul că Austro-Ungaria anexase Bosnia și Herțegovina în 1908. În plus, Rusia eșuase în a-și sprijini protejata, pe Serbia, în momentul în care aceasta se confruntase cu Austro-Ungaria în Războaiele Balcanice din 1912–1913. Acum, Austro-Ungaria amenința să distrugă Serbia. Ce ar fi însemnat acest lucru pentru Rusia și prestigiul său dacă din nou ar fi stat cu mâinile în sân? Germania nu își sprijinise pe deplin aliata, Austro-Ungaria, în confruntările sale precedente; dacă nu ar fi făcut acest lucru acum, și-ar fi pierdut oare singurul aliat pe care s-ar fi putut baza? Faptul că alte crize anterioare, relativ grave, dintre aceste puteri, crize având ca obiect colonii sau zona Balcanilor, se soluționaseră pașnic constituia un alt factor de luat în seamă în calculele de la 1914. Amenințarea cu războiul mai fusese folosită, dar în final presiunile fuseseră aplanate de terțe părți, se făcuseră concesiuni, se ținuseră conferințe care avuseseră succes în soluționarea unor chestiuni periculoase. Politica pe marginea prăpastiei dăduse roade. Cu siguranță că și de această dată, în 1914, aveau să se pună în mișcare aceleași procese. Numai că acum politica pe marginea prăpastiei nu a funcționat. De această dată, Austro-Ungaria chiar a declarat război Serbiei, având susținerea Germaniei; Rusia a decis să sprijine Serbia și a pornit la război împotriva Austro-Ungariei și Germaniei; Germania a atacat aliatul Rusiei, Franța; iar Marea Britanie a intervenit de partea aliaților ei. Și astfel lucrurile au scăpat de sub control.

Izbucnirea războiului în 1914 a fost un șoc, dar ea nu a venit din senin. Norii de furtună se acumulaseră în ultimele două decenii și mulți europeni erau conștienți de acest lucru. Imagini ce înfățișau vijelii gata să se dezlănțuie, diguri pe cale să se rupă, avalanșe gata să înghită pământul erau foarte răspândite în literatura vremii. Pe de altă parte, mulți europeni, conducători, dar și cetățeni de rând, aveau o încredere de nezdruncinat că puteau face față amenințărilor acestui conflict și puteau construi instituții internaționale mai bune și mai puternice pentru a soluționa disputele în mod pașnic și a face din război o formulă perimată. Probabil că ultimii ani de glorie ai Europei de dinainte de război sunt în mare parte o proiecție a generațiilor ulterioare, dar, chiar și la acea vreme, literatura nu ducea lipsă de imagini reprezentând raze de soare ce se răspândeau pe întreg mapamondul în timp ce omenirea mărșăluia către un viitor mai prosper și mai fericit.

Foarte puține momente istorice sunt inevitabile. Europa nu a fost obligată să pornească la război în 1914; un război generalizat ar fi putut fi evitat până în ultimul moment, până pe 4 august, când Marea Britanie a decis în cele din urmă să se alăture conflictului. Privind în urmă, putem bineînțeles recunoaște mecanismele care au sporit șansele de declanșare a războiului, făcându-l mai probabil: rivalitățile pentru colonii, concurența economică, naționalismul etnic care măcina imperiile slăbite ale Austro-Ungariei și otomanilor sau dezvoltarea unei opinii publice naționaliste care punea noi presiuni asupra conducătorilor, silindu-i să susțină cauza drepturilor și intereselor naționale, așa cum erau ele percepute atunci.

Putem observa, așa cum au făcut-o și europenii vremii, tensiunile existente în ordinea internațională. Chestiunea germană, spre exemplu. Crearea statului german în 1871 dăduse naștere unei noi puteri mari în inima Europei. Avea oare Germania să fie centrul de sprijin în jurul căruia să se rotească restul Europei sau amenințarea împotriva căreia să se alieze? Cum aveau să se integreze statele din ce în ce mai puternice din afara Europei — Japonia și Statele Unite — într-un sistem mondial dominat de Europa? Darwinismul social, copilul nelegitim al teoriei evoluționiste, și vărul acestuia, militarismul, întăriseră ideea potrivit căreia concurența între națiuni era o lege a naturii și că, în final, cea mai bine adaptată avea să supraviețuiască. Și această selecție avea să se realizeze probabil prin război. Admirația pentru armată, considerată a fi cea mai nobilă componentă a unei națiuni, de la sfârșitul secolului al XIX-lea, precum și răspândirea valorilor militare în societățile civile alimentau convingerile conform cărora războiul era o necesitate în marea luptă pentru supraviețuire, că acesta avea să fie într-adevăr benefic societăților și avea să le învigoreze, ca să spunem așa.

Știința și tehnologia, care aduseseră atâtea beneficii umanității în secolul al XIX-lea, au creat, de asemenea, arme noi și mai periculoase. Rivalitățile naționale au alimentat o cursă a înarmărilor care, la rândul ei, a adâncit instabilitatea și, astfel, această cursă a escaladat. Națiunile căutau să se alieze pentru a-și compensa slăbiciunile, iar deciziile lor nu au făcut decât să grăbească izbucnirea războiului. Franța, care pierdea cursa demografică în fața Germaniei, a încheiat o alianță cu Rusia, în mare parte pentru importantele rezerve de efective militare ale acesteia. În schimb, Rusia a primit capital și tehnologie franceză. Alianța franco-rusă însă a făcut-o pe Germania să se simtă încercuită; aceasta s-a apropiat mai mult de Austro-Ungaria și, procedând astfel, a preluat și rivalitățile acesteia cu Rusia din Balcani. Pentru Germania, cursa navală era un mijloc de a obliga Marea Britanie să asume o atitudine mai prietenoasă; în schimb, ea nu a făcut decât să o convingă pe cea din urmă nu numai să surclaseze Germania în acest domeniu, dar și să abandoneze indiferența sa tradițională față de Europa și să se apropie mai mult de Franța și Rusia.

Planurile militare elaborate odată cu cursa înarmărilor și alianțele au fost adesea acuzate de a fi creat o mașinărie a apocalipsei care, odată pornită, nu mai putea fi oprită. La sfârșitul secolului al XIX-lea, toate puterile europene, cu excepția Marii Britanii, aveau o armată de recruți, cu un număr mic de cadre antrenate servind activ și un număr mult mai mare de civili în rezervă. În caz de război, puteau fi mobilizate armate uriașe în doar câteva zile. Mobilizarea în masă se baza pe o planificare detaliată, astfel încât fiecare recrut putea ajunge la unitatea de care ținea, cu echipamentul adecvat, apoi unitățile erau reunite în configurații corecte și transportate, în general cu trenul, la pozițiile care le fuseseră desemnate. Calendarele erau adevărate opere de artă, dar de cele mai multe ori lipsite de flexibilitate, nepermițând, cum a fost cazul Germaniei în 1914, o mobilizare parțială pe doar un singur front — astfel încât Germania a intrat în război simultan împotriva Rusiei și Franței în loc să declare război doar Rusiei. Și mai exista și pericolul de a nu se putea mobiliza suficient de rapid. Dacă inamicul se afla la granițe în timp ce oamenii tăi încă se străduiau să ajungă la unitățile lor sau să se urce în trenuri, rzboiul era ca și pierdut. Calendarele și planurile rigide amenințau să preia ele deciziile finale din mâinile liderilor civili.

Planurile militare se situează la un capăt al unui întreg spectru de explicații cu privire la izbucnirea Primului Război Mondial, la celălalt capăt aflându-se considerațiile nebuloase, dar totuși fascinante, cu privire la onoare și prestigiu. Wilhelm al II-lea al Germaniei și-a modelat personalitatea după marele său strămoș Frederic cel Mare, dar cu toate acestea fusese poreclit în

derâdere Guillaume le Timide, pentru că bătuse în retragere în cea de-a doua dintre cele două crize marocane. Voia oare să se repete acest lucru? Trăsături relevante la nivel individual erau valabile și pentru națiuni întregi. După umilința înfrângerii de către Japonia în 1904–1905, Rusia resimțea o nevoie presantă de a se reafirma ca mare putere.

Teama juca și ea un rol important în atitudinile pe care le asumau marile puteri una față de cealaltă și în felul în care liderii și opinia publică acceptau războiul ca pe un instrument politic. Austro-Ungaria se temea că avea să dispară ca putere dacă nu lua măsuri în privința naționalismului slav din cadrul propriilor granițe, și asta însemna să ia atitudine față de dorința de independență a Serbiei și a slavilor din sud, care acționa cu forță de magnet. Franța se temea de vecina sa Germania, mai puternică din punct de vedere economic și militar. Germania privea din ce în ce mai temătoare spre est. Rusia se dezvolta rapid și se reînarma; dacă Germania nu se confrunta cu Rusia curând, era posibil să nu mai aibă capacitatea de a o mai face vreodată. Marea Britanie avea mult de câștigat din perpetuarea păcii, dar se temea, precum o făcuse dintotdeauna, de situația în care o singură putere ar fi dominat continentul. Fiecare putere se temea de celelalte, dar și de propriul popor. Ideile socialiste se răspândiseră în întreaga Europă și sindicatele și partidele socialiste contestau puterea vechilor clase conducătoare. Să fi prevestit toate acestea o revoluție violentă, așa cum credeau mulți? Naționalismul etnic era, și el, o forță perturbatoare pentru Austro-Ungaria, dar și pentru Rusia și Marea Britanie, unde chestiunea irlandeză, mai degrabă decât problemele externe, constituise un subiect de îngrijorare pentru guvern în primele luni ale anului 1914. Putea oare războiul fi o cale care să ducă la ștergerea diviziunilor interne, unind populația într-un mare val patriotic?

În cele din urmă, iar acest lucru este valabil și pentru perioada contemporană, nu trebuie să subestimăm niciodată rolul jucat de greșeli, confuzii sau, pur și simplu, de proasta sincronizare în treburile omenești. Natura complexă și ineficientă atât a guvernului german, cât și a celui rus a făcut ca liderii civili să nu fie informați pe deplin cu privire la planurile militare, chiar și când acestea aveau implicații politice. Franz Ferdinand, arhiducele austriac asasinat la Sarajevo, s-a împotrivit multă vreme celor care doreau să rezolve problemele Austro-Ungariei prin război. În mod ironic, moartea sa a dus la îndepărtarea singurului om care ar fi putut împiedica țara sa să declare război Serbiei și astfel să declanșeze întreaga reacție în lanț. Asasinatul a avut loc la începutul vacanței de vară. În timp ce criza se aprofunda, nenumărați oameni de stat, diplomați și conducători militari părăsiseră deja capitalele. Sir Edward

Grey, ministrul de externe britanic, se delecta cu studiul păsărilor; în ultimele două săptămâni ale lunii iulie, președintele și premierul francez se aflau într-o vizită prelungită în Rusia și statele baltice și nu aveau contact cu Parisul decât rareori.

Cu toate acestea, concentrându-ne prea mult asupra factorilor care au împins Europa în război, îi putem trece cu vederea pe aceia care acționau în direcție contrară. Secolul al XIX-lea a fost martorul proliferării unor societăți și asociații care militau pentru scoaterea războiului în afara legii și care promovau alternative cum ar fi arbitrajul pentru soluționarea disputelor dintre națiuni. Oameni bogați precum Andrew Carnegie și Alfred Nobel au donat averi pentru a promova înțelegerea internațională. Mișcările muncitorești din întreaga lume și partidele socialiste s-au organizat în a Doua Internațională, care trecea în mod repetat moțiuni împotriva războiului și amenința cu greva generală în cazul izbucnirii unui conflict.

Secolul al XIX-lea a fost o extraordinară perioadă de progres, în știință, industrie și educație, mare parte a acestui avânt sprijinindu-se pe o Europă tot mai prosperă și puternică. Popoarele continentului erau legate unele de celelalte prin mijloace de comunicare mai rapide, comerț, investiții, migrație și expansiunea unor imperii mai mult sau mai puțin recunoscute ca atare. Globalizarea lumii de dinainte de 1914 a fost întrecută în istorie doar de vremurile de azi, de la sfârșitul Războiul Rece. Desigur, era foarte răspândită opinia că această nouă lume interdependentă avea să construiască noi instituții internaționale și avea să fie martora unei acceptări din ce în ce mai largi a unor standarde universale de comportament pentru națiuni. Relațiile internaționale nu mai erau privite, așa cum fuseseră în secolul a XVIII-lea, ca un joc în care dacă cineva câștiga, altcineva pierdea. Acum toată lumea avea de câștigat, dacă se reușea menținerea păcii. Folosirea pe scară din ce în ce mai largă a arbitrajului pentru soluționarea disputelor dintre națiuni, ocaziile frecvente în care marile puteri ale Europei colaborau pentru a aborda, de exemplu, crizele din Imperiul Otoman aflat în declin, crearea unei curți internaționale pentru arbitraj, toate acestea păreau să indice că, treptat, se puneau bazele unei modalități noi și mai eficiente de a gestiona problemele internaționale. Se spera că războiul avea să devină un vehicul perimat. Acesta reprezenta o metodă lipsită de eficiență în soluționarea disputelor. În plus, războiul devenea prea costisitor, atât sub aspectul epuizării resurselor combatanților, cât și al anvergurii pagubelor pe care noile arme și tehnologii le puteau provoca. Bancherii avertizau că, în ipoteza dezlănțuirii unui război generalizat, acesta s-ar împotmoli după câteva săptămâni pur și simplu deoarece ar fi fost imposibil de finanțat.

Cea mai mare parte a vastei literaturi despre evenimentele de la 1914 se întreabă, și pe bună dreptate, de ce a izbucnit Marele Război. Poate că ar trebui să ne punem un alt fel de întrebare: de ce nu s-a putut continua îndelungata perioadă de pace? De ce nu au triumfat acele forțe — neîndoielnic, puternice — care promovau pacea? La urma urmei, altă dată fuseseră victorioase. De ce sistemul a dat greș acum? Cea mai bună modalitate de a găsi un răspuns este de a observa cum s-au restrâns opțiunile Europei în deceniile ce au precedat 1914.

Să ni-i imaginăm din nou pe călătorii noștri. Aceștia înaintează, asemenea Europei, pe o câmpie întinsă și scăldată în soare, dar ajung la o răscruce de drumuri unde trebuie să-și aleagă calea. Deși în acel moment nu pot să-și imagineze implicațiile, ei se trezesc traversând o vale care se îngustează și care ar putea să nu-i ducă la destinația dorită. Ar putea încerca să găsească o rută mai bună, dar asta ar presupune un efort mai mare și nu este clar ce se află de cealaltă parte a dealurilor ce mărginesc valea. Sau poate au încă posibilitatea de a se întoarce din drum, dar asta poate fi costisitor, poate dura mult și poate fi umilitor. Ar fi putut oare guvernul german, de exemplu, să recunoască față de sine însuși și față de poporul german că acea cursă a înarmărilor pentru supremația navală, dusă cu Marea Britanie, nu a fost numai nechibzuită, ci și o colosală risipă de bani?

Cartea de față trasează drumul Europei spre 1914 și analizează acele momente decisive în care opțiunile continentului s-au restrâns. Decizia Franței de a căuta o alianță defensivă cu Rusia pentru a contrabalansa Germania sau decizia Germaniei de la sfârșitul anilor 1890 de a intra într-o cursă a înarmărilor cu Marea Britanie. Marea Britanie și-a unit apoi precaut forțele cu Franța și mai apoi cu Rusia. Însă un alt moment-cheie a avut loc în 1905–1906, când Germania a încercat să distrugă nou-formata Antantă Cordială în timpul primei crize din Maroc. Această tentativă a avut un rezultat advers, iar cele două state devenite de curând prietene s-au apropiat și mai mult și au început să poarte discuții militare secrete, care au consolidat legăturile dintre Marea Britanie și Franța. Următoarele crize grave din Europa — criza bosniacă din 1908, a doua criză din Maroc din 1911 și Războaiele Balcanice din 1912 și 1913 — au amplificat resentimentele, suspiciunile și amintirile care au modelat relațiile dintre marile puteri. Acesta este contextul în care au fost luate deciziile din 1914.

Este posibil să te eliberezi de trecut și să o iei de la început. Să nu uităm că Nixon și Mao au decis la începutul anilor '70 că ambele lor state puteau profita de pe urma încetării a douăzeci de ani de ostilități. Prieteniile se pot schimba, iar alianțele rupe — Italia a făcut acest lucru la începutul Primului

Război Mondial, când a refuzat să lupte alături de partenerii săi din Tripla Alianță, Austro-Ungaria și Germania —, dar odată cu trecerea anilor și consolidarea obligațiilor reciproce și a legăturilor personale, acest lucru devine mai dificil. Unul dintre cele mai convingătoare argumente folosite de susținătorii intervenției britanice din 1914 era faptul că Marea Britanie îi dăduse Franței speranțe să se aștepte la ajutorul său și că ar fi fost dezonorant să dea înapoi. Cu toate acestea, marile puteri au încercat, chiar și târziu, în 1913, să treacă dincolo de aceste sisteme de alianță. Germania și Rusia au discutat uneori despre soluționarea disputelor, la fel au făcut și Marea Britanie și Germania, Rusia și Austro-Ungaria sau Franța și Germania. Fie din inerție, fie datorită amintirii conflictelor trecute, fie din teamă de trădare, oricare ar fi fost motivul, toate aceste încercări au eșuat.

Ajungem în cele din urmă la acei câțiva generali, capete încoronate, diplomați sau politicieni care în vara lui 1914 aveau puterea și autoritatea de a spune da sau nu. Da sau nu pentru mobilizarea armatelor, da sau nu pentru compromis, da sau nu pentru punerea în practică a unor planuri deja stabilite de armatele lor. Contextul istoric este de o importanță crucială în înțelegerea profilului acestor personaje și a modului în care au acționat. Pe de altă parte, nici personalitățile lor individuale nu sunt de neglijat. Cancelarul german, Theobald von Bethmann Hollweg, își pierduse recent soția mult-iubită. Oare a contribuit acest lucru la încurajarea fatalismului cu care privea izbucnirea războiului? Nicolae al II-lea al Rusiei era un personaj deosebit de slab. Cu siguranță din această cauză i-a fost mult mai greu să se împotrivească generalilor săi care doreau o mobilizare imediată a Rusiei. Franz Conrad von Hötzendorf, șeful de stat-major al armatelor austro-ungare, dorea glorie pentru țara sa, dar și pentru el însuși, ca să se poată însura cu o femeie divorțată.

Când, în cele din urmă, a izbucnit, războiul a fost atât de înspăimântător, încât s-a început imediat căutarea celor responsabili. Iar căutarea continuă până în ziua de azi. Prin propagandă și publicarea judicioasă de documente, fiecare stat beligerant și-a proclamat nevinovăția și a arătat cu degetul către ceilalți. Cei de stânga au dat vina pe capitalism sau pe producătorii și comercianții de arme, „negustorii morții"; dreapta a dat vina pe stânga, pe evrei sau și pe unii, și pe alții. La Conferința de Pace de la Paris din 1919, cei victorioși au discutat despre aducerea celor vinovați — kaiserul, unii dintre generalii și diplomații acestuia — în fața instanței, dar în final nu s-a petrecut nimic. Problema responsabilității continua să fie de o importanță majoră, deoarece dacă Germania era într-adevăr responsabilă, atunci trebuia să plătească reparații. Dacă nu, și, bineînțeles, aceasta era opinia generală în

Germania și tot mai mult în lumea anglo-saxonă, atunci reparațiile și restul penalităților impuse Germaniei erau nedrepte și ilegitime. În perioada interbelică, a ajuns să fie îmbrățișată tot mai mult opinia conform căreia, după cum spunea David Lloyd George: „Națiunile au alunecat pe o pantă căzând direct în cazanul clocotitor al războiului fără vreo urmă de temere sau disperare."[4] Marele Război nu a fost vina nimănui sau a fost vina tuturor.

După cel de-al Doilea Război Mondial, o mână de istorici germani curajoși, în frunte cu Fritz Fischer, au studiat din nou arhivele și au susținut că Germania era într-adevăr responsabilă și că a existat o continuitate sinistră între intențiile ultimului guvern german de dinainte de Primul Război și cele ale lui Hitler. Părerea lor a fost disputată, așa că dezbaterea continuă încă și azi.

Această căutare probabil că nu se va sfârși niciodată, iar eu însămi voi susține ideea că unele puteri, și liderii lor, au fost mai vinovate decât altele. Ambiția nebună a Austro-Ungariei de a distruge Serbia în 1914, decizia Germaniei de a o susține până în pânzele albe, nerăbdarea Rusiei de a se mobiliza militar, toate acestea îmi par să fie principalele motive care au stat la temelia izbucnirii războiului. Nici Franța, nici Marea Britanie nu doreau să intre în război, deși se poate afirma că ar fi putut face mai mult pentru a preveni declanșarea conflictului. În cele din urmă însă, cea mai interesantă întrebare mi se pare a fi următoarea: cum a reușit Europa în vara anului 1914 să ajungă în punctul în care războiul era mai probabil decât pacea? La ce se gândeau marii conducători? De ce nu au dat înapoi și de această dată așa cum procedaseră în trecut? Cu alte cuvinte, de ce nu a biruit pacea?

1

Europa la 1900

Pe 14 aprilie 1900, în discursul său de la deschiderea Expoziției Universale de la Paris, Émile Loubet, președintele Franței, a îndemnat la dreptate și înțelegere umană. Presa vremii însă a dat dovadă de prea puțină înțelegere în consemnarea acestui eveniment. Expozițiile nu erau gata; amenajarea era o harababură prăfuită de lucrări încă în construcție; și aproape toată lumea detesta imensa statuie de la intrare înfățișând o femeie îmbrăcată într-o rochie de seară la modă, al cărei model fusese actrița Sarah Bernhardt. Cu toate acestea, expoziția a fost un mare succes, numărând peste 50 de milioane de vizitatori.

Stilul și tematica expoziției aveau ca scop, în parte, glorificarea trecutului, așa că fiecare națiune și-a prezentat comorile — fie ele picturi, sculpturi, cărți sau manuscrise rare — și activitățile tipice. Astfel, la pavilionul canadian erau expuse mormane de blănuri, la cel finlandez mult lemn, în timp ce portughezii își decoraseră standul cu pești ornamentali. Multe dintre pavilioanele europene erau replici ale marilor clădiri gotice sau renascentiste, deși mica Elveție construise doar o cabană de munte. Chinezii recreaseră o parte a Orașului Interzis din Beijing, iar Siamul (Thailanda de astăzi) construise o pagodă. Imperiul Otoman, un stat în declin, dar încă măreț, care se întindea de la Balcani, în sudul Europei, cuprinzând tot teritoriul Turciei până în Orientul Mijlociu arab, îmbinase o serie întreagă de stiluri în construcția pavilionului său, o reflexie a nenumăratelor popoare pe care le îngloba, creștini, musulmani, evrei și nenumărate alte etnii. Cu plăci de ceramică și cărămizi colorate, arcuri, turnuri, ferestre gotice, elemente tipice moscheilor sau Marelui Bazar de la Constantinopol (astăzi Istanbul), era clar că rezultatul final se asemăna oarecum cu Hagia Sophia, cândva o mare bazilică creștină, transformată în moschee după cucerirea otomană.

Deasupra pavilionului Germaniei trona o statuie înfățișând un crainic suflând într-o trâmbiță, o imagine potrivită, probabil, pentru cea mai tânără

dintre marile puteri europene. Înăuntrul pavilionului se regăsea o reproducere exactă a bibliotecii lui Frederic cel Mare; germanii dăduseră dovadă de tact şi nu se concentraseră asupra victoriilor militare ale acestuia, o mare parte repurtate împotriva Franţei. Faţada dinspre vest însă făcea aluzie la o nouă rivalitate, cea care se năştea între Germania şi cea mai mare putere maritimă a lumii, Marea Britanie: aici, pe un panou erau înfăţişate marea învolburată, sirene cântând, iar mottoul inscripţionat i-ar fi aparţinut, potrivit zvonurilor, chiar kaiserului german Wilhelm al II-lea: „Steaua Fortunei îl invită pe cel curajos să ridice ancora şi să se avânte în cucerirea valurilor." Şi în alte părţi ale Expoziţiei erau exponate care aminteau de puterea în ascensiune rapidă a unui stat format de-abia la 1871; Palatul Electricităţii prezenta o macara gigantică din Germania, ce putea ridica 25 000 de kilograme.

Austro-Ungaria, cel mai apropiat prieten al Germaniei în Europa, avea două pavilioane separate, câte unul pentru fiecare entitate ce compunea aşa-numita Dublă Monarhie. Pavilionul austriac era un omagiu adus stilului Art Nouveau, noutatea artistică ce câştigase teren în Europa. Heruvimi şi delfini de marmură se jucau în fântâni, scările erau susţinute de statui gigantice şi fiecare centimetru de perete părea să fie îmbrăcat în foiţă de aur, pietre preţioase, măşti ale comediei sau tragediei ori ghirlande. Un grandios salon de recepţie fusese rezervat membrilor familiei de Habsburg, care domnise secole la rândul peste marele imperiu ce se întindea din inima Europei, coborând spre Alpi şi Adriatică, iar pavilionul prezenta lucrări ale polonezilor, cehilor şi slavilor de sud de pe Coasta Dalmată, o mică parte din nenumăratele popoare ce alcătuiau Dubla Monarhie. Lângă pavilionul austriac se afla un stand mai mic, care îl separa de cel maghiar şi care aparţinea micii provincii a Bosniei, teoretic încă parte din Imperiul Otoman, dar administrată din 1878 de Viena. Potrivit unui ghid publicat de Hachette, pavilionul bosniac, decorat cu măiestrie de meşteşugarii capitalei sale, Sarajevo, se asemăna cu o tânără fată scoasă pentru prima dată în lume de părinţii ei.[1] (Şi nu erau tocmai încântaţi de acest lucru.)

În pavilionul maghiar, atmosfera era puternic naţionalistă (criticii austrieci au declarat cu amărăciune că arta populară expusă era vulgară, în culori prea ţipătoare). Printre exponate se număra şi o reconstrucţie a măreţei cetăţi de la Komárom din nordul ţării, care stătuse în calea otomanilor în secolul al XVI-lea, pe când aceştia se extindeau spre nord, în Europa. În trecutul mai apropiat, în 1848, fortăreaţa fusese folosită de naţionaliştii unguri în timpul revoltei împotriva Habsburgilor, dar căzuse în mâinile forţelor austriece în 1849. O altă încăpere era dedicată husarilor, faimoşi pentru vitejia lor în războiul împotriva otomanilor. Exponatele

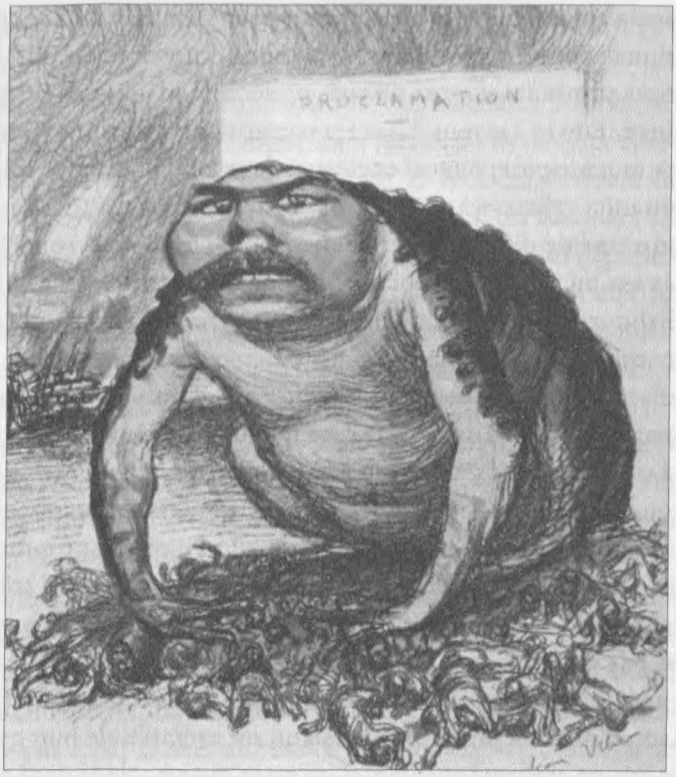

1. În războiul din 1899–1902 dintre Imperiul Britanic şi cele două republici independente ale burilor din Africa de Sud, o mare parte a lumii simpatizase cu burii. Lordul Kitchener a devenit ţinta condamnărilor internaţionale din cauza acţiunilor brutale de înăbuşire a rezistenţei bure: distrugerea fermelor şi animalelor şi deportarea femeilor şi copiilor în lagăre de concentrare.

acordau însă o mai mică importanţă milioanelor de locuitori aparţinând unor etnii diferite de cea maghiară, precum croaţii sau românii, care trăiau în interiorul graniţelor Ungariei.

Italia, ţară nou-formată asemenea Germaniei, devenită mare putere mai degrabă din curtoazie, şi nu pe baza unor calităţi reale, construise ceva ce se asemăna cu o catedrală măreaţă, bogat ornamentată. Pe domul său de aur se ridica triumfător un vultur uriaş, cu aripile desfăcute. În interior, erau expuse o mulţime de opere de artă din Evul Mediu şi Renaştere, însă gloriile trecutului puteau fi o povară grea pentru o ţară tânără şi săracă. Pe de altă parte, Regatul Unit a preferat un pavilion modest, chiar dacă încă domina

o mare parte a comerțului și producției mondiale și încă deținea cea mai mare flotă și cel mai mare imperiu de pe mapamond. Expoziția ei a fost găzduită într-o intimă și primitoare casă de țară, proiectată de un tânăr arhitect aflat în ascensiune, Edwin Lutyens. Casa era construită din paiantă, în stil Tudor, și expunea în mare parte picturi englezești de secol XVIII. Unii colecționari privați britanici refuzaseră să-și împrumute lucrările pentru că relația cu Franța, prin tradiție dificilă, devenise deosebit de tensionată în 1900.[2]

Rusia s-a bucurat de un loc de onoare, în calitate de aliat preferat al Franței. Exponatele rusești erau de dimensiuni uriașe și răspândite în diverse locații în cadrul expoziției: de la un palat gigantic construit în stilul Kremlinului, dedicat Siberiei, la un pavilion bogat decorat, ce purta numele mamei țarului, împărăteasa Maria. Printre multe altele, vizitatorii au putut admira și o hartă a Franței împodobită cu pietre prețioase, trimisă în dar francezilor de țarul Nicolae al II-lea, și s-au minunat în fața extravaganței posesiunilor Romanovilor. Francezii nu aveau un pavilion propriu; în fond și la urma urmei, întreaga expoziție fusese concepută ca un tribut adus civilizației franceze, puterii Franței, industriei și agriculturii ei, precum și coloniilor pe care le deținea, astfel că saloane întregi din diversele expoziții speciale erau dedicate realizărilor ei. Secțiunea franceză de la Palais des Beaux-Arts, consemna ghidul, era, desigur, un exemplu de bun gust și lux. Expoziția marca reafirmarea Franței ca mare putere, chiar dacă numai cu treizeci de ani în urmă suferise o înfrângere zdrobitoare în momentul în care încercase să împiedice formarea statului german.

Cu toate acestea, Expoziția Universală a fost, după cum au declarat francezii, „un simbol al armoniei și păcii" pentru întreaga umanitate. Deși cele mai bine de patruzeci de state prezente la Paris proveneau în mare parte din Europa, Statele Unite, China și câteva țări din America Latină au avut și ele pavilioane proprii. Însă, pentru a reaminti cine deținea de fapt puterea, o mare parte din spațiul Expoziției a fost acordt coloniilor, puterile europene putându-și astfel etala posesiunile. Publicul putea admira plante și animale exotice, se putea plimba prin reproduceri ale unor sate africane, putea privi meșteșugari din Indochina Franceză la muncă sau putea face cumpărături în suk-uri din nordul Africii. „Tinere dansatoare mlădioase", critica sever un observator american, „își contorsionează corpul în cele mai îngrozitoare feluri cunoscute vreodată de discipolii Terpsihorei."[3] Vizitatorii plecau de la expoziție cu inima împăcată știind că civilizația lor era superioară și că beneficiile ei se răspândeau în întreaga lume.

Expoziția părea să fie o modalitate adecvată de a marca sfârșitul unui secol care începuse cu revoluții și războaie, dar care devenise acum un simbol

al progresului, păcii și prosperității. Europa cunoscuse și războaie pe parcursul secolului al XIX-lea, dar acestea nu fuseseră nimic în comparație cu îndelungatele confruntări din secolul al XVIII-lea, războaiele Revoluției Franceze sau, mai târziu, cele Napoleoniene, care atrăseseră în conflict aproape toate puterile europene. Războaiele secolului al XIX-lea fuseseră în general scurte — asemenea celui dintre Imperiul Prusac și cel Austriac, care durase șapte săptămâni — sau războaie coloniale, care se purtau departe de continent. (Europenii ar fi trebuit să acorde mai multă importanță Războiului Civil American, care nu numai că a durat patru ani, dar a constituit și un avertisment timpuriu despre cum tehnologia modernă și lucruri simple precum sârma ghimpată și tranșeele confereau un avantaj defensivei.) Excepția a fost Războiul din Crimeea, de la jumătatea secolului al XIX-lea, care a implicat patru puteri europene. În Războiul Austro-Prusac, cel Franco-Prusac sau cel Ruso-Turc, celelalte puteri au evitat cu înțelepciune să se implice în conflict și au făcut ce au putut pentru a reinstaura pacea.

În anumite împrejurări, războiul era în continuare considerat a fi o alegere rezonabilă pentru națiunile care nu găseau altă modalitate de a-și atinge scopurile. Prusia nu era pregătită să împartă controlul asupra statelor germane cu Austria, iar Austria era hotărâtă să nu cedeze. Războiul care a urmat a pus capăt acestei dispute în favoarea Prusiei. Recurgerea la război era o soluție costisitoare, însă nu din cale-afară. Războaiele erau limitate atât ca durată, cât și ca anvergură. Conflictul se purta între armate profesioniste, iar daunele aduse civililor și proprietăților erau minime, în special din perspectiva a ceea ce avea să rezerve istoria. Încă era posibil să lansezi atacuri și să repurtezi victorii decisive. Războiul Franco-Prusac din 1870–1871 însă a lăsat să se înțeleagă, asemenea Războiului Civil American, că modul de luptă se schimba: prin recrutare, armatele deveneau mai mari, iar armele mai eficiente, mai precise, însoțite de o putere de foc sporită, au generat pierderi masive pentru trupele prusace și aliații lor germani în primele atacuri asupra francezilor. Capitularea armatei franceze la Sedan nu a pus însă capăt ostilităților. Poporul francez, sau o mare parte a acestuia, a decis să continue lupta printr-un război civil. Dar chiar și acesta s-a sfârșit la un moment dat. Franța și noua Germanie au făcut pace și relația lor s-a ameliorat treptat. În 1900, comunitatea de afaceri de la Berlin a transmis Camerei de Comerț de la Paris un mesaj pentru deschiderea Expoziției, urând succes „acestei mărețe inițiative destinate să unească națiunile civilizate ale lumii în jurul unor eforturi care le sunt comune."[4] Numărul mare de vizitatori germani așteptați să vină la Paris, după cum sperau mulți în Germania, avea să ajute la construirea unor relații mai bune între popoarele celor două țări.

Toate popoarele lumii se străduiseră pentru a participa la Expoziție, se consemna în ediția specială a ghidului Hachette: „și-au adunat minunățiile și comorile pentru a ne prezenta arte necunoscute, descoperiri uitate, și pentru a concura cu noi într-un mod pașnic, astfel încât Progresul să nu își diminueze ritmul cuceririlor". Temele progresului și viitorului caracterizaseră Expoziția, fiind omniprezente, de la noile trotuare rulante până la Cineorama. Piesa centrală a unuia dintre pavilioane, Château d'Eau, cu cascadele sale învolburate, fântânile arteziene și luminile colorate care se reflectau în apă, era un grup alegoric ce reprezenta Omenirea înaintând spre Viitor condusă de Progres, detronând cuplul oarecum ciudat al Rutinei și Urii.

Expoziția era o vitrină în care se etalau statele naționale, dar și un omagiu adus celor mai recente realizări ale civilizației occidentale în domeniile industriei, comerțului, științei, tehnologiei și artelor. Puteai vedea noile aparate cu radiații X sau fi copleșit, asemenea lui Henry James, de Sala Dinamurilor, însă cea mai interesantă descoperire dintre toate era electricitatea. Artistul futurist italian Giacomo Balla și-a botezat mai târziu fiicele Luce și Elettricità în amintirea celor văzute la Expoziția de la Paris. (O a treia fiică a purtat numele de Elica — Elice —, după mașinăria modernă pe care o admirase atât de mult.) Camille Saint-Saëns a compus o cantată, un imn adus electricității, special pentru Expoziție: *Le Feu celeste* a fost interpretată în cadrul unui concert gratuit, cu orchestră, soliști și cor. Palatul Electricității a fost luminat cu 5 000 de becuri și sus, pe acoperișul său, trona Zâna Electricității în carul ei tras de un cal și un balaur. Și mai fuseseră ridicate zeci de alte palate și pavilioane, dedicate celor mai importante activități ale societății moderne, printre care construcția de mașini, mineritul și metalurgia, industria chimică, transportul public, igiena și agricultura.

Și lucrurile nu se opreau aici. A doua ediție a jocurilor olimpice moderne a avut loc în apropiere, în Bois de Boulogne, și a făcut parte din Expoziție. Printre probele sportive s-au numărat scrima (la care francezii au obținut rezultate foarte bune), tenisul (un triumf al englezilor), atletismul (dominat de americani), ciclismul și crochetul. La Exposition Annexe, de la Vincennes, puteau fi admirate noile automobile și urmărite cursele cu balonul. Raoul Grimoin-Sanson, unul dintre primii regizori de film, s-a urcat în balonul său pentru a filma Expoziția din aer. După cum consemna ghidul Hachette, Expoziția a fost „un rezultat magnific, apogeul extraordinar al întregului secol — cel mai fertil în descoperiri, cel mai bogat în cuceriri științifice, cel care a revoluționat ordinea economică a Universului".

Din perspectiva inovațiilor ce aveau să urmeze în secolul al XX-lea, această laudă și satisfacție de sine ne pot părea demne de milă, însă la 1900

europenii aveau toate motivele să fie mulțumiți de trecutul lor apropiat și încrezători în viitor. În ultimii treizeci de ani (1870–1900), producția și bunăstarea cunoscuseră o adevărată explozie, iar societățile și modul de viață al oamenilor se transformaseră profund. Mulțumită alimentației mai bune și mai accesibile, îmbunătățirilor din igienă și progresului medicinei, europenii trăiau mai mult și mai sănătos. Deși populația Europei crescuse considerabil, probabil cu 100 de milioane, ajungând la 400 de milioane, creșterea putea fi susținută datorită dezvoltării industriei și agriculturii și importurilor din restul lumii. (Emigrația acționa ca o supapă de siguranță prin care se evita o creștere demografică periculoasă — circa 25 de milioane de europeni plecaseră în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea în căutare de noi oportunități în Statele Unite și alte milioane se îndreptaseră spre Australia, Canada sau Argentina.)

Orașele europene se extindeau pe măsură ce oamenii părăseau în număr din ce în ce mai mare zonele rurale în căutare de locuri de muncă mai bune în fabrici, comerț sau instituții. În ajunul Revoluției Franceze, în 1789, Parisul număra circa 600 000 de locuitori; în momentul organizării Expoziției, ajunsese la 4 milioane. Budapesta, capitala Ungariei, avea parte de cea mai puternică explozie demografică: în 1867, număra 280 000 de locuitori, iar la izbucnirea Marelui Război, 933 000. În timp ce numărul europenilor care trăiau din agricultură scădea, clasele muncitoare și de mijloc deveneau din ce în ce mai numeroase. Muncitorii s-au organizat în sindicate, legale în cele mai multe state la sfârșitul secolului; în Franța, numărul muncitorilor din sindicate a crescut de cinci ori în cei cincisprezece ani de dinainte de 1900 și avea să ajungă la 1 milion înainte de Primul Război Mondial. Expoziția a recunoscut importanța din ce în ce mai mare a acestei clase și a prezentat modele de case pentru muncitori și organizații pentru dezvoltarea morală și intelectuală a acestora.

Alfred Picard, inginerul care a organizat Expoziția de la Paris, le recomanda vizitatorilor să înceapă turul cu Palatul Învățământului și Educației. Educația, declara el, era sursa oricărui progres. În palat erau expuse programe de învățământ și metode de educație, de la cele aplicate în grădinițe până la cele din universitățile din Franța și alte state. Merita vizitat și pavilionul Statelor Unite, după cum consemna ghidul Hachette, pentru a observa metodele bizare de predare preferate de americani (ghidul nu specifica însă în ce constau acestea). Erau, de asemenea, standuri speciale pentru educația tehnică și științifică, precum și cursuri serale pentru adulți. Pe măsură ce economia europeană se transforma, guvernele și mediul de afaceri își dădeau seama că aveau nevoie de o populație mai bine educată.

La sfârşitul secolului al XIX-lea, educaţia pentru toţi şi alfabetizarea au luat avânt. În ajunul Primului Război Mondial, chiar şi Rusia, considerată de mulţi cea mai înapoiată putere din Europa, oferea acces la învăţământul primar pentru 50 la sută dintre copiii din zonele urbane şi pentru 28 la sută din cele rurale — scopul fiind ca, până în 1922, toţi copiii să aibă acces la învăţământul primar.

Creşterea numărului de biblioteci publice şi de cursuri serale pentru adulţi încuraja cititul, iar editurile au pătruns pe noile pieţe de carte cu benzi desenate, romane de duzină, thrillere şi poveşti de aventuri, precum western-urile, în ediţii populare. Au apărut ziarele de mare tiraj, cu titlurile lor de-o şchioapă, şocante şi ilustraţii bogate. La 1900, *Daily Mail,* publicat la Londra, avea un tiraj de peste 1 milion de exemplare. Toate acestea au contribuit la lărgirea orizontului europenilor şi le-au dat senzaţia că fac parte dintr-o comunitate mai mare decât cea a strămoşilor lor. Dacă odinioară majoritatea europenilor s-ar fi considerat membri ai satului sau oraşului în care se născuseră, acum se simţeau, tot mai mult, germani sau francezi, sau britanici, parte a ceva ce purta numele de naţiune.

La Paris, nu au existat expoziţii dedicate exclusiv artei guvernării, însă nenumărate pavilioane elogiau acţiunile întreprinse de guverne în domenii din ce în ce mai diverse, de la lucrări publice la bunăstarea cetăţenilor lor. Era mult mai complicat să guvernezi acum, în noua Europă, decât fusese cu treizeci de ani în urmă, pentru că societatea era mult mai complexă. Răspândirea democraţiei şi extinderea dreptului de vot făceau şi ca acest public tot mai larg să aibă mai multe pretenţii. Niciun guvern nu îşi dorea mase largi de cetăţeni nemulţumiţi. Nenumăratele revoluţii din Europa erau încă proaspete în memoria colectivă. În plus, strategia tuturor armatelor europene, cu excepţia celei britanice, de a recruta tineri pentru o perioadă determinată de timp, făcea clasele conducătoare dependente de cooperarea şi bunăvoinţa maselor. După cum spunea prinţul Evgheni Trubeţkoi, unul dintre cei mai inteligenţi aristocraţi ruşi, „este imposibil să guvernezi împotriva poporului când trebuie să apelezi la el pentru a apăra Rusia"[5].

Guvernele începeau să înţeleagă că trebuiau să ofere mai mult decât o siguranţă minimală populaţiei. Şi asta, pe de o parte, pentru că se spera că astfel vor fi evitate conflictele sociale, dar şi pentru că o mână de lucru mai sănătoasă şi mai bine educată era benefică pentru economie şi armată. Marele cancelar al Germaniei Otto von Bismarck a deschis drumul spre statul social modern, introducând în Germania anilor 1880 ajutorul de şomaj şi pensia la limită de vârstă, iar exemplul lui a fost urmat în întreaga Europă. Guvernele şi-au dat de asemenea seama că aveau nevoie de informaţii mai bune pentru

o guvernare eficientă — statisticile ajungând astfel să joace un rol important la sfârşitul secolului al XIX-lea. Guvernarea avea acum nevoie de funcţionari educaţi. Vechile metode amatoriceşti folosite în armată şi aparatul de stat, prin care posturile erau ocupate de tineri aleşi în funcţie de familie şi relaţii, nu mai făceau faţă realităţilor. Acei ofiţeri care nu puteau citi hărţile ori înţelege tactici sau strategii nu puteau gestiona armatele moderne, cu efective tot mai mari. Ministerele de externe nu mai ofereau posturi călduţe unor distinşi domni cărora le plăcea să se joace de-a diplomaţia. Iar apariţia unui factor nou şi imprevizibil, opinia publică, însemna că guvernele nu mai puteau să administreze afacerile externe după bunul plac.

Sistemele de comunicaţie mai eficiente, inclusiv noile oficii poştale, ieftine şi rapide, şi telegraful, nu numai că i-au apropiat pe europeni şi au întărit sentimentul naţionalist, dar i-au făcut conştienţi şi de ceea ce se întâmpla în alte state. Un rol important l-a avut şi transportul, devenit mai ieftin şi mai comod. În oraşe, vehiculele trase de cai lăsau loc treptat noilor forme de transport, precum tramvaiele electrice. Prima linie a metroului parizian a fost inaugurată cu ocazia Expoziţiei. (Şi tot atunci şi-au început activităţile şi primii hoţi de buzunare de la metrou.) Căile ferate şi reţelele navigabile au împânzit Europa, iar navele propulsate de motoare cu aburi traversau oceanele în lung şi în lat. În 1850, pe continent existau doar 25 500 de kilometri de cale ferată; în 1900, se ajunsese la peste 180 000. Vizitatorii sosiţi să vadă Expoziţia veneau din întreaga Europă, şi chiar de mai departe, cum era cazul miilor de americani care se aflau în acea vară în capitala franceză. Lua naştere un fenomen nou: turismul de masă. Dacă odinioară călătoriile de plăcere erau rezervate doar celor bogaţi şi fără griji — gândiţi-vă la acele *Grand Tours* întreprinse de tinerii aristocraţi în secolul al XVIII-lea —, acum şi clasele de mijloc, şi muncitorii mai cu dare de mână îşi permiteau acest lucru. În anii 1840, un englez întreprinzător, Thomas Cook, a început să folosească noile căi ferate pentru a organiza deplasări pentru aşa-numitele societăţi ale temperanţei. Până la sfârşitul secolului, compania Thomas Cook and Son ajunsese să organizeze excursii pentru mii de turişti anual. În 1900, în mod inevitabil, firma a lansat un pachet special de excursii la Paris, pentru vizitarea oraşului şi a Expoziţiei.

Europa începea să semene tot mai mult cu lumea pe care o cunoaştem astăzi. Oraşele se debarasau de vechile lor mahalale şi de străduţe dosnice şi înguste şi construiau drumuri şi spaţii publice mai largi. La Viena, guvernul a decis să lanseze proiectul de dezvoltare urbană a terenurilor din faţa vechilor ziduri ale oraşului. Ringstrasse, cu uriaşele sale clădiri publice şi locuinţele elegante, a devenit simbolul unui oraş nou şi modern. Iar Viena, asemenea

altor orașe europene, era mai curată și mai salubră la sfârșitul secolului, dar și mai strălucitoare pe măsură ce becurile electrice înlocuiau felinarele cu gaz. Rămâneai surprins și fermecat ori de câte ori vizitai unul dintre marile orașe europene, își amintea Stefan Zweig, faimosul scriitor austriac, în autobiografia lui. „Străzile erau mai largi și mai îngrijite, clădirile publice mai impozante, magazinele mai elegante."[6] Îmbunătățiri banale, precum un sistem mai bun de canalizare, băi de interior și alimentare cu apă curată, au dus la eradicarea unor boli odinioară foarte răspândite, precum febra tifoidă sau holera. La Expoziția din 1900, la Palais de l'Hygiène erau expuse noi sisteme de încălzire și aerisire pentru clădiri publice, precum spitalele, iar într-o încăpere, dedicată eradicării bolilor, era pus la loc de cinste bustul marelui Louis Pasteur. (O vizitatoare din Canada a povestit că s-ar fi bucurat mult mai mult de Expoziție dacă „n-ar fi fost înconjurată de atâția bărbați francezi îngrozitori"[7].)

În cadrul unui alt pavilion, destinat țesăturilor și vestimentației, francezii au expus lucrările celor mai bune case de modă ale lor, dar și confecții în producție de masă, care aduceau moda la îndemâna consumatorilor din clasa mijlocie. Noi bunuri de consum — biciclete, telefoane, linoleum și ziare și cărți ieftine — deveneau parte a vieții de zi cu zi, iar prin intermediul noilor magazine universale și comenzilor prin catalog acestea erau disponibile tuturor celor care și le puteau permite. Și anume, unui număr din ce în ce mai mare de europeni. Mulțumită producției în masă, articole care până atunci fuseseră bunuri de lux erau acum accesibile oamenilor de rând. În anii 1880, în fabricile germane se produceau 73 000 de piane pe an. Divertismentul și spectacolele publice erau mai ieftine și totodată mai elaborate. Apariția filmului a atras după sine construirea de săli speciale pentru proiecții, de cele mai multe ori frumos decorate. Francezii aveau și așa-numitele *café-concerts*, unde pentru prețul unei băuturi sau cafele puteai să te delectezi cu muzică sau cu un spectacol de comedie sau dans. În Regatul Unit, bodegile, cu luminile lor puternice, alama strălucitoare, scaunele capitonate și tapetul imprimat în relief, confereau o notă de eleganță ieșirilor de seară ale membrilor claselor de jos.

De asemenea, europenii mâncau mult mai bine. Unul dintre pavilioanele Expoziției prezenta titlurile de glorie ale agriculturii și gastronomiei franțuzești (aici se afla și o sculptură gigantică ce preaslăvea sticla de șampanie), dar în altele, precum Palais de l'Horticulture Étrangère, erau expuse mâncăruri din întreaga lume. Europenii făceau cunoștință cu ananasul din Azore, carnea de oaie și miel din Noua Zeelandă sau cea de vită din Argentina, adusă pe noile vase prevăzute cu congelatoare sau sub formă de conserve. (Supa Campbell la conservă a câștigat o medalie de aur la Expoziția de la

Paris.) Eficientizarea agriculturii și alocarea de noi terenuri pentru exploatarea agricolă pe întreg mapamondul, precum și transportul mai ieftin și mai rapid au generat o scădere cu 50 la sută a prețului alimentelor în ultima treime a secolului. Viața era bună, mai ales pentru clasa de mijloc.

Stefan Zweig, care avea nouăsprezece ani în 1900, a consemnat imaginea tinereții sale lipsite de griji. Familia sa, bogată și îngăduitoare, l-a lăsat să facă ce își dorea la Universitatea din Viena. Zweig a depus eforturi academice minime, dar a citit mult. Tocmai își începea cariera de scriitor, publicând câteva poezii și articole. În ultima sa lucrare, *Die Welt von Gestern* (*Lumea de ieri*), Zweig a ales să se refere la perioada tinereții sale, cea de dinainte de Primul Război Mondial, ca fiind „Epoca de Aur a Siguranței". În special pentru clasele de mijloc, lumea în care trăiau se asemăna întru totul monarhiei habsburgice, aparent stabilă și trainică. Economiile oamenilor erau sigure, iar proprietățile se transmiteau fără probleme din tată în fiu. Omenirea, și în special Europa, se îndrepta, în mod evident, către un alt nivel de dezvoltare. Societățile erau din ce în ce mai prospere, mai bine organizate, iar membrii lor erau mai buni și mai raționali. Pentru părinții lui Zweig și prietenii acestora, trecutul trebuia deplâns, în timp ce viitorul se configura din ce în ce mai surâzător. „Oamenii nu mai credeau în posibilitatea unor recidive barbare, precum războaie între națiunile Europei, tot așa cum nu mai credeau nici în vrăjitoare sau fantome; tații noștri fuseseră convinși pe deplin de puterea de coeziune infailibilă a toleranței și concilierii."[8] (La începul lui 1941, Zweig, aflat în exil în Brazilia, și-a trimis manuscrisele editorului său. Câteva săptămâni mai târziu, el și a doua sa soție s-au sinucis.)

Acea Epocă de Aur a Siguranței de care vorbea Zweig și câștigurile progresului de dinaintea Primului Război Mondial erau evidente în special în Europa Occidentală (inclusiv în nou-formata Germanie) și în regiunile mai dezvoltate din Austro-Ungaria, precum teritoriile germane și cehe. În acel moment, marile puteri, care dețineau bogății, teritorii, influență și forță militară, erau toate state europene: Marea Britanie, Franța, Germania, Austro-Ungaria și Italia, iar, la extremitatea estică, Rusia, o națiune întotdeauna considerată a fi nu tocmai europeană, își începuse dramatica ascensiune către statutul de mare putere. Deși mulți vestici încă vedeau Rusia ca rămasă blocată undeva în secolul al XVI-lea, ea se afla de fapt în pragul unui avânt economic — și probabil și politic. Standurile rusești de la Expoziția de la Paris includeau obligatoriul omagiu adus momentelor de glorie ale istoriei și civilizației Rusiei, dar și locomotive, diverse utilaje și arme. În pavilionul special dedicat ținuturilor asiatice ale Rusiei, vizitatorii se puteau așeza în

vagoane de tren, care se legănau ușor, dând senzația de mișcare, în timp ce o serie de imagini ce înfățișau vastele teritorii noi ale Estului se perindau într-o panoramă pictată. Mesajul era următorul: o Rusie plină de dinamism cucerea noi colonii, pe care le conecta prin Calea Ferată Transsiberiană și cărora le oferea beneficiile civilizației moderne, inclusiv tehnologia necesară pentru a-și dezvolta bogatele resurse naturale.

Aceasta nu era doar o dorință deșartă din partea rușilor. Începând din 1880, Rusia cunoscuse o dezvoltare extraordinară. Asemenea altor povești de succes de mai târziu, precum cea a Tigrilor Asiatici de după cel de-al Doilea Război Mondial, Rusia se transforma dintr-un stat preponderent agricol într-unul industrializat. Rata de creștere a Rusiei — în medie de 3,25 la sută pe an — o egala sau chiar o întrecea pe cea a marilor puteri ale lumii, ca de exemplu Marea Britanie și Statele Unite, când acestea se aflaseră la un nivel similar. Deși războiul cu Japonia și valurile revoluționare din 1905 au dus la regresul economic al Rusiei, aceasta și-a revenit rapid în ultimii ani dinaintea războiului. În 1913, Rusia ajunsese cel mai mare producător agricol din Europa și recupera rapid decalajul care o despărțea de celelalte puteri industriale. În ajunul războiului, se afla pe locul cinci în topul națiunilor industrializate.[9] Și existau dovezi, amestecate fără doar și poate, care demonstrau că societatea și politica ruse se îndreptau înspre o direcție mai liberală.

Ce s-ar fi întâmplat cu Rusia dacă nu s-ar fi declanșat Marele Război? Sau dacă Rusia ar fi reușit cumva să se țină la distanță? Oare ar mai fi avut loc revoluția de la 1917? Fără război și prăbușirea vechiului regim, oare ar fi reușit bolșevicii, acea facțiune revoluționară, să pună mâna pe putere și să-și impună politicile rigide și doctrinare? Nu vom ști niciodată, dar nu este greu să ne imaginăm un parcurs diferit, mai puțin sângeros și pernicios, pentru Rusia în epoca modernă. Este totodată tentant să ne imaginăm un viitor diferit și pentru Europa. Continentul avea atât de multe motive de sărbătoare la 1900, lucru valabil și pentru marile lui puteri. Marea Britanie era încă stabilă și prosperă, chiar dacă avea rivali în lume și în Europa. Franța părea să fi trecut peste deceniile de revoluții și tensiuni politice și își revenise de pe urma înfrângerii umilitoare suferite în fața Prusiei și aliaților ei germani în războiul din 1870–1871. Germania devenise economia cu cea mai rapidă dezvoltare din Europa și își răspândea rapid influența înspre est și sud, prin comerț și investiții. Părea decisă să devină centrul de forță din inima Europei — și fără a fi nevoită să-și folosească puternica armată. A reușit într-un final acest lucru la sfârșitul secolului al XX-lea. Austro-Ungaria supraviețuise, ceea ce era în sine un triumf, iar nenumăratele națiuni ale imperiului se bucurau de beneficiile conferite de apartenența la o unitate politică și

economică lărgită. Italia era antrenată într-un proces de industrializare și modernizare treptată.

Exponatele provenite din colonii, prezentate în cadrul Expoziției, erau și ele o dovadă a puterii extraordinare acumulate de o foarte mică parte a lumii în decursul secolelor trecute. Statele europene dominau o bună parte a mapamondului, fie prin imperii constituite ca atare în mod oficial, fie printr-un control neoficial, realizat prin exercitarea influenței economice, financiare sau tehnologice. Căi ferate, porturi, rețele de telegraf, linii maritime, fabrici din întreaga lume erau construite folosind știința, tehnica și banii europeni și adesea erau conduse de companii europene. Iar supremația Europei se extinsese considerabil în secolul al XIX-lea, căci revoluția științifică și industrială i-a conferit, cel puțin pentru o perioadă, un avantaj asupra celorlalte societăți. În primul Război al Opiului de la sfârșitul anilor 1830, purtat între Marea Britanie și China, englezii au folosit un vas cu aburi blindat (ce purta adecvatul nume de *Nemesis*) împotriva unei flote chineze care încă utiliza aceleași vase vechi de câteva secole. În 1800, înaintea creării golului de putere, Europa controla aproape 35 la sută din întreaga lume; în 1914, 84 la sută.[10] Într-adevăr, acest proces nu fusese întotdeauna unul pașnic, iar puterile europene aproape că ajunseseră în prag de război de câteva ori din pricina coloniilor. Însă până la 1900, tensiunile provocate de imperialism păreau să fi scăzut. Nu mai erau multe de împărțit în Africa, Pacific sau Asia și exista, sau cel puțin părea să existe, un consens general între puterile imperialiste că o acaparare bruscă de teritorii din state aflate în declin, precum China și Imperiul Otoman, indiferent cât de tentată ar fi fost slăbiciunea acestora pentru imperialiști, nu ar fi fost o idee bună.

Având în vedere puterea și prosperitatea de care se bucura, dovezile progresului în atâtea domenii, de ce ar fi renunțat Europa la toate acestea? Mulți europeni, precum părinții lui Stefan Zweig, erau de părere că o asemenea nechibzuință și nebunie erau pur și simplu imposibile. Statele europene erau prea interdependente, economiile lor prea interconectate pentru a permite izbucnirea războiului. Războiul ar fi fost un act lipsit de rațiune, iar rațiunea era la mare preț la acea vreme.

S-a considerat că ascensiunea cunoașterii pe tot parcursul secolului al XIX-lea, în domenii atât de variate, de la geologie la politică, adusese o doză sporită de rațiune în relațiile interumane. Pe măsură ce oamenii aflau mai multe, fie despre ei înșiși, despre societate sau lumea înconjurătoare, puteau lua mai ușor decizii bazate pe fapte și nu pe emoții. Cu timpul, știința — inclusiv noile științe sociale ale sociologiei și policii — avea să reveleze toate lucrurile pe care aveam nevoie să le cunoaștem. „Istoria omenirii

este bucățică ruptă din istoria științelor naturii", scria Edward Tylor, unul dintre părinții antropologiei moderne, „iar gândurile, dorințele și acțiunile noastre sunt în concordanță cu niște legi la fel de bine definite precum cele ce guvernează mișcările valurilor, combinațiile dintre acizi și baze, creșterea plantelor și animalelor."[11] Credința în știință — sau pozitivismul, după cum era îndeobște numit la acea vreme — era în perfectă legătură cu credința în progres, sau așa cum scriau adesea europenii, Progresul. Se credea că dezvoltarea omenirii era lineară, chiar dacă nu toate societățile ajunseseră la aceeași etapă a evoluției. Herbert Spencer, la vremea sa cel mai citit filosof britanic, susținea că legile evoluției erau valabile nu numai în cazul speciilor, dar și în cel al societăților umane. În plus, progresul era de cele mai multe ori general: societățile avansate erau mai bune în toate domeniile, de la arte, instituții sociale și politice până la filosofie și religie. Națiunile europene se aflau, evident, în frunte (deși nu lipseau unele dispute cu privire la locul exact deținut de fiecare în cadrul clasamentului). Alte națiuni, vechile dominioane albe ale Imperiului Britanic fiind exemple promițătoare, urmau îndeaproape. La Expoziție s-a acordat un interes deosebit exponatelor japoneze, se scria în ghid, pentru că Japonia se adaptase cu o rapiditate extraordinară la lumea modernă. Iar Japonia devenise acum un actor important pe scena relațiilor internaționale, dacă nu la nivel global, atunci cel puțin pe continentul asiatic.

O altă provocare la adresa supremației Europei se contura la Vest, în Lumea Nouă. Când Statele Unite nu au fost inițial incluse pe lista pavilioanelor străine importante de pe malul Senei, principalul său reprezentant la Expoziție, un bogat om de afaceri din Chicago, a explicat de ce acest gest nu era îndreptățit: „Statele Unite s-au dezvoltat de așa manieră încât li se cuvine nu numai un loc de seamă printre națiunile lumii, dar chiar o poziție în eșalonul fruntaș al celor mai avansate civilizații."[12] În 1900, Statele Unite își reveniseră deja de pe urma Războiului Civil. Guvernul său zdrobise ultima rezistență indiană, iar americanii dețineau controlul asupra întregului teritoriu. Imigranți se scurgeau în țară dornici să lucreze în ferme, fabrici și mine, iar economia americană se dezvolta rapid. Dacă Marea Britanie condusese prima revoluție industrială de la începutul secolului al XIX-lea bazându-se pe cărbune, puterea aburului și fier, Statele Unite, cu rețeaua lor electrică și capacitatea aparent nelimitată de inovație tehnologică, ajunseseră să dețină primul loc la acest capitol până la sfârșitul secolului. În 1902, în uzinele americane se produceau deja mai mult fier și oțel decât în Germania și Marea Britanie la un loc. Exporturile americane, de la țigări până la utilaje mecanice, s-au triplat între 1860 și 1900. Până în 1913, Statele Unite au ajuns să dețină 11 la sută din comerțul mondial, iar acest procentaj creștea anual.

La Expoziție, pavilionul american, amplasat în final într-un loc foarte frecventat, lângă Sena, înfățișa clădirea Capitoliului de la Washington, pe cupola căruia era ridicată o statuie a Libertății, așezată într-un Car al Progresului tras de patru cai. Corespondentul ziarului *New York Observer* a descris exponatele americane pentru cititorii săi: sculpturi superbe ale unor artiști americani, precum Augustus Saint-Gaudens, minunate vitrine cu bijuterii de la Tiffany and Company și ceasuri și orologii cu nimic mai prejos decât cele elvețiene. Numai câteva exponate de la Londra și Paris, a conchis el concesiv, „se apropiau de perfecțiunea lucrăturii în aur și argint a pieselor etalate de Statele Unite". Mai puteau fi admirate și mostre ale tehnologiei americane — mașini de cusut Singer, mașini de scris, dinamuri electrice gigantice — și materii prime — cupru, grâu, aur — care pătrundeau pe piețele de pe întreg mapamondul. „S-a făcut îndeajuns", consemna el satisfăcut, „pentru ca milioanele de vizitatori să fie profund impresionați de puterea, bogăția, resursele și ambițiile Statelor Unite."[13] Și, considera el, Expoziția de la Paris era mult în urma Expoziției Universale de la Chicago din 1893.[14] Vocea lui dădea glas noii încrederi în sine a Americii și unui naționalism american din ce în ce mai puternic, care aspira să dețină un rol mai important pe plan mondial.

Istorici precum Frederick Jackson Turner susțineau că venise vremea ca americanii să-și depășească propriile hotare și să-și răspândească influența în insulele din vecinătate și în alte state. Discuțiile despre destinul evident al Statelor Unite își găseau mulți ascultători zeloși, de la oameni de afaceri în căutare de noi piețe până la evangheliști doritori să salveze suflete. Deși americanii credeau că expansiunea lor, spre deosebire de cea europeană, nu avea un caracter imperialist, Statele Unite au reușit totuși să acapareze teritorii și sfere de influență. În Pacific, și-au făcut simțită prezența atât în Japonia, cât și China, și au ocupat un arhipelag de mici insule ale căror nume — Guam, Midway și Wake — aveau să devină faimoase în cel de-al Doilea Război Mondial. În 1889, Statele Unite s-au implicat într-o dispută complicată cu Germania și Anglia cu privire la împărțirea arhipelagului Samoa, iar în 1898 au anexat insulele Hawaii. Ca urmare a izbucnirii Războiului Hispano-American în același an, Statele Unite au preluat controlul asupra Filipinelor, Puerto Rico-ului și Cubei. America Centrală și Caraibele au devenit zone de influență din ce în ce mai importante pe măsură ce investițiile americane luau calea sudului. Până în 1910, americanii au ajuns să dețină o parte mai mare din Mexic decât mexicanii înșiși. Canada, la nord, rămânea o tentație pentru anexioniști.

Prezența mondială din ce în ce mai marcată a americanilor a adus cu sine ceea ce a fost la început revelația neplăcută că, în curând, Statele Unite vor

trebui să investească bani într-o marină modernă și — în plus — capabilă să poată acționa atât în Pacific, cât și în Atlantic. În 1890, când chiar și micul Chile avea o flotă mai puternică decât SUA, Congresul a aprobat fără tragere de inimă construirea primelor trei nave de luptă americane. Pe măsură ce America devenea mai puternică din punct de vedere militar, era și mai dornică să se afirme în fața altor puteri. În 1895, noul secretar de stat, Richard Olney, a ridicat gradul reprezentanților americani de peste hotare la cel de ambasador, astfel încât aceștia să poată discuta de la egal la egal cu omologii lor diplomați. În același an, încăpățânatul și bătăiosul Olney a intervenit în disputa Marii Britanii cu Venezuela cu privire la granițele coloniei britanice Guiana (Guyana de astăzi), avertizându-l pe Salisbury, premierul englez. „Astăzi, Statele Unite sunt practic suverane pe continentul acesta, iar deciziile sale sunt lege pentru subiecții asupra cărora își manifestă autoritatea", scria Olney, adăugând că „resursele sale infinite și poziția izolată o fac stăpână pe situație și practic invulnerabilă în fața oricăror sau tuturor altor puteri." Salisbury s-a enervat, însă Marea Britanie avea destule probleme în alte regiuni, așa că s-a mulțumit să lase această dispută să fie soluționată prin arbitraj. În războiul din 1898, când Statele Unite au ocupat Cuba și Puerto Rico, teritorii aparținând Spaniei, Marea Britanie a stat din nou cu mâinile în sân. În anii ce au urmat, britanicii au renunțat la orice interes ar fi avut în construirea unui canal peste istmul Panama și și-au mutat flota din Caraibe în apele lor teritoriale, cedând astfel efectiv supremația în regiune Statelor Unite.

Cel care a întruchipat cel mai bine noile tendințe ale Statelor Unite a fost Theodore Roosevelt, al cărui prim și cel mai de succes proiect a fost el însuși. Un copil bolnăvicios și urâțel, care provenea dintr-o familie de veche tradiție, a avut voința de oțel de a se transforma într-un cowboy curajos și temerar, explorator, om de acțiune și vânător (ursulețul de pluș — *Teddy bear* — a fost numit după el). A devenit, de asemenea, un erou al Războiului Hispano-American după victoria de la San Juan Hill, deși nenumărații săi critici au remarcat că memoriile sale lăsau să se înțeleagă că Roosevelt câștigase războiul de unul singur. Henry James l-a descris ca fiind „pur și simplu întruparea monstruoasă a unui răget cumplit și fără precedent" și l-a poreclit Theodore Rex. Roosevelt era mânat de ambiție, idealism și vanitate. O faimoasă remarcă a fiicei sale a intrat în istorie: „Tatăl meu și-a dorit întotdeauna să fie cadavrul de la fiecare înmormântare, mireasa de la fiecare nuntă și pruncul de la fiecare botez." În septembrie 1900, a fost ales președinte, după ce un anarhist l-a împușcat pe William McKinley. Roosevelt își adora biroul — *the bully pulpit*, după cum îl numea — și îi plăcea deosebit de mult să se implice în politica externă a Americii.[15]

Asemenea multor compatrioți ai săi, credea că Statele Unite trebuiau să fie o forță a binelui în lume, care să promoveze democrația, comerțul liber și pacea, pe care le considera a fi interconectate. În 1901, în primul mesaj adresat Congresului, a declarat: „Indiferent dacă ne-o dorim sau nu, de acum înainte trebuie să recunoaștem că avem îndatoriri internaționale în egală măsură cu drepturi internaționale." De asemenea, a subliniat faptul că, sub conducerea sa, Statele Unite aveau să-și susțină bunele intenții prin intervenții în forță, ceea ce însemna că trebuia să existe o flotă puternică. „Niciun element al politicii noastre, fie ea externă sau internă, nu poate fi mai important decât acest aspect pentru onoarea, bunăstarea și, mai presus de toate, pacea națiunii noastre pe viitor." Roosevelt fusese întotdeauna fascinat de nave și de mare (din acest punct de vedere se asemăna cu contemporanul său kaiserul Wilhelm al II-lea al Germaniei), și acest lucru avea să se vadă. În 1898, când Roosevelt a devenit vicepreședinte, flota americană nu număra unsprezece nave de luptă. În 1913, avea treizeci și șase, fiind a treia flotă ca mărime din lume, după cea a Germaniei și Marii Britanii. Avântul economic și militar al Statelor Unite îi îngrijora pe europeni. În timp ce britanicii au optat pentru o poziție de acceptare a acestei stări de fapt, kaiserul Wilhelm vorbea din când în când despre nevoia de a reuni popoarele europene pentru a face față provocărilor care, credea el, veneau fie dinspre Statele Unite, fie dinspre Japonia, fie dinspre amândouă deodată. Kaiserul era notoriu pentru inconsecvențele sale, așa că, în alte împrejurări, a discutat și despre o colaborare cu Statele Unite împotriva Japoniei. Ideea că Statele Unite ar fi putut să intervină din ce în ce mai mult în chestiunile europene în secolul următor sau — chiar mai mult — că ar fi putut să se implice nu o dată, ci de două ori, în marile războaie europene i s-ar fi părut de necrezut kaiserului, dar și celor mai multe state europene și americanilor înșiși.

Fără doar și poate, evenimentele secolului care tocmai se încheiase demonstrau că lumea, în special cea europeană, avea tendința de a lăsa în urmă războiul. Cu câteva excepții, după Războaiele Napoleoniene, marile puteri se uniseră în Concertul European pentru a gestiona politica internațională a Europei. Conducătorii europeni deprinseseră obiceiul de a se consulta între ei, iar comisii ale ambasadorilor se întâlneau frecvent pentru a discuta chestiuni presante, precum datoriile guvernului otoman. Concertul a funcționat ireproșabil din 1815, menținând îndelungata pace europeană, garantând tratatele, insistând asupra respectării drepturilor naționale și încurajând soluționarea pașnică a tuturor disputelor și, în cazul în care era nevoie, chemând la ordine puterile mai mici. Concertul European nu era o instituție formală, ci o modalitate bine stabilită de

a administra relațiile internaționale, care a slujit eficient câteva generații de europeni.

Progresul mersese mână în mână cu pacea, astfel încât Europa anilor 1900 era diferită de ceea ce fusese cu un secol înainte: acum era mult mai prosperă și aparent mult mai stabilă. Reuniunile care au avut loc la Palatul Congreselor în perioada Expoziției de la Paris rezonau cu speranțele din ce în ce mai răspândite că viitorul putea fi încă și mai surâzător. Erau în plan peste 130 de evenimente diferite, inclusiv discuții cu privire la condiția și drepturile femeilor, socialism, combaterea incendiilor, vegetarianism și filosofie.[16] Cel de-al IX-lea Congres Universal al Păcii, organizat la Paris, a câștigat Marele Premiu al Expoziției pentru lucrările sale. „Era o atmosferă minunată, lipsită de griji în lume", scria Zweig, „căci ce putea oare să întrerupă acest avânt, ce putea sta în calea vigorii care își trăgea energia din propriul progres? Europa nu fusese niciodată mai puternică, mai bogată sau mai frumoasă, nu crezuse niciodată cu mai multă fervoare într-un viitor mai bun..."[17]

Bineînțeles că acum știm că această credință în progres și rațiune era, din nefericire, o amăgire, că europenii anului 1900 se îndreptau către o criză, pe care nu au reușit să o gestioneze în 1914 și care a avut consecințe dezastruoase: două războaie mondiale și o puzderie de conflicte mai mici, ascensiunea mișcărilor totalitare atât de stânga, cât și de dreapta, confruntări brutale între diverse naționalități și atrocități la o scară inimaginabilă. Acesta nu a fost un triumf al rațiunii, ci dimpotrivă. Majoritatea însă nu știau că se jucau cu focul. Trebuie să încercăm să facem abstracție de ceea ce știm că avea să se petreacă și să ne amintim că, în mare parte, europenii vremii nu își dădeau seama că ei și conducătorii lor luau decizii și măsuri care le limitau opțiunile și care, în final, le-au distrus pacea. Trebuie să încercăm să-i înțelegem pe acești oameni care au trăit cu un secol în urmă. Trebuie să pătrundem, atât cât este posibil, în mintea lor: ce își aminteau, de ce se temeau, ce sperau. Și oare ce își imaginau, care erau valorile și convingerile despre care nu se sinchiseau să vorbească, pentru că toată lumea le împărtășea? De ce oare nu au văzut pericolul care plana deasupra lor în anii de dinainte de 1914?

Ca să fim cinstiți față de lumea pierdută a anului 1900, nu toți europenii împărtășeau încrederea generală cu privire la viitorul sau raționalitatea omenirii. Se prea poate ca Expoziția de la Paris să fi celebrat acei doi piloni ai gândirii sfârșitului de secol al XIX-lea, credința în progres și pozitivismul, cu crezul său în capacitatea științei de a soluționa toate problemle, însă astfel de ipoteze de lucru erau tot mai mult atacate. Teoriile științifice care descriau un univers în care totul funcționa conform unor legi bine rânduite începeau

să fie subminate. Lucrările lui Albert Einstein și ale altor fizicieni care studiau particulele atomice și subatomice sugerau că dincolo de universul material vizibil se aflau imprevizibilul și hazardul. Realitatea nu era singurul lucru pus sub semnul întrebării. La fel se întâmpla și cu raționalitatea. Psihologii și noii sociologi susțineau că ființele umane erau influențate de forțe ale subconștientului într-o măsură mai mare decât se crezuse. La Viena, tânărul Sigmund Freud punea bazele noii practici a psihanalizei, pentru a studia subconștientul, iar în același an în care la Paris era organizată Expoziția, publica *Interpretarea viselor*. Studiul lui Gustave le Bon despre posibilele comportamente iraționale și imprevizibile ale maselor a impresionat puternic opinia publică a vremii și teoria lui este folosită și astăzi pe scară largă, ca, de exemplu, de către armata americană. Cartea sa despre psihologia maselor, publicată la 1895, a devenit un mare succes și a fost imediat tradusă în limba engleză.

Expoziția de la Paris sărbătorea, de asemenea, și progresul material, dar și acesta era pus sub semnul îndoielii. Deși Karl Marx întâmpinase cu brațele deschise distrugerea creativă a capitalismului, care înlăturase vechile societăți și adusese cu sine noi forme de organizare socială și noi moduri industriale de producție ce aveau în cele din urmă să-i avantajeze pe cei săraci și asupriți, mulți adepți de stânga și dreapta deopotrivă aveau să deplângă acest proces. Marele sociolog francez Émile Durkheim se temea că vechile comunități stabile aveau să piară odată cu exodul spre zonele urbane. Alții, precum Le Bon, se întrebau dacă rațiunea și umanitatea aveau să supraviețuiască într-o societate a maselor. Pierre de Coubertin, fondatorul Jocurilor Olimpice moderne, prețuia sportul atât de mult și pentru că, în opinia lui, acesta contribuia la dezvoltarea individului și îl înarma împotriva efectului egalizator și uniformizator al civilizației democratice moderne.[18] Poate că viața devenea prea rapidă? Doctorii descoperiseră o nouă boală, neurastenia, ale cărei simptome, epuizarea și prăbușirea nervoasă, erau considerate a fi consecințe ale ritmului rapid și stresului vieții moderne.[19] Un american care vizitase Expoziția a rămas surprins de numărul mare de automobile noi de pe străzile Parisului: „zboară pe drumuri și vâjâie pe străzi ca fulgerul și amenință să ia locul trăsurilor, în special acolo unde circulația este intensă".[20] În cadrul Expoziției, vizitatorii păşeau cu grijă pe un trotuar mobil și se dădeau jos de pe acesta, iar mulțimea se înghesuia să vadă busculadele frecvente.

Iar societatea europeană era oare chiar superioară celorlalte? Mari învățați, cunoscători ai istoriei Chinei sau Indiei, spre exemplu, contestau teoria conform căreia civilizația europeană ar fi deținut supremația și susțineau că și cele două puteri asiatice ajunseseră pe culmile gloriei în trecut, dar că acum, aparent, regresaseră. Ceea ce însemna că progresul nu era neapărat liniar.

trebui să investească bani într-o marină modernă și — în plus — capabilă să poată acționa atât în Pacific, cât și în Atlantic. În 1890, când chiar și micul Chile avea o flotă mai puternică decât SUA, Congresul a aprobat fără tragere de inimă construirea primelor trei nave de luptă americane. Pe măsură ce America devenea mai puternică din punct de vedere militar, era și mai dornică să se afirme în fața altor puteri. În 1895, noul secretar de stat, Richard Olney, a ridicat gradul reprezentanților americani de peste hotare la cel de ambasador, astfel încât aceștia să poată discuta de la egal la egal cu omologii lor diplomați. În același an, încăpățânatul și bătăiosul Olney a intervenit în disputa Marii Britanii cu Venezuela cu privire la granițele coloniei britanice Guiana (Guyana de astăzi), avertizându-l pe Salisbury, premierul englez. „Astăzi, Statele Unite sunt practic suverane pe continentul acesta, iar deciziile sale sunt lege pentru subiecții asupra cărora își manifestă autoritatea", scria Olney, adăugând că „resursele sale infinite și poziția izolată o fac stăpână pe situație și practic invulnerabilă în fața oricăror sau tuturor altor puteri." Salisbury s-a enervat, însă Marea Britanie avea destule probleme în alte regiuni, așa că s-a mulțumit să lase această dispută să fie soluționată prin arbitraj. În războiul din 1898, când Statele Unite au ocupat Cuba și Puerto Rico, teritorii aparținând Spaniei, Marea Britanie a stat din nou cu mâinile în sân. În anii ce au urmat, britanicii au renunțat la orice interes ar fi avut în construirea unui canal peste istmul Panama și și-au mutat flota din Caraibe în apele lor teritoriale, cedând astfel efectiv supremația în regiune Statelor Unite.

Cel care a întruchipat cel mai bine noile tendințe ale Statelor Unite a fost Theodore Roosevelt, al cărui prim și cel mai de succes proiect a fost el însuși. Un copil bolnăvicios și urâțel, care provenea dintr-o familie de veche tradiție, a avut voința de oțel de a se transforma într-un cowboy curajos și temerar, explorator, om de acțiune și vânător (ursulețul de pluș — *Teddy bear* — a fost numit după el). A devenit, de asemenea, un erou al Războiului Hispano-American după victoria de la San Juan Hill, deși nenumărații săi critici au remarcat că memoriile sale lăsau să se înțeleagă că Roosevelt câștigase războiul de unul singur. Henry James l-a descris ca fiind „pur și simplu întruparea monstruoasă a unui răget cumplit și fără precedent" și l-a poreclit Theodore Rex. Roosevelt era mânat de ambiție, idealism și vanitate. O faimoasă remarcă a fiicei sale a intrat în istorie: „Tatăl meu și-a dorit întotdeauna să fie cadavrul de la fiecare înmormântare, mireasa de la fiecare nuntă și pruncul de la fiecare botez." În septembrie 1900, a fost ales președinte, după ce un anarhist l-a împușcat pe William McKinley. Roosevelt își adora biroul — *the bully pulpit*, după cum îl numea — și îi plăcea deosebit de mult să se implice în politica externă a Americii.[15]

Asemenea multor compatrioți ai săi, credea că Statele Unite trebuiau să fie o forță a binelui în lume, care să promoveze democrația, comerțul liber și pacea, pe care le considera a fi interconectate. În 1901, în primul mesaj adresat Congresului, a declarat: „Indiferent dacă ne-o dorim sau nu, de acum înainte trebuie să recunoaștem că avem îndatoriri internaționale în egală măsură cu drepturi internaționale." De asemenea, a subliniat faptul că, sub conducerea sa, Statele Unite aveau să-și susțină bunele intenții prin intervenții în forță, ceea ce însemna că trebuia să existe o flotă puternică. „Niciun element al politicii noastre, fie ea externă sau internă, nu poate fi mai important decât acest aspect pentru onoarea, bunăstarea și, mai presus de toate, pacea națiunii noastre pe viitor." Roosevelt fusese întotdeauna fascinat de nave și de mare (din acest punct de vedere se asemăna cu contemporanul său kaiserul Wilhelm al II-lea al Germaniei), și acest lucru avea să se vadă. În 1898, când Roosevelt a devenit vicepreședinte, flota americană număra unsprezece nave de luptă. În 1913, avea treizeci și șase, fiind a treia flotă ca mărime din lume, după cea a Germaniei și Marii Britanii. Avântul economic și militar al Statelor Unite îi îngrijora pe europeni. În timp ce britanicii au optat pentru o poziție de acceptare a acestei stări de fapt, kaiserul Wilhelm vorbea din când în când despre nevoia de a reuni popoarele europene pentru a face față provocărilor care, credea el, veneau fie dinspre Statele Unite, fie dinspre Japonia, fie dinspre amândouă deodată. Kaiserul era notoriu pentru inconsecvențele sale, așa că, în alte împrejurări, a discutat și despre o colaborare cu Statele Unite împotriva Japoniei. Ideea că Statele Unite ar fi putut să intervină din ce în ce mai mult în chestiunile europene în secolul următor sau — chiar mai mult — că ar fi putut să se implice nu o dată, ci de două ori, în marile războaie europene i s-ar fi părut de necrezut kaiserului, dar și celor mai multe state europene și americanilor înșiși.

Fără doar și poate, evenimentele secolului care tocmai se încheiase demonstrau că lumea, în special cea europeană, avea tendința de a lăsa în urmă războiul. Cu câteva excepții, după Războaiele Napoleoniene, marile puteri se uniseră în Concertul European pentru a gestiona politica internațională a Europei. Conducătorii europeni deprinseseră obiceiul de a se consulta între ei, iar comisii ale ambasadorilor se întâlneau frecvent pentru a discuta chestiuni presante, precum datoriile guvernului otoman. Concertul a funcționat ireproșabil din 1815, menținând îndelungata pace europeană, garantând tratatele, insistând asupra respectării drepturilor naționale și încurajând soluționarea pașnică a tuturor disputelor și, în cazul în care era nevoie, chemând la ordine puterile mai mici. Concertul European nu era o instituție formală, ci o modalitate bine stabilită de

Într-adevăr, toate societățile ar fi putut foarte bine să treacă printr-un proces ciclic al ascensiunii și declinului, fără ca neapărat să progreseze. Și, în fond și la urma urmei, ce era civilizația? Oare erau valorile și realizările Occidentului cu adevărat superioare celor din alte părți ale lumii sau celor din alte epoci? Catalogul Expoziției descria cu condescendență micile exponate de artă japoneză, care demonstrau — așa cum se afirma în paginile publicației — faptul că artiștii japonezi se agățau cu încăpățânare de stilul lor tradițional, în timp ce o nouă generație de artiști europeni se inspira din arta altor culturi non-europene. Când Vincent van Gogh a folosit stilul stampelor japoneze în lucrările sale sau Picasso a găsit inspirație în sculpturile africane, nici ei și nici alți artiști europeni nu au văzut în acestea ceva primitiv sau învechit, ci un stil diferit, cu abordări care nu se regăseau în arta europeană. Când a vizitat Japonia în 1890, contele Harry Kessler, un neamț cultivat, rafinat, a văzut Europa într-o lumină nouă, nefavorabilă: „Avem o forță intelectuală și poate — deși mă îndoiesc — și morală mai puternică, dar în ceea ce privește civilizația adevărată, spirituală, japonezii sunt infinit de mult înaintea noastră."[21]

La Expoziția de la Paris au fost vizibile primele semne, mai evidente în retrospectivă, ale tensiunilor ce aveau să dezbine în curând civilizația europeană. Expozițiile coloniale și naționale, al căror scop era fără îndoială etalarea celor mai importante realizări, trădau rivalitățile existente între marile puteri. Un faimos critic de artă german al vremii a persiflat pretenția francezilor că ar fi liderii civilizației europene. „Franța", scria el, „nu a avut nici cel mai mic rol în acele transformări majore pe care comerțul și industria le-au adus în alte state, în special la veșnic periculoșii săi vecini, Anglia și Germania."[22] La rândul lor, francezii ridicaseră o clădire imensă dedicată în întregime expediției generalului Jean-Baptiste Marchand în Africa, eveniment ce avusese loc cu doi ani în urmă și care aproape că provocase un război cu Anglia, iar președintele francez Loubet, care vorbise despre justiție și omenie la deschiderea Expoziției, decisese să organizeze Expoziția în 1900 în parte și pentru a-i devansa pe germani, care plănuiseră un eveniment similar la Berlin.[23] Expoziția de la Paris, spunea Picard, principalul ei organizator, avea să reflecte nu numai geniul francez, dar avea să arate „că minunata noastră țară se află, și astăzi la fel ca ieri, chiar în avangarda progresului".[24]

Și o parte a acestui progres era evident în arta militară. Palatul Armatelor și Flotelor (ridicat într-o clădire ce se asemăna cu o fortăreață medievală) prezenta marile realizări ale ultimului deceniu în crearea de arme cu un potențial distructiv sporit, după cum se spunea în catalog. Pe de altă parte, ca o contrapondere dezirabilă, se sublinia că și capacitatea defensivă crescuse datorită

unei serii de inovații, precum blindajele mai rezistente. În pavilioanele rezervate țărilor străine, englezii construiseră o Maison Maxim, a cărei fațadă era decorată cu proiectile de artilerie și tun, dedicată noii mitraliere eponime. Rusia a transportat la Paris unele dintre noile ei arme, iar împăratul german a trimis o colecție a uniformelor sale preferate. În exterior, compania franceză Schneider construise un pavilion separat în care era expusă artileria fabricată de ea. Războiul era, conform catalogului oficial al Expoziției, „ceva firesc pentru omenire".[25]

La Expoziția de la Paris au fost vizibile și primele semne ale sistemelor de alianțe ce aveau să determine popoarele europene să-și aleagă taberele în anii de dinainte de 1914. În ziua deschiderii, președintele Franței a inaugurat de asemenea și un nou pod peste Sena, numit în onoarea răposatului țar al Rusiei, Alexandru al III-lea. În fond și la urma urmei, guvernul rus, se spunea în catalog, depusese eforturi uriașe pentru a participa la Expoziție, „această mare lucrare a păcii". Alianța franco-rusă era nouă — fiind semnată la 1894 — și înșelătoare, încheiată fiind între o Rusie autocrată și o Franță republicană. Era înțeleasă ca o alianță defensivă, deși detaliile tratatului erau secrete. Cu toate acestea, alianța provoca neliniște în Germania, chiar dacă aceasta avea propria ei alianță defensivă cu Austro-Ungaria. Noul șef de stat-major al Germaniei, contele Alfred von Schlieffen, începuse să elaboreze strategia unui război pe două fronturi, împotriva Rusiei pe frontiera de Est și a Franței în Vest.

Cea mai mare putere, Imperiul Britanic, nu încheiase nicio alianță și până atunci acest lucru nu constituise un motiv de îngrijorare. Însă 1900 nu a fost un an bun. Cu un an înainte, englezii intraseră cu o nonșalanță voioasă într-un război în sudul Africii, împotriva a două republici bure mult mai mici: Statul Liber Orange și Republica Transvaal. Șansele de câștig — întregul Imperiul Britanic împotriva a două state minuscule — ar fi trebuit să fie evidente de la bun început, dar de fapt englezii au ieșit foarte prost din așa-numitul Război al Burilor. Deși burii fuseseră puși pe fugă până la sfârșitul verii, s-au declarat înfrânți de-abia în primăvara lui 1902. Îngrijorător era și faptul că războiul demonstrase cât de antipatizați erau britanicii în cea mai mare parte a lumii. Locuitorii din Marseilles au întâmpinat cu brațele deschise un grup din Madagascar care se îndrepta spre Expoziție, confundându-i cu o delegație a burilor. La Paris, o întreprinzătoare casă de modă a creat o pălărie de fetru gri, numită *à la Boer.* În cadrul Expoziției, modesul pavilion al Republicii Transvaal, cu steagul fluturând mândru în aer, a atras o mulțime nerăbdătoare, potrivit ghidului Hachette, „să-și arate simpatia față de mica, dar eroica națiune care își apără independența în sudul Africii". Bustul lui Paul Kruger, fostul președinte al republicii, era înconjurat de

mormane de flori, depuse în onoarea „eroului", „patriotului" sau „iubitorului de libertate", după cum era numit.[26]

Simpatia se împletea cu satisfacția pe măsură ce zvonurile potrivit cărora forțele britanice pierdeau bătălie după bătălie se răspândeau în întreaga Europă. Pe continent, comentariile făceau tot mai mult trimitere la confruntarea dintre David și Goliat. Săptămânalul german *Simplicissimus* a publicat un desen înfățișând stârvul unui elefant ciugulit de păsări și înconjurat de furnici, sub care a adăugat comentariul: „cu cât cad mai greu..." Lumea a fost șocată de tacticile brutale folosite de englezi împotriva gherilei bure. Generalul Kitchener, care preluase comanda, a adunat femei și copii în lagăre de concentrare, astfel încât aceștia să nu-i mai poată hrăni și adăposti pe războinici. Prin incompetența încă și mai mare a britanicilor, aceste tabere au devenit locuri bântuite de boli și moarte. Un desen francez îl înfățișa pe Kitchener sub forma unei broaște râioase gigantice stând ghemuită deasupra cadavrelor burilor. Circulau și desene obscene înfățișând-o pe regina Victoria. Drept consecință, fiul și moștenitorul acesteia, prințul Eduard, a refuzat să viziteze Expoziția.[27]

Marile puteri depind de prestigiul lor și de felul în care sunt percepute de ceilalți ca fiind state puternice, în aceeași măsură în care depind de factori materiali, precum armata și economia. În 1900, Imperiul Britanic părea slăbit și periculos de izolat. Printr-o tactică pe de-a întregul defensivă, a încercat să-și amelioreze relațiile cu alte puteri și să caute aliați. Cu toate acestea, se poate spune că și această mișcare a fost unul dintre nenumărații pași care au dus la declanșarea Marelui Război. Europa avea să alunece într-un sistem de alianțe care urma să o divizeze în două tabere, din ce în ce mai suspicioase una față de cealaltă și mai bine înarmate. Și mai existau și cei care, o minoritate bineînțeles, nu fugeau din calea războiului, ba chiar îl întâmpinau cu brațele deschise considerându-l o parte nobilă, necesară și inevitabilă a istoriei omenirii sau o modalitate de a soluționa problemele interne din țările lor. De cealaltă parte, se aflau toți acei europeni, inclusiv mulți dintre conducătorii lor, care erau de părere că un război generalizat ar fi fost pur și simplu de neconceput într-o lume modernă. Această convingere putea fi și ea la rândul ei periculoasă, căci conducea la supoziția că orice criză putea fi soluționată în mod pașnic, iar, în cazul Marii Britanii, că se putea menține la distanță de continent, așa cum își dorise întotdeauna.

2

Marea Britanie și „Splendida Izolare"

Cu trei ani în urmă, în 1897, pe când se sărbătoreau șaizeci de ani de la încoronarea reginei Victoria, Marea Britanie părea să dețină mai multă putere ca niciodată. Jubileul de Diamant a fost sărbătorit în întreaga lume, prin diferite evenimente, de la marșuri ale școlarilor la focuri de artificii și parade militare în Canada, Australia, în Colonia Capului din sudul Africii, India, Ceylon și în toate locurile, deloc puține, în care era arborat steagul britanic. La Rangoon* au fost eliberați 600 de prizonieri, iar la Port Said a avut loc un carnaval în stil venețian cu sporturi acvatice. La Londra, nu conteneau scrisorile și telegramele de felicitare trimise din toate colțurile imperiului. Era, scria *The Spectator*, „ca și cum întregul mapamond și-ar fi exprimat loialitatea și aclamațiile într-un singur glas". Corespondentul ziarului *New York Times* declara că și americanii împărtășeau sentimentul general de admirație față de regină și că trebuiau să se bucure că „relațiile dintre Statele Unite și Marea Britanie deveniseră acum atât de cordiale".[1]

Furnizorii s-au asigurat ca aveau să fie suvenire din belșug: cărți de joc, căni, farfurii, eșarfe, medalii comemorative, biblii. În Marea Britanie orașele s-au întrecut pe ele însele organizând banchete și baluri, și 2 500 de focuri de tabără au fost aprinse de la un capăt la celălalt al țării. La Manchester, 100 000 de copii au fost invitați la un mic dejun special, iar la Londra, Alexandra, prințesa de Wales, a organizat ospețe cu fripturi de vită și bere, la care putea participa oricine, chiar și cei mai nevoiași și zdrențăroși. 400 000 de londonezi au luat parte la aceste mese festive. Bisericile au ținut slujbe

---

* Astăzi Yangon, în Myanmar (fosta Birmanie). (*N.t.*)

speciale, iar corurile au intonat imnul *O King of Kings*, compus de sir Arthur Sullivan special pentru Jubileu.

La sugestia noului secretar pentru colonii, energicul Joseph Chamberlain, regina și prim-ministrul, lordul Salisbury, au decis că Jubileul trebuia să etaleze măreția imperiului. Dacă monarhii europeni nu au fost invitați la festivități, au fost în schimb prim-miniștrii din coloniile autonome și prinții Indiei. (Astfel s-a evitat și prezența nepotului reginei, dificilul Wilhelm al II-lea al Germaniei, existând temeri că venirea sa ar fi provocat numai probleme.) Prințul de Wales a găzduit o cină specială pentru premierii din colonii, iar pe 21 iunie, regina, dând dovadă de o formă fizică impresionantă la cei șaptezeci și opt de ani ai săi, a prezidat un banchet de stat la palatul Buckingham. A stat la masă între moștenitorii tronului Italiei și celui al Austro-Ungariei, viitorul Victor Emmanuel al III-lea și arhiducele Franz Ferdinand. Doar unul dintre aceștia avea să supraviețuiască pentru a-și duce destinul monarhic la bun sfârșit. Pentru această ocazie, au fost aduși douăzeci și patru de maeștri bucătari de la Paris, iar piesa ornamentală de pe centrul mesei a fost o coroană, mai înaltă decât un stat de om, construită din 60 000 de orhidee culese din toate colțurile imperiului.

A doua zi, marți, 22 iunie, o uriașă paradă a străbătut Londra, de la palatul Buckingham până la catedrala Saint Paul. „De o grandoare fără precedent", titra *The Times*, parada fusese gândită să celebreze lunga domnie a reginei Victoria, dar și vastul ei imperiu. A fost o etalare impresionantă a puterii britanice. O înregistrare cinematografică, printre primele realizate vreodată, înfățișează marinarii, marina militară, cavaleria și infanteria defilând în formație. Canadienii se aflau în fruntea secțiunii imperiale, care includea lăncieri indieni și regimentele de cavalerie Rhodesian Horse, Trinidad Light Horse și Cape Mounted Rifles din colonii.

Membrii familiei regale și prinții și ducii străini, majoritatea înrudiți între ei, dar și cu regina, și-au făcut apariția în trăsuri descoperite. În final, a apărut caleașca oficială trasă de opt cai de un alb-gălbui, în care se întrezărea silueta minionă a reginei, îmbrăcată în negru, cu o bonetă neagră — vestimentația de doliu la care nu renunțase de la moartea preaiubitului ei Albert, cu treizeci și șase de ani în urmă. Nu se bucurase întotdeauna de popularitate în rândul supușilor săi, dar în acea zi a primit ovații puternice și entuziaste. Seara, regina a scris în jurnalul său: „Cred că nimeni nu a mai fost vreodată întâmpinat cu asemenea ovații, cum am fost întâmpinată eu în timp ce străbăteam acei zece kilometri de stradă... Aclamațiile erau chiar asurzitoare și fiecare chip părea să radieze bucurie sinceră. Am fost foarte mișcată și plăcut impresionată."[2] Serviciul religios, care includea și un *Te Deum*, compus de

2. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, puterile europene ocupaseră cea mai mare parte a lumii, incluzând-o în imperiile lor, iar câteodată ajunseseră în pragul războiului din cauza rivalităților imperialiste. China, unde dinastia Manchu, aflată în declin, se străduia să mențină controlul, părea să fie următoarea pradă. În timp ce europenii se cocoață pe un ou poreclit China, Japonia, care acum visa să-și clădească propriul imperiu pe teritoriul Chinei continentale, și Statele Unite, care se opuneau imperialismului și insistau asupra unei politici a „Ușilor Deschise" în China, privesc neliniștite de pe margine.

răposatul Albert, a fost ținut în aer liber, deoarece regina nu putea urca treptele catedralei și refuzase să fie purtată pe sus. (Refuzase, de asemenea, și să contribuie la costurile Jubileului.)

Cel mai mare spectacol dintre toate, și cea mai impresionantă etalare a puterii britanice, a fost parada navală organizată la Spithead, în sâmbăta următoare. În apele adăpostite ale strâmtorii Solent, între coasta sudică a Angliei și insula Wight, au acostat 165 de nave — printre care 21 de cuirasate, 53 de crucișătoare și 30 de distrugătoare. Entuziasmul publicului a fost debordant. Veniseră spectatori din întreaga Anglie, orașele din vecinătate erau pline-ochi, iar oamenii se aliniaseră pe țărm și închiriaseră nenumărate bărci de agrement.[3] Vapoare din Germania aduseseră cohorte de germani, doritori să asiste la această etalare a puterii maritime. Erau prezenți peste 200 de reporteri, iar Amiralitatea a avut pentru prima dată un vas

oficial pentru presă.[4] Japonia și Statele Unite, puteri maritime novice, au trimis fiecare câte o navă de război în semn de salut. Germania a trimis un cuirasat învechit. „Regret profund că nu am cum să vă pun la dispoziție un vas mai bun", a scris kaiserul Wilhelm fratelui său, un amiral, „în timp ce alte națiuni strălucesc cu navele lor minunate."[5]

Când iahtul regal, la bordul căruia se afla Eduard, prințul de Wales, în calitate de reprezentant al mamei sale, a intrat în apele strâmtorii, flota a tras o salvă în semn de salut. *Victoria and Albert* a înaintat lent pe lângă celelalte nave, urmată de iahturi care-i transportau pe invitații săi, de iahtul Amiralității, *Enchantress,* și de vapoare destinate membrilor Camerei Comunelor și Camerei Lorzilor.[6] Prințul, îmbrăcat în uniformă de amiral, a fost salutat de miile de marinari urcați pe punțile navelor. Mulțimea a fremătat entuziasmată când inventatorul Charles Parsons și-a făcut îndrăzneț apariția la bordul noului său vas, *Turbinia.* Prima navă propulsată de o turbină cu abur a țâșnit cu mare viteză deasupra apei, devansând cu mult ambarcațiunile mai lente trimise în urmărirea ei. (Amiralitatea a fost nevoită să ia în calcul această invenție, iar turbina cu abur avea să fie folosită mai târziu pentru uriașele ei vase de război.) Rudyard Kipling, prezent la paradă, a afirmat că „nici nu-și închipuise vreodată că putea exista așa ceva sub cerul liber. Era dincolo de cuvinte!"[7]. Când soarele a apus, navele au continuat să strălucească datorită noilor becuri electrice, iar reflectoarele lor au revărsat un joc de lumini asupra flotei și spectatorilor care încă se îmbulzeau pe mal. După cum declarase și prim-ministrul în momentul organizării Jubileului de Diamant: „o mare paradă navală ar fi cel mai potrivit mod de sărbătorire"[8].

Dacă regina Victoria era un simbol al longevității și ordinii, iar Marina Regală al puterii britanice, prim-ministrul, Robert Cecil, al treilea marchiz de Salisbury, părea să fie întruchiparea calmului și încrederii în sine, atât pentru țara sa, cât și pentru marea nobilime latifundiară britanică. Secole la rândul, deținerea de terenuri agricole fusese principala sursă de avuție și influență în aproape toate statele europene. În Regatul Unit, circa 7 000 de familii, de la mica nobilime cu moșii de 1 000 de acri la marii aristocrați ale căror domenii depășeau chiar 30 000 de acri, dețineau cea mai mare parte a suprafeței agricole și adeseori și terenuri urbane, precum și mine și afaceri industriale. În pofida diferențelor de avere dintre aceștia, împreună formau acea *polite society*, descrisă atât de bine de Jane Austen și Anthony Trollope. Odată cu avuția și statutul social, venea și puterea. Eșaloanele superioare ale administrației de stat, biserica, forțele armate, Camera Comunelor și, bineînțeles Camera Lorzilor erau dominate de clasele avute. Chiar și după 1897, când o serie de reforme extinsese dreptul electoral și oferise acces unui nou

tip de oameni în politică, 60 la sută dintre membrii Parlamentului încă proveneau din acest grup. Oameni asemenea lui Salisbury erau de părere că așa era corect. „Fiecare comunitate are lideri înnăscuți, în care se vor încrede instinctiv, dacă nu cumva este mânată în mod eronat de vreo pasiune nebunească pentru egalitate. Întotdeauna avuția, în unele state chiar dreptul obținut prin naștere, dar mereu puterea intelectuală și cultura îi disting pe acei bărbați de la care, într-o stare sănătoasă de fapt, comunitatea se așteaptă să preia frâiele guvernării", scria el, în 1862, într-un articol pentru *Quarterly Review*. Iar cei privilegiați aveau obligația de a-i guverna pe confrații lor mai puțin norocoși.[9]

Salisbury era mai predispus îndoielilor decât ne indică această declarație. Avusese o copilărie lipsită de afecțiune, spartană chiar și pentru standardele clasei din care făcea parte. Trimis la internat încă de la vârsta de șase ani, a descris târziu această perioadă ca fiind „o existență printre diavoli". Nici la Eton nu a dus-o mai bine, căci a fost hărțuit cu brutalitate, iar tatăl său l-a retras în cele din urmă de la internat asigurându-i o educație privată. Poate ca urmare a experiențelor sale din copilărie, era profund pesimist în ce privește caracterul uman și înclinația acestuia de a face rău. De asemenea, a suferit toată viața de „tulburări nervoase", atacuri de depresie care îl doborau zile la rândul.[10]

Drept compensație, soarta i-a oferit inteligență, personalitate și un început promițător, ca membru al clasei conducătoare într-una dintre cele mai puternice țări din lume. Când s-a decis că politica era domeniul său, relațiile i-au asigurat un loc în Camera Comunelor. (Nici nu a trebuit să-și bată capul cu efortul unei campanii electorale, căci locul lui nu a fost contestat.) S-a bucurat, de asemenea, de un mariaj lung și fericit cu o femeie pe măsura intelectului și forței sale de caracter. Cei care îl viziau la Hatfield, reședința sa de la țară, asistau la o fericită scenă de familie, cu copii zvăpăiați, care erau încurajați să-și exprime punctul de vedere, spre deosebire de majoritatea tinerilor din perioada victoriană.

Deși înalta societate îl plictisea și uita adesea nume, era totuși curtenitor în felul său distrat. La un dineu pentru susținătorii partidului, a avut grijă să vorbească cu fiecare oaspete în parte despre interesele lor personale, dar, la sfârșit, i-a mărturisit îngrijorat secretarului său personal că „mai era acolo o persoană pe care nu am identificat-o și despre care mi-ai spus că face mustar".[11] Nu se dădea în vânt după plăcerile obișnuite ale celor de un rang cu el, precum trasul cu arma sau vânătoarea. Caii erau pentru el un simplu mijloc de transport, și unul chiar incomod, de fapt. La bătrânețe, a început să meargă cu tricicleta, pentru motive de sănătate. Îmbrăcat într-un poncho

violet, de catifea, mergea cu tricicleta pe lângă palatul Buckingham sau la Hatfield, pe pistele special amenajate pentru el. Un tânăr lacheu îl împingea când urca dealurile și se suia pe tricicletă, la spatele lui, la coborâre. (Nepoților lui le plăcea să-l aștepte cu căni pline de apă.)[12]

Era deopotrivă foarte religios și fascinat de știință. Cum la Hatfield exista deja o capelă, a construit și un laborator pentru experimentele sale. Soția lui, relata fiica lor Gwendolen, „trecea prin experiențele dureroase bine cunoscute rudelor chimiștilor autodidacți". La un moment dat, a leșinat la picioarele doamnei Salisbury după ce a inhalat clorul gazos pe care tocmai îl preparase. Altă dată, s-a auzit o explozie puternică din laborator. Salisbury și-a făcut apariția „acoperit de sânge și tăiat adânc pe față și pe mâini, explicând familiei îngrozite — cu o evidentă satisfacție constatând precizia cu care funcționaseră legile chimiei — că făcuse un experiment cu sodiu într-o retortă care nu fusese uscată suficient".[13]

Familia a fost ușurată în momentul în care și-a concentrat atenția asupra experimentelor electrice, deși nici în acest caz rezultatele nu au fost întotdeauna îmbucurătoare. Hatfield beneficia de unul dintre primele sisteme private de electricitate din Marea Britanie și tot aici a avut loc primul accident fatal, în momentul când un muncitor s-a electrocutat după ce a atins un cablu.[14] O vreme, familia și oaspeții lor de la Hatfield au fost nevoiți să ia cina la lumina obscură a unor vechi lămpi cu arc. Apoi a urmat seria de inovații de ultimă oră. „Erau seri în care întreaga familie trebuia să bâjbâie prin încăperi semiobscure, luminate doar de o vagă licărire roșiatică asemenea celei a jăraticului; alte dăți, camera era inundată de o strălucire periculoasă, care se sfârșea cu o furtună de fulgere în miniatură și apoi întuneric beznă", își amintea Gwendolen Cecil. Când au apărut primele telefoane, oaspeții sosiți la Hatfield trebuiau să păsească foarte atent peste firele împrăștiate pe podea. Aparatele erau rudimentare și puteau prelua doar frazele pronunțate clar și rar. Vocea lui Salisbury răsuna peste tot prin casă, spunea Gwendolen, „repetând la nesfârșit, cu accente și tonalități diferite, *Hey diddle diddle, the cat and the fiddle; the cow jumped over the moon*".*[15]

Cu barba sa lungă și trupul robust, Salisbury se asemăna, după părerea unora, cu contemporanul său, faimosul jucător victorian de crichet W.G. Grace. Alții îl comparau cu „una dintre reprezentările lui Dumnezeu realizate de Michelangelo".[16] Pe Salisbury nu îl preocupa în general părerea celorlalți despre el. Când era prim-ministru, a refuzat să locuiască în Downing Street, iar când tatăl său s-a plâns că se căsătorea cu o femeie de

* Versuri de început ale unei vechi și bine-cunoscute poezii englezești pentru copii. (*N.t.*)

rang inferior și că avea să fie marginalizat de societate, Salisbury a răspuns: „Acele persoane care mă vor elimina din cercul lor pentru că mă căsătoresc cu domnișoara Anderson sunt exact acele persoane de a căror companie sunt nerăbdător să mă despart."[17]

În fond și la urma urmei, era un Cecil, făcea parte din una dintre cele mai glorioase familii britanice. Unul dintre faimoșii săi strămoși, William Cecil, primul lord Burghley, fusese consilierul apropiat al reginei Elisabeta o mare parte a domniei acesteia. Iar fiul lui, Robert, fusese secretar de stat atât pe lângă regina Elisabeta, cât și pe lângă succesorul ei, Iacob I. Pe parcursul veacurilor, familia acumulase avuție și titluri. Iacob I îl făcuse pe Robert conte de Salisbury și îi dăduse în dar palatul regal de la Hatfield. Robert l-a dărâmat imediat și a folosit cărămida pentru a construi imensul conac labirintic, care încă mai există și astăzi. Regele George al III-lea a sporit importanța titlului familiei pe vremea bunicului lui Salisbury, cu o singură condiție: „Acum, milord, sper că veți fi un marchiz englez și nu un *marquis* francez."[18] Primul fiu al marchizului s-a căsătorit cu o tânără moștenitoare foarte bogată și a asigurat astfel pe mai departe avuția familiei. Deși nu îi păsa prea mult de confort și era cunoscut pentru faptul că se îmbrăca neîngrijit (la un moment nu a fost lăsat să intre în Cazinoul din Monte Carlo)[19], Salisbury, care avea un venit în jur de 50 000–60 000 de lire anual, era un om foarte bogat. Iar Hatfield House, deși nu putea fi comparată cu palatul Blenheim sau cu Chatsworth, era o clădire măreață, având o Mare Galerie, o Sală de Marmură, o bibliotecă, saloane și zeci de dormitoare. În plus, Salisbury deținea și o casă la Londra cu propriul salon de bal și o vilă (Chalet Cecil), în apropiere de Dieppe.

Deși nonconformist, în ochii compatrioților săi, dar și ai străinilor, lordul Salisbury era un reprezentant autentic al uneia dintre cele mai admirate și mai invidiate clase sociale din lume. În întreaga Europă, clasele superioare angajau dădace și îngrijitori englezi, purtau stofe ecosez și mâncau marmeladă la micul dejun. În ultimul roman al *Trilogiei transilvane* de Miklós Bánffy, a cărui acțiune se concentrează pe nobilimea maghiară antebelică, un tânăr aristocrat îndrăgostit de la distanță de Anglia reușește în cele din urmă să ajungă la Londra. Îi spune ambasadorului său că nu își dorește decât un singur lucru, să devină temporar membru al celui mai exclusivist club al gentlemenilor din Londra, St James's. Și astfel, timp de două săptămâni, stă în fereastra clubului. „Mă simțeam ca în paradis." Nu conta că nu vedea nimic din Londra sau că nu putea vorbi cu nimeni pentru că nu știa bine limba engleză.[20]

Prestigiul aristocrației britanice se datora în parte și avuției. Marile familii din Marea Britanie erau la fel de bogate precum cele din Germania

sau Rusia, dar numărul lor era mai mare. În plus, prosperitatea era împărțită, în jos, către micii proprietari de pământ, și, pe lateral, către noile clase din industrie și comerț în ascensiune. După cum scria din Germania fiica reginei Victoria, mama viitorului Wilhelm al II-lea, către mama ei în 1877: „Știți cât de mici sunt averile în Germania și că oamenii sunt prea puțin obișnuiți cu luxul sau cu *train du grande monde*." În același timp însă, clasele privilegiate din întreaga Europă, în special cei al căror venit provenea în primul rând din moșiile de la țară, simțeau un fior rece pe măsură ce lumea din jurul lor se schimba. Datorită industrializării și răspândirii puterii europene în lume, în Europa agricultura devenea mai puțin importantă și profitabilă. Alimentele ieftine din Americi sau alte părți ale lumii, precum Australia, erau bune pentru clasele muncitoare și angajatorii lor, dar nu atât de bune pentru proprietarii de pământ. Veniturile realizate din agricultură au scăzut dramatic în Europa în ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea, iar valoarea terenului agricol s-a diminuat proporțional.

Unii proprietari de pământ erau norocoși și dețineau și proprietăți urbane, a căror valoare creștea. Doar un sfert din veniturile lui Salisbury se datora exploatării suprafețelor agricole, restul provenea din proprietăți urbane și investiții. Cei mai bogați s-au salvat și deschizându-și noi afaceri, investind în industrie sau încheind căsătorii avantajoase în afara cercurilor lor închise, după cum a procedat prințul francez de Polignac, care s-a căsătorit cu moștenitoarea averii mașinii de cusut Singer. Foarte mulți dintre aceștia însă nu au supraviețuit. *Livada cu vișini* a lui Cehov sau *Trilogia transilvană* a lui Miklós Bánffy, lucrări care descriu moșii ipotecate și vechi familii scăpătate, au oglindit exact această realitate.

În deceniile premergătoare Primului Război Mondial, aristocrația latifundiară și mica nobilime pierdeau teren nu numai din punct de vedere economic; în mai multe regiuni din Europa, aveau de pierdut și din alte puncte de vedere. Clasa de mijloc și cea muncitoare aflate în ascensiune, precum și noii înavuțiți le puneau sub semnul întrebării privilegiile și concurau cu ei pentru putere. Vechile clase nu mai erau atât de dominante din punct de vedere social pe cât fuseseră odinioară. Deținătorii unor averi făcute din comerț și industrie — spre exemplu, prieteni de-ai regelui Eduard al VII-lea cu nume precum Rothschild, Lipton sau Cassels — îi ajungeau din urmă, deținând acum case luxoase și cheltuind extravagant pe distracții. Nici în politică și guvernare rolul lor nu mai era la fel de important, chiar și în țări precum Germania. Extinderea dreptului electoral — în Marea Britanie numărul electorilor s-a dublat de la 3 milioane la aproape 6 prin reformele din 1884 și 1885 — și redesenarea granițelor electorale au dejucat o mare

parte a vechilor aranjamente convenabile, prin care locurile în Parlament erau rezervate după bunul plac al magnaților locali. [21]

Lui Salisbury nu îi plăceau aceste schimbări, chiar dacă se număra, în mod evident, printre cei mai favorizați de soartă. „Lucruri care au fost în siguranță veacuri la rândul sunt acum în pericol", spunea el. Democrația extinsă submina puterea claselor superioare tradiționale, iar acest lucru dăuna societății. „A gândit și a luptat pentru ordinea sa", spunea colegul său, politicianul lord George Hamilton, „și nu pentru a-i asigura privilegii și exonerări, ci pentru că avea credința că menținerea vechii ordini asigura cel mai bun suport pentru o guvernare justă și de încredere." Salisbury căuta să dețină o funcție, considera Hamilton, numai pentru a contribui la propășirea țării sale.[22]

Dacă era adevărat, atunci încercarea lui a dat roade. Până la Jubileul de Diamant, Salisbury avusese trei mandate de prim-ministru, trei de ministru de externe și două de secretar de stat pentru India. Din fericire, avea o capacitate remarcabilă de a munci și de a face față presiunilor. Nu pierdea nopți din cauza grijilor, după cum i-a împărtășit unei nepoate, și, pur și simplu, făcea tot ce îi stătea mai bine în putință când trebuia să ia o decizie, după cum i-a mărturisit familiei sale, chiar dacă era vorba doar de o banalitate — precum îmbrăcarea unui pardesiu sau nu înainte de plimbare. „Simt că este exact același lucru, și nimic mai mult, și atunci când scriu o depeșă de care ar putea depinde războiul sau pacea. Gravitatea ei depinde de elementele disponibile la luarea deciziei și în niciun caz de amploarea rezultatelor care ar putea urma. Cu rezultatele, eu nu am nimic de-a face."[23]

Când a devenit prim-ministru pentru ultima dată, în 1895, a ales, așa cum procedase și înainte, să fie și ministru de externe. „Prima noastră datorie este față de poporul acestei țări, de a-i susține interesele și drepturile; pe locul doi vine datoria noastră față de omenire", a declarat el în fața unei audiențe, la câteva luni după Jubileul de Diamant. Cum Salisbury considera că hegemonia britanică în lume era, în general, una binevoitoare, în opinia lui cele două obiective nu erau incompatibile. Strategia sa în relațiile externe era una simplă: de a proteja Marea Britanie, interesele și poziția ei în lume, de preferință fără complicații inutile — precum alianțe și acorduri secrete. Nu îi plăceau „măsurile energice", așa cum i le-a descris el reginei.[24] Poate că făcea o aluzie fină la marele său rival William Gladstone și Partidul său Liberal, care credeau într-o intervenție în Europa, și, dacă era necesar, pentru motive umanitare. Salisbury era de părere că, în cel mai bun caz, Marea Britanie ar fi trebuit să-și folosească influența pentru a-și împiedica vecinii „să sară unul la beregata altuia", pentru că în general o astfel de atitudine ar

fi dăunat tuturor.[25] Și era pregătit să acționeze cu fermitate ori de câte ori erau în primejdie interesele britanice, recurgând chiar la amenințări cu acțiuni militare. Odată cu deschiderea canalului Suez, Egiptul a devenit de o importanță crucială pentru legăturile Marii Britaniii cu India și Orientul Îndepărtat. Marea Britanie trebuia să dețină controlul asupra canalului indiferent de ceea ce ar fi crezut alte națiuni și, ca măsură suplimentară de precauție, trebuia să ocupe și cursul superior al Nilului. La sfârșitul anilor 1890, Salisbury avea să se găsească în mijlocul unei confruntări militare cu Franța în această zonă.

Asemenea multor alți compatrioți ai săi, Salisbury avea tendința de a-i considera pe străini mai egoiști și mai puțin de încredere decât erau britanicii, iar pe latini, mai emoționali. Grecii erau „șantajiștii Europei", iar când francezii au pătruns în Tunisia, a declarat că acest lucru „era bine înrădăcinat în codul francez al onoarei, așa cum era el îndeobște pus în practică".[26] În anii 1880, în momentul în care Marea Britanie și Germania concurau pentru influență în Africa de Est, Salisbury a avertizat un tânăr consul care urma să fie trimis în insula Zanzibar: „Întreaga chestiune a Zanzibarului este deopotrivă dificilă, dar și periculoasă, căci noi suntem vrând-nevrând parteneri cu germanii, a căror moralitate politică diferă considerabil de a noastră în multe privințe."[27] Deși putea să mediteze la „inutilitatea" extinderii imperiului, era ferm convins că Marea Britanie trebuia să-și primească partea din ceea ce se petrecea în lume: „instinctul națiunii nu va fi niciodată satisfăcut fără o parte din prada pe care vede că vecinii ei și-o împart hulpav"[28].

Nu părea să antipatizeze vreo națiune în mod special — cu excepția Statelor Unite. La americani regăsea tot ceea ce detesta la lumea modernă: erau lacomi, materialiști, ipocriți și vulgari și credeau că democrația era cea mai bună formă de guvernare. În timpul Războiului Civil, a susținut cu fervoare Confederația, în parte și pentru că, în opinia lui, sudiștii erau gentlemeni, iar nordiștii nu. În plus, se temea de creșterea puterii americane. După cum a scris cu mâhnire în 1902: „Este foarte trist, dar mă tem că America este menită să progreseze și nimic nu va putea restabili egalitatea între noi. Dacă am fi intervenit în Războaiele Confederației, atunci poate am fi reușit să reducem puterea Statelor Unite la un nivel căruia să-i putem face față. Dar o națiune nu primește două asemenea șanse pe parcursul existenței ei."[29]

Opiniile sale despre străini nu l-au împiedicat pe Salisbury, pe durata mandatului său de ministru de externe, să colaboreze cu alte puteri în scopuri precise. Astfel, a încheiat înțelegeri cu Italia și Austria la sfârșitul anilor 1880 pentru a menține statu-quoul în zona Mediteranei. Pentru a pune la adăpost Egiptul de francezi, care nu iertaseră Marea Britanie pentru preluarea

administrării țării în 1882, a menținut o relație bună cu Germania. Uneori, deși detesta influența sporită a opiniei publice în afacerile externe, se folosea de aceasta când dorea să refuze angajamente și alianțe nedorite. În anii 1890, când germanii au sugerat crearea unui front comun împotriva Franței, Salisbury a regretat că nu putea face nimic în această privință: „Parlamentul și poporul nu se vor lăsa influențați sub niciun chip de faptul că Guvernul a semnat cu câțiva ani în urmă un acord secret de a porni la război."[30] De asemenea, a invocat și argumentul, sustenabil poate în absența unei constituții scrise, că Marii Britanii i se interzicea prin constituție să încheie, pe timp de pace, acorduri care ar fi putut duce la un război.[31] În plus, Marina Regală — cea mai mare din lume — și avantajele geografice care decurgeau din faptul că era o insulă confereau Marii Britanii libertatea de a rămâne relativ independentă în relațiile internaționale.

Deși a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a menține Marea Britanie ferită de situații încurcate, Salisbury a încercat totodată să prevină formarea unor blocuri puternice care ar fi putut să se coalizeze împotriva ei. După cum a explicat într-un discurs ținut la Caernarvon în 1888, națiunile ar trebui să se comporte ca niște gospodari înțelepți cu vecinii lor.

> Dacă dorești să te înțelegi cu oamenii cu care trăiești, nu trebuie să cauți în permanență ocazii de a obține un mic avantaj față de ei; trebuie să-ți privești propriile pretenții, dar și pe ale lor, într-un spirit corect și de bună vecinătate — pe de o parte, fără să sacrifici niciun drept important și autentic, despre care ai senzația că îți este îngrădit sau încălcat — și, pe de alta, abținându-te de la a transforma micile controverse în dispute înveninate și de la a trata fiecare neînțelegere ca pe o chestiune de principiu de o importanță vitală.

Cei care nu acordă atenție acestui comportament rezonabil, de bună vecinătate, a continuat el, „se vor trezi în fața unei alianțe formate din acești vecini..."[32].

Salisbury era de părere că, dacă aveau să se formeze alianțe — iar opinia sa reflecta o politică britanică de lungă tradiție —, era preferabil ca două sau mai multe state să se coalizeze una împotriva celeilalte, și nu a Marii Britanii. Relația dintre Regatul Unit și Europa de obicei funcționa cel mai bine când englezii se aflau în termeni amiabili cu cât mai multe puteri posibil și când exista un echilibru clar al puterilor pe continent, fapt ce îi dădea Marii Britanii loc de manevră între diverse grupuri. Salisbury reușise să se convingă

măcar pe el însuși, dacă nu și pe celelalte puteri europene, că Marea Britanie contribuia în acest fel la binele general. După cum a afirmat în discursul său de la Caernarvon, „Există o mare diferență între efortul binevoitor și jovial de a întreține bune relații cu vecinii și acel spirit de aroganță și ursuză «izolare» care a primit demnul nume de «non-intervenție». Facem parte din comunitatea europeană și trebuie să ne îndeplinim îndatoririle în acest sens."[33]

Deși Salisbury detesta ceea ce el însuși numea „jargonul izolaționismului"[34], politica sa externă a ajuns să fie caracterizată tocmai în acești termeni. În ianuarie 1896, când regina Victoria a protestat față de o aparentă izolare a Marii Britanii, Salisbury a replicat cu asprime că izolarea este „mult mai puțin periculoasă decât riscul de a fi târât în războaie care nu ne privesc". Acest punct de vedere era împărtășit de colegii săi conservatori. „Izolarea noastră nu este o izolare venită din slăbiciune, nici din dispreț față de noi înșine; este aleasă în mod deliberat, căci avem libertatea de a ne comporta după cum dorim în orice împrejurări"[35], a declarat lordul Goschen, Prim Lord al Amiralității, în 1896, la o reuniune a conservatorilor. În același an, mai întâi un politician canadian, iar mai apoi Joseph Chamberlain au adăugat adjectivul „splendid" acestui concept, iar termenul s-a răspândit cu o rapiditate surprinzătoare. Se afirma că „splendida izolare" și manipularea abilă a echilibrului puterilor de către Marea Britanie erau nu numai o opțiune politică deliberată, dar și una consfințită prin tradiție, datând cel puțin din perioada domniei marii regine Elisabeta I, care manevrase la rândul ei între rivalii săi, Franța și Spania, pentru a asigura securitatea Marii Britanii. „Un echilibru al puterilor pe continent", spunea un istoric al perioadei elisabetane, „era exact ceea ce îi convenea [reginei], așa cum de cele mai multe ori îi convenise și țării ei."[36] Montagu Burrows, profesor Chichele de istorie modernă la Oxford, a conferit acestui termen o însemnătate aproape mistică, numindu-l „Echilibrul" și a adus în sprijinul acestei idei un citat din Edmund Burke, care afirmase că, dintre toate puterile, Marea Britanie era cea mai potrivită să se îngrijească de acest echilibru. „Nu am exagera dacă am spune că aceasta a fost salvarea Europei"[37], a afirmat el cu mândrie.

Privind în retrospectivă, cât de infatuată pare această poziție. Chiar și la acea vreme, exista o notă de sfidare în toată această atitudine. În 1897, când se sărbătorea Jubileul de Diamant, Marea Britanie era într-adevăr izolată, dar poziția sa în lume nu era nici pe departe „splendidă". Nu avea prietenii sigure în Europa. Era antrenată într-un număr de dispute și rivalități pe întregul mapamond, cu Statele Unite în problema Venezuelei, cu Franța în mai multe regiuni ale globului, cu Germania în Africa și Pacific și cu Rusia în Asia Centrală și China. Imperiul ca atare nu era chiar o binecuvântare. Cert este

că îi conferea Regatului Unit prestigiu, producătorilor britanici piețe sigure și, teoretic, și o putere sporită. Un desen publicat în *Punch* la momentul marii parade navale înfățișa un leu britanic bătrân punând patru lei mai tineri — Australia, Canada, Noua Zeelandă și Colonia Capului — să vâslească din greu ca să vadă flota.[38] Cu toate acestea, tinerii lei nu păreau întotdeauna foarte entuziasmați să-și asume povara de a se apăra, cu atât mai puțin de a apăra întreg imperiul.

Iar imperiul se extindea, căci Marea Britanie continua să-și adauge colonii și protectorate în întreaga lume, încercând astfel să și protejeze ceea ce deținea deja. Pe măsură ce alte puteri se alăturau luptei pentru teritorii, imperiul devenea din ce în ce mai vulnerabil. Sir Thomas Sanderson, subsecretar permanent al Ministerului de Externe britanic, a declarat câțiva ani mai târziu: „Câteodată am impresia că un străin care ne-ar citi presa nu ar putea să-și închipuie Imperiul Britanic altfel decât asemenea unui uriaș tolănit deasupra întregii lumii, cu degetele de la mâini și de la picioare umflate de gută și rășchirate în toate direcțiile, de care nu te puteai apropia fără ca acesta să nu înceapă să strige."[39] Deși termenul de „supraextindere imperialistă" nu fusese încă inventat, Marea Britanie suferea deja de acest simptom în 1890. Poezia lui Kipling, *Recessional*, compusă imediat după ce a văzut impresionanta paradă navală de la Spithead, conținea un avertisment:

> *Far-called our navies melt away —*
> *On dune and headland sinks the fire —*
> *Lo, all our pomp of yesterday*
> *Is one with Nineveh and Tyre!*
> *Judge of the Nations, spare us yet,*
> *Lest we forget — lest we forget!*

Deși Marea Britanie încă era principalul producător de bunuri al lumii, producția ei industrială era devansată de industriile mai noi și mai dinamice ale Germaniei sau Statelor Unite, care pătrundeau și pe piețele ei externe. Poveștile despre soldații de jucărie pentru copiii englezi, care ar fi fost fabricați în Germania, se prea poate să nu fi fost adevărate, însă ele reflectau o neliniște din ce în ce mai mare — inclusiv cu privire la capacitatea Marii Britanii de a se apăra.

---

* În depărtări chemate, navele noastre se pierd în zare —/ Pe dune și promontorii se stinge focul —/ Iată, toată gloria noastră de altădată e-asemenea cetăților Ninive și Tir!/ Judecător al Națiilor, cruță-ne încă, / Să nu uităm — să nu uităm! (*N.t.*)

Pentru că era o insulă, Marea Brianie reușise să se descurce cu o armată minusculă și să se bazeze pe forțele navale pentru apărarea sa și a imperiului pe care-l deținea. Date fiind inovațiile tehnologice însă, flotele erau din ce în ce mai scumpe, iar costurile din ce în ce mai împovărătoare pentru buget. „Titanul istovit, care se clatină sub povara globului prea greu al sorții lui", spunea Joseph Chamberlain.[40] În plus, existau temeri că, date fiind angajamentele internaționale ale Marinei Regale, Insulele Britanice ar fi rămas neprotejate. Începând cu sfârșitul anilor 1880, voci mai pesimiste din armată avertizaseră că francezii, dacă ar fi vrut, ar fi putut cu ușurință distruge forța navală britanică din Canalul Mânecii și invada Anglia. Salisbury însuși a schițat un asemenea scenariu în 1888 într-o notă adresată Cabinetului, în care și-i imagina pe francezi, „conduși de genul de soldat care ajunge în fruntea unei revoluții", debarcând pe insulă într-o sâmbătă seara, pe când britanicii se bucurau de sfârșitul de săptămână. Cu ajutorul a „doi sau trei patrioți irlandezi", invadatorii ar fi putut tăia firele de telegraf și ajunge la Londra înainte ca armata britanică să poată riposta.[41] Această perspectivă — și este discutabil cât de mult credea Salisbury în ea — nu l-a împiedicat însă să-și petreacă pe mai departe vacanțele în Franța.

Relația proastă cu Franța a continuat să creeze probleme ultimului guvern al lui Salisbury; într-adevăr, în 1898, acesta avea să se confrunte cu un alt pericol de război destul de grav. Noua prietenie tot mai strânsă dintre Franța și Rusia, altă țară care dorea să-și extindă imperiul, era de asemenea un motiv de îngrijorare. Preferința lui Salisbury de a colabora cu Tripla Alianță formată din Germania, Austro-Ungaria și Italia nu mai părea o alternativă adecvată. Masacrul armenilor de la mijlocul anilor 1890, din estul Turciei de astăzi, demonstrase că Tripla Alianță nu era un partener de încredere.

Acești nefericiți creștini, supuși ai Imperiului Otoman, erau măcelăriți de vecinii lor musulmani, iar guvernul, fie intenționat, fie din pură incompetență, nu făcea nimic pentru a împiedica atrocitățile. O mare parte a secolului al XIX-lea, politica britanică fusese una de susținere a otomanilor, pentru a evita astfel ca strâmtorile dintre Marea Neagră și Mediterană să intre în posesia rușilor. Interesul național însă nu era întotdeauna și pe placul opiniei publice britanice, care era deosebit de indignată când Imperiul Otoman persecuta una sau alta dintre comunitățile creștine aflate pe teritoriul său. Gladstone își construise chiar o întreagă campanie electorală pe tema atrocităților din Bulgaria și a necesității de a fi luate măsuri în această privință de către comunitatea internațională. Deși detesta să se implice în problemele interne ale altor națiuni, Salisbury fusese întotdeauna sceptic în privința otomanilor și i-ar fi abandonat bucuros cu mult timp în urmă dacă Marea

Britanie nu ar fi avut nevoie de un aliat în extremitatea estică a Mediteranei. În 1895, a încercat să găsească parteneri — posibil în Austria sau Italia, poate chiar în Germania sau Rusia — pentru a exercita presiune asupra otomanilor și a-i determina să pună capăt atacurilor împotriva armenilor, dar nicio altă putere nu a fost dispusă să se implice. Problema i-a pricinuit lui Salisbury multe insomnii, dar până la urmă a fost nevoit să accepte că Marea Britanie avea mâinile legate. A ajuns, de asemenea, la concluzia că trebuia să caute alte căi de a apăra interesele britanice în Mediterană și canalul Suez, legătura, de o importanță capitală, către India, decât să susțină muribundul și coruptul Imperiu Otoman. Întrebarea, la care nu avea să se găsească răspuns nici în anii următori, era cum? Printr-o prezență sporită (și costisitoare) a forțelor militare în Egipt și Mediterană? O alianță cu o altă putere cu interese în regiune, precum Franța sau Rusia? Niciuna dintre aceste variante nu părea posibilă având în vedere rivalitățile din alte zone.

Imperiul Otoman era un motiv de îngrijorare și din alt punct de vedere, din cauza tentației pe care o reprezenta într-o epocă a imperialismului. Puterile, și națiunile lor, își măsurau importanța la nivel global în funcție de numărul de colonii deținute, dar rezerva de teritorii nerevendicate se împuțina. Până în anii 1890, Africa fusese în mare parte împărțită, la fel și Orientul Îndepărtat și insulele din Pacific. Mai rămâneau acele zone ale lumii în care vechea ordine se prăbușea: China, de exemplu, Persia sau Imperiul Otoman. În 1898, la Albert Hall, din Londra, Salisbury a ținut un discurs devenit faimos. „În linii mari, poți împărți națiunile lumii în cele vii și cele aflate pe moarte", a spus el în fața publicului său conservator. „Pe de o parte, avem țări mari, a căror enormă putere sporește în fiecare an, a căror avuție sporește, a căror dominație sporește, al căror mod de organizare este tot mai perfecționat." Pe de altă parte, se aflau victimele firești ale acestora, care se stingeau din cauza unor boli precum corupția sau proasta guvernare. Procesul pe care Salisbury îl considera de la sine înțeles era unul potențial periculos. „Națiunile în viață vor acapara treptat teritoriile celor muribunde, iar între națiunile civilizate vor apărea rapid zâzania și sâmânța de conflict."[42]

Acestea începeau deja să apară. Marea Britanie și Franța se ciondăniseră pe tema Egiptului, oficial încă parte a Imperiului Otoman, chiar dacă numai cu numele, iar în 1880 Franța și Italia se confruntaseră în Tunisia. Guvernul Otoman se zbătea ca un pește în plasă, iar plasa devenea din ce în ce mai strânsă: împrumuturi de la guverne și bănci europene și, în consecință, un control extern și mai mare asupra finanțelor sale; concesiunile oferite europenilor pentru construcția de căi ferate, benefice pentru comerț, dar și o modalitate de extindere a influenței europene; intervenția europenilor în scopuri

umanitare, pentru a asigura un bun tratament al creștinilor din regiune; și apelurile europene la reformă. Mai târziu, când otomanii nu au mai putut face față, teritoriile lor, care includeau o parte a Balcanilor și Orientul Mijlociu arab, aveau să devină, în mod sigur, ținta acaparărilor.

Extinderea Imperiului Rus spre sud și est a făcut din Persia miza Marelui Joc dintre ruși și englezi în Asia Centrală. Rușii erau din ce în ce mai influenți în nord, în timp ce britanicii încercau să-și consolideze poziția în sud și pe coasta Oceanului Indian. Ambele țări au căutat să câștige simpatia Șahului Șahilor. Jocul continua în Afganistan, care se afla acum între teritoriul rusesc și India Britanică, în Tibet și, mai la est, în China.

În Asia, puterile europene au găsit China, cu evidenta sa slăbiciune, aproape irezistibilă. Li s-au alăturat și Statele Unite, cu toate că aici opoziția față de imperialism avea rădăcini istorice adânci: Grover Cleveland, președinte la mijlocul anilor 1880 și apoi între 1893 și 1897, care se opunea puternic achiziționării de colonii de către Statele Unite, a declarat cu ocazia discursului său inaugural că țara sa avea să rămână întotdeauna fidelă originilor sale revoluționare și că nu avea ambiții pe alte continente. Cu toate acestea, Statele Unite erau deja înclinate să intervină în propria lor gospodărie, în Caraibe, iar nu după mult timp aveau să acapareze Filipinele, Hawaii și Puerto Rico. În ceea ce privea China, administrațiile americane susțineau că singura cale de urmat era o politică a ușilor deschise, care să ofere acces tuturor națiunilor la teritoriile Chinei, în locul unor sfere exclusiviste de interese.

Spre surprinderea și marea mirare a occidentalilor, Japonia, care rezistase în fața pericolului de a deveni o altă colonie adaptându-se rapid la noile forțe din lume, avea la rândul ei ambiții în China. Puterile au impus un șir întreg de concesii regimului muribund de la Beijing: porturi deschise, unde străinii puteau trăi și lucra sub administrația propriilor legi și guverne; bineînțeles, căi ferate — iar în China acestea erau protejate de trupe străine; și drepturi de exclusivitate pentru activități miniere și comerciale în anumite zone. Chinezii au sesizat pe bună dreptate conturarea unei tendințe bine cunoscute, prin care țara lor avea să fie tăiată ca un pepene.

Marea Britanie era de departe puterea care deținea supremația comercială în China, în special în valea fluviului Yangtze, și nu își dorea în mod deosebit să pună stăpânire pe regiuni din țară, deoarece odată cu acestea venea și povara grea a administrării. Dar nu putea nici să stea deoparte și să privească alte puteri cum pătrundeau în China și poate chiar anexau teritorii. În 1895, când Salisbury a devenit prim-ministru, Rusia deja punea în discuție interesele britanice în partea de nord a țării. Iar lupta pentru influență

în China avea să se încingă pe măsură ce alte state, precum Germania, intrau în joc.

Temerile lui Salisbury erau amplificate de faptul că relația cu Statele Unite, întotdeauna problematică, trecea printr-o fază deosebit de proastă. Îndelungata dispută dintre Marea Britanie și Venezuela cu privire la granițele celei din urmă cu Guiana britanică fusese brusc reactivată de administrația lui Grover Cleveland. În iulie 1895, la o lună după ce Salisbury a devenit prim-ministru, secretarul de stat Richard Olney a trimis o depeșă belicoasă prin care anunța că Statele Unite erau îndreptățite să intervină în dispută. A invocat Doctrina Monroe, acea declarație splendid de ambiguă și deosebit de flexibilă, care avertiza puterile externe să nu intervină în Lumea Nouă. De ambele părți ale Atlanticului, presa s-a inflamat. Ambasadorul american de la Londra i-a citit cu voce tare lui Salisbury o lungă depeșă diplomatică, prin care guvernul său susținea revendicările Venezuelei cu privire la achiziționarea unei mari părți din Guiana britanică și le cerea englezilor să accepte arbitrajul. Lui Salisbury i-a luat patru luni să răspundă. Refuza să accepte că Doctrina Monroe le oferea Statelor Unite vreo autoritate asupra posesiunilor britanice din Lumea Nouă și sugera că americanii „nu aveau practic niciun motiv" să se implice într-o dispută teritorială dintre o posesiune britanică și un stat terț. Cleveland a declarat că Salisbury „era complet nebun", și atât în Marea Britanie, cât și în Statele Unite a început să se discute cu mult entuziasm despre război. Însă englezii aveau multe alte bătăi de cap în alte părți ale lumii și nu își doreau să lupte, iar opinia publică din Statele Unite era împărțită. În cele din urmă s-a ajuns la un compromis; Salisbury a încetat să se mai opună extinderii Doctrinei Monroe de către americani, iar în 1899 frontiera a suferit câteva modificări minore prin arbitraj. Venezuela, pe care ambasadorul american la Londra a expediat-o numind-o „un stat corcitură", nu a primit mare lucru. (Președintele venezuelean Hugo Chávez a revendicat acest teritoriu disputat până la moartea sa, iar succesorii săi continuă să o facă și astăzi.)[43]

Salisbury a făcut concesii și în alte dispute. În 1896, când francezii au anexat Madagascarul, unde englezii aveau mari interese, Salisbury a renunțat la această insulă fără să protesteze. Cu toate acestea, încă mai rezista sugestiilor ca Marea Britanie să-și clădească relații mai stabile. A refuzat de asemenea, așa cum făcuse întotdeauna, să-și facă griji nejustificate cu privire la fiecare colț al lumii. Prefera să se concentreze pe regiunile de o importanță vitală pentru Imperiul Britanic. După cum i-a spus lui sir Evelyn Baring (mai târziu lord Cromer), proconsul în Egipt, într-o perioadă tensionată, când securitatea la Marea Roșie era afectată: „Nu aș fi prea impresionat de ce îți spun militarii

despre importanța strategică a acestor locații. Dacă li s-ar da mână liberă, ar insista asupra importanței ocupării Lunii pentru a ne proteja de Marte."[44] Colegii săi se temeau de faptul că Salisbury ar fi fost prea relaxat și că nu ar fi avut o politică externă clară. Sau, dacă avea, atunci nu era dispus să o destăinuie; înclinația lui Salisbury de a fi secretos s-a amplificat odată cu vârsta. Lordul Curzon, subsecretar al Ministerului de Externe, l-a descris mai târziu ca fiind „acea povară bizară de la vârf, puternică, de nepătruns, genială și obstructivă".[45] Curzon era de părere că Salisbury recurgea prea des la politica de a arunca oase la câini, care nu făceau mai apoi decât să latre după mai mult, așa cum se dovedise în cazul Franței și Rusiei. Deși nu toți colegii săi erau atât de critici, majoritatea se temea că Salisbury nu mai făcea față atribuțiilor de prim-ministru sau ministru de externe. La sfârșitul anilor 1890, începea să-și arate vârsta, era deprimat din cauza bolii grave a soției sale, care a și murit în 1899.

Încă dinainte să-și dea oficial demisia din funcția de ministru de externe, în 1900, Salisbury începuse să transfere o mare parte a atribuțiilor sale de politică externă nepotului său Arthur Balfour, liderul Camerei Comunelor, și secretarului său pentru colonii, Joseph Chamberlain. Cei doi nici că puteau fi mai diferiți. Balfour era nepotul lui Salisbury și, prin urmare făcea parte din acel cerc restrâns privilegiat, cu relații la vârf, din înalta societate britanică. Fiind fiul cel mai mare al unui bărbat bogat, deținea moșii întinse în Scoția. Era chipeș, inteligent și fermecător, deși mulți îl considerau rece și distant. Zâmbetul lui, declara o cunoștință de-a sa, se asemăna cu „lumina lunii pe o piatră de mormânt".[46] Se spunea că rămăsese cu inima frântă după ce femeia pe care o iubise murise de tifos, dar un prieten apropiat susținea că își „epuizase resursele în această direcție" și că prefera relațiile superficiale, fără bătăi de cap, cu femei măritate. Marea sa pasiune era filosofia și, în mod bizar, în timpul Marelui Război avea să manifeste entuziasm pentru sionism. Deși muncea din greu, încerca să nu arate acest lucru. Părăsea pe ascuns Camera Comunelor pentru a juca golf și se întorcea la sesiunile târzii în haine de seară. Stătea tolănit în banca sa parlamentară „de parcă ar fi vrut să afle dacă se putea sprijini doar în omoplați", scria ziarul *Punch*.[47]

Îl considera pe Chamberlain interesant, dar nepăsător. „Joe, deși îl îndrăgim mult cu toții", îi scria el iubitei sale preferate, „totuși nu se integrează în totalitate, nu formează un compus chimic cu noi."[48] Chamberlain era un industriaș care făcuse avere prin forțe proprii, unul dintre acei noi oameni înstăriți a căror ascensiune o deplora Salisbury atât de mult. Provenea dintr-o familie din clasa mijlocie, renunțase la școală la șaisprezece ani și ajunsese să muncească pentru o afacere de familie din Birmingham, care producea

șurubelnițe de metal. Spre deosebire de Balfour, se căsătorise — chiar de trei ori. Primele două soții ale sale muriseră la naștere, dar lăsaseră în urmă doi băieți, Austen și Neville; cel din urmă avea să devină faimos, în bine sau în rău, ca pacifistul premier britanic de la sfârșitul anilor 1930. Cea de-a treia soție a sa avea jumătate din vârsta lui, era americancă, fiica ministrului de război din administrația Cleveland. După toate aparențele, era un mariaj fericit.

Energic, hotărât și ambițios, tânărul Chamberlain transformase afacerea de șurubelnițe în cea mai mare de acest gen din Anglia și ieșise la pensie foarte bogat la vârsta de treizeci și șase de ani. Nu-i plăceau sporturile, avea puține hobbyuri și o pasiune neobișnuită pentru orhidee, pe care le creștea în sere speciale (purta mereu una la butonieră). S-a implicat în politică manifestând aceeași hotărâre de care dăduse dovadă în afaceri și a devenit primarul orașului Birmingham. S-a preocupat de extinderea accesului la învățământul primar, de sistemele de canalizare și apă curentă, de salubrizarea mahalalelor și înființarea de biblioteci. Chiar și după ce a obținut un scaun în Camera Comunelor ca liberal, a rămas liderul de necontestat al orașului. În parlament, a stârnit surprinderea colegilor săi nefiind un demagog înverșunat, ci un vorbitor deosebit de cizelat care ținea discursuri concise și incisive. „Prestația lui era, dacă se poate spune așa, prea perfectă", potrivit jurnalistului britanic J. A. Spender. „Totul este foarte frumos, foarte frumos, domnule Chamberlain", i-a spus la un moment dat un membru mai vechi al Camerei, al cărui sfat Chamberlain îl prețuia, „dar Camera ar aprecia deosebit de mult dacă, din când în când, ați reuși să vă pierdeți cu firea."[49]

Chamberlain a rămas un radicalist, care milita pentru reforme sociale și ataca instituții privilegiate precum nobilimea latifundiară sau oficiala Biserică Anglicană. Cu toate acestea, a devenit foarte atașat de Imperiul Britanic, pe care îl considera a fi o forță a binelui în lume. Această convingere l-a determinat să se separe de liberali în 1886, când aceștia au propus Autonomia Legislativă a Irlandei (Home Rule); Chamberlain și susținătorii săi erau de părere că acest lucru ar fi afectat unitatea imperiului. Treptat, așa-numiții unioniști liberali s-au apropiat de Partidul Conservator.[50] Chamberlain nu și-a apărat niciodată poziția în fața foștilor săi colegi. A mers pus și simplu mai departe. Spender spunea că atunci când făcea ceva, și de obicei făcea politică, era atât de concentrat, încât părea „neînsuflețit". „În opinia lui, totul era alb sau negru, cu contururi clare, nu existau nuanțe."[51]

În primii săi ani ca secretar pentru colonii, confruntându-se cu provocări și crize diverse, de la cea a codului în Newfoundland la cea a aurului în sudul Africii, Chamberlain a devenit profund conștient de cât de izolată și vulnerabilă era țara sa. În plus, opinia publică, acea forță nouă și imprevizibilă

din afacerile externe, cerea ca Marea Britanie să ia atitudine pentru a apăra interesele britanice în lume. Izolarea, susținea el, nu mai aducea beneficii Marii Britanii, iar Balfour ajungea să-i dea dreptate. Franța nu avea cum să i fie aliat, din cauza tensiunilor privitoare la Africa și rivalității istorice dintre cele două țări. Cât despre Rusia, după cum spunea el într-un discurs din 1898, „dacă iei cina cu diavolul, ia-ți o lingură lungă". Gândurile lui Chamberlain au început să se îndrepte din ce în ce mai mult către Germania, cu care Marea Britanie nu avusese atât de multe dispute. Și nu era singurul. Alte personalități-cheie, precum miniștri, amirali, oficiali din Ministerul de Externe și scriitori influenți, ajunseseră să gândească la fel.[52]

Cu aprobarea șovăielnică a lui Salisbury, Chamberlain a demarat discuțiile cu ambasadorul german la Londra în vederea încheierii unui posibil tratat. În 1899, a purtat conversații amicale cu kaiserul și ministrul acestuia de externe, Bernhard von Bülow, la castelul Windsor, ceea ce l-a încurajat să creadă în posibilitatea încheierii unei alianțe, poate chiar a uneia care să includă și Statele Unite. La o zi după ce delegația germană a plecat de la Londra, a ținut un discurs public la Leicester, în care a vorbit despre „o nouă Triplă Alianță între rasa teutonă și cele două măreațe ramuri transatlantice ale rasei anglo-saxone, care va exercita o influență puternică asupra viitorului omenirii".[53] Mai existau și alte semne promițătoare. În 1898, Marea Britanie a încheiat o înțelegere cu Germania cu privire la coloniile portugheze Mozambic, Angola și Timor, care urmau probabil să reintre pe piața internațională dat fiind că metropola lor se afla în pragul falimentului. Cele două părți semnatare (Portugalia nu a fost consultată) au convenit să țină la distanță orice alt stat și să împartă între ele Imperiul Portughez. În anul următor, englezii au pus capăt unui conflict absurd cu germanii cu privire la arhipelagul Samoa din Pacificul de Sud, cedând Berlinului controlul asupra insulei principale.

În 1901, Chamberlain, așa cum îi mărturisise chiar el unui membru al ambasadei germane de la Londra, era deja în favoarea unei cooperări mai apropiate cu Germania și chiar cocheta cu gândul că Marea Britanie ar fi putut deveni membră a Triplei Alianțe, alături de Germania, Austro-Ungaria și Italia.[54] Balfour a fost de acord. I se părea că dușmanul cel mai probabil al Marii Britanii era alianța dintre Franța și Rusia. „Pentru noi este de o maximă importanță ca în acest moment Italia să nu fie zdrobită, Austria să nu fie dezmembrată și, așa cum cred eu, Germania să nu fie ucisă în strânsoarea dintre ciocanul Rusiei și nicovala Franței."[55]

Germanii nu erau împotriva ideii, dar nici nu se grăbeau să semneze un acord complet sau să accepte Marea Britanie ca membră a Triplei Alianțe, mai

ales pentru că li se părea că englezii aveau mai multă nevoie de ei decât viceversa. Războiul Burilor, izbucnit în octombrie 1899, la doar doi ani după gloriosul Jubileu de Diamant, dăunase grav prestigiului și încrederii Regatului Unit. În primele luni de conflict, pe măsură ce înfrângerile umilitoare se acumulau, englezii se temeau că Franța avea să profite de ocazie și să invadeze Insulele Britanice sau că Rusia și Franța ar putea să amenințe poziția Marii Britanii în Oceanul Indian.[56] În ianuarie 1901, regina Victoria a murit, poate un alt semn că vechea ordine dispărea.

Investigațiile demarate după război au scos la iveală incompetența comandanților britanici, faptul că regimentele fuseseră trimise la luptă în absența unor ordine clare, hărțile nu fuseseră corecte, nici informațiile suficiente, iar echipamentul folosit fusese complet inadecvat. Leo Amery, un reporter de război pentru *The Times,* a scris, de exemplu, despre dezastrul Bătăliei de la Spion Kop: „Nu s-a depus niciun efort în prealabil pentru a se calcula relieful poziției ce urma să fie ocupată sau pentru a furniza soldaților însărcinați cu ocuparea ei asemenea informații. Nici ofițerii nu au depus suficient efort pentru a afla care era forma vârfului montan înainte de a săpa tranșee."[57] După război au fost aplicate reforme extinse în armată, dar rezultatele aveau să fie vizibile în timp.

Ultimii ani ai secolului au fost îngreunați și de faptul că situația din China rămânea instabilă, fapt ce amenința interesele extinse ale Marii Britanii în zonă. În 1897, Germania se folosise de scuza asasinării a doi misionari nemți pentru a forța slăbitul guvern chinez să-i ofere o concesiune, inclusiv un port în Tientsin (Tianjin) și căi ferate în peninsula Shantung (Shandong). Acest lucru a dat startul la ceea ce părea să fie o luptă serioasă pentru China. Rusia a ocupat unilateral un port strategic, deschis tot anul, numit în onoarea unui locotenent naval britanic, William Arthur, și aflat în extremitatea sudică a Manciuriei. Cabinetul a luat în calcul opțiunea de a trimite nave din escadrila sa din China la nord pentru a-i izgoni pe ruși, dar s-a răzgândit temându-se de o intervenție din partea aliatului Rusiei, Franța. Câteva luni mai târziu, Rusia a ocupat un alt port, chiar la nord-est de Port Arthur, și a forțat guvernul chinez să-i cedeze controlul asupra ambelor locații timp de douăzeci și cinci de ani.

Pentru că presa și colegii săi din cabinet, inclusiv Chamberlain, cereau ca Marea Britanie să ia atitudine, Salisbury a declarat mâhnit că „«publicul» va solicita unele compensații teritoriale și cartografice în China. Nu vor fi folositoare și vor costa scump; dar, din pur sentiment național, va trebui să o facem". Așa că Marea Britanie a revendicat un port la Weihaiwei, pe coasta de nord a peninsulei Shantung și la sud de porturile rusești din Manciuria

(complet inutil ca port, dar cel puțin avea o plajă cu nisip frumoasă, bună pentru scăldat).[58] În 1900, și cel puțin acest lucru părea să fie o veste bună, Germania și Marea Britanie au ajuns la un acord cu privire la China, prin care amândouă statele se obligau să-și folosească influența pentru a garanta o politică a ușilor deschise, care ar fi permis acces liber tuturor puterilor în regiune. Cel puțin pentru britanici, acordul era direcționat împotriva rușilor în Manciuria; ultimul lucru pe care și-l dorea Germania, care împărțea o lungă frontieră cu Rusia în Europa, era un conflict cu vecina sa. Această atitudine a devenit evidentă după Revolta Boxerilor.

În 1900, o mișcare de revoltă pornită inițial împotriva dinastiei Manchu a fost deturnată cu îndemânare împotriva străinilor de peste mări. În tot nordul Chinei, misionari, diplomați și oameni de afaceri occidentali au fost atacați, iar la Beijing, în vara lui 1900, diplomații străini au fost asediați. Marile puteri, care aveau în cele din urmă un motiv să acționeze unit, au încropit în grabă o forță internațională de menținere a păcii. Revolta Boxerilor a fost înăbușită, Beijingul prădat, iar guvernul chinez forțat să plătească reparații costisitoare și să accepte o intervenție externă și mai mare în afacerile sale. Rușii au profitat de ocazie și și-au detașat forțele în Manciuria, iar la finalul revoltei au găsit pretexte pentru a nu părăsi regiunea. Zvonurile potrivit cărora Rusia ar negocia un acord cu China pentru ocuparea permanentă a Manciuriei au început să se răspândească. Când guvernul britanic a apelat la ajutorul germanilor, încercând să găsească modalități de a-i face pe ruși să se retragă, răspunsul primit a fost foarte precis. Bülow a declarat în fața Reichstag-ului pe 15 martie 1901 că acordul anglo-german cu privire la China „nu acoperea sub nicio formă Manciuria".[59]

Era clar că Germania nu era pregătită să-și ofere ajutorul pentru a sprijini interesele imperialiste ale Marii Britanii, stârnind animozități în Europa. Și, după cum se întrebau și nenumărați britanici, oare Marea Britanie chiar își dorea să fie implicată în disputele Germaniei cu Franța și Rusia în Europa? Însă germanii încă erau de părere că englezii aveau să-și reconsidere poziția după ce își vor da seama că prietenia cu Germania era cea mai bună opțiune pe care o aveau. „Nu trebuie să afișăm neliniște sau să ne arătăm pripiți și temători", i-a spus Bülow subalternului său Friedrich von Holstein în octombrie 1901. „Trebuie să lăsăm speranța să licărească la orizont."[60]

Lordul Lansdowne, care acum îl înlocuise pe Salisbury ca ministru de externe, încercase să continue discuțiile cu germanii, dar eșuase. Făcuse de asemenea propuneri vagi, neproductive rușilor. Cu toate acestea, era sigur, asemenea multora dintre colegii săi, că Marea Britanie nu avea să se întoarcă la politica lui Salisbury de detașare față de Europa. Lordul George Hamilton,

acum secretar de stat pentru India, a consemnat o conversație tristă cu Balfour în vara lui 1901:

> A spus că nu avusese cum să nu ajungă la convingerea că, din toate motivele practice, la acel moment nu eram decât o putere de mâna a treia; și suntem o putere de mâna a treia cu interese care încalcă și intră în conflict cu interesele marilor puteri ale Europei. Acestea fiind spuse, slăbiciunea Imperiului Britanic, așa cum se prezintă el astăzi, înseamnă un singur lucru. Avem o forță extraordinară, atât efectivă, cât și latentă și, dacă ne-am concentra... însă faptul că interesele noastre imperiale sunt dispersate... face acest lucru aproape imposibil.[61]

În acea toamnă, lordul Selbourne, Prim Lord al Amiralității, a arătat colegilor săi din cabinet că Marea Britanie avea doar patru vase de luptă în Orientul Îndepărtat, în timp ce Rusia și Franța laolaltă aveau să aibă în curând nouă.[62]

În acest moment însă, în ambele țări, opinia publică devenea un factor din ce în ce mai important. În toamna lui 1901 și la începutul iernii din 1901–1902, de exemplu, o dispută publică prostească dintre Bülow, devenit cancelar german, și Joseph Chamberlain a indignat cetățenii celor două state. Chamberlain a ținut un discurs la Edinburgh în care a apărat trupele britanice de acuzațiile că ar fi tratat civilii buri deosebit de dur. Chamberlain a continuat argumentând că alte națiuni s-au comportat mult mai rău și a dat exemplul Prusiei în Războiul Franco-Prusac. Naționaliștii din Germania s-au legat de ceea ce ei au considerat a fi o insultă gravă, iar Bülow a insistat să se adreseze un protest oficial Ministerului de Externe al Marii Britanii. Britanicii au încercat să explice aceste remarci, dar au refuzat să-și prezinte public scuzele. Bülow a ales atunci să apeleze la opinia publică germană și a ținut un discurs sfidător în Reichstag, în ianuarie 1902. A citat o frază celebră a lui Frederic cel Mare, lăsând să se înțeleagă că oricine cuteza să critice armata germană avea să descopere că „mușcă din granit", iar discursul său a fost primit cu urale. Trei zile mai târziu, Chamberlain a vorbit, stârnind un entuziasm similar, în circumscripția sa de la Birmingham: „Ce am zis, am zis. Nu schimb nimic. Nu califlc nimic. Nu apăr nimic. Nu vreau să dau lecții unui ministru de externe și nici nu sunt dispus să accept orice din partea lui." În particular, i-a spus baronului Hermann von Eckardstein, de la ambasada germană de la Londra: „M-am săturat de un asemenea comportament și nici nu se mai poate pune problema vreunei asocieri între Marea Britanie și Germania."[63]

Guvernul britanic ajunsese deja la concluzia că trebuia să-și îndrepte atenția în altă direcție. Cu consimțământul din ce în ce mai obosit al lui Salisbury, a început să caute o alianță defensivă cu Japonia. Acest lucru nu era atât de extraordinar pe cât părea. Japonia era o putere emergentă; în anii 1890, înfrânsese cu abilitate China într-un război. Curzon, care cunoștea bine Asia, i-a scris lui Salisbury în 1897: „Dacă puterile europene se coalizează împotriva noastră în Orientul Îndepărtat, mai devreme sau mai târziu vom fi nevoiți să acționăm alături de Japonia. Peste zece ani va fi cea mai mare putere maritimă din aceste mări..."[64] Acest ultim detaliu a fost pe placul industriei navale britanice, ca întotdeauna cu un lobby puternic, care se bucura de comenzile permanente ce veneau din partea marinei japoneze. În 1898, amiralul Charles Beresford, care își întrerupsese cariera sa în marină pentru a deveni parlamentar și conducător al Ligii Navale, a declarat la dineul anual al Societății Japoneze de la Londra: „Există o mare afinitate între națiunile noastre, iar o alianță între ele ar contribui substanțial la menținerea păcii în lume."[65] În plus, era convenabil și faptul că interesele Japoniei erau strict limitate la Orientul Îndepărtat. Prin urmare, se evita un posibil pericol care s-ar fi ivit în cazul unei alianțe cu Germania, care ar fi putut târî Marea Britanie într-un război european. Marea Britanie se putea folosi de Japonia pentru a contracara Rusia, în special în China, și, de ce nu, pentru a face acest imperiu rival să se gândească de două ori înainte să avanseze mai mult în Asia Centrală, înspre India.

Din punctul de vedere al japonezilor, Marea Britanie era cea mai prietenoasă dintre toate puterile europene. În 1895, la sfârșitul Războiului Sino-Japonez, Rusia, Germania și Franța s-au unit împotriva Japoniei pentru a o forța să renunțe la o pate din teritoriile dobândite de la China, în special în Manciuria. La scurt timp după, Rusia și-a pus în aplicare propriul plan și a ocupat cele două porturi sudice din Manciuria și a demarat construirea unei scurtături pentru Calea Ferată Transsiberiană prin nord. Pe parcursul Revoltei Boxerilor, Marea Britanie și Japonia colaboraseră bine. Japonia, asemenea Marii Britanii, își explorase alternativele purtând discuții cu Rusia și Germania. Și tot asemenea Marii Britanii, ajunsese la concluzia că acestea nu duceau nicăieri.

Cu puțin timp înaintea Crăciunului din 1901, prințul Ito Hirobumi, unul dintre oamenii de stat de rang înalt care supravegheaseră transformarea Japoniei după 1868, s-a oprit la Londra în drumul său dinspre Rusia. Asemenea lui Salisbury, fusese de trei ori prim-ministru în țara sa. (Spre deosebire însă de Salisbury, era cunoscut ca un mare afemeiat.) S-a aflat că vizita sa în Marea Britanie se datora numai unor motive de sănătate. Cu toate

acestea, a fost primit de Eduard al VII-lea, care i-a acordat Marea Cruce a Ordinului de Bath. Primarul Londrei a organizat un banchet fastuos în onoarea lui. Când s-a ridicat în picioare pentru a răspunde toastului ce i s-a închinat, Ito a fost întâmpinat cu „urale prelungite", potrivit *The Times*. În discursul său, Ito a vorbit despre relația lungă și amiabilă, „de aproape un secol", dintre Japonia și Marea Britanie și despre propriile lui amintiri fericite, legate de o țară în care venise la studii, tânăr fiind. „Este pur și simplu firesc pentru mine să nutresc speranțe sincere în ce privește continuarea sentimentelor noastre amiabile și simpatiilor noastre reciproce pe viitor, întrucât aceste sentimente prietenoase și simpatii reciproce, care au existat între noi în trecut, se vor cimenta pe viitor cu fiecare zi care va trece. (Urale.)"[66], a spus Ito. L-a vizitat pe Salisbury la Hatfield și pe Lansdowne în casa sa de la țară din Bowood, și a purtat conversații deosebit de interesante cu acesta din urmă.

Pe 30 ianuarie, s-a semnat Alianța Anglo-Japoneză. Deși englezii speraseră că aceasta avea să acopere și India, japonezii insistaseră ca înțelegerea să se limiteze la China. Cele două țări au promis să urmeze o politică a ușilor deschise (deși interesul deosebit al Japoniei în Coreea era recunoscut), să rămână neutre în cazul unui atac din partea unui stat terț și să se ajute reciproc dacă erau atacate de două sau mai multe puteri. Alianța conținea, de asemenea, o clauză secretă referitoare la puterea maritimă din regiune. Forțele navale engleze și japoneze aveau să demareze discuții pe tema cooperării împotriva unor potențiali inamici în Pacific, precum Franța sau Rusia. Vestea semnării acordului a fost întâmpinată cu mare entuziasm în Japonia, unde au avut loc demonstrații publice de susținere. În Marea Britanie, reacția a fost mult mai potolită, iar guvernul s-a bucurat că a fost așa.

Marea Britanie abandonase o politică, nu neapărat izolaționistă, dar în orice caz o politică tradițională, care o slujise câteva secole cu fidelitate. O mare parte a secolului al XIX-lea, reușise să facă nestingherită comerț și să-și clădească imperiul fără să aibă motive prea mari de îngrijorare cu privire la formarea de alianțe împotriva ei. Însă lumea se schimbase, iar Franța și Rusia, reunite, se transformaseră într-un adversar formidabil. Noile puteri, precum Germania, Statele Unite și Japonia însăși, subminau, de asemenea, hegemonia globală a Marii Britanii. Tratatul semnat cu Japonia era o modalitate de a testa apele, de a vedea dacă își dorea să se implice și mai mult în complicațiile presupuse de alianțe. În 1902, soarta părea să îi surâdă Marii Britanii. În cele din urmă, în mai, Războiul Burilor luase sfârșit, și republicile Transvaal și Orange făceau acum parte din Imperiul Britanic. Iar speranțele că Germania se putea transforma într-un prieten mai apropiat nu se năruiseră

cu totul. În Germania, reacția a fost inițial una de satisfacție moderată. Aliindu-se cu Japonia, Marea Britanie se apropia de o confruntare cu Rusia în Asia, și probabil și cu Franța. Când ambasadorul britanic la Berlin l-a informat pe kaiser despre noul tratat, reacția inițială a lui Wilhelm a fost: „se pare că mâncătorii de tăiței au avut un moment de luciditate"[67].

3

„Vai de tine, țară al cărei împărat este un copil!" Wilhelm al II-lea și Germania

„Aproape că *mi se frânge inima*", îi scria regina Victoria în primăvara lui 1859 unchiului ei Leopold, regele Belgiei, „că *nu* pot fi prezentă la botezul *primului meu nepot.* Nu cred că am simțit *vreodată* o dezamăgire *mai amară* decât *în acest moment!* Aceasta este o *împrejurare* atât de fericită pentru ambele *Națiuni,* un moment care le apropie *atât de mult,* încât îmi pare *cumplit* de umilitor!"[1] Copilul, născut în Prusia de fiica ei cea mai vârstnică, Victoria, avea să fie viitorul Wilhelm al II-lea al Germaniei, iar speranțele pe care și le pusese mândra lui bunică atât în domnia lui, cât și în viitorul prieteniei ce avea să se nască între cele două popoare promiteau să se împlinească.

Un parteneriat anglo-german se înscria într-o logică perfectă. Germania era o mare putere terestră, iar Marea Britanie, una maritimă. Germania avea în principal interese în Europa, Marea Britanie în teritoriile de peste mări. Până în anii 1890, când Bismarck încă era la putere, Germania se mulțumise să fie o putere continentală, astfel încât cele două țări nu s-au situat pe poziții rivale în construirea unui imperiu. Ajuta și faptul că aveau un dușman comun, Franța, și că împărtășeau aceleași temeri cu privire la ambițiile franceze. În fond, Prusia și Marea Britanie luptaseră cot la cot pentru a-l înfrânge pe Napoleon. În 1870, Marea Britanie a privit cu neutralitate binevoitoare cum Prusia, sub conducerea pricepută a lui Bismarck, a unit landurile germane formând noul stat al Germaniei.

Marele intelectual Thomas Carlyle (care a scris o biografie admirabilă a lui Frederic cel Mare) a vorbit în numele a nenumărați colegi de-ai săi în momentul în care a declarat public: „Ca nobila, răbdătoarea, pioasa și solida

3. Otto von Bismarck, supranumit Cancelarul de Fier, a fost un om de stat prusac desăvârșit, care, printr-o combinație de tact diplomatic și forță, a creat, în 1871, statul național german. În deceniile ce au urmat, a transformat Germania într-un centru al politicii europene, învrăjbind națiunile una împotriva celeilalte și asigurându-se că Franța, aprigul inamic al Germaniei, rămânea izolată. Lui Wilhelm al II-lea, devenit kaiser în 1888, îi displăcea influența lui Bismarck, așa că l-a retras din funcție în 1890, iar politica externă a Germaniei a intrat pe mâini mai puțin pricepute.

Germanie să se sudeze în cele din urmă într-o națiune și să devină Regina Continentului, în locul unei Franțe sfidătoare, vanitoase, semețe, agitate, puse pe harță, neliniștite și mult prea susceptibile, mi se pare cel mai dătător de speranță eveniment public care s-a petrecut pe parcursul vieții mele."[2] Prosperitatea din ce în ce mai mare a Germaniei, fapt care mai târziu a devenit un motiv de îngrijorare în cercurile britanice antebelice, a fost inițial primită cu brațele deschise, căci comerțul dintre cele două state a crescut.

Bineînțeles că și asemănările dintre englezi și germani erau o dovadă a faptului că ambele popoare erau de origine teutonă și că împărtășeau aceleași valori ale rațiunii și moderației, așa cum probabil că făcuseră întotdeauna. Unii istorici susțineau că ambele — ramura continentală și cea insulară ale aceluiași neam — opuseseră o dârză rezistență Imperiului Roman și își dezvoltaseră propriile instituții sociale și politice sănătoase pe parcursul secolelor. Religia, încă extrem de importantă în secolul al XIX-lea, era o altă punte de legătură, mai ales pentru majoritatea protestantă din ambele țări. În plus, în ambele state elitele erau în mare parte protestante.[3]

Cele două țări găseau multe de admirat una la cealaltă. Britanicii erau impresionați de cultura și știința germane. Universitățile și academiile tehnice din Germania au devenit modele pentru pedagogii britanici. Studenții din Marea Britanie specializați în domenii precum medicina trebuiau să învețe germană pentru a citi cele mai recente lucrări de specialitate. Germanii dominau studiile biblice și arheologia, și se considera că istoria germană, cu accentul pe care îl punea pe arhivistică, documentare și studiul mărturiilor istorice, înfățișa trecutul „așa cum era el de fapt". În ceea ce-i privea pe germani, aceștia admirau literatura engleză, în special operele lui Shakespeare, și modul de viață britanic. Chiar și în timpul Primului Război Mondial, palatul Cecilienhof de la Potsdam, construit pentru prințul moștenitor, avusese ca model o casă englezească din perioada Tudor. Rafturile bibliotecii de aici sunt pline și astăzi de lucrări ale unor autori britanici cunoscuți, de la P. J. Wodehouse la Dornford Yates.

Existau și nenumărate legături de ordin personal, de la cele stabilite între comunitățile oamenilor de afaceri din diferite orașe aparținând celor două țări până la căsătorii. Mama lui Robert Graves, cel mai englez dintre poeți, era nemțoaică. Eyre Crowe, care a devenit mai târziu faimos în Ministerul de Externe britanic ca un ferm opozant al Germaniei, era produsul unei căsnicii mixte, fiind născut și educat aproape în exclusivitate în Germania. Exemplele erau prezente și mai sus pe scara socială: englezoaica Evelyn Stapleton-Bretherton, născută în Sussex, s-a căsătorit cu prințul Blücher, descendentul unui mare mareșal prusac, iar Daisy Cornwallis-West din nordul Țării Galilor a devenit prințesă de Pless și soția unuia dintre cei mai bogați oameni, provenind din una dintre cele mai vechi familii din Germania. Iar în fruntea listei se aflau chiar familiile regale. Regina Victoria se trăgea din două familii regale germane: Casa de Hanovra și, prin mama ei, Casa de Saxa-Coburg. S-a căsătorit apoi cu un văr de-al ei, prințul Albert de Saxa-Coburg. Astfel erau înrudiți cu aproape fiecare dinastie domnitoare din Germania (și din cea mai mare parte a Europei). În 1858, când fiica lor

s-a căsătorit cu moștenitorul tronului prusac, s-a adăugat un alt fir important la pânza de păianjen care lega Marea Britanie de Germania.

De ce au decurs lucrurile atât de prost? Politologii ar putea susține că era menit ca Germania și Marea Britanie să se regăsească în tabere adverse în Primul Război Mondial, acesta fiind rezultatul ciocnirilor dintre o putere globală de prim rang care simțea că își pierde poziția privilegiată și un adversar în ascensiune. Asemenea tranziții, susțin aceștia, sunt arareori soluționate pașnic. Puterea consacrată este de cele mai multe ori arogantă, ținând predici restului lumii despre cum trebuie să își conducă treburile și adesea indiferentă la temerile și problemele puterilor mai mici. O asemenea putere, precum era Marea Britanie atunci, și cum sunt Statele Unite astăzi, se împotrivește în mod inevitabil ideii de decădere, iar cea în ascensiune este nerăbdătoare să pună mâna pe orice este disponibil, fie sub formă de colonii, comerț, resurse sau influență.

În secolul al XIX-lea, Regatul Unit era cel mai mare imperiu al lumii și domina mările și comerțul mondial. Prin urmare, nu este de mirare că arăta prea puțină empatie față de aspirațiile și problemele altor națiuni. După cum scria și Winston Churchill, un om de stat cu un acut simț al istoriei, la scurt timp după război:

> Am acaparat pentru noi înșine, într-o perioadă în care alte națiuni puternice erau paralizate de barbarie sau războaie interne, un procent disproporționat din avuția și comerțul lumii. Am obținut tot ce ne-am dorit în materie de teritorii, iar pretenția noastră de a ne bucura fără griji de posesiuni vaste și splendide, dobândite în mare parte prin violență, menținute de cele mai multe ori prin forță, pare adesea pentru alții mai puțin rezonabilă decât ni se pare nouă.

În plus, Marea Britanie agasa frecvent celelalte puteri europene prin asumarea încrezătoare a unei atitudini de superioritate, spre exemplu, față de instituțiile și politicile de pe continent, prin refuzul de a susține Concertul European și prin felul în care intervenea prudentă în conflicte doar în momentul în care știa că avea ceva de câștigat. În lupta pentru acapararea de noi colonii, oficialii britanici susțineau că își apropriau și mai multe teritorii pentru a-și asigura astfel posesiunile deja existente sau din mărinimie față de popoarele asuprite, în timp ce alte națiuni erau motivate doar de lăcomie.

Pe de altă parte, Germania demonstra deopotrivă nesiguranța și ambiția unei puteri globale emergente. Era sensibilă la critici și întotdeauna

preocupată că nu era luată în serios suficient. Era o țară mare, situată în inima Europei, mai puternică din punct de vedere militar și economic și mai dinamică decât vecinii ei cei mai mari — Franța, Rusia și Austro-Ungaria. Cu toate acestea, în momentele ei de îndoială, avea impresia că era încercuită. Comerțul ei creștea din ce în ce mai mult în întreaga lume, adesea în detrimentul Marii Britanii, însă acest lucru nu era de ajuns. Nu avea colonii și nici bazele navale aferente, stații de buncheraj și legături de telegraf, elemente considerate a fi însemnele unei puteri globale. În plus, când încerca să cucerească teritorii peste mări, în Africa sau Pacificul de Sud, Marea Britanie ridica în mod invariabil obiecții. Astfel că atunci când noul ministru de externe, Bernhard von Bülow, a ținut în 1897 un discurs emoționant, în care a vorbit despre o Germanie care își cerea locul sub soare, acesta a fost primit cu ovații de cetățeni.

Regatul Unit, asemenea altor mari puteri trecute și viitoare, era conștient că lumea se schimba și că se confrunta cu noi provocări. Imperiul său era prea mare și prea întins — fapt ce îi determina pe imperialiștii de acasă să susțină ideea cuceririi de noi teritorii pentru a proteja coloniile existente și liniile telegrafice și de transport importante. Producția sa industrială rămânea la cote ridicate, însă reprezenta mai puțin raportat la nivelul mondial, pe măsură ce noi puteri ca Germania și Statele Unite o ajungeau rapid din urmă și puteri consacrate, precum Japonia și Rusia, intrau în era industrială cu mare viteză. Iar când deții locul fruntaș, poți avea probleme pe termen lung. Infrastructura industrială a Marii Britanii era învechită și nu era înnoită suficient de rapid. Sistemul său de învățământ forma prea mulți clasiciști și prea puțini ingineri și oameni de știință.

Dar întrebarea rămâne: cum a ajuns Marea Britanie să aibă în Germania inamicul său suprem, când alți adversari ar fi putut cu ușurință să joace acest rol? Germania era, în fond, numai una dintre nenumăratele amenințări la adresa supremației Regatului Unit în lume. Și alte puteri doreau să-și obțină un loc asemănător sub soare. În anii ce au precedat 1914, ar fi putut izbucni un război colonial între Marea Britanie și Statele Unite, între Marea Britanie și Rusia sau între Marea Britanie și Franța — și, în toate cazurile, aproape că așa s-a întâmplat. Însă aceste relații potențial periculoase au fost ținute sub control, iar principalele surse de conflict, neutralizate. (Astăzi trebuie să sperăm că Statele Unite și China vor fi la fel de raționale și vor avea succes în demersurile lor.)

Este adevărat că, pe parcursul anilor, între Marea Britanie și Germania au existat tensiuni, o tendință de a se suspecta reciproc și de a se simți prea repede ofensate. Telegrama către Kruger din 1896, prin care kaiserul îi trimitea

impetuos felicitări președintelui micii Republici Transvaal pentru felul în care burii rezistaseră în fața Raidului Jameson, a generat comentarii furioase în Marea Britanie. „Kaiserul german a făcut un gest de o mare gravitate", scria *The Times*, „care trebuie privit ca fiind deosebit de neprietenos față de țara noastră."[4] Salisbury se afla la un dineu când a primit această veste și se spune că i-ar fi mărturisit unei fiice a reginei Victoria, așezată lângă el la masă: „Ce obrăznicie, *Madame*, ce obrăznicie!"[5] Opinia publică britanică a fost indignată. Wilhelm tocmai primise distincția de colonel de onoare al regimentului Royal Dragoons; colegii lui ofițeri ar fi făcut bucăți un portret de-al lui și l-ar fi pus pe foc.[6] Paul Hatzfeldt, ambasadorul german la Londra, scria către Berlin: „Starea generală era de așa natură — și nu am niciun dubiu aici — că, dacă guvernul și-ar fi pierdut rațiunea sau ar fi căutat orice motiv de război, ar fi avut de partea sa întreaga opinie publică."[7] În ajunul Primului Război Mondial, sir Edward Goschen, ambasadorul britanic la Berlin, i-a declarat unui coleg de-al său că telegrama către Kruger a marcat ruptura dintre Regatul Unit și Germania.[8]

Chiar și când s-a ajuns la o înțelegere, întreaga afacere a lăsat în urmă un climat de ostilitate și lipsă de încredere. În 1898, când Regatul Unit a creat dificultăți în negocierile cu privire la coloniile portugheze, kaiserul a scris mânios o notă diplomatică: „Purtarea lordului Salisbury este chiar una iezuită, scandaloasă și insolentă!"[9] În ceea ce-i privea pe britanici, acestora le displăcea profund faptul că germanii se foloseau de problemele Regatului Unit din sudul Africii, unde situația se deteriora, pentru a-i forța să negocieze. Salisbury, care nu împărtășea entuziasmul lui Chamberlain pentru o alianță largă cu Germania, i-a spus ambasadorului german: „Cereți prea mult în schimbul prieteniei pe care ne-o oferiți."[10]

Un an mai târziu, Germania a amenințat cu retragerea ambasadorului său de la Londra în momentul în care Salisbury s-a împotrivit pretențiilor germane din arhipelagul Samoa. Fără să stea prea mult pe gânduri, kaiserul i-a scris o scrisoare deosebit de nepoliticoasă bunicii sale, în care îl critica pe prim-ministru. „Felul în care au fost tratate interesele și sentimentele Germaniei a transmis o undă de șoc în rândurile poporului și ne-a lăsat impresia că lordului Salisbury îi pasă la fel de puțin de noi precum de Portugalia, Chile sau Patagonia." Apoi a adăugat o amenințare: „Dacă se va mai permite continuarea unui astfel de tratament arogant al afacerilor germane de către guvernul lordului Salisbury, mă tem că între cele două națiuni va exista o permanentă sursă de neînțelegeri și incriminări reciproce, care ar putea duce în final la vrăjmășii."[11] După ce s-a consultat cu Salisbury, bătrâna regină a răspuns cu deosebită fermitate: „Nu pot să atribui acest ton în care îmi scrieți despre lordul

Salisbury decât unei supărări trecătoare din partea dumneavoastră, căci nu cred că altfel ați fi putut scrie într-o asemenea manieră și mă îndoiesc că vreun Suveran s-a adresat vreodată altui Suveran în asemenea termeni, mai ales un Suveran scriindu-i propriei sale Bunici, despre propriul ei Prim-ministru."[12]

Războiul Burilor a dat naștere unor noi tensiuni. De fapt, guvernul german a jucat un rol favorabil, căci a refuzat să se alăture coaliției de puteri care dorea să forțeze Regatul Unit să încheie pace cu cele două republici bure. Germaniei nu i s-a recunoscut meritul în această chestiune, în parte și din cauza tonului condescendent și arogant pe care Bülow, printre alții, l-a adoptat față de Regatul Unit. După cum a declarat mai târziu Friedrich von Holstein, conducătorul *de facto* al Ministerului german de Externe: „Comportându-ne prietenos, dar vorbind neprietenos, n-am reușit să ajungem nicăieri (în loc de „noi" a se citi „Bülow")."[13]

În plus, faptul că opinia publică germană, începând cu împărăteasa, era preponderent de partea burilor a confirmat impresia britanicilor că Germania depunea eforturi susținute pentru ca Regatul Unit să piardă războiul. Circulau zvonuri cum că ofițeri germani se înrolau în armata bură, când de fapt kaiserul le interzisese să ia parte la lupte. În primele luni de conflict, Marea Britanie a capturat trei vase poștale nemțești suspectate, în mod eronat de altfel, că ar fi transportat material de război pentru buri. (Unul dintre acestea, potrivit diplomatului german Eckardstein, nu transporta nimic mai periculos decât niște cutii cu brânză elvețiană.) Când britanicii au tergiversat eliberarea vaselor, guvernul german a acuzat Regatul Unit de încălcarea dreptului internațional și a folosit un limbaj amenințător. Bülow, care pentru moment dorea să continue discuțiile cu Chamberlain, i-a scris cancelarului de atunci, Gottfried von Hohenlohe: „Această nefericită antipatie profundă și adâncă a Germaniei față de Marea Britanie este extrem de periculoasă pentru noi. Dacă cetățenii britanici își vor da seama pe deplin de sentimentele antibritanice ce domină Germania în prezent, felul în care aceștia privesc relațiile dintre Marea Britanie și Germania se va schimba profund."[14] De fapt, englezii erau conștienți de atitudinea precumpănitoare din Germania, căci presa britanică o descria în detaliu. Clubul Athenaeum de la Londra avea o colecție specială de caricaturi germane și articole antibritanice.[15]

Deși este greu să se facă estimări într-o epocă în care nu existau sondaje de opinie, se pare că elitele din fiecare stat, fie că era vorba de diplomați, parlamentari sau de armată, deveneau din ce în ce mai înverșunate una împotriva celeilalte la începutul secolului al XX-lea.[16] Iar importanța crescândă a opiniei publice era un factor nou și chiar neliniștitor pentru mulți din cercurile conducătoare.

„Cea mai mică animozitate în ceea ce ne privește predomină în cercurile înalte ale societății, dar poate că și printre păturile sociale de jos, precum masele muncitorești", raporta către Berlin, în 1903, contele Paul Metternich, care i-a urmat lui Hatzfeldt ca ambasador german la Londra. „Dar marea majoritate a clasei de mijloc, care lucrează cu intelectul și tocul, ne este profund ostilă."[17] Cererile răspicate ale opiniei publice ca guvernul german să ia atitudine în privința Regatului Unit sau ca acesta din urmă să țină piept Germaniei nu numai că au pus presiune asupa elitelor conducătoare, dar au și limitat anvergura colaborării dintre cele două state.

Criza din Samoa, de exemplu, era un episod care nu ar fi trebuit să se producă pentru că insulele nu aveau o miză de mare interes național. Cu toate acestea, s-a dovedit a fi deosebit de dificil de soluționat din cauza agitației din rândurile opiniei publice, în special în Germania. „Deși cea mai mare parte a politicienilor noștri de tavernă nici nu știau dacă Samoa era un pește, o orătanie sau o regină străină", spunea Eckardstein, „ei strigau cu și mai multă înverșunare că, indiferent ce ar fi fost, aparținea Germaniei și trebuia să rămână pentru totdeauna în mâinile Germaniei."[18] Presa germană a descoperit brusc că Samoa era de o importanță crucială pentru prestigiul și securitatea națională.[19]

Dar opinia publică este adesea volatilă. Gândiți-vă la schimbarea bruscă survenită în Statele Unite, când în urma vizitei președintelui Nixon la Beijing, în 1972, China s-a transformat dintr-un dușman înverșunat într-un nou prieten. Când regina Victoria s-a îmbolnăvit pentru ultima oară, această boală fiindu-i fatală, kaiserul s-a grăbit să vină la căpătâiul ei cu toate că Războiului Burilor nu se sfârșise, iar guvernul său se temea că ar fi putut avea parte de o primire ostilă. A ținut-o în brațe pe regina aflată pe moarte timp de două ore și jumătate, iar mai târziu a susținut că l-a ajutat pe unchiul său, devenit acum regele Eduard al VII-lea, să o așeze în coșciug. Era, își amintea el, „atât de mică și atât de ușoară".[20] *Daily Mail* l-a numit pe Wilhelm „un prieten de nădejde", iar *The Times* a scris că avea să dețină „multă vreme un loc în amintirea și afecțiunea lor". *The Telegraph* le-a amintit cititorilor săi că era pe jumătate englez: „Am rămas întotdeauna mândri în sinea noastră de faptul că personalitatea cea mai remarcabilă și înzestrată care s-a urcat pe un tron european de la Frederic cel Mare încoace a fost sânge din sângele nostru". Înainte să plece, la un prânz, Wilhelm a făcut apel la prietenie: „Ar trebui să formăm o alianță anglo-germană. Voi să dețineți controlul pe mare, iar noi pe uscat; cu o asemenea alianță, în Europa n-ar putea să miște nici măcar un șoarece fără permisiunea noastră."[21]

Concurența economică, o relație dificilă în care ambele puteri se suspectau reciproc și ocazional își declarau deschis ostilitatea, presiunea opiniei

publice, toate acestea explică de ce dorințele kaiserului nu s-au materializat și de ce Germania și Marea Britanie s-au situat în tabere adverse înainte de 1914. Cu toate acestea, dacă Germania și Austro-Ungaria ar fi redevenit inamice (precum fuseseră până la 1866) sau dacă Regatul Unit ar fi pornit la război împotriva Franței, am putea găsi cu la fel de multă ușurință motive similare. Și ar fi la fel de ușor să găsim motive pentru o alianță între Germania și Marea Britanie. Așa că, acestea fiind spuse, întrebarea noastră persistă: Cum de au devenit Germania și Marea Britanie dușmani atât de înverșunați?

Acest lucru poate fi parțial explicat prin modul în care a fost guvernată Germania, oferindu-i-se prea multă putere personajului dificil și consternant care s-a aflat la putere din 1888 până în 1918, când a fost forțat să abdice. Propaganda aliată l-a învinovățit pe Wilhelm al II-lea că ar fi fost vinovat de declanșarea războiului, iar pentru o perioadă aliații victorioși de la Paris au cochetat chiar cu ideea de a-l aduce în fața justiției. Ceea ce ar fi fost probabil incorect: Wilhelm nu și-a dorit un război european generalizat, iar în timpul crizei din 1914, dar și în crizele precedente a înclinat mai degrabă către menținerea păcii. Contele Lerchenfeld, reprezentantul Bavariei la Berlin în anii antebelici și un bun observator, credea că împăratul era bine intenționat — „Kaiserul Wilhelm a comis o eroare, dar nu a păcătuit“ —, dar că limbajul lui virulent și declarațiile scandaloase le-au lăsat observatorilor o impresie greșită.[22] Cu toate acestea, el a contribuit decisiv la evenimentele care au dus la împărțirea Europei în două tabere puternic înarmate și deosebit de ostile. Când a decis să construiască o flotă care să rivalizeze cu puterea maritimă a Marii Britanii, a lucrat tensiuni între cele două țări, care aveau să declanșeze o adevărată reacție în lanț. În plus, comportamentul excentric al lui Wilhelm, entuziasmele sale veșnic schimbătoare și tendința de a vorbi prea mult și fără să gândească au contribuit la formarea imaginii unei Germanii periculoase, a unui rebel care nu avea să se conformeze jocului internațional și care era decis să domine lumea.

Împărat al Germaniei, rege al Prusiei, primul dintre monarhii germani, descendentul mărețului rege războinic Frederic cel Mare și nepotul tizului său Wilhelm I, în timpul domniei căruia se formase Germania, Wilhelm al II-lea dorea să domine nu numai Germania, dar și scena internațională. Era neliniștit și agitat din fire, cu un chip alert, ale cărui expresii se schimbau cu rapiditate. „Ca să ai o conversație cu el“, scria baronul Beyens, ambasadorul belgian la Berlin înainte de 1914, „trebuia să joci rolul ascultătorului, să-i lași timp să-și expună ideile cu însuflețire, iar din când în când să îndrăznești să strecori o remarcă pe care mintea sa rapidă, ce sare repede de la un subiect la altul, să o înșface cu aviditate.“[23] Când se amuza, Wilhelm al II-lea râdea zgomotos, iar când se enerva, ochii lui scânteiau „ca oțelul“.

Era chipeș, cu părul blond, tenul proaspăt și catifelat și ochi gri. În public juca foarte bine rolul de conducător, afișând o mulțime de uniforme militare, inele și brățări strălucitoare și o ținută țanțoșă de soldat. Asemenea lui Frederic cel Mare și bunicului său, dădea ordine pe un ton tăios și mâzgălea pe documente scurte comentarii, adesea nepoliticoase — „povești răsuflate", „prostii", „aberații". Își controla trăsăturile chipului compunându-și o mască neîndu plecată și avea niște ochi foarte reci; faimoasa lui mustață cu colțurile ridicate amenințător în sus era aranjată în fiecare dimineață de bărbierul său. „Ne întrebăm, oarecum neliniștiți", remarca Beyens, „dacă bărbatul cu care tocmai am discutat chiar crede în ceea ce spune sau dacă este cel mai imprevizibil actor care a pășit vreodată pe scena politică a timpurilor noastre."[24]

Wilhelm era actor, și chiar unul care în particular își închipuia că nu se ridica la nivelul rolului exigent pe care îl avea de interpretat. Ambasadorul francez la Berlin, Jules Cambon, care îndeplinise o perioadă îndelungată această funcție, era convins că „Maiestatea Sa trebuia să depună un mare efort, un efort extraordinar pentru a păstra acea atitudine sobră și demnă care se cădea unui suveran, și se simțea ușurat în clipa în care momentul oficial al unei audiențe se sfârșea, și se putea atunci relaxa și chiar desfăta cu conversații plăcute și chiar joviale, care, în opinia lui, erau mult mai apropiate de adevărata fire a Maiestății Sale."[25] Avea, credea Albert Hopman, un consilier pe probleme navale, care îndeobște tindea să fie lingușitor, „trăsături de caracter oarecum feminine, pentru că îi lipseau logica, atitudinea profesionistă și tăria interioară pur bărbătească".[26] Watlher Rathenau, industriașul german de o inteligență și perpicacitate ieșite din comun, a rămas uimit când a fost prezentat pentru prima dată împăratului și a observat diferența dintre comportamentul său public și cel privat. A văzut un bărbat care încerca din răsputeri să arate o latură dominatoare puternică, dar care nu părea să-i stea în fire: „O natură care lupta, fără să-și dea seama, împotriva caracterului ei firesc. Mulți au mai observat acest lucru: nevoia de afecțiune, blândețea, dorința de a fi înconjurat de oameni, o fire copilăroasă reprimată, aceste lucruri erau vizibile dincolo de gesturile demonstrative, surescitarea și faptele răsunătoare."[27]

Din acest punct de vedere Wilhelm se asemăna cu Frederic cel Mare. Ambii aveau o latură blândă, sensibilă și înclinații intelectuale și trăiau cu impresia că împrejurările în care se regăseau îi obligau la reprimarea acestora. Deși Wilhelm nu avea gusturile rafinate ale lui Frederic, îi plăcea să proiecteze clădiri (ce-i drept, destul de urâte și grandioase). Cu vârsta, a început să fie pasionat de arheologie și își târa curtenii, spre marea lor nefericire, în Corfu, unde avea un șantier. Pe de altă parte, nu-i plăcea arta sau literatura modernă. „Iată ce șarpe frumos am crescut la sân", a exclamat el după prima

reprezentație a operei *Salomé*[28] de Richard Strauss la Berlin. Kaiserului îi plăcea mai degrabă muzica răsunătoare, de fanfară.[29]

Era inteligent, avea o memorie extraordinară și îi plăceau dezbaterile de idei. „Nu poți să nu rămâi permanent uimit", scria un curtean care l-a servit mulți ani, „de precizia remarcabilă cu care împăratul observă fiecare tendință modernă și noile evoluții. Astăzi vorbește despre radium; mâine, despre săpăturile de la Babilon; iar poate poimâine va ține un discurs depre cercetările științifice libere și imparțiale."[30] Era, de asemenea, un bun creștin și, în funcție de starea lui de spirit, ținea predici pătruns de „misticism și o ortodoxie adâncă"[31], a scris la un moment dat Hopman. Wilhelm avea tendința, în mare parte necontrolată, dată fiind poziția sa, de a se crede atotștiutor. I-a explicat unchiului său Eduard cum trebuie să conducă Războiul Burilor și i-a trimis Marinei Regale schițe înfățișând nave de luptă. (I-a oferit, de asemenea, flotei britanice o mulțime de sfaturi nesolicitate.)[32] Le spunea dirijorilor cum să dirijeze și pictorilor cum să picteze. După cum a declarat cu asprime Eduard, „a fost cel mai sclipitor ratat din istorie"[33].

Nu îi plăcea să fie contrazis și făcea tot ce îi stătea în putință pentru a-i evita pe cei care nu erau de acord cu el sau care îi aduceau vești nedorite. După cum i-a scris în 1891 diplomatul Alfred von Kiderlen-Wächter lui Holstein, „Se convinge singur de o anumită părere... iar toți cei care sunt în favoarea acesteia sunt mai apoi declarați a fi o autoritate, iar oricine o contestă este considerat a se fi «înșelat»"[34]. Majoritatea celor care făceau parte din anturajul lui Wilhelm și cei mai apropiați consilieri oficiali ai săi învățaseră să-i facă pe plac stăpânului lor: „Cu cât ajungem mai sus pe scara ierarhică, cu atât mai mult sporesc, în mod firesc, această intrigăraie și această serviabilitate", scria contele Robert Zedlitz-Trützschler, vreme de șapte ani administrator al Curții Imperiale, „căci când ajungi în cele mai înalte cercuri, ai cele mai mari temeri și cele mai mari speranțe. De fapt, toți cei din imediata apropiere a împăratului devin în timp sclavi ai acestuia."[35]

Servitorii săi trebuiau să-l amuze și să-i suporte glumele proaste. Toată viața a avut un simț al umorului propriu unui adolescent. Lua în râs defectele fizice, tachinându-l, spre exemplu, pe reprezentantul landului Baden la Berlin din cauza cheliei lui.[36] În timpul croazierelor de vară pe care le făcea anual în Marea Nordului, Wilhelm îi obliga pe pasagerii care călătoreau cu el să se prezinte la înviorarea de dimineață și se amuza copios când îi arunca peste bord împingându-i de la spate sau când le tăia bretelele. Strângea cu bună știință mâna prea tare la saluturi cu mâna sa dreaptă foarte puternică și plină de inele ascuțite, îi împungea pe oameni în coaste sau îi trăgea de urechi.[37] Când i-a aplicat Marelui Duce Vladimir al Rusiei „o lovitură zdravănă" cu

prezentație a operei *Salomé*[28] de Richard Strauss la Berlin. Kaiserului îi plăcea mai degrabă muzica răsunătoare, de fanfară.[29]

Era inteligent, avea o memorie extraordinară și îi plăceau dezbaterile de idei. „Nu poți să nu rămâi permanent uimit", scria un curtean care l-a servit mulți ani, „de precizia remarcabilă cu care împăratul observă fiecare tendință modernă și noile evoluții. Astăzi vorbește despre radium; mâine, despre tezaurile de la Babilon; iar poate poimâine va ține un discurs depre cercetările științifice libere și imparțiale."[30] Era, de asemenea, un bun creștin și, în ciuda de starea lui de spirit, ținea predici pătruns de „misticism și o ortodoxie adâncă"[31], a scris la un moment dat Hopman. Wilhelm avea tendința, în mare parte necontrolată, dată fiind poziția sa, de a se crede atotștiutor. I-a explicat unchiului său Eduard cum trebuie să conducă Războiul Burilor și a trimis Marinei Regale schițe înfățișând nave de luptă. (I-a oferit, de asemenea, flotei britanice o mulțime de sfaturi nesolicitate.)[32] Le spunea dirijorilor cum să dirijeze și pictorilor cum să picteze. După cum a declarat cu siguranță prime Eduard, „a fost cel mai sclipitor ratat din istorie"[33].

Nu îi plăcea să fie contrazis și făcea tot ce îi stătea în putință pentru a-i evita pe cei care nu erau de acord cu el sau care îi aduceau vești nedorite. După cum i-a scris în 1891 diplomatul Alfred von Kiderlen-Wächter lui Holstein, „Se convinge singur de o anumită părere... iar toți cei care sunt în favoarea acesteia sunt mai apoi declarați a fi o autoritate, iar oricine o contestă este considerat a se fi «înșelat»"[34]. Majoritatea celor care făceau parte din anturajul lui Wilhelm și cei mai apropiați consilieri oficiali ai săi învățaseră să i facă pe plac stăpânului lor: „Cu cât ajungem mai sus pe scara ierarhică, cu atât mai mult sporesc, în mod firesc, această intrigăraie și această servilitate", scria contele Robert Zedlitz-Trützschler, vreme de șapte ani administrator al Curții Imperiale, „căci când ajungi în cele mai înalte cercuri, ai cele mai mari temeri și cele mai mari speranțe. De fapt, toți cei din imediata apropiere a împăratului devin în timp sclavi ai acestuia."[35]

Servitorii săi trebuiau să-l amuze și să-i suporte glumele proaste. Toată viața a avut un simț al umorului propriu unui adolescent. Lua în râs defectele fizice, tachinându-l, spre exemplu, pe reprezentantul landului Baden la Berlin din cauza cheliei lui.[36] În timpul croazierelor de vară pe care le făcea anual în Marea Nordului, Wilhelm îi obliga pe pasagerii care călătoreau cu el să se prezinte la înviorarea de dimineață și se amuza copios când îi arunca peste bord împingându-i de la spate sau când le tăia bretelele. Strângea cu bună știință mâna prea tare la saluturi cu mâna sa dreaptă foarte puternică și plină de inele ascuțite, îi împungea pe oameni în coaste sau îi trăgea de urechi.[37] Când i-a aplicat Marelui Duce Vladimir al Rusiei „o lovitură zdravănă" cu

bastonul de mareșal, aceasta a fost bineînțeles o glumă, scria Zedlitz. „Toată lumea nu avea cum să nu remarce că acest tip de *nonchalance* nu era nici pe departe agreată de acești regi și împărați și nu pot să nu mă tem că împăratul a nemulțumit profund o întreagă serie de capete încoronate cu asemenea hârjoane, care mai mult ca sigur nu au fost pe gustul lor."[38] Într-adevăr, regele Bulgariei, stat pe care Germania spera să-l transforme în aliat, a plecat la un moment dat de la Berlin „roșu de mânie" după ce kaiserul i-a dat o palmă la fund în public.

Deși era pudic când erau femei de față, în compania prietenilor săi de sex masculin Wilhelm adora poveștile deocheate și umorul ieftin, iar culmea amuzamentului pentru el era să-i pună pe soldații mai voinici să se îmbrace în femei. „Am făcut pe piticul", a mărturisit Kiderlen după o ieșire cu Wilhelm, „și am stins luminile, spre amuzamentul copios al kaiserului. Într-un număr muzical improvizat, i-am imitat pe Gemenii Chinezi împreună cu C.; eram legați printr-un cârnat enorm." În 1908, șeful Cabinetului său Militar a murit din cauza unui infarct în timp ce dansa îmbrăcat în tutu și cu o pălărie cu pene pe cap.[39]

Au circulat mereu zvonuri cum că Wilhelm al II-lea ar fi fost homosexual, pe de o parte din cauza prieteniei foarte strânse cu Philip Eulenburg, care cu siguranță era, însă această ipoteză nu părea întemeiată. În tinerețe, avusese mai multe aventuri cu femei și se pare că ar fi fost fidel soției sale, ducesa germană Augusta Victoria, sau Dona, cum era cunoscută. Cu toate acestea, după moartea ei, după Primul Război Mondial, s-a recăsătorit rapid. Dona nutrea puternice sentimente antibritanice, era foarte conservatoare și o protestantă convinsă; spre exemplu, nu tolera catolici la curtea ei. De asemenea, nu ar fi permis nimănui care ar fi fost implicat în cel mai mic scandal să-și facă apariția la curte. Berlinul se obișnuise deja cu imaginea cortegiului imperial părăsind precipitat teatrele pentru că Donei i se păruse că vede lucruri indecente pe scenă. Beyens, ambasadorul Belgiei la Berlin, consemna acid, însă pe bună dreptate: „Țelul ei suprem este să facă viața de familie din reședințele regale la fel de tihnită și agreabilă precum cea a unui umil nobil de țară prusac."[40] Și, în pofida tuturor încercărilor lui Wilhelm de a o face mai elegantă, căci îi alegea îmbrăcămintea și o împopoțona cu bijuterii scumpe și bătătoare la ochi, ea tot arăta ca soția unui mic nobil de țară prusac. Când s-a afișat la un bal de la curte într-o rochie aurie cu o eșarfă roșie, un observator a remarcat răutăcios că semăna cu „o petardă ieftină".[41] Dona îl adora pe Wilhelm și i-a adus pe lume șapte copii. Cu toate acestea, nu îl amuza. Când avea nevoie de distracție, Wilhelm pleca în croazieră sau la vânătoare [illegible]

probabil și alții din cercurile sale nu erau foarte interesați de femei, așa că bineînțeles că a fost deosebit de șocat în momentul în care a izbucnit un scandal public.

Kaiserul, după cum o dovedise prea bine scandalul Eulenburg, nu se pricepea la descifrarea caracterului uman. Nici nu excela la înțelegerea punctelor de vedere ale celorlalți. Chiar și Eulenburg, probabil cel mai apropiat prieten al kaiserului, care îl iubea pentru ceea ce era, scria în 1903: „Maiestatea Sa vede și judecă *toate* lucrurile și *toți* oamenii doar din punctul său de vedere. Obiectivitatea este complet pierdută, iar subiectivitatea călărește un armăsar ce mușcă și calcă totul în picioare."[42] Era foarte sensibil și se simțea cu ușurință ofensat, dar cel mai adesea el era cel care îi insulta pe cei din jurul său. În teorie, Germania era o federație de principate, Wilhelm fiind primul între egali, dar kaiserul era atât de arogant și își teroriza omologii de asemenea manieră, încât de cele mai multe ori aceștia evitau, pe cât posibil, orice întâlnire cu el.

Wilhelm prefera să vorbească în loc să asculte. În primii doisprezece ani ai domniei sale, a ținut peste 400 de discursuri oficiale și tot atâtea neoficiale.[43] Lerchenfeld povestea că, ori de câte ori se pregătea kaiserul de un discurs, întreaga curte se temea, pentru că niciodată nu știau despre ce avea să vorbească.[44] Adesea spunea lucruri cu adevărat prostești sau tendențioase. Îi plăcea să declare că avea să-i „distrugă", „zdrobească" sau „anihileze" pe cei care se ridicau împotriva Germaniei sau a lui personal. În primul an de domnie, cu ocazia dezvelirii unui monument militar la Frankfurt, a declarat că nu avea să renunțe la niciun teritoriu câștigat de strămoșii săi: „Mai degrabă ne-am lăsa pe câmpul de luptă cele 18 regimente și cele 42 de milioane de locuitori decât să renunțăm la o singură piatră..."[45] Probabil că singurul său discurs cu adevărat faimos a fost cel ținut în 1900, când a trimis un regiment german să înăbușe Revolta Boxerilor. Germanii urmau să se confrunte cu un dușman feroce și nu trebuiau să arate blândețe. „*Oricine vă cade în mâini trebuie să cadă sub sabia voastră!*" Într-o frază ce avea să-i bântuie pentru totdeauna pe germani, kaiserul le-a cerut soldaților să fie asemenea hunilor din vechime: „Prin ceea ce faceți, China trebuie să ajungă să-și amintească de numele Germaniei vreme de o mie de ani de acum încolo, astfel încât niciun chinez, cu ochii mici sau nu, să nu mai cuteze să mai privească un german în față."[46]

Deși admira duritatea altora și încerca să fie dur la rândul său, Wilhelm era fragil din punct de vedere emoțional. Era măcinat de „îndoieli și autoînnoviațiri", spunea Wilhelm von Schoen, unul dintre diplomații săi. Antecesorul său era veșnic îngrijorat de nervozitatea lui, de tendința sa de a se

aprinde ușor și de izbucnirile violente.[47] Când se lovea de situații pe care nu le putea ține sub control, pe care de cele mai multe ori chiar el le provoca, leșina sau vorbea despre abdicare, sau chiar despre sinucidere. „În asemenea situații", spunea von Schoen, „împărăteasa trebuia să-și folosească toată puterea de convingere pentru a-i reda curajul și a-l face să-și reia atribuțiile și să promită că avea să se străduiască mai mult."[48] Un atașat militar austriac la Berlin se întreba dacă nu cumva „așa cum se spune, era sărit de pe fix". Această temere era împărtășită de mulți dintre cei apropiați împăratului. În 1903, Eulenburg a plecat în obișnuita croazieră a kaiserului pe Marea Nordului. Această perioadă era una în care Wilhelm se simțea de obicei în largul său, se relaxa și juca cărți cu anturajul său credincios, însă acum era deosebit de prost dispus. „Nu-i intri cu *nimic* în voie și orice lucru devine extrem de complicat", îi scria Eulenburg disperat lui Bülow. Wilhelm își schimba părerea de la o secundă la alta, dar insista întotdeauna că avea dreptate. „Palid și cu un discurs delirant", continua Eulenburg, „privind agitat de jur împrejur și trântind mâinile după mâinile, m-a impresionat atât de profund, încât tot nu resușesc să-mi revin."[49]

Pentru a-l înțelege pe Wilhelm, iar contemporanii lui și posteritatea au petrecut ceva timp încercând să facă exact acest lucru, trebuie să ne întoarcem la anii copilăriei sale sau poate chiar la naștere. Mama sa, Vicky, avea doar optsprezece ani când a rămas însărcinată, iar nașterea a fost extrem de îndelungată și de complicată. Este posibil ca pruncul să fi avut de suferit de pe urma unei lipse temporare de oxigen și să fi rămas cu daune celebrale. Odată ce și-au dat seama că Wilhelm trăia, doctorii au început să se îngrijească pe tânăra mamă, aflată într-o stare deplorabilă. Doar după câteva ore au observat că brațul stâng al copilului era dislocat.[50] Brațul nu s-a dezvoltat niciodată normal, deși s-au aplicat o mulțime de tratamente, de la electroșocuri la fixarea lui în carcasa unui iepure. Uniformele și costumele lui Wilhelm erau croite atent pentru a ascunde acest defect, dar handicapul rămânea unul stânjenitor în condițiile în care toată lumea se aștepta, inclusiv el însuși, să aibă o ținută militară elegantă pe cal.

Mama sa, care i-a recunoscut reginei Victoria că nu a acordat mare atenție copiilor ei la început (avusese opt în total), a încercat mai târziu să compenseze acest lucru, supraveghind fiecare detaliu al educației lui. Mama ei însă a avertizat-o: „Cred că o grijă prea mare, prea multă supraveghere constantă declanșează pe viitor exact acele pericole care se vor evitate."[51] Bătrâna regină avea dreptate. Lui Wilhelm îi displăceau tutorele său rigid și lipsit de simțul umorului și încercările de a-l transforma într-un bun liberal. Părinții săi, prințul moștenitor și prințesa, visau să transforme Germania

într-o monarhie constituțională autentică și un stat modern bine integrat. Vicky nu a ajutat prea mult lucrurile în acest sens când și-a făcut cunoscută părerea că Germania era în multe privințe inferioară Marii Britanii. Această declarație le-a atras ostilitatea curții prusace, rigide și conservatoare, dar și pe cea a lui Wilhelm I și a cancelarului său extrem de puternic, Bismarck. Deși tânărul Wilhelm avea o relație apropiată și adesea afectuoasă cu mama sa, aceasta a ajuns să îl irite din ce în ce mai mult. Același lucru era valabil și în privința relației sale cu Marea Britanie.

Spre exasperarea mamei sale, Wilhelm era atras tocmai de acele elemente din societatea prusacă pe care ea le detesta cel mai mult: clasa înstărită a junkărilor, cu vederile ei reacționare și rezervele față de lumea modernă, armata cu valorile ei ierarhice, înguste, și curtea deosebit de conservatoare a lui Wilhelm I. Tânărul prinț îl admira mult pe bunicul său, monarhul care adusese glorie casei de Hohenzollern, unificând Germania sub conducerea ei. Profita, de asemenea, de cearta dintre Wilhelm I și părinții săi. În copilărie, când nu voia să meargă în excursii cu tatăl său, insista pe lângă bunicul său să intervină. În vreme ce, la instigările lui Bismarck, prințului moștenitor i-a fost interzis orice amestec în chestiunile guvernamentale, Wilhelm a primit permisiunea de a pleca în misiuni diplomatice, iar în 1886 a intrat în Ministerul de Externe pentru a acumula experiență, lucru care nu îi fusese niciodată acordat tatălui său. Într-unul dintre rarele sale momente de reflecție, Wilhelm i-a mărturisit fiului lui Bismarck că buna sa relație cu bunicul lui, regele, era „dezagreabilă" pentru tatăl său: „Nu se afla sub autoritatea tatălui lui, nu primea niciun sfanț de la tatăl lui; cum totul provenea de la capul familiei, nu depindea de tatăl lui."[52]

Când a împlinit optsprezece ani, Wilhelm s-a înrolat într-un regiment de elită, unde s-a simțit imediat ca acasă, după cum a mărturisit chiar el mai târziu. „Trăisem o perioadă atât de îngrozitoare, în care natura mea nu a fost apreciată, în care a fost ridiculizat lucrul care îmi este cel mai prețios și mai sfânt: Prusia, armata și toate datoriile care te împlinesc, pe care le-am cunoscut în acest regiment al ofițerilor și care mi-au adus bucurii, fericire și satisfacție în viață."[53] Iubea armata, adora compania colegilor săi ofițeri (cu care își umplea casa) și mai ales îi plăcea faptul că toate acestea aveau să-i aparțină într-o bună zi. Iar acea zi a venit mult mai repede decât s-ar fi crezut.

Bătrânul rege Wilhelm a murit în martie 1888. Fiul său, care era deja grav bolnav de cancer la gât, s-a stins trei luni mai târziu. Acesta a fost unul dintre marile momente de răscruce ale istoriei moderne. Întrebarea care se pune este: Ce ar fi fost dacă? Oare ce s-ar fi întâmplat dacă Frederic ar fi condus Germania cu sprijinul soției sale Vicky în următoarele două decenii?

Oare ar fi reușit să abandoneze domnia absolutistă în favoarea unei adevărate monarhii constituționale? Oare ar fi adus armata sub controlul ferm al societății civile? Oare ar fi urmat Germania o altă cale în relațiile internaționale, oare s-ar fi apropiat sau chiar ar fi creat o alianță cu Marea Britanie? Prin Wilhelm al II-lea, Germania a primit un alt soi de conducător și o soartă cu totul diferită.

Ascensiunea lui Wilhelm la tron nu ar fi contat însă atât de mult dacă acesta ar fi fost, asemenea bunicii, unchiului și vărului său, conducătorul ereditar al Marii Britanii. Deși aceștia aveau influență, adesea una considerabilă, ei nu aveau puterea lui Wilhelm. Acesta putea, de exemplu, să numească miniștri, să dea ordine armatei și să dicteze politica externă a Germaniei. În timp ce conducătorii britanici trebuiau să negocieze cu un prim-ministru și un cabinet care răspundeau în fața unui parlament puternic, Wilhelm își numea și retrăgea din funcție cancelarii și miniștrii după bunul plac. Deși era obligat să se prezinte în fața Reichstag-ului pentru finanțare, el, sau de obicei miniștrii lui, obțineau de regulă fonduri pentru orice aveau nevoie. Este adevărat că aceștia învățaseră cum să se poarte cu el (înainte să cadă în dizgrație, Eulenburg fusese deosebit de abil la acest capitol) și nu îl informau întotdeauna pe de-a întregul cu privire la unele chestiuni delicate. Cu toate acestea, Wilhelm putea și chiar lua decizii referitoare la politici și numiri în funcție.

De asemenea, nu ar fi contat nici dacă Wilhelm ar fi fost, asemenea rudei sale îndepărtate prințul Wilhelm de Wied, regele Albaniei. Însă Wilhelm era conducătorul uneia dintre cele mai puternice țări din lume. Așa cum a declarat Zedlitz după una dintre căderile nervoase ale lui Wilhelm: „Este un copil și va rămâne întotdeauna așa — dar un copil care are puterea de a complica lucrurile, sau chiar de a le face imposibile." Apoi a continuat cu un citat din Ecleziastul: „Vai de tine, țară al cărei împărat este un copil!"[54] Iar Germania era puternică și complicată totodată, o combinație prea periculoasă ca să cadă pe mâinile cuiva ca Wilhelm. Era ca și cum i-ai fi dat un automobil puternic Broscoiului din cartea pentru copii *Vântul prin sălcii*. (Interesant este că Wilhelm a detestat automobilele când au apărut, pe motiv că speriau caii; de îndată ce a primit unul însă, a devenit, potrivit lui Bülow, „un motorist înfocat".[55])

Odată cu unificarea statelor germane și formarea Reich-ului în 1871, Germania a devenit țara europeană cu cel mai mare număr de locuitori la vest de Rusia, ceea ce însemna că avea un avantaj: potențiali recruți pentru forțele sale armate. În plus, armata germană era în general considerată a fi cel mai bine antrenată și a avea cei mai buni ofițeri din lume. Până în 1911,

Germania număra aproape 65 de milioane de cetățeni, în comparație cu Franța, care avea 39 de milioane, sau Marea Britanie, cu 40 de milioane. (Rusia avea 160 de milioane, acesta fiind unul dintre motivele pentru care Franța o prețuia atât de mult ca aliat.) Germania devenea rapid cea mai dinamică economie a Europei. În 1880, Regatul Unit era primul exportator din lume, deținând 23 la sută din comerțul mondial, în timp ce Germania deținea 10 la sută. În 1913, Germania părea gata să întreacă Marea Britanie: acum deținea 13 la sută din comerțul global, în timp ce Marea Britanie scăzuse la 17 la sută. În unele sectoare importante la acea vreme din punct de vedere economic, Germania era deja fruntașă. A întrecut Regatul Unit la producția de oțel în 1893, iar în 1913 ajunsese cel mai mare exportator de utilaje din lume.

Odată cu industrializarea au apărut și sindicatele și, chiar și în Germania, care dispunea de un sistem social mai dezvoltat decât alte state, au izbucnit revolte muncitorești și greve. În 1896–1897, în marele port Hamburg a avut loc o grevă importantă și de atunci până la izbucnirea războiului s-au organizat periodic greve în diferite părți ale țării. În majoritatea cazurilor, scopul era unul pur economic, dar grevele au început să capete și un caracter politic, fiind direcționate spre reformarea societății germane. Sindicatele au început să devină din ce în mai mari: de la 2 milioane de membri în 1900 la 3 milioane în 1914. Încă și mai îngrijorătoare pentru clasele conducătoare din Germania a fost apariția unui partid socialist puternic. În 1912, Partidul Social Democrat (SPD) ajunsese cel mai mare partid din Reichstag, deținând aproape o treime din locurile din parlament, precum și o treime din votul popular.

Germania nu era singura țară care suferea de pe urma tensiunilor provocate de transformările rapide, dar sistemul ei politic nu era suficient de bine echipat pentru a le face față. Bismarck, deși un mare om de stat, crease un sistem și o constituție superficiale, care funcționaseră doar cât timp se aflase el la putere, și nici atunci foarte bine. Teoretic, conform constituției, Germania era o federație ce număra optsprezece state. Avea un parlament federal, Reichstag-ul, ales prin sufragiu universal exclusiv masculin, responsabil cu aprobarea bugetelor federale, și un consiliu federal, Bundesrat-ul, format din reprezentanții statelor, care controla domenii cruciale precum afacerile externe, armata și forțele navale. Realitatea era însă alta. Consiliul nu a deținut niciodată influență: Bismarck nu a avut niciodată nici cea mai mică intenție de a-și împărți puterea sau pe cea a Prusiei. A comasat funcția de cancelar german cu cea de prim-ministru prusac, iar această practică a continuat până la sfârșitul Primului Război Mondial. Era, de asemenea, ministru de externe și conducea afacerile internaționale de la Ministerul

prusac de Externe. Cum jurisdicțiile se suprapuneau, împărțirea responsabilităților nu era clară.

Cu toate acestea, Bismarck și succesorii săi nu puteau conduce Germania numai după bunul lor plac; odată cu trecerea timpului, au trebuit să facă față unui Reichstag care putea pretinde, pe bună dreptate, că reprezenta voința cetățenilor germani și care se putea opune politicilor guvernamentale, amenințând cu refuzul aprobării bugetului. Deceniile dintre 1871 și 1914 au fost caracterizate de o serie de crize politice și uneori chiar de impasuri, așa că atât Bismarck, cât și Wilhelm al II-lea și consilierii săi au cochetat cu ideea abolirii constituției și reîntoarcerii la guvernarea absolutistă. „Capete seci, idioți, javre" — așa vorbea Wilhelm despre membrii Reichstag-ului, și îi plăcea foarte mult să spună că le-ar prinde bine să li se dea o lecție despre cine era adevăratul stăpân al Germaniei.[56]

Dincolo de agitația politică pe care ar fi generat-o, este foarte puțin probabil că o asemenea schimbare ar fi putut să-i ofere Germaniei un guvern mai coerent și mai unitar. Bismarck și succesorii săi nu credeau în cabinete în care se elaborau și decideau politici și nici măcar, de aparență, într-o cooperare între diferitele ramuri ale guvernului. Așa că, spre exemplu, ministrul de externe nu avea cum să știe care erau intențiile armatei și viceversa. Într-adevăr, lucrurile s-au agravat în loc să se amelioreze în momentul urcării pe tron a lui Wilhelm al II-lea, pentru că acesta a încercat să exercite un control direct asupra armatei și flotei prin propriile cabinete de consilieri și a insistat ca miniștrii germani să răspundă direct în fața lui. Rezultatul a fost o deteriorare a coordonării și schimbului de informații.

Noua federație se asemăna și ea cu un călăreț neexperimentat care încearcă să controleze un cal puternic. Prusia, care reprezenta 65 la sută din teritoriul țării și deținea 62 la sută din populație, domina și eclipsa toți ceilalți membri ai federației, de la regatul Bavariei la sud până la orașul-stat Hamburg la nord. Iar Prusia, cu un corp legislativ dominat de conservatori, grație sufragiului restricționat și unui sistem electoral atent administrat, rămânea o puternică forță de dreapta în cadrul unei Germanii în care forțele moderat conservatoare, liberale și socialiste căpătau din ce în ce mai multă influență, chiar și în Prusia însăși. În plus, familiile de iuncări prusaci dețineau o poziție privilegiată în societate și dominau instituțiile germane, în special armata și Ministerul de Externe. Valorile lor — loialitate, evlavie, datorie, devotament față de familie, respect pentru tradiție și ordinea existentă, un profund simț al onoarei — erau pe de o parte demne de admirat, dar erau și conservatoare, dacă nu chiar reacționare, și păreau din ce în ce mai desuete într-o Germanie modernă.[57]

Cei mai apropiați prieteni ai lui Wilhelm proveneau din această lume, iar kaiserul împărtășea o mare parte din valorile ei. Însă în primii ani de domnie, a fost preocupat, probabil grație influenței mamei lui, de îmbunătățirea traiului păturilor sărace ale societății. Acest lucru a generat controverse cu cancelarul său, Bismarck. În timp ce Wilhelm dorea să amelioreze condițiile de muncă, Bismarck dorea să zdrobească mișcarea socialistă în plin avânt. În 1890, cancelarul a pierdut controlul Reichstag-ului și a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a declanșa o criză politică și a avea astfel un pretext pentru a-l distruge și a anula constituția. Poate că Wilhelm I ar fi marșat la acest plan, dar nepotul său nu era dispus să o facă. Noul kaiser era din ce în ce mai îngrijorat de intransigența lui Bismarck și nu era în niciun caz pregătit să se supună instrucțiunilor cancelarului (sau ale oricui altcuiva, de altfel). Ultima confruntare a avut loc în martie 1890, când kaiserul l-a acuzat pe Bismarck că nu l-ar fi informat cu exactitate despre chestiuni de ordin intern și extern și a subliniat foarte clar că el avea să fie autoritatea supremă în Germania. Bismarck a demisionat și a părăsit Berlinul, retrăgându-se la moșia sa de la țară, unde și-a petrecut în amărăciune anii de pensie.

Wilhelm era acum propriul său stăpân, dar și al Germaniei. Viziunea lui despre ce însemna să fii monarhul Germaniei devenise, așa cum era de așteptat, una grandioasă. După cum a declarat într-un discurs ținut la Königsberg, la scurt timp după ascensiunea sa la tron: „Noi, Hohenzollernii, ne primim coroana din Ceruri, iar în atribuțiile noaste suntem răspunzători numai în fața Cerului."[58] Într-adevăr, a sporit numărul oficialilor care îi raportau direct și a înființat un comandament regal care supraveghea armata. Însă problema era că își dorea toată puterea, gloria și ovațiile, fără să depună un mare efort. „Vezi tu", spunea Șoarecele-de-Apă despre Broscoi în *Vântul prin sălcii*, „va insista să conducă deși este iremediabil incapabil să o facă. Măcar dacă ar angaja un animal cumsecade, de nădejde și bine antrenat, pe care să-l plătească bine și ar lăsa totul în mâinile lui, s-ar descurca mai bine așa. Dar nu; el e convins că este un șofer înnăscut și că nimeni nu-l poate învăța nimic; de aici vin toate belelele."

Wilhelm era leneș din fire și incapabil să se concentreze pe termen lung. Bismarck l-a comparat cu un balon: „Dacă nu îl ții bine de frânghie, nu știi niciodată încotro îl va purta vântul."[59] Deși se plângea de cât de mult avea de lucru, Wilhelm a redus considerabil orele dedicate întrunirilor cu conducătorii săi militari, cu cancelarul și miniștrii, cu care bunicul său se reunea cu strictețe. Unii dintre miniștrii săi îl vedeau doar o dată sau de două ori pe an. Chiar și în aceste condiții, mulți bombăneau și erau nemulțumiți că împăratul nu era atent și se plângea dacă rapoartele erau prea lungi.[60] Refuza să

citească ziarele și azvârlea înfuriat documentele mai lungi. Deși insistase să-i revină lui responsabilitatea exercițiilor anuale ale noii sale flote, și-a pierdut cumpătul când și-a dat seama că trebuia să se consulte cu ofițerii săi și să pună la punct toate detaliile: „La naiba cu asta! Sunt Suveranul Absolut al Războiului. Eu nu decid. Eu comand."[61]

Și-a petrecut, de asemenea, mai mult de jumătate de domnie departe de Berlin sau de palatul său de la Potsdam. Lui William cel Agitat, așa cum îl poreclise vărul său, regele George al V-lea al Marii Britanii, îi plăcea să călă torească, poate, după cum bănuia un curtean de-al său, pentru că voia să fie cât mai departe de viața sufocantă de familie impusă de soția sa.[62] Își vizita celelalte palate (zeci la număr), cabanele de vânătoare ale prietenilor și pleca în croaziere îndelungate pe vreunul dintre nenumăratele sale iahturi. Miniștrii săi trebuiau să facă în permanență naveta după el și, chiar și așa, nu reușeau întotdeauna să-l întâlnească pentru că „Wilhelm cel Imprevizibil" devenise faimos pentru faptul că își schimba planurile în ultimul moment. Supușii săi glumeau spunând că germanii nu mai cântau „Trăiască Cuceritorul", ci „Trăiască cel din trenul special".[63]

Circula și o serie întreagă de bancuri pe seama lui. Când săptămânalul de satiră *Simplicissimus* a publicat pe copertă un desen care nu-l avantaja deloc, Wilhelm s-a înfuriat pe redactor și caricaturist, dar mânia lui nu a făcut decât să mărească tirajul revistei. În 1901, când a proiectat un Bulevard al Victoriei la Berlin, de-a lungul căruia a dispus amplasarea unor statui kitsch, berlinezii l-au numit pe loc Aleea Marionetei. Dar, dacă împăratul era o glumă, de multe ori nu era nici măcar una bună. În 1894, un tânăr clasicist, Ludwig Quidde, a publicat un pamflet despre Caligula, în care povestea cum împăratul roman trecea de la o îndeletnicire la alta, cuprins de „o grabă aproape nevrotică", „măcinat de setea de triumfuri militare" și „ideea sa stranie" de a cuceri mările. „Teatralitatea", scria el, „este un ingredient al nebuniei imperiale."[64] În anii premergători izbucnirii războiului, pamfletul s-a vândut în 250 000 de exemplare.

Dintre toate responsabilitățile sale, Wilhelm era deosebit de mândru de relația sa cu forțele armate. Potrivit constituției germane (pe care nu o citise niciodată, așa cum susținea cu mândrie)[65], era comandantul suprem al forțelor armate; ofițerii depuneau un jurământ de loialitate față de împărat, nu față de Germania. „Aparținem unii altora", a declarat Wilhelm într-unul dintre primele discursuri ținute după ce a devenit kaiser. „Ne-am născut unii pentru alții și vom rămâne strâns legați, indiferent de ceea ce ne pregătește Dumnezeu, fie cer senin, fie furtună."[66] El și miniștrii săi au parat cu succes cea mai mare parte a încercărilor Reichstag-ului de a interveni în chestiuni

militare și, într-adevăr, înclina să îi privească plini de suspiciune pe politicienii de stânga și majoritatea publicului larg. Cu un prilej, Wilhelm i-a averizat pe recruții că într-o zi ar putea să-i convoace pentru a menține ordinea în țară: „[ținând cont de ultimele tulburări socialiste, este foarte posibil să vă ordon să deschideți focul asupra propriilor rude, frați, chiar părinți...."[67]

Wilhelm își adora armata, pe care o numea „Armata Mea", și prefera soldații civililor. Ori de câte ori putea, le oferea acestora funcții în guvern și diplomație. Se îmbrăca aproape întotdeauna în uniformă militară, îi plăcea să conducă marșurile călare și să primească salutul militar. Insista să ia parte la exercițiile armatei, ceea ce însemna că valoarea antrenamentelor era minimă, deoarece împăratul trebuia să câștige întotdeauna. Obișnuia să întrerupă exercițiile pentru a schimba echilibrul de forțe al combatanților (mutând trupe de obicei în tabăra proprie).[68] Se agita pe tema uniformelor militare (modificându-le de treizeci și șapte de ori între 1888 și 1904). De asemenea, a încercat să-și apere preaiubita armată de influențele corupătoare ale lumii moderne. „Domnilor din Armată și Marină", scria într-unul dinte ordinele sale, „li se cere prin prezenta să nu danseze nici tango, nici *one step* sau *two step* în uniformă și să evite anturajele în care se practică astfel de dansuri."[69]

Potrivit constituției, Wilhelm avea puteri extinse și în domeniul afacerilor externe; putea numi și demite diplomați și încheia tratate. Ministerul de Externe de pe Wilhelmstrasse sau serviciul diplomatic nu se bucurau de aceeași afecțiune din partea kaiserului precum armata. Diplomații erau niște „porci" leneși, care veșnic vedeau numai dificultăți. „Să-ți spun ceva", i-a mărturisit la un moment dat unui oficial de rang înalt. „Voi, diplomații, mâncați rahat și ați împuțit toată Wilhelmstrasse."[70] Wilhelm se considera însă un maestru al diplomației și insista să discute direct cu ceilalți monarhi, consecințele fiind adesea nefericite. Din păcate, nu avea o politică limpede, ci doar o dorință, și aceasta vagă, de a da importanță Germaniei, de a-și da și ei importanță și, dacă era posibil, de a evita războiul. „Era pașnic", declara Lerchenfeld, trimisul bavarez la Berlin, „voia să aibă relații bune cu toate puterile și încercase, pe parcursul anilor, să se alieze cu rușii, englezii, italienii, americanii și chiar și cu francezii."[71]

După ce l-a demis pe Bismarck, revista de satiră *Punch* a tipărit o caricatură intitulată „Aruncarea pilotului". Într-o telegramă triumfătoare, Wilhelm îi scria personal Marelui Duce de Saxa-Weimar: „Postul de Ofițer de Cart al Navei Statale mi-a revenit... Toate pânzele sus."[72] Din păcate, chiar asta avea de gând să facă, însă cu o flotă adevărată.

4

Weltpolitik: Locul Germaniei pe scena internațională

În vara lui 1897, kaiserul era un om fericit. „Ce bucurie", îi scria el prietenului său Eulenburg, „să poți discuta cu cineva care îți este devotat trup și suflet și care poate și vrea să înțeleagă!"[1] Obiectul entuziasmului său era Bernhard von Bülow, noul său ministru de externe, care, spera Wilhelm, avea să devină Bismarck-ul său, aducând kaiserului și țării sale locul binemeritat în centrul scenei internaționale (și rezolvând totodată și tumultuoasele politici interne ale Germaniei). Perioada ce a urmat demiterii lui Bismarck nu fusese una surâzătoare pentru Wilhelm. Miniștrii se aliaseră împotriva lui, își exprimaseră dezacordul față de politicile statului, principii germani contestaseră conducerea imperială și prusacă, iar Reichstag-ul ceruse cu obrăznicie să ia parte la guvernarea Germaniei.

Wilhelm și miniștrii săi se opuseseră acestor tendințe, îndemnându-i pe germani să ajungă la un consens și să lupte pentru o Germanie unită, în centrul căreia să se afle, bineînțeles, Prusia. În 1890, ministrul prusac al educației a decretat ca istoria predată în școli să prezinte măreția statului prusac și a conducătorilor săi: „Unul dintre scopurile cruciale ale *Volksschule* [școala elementară] este de a le arăta copiilor binecuvântarea adusă de redobândirea unității naționale, a independenței și culturii restaurate prin grelele strădanii și sacrificii de sine ale glorioșilor conducători din familia de Hohenzollern". Wilhelm a fost cu totul de acord. „Trebuie", a declarat el în cadrul unei conferințe a directorilor de școală, „să creștem tineri germani naționaliști, nu tineri greci și romani."[2]

Succesele externe trebuiau să-și aibă rolul lor în a uni diferitele state germane într-un Reich puternic. Wilhelm era expansiv și deschis cu privire

în ambițiile sale pentru Germania și pentru el însuși. Domnia sa avea să fie marcată de un Nou Drum, i-a declarat el mamei sale: „În lume, va exista pentru totdeauna un singur Împărat adevărat, și acela va fi Kaiserul german."[3] Și atât el, cât și Germania trebuiau să dețină o influență corespunzătoare în lume. După cum i-a spus lui Eulenburg în 1893: „Dacă nu devii un personaj de talie mondială, nu ești decât o apariție jalnică."[4] Germania trebuia să aibă un cuvânt de spus în împărțirea teritoriilor nerevendicate ale lumii. „În regiunile îndepărtate", a declarat el în 1900 cu ocazia inaugurării unei nave de luptă, „nu se va lua nicio decizie importantă fără Germania și kaiserul german."[5] Începuse să se autointituleze *„arbiter mundi"* — și, bineînțeles, al Europei. Când și-a vizitat bunica pe patul de moarte, l-a liniștit pe noul ministru de externe britanic, lordul Lansdowne, spunându-i: „Eu sunt echilibrul puterilor în Europa, din moment ce constituția germană îmi acordă dreptul de a decide politica externă."[6]

Realitatea, care îl nemulțumea pe Wilhelm în primii ani ai domniei sale, era că relațiile externe ale Germaniei nu mai fuseseră bine administrate din 1890. Dacă Bismarck încercase, de obicei cu succes, să mențină relații amiabile cu toate celelalte puteri, succesorii săi lăsaseră Germania să adere la o singură tabără, cea a Triplei Alianțe, alături de Austro-Ungaria și Italia. Prima greșeală gravă a fost eșecul reînnoirii Tratatului de Reasigurare cu Rusia, potrivit căruia ambele țări se obligau să rămână neutre în cazul în care ar fi fost atacate de un stat terț. Această greșeală spune multe despre indiferența celor care au elaborat politica externă a Germaniei după 1890. Noul cancelar, Leo von Caprivi, era militar și, deși inteligent și rațional, nu avea experiență în afacerile externe. S-a lăsat convins de Ministerul de Externe, în special de principalul său oficial, Friedrich von Holstein, care ajunsese să se opună unei prietenii strânse cu Rusia, să renunțe la reînnoire. În consecință, Rusia a început să se uite după aliați, căutând în special prietenia Franței, cu care semnase un acord militar secret în 1894.

În plus, speranțele lui Holstein și ale colegilor săi legate de o apropiere de Marea Britanie, care nu era în bune relații nici cu Rusia, nici cu Franța, și aderarea acesteia la Tripla Alianță, nu s-au materializat. Englezii aveau deja o înțelegere cu Austro-Ungaria și Italia pentru garantarea securității Mării Mediterane (înțelegerea presupunea, în linii mari, contracararea încercărilor Rusiei de a forța Imperiul Otoman să renunțe la controlul strâmtorii strategice ce lega Marea Neagră de Mediterană sau a acțiunilor francezilor de a și extinde imperiul). Ca urmare a nereînnoirii Tratatului de Reasigurare, Rusia trebuia să se concentreze mai degrabă pe securizarea propriilor frontiere și, în consecință, nu mai constituia o amenințare pentru interesele britanice în

4. Puternic influențat de geostrategul american Alfred Mahan, care era de părere că puterea maritimă era cheia către puterea mondială, Wilhelm al II-lea lea al Germaniei a început să-și construiască o flotă imensă. Astfel a dat startul unei costisitoare curse navale cu Marea Britanie, care i-a determinat pe englezi să-și caute aliați pentru a ține piept Germaniei.

Mediterană. Germania descoperea, de asemenea, că partenerii săi din Tripla Alianță deveneau mai încrezători, pe măsură ce poziția sa slăbea.

Situația a fost îngreunată de faptul că Germania nu a avut o politică limpede între 1890 și 1897, încercând să câștige fie Rusia, fie Regatul Unit de partea ei, iar liderii germani au fost oscilanți, apelând ba la amenințări, ba la lingușeli. În plus, politica germană era adesea incoerentă pe anumite probleme. În 1894, Caprivi i-a spus ambasadorului german la Londra că insulele Solomon erau de o importanță crucială pentru Germania; două luni mai târziu, Berlinul își pierduse interesul în acestea.[7] Englezii nu erau singurii care considerau că politicile Germaniei erau un mister. Nici intervențiile din ce în ce mai dese, cu consecințe dezastruoase, ale împăratului, care își închipuia că era un mare diplomat, nu aveau cum să amelioreze situația. Deși

originile telegramei către Kruger, trimise de kaiser în 1896 în semn de susținere pentru Republica bură Transvaal în războiul ei împotriva Regatului Unit, sunt încă învăluite în mister, se pare că aceasta ar fi fost de fapt rezultatul unei încercări a guvernului german de a-l stopa pe împărat de la o acțiune cu consecințe încă și mai grave. (Printre altele, Wilhelm sugerase inițial instituirea unui protectorat german în Transvaal și trimiterea de trupe germane în Africa, o sarcină complicată având în vedere poziția de supremație maritimă a Regatului Unit la acea vreme.)[8]

Anul 1897 a fost decisiv pentru politica și guvernarea Germaniei, atunci luându-se hotărâri ce aveau să adâncească tensiunile dintre Germania și Regatul Unit. Wilhelm, cu sprijinul lui Eulenburg și al altor conservatori la putere, a decis că venise vremea să-și numească acoliții în posturi-cheie din guvern. Kaiserul a făcut nenumărate schimbări și l-a rechemat pe Alfred von Tirpitz, un amiral din escadra germană din China, oferindu-i funcția de ministru al marinei. Astfel, după cum vom vedea, s-a dat startul cursei navale anglo-germane. Și Bernhard von Bülow, ambasadorul german la Roma, a fost rechemat la Berlin și numit ministru de externe. Impactul său asupra politicii germane a fost probabil mai puțin semnificativ decât cel al lui Tirpitz, dar și el, la rândul lui, a jucat un rol în acțiunile care aveau să ducă la izbucnirea războiului.

Bülow, cel care trebuia să rezolve problemele internaționale ale Germaniei, era un diplomat de carieră amuzant, fermecător, educat și inteligent. Era, de asemenea, și foarte ambițios și, precum noul său stăpân, Wilhem, foarte leneș. „Ar putea fi chiar o figură importantă", a spus la un moment dat fratele lui Bülow, „dacă caracterul său s-ar putea ridica la nivelul înalt al personalității sale."[9] Deși familia provenea din Danemarca, tatăl său fusese numit în 1873 ministru de externe al Germaniei și își îndeplinise atribuțiile cu loialitate, fiind subalternul marelui Bismarck. Bismarck l-a simpatizat pe fiul acestuia, așa că Bernhard a suit constant toate treptele în ierarhia serviciului diplomatic, făcându-se cunoscut prin capitalele europene și câștigându-și totodată o reputație de mare afemeiat. Și-a întâlnit egalul când a cunoscut-o pe soția sa, fiica unei familii de seamă din Roma. Deși era căsătorită atunci, tot cu un diplomat german, a divorțat și s-a căsătorit cu Bülow, dedicându-și viața carierei acestuia.

Pe parcursul anilor, Bülow și-a făcut o binemeritată reputație în Ministerul de Externe de a fi prefăcut, nestatornic și alunecos ca un țipar, după cum spunea Holstein, care inițial îl considerase prieten. „Bernhard von Bülow", scria Holstein în jurnalul său, „are un chip palid și bolnăvicios, veșnic bine bărbierit, o privire lunecoasă și zâmbește aproape întotdeauna. Din punct de

vedere intelectual, este mai degrabă convingător decât perspicace. Nu are o rezervă de idei cu care să poată face faţă tuturor situaţiilor neprevăzute, dar îşi atribuie ideile altora şi le expune cu iscusinţă fără să dezvăluie sursa."[10] Bülow se pricepea foarte bine să-i facă pe cei din jurul său să creadă că au spus ceva inteligent şi să lase impresia că le destăinuia informaţii importante. „Bernhard face un secret din orice", povestea soacra sa. „Te ia de braţ, te duce spre fereastră şi îţi spune: rămâne între noi, dar acolo jos e un câine mic care face pipi."[11] Era ca o pisică prinzând şoareci, care foloseşte ca momeală brânza lor preferată, povestea o cunoştinţă de-a sa de sex feminin.[12]

Începând din 1897, a început să depună toate eforturile pentru a intra în graţiile noului său stăpân. Wilhelm, îl asigurase Bülow în repetate rânduri, era „sclipitor", „extraordinar", „de o acurateţe desăvârşită" şi ştia întotdeauna să spună ce trebuie. Este foarte dificil să tratezi cu englezii şi e nevoie de o iscusinţă nemărginită, îi spunea el kaiserului în 1900: „Dar exact la fel cum vulturul Casei de Hohenzollern a măturat vulturul austriac bicefal de pe câmpul de luptă şi a tăiat aripile cocoşului galic, tot aşa, cu ajutorul lui Dumnezeu, şi prin puterea şi înţelepciunea Maiestăţii Voastre, el va veni de hac şi leopardului englez."[13] Pentru a-şi întări mesajul, îi trimitea cu regularitate lui Eulenburg scrisori elogiatoare despre kaiser, ştiind foarte bine că acestea aveau să-i fie arătate lui Wilhelm. „Dintre toţi marii regi", scria Bülow la scurt timp după numirea sa, „el este de departe cel mai de seamă Hohenzollern care a domnit vreodată."[14] Îl asigura pe kaiser că avea să fie „unealta lui" şi că avea să-l ajute să-şi impună domnia personală asupra Germaniei. În 1900, un kaiser recunoscător l-a numit cancelar.

În primii ani, a reuşit să-l gestioneze pe kaiser cu succes. Trimitea minute scurte pe care le condimenta cu frânturi de bârfe, evita reuniunile formale, la care Wilhelm se plictisea, şi îşi făcuse obiceiul să iasă la plimbare cu kaiserul în fiecare dimineaţă. Familia von Bülow îl invita pe Wilhelm la prânzuri şi cine şi îl distra. Cu toate acestea, Bernhard cel Îndatoritor, după cum îl poreclise unul dintre criticii săi, era gată să ignore sau să modifice politicile mai nebuneşti ale kaiserului acolo unde putea interveni, mai ales că împăratul uita adesea ce spusese în vâltoarea momentului. Pe de altă parte, spre deosebire de kaiser, Bülow nu-şi dorea cu adevărat să răstoarne instituţiile parlamentare germane. Bülow voia de fapt să conducă poporul german şi pe monarhul acestuia şi să încerce să aplaneze pe cât posibil divergenţele dintre ei. Politica lui, atât atunci, cât şi mai târziu, când a devenit cancelar, era una puternic promovată de Wilhelm şi de consilierii săi conservatori; aceasta urmărea ralierea forţelor germane naţionaliste şi conservatoare în sprijinul Coroanei şi totodată subminarea mişcării socialiste în plin avânt şi

a puternicelor sentimente regionale, din landurile din sud spre exemplu, care nu acceptaseră niciodată cu adevărat conducerea prusacă.

Sammlungspolitik, așa cum era cunoscută această politică, avea nevoie de un principiu organizator central, și acesta avea să fie mândria de țară. Guvernul, credea Bülow, trebuia să adopte „o politică generoasă și curajoasă, care să știe cum să insufle bucurie caracterului actual al vieții [noastre] naționale, o politică aptă să mobilizeze energiile naționale și să atragă un *Mittelstand* [clasa de mijloc] din ce în ce mai numeros și în continuă expansiune".[5] O politică externă dinamică era crucială pentru atingerea acestor scopuri. Agitația cu privire la Samoa, a revelat Bülow, „nu prezintă niciun interes material pentru noi, ci unul strict patriotic și un ideal". A ordonat presei germane să trateze acest subiect de așa manieră încât să „întărească pe plan intern încrederea în politica externă".[16] Strategia sa de bază în afacerile externe era să caute pe toate căile să-i asigure Germaniei un loc la masa marilor puteri ale lumii. Nu era exclusă realizarea acestui deziderat prin stârnirea de conflicte între alte națiuni. În 1895, i-a declarat lui Eulenburg: „Consider că o confruntare anglo-rusă nu este o tragedie, ci «un scop dorit cu cea mai mare fervoare»."[17] Să le lăsăm pe cele două să se epuizeze reciproc, în timp ce Germania se va întări în tăcere.

În ceea ce privea politicile specifice, Bülow credea în menținerea Triplei Alianțe cu Austro-Ungaria și Italia, iar, personal, ideea unei înțelegeri cu Marea Britanie îl lăsa rece. Considera că ar fi fost mult mai bine pentru Germania dacă ar fi rămas neutră în nesfârșita luptă dintre Regatul Unit și Rusia. „Trebuie să rămânem independenți undeva între cele două", scria el, „să fim pilonul balanței, nu pendulul ce oscilează dintr-o parte în alta."[18] Dacă ar fi avut cumva simpatii, acestea ar fi fost pentru Rusia, care, credea el, pe termen lung ar fi avut șansa să devină mai puternică decât Regatul Unit. Cât despre cea din urmă, era de părere că, mai devreme sau mai târziu, aceasta avea să-și dea seama că trebuia să aibă relații amicale cu Germania, din cauza ostilității pe care o nutrea atât față de Rusia, cât și față de Franța. Nu s-a gândit însă niciodată, se pare, că englezii ar putea găsi alte soluții pentru a ieși din izolare.

În dirijarea politicii externe a Germaniei s-a bucurat, cel puțin la început, de susținerea uneia dintre cele mai inteligente, puternice și bizare personalități din Ministerul de Externe, Friedrich von Holstein de la Departamentul Politic. Eulenburg îl poreclise pe Holstein „Monstrul din Labirint", iar apelativul acesta a intrat în istorie. Comparația era nedreaptă, pentru că Holstein nu era un monstru, ci un servitor deosebit de inteligent și de dedicat al statului german, care a depus cele mai asidue eforturi pentru

a promova interesele Germaniei în lume. Asemenea tuturor poreclelor însă, și aici era un sâmbure de adevăr. Era secretos și vedea conspirații în orice. Fiul lui Bismarck, Herbert, spunea despre el că „suferea de o manie aproape patologică a persecuției".[19] Deși Holstein putea fi brutal și tăios cu cei din jurul lui, în realitate era deosebit de sensibil. Ducea un trai extrem de modest, într-un apartament nepretențios, cu trei cămăruțe, și, cu excepția tirului, nu avea alte preocupări în afara muncii. Ieșea foarte rar în societate și făcea tot ce-i stătea în putință pentru a evita reuniunile cu kaiserul, ale cărui acțiuni le dezaproba din ce în ce mai mult. Când kaiserul a încercat să facă o descindere în Wilhelmstrasse pentru a-l întâlni pe Holstein, acesta din urmă nu a fost de găsit, căci plecase într-o plimbare prelungită.[20] Când cei doi s-au întâlnit în cele din urmă în 1904, la un dineu, se spune că ar fi vorbit despre vânătoarea de rațe.[21]

Holstein a refuzat întotdeauna să fie numit în posturile importante din Wilhelmstrasse, preferând să fie puterea din umbră, care să țină socoteala rapoartelor care intrau și ieșeau, să-și țească intrigile, să-și răsplătească prietenii și să-și pedepsească dușmanii. Biroul său se afla lângă cel al ministrului de externe și își făcuse obiceiul de a intra pe ușa acestuia ori de câte ori voia. Deși fusese apropiat de Bismarck, care se baza foarte mult pe el, a intrat în conflict cu bătrânul cancelar, fiul acestuia și alți suporteri de-ai lui, în principal din cauza atitudinii sale față de Rusia. Holstein se opunea Tratatului de Reasigurare și simplei idei că între Germania și Rusia s-ar fi putut naște o prietenie. Poate și pentru că îi displăcuse profund perioada petrecută ca tânăr diplomat la Sankt Petersburg, pe atunci capitala Rusiei, ura și teama față de Rusia au fost unele dintre puținele linii constante ale politicii sale externe.[22] În cele din urmă, din același motiv, el și Bülow aveau să o ia pe drumuri separate.

În primul discurs adresat Reichstag-ului, în decembrie 1897, Bülow și-a expus viziunea asupra politicii externe a Germaniei, referindu-se în special la un lucru ce părea evident în acea perioadă, și anume o viitoare împărțire a Chinei. Discursul său fusese conceput de așa manieră încât să fie pe gustul unei mari părți a opiniei publice germane. „Trebuie să cerem ca misionarii, antreprenorii, bunurile, steagul și navele germane din China să fie respectate precum cele ale celorlalte puteri." Germania era dispusă să respecte interesele altor puteri în China, atâta timp cât și interesele ei erau respectate. „Pe scurt: nu vrem să punem pe nimeni în umbră, dar și noi la rândul nostru cerem un loc sub soare." Lumea trebuia să recunoască, a continuat el, că vechea ordine s-a schimbat: „Vremurile acelea în care germanul își lăsa pământul în mâinile unuia dintre vecinii săi, marea altuia și își păstra pentru sine cerurile unde

domnește credința absolută — acele vremuri au apus."[23] (Discursul lui Bülow a fost foarte bine primit; reprezentantul statului Württemburg la Berlin spunea că aceste cuvinte „au ajuns aproape proverbiale și sunt pe buzele tuturor".[24]) Doi ani mai târziu, într-un alt discurs adresat Reichstag-ului, Bülow a folosit prima dată termenul de *Weltpolitik*. Deși, în mod surprinzător, conceptul este adesea tradus astăzi în limba engleză prin termenul *environmental policy*, la vremea respectivă se referea la o politică globală sau mondială, și, mai mult chiar, o politică pe care nenumărați oameni din afara Germaniei o priveau cu deosebită suspiciune. Termenul mergea mână în mână cu noțiunea la fel de instabilă de *Weltmachtstellung* sau putere mondială.

Acești termeni reflectau concepția răspândită printre patrioții germani conform căreia remarcabilul avânt economic al țării, răspândirea rapidă a investițiilor germane și a comerțului în întreaga lume, precum și progresele Germaniei în domenii precum știința trebuiau să fie proporționale cu o creștere a importanței sale în lume. Celelalte națiuni trebuiau să recunoască realizările Germaniei și noua sa poziție. Pentru liberali, acest lucru însemna că Germania trebuia să devină un lider moral. După cum scria unul dintre ei cu nostalgie din perspectiva anului 1940: „Gândurile mele se lasă mereu purtate către o perioadă în care [noi] cooperam pentru împlinirea acestui ideal măreț: munceam pentru o Germanie Mare, pentru expansiunea pașnică și activități culturale în Orientul Apropiat… O Germanie pașnică, mare, omagiată și respectată."[25] Pentru naționaliștii de dreapta însă, și printre aceștia se numărau și kaiserul și cei mai apropiați consilieri ai săi, precum și nenumărați membri ai societăților patriotice, acest lucru însemna mai degrabă putere politică și militară și, în caz de necesitate, lupta împotriva altor puteri.

În acea perioadă, pe când noul kaiser și Germania își încercau forțele, mulțimi întregi veneau să asculte seminariile ținute de un profesor de istorie mai vârstnic la Universitatea din Berlin. Heinrich von Treitschke era unul dintre părinții intelectuali ai noului naționalism german, care tânjea după un loc sub soare. Prin seminariile și lucrările sale, printre care și o istorie a Germaniei în mai multe volume, el a influențat o generație întreagă de lideri germani, convingându-i să fie mândri de trecutul măreț al țării lor, de realizările extraordinare ale Prusiei și armatei prusace în construirea statului german. Pentru Treitschke, patriotismul era cea mai înaltă dintre valori, iar războiul nu numai o componentă necesară a istoriei omenirii, ci și una nobilă și înălțătoare. Dacă Germania ar profita de șansele ei, atunci s-ar ridica, după cum bine merita, la rangul de putere mondială.[26] El era, spunea Bülow despre Treitschke, scriitorul său preferat, de altfel, „profetul ideii naționale".[27] Helmuth von Moltke, viitorul șef al statului-major german, citise în tinerețe

volumele de istorie ale lui Treitschke și rămăsese „captivat" de acestea. Mai târziu, i-a scris soției sale că „un spirit patriotic și o iubire pentru țara mamă Germania străbăteau întreaga lucrare, fără să aducă atingere adevărului istoric; este sublim".[28] În mod surprinzător, kaiserul a fost prea puțin entuziasmat; deși îi plăcea linia generală pe care mergeau lucrările lui Treitschke, considera că istoricul nu lăudase suficient de mult Casa de Hohenzollern.[29]

Cum se traducea termenul de *Weltpolitik* în politici concrete era cu totul și cu totul altă poveste. După cum a consemnat în jurnalul său și contele de Waldersee, mareșalul aflat la conducerea forțelor europene care au înăbușit Revolta Boxerilor, în momentul în care acest concept a început să capete amploare: „Ni se cere să urmăm *Weltpolitik.* Ce bine ar fi dacă aș ști ce înseamnă asta; deocamdată nu este nimic mai mult decât un slogan."[30] Totuși, părea să sugereze că Germania ar fi trebuit să dobândească partea ce i se cuvenea din colonii. Treitschke, unul, susținea acest lucru cu vehemență. „Când s-au simțit suficient de puternice, toate popoarele din istorie", afirmase el la conferințele sale, „au simțit nevoia să-și impună autoritatea asupra țărilor barbare." Iar Germania era acum suficient de puternică; rata ridicată a natalității era o dovadă a vitalității germane. Cu toate acestea, Germania era cu mult în urma Marii Britanii și a altor imperii: „Prin urmare, o chestiune de o importanță vitală pentru națiune este implicarea în cursa colonială.[31]"

Germani precum Treitschke nu erau deloc singurii care susțineau că avântul colonial era un lucru bun. La acea vreme, mulți europeni credeau că deținerea de colonii aducea cu sine o avuție considerabilă, dar și beneficiul imaterial al unui mare prestigiu. În plus, scăderea prețurilor pe piața produselor agricole și crizele economice dintre 1873 și 1895 i-au determinat pe liderii politici și economici ai Germaniei, dar și pe omologii lor din întreaga lume să devină deosebit de conștienți de nevoia exporturilor și asigurării de piețe externe. Criticii imperialismului puteau să ridice incomodul argument, ceea ce au și făcut, de altfel, că adesea administrarea și apărarea coloniilor erau mult mai costisitoare decât profitul generat de acestea sau că investițiile, comerțul și emigrația aveau drept țintă alte regiuni ale lumii, precum Statele Unite, Rusia sau America Latină, care nu erau colonii. Caprivi, de exemplu, era de părere că piețele de desfacere firești ale Germaniei se găseau în Europa Centrală. Însă, cum se întâmplă adesea, convingerile nu se lăsau zdruncinate de dovezi supărătoare. Era atât de palpitant să te uiți pe hartă și să vezi toate acele pete colorate care aparțineau unei singure națiuni. În mod cert, teritoriile și populațiile, fie ele cât de sărace sau împrăștiate prin lume, contribuiau la creșterea puterii unei națiii pe plan mondial. Și după cum declara

și ministrul britanic de externe, lordul Rosebery, în 1893, dobândirea de noi colonii „consolida drepturile noastre de proprietate pe viitor".[32]

În Germania, chestiunea colonială era un subiect sensibil. Iată o țară puternică, una dintre cele mai puternice din lume, care nu avea o Indie sau o Algerie a sa. Într-adevăr, Germania reușise să strângă câteva mărunțișuri prin Africa și Pacific, dar imperiul său era nesemnificativ în comparație cu cel al Franței sau al Marii Britanii. Chiar și mica Belgie burgheză deținea imensul Congo. Germanii erau tot mai mult preocupați de nevoia de a ajunge din urmă celelalte puteri și de a se afișa ca o adevărată forță mondială. Ambițiile imperiale au găsit susținere puternică atât în armată, cât și în Ministerul de Externe. După cum nota și șeful Departamentului pentru Colonii din Ministerul de Externe, în 1890: „Niciun guvern, niciun *Reichstag* nu ar putea să renunțe la colonii fără să nu se umilească în fața Germaniei sau a Europei. În zilele de astăzi, politica colonială are susținători pe tot întinsul țării..."[33] Se prea poate ca Liga Pangermană și Societatea Colonială să nu fi avut atât de mulți adepți în rândurile publicului larg, însă compensau pentru acest lucru prin gălăgia și vehemența cu care își exprimau pretențiile.

Bineînțeles că existau și sceptici, atât de stânga, cât și de dreapta, care atrăgeau atenția asupra faptului că aceste teritorii erau costisitoare și că profitul de pe urma lor era cel mai adesea limitat. Nici măcar marele Bismarck nu afișase niciodată un interes deosebit pentru colonii (sau pentru o flotă mare care să le protejeze). După cum i-a spus, în 1888, unui explorator care încerca să-i câștige interesul în privința Africii: „Pentru mine, harta Africii se află în Europa. Aici este Rusia", și a continuat el, arătând spre stânga, „aici este Franța, iar noi suntem exact la mijloc; asta e harta Africii pentru mine."[34] În linii mari, succesorul său, Caprivi, a avut aceeași atitudine: „Cu cât mai puțină Africă, cu atât mai bine pentru noi!"[35]

Deși la început Bülow nu a fost entuziasmat de ideea dobândirii de colonii, a ajuns rapid să o includă în viziunea lui. În discursul adresat Reichstag-ului în decembrie 1899, a lansat o provocare: „Nu putem permite oricărei puteri străine, oricărui Jupiter străin, să ne spună: «Ce putem face? Lumea este deja împărțită.»" A adăugat o profeție de rău augur: „În secolul ce va urma, Germania va fi ori ciocanul, ori nicovala."[36] O problemă spinoasă era găsirea de noi colonii din moment ce o mare parte a lumii fusese deja divizată între celelalte puteri. O posibilitate o oferea Imperiul Otoman în declin, așa că Germania a luat în calcul construirea de căi ferate în regiune și acordarea de împrumuturi guvernului otoman. În 1898, kaiserul a făcut o vizită prelungită în Orientul Mijlociu și, luat de val, a ținut un discurs dramatic la Damasc: „Sultanul și cei 300 de milioane de supuși musulmani

ai săi, răspândiți pe tot mapamondul, care îl venerează ca pe Califul lor, să nu se îndoiască de faptul că împăratul german va fi mereu prietenul lor."[37] China, un alt imperiu aflat în declin, era, de asemenea, o tentație, iar ocuparea portului Tsingtao (azi Qingdao) din golful Kiautschou (azi Jiaozhou) și a altor concesiuni din peninsula Shantung (Shandong) părea a fi un bun pas înainte. Imperialiștii germani înfocați, acționând cu acordul lui Tirpitz, au avut și o tentativă bizară de a cumpăra în secret terenuri într-una din Insulele Virgine daneze, din Caraibe, înainte ca germanii să ajungă să dețină o cotă majoritară. În acel moment, guvernul german urma să intervină și să cumpere întreaga insulă de la Danemarca pentru o bază navală. Din fericire, Wilhelm s-a opus acestui plan, care ar fi implicat Germania într-o dispută absolut inutilă cu Statele Unite, și foarte probabil și cu Marea Britanie.[38]

Dar acțiunile și retorica Germaniei erau deja suficiente pentru a alerta guvernul și opinia publică din Marea Britanie, care erau oricum înclinate să privească Germania cu suspiciune. În plus, în Germania, atât în cercurile guvernamentale, cât și în cele civile, exista tendința de a considera — adesea deschis — Regatul Unit principalul obstacol în calea *Weltpolitik*. Notițele luate de studenți la cursurile lui Treitschke ne dovedesc că acesta ataca repetat Regatul Unit. De ce, se întreba el în 1890, a trebuit Germania „să se arunce la picioarele Bunicii într-un mod atât de nedemn, din moment ce în Anglia chiar și pruncii sunt porniți să ne înșele". (Nici nu este surprinzător faptul că, după o vizită în Anglia, Treitschke a devenit și mai convins de vederile sale: Londra, spunea el, era „ca visul unui diavol beat".[39]) În 1900, ambasadorul Austro-Ungariei la Berlin a trimis o notă diplomatică lungă și documentată către Viena, în care consemna faptul că oficialii germani de rang înalt așteptau cu nerăbdare vremea, care avea fără îndoială să vină peste mulți ani, în care țara lor avea să întreacă Marea Britanie ca primă putere a lumii și remarca „anglofobia omniprezentă" din Germania.[40] Și Wilhelm se aștepta ca viitorul să aducă o ascensiune a Germaniei și un declin al Angliei. După cum a afirmat într-un discurs ținut la Hamburg în 1899: „Bătrânele imperii se sting și altele noi sunt în plin proces de formare".

Însă atitudinea față de Marea Britanie, ca și relația sa cu jumătatea britanică a familiei, era mult mai ambivalentă decât cea a multor supuși ai săi. În mod nechibzuit, mama sa făcuse întotdeauna un exemplu din Marea Britanie și este lesne de înțeles că Wilhelm a reacționat prost. Ea dorea să facă din el un gentleman britanic, el a devenit un ofițer prusac. Ea era liberală, el conservator. A ajuns să-și deteste mama — și chiar s-a purtat urât cu ea după moartea tatălui său —, însă unele dintre cele mai frumoase momente ale copilăriei sale au fost vizitele făcute cu părinții săi în Marea Britanie.

Se jucase cu verii lui la Osborne, pe insula Wight, și vizitase șantiere navale britanice. Se urcase de multe ori la bordul navei amiral a lui Nelson, *Victory*, și la un moment dat chiar a ajutat la tragerea salvelor de tun pe vasul *St Vincent*, numit în onoarea marelui contemporan al lui Nelson. Când regina Victoria l-a numit amiral de onoare al marinei britanice, la scurt timp după ascensiunea sa pe tron, Wilhelm a fost extrem de încântat. „Închipuiți-vă că voi purta aceeași uniformă ca St Vincent și Nelson. Sunt într-al nouălea cer."[41] I-a trimis bunicii sale un portret de-al său în noua uniformă, pe care a purtat-o, mai apoi, cu orice ocazie posibilă, inclusiv, se spune, la o reprezentație a *Olandezului Zburător*.[42] (În plus, a considerat că acordarea acestui titlu onorific era o invitație pentru a le oferi britanicilor nenumărate sfaturi, nedorite de altfel, cu privire la flota lor.)

Ajuns la maturitate, s-a plâns în repetate rânduri de „blestemata familie" din Marea Britanie, dar cu toate acestea îi purta o iubire profundă bunicii sale, regina Victoria. Într-adevăr, ea era unul dintre puținii oameni din lume de care asculta. Detesta ceea ce el considera a fi aroganța și condescendența britanică, însă, în 1911, a putut să-i declare lui Theodore Roosevelt: „ADOR Anglia."[43] Daisy Cornwallis-West, devenită prințesă de Pless, considera că iubirea și admirația kaiserului pentru Marea Britanie erau sincere și că frecventele lui critici nu erau decât vorbele unui membru al familiei care se simțea neînțeles.

> De fapt, aceasta era adevărata durere. Kaiserul simțea că nu a fost niciodată înțeles sau apreciat cu adevărat nici de regina Victoria, nici de regele Eduard, nici de regele George, nici de poporul britanic. Știind că este sincer și având încredere în el însuși, a încercat să-și impună personalitatea asupra noastră. La fel cum un actor înzestrat care își joacă rolul preferat se va strădui să câștige publicul prin șarm sau subtilitate, kaiserul încerca de cele mai multe ori să domine opinia publică britanică prin fapte care ne antagonizau — sau, chiar și mai rău, doar ne plictiseau sau ne stârneau râsul.[44]

Exact așa s-a întâmplat când Wilhelm, plin de entuziasm ca de obicei, s-a apucat de iahting la Cowes. La început, britanicii au fost încântați să-l vadă pe kaiser devenind membru al Clubului Regal de Iahting (la propunerea unchiului său Eduard), cumpărându-și un iaht și făcându-și apariția în fiecare vară în anii 1890 la regata anuală. Regina Victoria, care deja trebuise să-l găzduiască împreună cu anturajul său la Osborne, a afirmat zadarnic că

„aceste vizite anuale nu sunt tocmai oportune".[45] Din păcate, Wilhelm nu era un partener de dorit; avea mereu ceva de comentat pe seama regulilor și susținea că modul în care se stabilea handicapul era o nedreptate pentru iahtul său, *Meteor*. Unchiul său s-a plâns că Wilhelm se credea „Șeful de la Cowes" și se pare că, în 1895, le-a mărturisit prietenilor săi: „Regata de la Cowes era cândva o vacanță plăcută pentru mine, dar acum, că împăratul a preluat controlul acolo, nu mai e decât o mare bătaie de cap."[46] Și au mai fost și alte incidente care au stricat vacanțele de vară, ca atunci când Salisbury nu a primit, se pare, un mesaj prin care era chemat la bordul iahtului placat cu aur al lui Wilhelm, *Hohenzollern*, pentru o discuție importantă, sau când Wilhelm a insistat ca el și prințul Eduard să-și continue cursa, deși întârziau la cina cu regina.

Relația dintre kaiser și unchiul său era deosebit de dificilă. Se prea poate ca lui Wilhelm să îi fi displăcut faptul că Eduard, „bătrânul grăsan de Wales", era fermecător, încrezător în sine și plăcut de mai toată lumea. Wilhelm se simțea jignit în pudibonderia lui înnăscută, trăsătură amplificată fără îndoială și de soția sa, Dona, de pasiunea unchiului său pentru femei frumoase și prieteni desfrânați și probabil că nu a făcut decât să-și atragă antipatii și mai profunde trimițându-i prințului o scrisoare mustrătoare, când acesta din urmă era implicat într-un scandal deosebit de delicat. Când răbufnea, vorbea despre unchiul său ca fiind Satana, „un păun bătrân", „intrigantul suprem și capul răutăților în Europa".[47] Eduard, pe de altă parte, mai vârstnic și mai sigur pe sine, nu reușea să-l înțeleagă pe tânărul dificil a cărui fanfaronadă nu ascundea decât nesiguranța. Eduard și soția sa daneză, Alexandra, care nu iertase niciodată Prusia pentru acapararea ducatului danez Schleswig-Holstein, vedeau în Wilhelm simbolul militarismului prusac. „Willy este un fanfaron", a spus el la un moment dat, „iar majoritatea fanfaronilor devin lași când sunt atacați."[48] În 1909, după ultima sa întâlnire cu Wilhelm, Eduard, devenit acum rege, a așternut următoarele pe hârtie, deși nu avea neapărat dreptate: „Știu că împăratul german mă urăște și nu pierde nicio ocazie să afirme acest lucru pe la spatele meu, deși eu am fost întotdeauna atât de bun și de amabil cu el."[49] Theodore Roosevelt considera că sentimentele lui Wilhelm erau mult mai profunde, că el „îi purta regelui Eduard o afecțiune și un respect adevărate, dar că, în același timp, nutrea o antipatie nedezmințită și plină de invidie, afecțiunea venindu-i din inimă, iar antipatia dominându-i creierul, și prin urmare și conversațiile."[50]

Primele dispute dintre cei doi au început probabil când tatăl lui Wilhelm era pe moarte, iar Eduard a sosit în Prusia ca s-o susțină pe preaiubita lui soră, prințesa moștenitoare Victoria. Remarcile lui Eduard,

precum „William cel Mare trebuie să înțeleagă că trăiește la sfârșitul secolului al XIX-lea și nu în Evul Mediu" au ajuns probabil la urechile kaiserului. La două luni după urcarea pe tron, Wilhelm a declarat că nu avea să se întâlnească cu unchiul său la Viena, deși, întâmplător, amândoi urmau să se afle în capitala austriacă în aceeași perioadă. Bismarck a încercat să le explice britanicilor acest incident, dând vina pe atitudinea lui Eduard față de Wilhelm: „Prințul i-a vorbit așa cum îi vorbește un unchi nepotului său, în loc să recunoască faptul că Wilhelm este un împărat, care, deși tânăr, s-a maturizat de ceva vreme." Salisbury avea impresia că împăratul era probabil „un pic zărit". Regina Victoria i-a scris înfuriată prim-ministrului ei: „Acest lucru este mult prea *trivial* și absurd și aproape că nu i se poate *da crezare*. Am fost întotdeauna foarte apropiați de nepotul nostru, așa că este *o nebunie curată* să se pretindă să i ne adresăm atât în public, *cât și în privat*, spunându-i «Maiestatea Sa Imperială»!"[51] Regina spera, după cum i-a mărturisit lui Salisbury, ca relația dintre Germania și Marea Britanie să nu aibă de suferit: „Regina este pe deplin de acord că relația nu trebuie afectată (dacă este posibil) de asemenea ciondăneli personale jalnice; dar Regina se teme foarte tare că acest lucru ar putea deveni în ORICE clipă imposibil cu un asemenea tânăr nechibzuit, îngâmfat și rău intenționat, incapabil de orice sentiment."[52]

Dacă ambele țări ar fi fost monarhii constituționale, certurile de familie ar fi făcut valuri pe moment, ar fi iscat multe bârfe, dar nu ar fi provocat prejudicii pe termen lung. În acest caz, problema era că împăratul german avea puteri deosebit de largi și era pregătit să se folosească de ele pentru a-și îndeplini scopul de a transforma Germania într-o putere mondială. Iar acest lucru însemna, pentru Wilhelm și o mare parte a anturajului său, construirea unei flote navale capabile să propulseze puterea germană în mările cele mai îndepărtate pentru a apăra comerțul și investițiile germane și, îndeosebi, coloniile, atât cele existente, cât și cele viitoare. În 1896, într-un discurs care s-a bucurat de multă publicitate, Wilhelm i-a cerut poporului german să-l ajute „să unească rapid acest imperiu german mai mare cu propriul nostru imperiu de acasă".[53] O asemenea concepție nu era tipică numai Germaniei; în acea perioadă, din ce în ce mai multe țări ajungeau la concluzia că puterea maritimă era o componentă-cheie a puterii mondiale. Cum altfel ar fi putut Marea Britanie — sau Olanda, sau Franța, spre exemplu — să-și construiască și să-și mențină marile lor imperii?

Câteodată un singur om poate să transpună în cuvinte o idee care este deja prezentă la nivel pur intuitiv; importanța mărilor și-a găsit un mare teoretician în persoana unui prea puțin cunoscut comandant de la Colegiul Naval al Statelor Unite, care nu deveniseră încă o mare putere maritimă.

În 1890, căpitanul Alfred Mahan și-a publicat lucrarea, devenită clasică, *The Influence of Sea Power upon History*. Avea cincizeci de ani la acea vreme, un bărbat îngrijit, înalt și subțire, căruia nu-i plăcuseră niciodată prea mult călătoriile pe mare. Din multe puncte de vedere, era exact opusul marinarului robust și turbulent. Era taciturn, asocial, rezervat și pudic. (Le-a interzis fiicelor sale să citească romanele lui Zola.) Avea, de asemenea, înalte principii morale; nu-i lăsa pe copiii săi să utilizeze creioane inscripționate cu numele guvernului american.[54]

I-a venit pentru prima dată ideea pentru care avea să devină faimos în timp ce citea o istorie a Imperiului Roman și și-a dat seama că dacă Hannibal ar fi invadat pe mare, și nu pe uscat, traversând Alpii, și, mai ales, dacă ar fi reușit să primească ajutor din Cartagina pe apă, situația ar fi fost cu totul alta. „Controlul asupra mărilor era un factor istoric care nu a fost niciodată apreciat sau explicat în mod sistematic", credea Mahan.[55] Și exact asta a făcut: l-a explicat. În cărțile sale, s-a întors în trecut, susținând că, indiferent de context, fie că era vorba despre Războaiele Anglo-Olandeze din secolul al XVII-lea sau de Războiul de Șapte Ani dintre Marea Britanie și Franța din secolul al XVIII-lea, puterea maritimă a fost aproape întotdeauna factorul decisiv. În plus, asigura prosperitate pe timp de pace, dar și victorie în război. „Acești trei factori: producția, care implică necesitatea de a face comerț cu diverse bunuri, transportul maritim, prin care se realizează acest schimb, și coloniile, care facilitează și amplifică operațiunile de transport și le protejează prin multiplicarea zonelor de siguranță, sunt elemente-cheie ale unei mari părți din istoria, dar și din politica națiunilor cu ieșire la mare."[56] O flotă puternică proteja principalele căi comerciale și de comunicație și, nu mai puțin important, facilita ocuparea de noi teritorii și menținerea coloniilor. Navele ei de luptă puteau sluji ca factor de intimidare, în special dacă erau ancorate în locații strategice cheie. *The fleet in being*, așa cum o numeau Mahan și alții, nici nu trebuia neapărat să lupte; putea fi folosită pentru a face presiuni asupra unei puteri ostile pe timp de pace și pentru a determina inamicul să se gândească de două ori înainte de a-și risca propria flotă, chiar dacă aceasta ar fi fost mai mare.[5] Pe timp de război însă, datoria flotei sau flotelor de luptă era să nimicească inamicul într-o bătălie decisivă.

Mahan și adepții acestei teorii, care au ajuns să fie numiți în engleză *navalists*, nu s-au bucurat însă de sprijin unanim. Mai exista o școală de gândire în privința strategiei maritime, inițial susținută de Cabinetul Marinei al lui Wilhelm, care considera că singura cale prin care inamicul putea fi slăbit și războiul câștigat era un atac comercial. În lumea din ce în ce mai interdependentă a sfârșitului de secol XIX, puține state puteau supraviețui

mai multă vreme sau purta războaie în absența comerțului maritim. Astfel, construirea de crucișătoare rapide, torpiloare și submarine moderne pentru atacarea vaselor comerciale ale inamicului era mult mai logică decât o investiție în nave de luptă masive și scumpe. Într-adevăr, cuirasatele mari, blindate, prevăzute cu tunuri deveneau o țintă ușoară pentru navele mai mici și mai rapide, mine și submarine. Așa-numitul *guerre de course*, după cum îl botezaseră francezii, fusese folosit cu succes de englezi în epoca elisabetană, când guvernul autorizase practic pirații să captureze galioanele spaniole încărcate cu aur și argint din Lumea Nouă. Iar când a izbucnit în cele din urmă Primul Război Mondial, una dintre cele mai eficiente strategii folosite de Germania împotriva Aliaților a fost într-adevăr aceasta: un război submarin, purtat de o ramură a marinei germane care fusese disprețuită și neglijată pe timp de pace, dar care a reușit să blocheze furnizarea de provizii de care avea nevoie Marea Britanie pentru a putea continua războiul.

Teoriile lui Mahan aveau însă marele avantaj al unei aparente confirmări istorice și, în plus, alimentau mândria națională. Pur și simplu nu exista termen de comparație între un torpilor și un cuirasat masiv, iar blocada comercială nu avea nimic din spectacolul dramatic pe care îl ofereau ciocnirile dintre niște nave puternice. Lucrările sale au fost deosebit de influente în Statele Unite, unde au înflorit în contextul ambițiilor lui Roosevelt și ale altora de a dobândi colonii și a construi o flotă americană, în Marea Britanie, unde păreau să explice dominația mondială a Imperiului Britanic, și în Germania. Kaiserul a fost profund influențat de *The Influence of Sea Power upon History*: „Acum nu citesc, ci devorez cartea căpitanului Mahan și încerc să o învăț pe de rost", îi scria el unui prieten în 1894. Cu sprijinul guvernului, lucrarea a fost tradusă în germană și publicată în foileton în reviste. Exemplare se aflau la bordul fiecărui vas german. Până în acel moment, principala componentă a puterii militare germane fusese armata, flota fiind mică și având, în cea mai mare parte, atribuțiile unei paze de coastă. Wilhelm a devenit acum obsedat de ideea că Germania avea nevoie de o flotă puternică pentru a patrula mările, cu nave de luptă masive. În 1897, Marea Britanie, cu puternica ei forță navală, a reușit să pună capăt unei dispute dintre Grecia și Imperiul Otoman cu privire la insula Creta, în timp ce Germania asistase de pe margine. „Din nou", s-a plâns Wilhelm, „iată cât suferă Germania din cauza lipsei unei *flote puternice*."[58] Cum deținea deja controlul suprem asupra marinei, potrivit constituției germane, și făcuse câteva schimbări administrative în organizarea ei, aducând diversele departamente tot mai mult sub propriul său control, kaiserul avea puterea de a lua act și a remedia această situație, bineînțeles cu condiția obținerii de fonduri necesare de la Reichstag.

Mahan îi oferise deja argumentul teoretic, însă Wilhelm își dorea cu ardoare o flotă puternică și din alte motive. Văzuse și admirase Marina Regală Britanică de aproape încă din copilărie. Reacția pe care o avusese poate fi asemuită cu cea a Broscoiului din *Vântul prin Sălcii*, care, când a văzut prima dată o mașină cu motor, a exclamat: „O apariție glorioasă! Impresionantă!" Tânăr fiind, în 1887 fusese prezent la Jubileul de Aur al reginei Victoria ca reprezentant al familiile sale, iar la vederea marii parade navale, pasiunea sa pentru nave a sporit și mai mult. În 1904, când unchiul său, devenit acum Eduard al VII-lea, a vizitat baza maritimă germană de la Kiel, kaiserul a ținut un toast la cina organizată la Clubul de Iahting din Kiel (construit pe modelul celui de la Cowes): „În copilărie, când mi s-a permis să vizitez Portsmouth și Plymouth, de mână cu mătuși amabile și amirali prietenoși, am admirat impozantele nave britanice din aceste două superbe porturi. Atunci în sufletul meu s-a trezit dorința de a construi la rândul meu nave la fel de maiestuoase într-o bună zi, iar când aveam să fiu mare, să am o flotă la fel de impresionantă precum cea britanică." Wilhelm, impresionat până la lacrimi de propriul talent oratoric, a toastat de trei ori în onoarea regelui. Răspunsul lui Eduard a fost reținut: „Dragul meu Willy, tu ai fost mereu atât de amabil și prietenos cu mine, încât cu greu reușesc să-mi exprim recunoștința pentru toată bunătatea de care ai dat dovadă, într-un mod care să-ți facă cinste." Bülow i-a interzis reprezentantului unei cunoscute agenții de presă să transmită la Berlin efuziunile kaiserului: „Am compus, așa cum am făcut de nenumărate ori în asemenea ocazii, un alt discurs imperial — la fel de amiabil, dar mult mai oficial..." Stăpânul său s-a simțit destul de ofensat. „Ați omis părțile cele mai bune", a spus Wilhelm. Însă Bülow a reacționat cu fermitate: „Dacă ne descrieți flota, construită în urma unor eforturi financiare atât de dificile, câteodată chiar primejdioase, ca fiind un rezultat al propriilor dumneavoastră dorințe și al unor amintiri din tinerețe, nu va fi deloc simplu să obținem alte milioane pentru construcții navale de la Reichstag." Kaiserul a înțeles ideea: „*Ach*, blestematul de Reichstag."[59]

Iar „blestematul de Reichstag" era într-adevăr o problemă. Nu părea foarte entuziasmat de o flotă mai mare. Socialiștii, al căror număr creștea, liberalii și moderații de diverse culori politice și chiar și unii conservatori nu erau pregătiți să aprobe fondurile necesare, îndeosebi în condițiile în care Wilhelm și Cabinetul Marinei nu puteau veni cu un plan clar prin care să explice de ce era nevoie de atâtea cheltuieli. În 1895, când kaiserul a cerut treizeci și șase de crucișătoare, Reichstag-ul i-a oferit patru; în 1896, i-a respins toate solicitările. La începutul lui 1897, Reichstag-ul a pus din nou sub semnul întrebării estimările kaiserului cu privire la construcțiile navale.

în acel moment, împăratul a apelat la omul care, spera el, avea să-i facă rost de flota mult râvnită.

Alfred Tirpitz se afla pe cealaltă parte a globului, la comanda escadrilei germane din Asia de Est, și, printre altele, era în căutarea unui port avantajos pe coasta de nord a Chinei. (A ales golful Kiautschou, pe care Germania l-a capturat rapid în acea toamnă.) Deși la început nu dorea să renunțe la postul său și să se întoarcă în Germania, Tirpitz s-a supus dorințelor kaiserului și a acceptat funcția de secretar de stat al forțelor navale. (Avea să dețină această poziție timp de optsprezece ani.) Acesta a fost un alt pas decisiv pe drumul care a dus la izbucnirea războiului: i-a oferit kaiserului flota pe care și-o dorea și a schimbat strategia navală a Germaniei. Și astfel s-a precipitat conflictul cu Marea Britanie.

În 1897, Tirpitz avea patruzeci și opt de ani, cu zece ani mai mult decât Wilhelm. Spre deosebire de majoritatea celor din anturajul apropiat al kaiserului, nu era nobil, ci provenea din pătura educată a profesioniștilor. Tatăl său era avocat, cu vederi ușor liberale, devenit judecător, iar mama sa, fiica unui doctor. Tirpitz a crescut în estul Prusiei, acum parte a Poloniei, unde s-a impregnat de acea dragoste de țară și puternicul simț al datoriei față de împărat și patrie tipice acelei perioade și mediului în care trăia. Idolul său, încă din tinerețe, a fost Frederic cel Mare și a citit și recitit de nenumărate ori biografia pe care i-a scris-o Thomas Carlyle. În tinerețe însă, viitorul amiral nu promitea multe. Era un student nepăsător, cu veleități mai ales pentru răfuielile de stradă. Fără relațiile potrivite, nu prea avea șanse să ajungă departe în armată, așa că, poate neavând de ales, a optat pentru o carieră în marină, unde meritul personal era mai apreciat.

Flota prusacă, căreia i s-a alăturat în 1865, era mică și o mare parte a navelor ei erau învechite. Pentru reparații trebuia să se bazeze pe șantiere navale străine. Armata avea un trecut glorios, o aură aparte și deținea grosul resurselor necesare apărării Prusiei. Odată ce Prusia a unit celelalte state germane în jurul ei, creând Germania, forțele navale au ajuns să joace un rol nesemnificativ. Cu toate acestea, s-au extins și modernizat treptat, iar Tirpitz a urcat constant în grad, trecând prin toate rangurile de ofițer și dobândindu-și reputația de om care putea stăpâni detaliile tehnice, dar și elabora strategii mai de anvergură. În 1888, a fost numit căpitan de bord al unui crucișător blindat, o promovare impresionantă pentru un om atât de tânăr. În 1892, era deja șef de stat-major al Comandei Navale de la Berlin. A fost poreclit „Maestrul", dar și „Veșnicul" (pentru că supraviețuise unor contexte dificile).

Tirpitz își făcea mereu timp să citească mult, iar istoria era subiectul lui preferat. A asistat la conferințele lui Treitschke de la Berlin și i-a preluat ideile

despre ascensiunea inevitabilă a Germaniei — și la fel de inevitabila ostilitate a Marii Britanii. L-a citit și pe Mahan și a subscris ferm la concepțiile referitoare la importanța puterii maritime și necesitatea țărilor de a poseda flote de luptă.[60] „O caracteristică a bătăliei duse în largul mării este că singurul ei scop devine anihilarea inamicului", i-a spus, în 1877, ofițerului său superior. „Luptele terestre oferă adesea posibilități tactice, precum ocuparea pe teren a unor poziții strategice, inexistente într-un război maritim. Doar anihilarea poate fi considerată un succes pe mare."[61] În 1894, a scris un memorandum deosebit de important, iar un capitol al acestuia, „Scopul firesc al unei flote este ofensiva strategică", a devenit faimos. Documentul respingea argumentele celor care militau pentru un rol defensiv al flotelor, inclusiv pentru construirea de fortificații de-a lungul coastelor, și afirma că stăpânirea mărilor „avea să fie decisă în principal prin luptă, ca în toate epocile". În plus, se convinsese că Germania era implicată într-o bătălie pe viață și pe moarte pentru locul ei sub soare. Se dăduse startul cursei pentru acapararea teritoriilor încă nerevendicate ale lumii, iar acele națiuni care nu-și primeau partea aveau să intre în secolul al XX-lea cu un handicap sever."[62]

Tirpitz avea o înfățișare impozantă, cu ochii pătrunzători, fruntea lată, un nas mare și o barbă lungă, despicată în două vârfuri ascuțite. „Dintre toți consilierii lui William al II-lea, nimeni nu îți lăsa o asemenea impresie de putere și autoritate", spunea Beyens.[63] În mod paradoxal, Tirpitz nu avea vreo atracție deosebită pentru mare și prefera să-și petreacă lungile vacanțe de vară elaborându-și strategiile în casa sa din munții Pădurea Neagră. Era, de asemenea, mai emotiv decât părea. Deși putea fi nemilos și hotărât în lupta sa cu colegii și politicienii, din când în când claca în fața presiunilor: secretarul lui îl găsea uneori plângând la birou la sfârșitul zilei.[64] Jurnalele lui și alte scrieri sunt pline de autojustificări și nemulțumiri la adresa celor care i se puneau vreodată dimpotrivă.

Tirpitz era, spunea un apropiat de-al său, „un personaj plin de energie. Într-atât debordează de nerăbdare, încât nu poate decât să fie lider. E ambițios, nu face mofturi și se mulțumește cu ce are și posedă un temperament sangvinic. Știe să se bucure până la cer, dar nu cunoaște repausul în activitățile lui creative, indiferent cât de obosit pare să fie..."[65] Fiul său a declarat mai târziu că mottoul lui era: „Dacă cineva nu are curajul să facă ceva, atunci trebuie să *vrea* să aibă acel lucru."[66] Ar fi putut să se bucure de un succes la fel de mare în afaceri, căci se pricepea la organizare, management și lucru în echipă. Un ofițer de rang înalt i-a făcut o evaluare mai ambivalentă în momentul în care urma să fie numit secretar al marinei. „Performanța lui, altminteri încununată de succes, în posturi importante a indicat o tendință de

a privi chestiunile părtinitor și de a-și devota toată energia îndeplinirii unui scop anume, fără să acorde suficientă atenție cerințelor generale ale respectivului serviciu, astfel că succesul a fost obținut pe socoteala ignorării altor obiective."[67] Același lucru se poate spune și despre politica internațională a Germaniei din anii ce au precedat 1914.

Când a fost numit în funcție, Tirpitz și kaiserul se întâlniseră deja cu câteva ocazii. Prima dată în 1897, când Tirpitz făcea parte din suita ce îl însoțea pe tânărul prinț Wilhelm la Jubileul de Aur al reginei Victoria. Cei doi au purtat, se pare, discuții îndelungate. Prima reuniune-cheie a avut însă loc la Kiel, la Marea Baltică, în 1891, când, după o dezbatere generală inconcludentă cu privire la viitorul marinei, kaiserul i-a cerut părerea lui Tirpitz: „Așa că am descris cum vedeam eu dezvoltarea marinei, și cum de ceva vreme tot îmi notam ideile cu privire la acest subiect, am reușit să redau cu ușurință un tablou complet", consemna Tirpitz în memoriile sale.[68]

Tirpitz a ajuns la Berlin în iunie 1897, unde a avut aproape imediat o lungă întrevedere cu kaiserul. Noul secretar al marinei critica aspru ideile deja înrădăcinate cu privire la flota germană (inclusiv pe ale kaiserului). Era nevoie de o strategie ofensivă, nu de raidurile comerciale sau măsurile defensive pentru care pledaseră predecesorul lui și alții, iar acest lucru însemna nave de luptă blindate mai mari și crucișătoare, în niciun caz crucișătoarele rapide și ușor înarmate sau torpiloarele care fuseseră agreate până atunci. O asemenea flotă ar fi inspirat mândrie germanilor — asemenea vorbe erau pe placul urechilor kaiserului și ale lui Bülow — și ar fi contribuit la crearea unei noi unități naționale. Și, după cum a precizat Tirpitz, principalul dușman al Germaniei pe mare nu putea fi decât Marea Britanie.

Spre deosebire de compatrioții săi, precum Treitschke, Tirpitz nu detesta Marea Britanie. Își trimisese chiar fiicele la o faimoasă școală privată din Regatul Unit, Cheltenham Ladies College. Întreaga lui familie vorbea excelent engleza și era devotată guvernantei lor englezoaice. Credea în darwinismul social și avea o concepție deterministă asupra istoriei, considerând-o a fi o serie de lupte pentru supraviețuire. Germania trebuia să se extindă; Marea Britanie, putere dominantă, era menită să-și dorească să oprească acest lucru. Așa că urmau să aibă loc ciocniri; bineînțeles economice, dar mai mult ca sigur și militare, până când Marea Britanie avea să recunoască faptul că nu putea continua să se opună Germaniei.

Scopul esențial al unei noi legi a marinei, i-a spus el kaiserului cu ocazia acelei prime întâlniri, trebuia să fie „consolidarea puterii și importanței noastre politice în detrimentul Angliei". Germania nu putea să atace Regatul Unit în întreaga lume, dar putea să prezinte o amenințare serioasă pentru

Insulele Britanice prin bazele germane din Marea Nordului. În mod providențial, prin Acordul Anglo-German din 1890, Germania își cedase drepturile din Zanzibar pentru insula stâncoasă Heligoland, care s-ar fi putut dovedi utilă pentru paza căilor de acces către porturile germane de la Marea Nordului. Așa că, dacă Marea Britanie, așa cum credea Tirpitz că ar fi fost posibil, încerca să atace coasta germană sau chiar flota germană pe timp de război, navele ei ar fi suferit pierderi grele. Strategia sa a rămas neschimbată pe parcursul anilor: distrugerea flotei britanice la câteva sute de kilometri la vest de Heligoland. Germania mai avea și avantajul de a-și putea concentra întreaga flotă într-un singur loc, în timp ce marina britanică avea navele răspândite în întreaga lume. „Din moment ce până și ofițerii navali britanici, amiralitatea etc. sunt conștienți de toate acestea, atunci și din punct de vedere politic avem de-a face cu un război al flotelor între Heligoland și Tamisa", îi spunea el kaiserului.[69] Se pare că nu ar fi luat deloc în calcul ipoteza că marina britanică ar fi putut alege să evite o confruntare deschisă; că Marea Britanie ar fi putut instaura de la distanță o blocadă împotriva Germaniei pentru a împiedica aprovizionarea pe mare a acesteia; sau că i-ar fi putut obtura circulația prin închiderea strâmtorii Dover și a căilor de acces dintre Norvegia și Scoția în loc să încerce un atac asupra coastei germane sau a flotei germane, strategii care, de altfel, au și fost puse în practică în Primul Război Mondial.[70] Mai important chiar era faptul că Tirpitz s-a înșelat și cu privire la modul în care avea să reacționeze Regatul Unit la programul său de construire a flotei.

În următorii ani, Tirpitz și-a expus faimoasa sa teorie a riscului kaiserului, lui Bülow și apropiaților acestora. Era simplă, dar în același timp cutezătoare. Scopul său era să aducă Regatul Unit într-o poziție în care costurile pe care le-ar implica un atac maritim asupra Germaniei să fie prea mari. Marea Britanie avea cea mai mare flotă din lume și intenționa să mențină superioritatea acesteia față de alte două flote ale lumii: *the two-power standard*, după cum era cunoscută această strategie. Germania nu avea să încerce să o egaleze. În schimb, avea să construiască o flotă suficient de puternică încât Marea Britanie să nu cuteze să o atace, pentru că, dacă ar fi făcut-o, ar fi riscat să sufere pierderi atât de mari, încât ar fi rămas foarte slăbită în fața celorlalți dușmani ai săi.

Potrivit lui Tirpitz, dacă Marea Britanie chiar ar fi decis să pornească un război naval împotriva Germaniei, și-ar fi grăbit singură declinul, pentru că indiferent de rezultatul confruntării, ar fi suferit pierderi. Acest lucru i-ar fi determinat pe ceilalți dușmani ai săi, cel mai probabil Franța și Rusia, care la rândul lor aveau flote puternice, să atace Marea Britanie, acum slăbită. După

cum se scria și în preambulul la cea de-a doua lege navală a lui Tirpitz din 1899: „Nu este necesar ca flota noastră militară să o egaleze pe cea a celei mai mari puteri maritime. În cele mai multe cazuri, această putere navală nu ar ajunge în poziția de a-și concentra toate forțele navale împotriva noastră. Chiar dacă ar reuși să ne întâmpine cu o forță net superioară, distrugerea flotei germane ar cauza asemenea pierderi dușmanului, încât propria poziție de putere mondială a acestuia ar fi pusă sub semnul întrebării."[71]

Faptul că Tirpitz pare să se fi așteptat ca britanicii să nu observe acest indiciu deosebit de clar, cum că erau în vizorul Germaniei, spune multe despre lipsa de viziune a acestuia.

Și nu era singurul. Colegii săi, precum Bülow, sau kaiserul se bazau pe faptul că aveau să aibă suficient timp la dispoziție pentru a-și moderniza flota astfel încât aceasta să ajungă destul de puternică pentru a duce strategia la bun sfârșit. Germania trebuia să fie foarte prudentă în această „zonă de pericol", atâta timp cât încă era net inferioară Marii Britanii, și să evite a-și alarma rivala. După cum s-a exprimat și Bülow „având în vedere inferioritatea noastră navală, trebuie să acționăm deosebit de atent, precum o omidă înainte de a se fi transformat în fluture". După douăzeci de ani, când flota a fost în cele din urmă gata, kaiserul i-a declarat ambasadorului francez: „Voi vorbi acum altă limbă."[72] Dacă nu erau precauți însă, englezii ar fi putut fi tentați să treacă la o acțiune preventivă. Conducătorii germani se temeau însă de o a doua Copenhagă — acel atac preventiv din 1807, când marina britanică a bombardat capitala daneză și a capturat o mare parte a flotei acestei țări pentru a o împiedica să-i ofere susținere lui Napoleon.[73].

În momentele lor cele mai optimiste însă, Tirpitz, kaiserul și colegii lor sperau să câștige bătălia fără război. Strategia riscului se asemuia cu intimidarea nucleară din timpul Războiului Rece, acel principiu al distrugerii reciproce asigurate, așa cum era el cunoscut. Uniunea Sovietică și Statele Unite nu porneau la atac folosindu-și armele nucleare cu rază mare de acțiune pentru că știau că rămânea suficient din arsenalul nuclear al inamicului, fie în buncăre, pe uscat, pe bombardierele cu rază mare de acțiune sau în submarine, pentru ca adversarul să poată riposta, provocând daune de nesuportat. Într-adevăr, Tirpitz se comporta și câteodată vorbea de parcă nu ar fi intenționat niciodată să folosească flota de luptă a Germaniei; pe parcursul mai multor crize europene antebelice, ori de cât ori venea vorba de un eventual război care ar fi putut implica Marea Britanie și Germania, el declara în mod invariabil că flota nu era gata. Lăsa impresia că mai degrabă spera să reușească a determina Marea Britanie să ajungă la un acord cu Germania prin simpla existență a flotei sale.

Odată ce Germania ar fi ajuns în acea poziție de putere în care flota sa putea prezenta o adevărată amenințare ce ar fi dus la un inacceptabil viitor declin al Marii Britanii, englezii aveau să-și dea seama că nu mai exista nicio alternativă, că trebuiau să accepte inevitabilul și să ajungă la o înțelegere cu Germania, poate chiar să se alăture Triplei Alianțe. Din acest motiv, nici Tirpitz, nici Bülow nu fusese entuziasmat de alianța oferită de Chamberlain la sfârșitul anilor 1890. Era prea devreme. După Marele Război (într-o încercare de a arăta că Germania nu fusese responsabilă pentru declanșarea conflagrației), Tirpitz a declarat: „În ceea ce privește modul de gândire britanic predominant la începutul secolului al XX-lea, eu nu credeam în acea *fata morgana* a unei înțelegeri binevoitoare prin care Joseph Chamberlain s-ar fi amăgit pe sine sau cu siguranță ar fi amăgit o parte a germanilor cu visuri nemărginite. Un tratat care s-ar fi încheiat potrivit dorinței englezilor de a guverna nu ar fi corespuns niciodată necesităților germane. Pentru un asemenea tratat, egalitatea între semnatari ar fi fost o condiție prealabilă."[74]

La câteva săptămâni de la întoarcerea sa la Berlin, în vara lui 1897, Tirpitz a elaborat o lege navală complet nouă, care se concentra pe așa-numitele nave de linie sau nave capitale — acele vase de luptă și crucișătoare grele care aveau să joace un rol crucial într-o luptă deschisă pe mare. În următorii șapte ani trebuiau construite unsprezece nave de luptă, iar numărul navelor de linie din marina germană trebuia să ajungă în final la șaizeci. Astfel, legea stabilea puterea flotei și stipula categoriile de vase care trebuiau înlocuite automat când se învecheau, potrivit unui calendar care se regăsea în același document. Legea oferea ceea ce Tirpitz numea „Bugetul de Fier". Așa cum i-a promis kaiserului, intenționa să „înlăture influența supărătoare a Reichstag-ului asupra intențiilor Maiestății Sale cu privire la dezvoltarea marinei".[75] În această propunere de lege și în cele ulterioare, „*Reichstag-ul* renunța la posibilitatea de a refuza acordarea de finanțare pentru noile categorii de vase, ale căror dimensiuni și costuri creșteau, dacă nu voia să-și atragă reproșurile pentru construcția de nave de o calitate inferioară"[76], consemna Tirpitz în memoriile sale.

Prima lege navală a lui Tirpitz a fost o aventură riscantă, căci, deși se bucura de sprijinul entuziast al kaiserului și al lui Bülow, nu era deloc sigur că Reichstag-ul avea să i se conformeze. Tirpitz s-a dovedit a fi un maestru al campaniilor de lobby și relațiilor publice. Una dintre primele sale realizări după ce a devenit secretar al marinei a fost să înființeze o „Secție de știri și afaceri parlamentare generale", care a devenit un instrument foarte eficient în mobilizarea opiniei publice. În lunile în care a pregătit legea navală, și pe parcursul următoarelor decenii, biroul lui a publicat pe bandă rulantă

o mulțime de note informative, declarații, cărți, fotografii și filme. A montat evenimente speciale, ca de exemplu, în 1900, când a trimis o sută de torpiloare pe Rin. Inaugurarea vaselor de luptă avea să devină un proces din ce în ce mai elaborat. În martie 1898, înainte de votarea legii navale, reprezentanții Cabinetului Maritim au străbătut în lung și în lat Germania pentru a vorbi formatorilor de opinie, fie ei din mediul de afaceri, fie din cel universitar. Biroul a organizat 173 de prelegeri, a tipărit 140 000 de pamflete și a distribuit exemplare ale lucrărilor lui Mahan despre puterea maritimă. Jurnaliștilor li s-au oferit tururi speciale ale navelor și s-a acordat o atenție deosebită propagandei în școli. Unor instituții publice, precum Liga Colonială, cu cei 20 000 de membri ai săi, sau Liga Pangermană, li s-a cerut să contribuie la această cauză, și acestea au răspuns cu entuziasm, distribuind mii de pamflete.[77] Nu în toate aceste cazuri a fost vorba de o manipulare de la vârf; problema flotei atingea o coardă sensibilă în inima naționaliștilor germani, din toate clasele sociale. Probabil că avea mai mult succes la clasele de mijloc în ascensiune, care considerau că o carieră în marină era mai liberală și mai accesibilă copiilor lor decât una în armată. Și deși Liga Marinei a fost fondată în 1898 ca o organizație de elită de către un grup de industriași, până în 1914 avea să numere peste un milion de membri asociați.

Tirpitz a trecut la treabă. A făcut în așa fel încât un grup de industriași și oameni de afaceri de seamă să depună o moțiune în sprijinul legii navale și chiar a reușit să obțină o promisiune, chiar dacă nu prea entuziastă, de susținere din partea lui Bismarck. I-a vizitat și pe ceilalți conducători ai Germaniei; Marele Duce de Baden, spre exemplu, a fost absolut fermecat: „o personalitate extraordinară", i-a scris el cancelarului german Caprivi, „un bărbat cu o carieră și o experiență deopotrivă de splendide".[78] La Berlin, Tirpitz a petrecut ore la rând purtând discuții joviale cu anumiți membri ai Reichstag-ului.

La următoarea sesiune a Reichstag-ului, din toamna următoare, kaiserul, Tirpitz și Bülow au ținut fiecare câte un discurs pe această temă, gângurind ca niște turturele. Legea era o simplă măsură defensivă, a declarat Wilhelm. „Departe de noi gândul unei politici aventuroase", a adăugat Bülow (deși tocmai el vorbise în discursul său despre locul Germaniei sub soare). „Flota noastră este una de protecție", a susținut Tirpitz. „Această lege nu schimbă cu absolut nimic menirea ei." Legea sa avea să ușureze semnificativ munca Reichstag-ului pe parcursul următorilor ani, căci abandona „planurile nelimitate pentru flotă" din trecut.[79] Pe 26 martie 1898, Prima Lege a flotei a fost adoptată cu 212 voturi pentru și 139 împotrivă. Kaiserul era extaziat: „Sunt cu adevărat un bărbat puternic!" Printre altele, Wilhelm era încântat

de faptul că nu mai avea nevoie de aprobarea Reichstag-ului — și își asuma meritele acestei reușite. După cum s-a lăudat administratorului curții sale în 1907, cu ocazia adoptării unei alte legi a flotei: „Îi păcălise complet pe membrii Reichstag-ului. Aceștia nu au avut nici cea mai mică idee când votaseră, a adăugat el, care aveau să fie consecințele legii, căci în realitate aceasta îi permitea să obțină tot ce ar fi cerut." Era, a continuat el, „ca un tirbușon cu care pot deschide sticla, oricând vreau eu. Chiar dacă spuma ajunge până la tavan, javrele alea vor trebui să plătească până se vor înnegri la chip. Acum îi am la mână și nicio putere din lume nu mă va împiedica să beau din sticlă până la ultima picătură."[80]

Tirpitz a început imediat să muncească pentru a pregăti următorii pași. În noiembrie 1898, a propus accelerarea ritmului de construcție a navelor de linie pentru următorii trei ani. Un an mai târziu, în septembrie 1899, i-a mărturisit kaiserului într-o audiență că „Germania avea absolută nevoie de mai multe nave, altfel o așteaptă dezastrul". Dintre toate cele patru mari puteri ale lumii — în opinia lui, Rusia, Germania, Statele Unite și Marea Britanie —, la ultimele două puteai ajunge doar pe mare. Ca atare marea era de o importanță crucială. Și i-a amintit kaiserului de eterna luptă pentru putere. „Împărtășesc punctul de vedere al discursului lui Salisbury: statele mari devin și mai mari și mai puternice, iar cele mici, și mai mici și mai slabe." Germania trebuia să le ajungă din urmă. „Puterea maritimă este esențială pentru Germania, dacă aceasta nu vrea să piară." Își dorea o nouă lege navală, înainte de expirarea primeia în 1903, care să permită dublarea flotei. Germania ar fi avut astfel patruzeci și cinci de nave de linie. Într-adevăr, Marea Britanie avea mai multe. „Dar", a continuat el, „avem fără îndoială șanse bune de câștig împotriva Angliei prin poziția noastră geografică, sistemul militar, torpiloarele, instruirea tactică, dezvoltarea organizatorică strategică și o conducere unită sub monarh. Lăsând deoparte condițiile noastre de luptă, care nu sunt sub nicio formă lipsite de speranță, Anglia își va fi pierdut orice dorință de a ne ataca și, prin urmare, va ceda Maiestății Voastre suficientă prezență maritimă... pentru a duce o măreață politică peste mări."[81]

Kaiserul nu numai că a fost de acord, dar s-a și grăbit să anunțe pregătirea unei a doua legi navale într-un discurs ținut la Hamburg. Tirpitz a trebuit să prezinte legea mai devreme decât plănuise, dar acest lucru s-a dovedit a fi util. Izbucnirea Războiului Burilor în octombrie 1899 și capturarea vapoarelor germane de către britanici pe coasta sudică a Africii au indignat opinia publică germană. A Doua Lege a flotei a fost adoptată în iunie 1900 și a dublat corespunzător numărul de nave. Recunoscător, kaiserul l-a promovat pe Tirpitz la rangul de viceamiral și l-a înnobilat împreună

cu familia sa, ștergând orice urmă a originilor sale de mic burghez. Viitorul îi deschidea acum Germaniei drumul prin „zona de pericol" către locul ei binemeritat sub soare.

Cu toate acestea, guvernul german avea să plătească scump pentru glorie. Cumpărase sprijinul membrilor Partidului Conservator German (DKP) cu interese importante în agricultură, promițându-le impunerea unui tarif care să prevină importul de grâu rusesc ieftin, iar în 1902 a introdus, cum promisese, o măsură protecționistă. Pierderea acestei piețe importante a stârnit și mai mult dușmănia rușilor, deja deranjați de capturarea golfului Kiachow din China și de acțiunile germaniilor din Imperiul Otoman. Opinia publică germană, care era împotriva Marii Britanii și favorabilă construirii unei flote mari, fusese cândva utilă, însă acum era dificil de calmat. Cel mai grav era faptul că în Marea Britanie, atât factorii de decizie, cât și publicul larg începuseră să-și dea seama de acest lucru. „Dacă ar putea să stea potoliți acolo în Germania", a spus Hatzfeldt, ambasadorul german la Londra, „atunci în curând ar veni un moment în care le-ar pica totul de-a gata. Dar aceste isericale și veșnicile suceli și învârteli ale lui Wilhelm al II-lea, precum și politica maritimă aventuroasă a domnului von Tirpitz ne vor împinge pe o pantă a distrugerii."[82]

Tirpitz a făcut trei supoziții importante: că britanicii nu aveau să bage de seamă că Germania își construia o mare flotă; că Marea Britanie nu voia și nu putea să reacționeze prin devansarea eforturilor germane în construcțiile navale (printre altele, Tirpitz a presupus că britanicii nu-și puteau permite o creștere simțitoare a bugetului lor naval); și că, presată fiind să se apropie de Germania, Marea Britanie nu avea să-și caute aliați în altă parte. S-a înșelat în toate cele trei privințe.

5

Dreadnought: Rivalitatea maritimă anglo-germană

În august 1902, a avut loc o altă paradă navală grandioasă la Spithead, în apele liniștite dintre marele port de pe coasta sudică a Angliei, Portsmouth, și insula Wight, de această dată pentru a sărbători încoronarea lui Eduard al VII-lea. Pentru că se îmbolnăvise brusc de apendicită la începutul verii, încoronarea și festivitățile fuseseră amânate. În consecință, o mare parte a navelor aparținând flotelor străine (cu excepția celor ale noului aliat al Marii Britanii, Japonia), precum și cele ale escadrelor de peste mări ale Regatului Unit fuseseră nevoite să plece. Cu toate acestea, deși ceva mai mică, parada a fost, după cum consemna cu mândrie *The Times*, o etalare convingătoare a forței maritime a Marii Britanii. Toate navele prezentate la Spithead erau în uz și aparțineau flotelor deja detașate să apere apele teritoriale ale Marii Britanii. „Poate că această paradă nu se ridică la nivelul magnificei etalări a puterii noastre maritime la care am fost martori cu cinci ani în urmă, tot în aceste ape. Dar este o dovadă la fel de clară a puterii Marii Britanii pentru cei care își amintesc că acum avem un număr mai mare de vase în misiune în porturi străine și că nu am scos nici măcar o navă din Rezervă." „Unii dintre rivalii noștri", avertiza *The Times*, „au muncit cu febrilitate în acest răstimp și continuă să-și sporească eforturile." Aceștia ar trebui să știe că Marea Britanie a rămas vigilentă, în gardă, și pregătită să cheltuiască oricât este necesar pentru a-și menține suveranitatea asupra mărilor.[1]

Deși *The Times* nu nominaliza rivalii Regatului Unit, cititorii săi în mod sigur nu puteau avea vreo îndoială cu privire la faptul că Germania avea să devină curând primul dintre aceștia. Deși englezii încă vedeau în Franța și Rusia potențialii lor dușmani, atât clasele conducătoare, cât și publicul

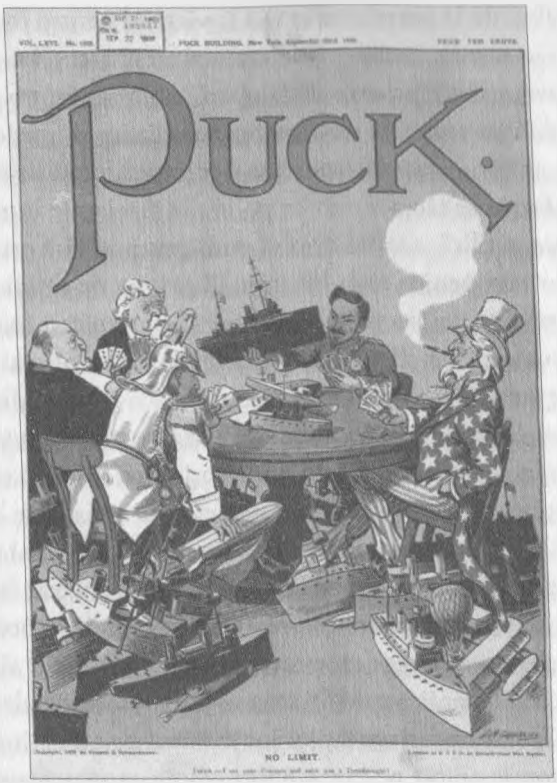

5. În anii ce au premers 1914, statele europene au intrat într-o cursă intensă și costisitoare a înarmărilor, atât pe continent, cât și pe mări. Tehnologii noi, îmbunătățite, au dus la crearea de noi nave de luptă mai rapide și mai puternice, printre care și temutul dreadnought. În imagine, Wilhelm al II-lea, unchiul său Eduard al VII-lea și președintele Emile Loubet își joacă puterea pe mize mari, în timp ce statele în ascensiune, Japonia și Statele Unite, încep să se alăture jocului.

general deveneau din ce în ce mai îngrijorate de vecinul lor de la Marea Nordului. În 1896, un pamflet de foarte mare succes, „Made in Germany", compus de jurnalistul E. E. Williams, a înfățișat o imagine de rău augur: „Un uriaș stat comercial se ridică pentru a ne amenința prosperitatea și a-și disputa cu noi comerțul mondial."[2] Aruncați o privire în propriile voastre camine, i-a îndemnat el pe cititorii săi. „Jucăriile, păpușile și cărțile de povești pe care copiii voștri le strică în odăile lor sunt toate fabricate în Germania; mai mult chiar, hârtia pe care este scris ziarul vostru (patriotic) preferat tot de acolo provine, fie că vă place, fie că nu." Cea mai mare parte a mobilierului

și decorațiunilor, de la porțelanuri până la vătraiul pentru foc, este probabil fabricată în Germania. Iar lucrurile nu se opresc aici: „La miezul nopții, soția dumneavoastră se întoarce de la operă, unde a văzut o producție germană, care a fost interpretată de cântăreți, un dirijor și muzicieni aduși din Germania, cu ajutorul unor instrumente și partituri, produse în Germania."[3]

Un nou factor se făcea simțit în politicile și relațiile internaționale ale Europei: opinia publică; aceasta avea să pună presiuni fără precedent asupra conducătorilor europeni și să le limiteze libertatea de acțiune. Ca urmare a răspândirii democrației și a noilor mijloace de comunicare în masă, precum și a creșterii gradului de alfabetizare, publicul era nu numai mai bine informat, dar se simțea și mai bine conectat atât la nivel individual, dar și național. (Și noi, la rândul nostru, avem de-a face cu propria noastră revoluție ținând cont de felul în care obținem informații și relaționăm cu lumea prin intermediul internetului și ascensiunea rețelelor de socializare.) În lumea de dinainte de 1914, căile ferate, liniile de telegraf, iar mai apoi telefoanele și radiourile transmiteau știri interne și internaționale cu o viteză fără precedent. Corespondenții externi au devenit profesioniști demni de respect, iar tot mai mult ziarele preferau să-și angajeze propriii conaționali decât să se bazeze pe localnici. Rușii, americanii, germanii sau englezii puteau citi despre cele mai recente eșecuri sau triumfuri ale țărilor lor la micul dejun — în plus, puteau să-și formeze propria opinie pe care o puteau face cunoscută apoi guvernelor lor. Unii, în special vechile elite conducătoare, deplângeau această schimbare. Relațiile internaționale nu mai erau gestionate „de mici cercuri restrânse, formate din curteni și diplomați", spunea șeful departamentului de presă al Ministerului german de Externe. „Opinia publică națională a căpătat o influență până acum de neconceput asupra deciziilor politice."[4] Simpla înființare a unui birou german de presă era un indiciu al faptului că guvernele înțelegeau că aveau nevoie să manipuleze și să se folosească de opinia publică, atât în țară, cât și peste hotare, controlând informațiile pe care le ofereau jurnaliștilor, exercitând presiuni asupra patronilor de ziare pentru a obține articole favorabile sau mituindu-i direct. Guvernul german a căutat să cumpere susținere în presa britanică, dar pentru că nu își permitea să subvenționeze decât un ziar cu tiraj mic și neimportant, acest demers nu a făcut decât să alimenteze și mai mult suspiciunile englezilor cu privire la Germania.[5]

În 1897, *Daily Mail*, ziarul de tiraj în masă al lordului Northcliffe, a publicat o serie de articole în care i-a îndemnat pe cititorii săi „să fie cu ochii pe Germania în următorii zece ani". Amenințarea germană, mândria de țară, apelul la patriotism, solicitările pentru o flotă mai puternică, toate acestea aveau să devină subiectele obișnuite tratate de publicațiile trustului

Northcliffe (care până în 1908 a ajuns să includă *Daily Mirror* și ziarele mai elitiste *Observer* și *Times*)[6], dar și de altele precum *Daily Express* sau cotidianul de stânga *Clarion*. Editorii acestora nu erau formatori de opinie, ci mai degrabă ei livrau poporului ceea ce acesta voia să audă. Însă campaniile de presă și scrierile alarmiste ale unor oameni precum Williams aveau să stârnească emoții în rândul publicului și să promoveze patriotismul până la cotele unui naționalism șovin.[7] Salisbury deplângea faptul că ajunsese să se simtă „ca și cum ar fi avut în spate un imens balamuc".[8]

La începutul secolului al XX-lea, relația dintre Marea Britanie și Germania s-a înrăutățit, atingând cel mai ridicat nivel de animozitate de la apariția Germaniei pe harta Europei. Eșecul convorbirilor dintre Chamberlain și ambasadorul german la Londra, izbucnirile publice și private de furie ale kaiserului, bine-cunoscutul sentiment antibritanic și pro-bur al poporului german, chiar și stupida controversă cu privire la o presupusă jignire adusă de Chamberlain armatei prusace, toate acestea au lăsat în urmă neîncredere și resentimente în ambele țări. Valentine Chirol, până în 1896 corespondent al ziarului *The Times* la Berlin, îi scria unui prieten la începutul anilor 1900: „În opinia mea, Germania este fundamental mult mai ostilă decât Franța sau Rusia, dar nu este încă pregătită... Se uită la noi ca la o anghinare ce urmează să fie ruptă frunză cu frunză."[9] În plus, după cum suspectau pe bună dreptate și oficialii britanici, Berlinul ar fi fost încântat ca Marea Britanie să fie târâtă într-un conflict cu Franța și Rusia — și chiar ar fi depus eforturi pentru a grăbi lucrurile în acest sens. În 1898, când Franța și Marea Britanie au ajuns în pragul războiului ca urmare a rivalităților coloniale din Africa, Wilhelm a afirmat că s-a simțit ca un spectator cu o găleată de apă în mână în fața unui foc, făcând tot ce îi stătea în putință pentru a liniști lucrurile. Thomas Sanderson, subsecretar de stat permanent al Ministerului de Externe, a comentat că împăratul se asemăna mai degrabă cu un personaj care „alerga de colo-colo cu un chibrit în mână, frecându-l de toate butoaiele cu praf de pușcă".[10]

Deși unii englezi au început să se îngrijoreze încă din anii 1890 cu privire la efectul unei noi Germanii puternice asupra echilibrului maritim al puterilor,[11] Legile Flotelor inițiate de Tirpitz în 1898 și 1900 au amplificat neliniștea Regatului Unit față de Germania. Chiar dacă încă nu se cunoștea exact scopul din spatele acestor acțiuni, lordul Selborne, omologul britanic al lui Tirpitz în calitate de Prim Lord al Amiralității, le spunea în toamna lui 1902 colegilor săi de cabinet: „flota germană este echipată cu mare atenție din punctul de vedere al unui nou război împotriva noastră".[12] În 1903, Erskine Childers, un funcționar public respectabil, și-a scris singurul roman, o poveste captivantă despre spionaj și aventură, pentru a-și avertiza

și decorațiunilor, de la porțelanuri până la vătraiul pentru foc, este probabil fabricată în Germania. Iar lucrurile nu se opresc aici: „La miezul nopții, soția dumneavoastră se întoarce de la operă, unde a văzut o producție germană, care a fost interpretată de cântăreți, un dirijor și muzicieni aduși din Germania, cu ajutorul unor instrumente și partituri, produse în Germania."[3]

Un nou factor se făcea simțit în politicile și relațiile internaționale ale Europei: opinia publică; aceasta avea să pună presiuni fără precedent asupra conducătorilor europeni și să le limiteze libertatea de acțiune. Ca urmare a răspândirii democrației și a noilor mijloace de comunicare în masă, precum și a creșterii gradului de alfabetizare, publicul era nu numai mai bine informat, dar se simțea și mai bine conectat atât la nivel individual, dar și național. (Și noi, la rândul nostru, avem de-a face cu propria noastră revoluție ținând cont de felul în care obținem informații și relaționăm cu lumea prin intermediul internetului și ascensiunea rețelelor de socializare.) În lumea de dinainte de 1914, căile ferate, liniile de telegraf, iar mai apoi telefoanele și radiourile transmiteau știri interne și internaționale cu o viteză fără precedent. Corespondenții externi au devenit profesioniști demni de respect, iar tot mai mult ziarele preferau să-și angajeze propriii conaționali decât să se bazeze pe localnici. Rușii, americanii, germanii sau englezii puteau citi despre cele mai recente eșecuri sau triumfuri ale țărilor lor la micul dejun — în plus, puteau să-și formeze propria opinie pe care o puteau face cunoscută apoi guvernelor lor. Unii, în special vechile elite conducătoare, deplângeau această schimbare. Relațiile internaționale nu mai erau gestionate „de mici cercuri restrânse, formate din curteni și diplomați", spunea șeful departamentului de presă al Ministerului german de Externe. „Opinia publică națională a căpătat o influență până acum de neconceput asupra deciziilor politice."[4] Simpla înființare a unui birou german de presă era un indiciu al faptului că guvernele înțelegeau că aveau nevoie să manipuleze și să se folosească de opinia publică, atât în țară, cât și peste hotare, controlând informațiile pe care le ofereau jurnaliștilor, exercitând presiuni asupra patronilor de ziare pentru a obține articole favorabile sau mituindu-i direct. Guvernul german a căutat să cumpere susținere în presa britanică, dar pentru că nu își permitea să subvenționeze decât un ziar cu tiraj mic și neimportant, acest demers nu a făcut decât să alimenteze și mai mult suspiciunile englezilor cu privire la Germania.[5]

În 1897, *Daily Mail*, ziarul de tiraj în masă al lordului Northcliffe, a publicat o serie de articole în care i-a îndemnat pe cititorii săi „să fie cu ochii pe Germania în următorii zece ani". Amenințarea germană, mândria de țară, apelul la patriotism, solicitările pentru o flotă mai puternică, toate acestea aveau să devină subiectele obișnuite tratate de publicațiile trustului

Northcliffe (care până în 1908 a ajuns să includă *Daily Mirror* și ziarele mai elitiste *Observer* și *Times*)[6], dar și de altele precum *Daily Express* sau cotidianul de stânga *Clarion*. Editorii acestora nu erau formatori de opinie, ci mai degrabă ei livrau poporului ceea ce acesta voia să audă. Însă campaniile de presă și scrierile alarmiste ale unor oameni precum Williams aveau să stârnească emoții în rândul publicului și să promoveze patriotismul până la cotele unui naționalism șovin.[7] Salisbury deplângea faptul că ajunsese să se simtă „ca și cum ar fi avut în spate un imens balamuc".[8]

La începutul secolului al XX-lea, relația dintre Marea Britanie și Germania s-a înrăutățit, atingând cel mai ridicat nivel de animozitate de la apariția Germaniei pe harta Europei. Eșecul convorbirilor dintre Chamberlain și ambasadorul german la Londra, izbucnirile publice și private de furie ale kaiserului, bine-cunoscutul sentiment antibritanic și pro-bur al poporului german, chiar și stupida controversă cu privire la o presupusă jignire adusă de Chamberlain armatei prusace, toate acestea au lăsat în urmă neîncredere și resentimente în ambele țări. Valentine Chirol, până în 1896 corespondent al ziarului *The Times* la Berlin, îi scria unui prieten la începutul anilor 1900: „În opinia mea, Germania este fundamental mult mai ostilă decât Franța sau Rusia, dar nu este încă pregătită... Se uită la noi ca la o anghinare ce urmează să fie ruptă frunză cu frunză."[9] În plus, după cum suspectau pe bună dreptate și oficialii britanici, Berlinul ar fi fost încântat ca Marea Britanie să fie târâtă într-un conflict cu Franța și Rusia — și chiar ar fi depus eforturi pentru a grăbi lucrurile în acest sens. În 1898, când Franța și Marea Britanie au ajuns în pragul războiului ca urmare a rivalităților coloniale din Africa, Wilhelm a afirmat că s-a simțit ca un spectator cu o găleată de apă în mână în fața unui foc, făcând tot ce îi stătea în putință pentru a liniști lucrurile. Thomas Sanderson, subsecretar de stat permanent al Ministerului de Externe, a comentat că împăratul se asemăna mai degrabă cu un personaj care „alerga de colo-colo cu un chibrit în mână, frecându-l de toate butoaiele cu praf de pușcă".[10]

Deși unii englezi au început să se îngrijoreze încă din anii 1890 cu privire la efectul unei noi Germanii puternice asupra echilibrului maritim al puterilor,[11] Legile Flotelor inițiate de Tirpitz în 1898 și 1900 au amplificat neliniștea Regatului Unit față de Germania. Chiar dacă încă nu se cunoștea exact scopul din spatele acestor acțiuni, lordul Selborne, omologul britanic al lui Tirpitz în calitate de Prim Lord al Amiralității, le spunea în toamna lui 1902 colegilor săi de cabinet: „flota germană este echipată cu mare atenție din punctul de vedere al unui nou război împotriva noastră".[12] În 1903, Erskine Childers, un funcționar public respectabil, și-a scris singurul roman, o poveste captivantă despre spionaj și aventură, pentru a-și avertiza

concetățenii cu privire la pericolul unei invazii germane. *The Riddle of the Sands* a devenit imediat un succes și este încă și astăzi tipărită. (Childers s-a alăturat rebelilor irlandezi după Primul Război Mondial și a fost împușcat de un pluton englez de execuție; fiul său a devenit președinte al Irlandei în 1973.) În presa britanică au început să apară articole ce propuneau un atac preventiv împotriva flotei germane.

Grație poziției sale geografice, de cele mai multe ori Marea Britanie asistase cu indiferență la ascensiunea unor forțe terestre puternice pe continent. Același lucru nu era însă valabil și în cazul unor puteri maritime. Flota britanică era în același timp un scut, o modalitate de afirmare a puterii și o punte de legătură către restul lumii. Fiecare școlar învață cum înfrânsese marina britanică Armada spaniolă (cu un pic de ajutor din partea vremii și incompetenței spaniole) în secolul al XVI-lea și cum contribuise la înfrângerea lui Napoleon la începutul secolului al XIX-lea. Tot mulțumită flotei, Marea Britanie îi înfrânsese pe francezi în Războiul de Șapte Ani, conflict de talie mondială, și câștigase controlul asupra unui imperiu care se întindea din Québec până în India. Și Regatul Unit avea nevoie de flotă și pentru a proteja acest imperiu și uriașa sa rețea mondială neoficială de comerț și investiții.

Această politică se bucura de sprijinul elitelor conducătoare, dar și de cel al opiniei publice. Englezii, indiferent de categoria socială și politică din care făceau parte, erau mândri de flota lor și de conceptul de *two-power standard*. La parada organizată cu prilejul încoronării lui Eduard al VII-lea în 1902, vasele de croazieră, mai mult de o sută la număr, au fost închiriate de grupuri diverse, de la agenția de voiaj Thomas Cook and Sons până la Oxford and Cambridge Club și Civil Service Co-Operative Society. Potrivit estimărilor, la spectacolul organizat de flotă la Londra în 1909, care a durat o săptămână și a inclus exerciții de luptă, artificii și un program special pentru copii, au fost prezenți 4 milioane de spectatori.[13] Tirpitz, Wilhelm și alți acoliți de-ai lor entuziasmați de ideea construirii unei flote germane mari care să rivalizeze cu cea britanică nu au înțeles niciodată cât de importantă era Marina Regală pentru englezi, iar această lipsă de imaginație avea să coste scump Germania și întreaga Europă.

„Imperiul se bazează pe Marina Regală", a declarat amiralul Jacky Fisher, fără să exagereze de această dată.[14] Foarte mulți erau de părere că și prosperitatea continuă a imperiului și stabilitatea societății britanice se bazau tot pe marină. Succesul Marii Britanii, ca primă putere industrializată a secolului al XIX-lea, era însă și un călcâi al lui Ahile. Sănătatea economiei britanice depindea de capacitatea țării de a obține materii prime de peste mări și de a exporta. Dacă Marea Britanie nu mai controla mările, atunci s-ar fi aflat

oare la mila celor care le-ar fi stăpânit? În plus, până în 1900 Regatul Unit ajunsese să se bazeze pe importuri pentru a hrăni populația tot mai numeroasă; aproximativ 58 la sută din caloriile consumate de britanici veneau de peste mări și nu exista nicio posibilitate, după cum avea să se adeverească mai târziu, în al Doilea Război Mondial, ca acestea să fie compensate prin creșterea producției interne.[15]

În 1890, cu mult înainte ca Wilhelm și Tirpitz să pună în aplicare noul program de construire a flotei germane, United Services Institute de la Londra a inițiat o dezbatere care aducea în prim-plan o altă temere. Oare era Marina Regală capabilă să protejeze comerțul britanic? Avea suficiente crucișătoare rapide, spre exemplu, pentru a supraveghea cele mai importante rute comerciale ale lumii sau pentru a depista flota inamică pe timp de război și a întreprinde razii care să-i afecteze comerțul? Pe la mijlocul anilor 1890, nou-formata Ligă Navală cerea cu vehemență creșterea bugetului flotei.[16] În 1902, *Daily Mail*, cel mai de succes dintre ziarele cu tiraje de masă, găsea un motiv de îngrijorare chiar și în marea paradă navală organizată în cinstea încoronării:

> Pentru ochiul neavizat, această măreață flotă, liniștit ancorată în portul istoric, oferă un spectacol de toată admirația. Dar dacă suntem cu adevărat înțelepți, privim dincolo de suprafață și ne gândim în ce măsură este ea adecvată scopului pentru care a fost concepută. Simplul spectator nu are cum să nu fie surprins de faptul că este net inferioară celei reunite în 1897 la Jubileul regretatei Regine Victoria. Fără îndoială că escadrele noastre sunt mai puternice decât cele de atunci..., dar trebuie luat în calcul și faptul că între timp s-a construit o flotă puternică în Marea Nordului, care afectează echilibrul puterilor.[17]

După cum a precizat și Selborne, unul dintre cei mai competenți Primi Lorzi ai Amiralității din perioada antebelică: „Miza noastră nu poate fi comparată cu cea a altor puteri. Pentru noi, înfrângerea într-un război maritim ar fi un dezastru de o magnitudine fără precedent în istorie. Ar putea însemna distrugerea marinei comerciale, întreruperea producției, lipsa alimentelor, invazii, dezmembrarea Imperiului."[18]

Și ce s-ar întâmpla cu societatea britanică dacă s-ar sista transportul maritim al alimentelor? Penuria, poate chiar foametea, i-ar afecta în primul rând pe cei săraci. În cele două decenii premergătoare anului 1914, o mare parte a clasei britanice conducătoare, fie din domeniul militar, fie din cel civil,

prevedea un viitor sumbru, cu o Mare Britanie încercuită, amenințată de revolte extinse, sau chiar de o revoluție. Oare aceștia chiar credeau că păturile superioare ale societății aveau să fie la adăpost pe timp de război?, a întrebat un general de armată la o reuniune a United Services Institute, la sfârșitul anilor 1890. „Masele ar traversa Londra, din East End până în West End, ne-ar jefui casele, ar smulge pâinea de la gura copiilor noștri și ar spune: «Dacă e să murim de foame, drept e să murim împreună.»"[19] Curând ar fi fost imposibil să se poarte vreun război, după cum scria și prințul Louis de Battenberg, directorul Serviciilor Secrete Navale (și bunic al ducelui de Edinburgh) în 1902 : „Panica declanșată în rândurile locuitorilor Marii Britanii ca urmare a dislocării comerțului maritim în faza incipientă a războiului ar fi de ajuns pentru a răsturna orice formă de guvernare hotărâtă să ia în calcul războiul."[20]

Foametea, sau teama de aceasta, începea să umbrească planurile de luptă ale marinei și, în plus, se strecura și în conștiința publică.[21] Spre sfârșitul secolului al XIX-lea, grupuri și persoane influente solicitau ca guvernul să ia măsuri pentru constituirea de rezerve de alimente și protejarea acestora. În 1902, o grupare ce amintea de colindul *Twelve Days of Christmas* — formată din 5 marchizi, 7 generali, 9 duci, 28 de conți, 46 de amirali și 106 membri ai parlamentului — s-a constituit pentru a forma Asociația de Promovare a unei Investigații Oficiale cu privire la Aprovizionarea cu Alimente pe Timp de Război. (Aceasta a reușit să obțină atenția unei Comisii Regale, care a recunoscut că exista o problemă în acest sens, fără să facă nicio recomandare importantă.)

Interesant este că printre membrii asociației se numărau și lideri sindicali, aceasta fiind probabil o încercare de a fi cooptate o serie de organizații din ce în ce mai importante, dar și problematice. Nimeni nu punea sub semnul întrebării devotamentul claselor muncitoare, „patriotismul, curajul și rezistența lor", se scria în manifestul Asociației; „dar într-o țară cu o populație ce suferă de foame s-ar putea ivi o stare de mare pericol, care dacă s-ar perpetua, ar duce la un dezastru național, care n-ar putea fi nici evitat, nici prelungit pentru mult timp"[22]. Bineînțeles, cea mai mare parte a nobilimii britanice și a clasei de mijloc se îndoia de loialitatea claselor muncitoare înainte de 1914. Studiile realizate de mari reformatori sociali din epoca victoriană, precum Charles Booth, dezvăluiseră că mulți dintre cei săraci trăiau în condiții îngrozitoare, fapt ce avea consecințe grave asupra sănătății lor și — existau temeri — a atașamentului față de propria societate. Oare ar fi apărat bărbații din păturile inferioare Marea Britanie în caz de război? Oare ar fi fost capabili să o facă? Deși Marea Britanie nu avea o armată de recruți, Războiul Burilor dovedise că un număr mare de voluntari nu făcea

față standardelor de pregătire fizică ale armatei, motiv pentru care cercurile conducătoare au început să devină din ce în ce mai îngrijorate cu privire la efectivele disponibile în cazul unui conflict major.

Odată cu trecerea timpului, apăreau și alte semne îngrijorătoare ce demonstrau că Marea Britanie era o societate din ce în ce mai scindată. Problema irlandeză luase din nou amploare, iar naționaliștii irlandezi militau pentru autoguvernare, ba chiar independență. Sindicatele se extindeau; până în 1900, ajunseseră să numere 2 milioane de membri (iar cifra aceasta avea să se dubleze din nou până în 1914), fiind concentrate în sectoare-cheie ale economiei britanice, precum mineritul sau activitatea portuară. Grevele erau mai lungi și adesea violente. Iar odată cu extinderea dreptului electoral, puterea politică părea a fi acum la îndemâna muncitorilor și susținătorilor lor din clasele de mijloc. La sfârșitul alegerilor din 1906, în Camera Comunelor era reprezentat un Partid Laburist oficial, ce deținea douăzeci și nouă de locuri. Îndrăgitul scriitor William Le Queux a publicat un roman de mare succes, *The Invasion of 1910*, în care Germania invada Marea Britanie în timp ce socialiștii militau pentru pace, iar mulțimile dezlănțuite de pe străzile Londrei țipau „Opriți războiul". *Daily Mail* a publicat cartea în foileton și, pentru reclamă, a trimis prin toată Londra oameni îmbrăcați în uniformele prusace albastre și cu casca cu țepușă pe cap, ca să defileze cu pancartele publicitare. (La insistențele lui Northcliffe, Le Queux a schimbat în mod îndatoritor prezumtiva rută a invaziei germane pentru a capta atenția celor mai interesați cititori.)[23]

Guvernul, atât cel conservator, cât și cel liberal, care i-a succedat la sfârșitul lui 1905, s-a pomenit în situația dificilă, dar bine cunoscută, de a fi nevoit să pună în balanță nevoile de securitate cu cele fiscale. Toată lumea era de acord cu faptul că Germania constituia o amenințare din ce în ce mai mare, iar marina trebuia să fie suficient de puternică pentru a-i face față, dar și pentru a rezista amenințărilor mai vechi ce veneau din partea Franței și a Rusiei. (Armata britanică primea de la bugetul de apărare aproximativ jumătate din fondurile ce îi erau alocate marinei). Cu toate acestea, inovațiile tehnologice — blindajele mai puternice, motoarele mai bune și armele mai mari, de exemplu — erau și ele costisitoare. În cei cincisprezece ani dintre 1889 și 1904, costurile navelor de război, categoria grea a flotei, s-au dublat, iar cele ale crucișătoarelor mai ușoare și mai rapide au crescut de cinci ori. În plus, cu un imperiu împrăștiat în întreaga lume, Marea Britanie trebuia să staționeze forțe pe întreg mapamondul. În cele două decenii premergătoare izbucnirii războiului, suma cheltuită în total pe apărare a reprezentat 40 la sută din totalul cheltuielilor guvernului britanic, un procent mai mare decât

în oricare alta dintre marile puteri, iar impozitele britanice pe cap de locuitor erau și ele mai ridicate.[24]

În același timp, creșteau și cheltuielile guvernamentale pe programe sociale. Asemenea omologilor săi continentali, guvernul britanic se temea de tulburările interne și considera că o modalitate de a le evita erau asigurările de șomaj și pensiile. Iar noul cabinet liberal, format în 1906, includea personalități cu vederi radicale precum David Lloyd George, pentru care cheltuielile pentru bunăstarea socială nu erau doar o metodă înțeleaptă de precauție, ci și o obligație morală. Oare își putea permite Marea Britanie și noi nave de luptă, și pensii? Mai mulți miniștri de finanțe care s-au succedat se temeau că nu. Dacă guvernul încerca să crească impozitele, aceasta ar fi putut provoca tulburări, în special printre păturile sărace. După cum a mărturisit în 1903 C.T. Ritchie, ministru de finanțe în guvernul conservator de la acea vreme: „Unul dintre cele mai mari pericole de care mă tem este o reacție violentă în contextul în care impozitele ajung la 1 shilling [pe liră; adică 5 la sută], vremurile grele vor atrage după sine șomajul și poate că și o creștere considerabilă a prețului la pâine..."[25]

Într-o încercare de a găsi o cale de mijloc între creșterea impozitelor și reducerea cheltuielilor pe apărare, mai multe guverne din perioada antebelică au încercat să apeleze la economii și o bună administrare. În 1904, a fost înființat un nou Comitet pentru Apărare Imperială, menit să coordoneze strategiile defensive și, se spera, bugetele pentru apărare; după Războiul Burilor, s-au introdus reforme foarte necesare în armată; iar marina a fost modernizată. Poate că ministrul ei, Selborne, nu excela prin inteligență; cumnata sa, din familia Cecil (el era căsătorit cu una dintre fiicele lordului Salisbury) spunea despre el: „Willy are ceea ce s-ar putea numi un simț al umorului englezesc nealterat în timp... simplu, din inimă, cu repetiții ce nu par să-l obosească."[26] Cu toate acestea, era energic, devotat îmbunătățirii condițiilor din marină și, cel mai important, pregătit să-i susțină pe reformatori, în special pe amiralul John Fisher.

Jacky Fisher, așa cum era el îndeobște cunoscut, străbate istoria marinei britanice și cea a perioadei antebelice ca o năvalnică roată de foc, aruncând scântei în stânga și în dreapta și făcând mulțimea de privitori să se împrăștie îngrozită sau să i se taie respirația de admirație. A zdruncinat din temelii marina britanică în anii ce au precedat Marele Război, bombardându-și superiorii civili cu cereri până când, într-un final, aceștia cedau și trecând cu tăvălugul peste oponenții săi. Vorbea pe șleau, într-un stil inimitabil. Dușmanii lui erau „sconcși", „codoși", „fosile" sau „iepuri speriați". Însă Fisher era dur, perseverent și total imun la critici. Poate că aceste lucruri nu ar trebui

să ne surprindă, căci provenea dintr-un mediu relativ modest și își croise de unul singur cariera în marină încă din tinerețe. Era, de asemenea, deosebit de încrezător în sine. Eduard al VII-lea s-a plâns la un moment dat că Fisher nu lua în considerare fațetele diverse ale unei probleme. „De ce să-mi irosesc timpul analizând lucrurile din toate unghiurile, când știu că unghiul meu de vedere este cel corect?"[27], a replicat amiralul.

Fisher putea fi și fermecător; o făcea pe regina Victoria să râdă, lucru nu tocmai ușor, și era invitat frecvent să stea cu ea la Osborne, pe insula Wight. „Cred, dragă amirale, că aș merge pe jos până în Anglia ca să valsez încă o dată cu tine", îi scria tânăra Mare Ducesă Olga a Rusiei.[28] Devenea periculos dacă era contrazis și putea fi răzbunător. „Râde, spune bancuri, vorbește cu o mare jovialitate, dar în spatele acestei atitudini degajate de marinar se află devizele sale: «cele trei mari N-uri ale Războiului» — «Nemilos, Neîndoielnic și Neîndurător» și — «cele trei L-uri ale artileriei sale» — «Lovește primul, lovește tare, continuă să lovești»[29] consemna Alfred Gardiner, un cunoscut jurnalist. Fisher nu căuta luptele, fie ele împotriva oponenților săi politici, fie a țărilor inamice, dar dacă erau inevitabile, credea în declanșarea unui război total. Ca pentru mulți alți membri ai marinei, marele său erou era Horatio Nelson, învingătorul războiului maritim împotriva lui Napoleon. În 1904, Fisher a amânat preluarea funcției de Prim Lord al Amiralității (conducătorul *de facto* al marinei) până la data de 21 octombrie, ziua comemorării morții lui Nelson în Bătălia de la Trafalgar. Cita adesea vorbele acestuia: „Ar fi un prost fără pereche cel care s-ar lupta cu dușmanul cu o forță de zece la unu, când s-ar putea lupta cu o forță de o sută la unu."[30]

Succesorul lui Nelson s-a născut în 1814, în Ceylon, unde tatăl său a fost mai întâi căpitan de armată, iar mai apoi cultivator de ceai, dar fără succes în afaceri. Potrivit lui Fisher, părinții lui, pe care nu îi cunoscuse foarte bine, erau amândoi deosebit de chipeși: „Urâțenia mea se numără printre acele enigme fiziologice ce nu pot fi deslușite."[31] Și adevărul e că trăsăturile sale erau oarecum bizare, impenetrabile și chiar sălbatice. „Cristalinul cu pupila straniu de mică, gura mare, cu buze pline, maxilarul proeminent ce părea să adreseze o provocare jovială lumii, toate acestea ne dau de înțeles că avem de-a face cu un bărbat care nici nu cere și nici nu arată îndurare", spunea Gardiner. Ani la rândul, au circulat zvonuri cum că Fisher ar fi fost pe jumătate malaiez, lucru ce ar fi explicat șiretenia și lipsa sa de scrupule, credea un atașat naval german.[32]

Fisher credea în primul rând în Dumnezeu și în patrie. Considera că este drept și firesc ca Marea Britanie să conducă lumea. Dumnezeu îi apărase țara la fel cum făcuse cu legendarele triburi pierdute ale lui Israel, care, într-o

bună zi, aveau să se reîntoarcă triumfătoare. „Știți că există cinci chei ale lumii? Strâmtoarea Dover, strâmtoarea Gibraltar, canalul Suez, strâmtoarea Malacca și Capul Bunei Speranțe. *Iar noi deținem toate aceste chei.* Nu suntem oare noi triburile pierdute?"[33], întreba el odată. Lectura lui preferată era Biblia, în special Noul Testament, cu nenumăratele sale lupte, și mergea oriunde putea asculta prelegeri religioase. Unui musafir venit în vizită la casa lui din oraș într-o duminică dimineață i s-a spus: „Căpitanul s-a dus la Capela Berkeley." „Soseşte până după-amiază?", a întrebat musafirul. „Nu, se duce să-l asculte pe preotul Liddon la Catedrala St Paul." „Dar diseară?" „Seara se duce la Casa de Rugăciuni Spurgeons."[34] Lui Fisher îi plăcea, de asemenea, să danseze, își iubea soția și familia, dar pasiunea sa era marina.

În numele acesteia, a purtat un război împotriva ineficienței, lenei și obstrucționismului. Era cunoscut pentru faptul că demitea pe loc subordonații incompetenți. „Niciunul dintre noi, cei din subordinea lui, nu avea siguranța zilei de mâine", povestea unul dintre ei.[35] Când a devenit Prim Lord Amiral, a primit un dosar stufos despre un litigiu cu Ministerul de Război, ce avea ca obiect stabilirea părții ce trebuia să-și asume plata daunelor pentru niște ghetre scoțiene deteriorate de la apa sărată după ce marina le abandonase pe o plajă. A aruncat mormanul de hârtii pe foc, la el în birou.[36] Își dorea un telegraf fără fir instalat deasupra biroului Amiralității de la Whitehall; poșta i-a făcut probleme, așa că într-o zi șase marinari au apărut de nicăieri, s-au cățărat într-o cupolă și au instalat aparatura necesară.[37]

În mod inevitabil, Fisher a devenit un personaj controversat în marină și printre susținătorii săi. A fost acuzat de favoritisme și de reforme prea rapide și prea ample. Dacă Churchill nu ridiculizase de fapt tradițiile Marinei Regale când afirmase că acestea erau „romul, sodomia și biciul", adevărul nu era însă prea departe. Marina căzuse într-o stare de automulțumire și torpoare în urma unor lungi decenii de pace. Se agăța de vechile tradiții, pentru că așa se făceau lucrurile pe vremea lui Nelson. Disciplina era dură: pisica cu nouă cozi, așa cum era cunoscut acest bici temut, putea descărna spatele unui om după doar câteva lovituri. În prima sa zi în marină, în 1854, Fisher, în vârstă de treisprezece ani atunci, a leșinat când a văzut opt bărbați biciuiți.[38] (Practica a fost în cele din urmă abolită în 1879.) Marinarii de rând încă dormeau în hamace și mâncau de regulă pesmeți uscați (adesea cu tot cu gărgărițe) și o carne incertă (direct cu mâna). Metodele de instrucție trebuiau neapărat revizuite și actualizate; la urma urmei, nu prea avea sens să irosești timpul cu navigatul pe vase cu pânze, din moment ce toate navele erau propulsate prin puterea aburului. Educația, chiar și printre ofițeri, era considerată un rău necesar și era folosită doar pentru a oferi cunoștințe de bază.

Tinerii ofițeri nu primeau o educație serioasă și nu erau nici măcar încurajați să capete un oarecare interes pentru lucruri mai simple, precum trasul cu arma, cu atât mai puțin pentru tactici și strategii. „Poloul, cursele cu ponei și distracțiile erau mult mai importante decât exercițiile militare", își amintea un amiral despre primele sale zile în serviciu. Nenumărați ofițeri de rang înalt detestau chiar să tragă cu arma, pentru că fumul murdărea vopseaua navelor.[39] Marina nu dispunea de un colegiu de război unde să se predea arta războiului, ca să nu mai vorbim de relațiile internaționale sau politică. Comandanții ei de rang înalt nu-și băteau de obicei capul cu strategii de război, deși se pricepeau să-și conducă vasele la parade militare sau să execute manevre elaborate (deși în unul dintre cele mai mari scandaluri din epoca victoriană amiralul sir George Tryon și-a trimis nava amiral *Victoria* drept în flancul navei *Camperdown,* pe care a scufundat-o împreună cu tot cu echipajul său de 358 de persoane).

Fisher a demarat reformele maritime înainte să devină Prim Lord al Amiralității. În calitate de comandant suprem în Mediterană, iar mai apoi de Lord Secund al Amiralității, a depus mari eforturi pentru a îmbunătăți sistemul de învățământ naval, punând inclusiv piatra de temelie a unui adevărat colegiu de război; a insistat asupra unor exerciții de artilerie susținute și a promovat și încurajat o mână de tineri ofițeri inteligenți. „Media de vârstă mult prea ridicată a amiralilor noștri este un lucru înspăimântător!", a spus el superiorilor săi. „În câțiva ani o să-i vedem pe toți umblând încălțați în pantofi speciali pentru gută și cu sticle cu apă caldă la ei!"[40] După 1904, când a ajuns să dețină cea mai înaltă funcție de conducere din marină, a propus schimbări și mai radicale. „Nu este loc de improvizații!", i-a scris unui coleg reformator. „Nu încurajăm sensibilități! Nu menajăm susceptibilități! Nu avem milă față de nimeni!"[41] În pofida unor proteste din partea ofițerilor, fără să ezite a aruncat la fier vechi peste 150 de nave învechite. A dotat și reorganizat șantierele navale pentru a le face mai eficiente (și mai ieftine). S-a asigurat că neglijata Flotă de Rezervă avea un nucleu de echipaje la bord, astfel încât să poată porni rapid pe mare în caz de criză. Cea mai curajoasă mișcare a sa a fost rechemarea unei mari părți din navele staționate în posturi îndepărtate și concentrarea vaselor, în special a celor mai noi, în apropierea Insulelor Britanice. A fuzionat escadrele izolate, creând astfel o mare Flotă de Est, cu baza în Singapore, o alta la Capul Bunei Speranțe, alta în Mediterană și alte două în Atlantic și Canalul Mânecii, la îndemână. Prin această redistribuire, Fisher s-a asigurat că trei sferturi din forța marinei putea fi folosită, dacă era cazul, împotriva Germaniei. Și conform principiului lui Nelson, potrivit căruia „câmpul de luptă trebuia să fie terenul de instrucție",

flotele din Atlantic și Canalul Mânecii și-au făcut obiceiul de a efectua manevre de amploare în Marea Nordului.

De îndată ce a preluat comanda ca Prim Lord al Amiralității, Fisher a înființat un grup care avea să lucreze la ceea ce urma să devină cea mai mare inovație a sa, o nouă supernavă de luptă. (Grupul a proiectat, de asemenea, un nou crucișător greu, numit *Invincible.)* Se vehicula deja ideea construirii unui vas de luptă care să îmbine viteza, o cuirasă rezistentă și tunuri grele, cu rază mare de acțiune, mai ales în condițiile în care tehnologia era acum suficient de avansată pentru ca acest lucru să fie posibil. Noile motoare cu turbină, de exemplu, permiteau avansarea unor vase mai grele, la viteze mai mari. (În 1904, Cunard a decis să folosească turbine la construcția navelor *Lusitania* și *Mauretania,* cele mai mari vase de pasageri ale momentului.) În 1903, un arhitect naval italian a publicat un articol în care a prezentat un model pe care l-a descris ca fiind „nava ideală de luptă pentru Marina Regală". În plus, se știa că și marinele germană, japoneză, americană și rusă luau în calcul posibilitatea construirii unei supernave de luptă.[42] În mai 1905, impresionanta victorie a japonezilor asupra flotei ruse din strâmtoarea Tsushima a părut să demonstreze că, pe viitor, în războiul maritim, noile vase de luptă rapide, obuzele brizante și tunurile mari cu care erau trase aveau să joace un rol decisiv. (Flota japoneză a folosit tunuri de 30,5 cm; dimensiunea se referă la diametrul gurii țevilor, deci proiectilele erau într-adevăr mari.)[43] Chiar dacă Fisher a fost uneori acuzat că ar fi contribuit la escaladarea cursei navale prin construcția unor nave care, prin comparație, făceau toate celelalte modele să pară învechite, este greu să ne imaginăm cum ar fi putut evita acest salt înainte.

Comisia Fisher și-a finalizat sarcina rapid și, pe 2 octombrie 1905, a fost dat startul oficial la construirea vasului care avea să primească numele de HMS *Dreadnought.* Acesta fost inaugurat oficial de către rege în februarie 1906, în fața unei numeroase mulțimi entuziasmate. La sfârșitul anului, vasul era deja gata să intre în folosință. *Dreadnought,* primul model al unei noi categorii de vase de luptă, era un Muhammad Ali al mărilor — mare, rapid și letal. Cel mai mare vas de luptă de până la acea dată cântărise aproximativ 14 000 de tone; *Dreadnought* cântărea 18 000; dacă viteza maximă la acea vreme era de optsprezece noduri, *Dreadnought* ajungea la douăzeci și unu sau chiar mai mult datorită motorului său cu turbină (inventat de Charles Parsons, cel care scandalizase atât de tare marina în momentul în care își prezentase vasul *Turbinia* la parada navală organizată cu prilejul Jubileului de Diamant). Fisher era de părere că viteza era chiar mai importantă decât blindajul, dar *Dreadnought* nu ducea lipsă nici de cuirasă,

având circa 5 000 de tone de armătură deasupra și sub linia de plutire. Și, asemenea lui Muhammad Ali, putea înțepa ca o albină. Avea 10 tunuri de 30 de centimetri, precum și o baterie de tunuri mai mici, montate pe turele, ceea ce însemna că *Dreadnought* și urmașele ei puteau practic deschide focul pe o rază de 360 de grade. După cum consemna și anuarul *Jane's Fighting Ships* în 1905: „Nu exagerăm dacă spunem că, având în vedere viteza, puterea și raza de acțiune a tunurilor, precum și efectul distrugător al forței acumulate a proiectilelor grele, valoarea lui *Dreadnough* în luptă este echivalentă cu cea a probabil două sau trei din majoritatea navelor existente în prezent în uz."[44]

Deși motivul imediat din spatele strategiei de construcție a acestor cuirasate puternice părea să fi fost teama de o acțiune comună a flotelor franceze și ruse, strategii maritimi britanici vedeau tot mai mult Germania ca principalul lor dușman pe viitor.[45] Relațiile cu Franța și Rusia începeau să se îmbunătățească, însă cele cu Germania se deteriorau tot mai mult. Strategii britanici considerau că flota germană intenționa să se impună în Marea Nordului, indiferent care ar fi fost poziția oficială a țării; aceasta avea însă o rază de acțiune limitată, iar spațiile pentru echipaj erau foarte strâmte, fapt ce îngreuna deplasările lungi. Situația s-a depreciat și mai mult în momentul în care kaiserul i-a trimis o scrisoare vărului său țarul, pe care a semnat-o, fără să se sinchisească prea mult, cu titlul de Amiral al Atlanticului.[46] Fisher nu avea dubii: după cum a și mărturisit în 1906, când a escaladat cursa navală cu Germania: „Singurul nostru inamic probabil este Germania. Germania își ține întotdeauna *întreaga* flotă concentrată la numai câteva ore de Anglia. Prin urmare, trebuie să ținem și noi concentrată o flotă de două ori mai puternică la o distanță de câteva ore de Germania."[47] Începând cu 1907, planurile de război ale Amiralității s-au concentrat aproape în totalitate pe eventualitatea unui război maritim cu Germania în apele învecinate Marii Britanii. Comitetul britanic de Apărare Imperială, înființat pentru a coordona strategiile britanice și a-l consilia pe prim-ministru, împărtășea acest punct de vedere: după cum a declarat în 1910, „Ca să evităm expunerea flotelor noastre riscului de a suferi înfrângeri pas cu pas, acțiunile maritime în ape îndepărtate vor trebui amânate până ce o flotă maritimă adecvată va reuși să clarifice situația din apele teritoriale."[48]

În căutare de fonduri, dată fiind povara financiară impusă de modernizarea flotei, guvernul britanic și-a întors atenția către restul imperiului. Noi vase erau inaugurate cu „vin colonial" și primeau adesea nume precum *Hindustan* sau *Good Hope*.[49] Dominioanele „albe" independente ale Canadei, Australiei, Noii Zeelande și, mai târziu, Africa de Sud s-au arătat, în mod curios, puțin impresionate.[50] În 1902, au contribuit colectiv cu 150 000 de

lire și apoi, în urma unor presiuni puternice din partea guvernului britanic, au mărit suma la doar 328 000.[51] Canada, cel mai vechi dominion, nu dorea să contribuie cu nimic, susținând că ea nu avea dușmani iminenți. „Este un popor lipsit de patriotism și lacom, care ne este alături doar când are ceva de câștigat de la noi"[52], a spus Fisher. Doar intensificarea cursei navale cu Germania avea să aducă o schimbare de atitudine în cadrul imperiului. În 1909, atât Noua Zeelandă, cât și Australia au trecut la realizarea propriilor cuirasate, iar în 1910, Canada a început să-și construiască prudentă proprie flotă și a cumpărat două crucișătoare de la britanici.

În Marea Britanie, o altă componentă-cheie a guvernului, Ministerul de Externe, ajungea să împărtășească punctul de vedere al marinei referitor la amenințarea germană. Dacă vechea generație, care crescuse în epoca Splendidei Izolări, încă spera ca Marea Britanie să rămână în termeni civilizați, dacă nu amiabili, cu toate celelalte puteri, cea tânără era din ce în ce mai germanofobă. Sanderson, subsecretar permanent între 1894 și 1906, i-a scris în 1902 lui sir Frank Lascelles, ambasadorul britanic la Berlin, despre îngrijorătoarea tendință manifestă printre colegii săi de a-i vorbi de rău pe germani: „S-a înrădăcinat o antipatie față de aceștia — precum și impresia că ar fi pregătiți și chiar ar aștepta cu nerăbdare să ne joace o festă urâtă. Ne aflăm într-o situație cât se poate de incomodă, căci există nenumărate chestiuni în care este important ca aceste două state să conlucreze într-o manieră cordială."[53] Personalități în plină ascensiune, precum Francis Bertie, care avea să devină ambasador la Paris între 1905 și 1918, Charles Hardinge, subsecretar permanent în periada 1906–1910, sau Arthur Nicolson, ambasador în Rusia în același interval și mai apoi subsecretar permanent (și tatăl lui Harold Nicolson), nutreau o suspiciune profundă față de Germania.[54] Iar cei care nu împărtășeau acest sentiment antigerman predominant în deceniul de dinainte de 1914 erau în general marginalizați sau excluși. În 1908, printr-o remaniere majoră, sir Frank Lascelles, care fusese ambasadorul Regatului Unit la Berlin din 1895 un susținător fervent al prieteniei cu Germania, a fost înlocuit de sir Edward Goschen, care era convins de ostilitatea Germaniei față de Marea Britanie.

În mod paradoxal, reprezentantul cel mai vehement al ostilității Ministerului de Externe față de Germania era pe jumătate neamț și căsătorit cu o nemțoaică. Cu admirația sa pentru marii istorici germani, pasiunea pentru muzică — cânta minunat la pian și era un compozitor amator talentat —, ușorul său accent german și, după cum susțineau unii, capacitatea sa enormă de lucru, Eyre Crowe fusese întotdeauna o prezență insolită în Ministerul de Externe britanic, încă dominat de reprezentați ai claselor superioare. Fiul

unui consul britanic și al unei mame nemțoaice, Crowe crescuse în Germania, într-o familie de intelectuali din pătura de sus a clasei de mijloc, un mediu care se asemăna foarte bine cu cel din care provenea Tirpitz. Părinții săi îl cunoscuseră pe nefericitul împărat Friedrich Wilhelm și pe soția lui englezoaică, prințesa Victoria, și împărtășiseră speranțele liberale pe care aceștia le nutreau pentru Germania. Crowe avea o afecțiune profundă pentru această țară și cultura ei, dar deplora ceea ce el considera a fi un triumf al spiritului prusac, cu autoritarismul și militarismul său. De asemenea, era foarte critic față de ceea ce el vedea ca „stilul inconsecvent, dominator și adesea chiar agresiv", care, după părerea sa, se manifesta în viața publică germană. Germania își căuta un loc în lume pe măsura noii ei puteri; Crowe înțelegea și chiar simpatiza cu acest ideal. Dar se opunea cu vehemență modului de acțiune adoptat de conducătorii Germaniei, care revendicau, de exemplu, colonii de la alte puteri sau foloseau puterea militară ca metodă de intimidare. După cum scria în 1896, într-o scrisoare adresată mamei sale, Germania se obișnuise cu gândul că se putea purta urât cu Marea Britanie, „ca și cum ai lovi un măgar mort. Când animalul și-a revenit la viață și a arătat că are forța unui leu, acești oameni care pretind că joacă cinstit au cam rămas consternați"[22]. Misiunea pe care și-a asumat-o în Ministerul de Externe a fost aceea de a-și convinge superiorii să se opună șantajului german, după cum îl numea el.

În ziua de 1 ianuarie 1907, Crowe, care fusese de curând însărcinat cu conducerea acelei părți a Ministerului de Externe care se ocupa de relația cu Germania și alte state europene, a înaintat o notă, probabil cea mai faimoasă a sa, ministrului de externe, sir Edward Grey. Prin argumentele convingătoare aduse, cunoașterea cadrului istoric și încercarea de a înțelege motivația Germaniei, aceasta poate fi comparată cu „Lunga Telegramă" trimisă de George Kennan administrației americane la începutul Războiului Rece, în care erau expuse motivele care ar fi stat la baza comportamentului sovietic și politicii de îndiguire. Crowe susținea, așa cum a făcut și Kennan mai târziu, că țara sa avea de-a face cu un inamic care urma să profite de orice avantaj dacă nu se lua atitudine. „A ceda în fața amenințărilor șantajistului înseamnă să-l îmbogățești, dar experiența constantă a dovedit de mult că, deși acest lucru asigură victimei o pace vremelnică, în mod cert se va ajunge la noi hărțuieli și pretenții și mai ridicate după perioade din ce în ce mai scurte de reținere amicală. Comerțul șantajistului este de cele mai multe ori năruit prin adoptarea unei prime poziții ferme împotriva pretențiilor sale și decizia de a înfrunta mai degrabă toate riscurile unei situații posibil dezagrabile decât a continua pe calea concesiunilor nesfârșite. Însă, în absența unei

asemenea voințe, cel mai probabil relațiile dintre cele două părți se vor înrăutăți constant."[56]

Crowe era de părere că politica externă și de apărare a Marii Britanii era determinată de geografie, atât de poziția ei geografică la periferia Europei, cât și de faptul că deținea un vast imperiu peste mări. Aproape că se putea vorbi despre o „lege a firii", care făcea ca Marea Britanie să favorizeze un echilibru de putere împiedicând astfel preluarea controlului pe continent de către o singură țară.[57] Pe de altă parte, Marea Britanie nu putea ceda controlul asupra mărilor unei alte puteri fără să-și pericliteze existența. Politica germană de construire a unei flote proprii putea foarte bine să facă parte dintr-o întreagă strategie de contestare a poziției Marii Britanii în lume, sau putea fi rezultatul „unei guvernări neclare, confuze și nepractice, care nu își cunoștea prea bine propria direcție".[58] Din punctul de vedere al Regatului Unit, motivele erau de prisos. Indiferent care ar fi fost acestea, Marea Britanie trebuia să se ridice, calm și ferm, la nivelul provocării navale lansate de Germania. (Kennan avea să ofere sfaturi similare cu privire la Uniunea Sovietică patruzeci de ani mai târziu.) „Germania nu va avea probabil motiv mai mare să resimtă o acută neputință în fața succesiunii nesfârșite de programe navale costisitoare decât convingerea, bazată pe mărturii vizibile, că pentru fiecare navă germană, Anglia va construi inevitabil două, menținând astfel actuala dominație britanică în lume."[59]

După ce englezii au construit primul *Dreadnought*, Tirpitz și kaiserul, împreună cu susținătorii lor, au trebuit să facă o alegere: să renunțe la cursă și să încerce o ameliorare a relațiilor cu Marea Britanie sau să riposteze încercând să țină pasul și construind un echivalent german al cuirasatului. Dacă alegeau ultima opțiune, atunci Germania urma să se confrunte cu costuri mult mai ridicate: noi materiale și tehnologii, întreținere și reparații mai scumpe și echipaje mai mari. Toate acestea aveau să dubleze cheltuielile flotei existente. În plus, trebuiau reconstruite porturile, pentru ca noile nave, mai mari, să poată acosta, iar canalul Kiel, care facilita construcția acestora în șantierele navale sigure pe de coasta Mării Baltice și transportul lor în siguranță către porturile germane de la Marea Nordului, trebuia lărgit și adâncit.[60] Mai mult, banii investiți în marină aveau să fie luați de la gura armatei, care se confrunta cu amenințări tot mai mari din partea Rusiei. Decizia însă nu mai putea fi amânată mult timp, pentru că Marea Britanie putea între timp devansa prea mult Germania.

În prima parte a lui 1905, cu câteva luni înainte de începerea oficială a lucrărilor la *Dreadnought*, atașatul naval german de la Londra a transmis la Berlin că englezii lucrau la un nou model de vas de luptă, mai puternic decât

toate cele existente în acel moment.[61] În martie 1905, Selborne a prezentat parlamentului planurile estimative ale marinei pentru anul următor. Acestea includeau construcția unui nou vas de luptă, dar Selborne nu dădea alte detalii. Făcea doar o referire la comisia Fisher și preciza că o publicare a raportului nu avea să aducă niciun beneficiu opiniei publice. În acea vară, Tirpitz s-a retras, așa cum îi plăcea, la casa sa din Pădurea Neagră, unde, în inima pădurii de pini și brazi, s-a consultat cu cei mai loiali consilieri ai săi. În toamnă a luat o decizie; Germania avea să construiască nave de luptă și crucișătoare pe măsura celor britanice. După cum a remarcat și Holger Herwig, un istoric de seamă al cursei navale germane: „Faptul că provocarea britanică a fost acceptată fără consultarea Cancelariei, a Ministerului de Externe, a Trezoreriei sau a celor două agenții direct responsabile cu elaborarea strategiei navale, Amiralitatea și Hochseeflotte, este extrem de grăitor pentru modul în care erau luate deciziile în Germania wilhelmiană!"[62] Tirpitz a înaintat o nouă lege navală care stipula creșterea bugetului — cu aproximativ 35 la sută mai mare decât cel hotărât prin legea din 1900 — pentu a acoperi costurile de construire a cuirasatelor și a șase crucișătoare puternice. Germania avea să construiască două cuirasate și un crucișător greu anual.

Nu toți germanii împărtășeau această temere sau acceptau necesitatea unei flote mai mari și mai costisitoare. Chiar și în cadrul marinei existau nemulțumiri cu privire la decizia lui Tirpitz de a se concentra pe construcția sporită de nave, deoarece astfel se reduceau fondurile destinate personalului sau instrucției.[63] În Reichstag, deputații de centru și stânga, dar cei și de dreapta au criticat mărirea bugetului marinei și deficitele din ce în ce mai mari provocate de această măsură. Cancelarul Bülow era deja prins în încercarea de a rezolva problemele recurente ale bugetului german și a negocia cu un Reichstag care nu dorea să mărească taxele, dar din fericire, în momentul în care noua lege navală, Novelle, a fost înaintată Reichstag-ului, în Maroc a izbucnit o criză puternică, însoțită de teama față de un eventual conflict, așa că în mai 1906[64] legea a fost adoptată cu majoritate de voturi. Bülow era însă din ce în ce mai îngrijorat de criza financiară care plana deasupra Germaniei și din pricina dificultăților pe care le întâmpina în negocierile cu Reichstag-ul. Iar cheltuielile marinei nu păreau să se sfârșească: „Când vei progresa suficient de mult cu flota dumitale astfel încât să relaxăm această situație politică insuportabilă?", l-a întrebat el direct pe Tirpitz în 1907.[65] Progamul lui Tirpitz de ieșire din zona de pericol (Germania încerca în secret să ajungă la nivelul la care marina ei avea să fie suficient de puternică pentru a putea exercita presiune asupra Marii Britanii) continua să fie extins la infinit.

În ceea ce-i privea pe kaiser și pe Tirpitz, aceștia considerau că responsabilitatea intensificării cursei navale aparținea *„politicii complet nebunești a dreadnought-ului* elaborată de sir J. Fisher și Maiestatea Sa", după cum spunea Wilhelm. Germanii înclinau să creadă că Eduard al VII-lea urmărea o politică de încercuire a Germaniei. După părerea lui Tirpitz, britanicii greșiseră când hotărâseră să treacă la construcția de cuirasate și crucișătoare puternice, motiv pentru care erau și mânioși când venea vorba de asta: „Această iritare se va amplifica atunci când vor băga de seamă că îi urmăm îndeaproape."[66] Acest lucru nu a înlăturat însă temerile conducerii germane cu privire la viitorul apropiat. Zona de pericol a lui Tirpitz tocmai se extinsese, iar britanicii nu dădeau niciun semn că ar fi dorit să cadă la înțelegere cu Germania. „Niciun aliat la orizont", i-a spus Holstein sarcastic lui Bülow.[67] Cine putea să anticipeze următorul pas al britanicilor? Oare istoria nu arătase că erau ipocriți, vicleni și nemiloși? Teama de o nouă „Kopenhagen", un atac britanic neașteptat, asemenea celui din 1807, când marina britanică bombardase Copenhaga și capturase flota daneză, fusese permanent prezentă în gândurile conducerii germane încă din momentul demarării cursei navale. În 1904, în ajunul Crăciunului, când războiul dintre Rusia și Japonia provoca tensiuni internaționale, Bülow i-a declarat ambasadorului Lascelles că guvernul german se temea că Marea Britanie, aliata Japoniei, ar fi putut ataca Germania, care îi oferise un sprijin substanțial Rusiei. Din fericire, ambasadorul german de la Londra, care fusese rechemat la Berlin, a reușit să-și convingă superiorii, inclusiv un kaiser foarte îngrijorat, că Marea Britanie nu avea nici cea mai mică intenție de a declanșa un război.[68] Asemenea temeri s-au răspândit în societatea germană, provocând crize de panică. La începutul lui 1907, părinții din Kiel, port la Marea Baltică, nu și-au mai trimis copiii la școală pentru că auziseră că Fisher urma să invadeze orașul. În primăvara aceluiași an, Lascelles i-a scris lui sir Edward Grey, ministrul de externe britanic: „Alaltăieri, Berlinul a luat-o complet razna. Acțiunile Germaniei au scăzut cu șase puncte la Bursă, iar impresia generală era că războiul dintre Marea Britanie și Germania avea să izbucnească în orice moment."[69] Ce-i drept, unii britanici, mai ales Fisher, chiar luaseră în calcul ideea unui atac-surpriză asupra flotei germane și sugeraseră acest lucru în câteva rânduri: „Dumnezeule, Fisher, cred că sunteți nebun!", îi spusese regele, iar ideea se oprise aici.[70]

Însă elitele militare și civile din anturajul kaiserului discutau tot mai mult despre izbucnirea unui eventual război cu Marea Britanie, perspectiva acestuia devenind tot mai reală. Iar dacă războiul avea să înceapă, era necesară accelerarea pregătirilor și găsirea unei soluții în problema germanilor „lipsiți

de patriotism", precum social-democrații, care se opuneau creșterii cheltuielilor de apărare și militau pentru o politică amiabilă cu alte puteri europene. Liga Navală Germană a început să avertizeze pe un ton din ce în ce mai strident cu privire la un pericol iminent și a cerut vehement creșterea cheltuielilor navale, acuzându-l chiar și pe protectorul ei, Tirpitz, că nu ar fi acționat cu suficientă rapiditate. Unele personalități de dreapta credeau că ar fi fost chiar posibil să se împuște doi iepuri dintr-o lovitură: guvernul trebuia să provoace stânga și pe liberalii moderați înaintându-i Reichstag-ului o propunere pentru creșterea semnificativă a bugetului marinei, un buget mai amplu decât își dorea chiar și Tirpitz. Dacă deputații îl respingeau, atunci kaiserul ar fi avut ocazia perfectă de a dizolva Reichstag-ul și de a încerca formarea unei majorități naționaliste mai favorabile, sau poate chiar de a răsturna regimul existent printr-o lovitură de stat, după cum se pronunțase în trecut, și de a scăpa de inconveniente precum o presă liberă, sufragiul universal masculin, alegeri sau chiar de Reichstag însuși. La sfârșitul lui 1905, în timp ce pregătea legea Novelle, Tirpitz a început să se teamă că preaiubita sa marină putea fi folosită ca un „berbece" care să forțeze impunerea de schimbări politice și constituționale în Germania. Nu avea nimic împotriva înfrângerii stângii, însă era îngrijorat că această încercare avea să declanșeze tulburări politice interne grave și că ar fi putut să le atragă în cele din urmă atenția englezilor asupra faptului că marina germană se extindea rapid.[71]

În 1908, când în Europa tensiunile s-au amplificat din nou ca urmare a crizei din Bosnia, Bülow devenise tot mai sceptic cu privire la valoarea flotei lui Tirpitz și izolarea Germaniei în Europa. Ar fi putut oare Germania, îl întreba el pe Tirpitz, „să facă față cu calm și încredere unui atac din partea englezilor?"[72] Tirpitz, care mai târziu a declarat că se simțise abandonat, a răspuns că un atac al Marii Britanii era puțin probabil în acel moment și că, prin urmare, cea mai bună politică pentru Germania era să continue cursa navală. „Fiecare nou vas al flotei noastre de luptă presupune un nou risc asumat de Anglia în caz de atac." A ignorat avertismentele contelui Paul Metternich, ambasadorul german la Londra, care susținea că înstrăinarea Marii Britanii se datora tocmai programului german naval. Principalul motiv al ostilității britanice era rivalitatea economică cu Germania, iar acesta nu avea să dispară.[73] O cedare ar fi provocat probleme politice grave pe plan intern. „Dacă nu acordăm suficientă importanță Legii flotei, deja periclitată dată fiind întreaga situație, nu știm încotro ne va purta acest drum"[74], îi scria el în 1909 unuia dintre consilierii săi loiali. Argumentul suprem al lui Tirpitz pentru menținerea cursei navale era unul care mai fusese folosit în repetate rânduri pentru a justifica, bunăoară, continuarea unor asemenea programe

sau războaie: Germania investise atât de multe resurse, încât, dacă ar fi dat înapoi, sacrificiile făcute ar fi fost inutile. „Dacă flota britanică poate deveni veşnic atât de puternică încât să nu se expună la niciun risc în cazul unui atac asupra Germaniei, atunci dezvoltarea navală a Germaniei ar fi fost o greşeală din punct de vedere istoric",[75] a scris el în 1910.

În martie 1908, Tirpitz a primit aprobarea Reichstag-ului pentru o lege navală suplimentară, A Doua Novelle, care stipula scurtarea duratei de viaţă a navelor existente în flota germană şi, prin urmare, accelera rata de înlocuire a acestora (iar navele mici puteau fi înlocuite de unele mai mari). În următorii patru ani, în loc de trei noi vase de luptă pe an, aveau să se construiască patru, după care avea să se revină la trei — pentru totdeauna, după cum spera Tirpitz. Reichstag-ul avea să aprobe din nou un program naval asupra căruia nu deţinea niciun control. Până în 1914, Germania avea să fie posesoarea a douăzeci şi unu de cuirasate, echivalente ale *Dreagnought*-urilor britanice, fapt ce ar fi redus semnificativ diferenţa dintre Marea Britanie şi Germania, dacă Marea Britanie ar fi ales să nu răspundă la aceste provocări.[76] Tirpitz l-a asigurat pe kaiser că Germania avea să facă faţă creşterii: „Am elaborat *Novelle* aşa cum şi-a dorit Maiestatea Voastră, astfel încât să pară cât mai neînsemnată şi mai inofensivă din punct de vedere internaţional şi intern."[77] Wilhelm i-a trimis lordului Tweedmouth, acum Prim Lord al Amiralităţii, o lungă scrisoare personală ce se voia liniştitoare: „Legea flotei nu are ca ţintă Anglia şi nu este «O Provocare la adresa Supremaţiei Maritime a Marii Britanii», care va rămâne necontestată generaţii la rând."[78] Eduard al VII-lea a considerat această scrisoare a kaiserului către un ministru englez un extraordinar amestec din partea nepotului său în afacerile britanice şi mulţi englezi au împărtăşit acest punct de vedere.[79]

Bülow, care avea rolul de neinvidiat de a face rost de fonduri pentru noul program naval al lui Tirpitz, ajungea la concluzia că Germania nu îşi putea permite cea mai puternică armată şi a doua flotă ca mărime din Europa. „Nu putem slăbi armata", scria el în 1908, „căci destinul nostru se va decide pe uscat."[80] Guvernul său se confrunta cu o gravă criză financiară. Datoria naţională a Germaniei se dublase din 1900 şi creşterea veniturilor era o chestiune din ce în ce mai dificilă. Circa 90 la sută dintre toate cheltuielile guvernamentale centrale s-au dus către armată şi marină, între 1896 şi 1908, în mare parte datorită cheltuielilor flotei, bugetul total al domeniului militar se dublase şi urma să crească în viitorul apropiat. Când Bülow a încercat să propună o limitare a cheltuielilor navale, un politician din anturajul lui Wilhelm l-a implorat să renunţe la iniţiativă, pentru că asta n-avea decât să-l facă „foarte nefericit" pe kaiser.[81] Pe parcursul lui 1908, Bülow

a străduit să elaboreze un plan de reforme fiscale pe care să-l înainteze Reichstag-ului, însă propunerile sale de creștere a taxelor succesorale au nemulțumit dreapta și noile impozite pe consum au avut un impact asemănător asupra stângii. În cele din urmă, în iulie 1909, nereușind să rezolve problema bugetului, i-a prezentat lui Wilhelm demisia. Tirpitz a supraviețuit pentru că se bucura de susținerea kaiserului.

Între timp, englezii începuseră să observe ritmul accelerat al programului naval german. În primă fază, după cum sperase și Tirpitz, nu au reacționat la prima Novelle din 1906. În decembrie 1907, amiralitatea a propus de fapt relaxarea ratei de construire a navelor de luptă, astfel încât în 1908–1909 să nu se construiască decât un *dreadnought* și un crucișător greu. Această decizie se conforma dorințelor cabinetului liberal, care promisese să facă economii și să acorde mai multe fonduri programelor sociale. Pe parcursul verii din 1908 însă, opinia publică și cercurile conducătoare au devenit din ce în ce mai îngrijorate. Flota germană patrula Atlanticul. Ce însemna oare acest lucru? Un articol anonim, „Pericolul german", publicat în respectabila revistă *Quarterly Review* în iulie, avertiza că în cazul unui conflict între Germania și Marea Britanie, germanii ar fi putut invada Insulele Britanice. „Ofițerii navali germani au studiat și au făcut schițe ale porturilor noastre și au analizat fiecare detaliu al coastelor." Potrivit autorului (care era de fapt J.L. Garvin, redactorul ediției de duminică a ziarului *Observer*), circa 50 000 de germani, deghizați în chelneri, se aflau deja în Marea Britanie gata să pornească la atac de îndată ce primeau semnalul în acest sens. La scurt timp după publicarea articolului, faimosul aviator german contele Zeppelin a zburat în Elveția la bordul noului său dirijabil. Acest lucru l-a determinat pe Garvin să scrie un alt articol în *Observer*, de această dată semnat, în care a expus noile predicții referitoare la amenințările ce planau asupra Marii Britanii.[82]

În luna august a aceluiași an, Eduard al VII-lea i-a făcut o vizită nepotului său Wilhelm în frumosul orășel Kronberg. Deși regele era înarmat cu un document redactat de guvernul britanic în care erau enumerate temerile față de cheltuielile flotei germane, a considerat că ar fi mai înțelept să nu deschidă acest subiect cu Wilhelm. „Ar fi putut să strice efectul îmbucurător al conversației plăcute ce avusese loc între ei", s-a gândit Eduard. După prânz, kaiserul, încă binedispus, i-a propus lui sir Charles Hardinge, conducătorul permanent al Ministerului de Externe, să fumeze împreună un trabuc. Cei doi au stat alături la o masă de biliard. El credea, a declarat Wilhelm, că relațiile dintre Marea Britanie și Germania erau foarte bune. Hardinge însă, după cum a consemnat într-un raport al acestei conversații, nu a fost de acord: „Nu putea fi ascuns faptul că în Anglia exista o sinceră

temere în privința motivelor și intențiilor ce stăteau la baza inițiativei de a se construi o flotă germană de mari dimensiuni." A avertizat că, în cazul în care programul german continua, guvernul britanic avea să se vadă nevoit să ceară parlamentului aprobarea pentru un program extins de construire de nave, iar parlamentul avea să aprobe fără să stea pe gânduri o asemenea măsură. În opinia lui Hardinge, aceasta ar fi fost o evoluție cât se poate de nefericită: „Nu exista dubiu că această rivalitate navală dintre cele două țări avea să învenineze relația dintre ele și că, în câțiva ani, putea să provoace o situație critică, în cazul în care între cele două apărea o dispută de amploare sau chiar una banală."

Wilhelm a replicat tăios, dar neconform cu realitatea, afirmând că temerile britanice erau nefondate, că programul naval german nu era unul nou și că raportul de puteri dintre cele două flote rămăsese în principiu același. (Potrivit consemnării melodramatice pe care i-a trimis-o lui Bülow, kaiserul i-ar fi spus lui Hardinge: „Astea sunt curate baliverne. Cine v-a tras pe sfoară?") În plus, Wilhelm a declarat că pentru Germania finalizarea programului naval era deja o chestiune de onoare națională. „Nu putea fi tolerată nicio discuție cu un guvern străin; o asemenea propunere ar fi contrară demnității naționale și ar genera probleme interne dacă Guvernul ar accepta-o. Mai degrabă ar porni la război decât să se supună unui asemenea ordin." Hardinge a rămas pe poziții, afirmând că propunea o simplă discuție amicală între cele două guverne și că nu era vorba de niciun ordin.

A contrazis, de asemenea, afirmația kaiserului conform căreia Marea Britanie urma să aibă de trei ori mai multe nave de luptă decât Germania în 1909. „Am spus că pur și simplu nu înțelegeam cum a ajuns Maiestatea Sa la acele cifre privind raportul de puteri dintre cele două flote, în termeni de nave de luptă, în 1909, și nu puteam decât să presupun că cele șaizeci și două de nave de luptă de primă clasă ale flotei britanice ar fi inclus de fapt fiecare vas depășit care putea fi găsit acostat prin vreun port britanic și care încă nu fusese vândut la fier vechi." În versiunea dată de Wilhelm aceleiași conversații, acesta susținea că l-ar fi pus la punct pe Hardinge: „Și eu sunt amiral al Flotei Britanice și o cunosc foarte bine — chiar mai bine decât dumneavoastră, care nu sunteți decât un civil și nu știți absolut nimic despre ea." În acest moment, kaiserul a trimis un consilier să aducă un raport privind puterea flotei, raport publicat anual de amiralitatea germană, care avea să arate că cifrele germanilor erau cele corecte. Hardinge a consemnat sec că împăratul i-a înmânat o copie, „pentru propria mea edificare și convingere", și că el i-a răspuns lui Wilhelm că nu putea decât să-și dorească să poată accepta ca acele cifre să fie corecte.

Bineînțeles, versiunea lui Wilhelm este diferită. Hardinge l-a privit „mut de uimire", iar Lascelles, care, susținea Wilhelm, a acceptat fără să pună sub semnul îndoielii cifrele germane, „nu se mai putea abține să nu râdă". Conversația a luat sfârșit, i-a spus kaiserul lui Bülow, cu Hardinge cerând pe un ton rugător: „Nu vă puteți opri din construit? Sau nu puteți construi mai puține nave?" La care Wilhelm ar fi răspuns: „Atunci ne vom lupta, căci aceasta este o chestiune de onoare și demnitate națională." L-a privit pe Hardinge fix în ochi, iar acesta a roșit, a făcut o plecăciune adâncă și a cerut să fie iertat pentru „expresiile sale inoportune." Kaiserul era încântat de el însuși. „I-am dat servit-o lui sir Charles!" Lui Bülow nu prea îi venea să dea crezare acestei versiuni, iar suspiciunile sale au fost confirmate de colegii lui prezenți la acea conversație, care fusese, spuneau ei, destul de amicală. Hardinge fusese deschis, dar respectuos, iar kaiserul își păstrase buna dispoziție.

Este regretabil, dar nu surprinzător faptul că nu s-a ajuns la o mai bună înțelegere între Marea Britanie și Germania cu ocazia acestei discuții. Avertismentul lui Hardinge, conform căruia, în cazul în care Germania continua construirea de nave în acest ritm susținut, guvernul său avea să fie obligat de opinia publică să introducă un „contraprogram extins de construcții navale", a fost ignorat. Într-adevăr, potrivit lui Bülow, Wilhelm a plecat de la Kronberg încredințat că își convinsese musafirii britanici de corectitudinea poziției germane. În plus, Moltke, șeful său de stat-major, îl asigurase că Germania era pe de-a întregul pregătită din punct de vedere militar. Prin urmare, Germania nu avea niciun motiv să fie precaută sau să scadă ritmul construcțiilor navale. „Singurul lucru care funcționează cu englezii este sinceritatea, o sinceritate nemiloasă, chiar brutală, este cea mai bună metodă pe care o poți folosi cu ei",[83] i-a spus kaiserul lui Bülow.

De fapt, suspiciunile Marii Britanii creșteau tot mai mult, sporite în acea vară și de ceea ce era de fapt o inițiativă inocentă a flotei germane de a susține șantierele navale. Schichau, un mare constructor naval din Danzig, a cerut în vara lui 1908 un precontract pentru a construi una dintre navele masive de luptă programate pentru anul următor. În caz contrar, se temea conducerea, ar fi trebuit să-și concedieze muncitorii calificați, fapt ce ar fi dăunat întregii economii a orașului. (După 1945, când Danzig a devenit parte a Poloniei — sub numele de Gdansk —, uzinele Schichau au fost incorporate în șantierul naval Lenin, iar mai apoi au devenit scena mișcării Solidaritatea din anii 1980.) Marina germană a fost de acord, dar deși data de finalizare a construirii navei a rămas neschimbată, decizia a generat inevitabil panică în Marea Britanie. În acea toamnă, atașatul naval britanic la Berlin și-a anunțat guvernul că se construia un vas de luptă suplimentar,

iar britanicii au ajuns la ideea, corectă de altfel, dar bazată pe concluzi greșite, că germanii accelerașeră ritmul construirii de nave.[84]

În această perioadă a avut loc unul dintre acele incidente nefericit care par să fi marcat relația dintre cele două țări în perioada antebelică Pe 28 octombrie, *Daily Telegraph* a publicat un așa-numit interviu cu kaiserul. De fapt, acesta era o versiune jurnalistică a unei serii de conversații purtate cu un an înainte de Wilhelm și un moșier britanic, colonelul Edward Stuart-Wortley, care își închiriase casa kaiserului pentru o vizită privată. Cei doi discutaseră de mai multe ori sau, mai bine zis, Wilhelm tot perorase despre cum își dorise întotdeauna o bună relație cu Marea Britanie și cum englezii nu apreciaseră tot ce făcuse pentru ei. A criticat noua prietenie a Marii Britanii cu Franța. Alianța cu Japonia era, de asemenea, o greșeală, iar kaiserul a făcut aluzii sumbre cu privire la Pericolul Galben: „Dar oricât aș fi eu de prost înțeles, am construit această flotă pentru a vă susține." Stuart-Wortley, care l-a ascultat credul, a ajuns la concuzia că dacă britanicii ar putea citi despre adevăratele concepții ale lui Wilhelm în loc să fie induși în eroare de o presă germanofobă răuvoitoare, relațiile dintre cele două țări s-ar îmbunătăți peste noapte. În septembrie 1908, Stuart-Wortley a predat însemnările acestor conversații cu împăratul unui jurnalist de la *Daily Telegraph,* care le-a transcris sub forma unui interviu. Varianta finală i-a fost trimisă lui Wilhelm spre aprobare.

Wilhelm s-a purtat, în mod surprinzător, corect și i-a trimis „interviul" cancelarului său. Poate că Bülow era ocupat, cum a susținut mai târziu, sau poate că era prea curtenitor pentru a-și contrazice șeful, cum au pretins dușmanii săi, cert este că a aruncat doar un ochi pe document, după care l-a trimis Ministerului de Externe pentru comentarii. Nici aici „interviul" nu a fost examinat cu atenție (un alt exemplu al manierei haotice în care funcționa guvenul german). Cineva însă ar fi trebuit să se uite mai atent peste document, pentru că împăratul era cunoscut pentru indiscrețiile sale. De mai multe ori autoritățile germane fuseseră nevoite să-și folosească influența, sau chiar să plătească sume considerabile, pentru a mușamaliza răbufnelile potențial stânjenitoare ale împăratului.[85] Însă documentul a ajuns pe prima pagină a ziarului *Daily Telegraph* în forma sa originală, cu tot cu speranțele duioase ale lui Wilhelm că i-ar fi putut câștiga pe britanici de partea sa.[86]

Pentru o persoană căreia îi plăcea să le spună adesea oficialilor săi că îi înțelegea pe britanici mult mai bine decât ei înșiși, Wilhelm a greșit atât în ceea ce privea tonul, autocompătimitor și acuzator în același timp, cât și conținutul mesajului. Britanicii, se plângea el, „sunt nebuni, nebuni de legat". Cum de nu puteau să înțeleagă că Wilhelm era prietenul lor și că nu

îi dorea decât să fie în relații bune și pașnice cu ei? „Acțiunile mele ar trebui să vorbească de la sine, dar voi nu țineți cont de ele, ci îi ascultați pe cei care le răstălmăcesc și le distorsionează. Consider acest lucru un afront personal, pe care îl resping cu toată tăria."[87] După mai multe asemenea intervenții, Wilhelm și-a îndreptat apoi atenția asupra ajutorului deosebit de important oferit Marii Britanii în timpul Războiului Burilor. A arătat, iar acest lucru nu era neadevărat, cum împiedicase alte puteri să intervină împotriva Regatului Unit în război. În plus, elaborase personal un plan de campanie pentru forțele britanice. Propriul său stat-major îl revizuise înainte de a-l înainta guvernului britanic. Era uimit, continua el, că britanicii păreau să creadă că flota germană avea ca țintă Anglia, când era clar că Germania avea nevoie de marină pentru dezvoltarea imperiului și comerțului ei. Marea Britanie avea să se bucure într-o zi de existența flotei germane, căci avea să-și dea seama că nu Japonia îi era prietenă, ci Wilhelm și Germania.

Poate că britanicii nu ar fi acordat mare atenție cuvintelor lui Wilhelm dacă acestea ar fi fost rostite în orice alt moment, însă la data publicării lor cursa navală tocmai intra într-o etapă nouă, de rău augur, după o vară în care neliniștea opiniei publice cu privire la o invazie germană atinsese cote maxime. În plus, unii se temeau că grava criză iscată în Balcani cu privire la Bosnia și tensiunile dintre Franța și Germania în problema Marocului puteau declanșa un război. Chiar dacă mulți pur și simplu au considerat că interviul nu era decât o altă dovadă a instabilității kaiserului, Crowe a elaborat un raport pe care l-a înaintat Ministerului de Externe, în care concluziona că interviul făcea parte dintr-o încercare concertată a Germaniei de a adormi opinia publică engleză, iar susținătorii unei flote mai mari au cerut creșterea cheltuielilor. Sir Edward Grey, ministrul de externe, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a calma spiritele la Londra. În privat, i-a scris unui prieten: „Kaiserul mă omoară cu zile. Este ca o navă de luptă cu toate motoarele pornite și elicele învârtindu-se, dar fără cârmă. Și într-o bună zi se va ciocni de ceva și va provoca un dezastru."[88]

Iar de această dată catastrofa nu a întârziat să apară, dar în Germania, și aproape că l-a răsturnat pe kaiser de pe tron. „La început, consternarea, iar mai apoi disperarea și indignarea s-au instaurat în toate cercurile", scria un oficial din anturajul său.[89] Germanii au fost scandalizați și înfuriați că împăratul se făcuse în asemenea hal de râs, mai ales că nu era pentru prima dată. Conservatorilor și naționaliștilor nu le-au plăcut mărturisirile de prietenie cu englezii, iar liberalii și reprezentanții stângii erau de părere că venise vremea ca împăratul și regimul său să intre sub controlul parlamentului. Ca un semn prevestitor, unul dintre puținii oficiali care l-au susținut puternic

pe Wilhelm a fost ministrul prusac al războiului; generalul Karl von Einem l-a asigurat pe kaiser de loialitatea armatei și de faptul că aceasta s-ar fi putut ocupa de Reichstag în caz de necesitate. Bülow și-a apărat fără prea mare tragere de inimă stăpânul în Reichstag, iar Wilhelm, care își continua obișnuitele vizite de toamnă și mergea la vânătoare, a căzut brusc într-o depresie profundă. Ceilalți musafiri trebuie să se fi simțit foarte neliniștiți, căci acesta trecea de la crize de plâns la stări de furie.[90] După cum a spus unul dintre ei: „Când mă uit la Wilhelm al II-lea, am senzația că am în fața mea un bărbat care vede, pentru prima dată în viață, lumea așa cum este ea de fapt."[91] Von Einem, de exemplu, avea impresia că stăpânul lui suferise o traumă și că nu mai avea să fie niciodată acel conducător plin de încredere în sine.[92] Deși furtuna a trecut, iar Wilhelm a rămas pe tron, atât el, cât și monarhia erau mult slăbite. Nu l-a iertat niciodată pe Bülow pentru ceea ce el a considerat a fi o trădare, iar interviul a devenit un motiv în plus pentru a-l demite pe cancelar.

În Marea Britanie, interviul din *Daily Telegraph* a devenit un subiect de discuție în contextul mai larg al unei dezbateri aprinse în cadrul Partidului Liberal aflat la guvernare. Liberalii fuseseră aleși pentru promisiunile lor de reformă economică și socială, în special cele referitoare la pensiile de vârstă, însă acum, din cauza cursei navale, se confruntau cu și mai multe cheltuieli. Cu toate acestea, nu puteau ignora o posibilă amenințare gravă din partea Germaniei și neliniștea sporită a opiniei publice. Amiralitatea abandonase programul său modest din 1907 și ajunsese la concluzia că avea nevoie de cel puțin șase noi *dreadnought*-uri. În decembrie 1908, Primul Lord, Reginald McKenna, a înaintat propunerea cabinetului. Noul prim-ministru, Herbert Asquith, era în favoarea acesteia, dar trebuia să negocieze cu un cabinet profund divizat.

„Economiștii", conduși de doi dintre cei mai interesanți și controversați politicieni ai Marii Britanii moderne, erau cei care se opuneau cel mai fervent creșterii abrupte a bugetului naval. David Lloyd George, politicianul galez de origini modeste și cu vederi radicale, a făcut front comun cu membrul rebel al aristocrației britanice, Winston Churchill, opunându-se unei măsuri pe care amândoi o considerau a fi o cheltuială inutilă și care ar fi amenințat reformele sociale pe care le doreau aplicate. În calitate de ministru de finanțe, Lloyd George trebuia să facă rost de 38 de milioane de lire pentru construcția de *dreadnough*-uri. I-a spus lui Asquith că liberalii începeau să-și piardă susținerea în țară pentru că nu reușiseră să stopeze „cheltuielile enorme pe armament acumulate prin nechibzuința precedesorilor noștri". Lloyd George l-a avertizat cu privire la posibilele consecințe: „Când se vor anunța aceste

18 de milioane de lire pentru flotă, nemulțumirea acestor buni liberali va da naștere unei revolte publice, iar acest parlament nu va mai fi bun de nimic."[93]

Opoziția conservatoare, o mare parte a presei și instituții precum Liga Navală și Comitetul de Apărare al Camerei de Comerț din Londra au exercitat presiuni. La fel și producătorii de armanent, care suferiseră de pe urma crizei din 1908; șantierele navale, spre exemplu, concediaseră ingineri și muncitori. Pe o broșură conservatoare scria: „Marina și șomerii noștri ar putea muri de foame împreună; iar în curând așa va fi dacă nu răsturnați acest guvern".[94] Regele a transmis că își dorea opt *dreadnought*-uri. Și era în acord cu o mare parte a opiniei publice. „*We want eight and we won't wait*" („Vrem opt și nu vom aștepta") — era sloganul popular inventat de un membru conservator al parlamentului.

În februarie 1909, Asquith a reușit să negocieze un compromis, acceptat de cabinet: Marea Britanie avea să înceapă construirea a patru *dreadnought*-uri în următorul an financiar și a încă patru până în primăvara lui 1910, dacă era neapărat nevoie. (Până la urmă, cele patru *dreadnought*-uri suplimentare au fost construite după ce aliații Germaniei, Austro-Ungaria și Italia, și-au demarat propriile programe.) Liberalii au fost de acord, iar guvernul a respins cu ușurință o moțiune de cenzură înaintată de conservatori, care susținea că politica dusă de acesta nu asigura siguranța imperiului. Campania de presă s-a stins treptat, iar atenția publicului s-a concentrat asupra bugetului propus de Lloyd George la sfârșitul lui aprilie 1909. În discursul său, Lloyd George rămăsese un radical, dar totuși unul îngrijorat de poziția Marii Britanii în lume. Bugetul avea menirea de a strânge fonduri pentru a schimba traiul celor săraci, de a purta război împotriva „sărăciei și mizeriei". Cu toate acestea, nu avea nicio intenție de a neglija apărarea țării. „În climatul de irascibilitate ce cuprinsese națiunile, un asemenea gest de o nesăbuință fantastică nu ar fi liberalism, ci nebunie curată. Nu intenționăm să periclităm supremația navală, esențială nu numai existenței noastre ca națiune, ci, după părerea noastră, și intereselor de viață de și moarte ale civilizației occidentale." Pentru a plăti pentru reformele sociale și apărare, a propus creșterea vechilor impozite, de la cele pe alcool până la cele pe deces, și instituirea unora noi, pe terenuri. Cei bogați, inclusiv nobilimea latifundiară, s-au plâns amarnic. Bugetul Poporului, așa cum a ajuns să fie cunoscut, provoca o revoluție în societatea britanică. Moșierii amenințau cu concedierea celor care le luau pământurile, iar ducele de Buccleuch a anunțat că se vedea nevoit să renunțe la abonamentul său anual în valoare de o guinee la clubul local de fotbal. Lloyd George, căruia îi plăceau confruntările, nu era dispus să cedeze. Bogații au vrut cuirasatele, a spus el, iar acum nu voiau

să plătească. Și, în fond și la urma urmei, cât valora aristocrația? „Întreținerea unui duce, cu tot dichisul, costă de două ori mai mult decât un *dreadnought* — iar ducii sunt la fel de periculoși — și trăiesc și mai mult."[95]

În noiembrie 1909, Camera Lorzilor, poate așa cum și intenționase Lloyd George, a respins bugetul, fapt fără precedent, deoarece camera superioară nu mai respinsese niciodată o lege fiscală până atunci. Asquith a dizolvat parlamentul și în alegerile din ianuarie 1910 și-a construit lupta electorală pe această chestiune. Guvernul său a câștigat, chiar dacă cu o mică majoritate, iar în luna aprilie a următorului an, lorzii au avut inteligența să aprobe bugetul. În anul următor, după prelungite tulburări politice, Camera Lorzilor a acceptat legea parlamentară care a pus capăt pentru totdeauna dominanței sale. Spre deosebire de Germania, Marea Britanie a reușit să treacă peste criza financiară și să mențină un ferm control al parlamentului asupra chestiunilor politice. În plus, a câștigat și cursa navală: în momentul izbucnirii Marelui Război, Marea Britanie dispunea de douăzeci de *dreadnought*-uri, față de cele treisprezece ale Germaniei, și avea un avantaj decisiv la toate celelalte categorii de nave.

Cursa navală reprezintă factorul-cheie în înțelegerea tensiunilor tot mai crescute dintre Marea Britanie și Germania. Și rivalitatea comercială, competiția pentru colonii, opinia publică naționalistă au avut un cuvânt de spus, însă acești factori erau prezenți, într-o măsură mai mare sau mai mică, și în relațiile dintre Marea Britanie și Franța, Rusia sau Statele Unite. Însă, în aceste cazuri, nu au contribuit la agravarea suspiciunilor și temerilor care au ajuns să caracterizeze relația anglo-germană din anii antebelici. Lucrurile ar fi putut sta foarte simplu altfel. Înainte de 1914, Germania și Marea Britanie reprezentau, una pentru alta, cel mai mare partener comercial (un exemplu incomod pentru cei care susțin că întărirea schimburilor economice dintre națiuni diminuează posibilitatea izbucnirii unui război între acestea.) Interesele lor strategice s-ar fi putut îmbina extrem de armonios, căci Germania era cea mai mare putere terestră din Europa, iar Regatul Unit cea mai mare forță maritimă.

Însă era evident că odată ce Germania demara construirea unei flote puternice, Marea Britanie avea să se îngrijoreze. Poate că germanii își doreau o flotă care să patruleze oceanele lumii, cum și spuneau adesea, pentru a-și proteja comerțul de peste mări și coloniile, dar și pentru că flotele puternice erau un simbol al unei mari puteri, așa cum sunt armele nucleare astăzi. Britanicii s-ar fi obișnuit cu asta, așa cum au făcut-o în cazul creșterii puterii navale rusești, americane sau japoneze. Ceea ce nu puteau accepta însă erau consecințele geografice. Fie că era concentrată în Marea Baltică sau în

porturile de pe coasta Mării Nordului, flota germană se afla prea aproape de Insulele Britanice. Iar în 1914, după lărgirea canalului Kiel (finalizată în iunie), navele germane puteau evita rutele mai riscante către Marea Nordului ce treceau, pe lângă Danemarca, Suedia sau Norvegia.

În loc să determine Marea Britanie să se arate mai prietenoasă, așa cum plănuise Tirpitz, cursa navală a creat o prăpastie adâncă între Germania și Marea Britanie și a înverșunat elitele și opinia publică din ambele țări. În plus, a convins Marea Britanie că avea nevoie de noi aliați pentru a contrabalansa amenințarea germană. Bülow a avut dreptate când i-a scris lui Tirpitz după Marele Război că deși Germania a fost târâtă în război din cauza „felului neîndemânatic în care am gestionat noi o problemă din Balcani... rămâne totuși întrebarea dacă Franța și în special Rusia ar fi permis să se ajungă la război în condițiile în care opinia publică din Anglia nu ar fi fost atât de indignată de construirea măreților noastre nave".[96]

Și ce s-ar fi întâmplat dacă o parte a fondurilor acordate marinei ar fi fost alocate armatei? Dacă forțele terestre ale Germaniei ar fi fost mai puternice în 1914, dacă armata ar fi dispus de mai mulți bărbați sau mai multe arme, oare ar fi avut succes atacul ei asupra Franței din acea vară? Ce ar fi însemnat acest lucru pentru Europa și cum ar fi schimbat cursul războiului? Cursa navală ridică, de asemenea, problema importanței personalităților în istorie. Cursa nu ar fi fost posibilă în absența unor capacități economice, de producție și tehnologice care să o susțină în ambele țări. Nu ar fi fost posibilă nici în absența sprijinului public. Însă nu ar fi început dacă nu ar fi fost fermitatea și ambiția lui Tirpitz, precum și dorința, dar și puterea kaiserului (căci hibele din constituția germană îi lăsau suficient spațiu de manevră) de a-l susține pe deplin. Când Tirpitz a devenit secretar al marinei, nu exista un lobby puternic printre elitele conducătoare pentru o flotă puternică și nici sprijin public. Amândouă aveau să vină mai târziu, odată cu dezvoltarea marinei.

Din cauza cursei navale, opțiunile Europei de a menține pacea au devenit limitate, iar drumul către război tot mai clar. Prima inițiativă majoră de politică externă a Marii Britanii ca urmare a cursei navale — încercarea ei de a repara relația cu Franța — a fost una de natură defensivă, dar, în retrospectivă, putem observa cu ușurință cum și acest lucru a înclinat balanța în favoarea războiului. Demne de remarcat sunt și ușurința, și frecvența cu care se ajungea să se vorbească în Europa despre posibilitatea războiului, chiar și a unuia generalizat, în orice discuție banală din deceniul de dinainte de 1914.

6

O prietenie puțin probabilă: Antanta Cordială între Franța și Regatul Unit

În 1898, un mic sat cu locuințe din chirpici de pe Nilul Superior, cu un fort în ruine și o mână de locuitori care de-abia supraviețuiau de pe urma agriculturii de subzistență, aproape că a declanșat un război între Franța și Regatul Unit. Fashoda, actualul Kodok din nou-formatul stat al Sudanului de Sud, a devenit scena confruntării dintre ambițiile coloniale franceze și engleze în nordul Africii. Franța, cu ambiția sa de a clădi un mare imperiu care să se întindă de la teritoriile sale de pe coasta de vest a Africii până la Nil, se îndrepta către est, traversând Africa. Marea Britanie, care controla Egiptul și care își însușise interesele Egiptului în Sudan, se îndrepta spre sud, către coloniile deja înființate în Africa de Est. În acest joc de șah desfășurat pe harta Africii, una dintre aceste puteri coloniale era menită să dea mat celeilalte. Jocul era îngreunat și de alți actori care căutau să ia parte la partidă — Italia și Germania —, așa că răgazul de manevră devenea din în ce în ce mai scurt.

Francezii nu îi iertaseră niciodată pe englezi pentru că preluaseră controlul asupra Egiptului în 1882, în urma unor tulburări de amploare în zonă, deși britanicii acționaseră singuri numai din cauza neputinței și nehotărârii afișate de guvernul francez. Cu toate că britanicii se așteptaseră să ocupe doar temporar Egiptul, și-au dat rapid seama că fusese mai ușor să intre în conflict, decât să iasă din el. Odată cu trecerea anilor, extinderea administrației britanice în regiune a adâncit supărarea francezilor. Pentru Germania, Egiptul era un atu convenabil care menținea disensiunile dintre Franța și Marea Britanie. În Franța, un lobby colonial activ amintea politicienilor și publicului francez de legăturile istorice dintre Paris și Egipt — Napoleon cucerise această țară, iar canalul Suez fusese construit de marele inginer francez Ferdinand de Lesseps — și cerea ca Franța să obțină colonii în alte regiuni drept compensație.

6. După 1900, între Franța și Regatul Unit s-a înfiripat o prietenie nouă și neașteptată — Antanta Cordială —, temerea comună afișată de ambele state față de puterea germană în ascensiune ajutându-le să depășească vechile animozități. Eduard al VII-lea a cucerit opinia publică franceză în urma unei vizite încununate de succes efectuate la Paris în 1903. În imagine sunt înfățișați Eduard, îmbrăcat în port tradițional francez, și președintele Loubet, în cel englez, sub deviza „Anglia și Franța pentru totdeauna!" Pe margine, plăcile ce poartă numele marilor bătălii ale trecutului de la Waterloo și Crecy sunt decorate cu ramuri de măslin, iar pe stindardul de sus este scris „Pace, Onoare, Victorie".

Marocul, situat lângă colonia franceză Algeria, era o alternativă îmbietoare, iar Sudanul, pierdut în favoarea Egiptului în 1885, când o forță anglo-egipteană condusă de generalul Charles Gordon fusese înfrântă de Mahdi, o alta.

În 1893, un inginer francez a trezit interesul guvernului țării sale când a arătat că digurile de pe Nilul Superior ar fi putut provoca tot soiul de probleme în aval, în Egipt. Parisul a luat decizia de a trimite un detașament care să revendice Fashoda și teritoriile învecinate.

Potrivit planului, un mic regiment condus de maiorul Jean-Baptiste Marchand avea să înainteze în secret spre est, pornind din colonia franceză a Gabonului de pe coasta de vest a Africii. În caz de nevoie, conducătorii expediției ar fi pretins că sunt călători interesați doar de simpla explorare a posibilităților comerciale locale. Mica trupă urma să revendice Fashoda înainte ca britanicii să prindă de veste ce se petrece. Francezii credau probabil că aveau să găsească aliați în regiune, poate chiar pe victoriosul Mahdi și armata sa din Sudan. Acest lucru ar fi putut duce la organizarea unei conferințe internaționale pentru stabilirea granițelor de-a lungul Nilului Superior și redeschide chestiunea referitoare la controlul asupra Egiptului. Din păcate pentru francezi, lucrurile au luat o întorsătură deosebit de proastă. În primul rând, expediția a fost amânată din diverse motive, iar regimentul a fost detașat de-abia în martie 1897. În al doilea rând, lobby-ul colonial francez și ziarele favorabile acestei cauze au dezbătut public perspectivele expediției și au oferit cu amabilitate hărți cu mult timp înainte ca detașamentul să pornească la drum, așa că britanicii au avut la dispoziție timp suficient pentru a se pregăti. Chiar înainte ca Marchand să se îndrepte spre Brazzaville, guvernul britanic a avertizat că înaintarea francezilor spre Nil ar fi fost văzută ca o acțiune neprietenoasă.[1] În al treilea rând, împăratul Menelik, conducătorul statului african independent Etiopia, care acceptase ca regimentele franceze să trimită întăriri către vest, la Fashoda, traversând teritoriul țării sale, nu s-a ținut de cuvânt, iar neștiutorii francezi au fost trimiși pe rute ocolitoare extrem de lungi.[2]

Timp de un an și jumătate, Marchand și alți șapte ofițeri francezi, împreună cu 120 de soldați senegalezi, au străbătut anevoios Africa. Însoțiți de hamali, tocmiți de multe ori pe parcurs și obligați să ia parte la expediție, francezii au cărat după ei 10 tone de orez, 5 tone de conserve de vită, 1 tonă de cafea, 1 300 de litri de vin roșu, precum și șampanie pentru a sărbători succesul preconizat. Expediția era echipată cu cantități importante de muniție, un mic vapor (pe care hamalii trebuiau să-l care dezasamblat, la un moment dat străbătând și 200 de kilometri de savană), precum și cadouri pentru localnici — care de cele mai multe ori se ascundeau la vederea străinilor — ca, de exemplu, 16 tone de mărgele colorate și 70 000 de metri de pânză colorată. În plus, mai aveau la ei un pian mecanic, un steag francez și semințe de legume.[3]

La sfârșitul verii lui 1898, când expediția Marchand ajunsese în apropiere de Fashoda și Nil, britanicii știau deja prea bine încotro se îndrepta și care îi erau intențiile. Pe când francezii se instalau la Fashoda, englezii aveau deja o armată care înainta la sud de Egipt, sub comanda generalului Horatio

Herbert Kitchener, cu ordin să recucerească Sudanul. (Tânărul Winston Churchill se alăturase și el trupelor, în calitate de corespondent de război.) Pe 2 septembrie, forțele britanice și egiptene au repurtat o victorie covârșitoare asupra armatei lui Mahdi, la Omdurman, lângă Khartoum. Apoi Kitchener a deschis ordinele sigilate primite de la Londra și a aflat că trebuia să se deplaseze, de-a lungul Nilului, spre sud, la Fashoda, și să-i convingă pe francezi să se predea. A ajuns la Fashoda pe 18 septembrie cu cinci canoniere și o armată care îi depășea numeric pe francezi.

La Fashoda, relațiile dintre cele două state au fost amicale. Englezii au fost impresionați de felul în care se instalaseră francezii în localitate, cu grădinile lor de flori și legumele pe care le sădiseră, în special fasolea verde. Francezii au fost încântați să primească ziare recente de acasă, deși s-au îngrozit când au aflat de afacerea Dreyfus, care dezbina acum Franța: „La o oră după ce am deschis ziarele din Franța, tremuram și ne podidiseră lacrimile", a povestit unul dintre membrii expediției. Kitchener i-a oferit lui Marchand whisky cu apă minerală. („Unul dintre cele mai mari sacrificii pe care le-am făcut vreodată pentru țara mea a fost să beau acel alcool tulbure îngozitor", a mărturisit mai târziu francezul.) Ambele state au revendicat politicos, dar ferm teritoriul înconjurător și au refuzat să se predea.[4]

Vestea cu privire la acest impas a călătorit rapid spre nord cu ajutorul vapoarelor și telegrafului. La Londra și Paris, reacțiile au fost mult mai puțin temperate decât la fața locului. Pentru Regatul Unit și, bineînțeles, Franța, confruntarea de la Fashoda era încărcată de o îndelungată și tumultuoasă istorie comună. Hastings, Agincourt, Crécy, Trafalgar, Waterloo, William Cuceritorul, Ioana d'Arc, Ludovic al XIV-lea, Napoleon, toate acestea formau, pe coasta estică a Canalului Mânecii, o imagine a unui Albion perfid, iar pe cea vestică, a unei Franțe trădătoare. Iar Fashoda se înscria în lunga luptă pentru dominație mondială începută încă din secolul al XVI-lea. De la fluviul Sfântul Laurențiu și până în Bengal, forțele britanice și franceze se luptaseră pentru imperiile lor. Vechea rivalitate fusese reînviată de recenta concurență: din Egipt, bineînțeles, dar și din diverse zone ale Imperiului Otoman aflat în declin. Cele două țări s-au confruntat și în Asia — unde Imperiul Francez din Indochina și cel Britanic din India se războiau în statul încă independent Siam —, în Africa de Vest și în insula Madagascar din Oceanul Indian, pe care francezii o ocupaseră în 1896 în pofida protestelor britanice. În toamna lui 1898, în timpul crizei din Fashoda, ziarele franceze titrau: „Nu ne predăm în fața Angliei", în timp ce publicațiile din Regatul Unit avertizau că nu vor mai accepta tertipurile francezilor. „Dacă cedăm astăzi, mâine ne vom lovi de pretenții încă și mai absurde", scria *Daily Mail*.[5]

În spatele cortinei, în ambele state era agitație mare în departamentele guvernamentale și se elaborau strategii de război pentru cazuri de necesitate. Britanicii luau în calcul avantajele unui atac asupra bazei navale franceze de la Brest și își puneau în stare de alertă Flota Mediteraneeană. De la Paris, Thomas Barclay, un cunoscut jurnalist și om de afaceri britanic, auzea zvonuri cum că primarilor din porturile situate de-a lungul canalului li se ordonase să rechiziționeze biserici pentru a fi transformate în spitale. Barclay a scris, de asemenea, un articol pentru ziarul local în limba engleză, în care explica ce îi așteptă pe cetățenii britanici din Franța în cazul izbucnirii unui război. Ambasadorul britanic avertiza cu privire la o posibilă lovitură militară împotriva guvernului francez deja instabil; dacă militarii ar prelua puterea, aceștia ar putea considera un război cu Marea Britanie, benefic pentru a unifica astfel țara.

Regina Victoria i-a mărturisit lui Salisbury: „nu aș putea consimți la declanșarea unui război pentru o miză atât de mică și meschină" și l-a îndemnat să găsească o cale de a ajunge la un compromis cu francezii. Salisbury a apreciat corect că francezii nu își doreau izbucnirea unui război.[6] La începutul lunii noiembrie, francezii au acceptat să retragă expediția lui Marchand din Fashoda (motivul oficial invocat a fost grija pentru sănătatea trupelor). Marchand a refuzat oferta de a călători la bordul unui vapor britanic și expediția a pornit pe jos către est, ajungând, șase luni mai târziu, la Djibouti, pe coasta Oceanului Indian. (Fashoda rămâne și astăzi o așezare săracă, dar mult mai populată ca urmare a refugiaților ajunși în zonă după războaiele civile și foametea din Sudan).

În anul următor, când a izbucnit Războiul Burilor, opinia publică franceză a aclamat republicile sud-africane. Absolvenții anului 1900 de la Academia Militară Saint-Cyr s-au autointitulat promoția Transvaal.[7] Ambasadorul britanic la Paris îi raporta cu tristețe lui Salisbury că opinia publică franceză jubila la necazurile Regatului Unit. „Sunt sigur că Excelența Sa va împărtăși sentimentele pe care această situație dureroasă nu are cum să nu le provoace Reprezentantului Reginei într-o țară care pare să-și fi pierdut mințile de gelozie, ranchiună și resentimente."[8] Félix Faure, președintele francez, i-a mărturisit unui diplomat rus că Marea Britanie, și nu Germania era principalul inamic al țării sale și că, de ambele părți ale Canalului Mânecii, se purtau discuții cu privire la un posibil război.[9]

Criza din Fashoda și consecințele ei au lăsat în urmă amărăciune de ambele părți, dar au avut și un efect util. Ca și în cazul Crizei Rachetelor din Cuba din 1962, eventualitatea unui război deschis îi înspăimânta pe protagoniști și capetele mai limpezi au început să caute posibilități de a evita pe

viitor asemenea confruntări periculoase. În Marea Britanie, politicieni precum Chamberlain sau Balfour, care doreau ieșirea din izolaționism, nu aveau preferințe deosebite cu privire la posibilii aliați. Asemenea marelui lor predecesor, lordul Palmerston, ei credeau că Marea Britanie nu avea aliați sau dușmani permanenți, ci doar interese permanente. După cum a declarat Chamberlain: „Dacă trebuie să renunțăm la ideea sa, cea a unei alianțe firești cu Germania, atunci Anglia ar putea foarte bine să cadă la înțelegere cu Rusia sau cu Franța".[10] Baronul Eckardstein, diplomatul german ale cărui memorii sunt o lectură plăcută, dar prea puțin demnă de încredere, se prea poate să fi spus totuși adevărul când a susținut că ar fi surprins, la începutul anului 1902, o conversație între Chamberlain și noul ambasador francez la Londra, Paul Cambon. „În timp ce fumam și beam cafea, după cină, i-am văzut deodată pe Chamberlain și pe Cambon ducându-se în salonul de biliard. I am privit și am băgat de seamă că au purtat o discuție deosebit de însuflețită timp de fix 28 de minute. Bineînțeles că nu am putut să-mi dau seama ce-și spuneau, dar am auzit două cuvinte: «Maroc» și «Egipt»."[11]

În mod cert, Franței îi era mult mai greu să-și imagineze o prietenie cu un dușman atât de vechi precum era Marea Britanie. Dacă englezii erau îngrijorați cu privire la poziția lor pe plan mondial, francezii în schimb erau deosebit de conștienți de propriul declin și actuala lor vulnerabilitate. Acest lucru le alimenta nemulțumirile și sporea suspiciunile față de Regatul Unit. Amintirile gloriei de mult apuse și umilințele suferite în trecut pot fi o povară grea; francezii cunoscuseră triumful în timpul îndelungatei domnii încununate de glorie a lui Ludovic al XIV-lea, când Franța dominase Europa, iar civilizația franceză, de la filosofie până la modă, servise drept model pentru întregul continent. În plus, mai recent, monumentele, picturile, cărțile și străzile purtând numele lui Napoleon din aproape fiecare oraș francez aminteau Franței de faptul că Napoleon și armatele sale cuceriseră aproape toată Europa. Deși imperiul se sfârșise odată cu Bătălia de la Waterloo, Franța rămăsese o mare putere, având capacitatea de a influența politicile mondiale. Un alt Napoleon, nepot al celui dintâi, și o altă bătălie aduseseră o schimbare dramatică.

În 1870, împăratul Napoleon al III-lea condusese Franța într-o luptă soldată cu o înfrângere devastatoare la Sedan în fața Prusiei și a alianței sale de state germane. Și, după cum au remarcat francezii cu amărăciune, nicio țară nu venise în ajutorul Franței — încă un blam la adresa Regatului Unit. La finalul Războiului Franco-Prusac, în timp ce Franța se străduia să pună pe picioare un nou regim funcțional, iar francezii se luptau între ei, Bismarck impusese o pace cu termeni grei: Franța trebuia să accepte ocupația prusacă

până la plata unor costisitoare reparații de război (mai costisitoare, s-a susținut, decât cele plătite ulterior de Germania Franței după Primul Război Mondial) și a pierdut cele două provincii de la granița sa de est, Alsacia și Lorena. O ultimă umilință a fost încoronarea regelui prusac ca împărat german în Sala Oglinzilor de la Versailles, ce-i aparținuse lui Ludovic al XIV-lea. „Europa a pierdut o amantă și a câștigat un stăpân", a declarat un jurnalist britanic, a cărui formulare a rămas celebră. La Bruxelles, un diplomat rus a privit lucrurile mai în perspectivă: „Mi se pare că pe 2 septembrie [când armata franceză s-a predat la Sedan] s-a așezat piatra de temelie a unei viitoare alianțe franco-ruse."[12]

În anii ce au urmat, și până la înlăturarea sa în 1890, Bismarck a depus eforturi asidue pentru a se asigura că Franța nu avea să fie capabilă să se răzbune. A jucat cărțile diplomației așa cum numai el putea să o facă, schimbând alianțele una după alta, înclinând când către o putere, când către alta, făcând promisiuni, ispitind sau amenințând, totul pentru a menține Germania în centrul relațiilor internaționale și pentru a izola și priva Franța de prieteni. Rusia, care era, de asemenea, amenințată de ascensiunea unei Germanii puternice în inima Europei și care, asemenea Franței, se învecina pe kilometri întregi cu această nouă țară, se putea alia cu Parisul, dar Bismarck a profitat în mod inteligent de conservatorismul conducătorilor ruși pentru a atrage țara într-o alianță tripartită, Alianța celor Trei Împărați (Dreikaiserbund), împreună cu Austro-Ungaria, la rândul ei o mare putere conservatoare. Și în momentul în care rivalitățile dintre Rusia și Austro-Ungaria au ajuns să amenințe această alianță, în 1887 a negociat un Tratat secret de Reasigurare cu Rusia, cel pe care, în mod nechibzuit, Germania nu avea să-l reînnoiască în 1890.

Bismarck a făcut, de asemenea, promisiuni Franței, asigurând-o de legături comerciale extinse cu Germania, spre exemplu. Băncile franceze și germane au cooperat îndeaproape pentru a împrumuta bani Americii Latine sau Imperiului Otoman. Comerțul dintre cele două țări a crescut atât de mult, încât la un moment dat se vorbea chiar de o uniune vamală. (Pentru aceasta aveau să mai aștepte însă câteva decenii bune.) Bismarck i-a susținut, de asemenea, pe francezi în achiziționarea de colonii în Africa de Vest sau Orientul Îndepărtat, în ceea ce avea să devină Indochina Franceză. A sprijinit acțiunile Franței în fostele teritorii otomane din Africa de Nord, i-a acordat susținere și când a înființat un protectorat, o formă mai mascată de imperialism, în Tunisia în 1881, și a privit de la distanță extinderea influenței franceze în Maroc. Cu puțin noroc, calculase Bismarck, construirea Imperiului Francez avea să provoace confruntări între Franța și Regatul Unit, precum

și între Franța și Italia; sau cel puțin avea să prevină o încălzire a relațiilor între acestea. Iar dacă francezii se concentrau pe interesele lor coloniale, atunci probabilitatea de a cădea pradă resentimentelor pricinuite de înfrângerea suferită în fața Germaniei și de pierderea celor două provincii era mai mică.

La Paris, statuia din Place de la Concorde, ridicată în onoarea orașului Strasbourg, capitala Alsaciei, era acoperită cu un voal negru de doliu, comemorând pierderea. Aceasta era deplânsă în muzică, literatură și arte, și chiar și pe câmpurile de luptă, unde se țineau anual ceremonii. Citind manualele școlare, elevii francezi învățau că Tratatul de la Frankfurt, care a pus capăt Războiului Franco-Prusac, stabilea „un armistițiu, nu o pace; motiv pentru care, din 1871, întreaga Europă este în permanență înarmată".[13] Apelativul „prusac" era în Franța o insultă îngrozitoare. Patrioții francezi se îngrozeau la gândul că Alsacia și sudul Lorenei — de o importanță deosebită, căci aici se născuse Ioana d'Arc — purtau acum numele de Elsass și Lothringen și că noua graniță era delimitată de posturi de strajă și fortărețe. În fiecare an, promoția care absolvea școala de cavalerie a armatei franceze vizita granița, în locul în care aceasta traversa munții Vosgi, pentru a examina panta pe care urma să lanseze atacul în momentul în care avea să izbucnească din nou războiul între Franța și Germania.[14] La douăzeci și șase de ani după înfrângerea Franței, Paul Cambon se plimba prin grădinile Versailles-ului cu fratele său Jules, de asemenea diplomat, și își aducea aminte cu durere de umilința la care Germania supusese Franța: „este ca o rană ce nu se vindecă".[15]

Cu toate acestea, cu trecerea timpului, rana se vindeca. Deși puțini francezi erau dispuși să renunțe definitiv la ideea recuperării Alsaciei și Lorenei, majoritatea accepta că Franța nu-și putea permite un alt război în viitorul apropiat. După cum spunea în 1887 și viitorul lider socialist Jules Jaurès: „nici război, nici renunțare". Cu câteva excepții notabile, tânăra generație care ajungea la maturitate în anii 1890 și 1900 nu mai nutrea resentimente atât de puternice pe tema pierderii Alsaciei și Lorenei și nu își mai dorea cu înflăcărare să se răzbune pe Germania. O minoritate naționalistă gălăgioasă, printre care se număra și generalul Georges Boulanger — supranumit „Général Revanche" —, cerea guvernului să ia măsuri concrete, dar în general nu mergea atât de departe încât să militeze pentru război. Boulanger și-a discreditat propria cauză după o tentativă eșuată de lovitură de stat în 1889, în urma căreia a fugit în Belgia, unde s-a și sinucis un an mai târziu pe mormântul amantei sale. După cum a remarcat și Adolphe Thiers, primul președinte interimar francez după catastrofa din 1870–1871: „Cei care vorbesc despre răzbunare și revanșă sunt nechibzuiți, impostori în ale patriotismului, iar spusele lor nu au niciun răsunet. Oamenii onești, patrioții

adevărați, își doresc pacea și lasă viitorului îndepărtat responsabilitatea de a ne hotărî destinele. Eu, unul, îmi doresc pacea." Acest sentiment pare să fi fost larg împărtășit de ulteriorii conducători ai Franței, chiar dacă nu îndrăznea nimeni să îi dea glas prea des de teama unui atac din partea dreptei naționaliste. Și publicul larg, cel puțin până la reînvierea naționalismului din anii ce au precedat 1914, părea să fie în mare parte lipsit de entuziasm, ba chiar temător cu privire la eventualitatea unui alt război, fie el și în scopul recâștigării Alsaciei și Lorenei.[16] Intelectualii luau în râs visul unei aventuri militare. „Eu personal nu mi-aș da nici degetul mic de la mâna dreaptă pentru aceste teritorii de mult uitate", scria remarcabilul intelectual Remy de Gourmont în 1891. „Am nevoie de el ca să-mi scrumez țigara."[17] Sentimentele pacifiste și antimilitariste luau avânt îndeosebi în cercurile de stânga și cele liberale. În 1910, un alt politician, asemenea lui Thiers pe partea dreaptă a eșichierului politic, a expus prudent poziția Franței cu ocazia unei ceremonii de comemorare a celei de a patruzecea aniversări a unei alte înfrângeri importante a francezilor în Războiul Franco-Prusac. Raymond Poincaré, care avea să fie președintele Franței la data izbucnirii Primului Război Mondial și care provenea din acea parte a Lorenei care încă aparținea Franței, a spus: „Franța își dorește în mod sincer pacea. Nu va întreprinde niciodată nimic pentru a o perturba. Pentru a o menține, va face întotdeauna tot ce este compatibil cu demnitatea ei. Dar pacea nu ne condamnă nici la uitare, nici la trădare."[18]

În deceniile ce au urmat anului 1871, francezii aveau nenumărate motive de îngrijorare pe plan intern. Animozitățile existente încă de la Revoluție și din epoca napoleoniană — dintre cler și anticlericali, dintre regaliști și republicani, dintre stânga și dreapta, dintre revoluționari, conservatori și reacționari — continuau să dezbine societatea franceză și să submineze legitimitatea fiecărei forme de guvernare. Într-adevăr, chiar și în 1989, când Franța a aniversat bicentenarul Revoluției, au existat dezacorduri profunde cu privire la semnificația acesteia și felul în care trebuia să rămână în memoria colectivă. A Treia Republică, născută din înfrângere și război civil, contribuia și ea la această dezbinare. Noul Guvern Provizoriu nu numai că a trebuit să facă pace cu victorioasa Germanie, dar fusese nevoit să facă față și Comunei din Paris, care preluase puterea în numele Revoluției. În final, guvernul a deschis focul împotriva comunarzilor, lucru care avea să stigmatizeze pe veci a Treia Republică; după numai o săptămână de lupte violente, baricadele au fost demolate, Comuna dizolvată, iar ultimii rebeli executați în cimitirul Père Lachaise.

Noua republică părea și mai fragilă decât Prima Republică din 1792, desființată de Napoleon după doisprezece ani, sau decât a Doua, care avusese

parte de aceeași soartă, la intervenția nepotului acestuia în 1851, după numai trei ani. Cea de-a Treia Republică avea nenumărați dușmani, de la comunarzii de stânga până la monarhiștii de dreapta, și doar câțiva prieteni. După cum a mărturisit Gustave Flaubert: „Eu apăr sărmana Republică, dar nu cred în ea."[19] Și, într-adevăr, uneori nici măcar politicienii republicani nu păreau să creadă în ea, căci își obțineau posturile în guvern prin tot soiul de tertipuri — între 1871 și 1914, Franța a avut cincizeci de ministere diferite — și mult prea des păreau să fie interesați doar de ce puteau obține de la acea Republică pe care cetățenii ajunseseră să o numească Târfa sau Republica Cârdășiilor. În 1887, s-a descoperit că ginerele președintelui vindea distincții, chiar și ordinul național Légion d'Honneur; o vreme termenul *vieux décoré* a fost considerat o insultă. În 1891–1892, Panama Canal Company a intrat în faliment, înghițind odată cu sine milioane de franci și reputațiile faimoșilor de Lesseps și Gustave Eiffel, arhitectul faimosului turn, dar și ale altor zeci de deputați, senatori și miniștri. Cel puțin, moartea președintelui Faure în brațele amantei sale a provocat un alt soi de scandal. Nu era de mirare că în Franța oamenii erau în căutarea unui erou, unui bărbat care să intre călare în guvern și să dea afară toată acea gloată sordidă. Cu toate acestea, chiar și oamenii de genul acesta au dat greș, de la mareșalul MacMahon, care, în calitate de președinte, a încercat să reinstaureze monarhia (o caricatură de la acea vreme titra: „Cel puțin calul arată inteligent"), până la ghinionistul Boulanger.

Cel mai nociv scandal pentru a Treia Republică a fost însă de departe Afacerea Dreyfus, care, în esență, se rezuma la o chestiune foarte simplă: fusese căpitanul Alfred Dreyfus, din statul-major al armatei, condamnat pe bună dreptate sau nu pentru transmiterea unor secrete militare franceze Germaniei? Pe de altă parte însă, afacerea era complicată de detalii ce implicau falsuri, minciuni, ofițeri de armată corecți, dar și corupți, și o serie întreagă de suspecți. Dreyfus, care fusese condamnat pe nedrept, pe baza unor mărturii inventate, a dat dovadă de un stoicism și o forță morală extraordinare în fața dizgrației publice și a unei pedepse îngrozitoare, în timp ce autoritățile militare, în special cele din statul-major, și guvernul au afișat, ca să nu spunem mai mult, o ostilitate evidentă în a investiga un caz care devenea din ce în mai neîntemeiat. Într-adevăr, anumiți membri ai statului-major au încercat să fabrice noi dovezi împotriva lui Dreyfus, dându-și ulterior seama, la fel ca în cazul scandalului Watergate care a avut loc mulți ani mai târziu în Statele Unite, că încercarea de a ascunde infracțiunile inițiale nu făcea decât să-i afunde și mai adânc în mocirla conspirației criminale.

Afacerea a mocnit ceva vreme, dar în 1898 a devenit o chestiune publică. Dreyfus fusese condamnat în pripă de o curte marțială și trimis în

1894 în colonia penitenciară franceză de pe Insula Diavolului din Atlantic, în largul coastei Americii de Sud. Familia și o mână de susținători convinși de inocența sa au făcut presiuni pentru a redeschide cazul. I-a ajutat faptul că încă se transmiteau secrete militare Germaniei și au continuat să nutrească speranțe când colonelul Georges Picquart, însărcinat cu investigarea celui de-al doilea trădător, a conluzionat că adevăratul vinovat de spionaj era desfrânatul comandant Ferdinand Esterhazy și că acțiunile armatei în instanță împotriva lui Dreyfus au fost o eroare a justiției. În fața acestui rezultat nedorit, autoritățile militare și susținătorii lor din guvern au considerat că indiferent care ar fi fost greșeala în condamnarea lui Dreyfus armata nu-și putea permite să-și întineze prestigiul și reputația. Prin urmare, drept recompensă, Picquart a fost trimis în Tunisia, unde armata spera să îl vadă putrezind, și, când acesta a refuzat să părăsească țara, a fost demis, arestat și condamnat pe motive care s-au dovedit la fel de neîntemeiate precum cele din cazul Dreyfus.

În ianuarie 1898, când această afacere începea deja să iște interes în rândurile publicului, Esterhazy a fost judecat de o curte marțială și achitat. Două zile mai târziu, marele scriitor Émile Zola și-a publicat faimoasa scrisoare, „J'Accuse", adresată președintelui Faure, în care a expus circumstanțele cazului și a acuzat armata și guvernul de o mușamalizare scandaloasă. I-a acuzat, de asemenea, de oponenții lui Dreyfus că s-ar fi folosit de faptul că Dreyfus era evreu pentru a declanșa sentimente de antisemitism și că au subminat republica și libertățile acesteia. Și toate acestea, a continuat el, aveau loc într-o perioadă în care Franța se pregătea pentru marea Expoziție de la Paris, care avea să celebreze un secol de adevăr și libertate. După cum a arătat pe un ton provocator și în scrisoarea sa, Zola se aștepta să fie acuzat de calomnie. Guvernul, cu unele ezitări, l-a îndatorat. Zola a fost judecat și condamnat pentru insulte aduse armatei, însă a fugit în Anglia înainte de a fi arestat.

Acum afacerea se transformase deja într-o criză politică majoră, iar societatea franceză era divizată între susținătorii lui Dreyfus, dreyfusarzii, și oponenții lui, antidreyfusarzii. Radicalii, liberalii, republicanii, anticlericalii (categorii care adesea se întrepătrundeau) făceau parte din prima tabără, în timp ce regaliștii, conservatorii, antisemiții, susținătorii Bisericii și ai armatei făceau parte din cea de-a doua. Dar departajarea nu era întotdeauna atât de clară: familii, prieteni, colegi de breaslă ajunseseră toți să fie dezbinați din acest motiv. „Acest război de cinci ani s-a purtat în ziare, în curțile de judecată, în sălile de spectacol, în biserici și chiar pe străzile publice", scria Thomas Barclay, jurnalistul și omul de afaceri britanic.[20] O cină de familie s-a sfârșit la tribunal când un ginere antidreyfusard și-a pălmuit soacra care

îl susținea pe Dreyfus. Soția lui a cerut divorț. Printre artiști, Pissarro și Monet erau dreyfusarzi, Degas și Cézanne erau în tabăra adversă. Consiliul editorial al unei reviste de ciclism s-a dizolvat, iar membrii antidreyfusarzi ai acestuia și-au înființat propria revistă, dedicată automobilului. În februarie 1899, Paul Déroulède, un provocator de dreapta și notoriu antidreyfusard, a încercat să pună la cale o lovitură împotriva dreyfusardului Émile Loubet, care tocmai fusese ales președinte al Franței, urmând să-i succeadă lui Faure. Déroulède era mai degrabă un bun agitator decât conducător, așa că încercarea a eșuat. În acea vară însă, un antidreyfusard a zdrobit cu bastonul pălăria lui Loubet la cursele de cai de la Auteuil.[21]

Deși moderații din ambele tabere erau din ce în ce mai îngrijorați cu privire la viitorul republicii, stingerea acestei afaceri s-a dovedit a fi dificilă. În 1899, Picquart a fost eliberat din închisoare și Dreyfus a fost adus înapoi de pe Insula Diavolului pentru a fi rejudecat de o altă curte marțială. Pasiunile generate de acest caz au căpătat o asemenea amploare, încât în momentul în care avocatul lui Dreyfus a fost împușcat în spate de un atacator (care nu a fost prins niciodată, de altfel), trecătorii din conservatorul oraș Rennes au refuzat să îl ajute. Dreyfusarzii vorbeau pe ascuns despre o conspirație de dreapta. Deși de această dată verdictul judecătorilor nu a fost unanim, Dreyfus a fost găsit din nou vinovat, cu circumstanțe atenuante. Verdictul și grațierea finală acordată de Loubet au fost prea mult pentru oponenții săi, dar prea puțin pentru susținători. Dreyfus a cerut o rejudecare a procesului, pe care a obținut-o în 1906. Curtea de Apel a anulat verdictul, iar Dreyfus a fost reprimit în armată. La fel și Picquart. Acesta a murit într-un accident de vânătoare în ianurie 1914, Dreyfus însă, care se retrăsese din armată, s-a reînrolat și a luptat în Primul Război Mondial. A murit în 1935.

A Treia Republică, poate spre surprinderea tuturor, a supraviețuit acestei crize. Era mult mai stabilă decât părea și avea un avantaj: nenumărați francezi, oricât de dezbinați ar fi fost, nu voiau să rişte un nou război civil. În plus, avem de-a face cu o continuitate mai profundă decât ar părea la prima vedere. Deși guvernele se schimbau des, la conducere răsăreau aceleași nume. Când Georges Clemenceau, ferocele politician și jurnalist cu vederi radicale, care a deținut câteva funcții importante înainte de și în timpul Primului Război Mondial, a fost acuzat că și-ar fi făcut o meserie din dizolvarea guvernelor, acesta a replicat: „Am dizolvat un singur guvern. Toate sunt la fel."[22] Funcționarii civili asigurau și ei o continuitate. Într-adevăr, căpătau o autonomie și o influență considerabile pe măsură ce guvernele se tot schimbau.

La Quai d'Orsay, sediul Ministerului de Externe, și printre diplomații francezi aflați în misiune în străinătate, sentimentul general era unul de dispre față de politicieni și reținere în a accepta ordine de la ei. Cu câteva excepții miniștrii de externe nu erau interesați de politica externă sau nu stăteau în funcție suficient de mult timp pentru a înțelege. Parlamentul francez, ai cărui membri erau preocupați să-și asigure un loc în guvern sau de lupta politică, ofereau prea puțină supraveghere susținută.[23] Comisia responsabilă cu afa cerile externe și coloniale era ineficientă și pasivă. Putea cere documente de la Quai d'Orsay sau audiențe la ministru, dar era neputincioasă în caz de refuz, așa cum se întâmpla adesea. Politicianul (și importantul dreyfusard) Joseph Reinach s-a plâns ambasadorului britanic: „Cei patruzeci și patru de membri ai săi bârfesc mult; povestesc informații confidențiale nevestelor, amantelor sau prietenilor apropiați, care la rândul lor bârfesc și ei."[24] Presa franceză avea în general mai multe informații și influență decât parlamentul francez. Cum aproape jumătate din miniștrii de externe din timpul celei de-a Treia Republici fuseseră la rândul lor jurnaliști la un moment dat în viață, ei înțelegeau prea bine cât de utilă sau periculoasă putea fi presa.

Afacerea Dreyfus a avut însă repercusiuni de durată. Vechile disensiuni din societatea franceză s-au accentuat și au fost alimentate de noi nedreptăți. Mulți dintre simpatizanții dreptei își exprimau deschis disprețul față de valorile republicane și liberale, iar ostilitatea stângii față de tradiție, religie și armată a fost la rândul ei întărită. Cei cu vederi radicale s-au folosit de această afacere pentru a aduce armata, pe care o vedeau pe nedrept ca fiind nimic mai mult decât un depozitar de conservatorism și un cuib al aristocraților nereformați, sub control. Ofițerii suspectați că nu ar fi împărtășit punctul de vedere republican corect erau demiși, iar promovările, în general la nivelurile cele mai înalte, au început să depindă din ce în ce mai mult de afilierile politice și de relații. Prin urmare, a fost afectat moralul armatei, iar prestigiul acesteia a scăzut și mai mult. În mare parte, familiile respectabile nu doreau ca fiii lor să îmbrățișeze o carieră militară. În deceniul de dinaintea Primului Război Mondial, numărul și calitatea candidaturilor pentru corpul de ofițeri au scăzut dramatic. În 1907, Adolphe Messimy, viitor ministru de război, care la acea vreme era unul dintre criticii cei mai acerbi ai armatei, a declarat în parlament că tuturor ofițerilor părea să le lipsească o bună educație elementară. În mod evident, armata nu făcea prea multe ca să îmbunătățească acest lucru. Planul de învățământ pentru ofițeri, chiar și la nivelul unităților de elită, era încropit, depășit și incoerent. În plus, mult prea des era recompensată conformarea le reguli, iar talentul era trecut cu vederea. În ajunul războiului, armata franceză era prost condusă, mult prea birocratică și

reticentă la idei și tehnici noi. „Democrațiile sunt instabile", scria generalul Emile Zurlinden, una dintre persoanele cu cele mai ferme principii dintre cei care încercaseră, dar eșuaseră să găsească o soluție cazului Dreyfus. „Au tendința de a-i privi cu ochi suspicioși pe cei care ies în evidență prin talent și comportament, și nu pentru că nu le recunosc calitățile și prestația, ci pentru că se tem pentru republică."[25]

Afacerea Dreyfus a avut și ramificații internaționale. De ambele părți existau oameni care credeau că afacerea era parte a unei conspirații internaționale mai mari. Un naționalist cunoscut a dat glas suspiciunilor dreptei în momentul în care a afirmat că „o mână de francmasoni, evrei și străini încearcă să dea țara noastră pe mâna englezilor și germanilor discreditând armata".[26] Dreyfusarzii anticlericali, pe de altă parte, considerau că în această afacere era implicat papa, care acționa în special prin iezuți. În afara Franței, această afacere a avut un efect deosebit de regretabil mai ales asupra opiniei publice britanice într-o perioadă în care relațiile dintre Franța și Regatul Unit erau deja tensionate din cauza crizei din Fashoda și, mai târziu, a Războiului Burilor, declanșat în 1899, la scurt timp după rezultatul nesatisfăcător al noului proces al lui Dreyfus. Britanicii erau în general dreyfusarzi și în mare parte considerau că acest episod era o dovadă nouă (dacă mai era nevoie de dovezi) a neseriozității și turpitudinii morale a francezilor. 50 000 de oameni au luat parte la un miting în Hyde Park pentru a-și arăta sprijinul pentru Dreyfus. Regina Victoria și-a trimis ministrul de justiție să urmărească lucrările procesului și i s-a plâns lui Salisbury de „sentința scandaloasă și cumplită emisă împotriva sărmanului martir Dreyfus". În semn de protest, și-a anulat vacanța anuală din Franța și nenumărați supuși i-au urmat exemplul. Oamenii de afaceri au luat serios în calcul boicotarea Expoziției de la Paris din 1900.[27] „Cel puțin când vine vorba de germani, un lucru știm sigur, sunt *des ennemis francs*", i-a spus șeful Consiliului Municipal al Parisului lui Barclay. „Nu ne ascund că vor să ne înghită cu totul de îndată ce vor cuteza. Cu ei știm unde stăm. Dar cu englezii, nimeni nu știe pe ce picior se află. Nici măcar nu sunt în mod inconștient ipocriți și perfizi. Te duc cu bună știință cu zăhărelul, îți fac promisiuni și, după ce îți dau un brânci de pe marginea prăpastiei, ridică ochii spre cer, slavă domnului că sunt un popor cu moralitate și se roagă pentru sufletul tău!"[28]

La începutul secolului, Franța se afla într-o situație vulnerabilă atât pe plan extern, cât și intern. Relațiile sale cu Marea Britanie erau abisale, cu Germania corecte, dar reci, cu Spania, Italia și Austro-Ungaria, cu care rivaliza în Mediterană, încordate. Cu toate acestea, Franța a reușit să iasă din carantina în care o plasase Bismarck și să încheie o alianță extrem de importantă

cu Rusia. Era o prietenie nefirească între republica cu trecutul ei revoluționar și puterea autocratică de la est, dar și un pas important în drumul pe care pornise Europa către Primul Război Mondial. Deși alianța fusese concepută de ambele state în scop pur defensiv, de fapt lucrurile păreau ușor diferite dacă le priveai din altă perspectivă, așa cum se întâmplă adesea cu coalițiile, de altfel. Cum Polonia nu fusese încă reconstituită pe harta Europei, Germania putea să se considere, și adesea chiar se considera, încercuită, având către o putere ostilă atât la granița de est, cât și la cea de vest. Alianța franco-rusă avea să aibă nenumărate consecințe, una dintre acestea fiind apropierea Germaniei de Austro-Ungaria, un aliat sigur pe care germanii se puteau baza pentru a evita această încercuire.

Nici măcar Bismarck nu ar fi reușit să țină Franța nedeterminat în izolare, însă eșecul succesorilor săi de a reînnoi Tratatul de Reasigurare al Germaniei cu Rusia din 1890 a deschis o portiță de care francezii au profitat rapid. Rusia oferea o ieșire din această izolare, iar dată fiind poziția ei geografică, în caz de conflict cu Franța, Germania ar fi trebuit să se uite întotdeauna peste umăr, spre est. În plus, Rusia avea ceea ce îi lipsea Franței — o mână de lucru uriașă. Coșmarul demografic de care se loveau francezii, și cu care aveau să se confrunte din nou în 1920 și 1930, era o stagnare în creșterea populației, în timp ce populația Germaniei creștea constant. În 1914, Germania număra 60 de milioane de locuitori, iar Franța 39 de milioane. Într-o epocă în care armatele se bazau mai mult pe cantitate decât pe calitate, acest lucru se traducea simplu în mai mulți soldați pentru Germania.

Capitalul de care Rusia avea neapărată nevoie a fost unul dintre motivele pentru care această țară a devenit receptivă la ideea unei alianțe cu Franța. Economia rusă se extindea cu rapiditate și necesita mai multe fonduri decât putea strânge guvernul rus. Băncile germane fuseseră cândva principala sursă pentru împrumuturile externe ale Rusiei, însă acum acestea începuseră să acorde împrumuturi din ce în ce mai mult în interiorul Germaniei, unde cererea era, de asemenea, în creștere. Londra reprezenta și ea o posibilă sursă de împrumuturi, dar relațiile proaste dintre Rusia și Marea Britanie făceau ca guvernul și băncile englezești să nu fie tocmai dispuse să ofere împrumuturi unei țări care îi putea deveni în orice clipă inamic. Prin urmare, singura putere europeană importantă la care mai putea apela era Franța. Mulțumită cumpătării poporului său, Franța deborda de capital în căutare de investiții bune. În 1888, cu doi ani înainte de expirarea Tratatului de Reasigurare, băncile franceze au acordat primul împrumut dintr-o lungă serie de care avea să beneficieze guvernul rus. În 1900, Franța devenise deja de departe cel mai mare investitor străin din Rusia (mai mare decât Marea Britanie și Germania

la un loc), alimentând dezvoltarea rapidă a industriilor și infrastructurii ruse. În 1914, liniile de cale ferată cu ajutorul cărora armatele rusești se deplasau până la granițele țării fuseseră construite în mare parte cu bani francezi. Investitorii francezi, după cum aveau să descopere pe spezele proprii după preluarea puterii de către bolșevici și anularea tuturor datoriilor externe, dețineau un sfert din totalul investițiilor străine în Rusia.[29]

Ambele țări trebuiau să îngroape trecutul: Napoleon incendiase Moscova în 1812, țarul Alexandru I și trupele sale intraseră triumfal în Paris, doi ani mai târziu, sau Războiul din Crimeea. Ambele părți trebuiau să-și înăbușe și suspiciunile: Rusia față de republicanismul și anticlericalismul francez, Franța față de autocrația și ortodoxia țaristă. Cu toate acestea, clasele superioare ruse admirau stilul francez și adesea vorbeau franceza cu mai multă ușurință decât rusa, iar în ultima parte a secolului al XIX-lea francezii au devenit mari amatori de romane și muzică rusească. În plus, Ministerul rus de Externe și conducătorii săi militari erau tot îngrijorați la sfârșitul anilor 1880 de perspectiva unei posibile alianțe a Marii Britanii, considerată o putere inamică, cu Tripla Alinață, formată din Germania, Austro-Ungaria și Italia. În acest caz, Rusia ar fi fost la fel de izolată ca Franța. Alexandru al III-lea, țarul Rusiei la acea vreme, care avea ultimul cuvânt în politică, a început să cocheteze cu ideea unei alianțe cu Franța. Era influențat și de soția sa, care făcea parte din familia regală daneză și detesta Prusia pentru că învinsese Danemarca și ocupase ducatele Schleswig-Holstein. De asemenea, țarul părea să fi fost profund jignit de decizia Germaniei de a nu reînnoi Tratatul de Reasigurare în 1890. La o lună de la expirarea tratatului, generalii ruși au început discuțiile cu un general francez care lua parte la exercițiile lor militare anuale despre un posibil acord militar.[30]

În anul următor, Franța și Rusia au ajuns la un acord militar secret prin care stabileau să se ajute reciproc în cazul în care oricare dintre ele ar fi fost atacată de un membru al Triplei Alianțe. Un semn al dovezii de curaj pe care o presupunea acest act a fost faptul că ratificarea sa a durat un an și jumătate. Pe parcursul următorului deceniu aveau să fie însă momente în care alianța franco-rusă aproape că s-a năruit în contextul în care interesele celor două state nu coincideau sau chiar intrau în dezacord. În 1898, de exemplu, francezii au fost profund dezamăgiți în momentul în care rușii au refuzat să le ofere sprijin în Fashoda. Alianța în sine nu a dus la declanșarea războiului în 1914, dar simpla ei existență a amplificat tensiunile din Europa.

Deși acordul era unul secret, era evident pentru toată lumea că relațiile internaționale în cadrul Europei se schimbau dramatic. În 1891, țarul a conferit cea mai importantă distincție onorifică rusească președintelui

Franței. În acea vară, flota franceză a făcut o vizită de curtoazie la baza navală rusă de la Kronstadt, la vest de Sankt Petersburg, iar lumea întreagă a putut asista la un eveniment extraordinar: țarul în poziție de drepți în timp ce se intona Marseilleza, deși aceasta era interzisă în Rusia, fiind un imn revoluționar. Doi ani mai târziu, o flotă rusească a sosit la Toulon, întorcând vizita. Mulțimile de francezi ovaționau: *„Vive la Russie! Vive le Tsar!"*, iar oaspeții au fost întâmpinați cu dineuri, recepții, prânzuri, toasturi și discursuri. „Nu cred că era femeie în Paris", scria un jurnalist, „care să nu fie dispusă să-și neglijeze îndatoririle doar ca să satisfacă dorințele unui marinar rus!"[31] Ambasadorul britanic a fost amuzat de entuziasmul afișat de bunii republicani față de țar și regimul lui, dar avea impresia că efuziunile sentimentale care îi cuprinseseră pe francezi erau de înțeles: „Poporul francez, asemenea tuturor națiilor de origine celtică, este sensibil și însetat, într-un mod bolnăvicios, de simpatie și admirație. Războiul cu Germania și consecințele acestuia i-au rănit profund în orgoliu și, deși și-au purtat umilința cu răbdare și demnitate, acest lucru nu înseamnă că nu au resentimente."[32]

În 1898, la scurt timp după criza din Fashoda, omul care avea să conducă Franța către semnarea unei alte alianțe neverosimile, de această dată cu fostul său dușman, Marea Britanie, a devenit ministru de externe. În mod surprinzător pentru a Treia Republică, Théophile Delcassé avea să rămână în funcție timp de șapte ani, până când o nouă criză, de această dată în Maroc, avea să-l oblige să demisioneze. Provenea dintr-o familie modestă, din sud, de la poalele Pirineilor. Mama sa murise în 1857 pe când el avea doar cinci ani, iar tatăl său — un mărunt funcționar judecătoresc — se recăsătorise. Noua soție se purta rece cu băiatul, care era adesea trimis să stea la bunica lui. Studiase franceza și literatura clasică la universitate și încercase, fără succes, să devină dramaturg. Ca să se întrețină, la început a predat, iar mai apoi s-a implicat în jurnalism, pe care, asemenea multor tineri ambițioși din Franța, îl considera o trambulină către politică. În 1887, s-a căsătorit cu o văduvă bogată, pregătită să-și dedice averea carierei lui și, doi ani mai târziu, a fost ales în parlamentul francez ca radical moderat. Primul discurs pe care l-a ținut a avut ca temă politica externă și a fost, după propria-i apreciere, un mare succes. [33]

Cu trăsături șterse, tenul măsliniu și mic de statură (purta pantofi cu toc), Delcassé era un ministru de externe total neatrăgător. Dușmanii săi îl numeau „Gnomul" sau „Liliputanul Halucinat". Nu avea nici capacități intelectuale ieșite din comun. Cu toate acestea, era foarte eficient, afișând un amestec de hotărâre, persuasiune și sârguință. Susținea că ajungea adesea la birou înainte de răsăritul zorilor și pleca după miezul nopții. A avut, de

asemenea, noroc că Loubet, președinte al Franței pe aproape tot parcursul mandatului său, i-a dat mână liberă. (Președinția lui Loubet, spunea Paul Cambon, unul dintre cei mai importanți diplomați ai Franței, nu era „nimic mai mult decât o decorație inutilă".)[34] Defectele lui Delcassé erau disprețul pentru majoritatea politicienilor și pentru bună parte din funcționarii din Quai d'Orsay, precum și faptul că îi plăceau secretele, ceea ce făcea ca toți cei care ar fi trebuit să cunoască politicile și inițiativele franceze de mare importanță să fie de cele mai multe ori neinformați. „De câte ori nu am auzit o voce neliniștită în spatele meu în timp ce părăseam încăperea în care mă aflam care îmi spunea: «Nu puneți nimic în scris!» sau «Uitați tot ce v-am zis adineauri!» sau «Ardeți hârtia aceea!»"[35], povestea Maurice Paléologue, timp de mulți ani ambasador al Franței în Rusia.

Deși învățase să fie stăpân pe sine, Delcassé era un tip cu pasiuni puternice, una dintre cele mai mari fiind Franța. Îi plăcea să citeze din eroul său naționalist Léon Gambetta, care afirmase că Franța era „cea mai mare personalitate morală a lumii". Jurnalist fiind, scrisese articole prin care cerea ca școlarii francezi să fie învățați că erau net superiori micuților germani sau englezi.[36] Asemenea altor reprezentanți ai generației sale, rămăsese neconsolat după Războiul Franco-Prusac; fiica sa băgase de seamă că nu reușea niciodată să vorbească despre Alsacia și Lorena. Surprinzător însă, nu îi detesta pe germani sau cultura germană; era un mare admirator al lui Wagner.[37] Cu toate acestea, considera un dat faptul că Franța nu se putea apropia de Germania și, prin urmare, a fost încă de la început un susținător entuziast al alianței cu Rusia.

Delcassé considera că renașterea națională a Franței era strâns legată de cucerirea de colonii și a colaborat îndeaproape cu puternicul lobby colonial încă de la debutul carierei sale politice. Împărtășea, de asemenea, concepția din ce în ce mai populară conform căreia Franța avea un destin de împlinit în Mediterană, motiv pentru care îi era și atât de greu să îi ierte pe englezi pentru ocuparea Egiptului. Asemenea altor naționaliști francezi din aceeași perioadă, visa la o extindere a influenței franceze în teritoriile arabe ale Imperiului Otoman, aflat în declin. Și, asemenea multor compatrioți de-ai lui, inclusiv cei de stânga, era de părere că stăpânirea franceză putea să confere beneficiile civilizației. După cum a declarat Jaurès, marele lider socialist, despre Maroc: „Franța este cu atât mai îndreptățită să procedeze astfel, cu cât nu se pune problema unui atac-surpriză sau a violenței militare, ci pentru că civilizația pe care o reprezintă în fața băștinașilor din Africa este net superioară stării actuale a regimului marocan."[38] În căutarea făuririi unui imperiu, Delcassé, anticlericalul convins, a descoperit un entuziasm pentru protejarea

minorităților creștine aflate sub conducere otomană în regiuni precum Siria sau Palestina. Și a privit la sud, spre Africa de Nord (unde Franța deja avea o mare colonie a Algeriei), la Maroc, care începuse să cadă pradă anarhiei. Pentru a îndeplini scopurile Franței, era dispus să conlucreze cu vecinii săi, cu Italia și Spania, poate și cu Germania, dar mai ales cu Marea Britanie.

Pe la mijlocul anilor 1880, Delcassé a început să-și dorească o relație mai bună cu Marea Britanie. În plus, avea un plan și mai măreț: să pună bazele a ceea ce avea să devină într-un final Tripla Înțelegere (Antanta), între Franța, Rusia și Marea Britanie. Încheierea Acordului Franco-Rus din 1894 a fost pentru el un important prim pas în această direcție, iar în momentul în care a fost numit ministru de externe în 1898, i-a declarat ambasadorului englez că era de părere că o înțelegere cordială între Franța, Rusia și Marea Britanie era „de dorit în cel mai înalt grad". „Chiar cred că acest bărbat mărunțel este sincer când spune asta", i-a spus ambasadorul lui Salisbury. Premierul britanic însă nu era pregătit să renunțe la politica lui de izolaționism, iar la sfârșitul deceniului, în urma crizei din Fashoda și a Războiului Burilor, relațiile dintre cele două state au devenit și mai glaciale.[39]

După momentul din Fashoda, Delcassé a început să elaboreze un plan tacit de achiziționare a Marocului. Sub vagul pretext de apărare a unei expediții geologice, forțele franceze au înaintat, pornind de la granița algeriană, și au ocupat oaze-cheie din sudul Marocului. În 1900, Delcassé a încheiat o înțelegere cu italienii, prin care aceștia primeau mână liberă în Libia, iar Franța în Maroc. De asemenea, a purtat negocieri cu Spania. Cambon spunea că Delcassé era „într-o asemenea stare de surescitare nervoasă, cum nu îl văzusem niciodată, lucru care lasă multe de înțeles"[40]. Încercarea a eșuat din cauza schimbărilor guvernamentale din Spania, dar poate că și acest lucru l-a convins pe Delcassé că sosise vremea să ia serios în calcul o înțelegere cu Marea Britanie. Vechii săi prieteni din lobby-ul colonial făceau presiuni mari asupra lui, căci ajunseseră la concluzia că singura cale spre progres a Franței era să renunțe la pretențiile din Egipt în schimbul recunoașterii de către Marea Britanie a dominației franceze în Maroc.

Opinia publică franceză, un factor care trebuia întotdeauna luat în calcul, începea la rândul ei să se schimbe. Sfârșitul Războiului Burilor și tratatul semnat de englezi cu aceștia în mai 1902 au eliminat o sursă a animozității față de Regatul Unit. Nu după mult timp a urmat o criză subită în America Latină, iar francezii s-au bucurat când au înțeles cu această ocazie cât de mult ura și se temea publicul englez de Germania. Venezuela, care datora bani britanicilor și germanilor, refuza sa facă plăți, așa că Germania a sugerat ca ambele țări să organizeze o expediție maritimă comună,

propunere pe care Marea Britanie a acceptat-o fără prea multă tragere de inimă. Britanicii erau îndreptățiți să fie prudenți: Statele Unite s-au înfuriat, considerând expediția o încălcare a sacrosanctei Doctrine Monroe. În plus, aveau întotdeauna tendința de a privi cu suspiciune acțiunile englezilor. În Marea Britanie au urmat proteste publice, iar cabinetul a rămas consternat în fața periclitării relației cu Statele Unite, care doar de curând se mai îmbunătățise, și a cooperării cu germanii. Înaintea Crăciunului din 1902, Kipling a publicat o poezie în *The Times*, în care se întreba: „Nu mai exista flotă pe lume/De acestora v-ați alăturat?", iar poezia se încheia cu o ultimă strofă mobilizatoare:

In sight of peace — from the Narrow Seas
O'er half the world to run —
With a cheated crew, to league anew
*With the Goth and the shameless Hun!**

Prințul Metternich, ambasadorul german la Londra, un susținător înflocat al îmbunătățirii relației anglo-germane, spunea că nu mai văzuse vreodată o ostilitate mai mare în Marea Britanie față de o altă națiune.[41]

La începutul lui 1903, Delcassé a decis că Franța trebuia să-și soluționeze divergențele cu Marea Britanie și l-a instruit pe Paul Cambon, ambasadorul său de nădejde la Londra, să inițieze discuțiile în acest sens cu noul ministru de externe, lordul Lansdowne.[42] Cambon însă i-o luase deja înainte. În ultimii doi ani, îi făcuse lui Lansdowne nenumărate propuneri: ca Franța să renunțe la vechile drepturi obținute prin tratat în colonia britanică Newfoundland sau să accepte controlul britanic în Egipt în schimbul promisiunii că va primi mână liberă în Maroc sau ca acesta să fie împărțit între cele două țări. Englezii au ascultat cu interes, însă nu s-au angajat la nimic. Aceștia credeau, pe bună dreptate, de altfel, că ambasadorul acționa din proprie inițiativă, așa cum făcea de obicei.

Paul Cambon era mic de statură, demn, îmbrăcat impecabil și avea un ușor șchiopătat. Era foarte pătruns de propria-i importanță. Se evidențiase în carieră: fusese reprezentantul Franței în Tunisia, apoi ambasador în Spania și Imperiul Otoman și își câștigase reputația de a fi un diplomat extrem de eficient și cinstit, dar și încăpățânat și refractar la ordinele celor pe care îi considera incompetenți, în această categorie incluzându-i mai pe toți

---

* *Pe timp de pace — de la-ngusta Mare,/ Jumătate de lume traversăm —/ cu-nșelător echipaj, spre noua ligă /alături de got și nerușinatul hun!* (*N.t.*)

superiorii săi. După cum i-a declarat fiului său, Cambon considera că „istoria diplomatică este doar o lungă înșiruire de încercări ale unor agenți de a obține ceva și de reacții ale Parisului, care opune rezistență".[43] Deși era de acord cu politicile lui Delcassé și îi împărtășea ambițiile cu privire la reconstruirea marii puteri franceze, considera că diplomații erau parteneri activi în elaborarea politicii externe. În timpul misiunii de ambasador la Constantinopol, căpătase o antipatie față de Rusia și o profundă lipsă de încredere cu privire la ambițiile acesteia în estul Mediteranei, însă era realist și vedea avantajele unei prietenii cu Rusia. Pe de altă parte, nu credea că Rusia — *„moins utile qu'embarrassante"* — era o țară pe care să te poți baza. Una dintre cele mai mari temeri ale sale era posibilitatea ca Rusia și Germania să restabilească relațiile amicale, ceea ce ar fi izolat din nou Franța.[44] Încă de la începutul carierei sale, Cambon ajunsese la concluzia că Franța trebuia să se apropie de Marea Britanie. Pe măsură ce problema marocană căpăta amploare, Cambon se temea că Marea Britanie se implica prea tare în această criză și că Franța avea să piardă Marocul dacă nu încheia rapid o înțelegere cu privire la Egipt.

Deși și-a petrecut o mare parte a carierei în Marea Britanie, din 1898 până în 1920, Cambon nu era un mare fan al britanicilor sau al culturii lor. Mergea la Londra dintr-un pur simț al datoriei. Când a fost invitat să cineze cu regina Victoria la castelul Windsor, la scurt timp după sosirea sa în țară, Cambon a găsit-o pe regină plină de viață, dar cina absolut cumplită. „Nu aș tolera o astfel de cină la mine în casă."[45] Nimic nu a reușit să-l facă vreodată să-și schimbe părerea despre mâncarea englezească. S-a opus deschiderii de școli englezești în Franța și avea impresia că francezii crescuți în Marea Britanie erau retardați.[46] În 1904, când a primit un titlu academic onorific de la Oxford ca semn al noii prietenii dintre Franța și Marea Britanie, Cambon a trimis o lungă relatare amuzantă, dar deosebit de critică fratelui său, Jules, despre canicula și ceremonia interminabilă: „Versurile în greacă și latină pronunțate cu accent englezesc erau pur și simplu groaznice". Iar despre discursul final elogiator la adresa universității, a spus: „Nu am depus nici cel mai mic efort să fiu atent; eram epuizat."[47] Deși a stat la Londra mai mult de două decenii, nu a învățat niciodată să vorbească engleza corect. Când se întâlnea cu Grey, din 1905 ministrul de externe al Marii Britanii, care nu știa decât engleză, vorbea rar și răspicat în franceză, iar Grey făcea același lucru în limba lui.[48] Cu toate acestea, a ajuns să nutrească o admirație invidioasă pentru britanici. Funeraliile reginei Victoria au fost haotice: „Însă superioritatea britanicilor constă în faptul că le este absolut indiferent dacă îți lasă impresia că sunt proști."[49]

Misiunea lui Cambon la Londra a fost îngreunată de faptul că britanicii nu aveau încă o politică definită clar în privința unei alianțe cu Franța. În plus, iar francezii bănuiau asta, își jucau propria lor partidă în Maroc. Deși Marea Britanie nu elaborase o politică definitivă față de această țară, câțiva membri ai guvernului, precum Chamberlain, luau serios în calcul posibilitatea de a o transforma în protectorat sau, până la deteriorarea relațiilor cu Germania la începutul secolului, împărțirea țării cu germanii.[50] Amiralitatea discuta despre construirea de baze navale sau porturi de-a lungul coastelor atlantice și mediteraneene ale Marocului sau, cel puțin, despre o politică de prevenire a unor astfel de inițiative din partea altor națiuni, precum Germania, Spania sau Franța.

Astăzi, comunitatea internațională consideră statele aflate în disoluție sau în declin o problemă, însă în epoca imperialismului acestea erau privite ca o oportunitate. China, Imperiul Otoman, Persia, toate erau slăbite, divizate și aparent gata să fie împărțite. Marocul se afla în aceeași situație, iar în jurul anului 1900 devenea din ce în ce mai anarhic. Moartea puternicului și capabilului sultan Hassan I în 1894 lăsase țara în mâinile unui adolescent, Abdelaziz. „Nu este neatrăgător, dar este durduliu și îndesat; are trăsături regulate și ochi limpezi", spunea Arthur Nicolson, un diplomat englez aflat în misiune în Maroc. „Nu arăta bolnăvicios, ci doar ca un băiat care mânca prea mult."[51] Abdelaziz s-a dovedit incapabil să stăpânească supușii. Pe măsură ce administrația sa devenea din ce în ce mai coruptă, conducătorii regionali puternici își declarau independența, pirații atacau negustorii de-a lungul coastelor, iar bandiții tâlhăreau caravanele din interiorul teritoriului și răpeau bogătași pentru a fi răscumpărați. La sfârșitul lui 1902, o revoltă amenința să răstoarne acest șubred regim.

Tânărul sultan se juca în palatele lui și, așa cum au observat francezii, se înconjura de servitori englezi, de la grăjdari până la omul care îi repara bicicletele. (Ca să fim corecți, trebuie spus că avea și un francez care îi prepara apa gazoasă.) Cel mai de nădejde consilier al lui Abdelaziz și comandant suprem al armatei marocane era un fost soldat britanic, Kaid Maclean, lucru care îi îngrijora profund pe francezi. „Era mic de înălțime și rotofei, cu o barbă albă și curată și ochii cei mai veseli care au strălucit vreodată deasupra unui cimpoi", scria Nicolson, care îl considera un tip cumsecade și cinstit. „Înveșmântat într-un *bernous** alb și cu turban, se plimba agale pe aleile grădinilor și sufla în cimpoi. *The Banks of Loch Lomond*** răsuna strident sub

---

* Mantie berberă. (*N.t.*)

** Tradițional cântec scoțian. (*N.t.*)

soarele african."[52] Când Maclean a vizitat Marea Britanie în 1902 și a fost invitat să stea la Balmoral și înnobilat de Edward al VII-lea, diplomații francezi au ajuns la concluzia că suspiciunile lor erau bine întemeiate. Reprezentantul lui Delcassé în Maroc consemna cu tristețe că englezii se foloseau în această țară de orice mijloace, de la puterea lor de convingere până la mită, și în cazul în care acestea dădeau greș, soțiile diplomaților britanice știau ce aveau de făcut pentru a susține interesele Regatului Unit."[53]

Cambon a continuat cu toate acestea să-l preseze pe Lansdowne. Cei doi au discutat de mai multe ori în cursul anului 1902. Convorbirile lor au avut ca temă diversele chestiuni coloniale, de la Siam până la Newfoundland, care încă dezbinau cele două țări. Lansdowne era interesat, dar prudent, căci încă mai spera într-o îmbunătățire a relațiilor cu Germania și probabil că dacă germanii nu ar fi lansat cursa navală și dacă diplomația germană ar fi fost mai iscusită, ar fi obținut ceea ce își dorea. Însă, în contextul dat, a ajuns să împărtășească exasperarea unei bune părți a Ministerului de Externe față de metodele și retorica germană. „Am fost uimit de relativa prietenie afișată de francezi", îi scria el unui coleg la sfârșitul lui 1901. „În acest moment, dacă ar fi să am o neplăcere măruntă cu una dintre ambasade, aș prefera-o pe cea franceză. Sunt mai manierați și, în esență, este mai ușor să ai de-a face cu ei decât cu ceilalți."[54]

Asemenea mentorului său Salisbury, Lansdowne era un aristocrat dintr-o veche familie, care intrase în serviciul statului dintr-un pur simț al datoriei. Era un bărbat slab și îngrijit. Își începuse cariera ca liberal, urmând tradiția familiei, și a devenit membru al cabinetului Gladstone, iar apoi guvernator-general al Canadei, țară pe care a îndrăgit-o, nu în ultimul rând pentru pescuitul de somon. S-a distanțat de colegii săi liberali în momentul în care s-a pus problema autonomiei legislative a Irlandei (Home Rule) și s-a alăturat conservatorilor, care se opuneau acestei legi. În 1900, când Salisbury, bolnav fiind, a fost convins să renunțe la conducerea Ministerului de Externe, acesta l-a numit, spre surprinderea unora, pe Lansdowne ca succesor al său. Chiar dacă Lansdowne nu a fost un ministru de externe extraordinar și cu o personalitate deosebită, totuși a fost unul de încredere și rațional. Asemenea lui Salisbury, ar fi preferat ca Marea Britanie să rămână în izolaționism, dar, cu mare reticență, a ajuns totuși la concluzia că Marea Britanie avea nevoie de prieteni, așa că a susținut alianța cu Japonia și a demarat tratative atât cu Rusia, cât și cu Germania, care până la acel moment nu se soldaseră cu niciun rezultat.

În 1902, presa din Franța și Marea Britanie, dar și camerele de comerț pledau în favoarea unei mai bune înțelegeri între cele două state, iar în Egipt,

conducătorul de facto, eficientul reprezentant britanic, lordul Cromer, ajungea la rândul său la concluzia că un acord prin care Franței i-ar fi revenit Marocul ar fi îmbunătățit situația din Egipt pentru administrația britanică. (În calitate de membri ai Caisse de la Dette, care îi proteja pe creditorii străini ai Egiptului, francezii reușiseră să blocheze orice reformă fiscală în această țară.)[55] La începutul lui 1903, Lansdowne a făcut un prim pas spre elaborarea unui acord mai amplu, în momentul în care el și Cambon au convenit ca băncile britanice, franceze și spaniole să acorde un împrumut comun Marocului. Apoi, în martie 1903, regele Eduard a decis, cu acordul miniștrilor săi, să facă o vizită la Paris.

Deși francezii, ca buni republicani, atribuiau în mod exagerat monarhiei britanice puteri mult mai extinse decât avea în realitate și înclinau să considere Antanta Cordială o politică personală a lui Eduard, vizita acestuia a reprezentat un moment important, fiind privită ca un gest de bunăvoință și de sensibilizare a opiniei publice franceze în favoarea unui acord cu Marea Britanie. Acest lucru era un semn al unei noi atitudini și a unui nou început, asemenea vizitei președintelui Nixon la Beijing în 1972. Important a fost că vizita a constituit un succes. Când a intrat în Paris, Eduard a fost primit cu răceală, chiar cu ostilitate uneori, de mulțime, și din când în când se mai auzea cineva strigând: „*Vivent les Boers!*" și „*Vive Fashoda!*", Delcassé, care însoțea oaspeții, continua să remarce cu voce tare: „*Quel enthousiasme!*" Întregul guvern francez a făcut toate eforturile pentru a-l distra pe rege (comercianții francezi s-au alăturat festivităților aducând suvenire speciale, de la cărți poștale până la bastoane cu capul regelui, și chiar și o nouă haină numită „Le King Edward"). La Palatul Élysée s-a ținut un mare banchet cu *crème Windsor, oeufs à la Richmond, selle de mouton à l'anglaise* și *pudding à la Windsor,* iar la prânzul de la Quai d'Orsay s-a servit *jambon d'York truffée champenoise*. Eduard s-a comportat impecabil în timpul vizitei și a ținut toasturi într-o franceză excelentă. La banchetul de la Élysée, a vorbit despre nenumăratele sale amintiri fericite de la Paris, un oraș în care regăsești „tot ce este inteligent și frumos". Într-o seară, la teatru, a văzut în hol o faimoasă actriță franceză și a spus: „*Mademoiselle*, țin minte că v-am aplaudat la Londra, unde ați întrupat toată grația și spiritul francez". Vestea s-a răspândit prin teatru și, când regele a intrat în loja sa, a fost primit cu aplauze. Chiar și cursele de cai la care a participat s-au dovedit a fi de bun augur, căci au fost câștigate de un cal cu numele John Bull. La plecarea sa de la Paris, mulțimile ovaționau: *Vive Edouard! Vive notre bon Teddy!* și, firește, *Vive la République!*[56]

Delcassé a fost încântat de această vizită și convins că guvernul britanic era acum pregătit să semneze un acord, în parte și deoarece în discuțiile sale

private Eduard părea că trecuse dincolo de atribuțiile unui monarh constituțional. Regele și-a exprimat sprijinul necondiționat pentru pretențiile Franței asupra Marocului și l-a avertizat pe Delcassé cu privire la kaiserul „nebun și malefic".[57] Două luni mai târziu, președintele Loubet și Delcassé au făcut la rândul lor o vizită la Londra. În prealabil a existat doar o mică divergență, când regele a precizat că se aștepta ca oficialii francezi să poarte veșmântul tradițional, care includea și pantalonii până la genunchi, *culottes* în franceză. Acest lucru, pentru o națiune care îi păstra vii în memorie pe *sans-culottes*, republicanii din clasa de jos care conduseseră Revoluția din 1789, ar fi provovat însă o mare indignare în Franța. Eduard a cedat, iar vizita a decurs fără incidente. În acea toamnă, cele două parlamente au făcut schimb de delegații, lucru nemaivăzut până atunci și un indiciu al faptului că acordul nu era strict limitat la nivel guvernamental.

Pe parcursul vizitei lui Loubet la Londra, Delcassé i-a spus lui Lansdowne că era în favoarea unui „acord cuprinzător" și cei doi bărbați au ajuns la concluzia că Marocul, Egiptul și Newfoundland constituiau problemele principale. În următoarele nouă luni au avut loc la Londra negocieri, adesea dificile, între Cambon și Lansdowne. Siamul a fost împărțit în sfere de influență, iar rivalitățile și pretențiile din Madagascar și insulele Noile Hebride (în prezent, Vanuatu) au fost soluționate relativ ușor. Newfoundland însă aproape că a dus la anularea întregului acord, așa cum se întâmplă adesea cu lucrurile cele mai mărunte. Aparent aici miza era reprezentată de drepturile de pescuit de care se bucuraseră exclusiv pescarii francezi încă de la Tratatul de la Utrecht din 1713. Întrebarea dacă homarul era sau nu pește a stârnit dezbateri aprinse. În cazul în care trebuiau să renunțe la drepturile lor, francezii cereau compensații în alte regiuni, de preferință în colonia britanică Gambia din Africa de Vest. Francezii erau încăpățânați, pe de o parte pentru că erau presați de propriii pescari și de camerele de comerț din porturile franceze și, pe de altă parte, pentru că Newfoundland era una dintre ultimele colonii al Imperiului Francez din America de Nord.[58] În cele din urmă, ambele părți au cedat; englezii au oferit teritorii în nordul Nigeriei, o mică parte din Gambia și câteva insule din apropierea coloniei franceze Guineea din Africa de Vest, iar francezii s-au mulțumit cu mai puțin decât ceruseră. Piesa de rezistență a acordului a fost însă înțelegerea cu privire la Egipt și Maroc: Franța a acceptat suveranitatea britanică în Egipt, iar Marea Britanie a predat efectiv Marocul influenței franceze. Deși francezii promiseseră să nu schimbe statu-quoul politic din regiune, Franța avea să primească rolul, foarte convenabil, de altfel, de menținere a ordinii. Pentru a se garanta securitatea rutelor maritime ale Marii Britanii în Mediterană, în apropierea coastei

marocane era interzisă construirea de fortificații, căci cel mai apropiat punct al acesteia se afla la douăzeci și doi de kilometri de baza navală britanică din Gibraltar. Din clauzele secrete ale tratatului rezulta clar că niciuna dintre cele două părți nu se aștepta ca Marocul să rămână mult timp independent.[59]

Pe 8 aprilie 1904, la mai puțin de șase ani de la criza din Fashoda, Cambon a venit în biroul lui Lansdowne din Ministerul britanic de Externe pentru a semna acordurile. Delcassé aștepta cu nerăbdare la Paris, iar Cambon s-a dus apoi grăbit la ambasada franceză pentru a folosi noul și neobișnuitul aparat telefonic care tocmai fusese instalat. „*E semnat!*", a strigat el din toți rărunchii.[60] Deși în Franța au existat voci critice care erau de părere că Delcassé cedase prea mult, acordul a fost aprobat de parlamentul francez. În Marea Britanie, vestea a fost primită cu entuziasm. Franța avea să fie mult mai utilă ca aliat împotriva Germaniei decât Japonia. Imperialiștii erau, de asemenea, mulțumiți de confirmarea controlului britanic în Egipt, iar oponenții imperiului se bucurau că rivalitățile luaseră sfârșit. *Manchester Guardian* a vorbit în numele liberalilor și stângii când a afirmat în paginile sale: „Valoarea noii prietenii nu stă în evitarea disputelor, ci în șansa unei alianțe sincere între democrațiile din ambele țări care să ducă la promovarea cauzei democratice."[61]

În Germania, unde conducerea nu luase niciodată serios în calcul posibilitatea unei prietenii între Marea Britanie și Franța, prima reacție a fost de șoc și panică. Kaiserul i-a mărturisit lui Bülow că noua situație era îngrijorătoare; dacă Anglia și Franța nu mai se situau în tabere adverse, „nevoia de a acorda o atenție deosebită poziției noastre devine mai presantă ca niciodată".[62] Baroneasa Spitzemberg, bine conectată în cercurile puterii, scria în jurnalul ei: „Ministrul de Externe este deosebit de întristat de acordul anglo-britanic cu privire la Maroc, una dintre cele mai mari înfrângeri din polica germană de la Dubla Alianță încoace." Liga Pangermană, profund naționalistă, a adoptat o rezoluție prin care arăta că acordul cu privire la Maroc era o „ignorare umilitoare a Germaniei", care fusese tratată ca o putere de mâna a treia. Național-liberalii, un partid conservator care de regulă susținea guvernul, au cerut o declarație din partea cancelarului, iar kaiserul a ținut discursuri prin care afirma că noua situație mondială ar fi putut obliga la o intervenție din partea Germaniei, subliniind că forțele armate germane erau puternice și gata de luptă.[63]

Relațiile dintre Marea Britanie și Germania se răciseră deja, iar opinia publică din ambele țări accelera acest proces; Antanta Cordială, așa cum a ajuns să fie cunoscută această alianță dintre Franța și Marea Britanie, a întărit scindarea legăturilor dintre cele două state. Și, chiar dacă unii

politicieni britanici, precum Lansdowne, ar fi putut crede că alianța nu făcea decât să soluționeze unele chestiuni coloniale, în realitate noua prietenie era deosebit de importantă pentru echilibrul puterilor în Europa. Franța, cu alianța ei deja semnată cu Rusia, se afla acum într-o poziție mai puternică față de Germania, deși rămânea de văzut în ce măsură. Marea Britanie avea să se afle curând în poziția de a lua o decizie: dacă să susțină Franța în momentele de criză sau să riște pierderea prieteniei acesteia. După cum a declarat în 1907 sir Francis Bertie, la acea vreme ambasador la Paris: „Pericolul pe care va trebui să-l evităm va fi acela de a-i face pe francezi să-și piardă încrederea în sprijinul nostru și să-i împingem astfel spre semnarea unei alianțe cu Germania, un acord inofensiv pentru francezi, dar care ne va fi dăunător nouă. În același timp, nu trebuie să-i încurajăm pe francezi să se bazeze pe sprijinul nostru material într-atât încât să-i încurajăm să-i sfideze pe germani."[64] Fie că-i plăcea sau nu, Marea Britanie avea toate șansele să fie implicată în disputele Franței în Europa, în special în cele iscate de problema Marocului. Germania avea și ea interese în regiune și nutrea senzația, pe bună dreptate, că acestea fuseseră ignorate, așa că nu peste multă vreme avea să-și facă cunoscută nemulțumirea.

Lloyd George își amintea în memoriile lui de război că fusese în vizită la mai vârstnicul politician liberal lord Rosebery în ziua în care s-a anunțat semnarea Antantei: „M-a întâmpinat spunându-mi: «Ei bine, presupun că sunteți la fel de mulțumit ca restul lumii de semnarea acestui acord cu Franța?»" L-am asigurat că eram încântat de faptul că acea relație încrâncenată și tensionată luase în cele din urmă sfârșit. „Vă înșelați cu toții. Asta va însemna în final război cu Germania!"[65]

7

Ursul și Balena: Rusia și Marea Britanie

În noaptea de 21 octombrie 1904, într-o vineri, era lună plină deasupra Mării Nordului, însă pe alocuri erau zone de ceață. Aproximativ cincizeci de traulere britanice din Hull erau răspândite pe o suprafață de doisprezece sau treisprezece kilometri, în zona de pescuit de la Dogger Bank, la jumătatea distanței dintre nordul Angliei și coasta Germaniei, în timp ce flota Rusiei la Marea Baltică trecea pe acolo. Flota se îndrepta spre Canalul Mânecii, de unde urma să pornească într-o călătorie — ce avea să fie sortită pieirii — înspre Orientul Îndepărtat. Năvoadele erau întinse pe punțile traulerelor, iar echipajul desolzea peștele la lumina lămpilor cu acetilenă. Pentru pescari momentul a fost o bine-venită ieșire din rutină: au glumit și râs la vederea luminilor ce conturau silueta navelor de luptă și a reflectoarelor care licăreau în apă. Lumina era atât de puternică, încât se puteau distinge fețele marinarilor ruși. „Am chemat toți oamenii pe punte pentru a lua parte la ce credeam a fi un spectacol splendid", a spus căpitanul Whelpton, comandant de pescador. Deodată s-a suflat din goarnă și s-a auzit huruitul artileriei și al mitralierelor. „Bunule Dumnezeu!", a exclamat Whelpton. „Nu-i de glumă, băieți, aruncați-vă pe jos și aveți grijă de voi."[1] Echipajele de pe traulere nu au mai avut timp să-și strângă năvoadele grele, așa că au rămas imobilizate în mijlocul mării, unde au fost bombardate timp de aproximativ douăzeci de minute. Apoi flota rusă a pornit la drum, lăsând în urmă doi morți, nenumărați răniți și un trauler care se scufunda. La scurt timp după aceea, una dintre navele ruse a confundat un alt vas aflat sub același pavilion cu un crucișător japonez și l-a bombardat. Acest episod era o dovadă a confuziei și zăpăcelii caracteristice efortului de război rus.

Opinia publică britanică a fost furioasă pe flota rusă — „Beți, ca de obicei", scria *Daily Mail* —, iar guvernul britanic a împărtășit această atitudine. Se cereau scuze public din partea guvernului rus și plata reparațiilor pentru daune. Rușii au refuzat inițial să recunoască faptul că flota lor greșise, susținând că aveau motive întemeiate să creadă că torpiloarele japoneze pătrunseseră în apele europene pentru a ataca flota rusă la Marea Baltică. Lansdowne a respins această ipoteză și, pe 26 octombrie, a cerut ca flota rusă să staționeze la Vigo, pe coasta atlantică a Spaniei, până la soluționarea problemei. „Dacă i s-ar permite să-și continue călătoria fără să se oprească la Vigo, ne-am putea trezi în plin război până la sfârșitul săptămânii", i-a spus el ambasadorului rus. Rușii au răspuns a doua zi în mod beligerant; aveau „dovezi indisputabile" că japonezii plănuiau un atac asupra flotei. În orice caz, vina aparținea traulerelor, căci se aflaseră în calea flotei, a adăugat amiralul Rojdestvenski, comandantul flotei. În acea seară, Lansdowne avea senzația că „războiul și pacea cântăreau la fel de greu în balanță".[2] Deși de această dată nu s-a ajuns la război, episodul de la Dogger Bank s-a adăugat la numeroasele răni pe care le-a suferit Europa în război. A și agravat, dacă acest lucru mai era posibil, relațiile dintre Marea Britanie și Rusia. Iar pentru Rusia a fost încă o catastrofă în războiul în plină desfășurare cu Japonia.

În Orientul Îndepărtat, Rusia ajunsese la război cu Japonia din cauza unui amestec de incompetență, optimism nefondat cu privire la propriile capacități și dispreț, în mare parte rasial, față de japonezi. Ambiția Rusiei de a forma o sferă de influență în Manciuria și Coreea și probabil de a le alipi Imperiului Rus în plină extindere declanșase un conflict cu alte puteri europene, în special cu Marea Britanie, dar și cu Japonia, care se moderniza rapid și devenise un actor de seamă în Asia. Între 1894 și 1895, Japonia purtase un război cu Imperiul Chinez, aflat în agonie, în parte pentru controlul Coreei, și repurtase o victorie decisivă. Prin pacea semnată, China recunoștea independența Coreei, înlesnind astfel intervenția japoneză în zonă. (Coreea avea să devină parte a Imperiul Japonez în 1910.) De asemenea, Japonia a primit Taiwanul și câteva insule din apropiere, precum și permisiunea de a construi căi ferate și porturi în Manciuria, teritoriu chinez. Aceasta a fost picătura care a umplut paharul pentru Rusia, care a condus puterile europene într-o acțiune comună de alungare a Japoniei din Manciuria. Japonezii au fost îndreptățiți să se simtă ofensați în momentul în care Rusia și-a impus propriile concesiuni în regiune, printre care dreptul de a construi terminalul de sud al Căii Ferate Transsiberiene în nordul Manciuriei, o cale ferată ce traversa regiunea de la nord la sud, și controlul asupra zonei de sud a acesteia inclusiv porturile de la Port Arthur (astăzi

7. Rănit, ursul rus se întoarce împotriva stăpânului său. În 1905, după ce a suferit o înfrângere militară zdrobitoare în Orientul Îndepărtat în lupta cu Japonia, țara aproape că a trecut printr-o revoluție. Deși regimul țarului Nicolae a supraviețuit, și chiar au fost adoptate câteva reforme, un alt război și o a doua revoluție aveau să zdrobească definitiv vechea ordine în 1917.

Lushun) și Dairen (Dalian). China era prea slăbită pentru a se împotrivi acțiunilor de pe teritoriul său, iar celelalte puteri au fost îngrijorate de politica agresivă a Rusiei. Revolta Boxerilor a agravat tensiunile, Rusia folosind-o ca pe un pretext de a-și trimite trupele să ocupe zone-cheie situate de-a lungul căii ferate pe care o construia în Manciuria, de la Harbin (Heilongjiang), din nord, și până la teritoriile în concesiune din sud. Până la izbucnirea Războiului Ruso-Japonez din 1904, Rusia fusese periculos de izolată. Chiar și aliata ei Franța subliniase că alianța lor se limita la Europa.

În noaptea de 8 februarie 1904, torpiloarele japoneze au atacat fără avertisment navele rusești ancorate în Port Arthur. Un detașament japonez

a acostat la nord de Port Arthur pentru a întrerupe aprovizionarea pe linia de cale ferată și a ataca portul, iar altul, în Coreea, la Incheon (devenit faimos cincizeci de ani mai târziu, după debarcarea americanilor în Războiul din Coreea), de unde avea să înainteze spre nord, spre fluviul Yalu și granița cu Rusia. Nebunia de a provoca un război cu Japonia, în condițiile în care proviziile și întăririle Rusiei erau transportate pe o distanță de mii de kilometri pe calea ferată transsiberiană cu un singur sens și încă neterminată, a devenit rapid evidentă. Rusia a suferit o serie de înfrângeri pe parcursul următoarelor optsprezece luni. Port Arthur a fost asediat, iar flota rusă din Orientul Îndepărtat încercuită. Încercările terestre sau maritime de a sparge blocada au provocat pierderi grele de partea Rusiei. Port Arthur s-a predat la începutul lui ianuarie 1905, moment în care cea mai mare parte a flotei ruse din Pacific zăcea pe fundul oceanului.

Flota baltică a primit această veste pe când se afla în Madagascar, făcând ocolul pământului pentru a pune capăt asediului. (Flota fusese nevoită să ocolească prin sudul Africii, deoarece britanicii nu îi permiseseră să traverseze canalul de Suez.) Amiralul la comandă decisese să se îndrepte spre Vladivostok, portul Rusiei la Pacific. Pe 27 mai 1905, pe când flota pătrundea în strâmtoarea Tsushima dintre Coreea și Japonia, navele japoneze deja o așteptau. Bătălia ce a urmat a fost una dintre cele mai uimitoare victorii navale din istorie. Flota baltică rusă a fost anihilată, peste 4 000 de oameni s-au înecat și chiar și mai mulți au fost capturați. Japonezii nu au pierdut mai mult de 116 oameni și câteva torpiloare. Rusia a fost nevoită să accepte oferta de mediere a președintelui Theodore Roosevelt, iar japonezii, ale căror resurse se apropiau de zero, au fost de asemenea dispuși să poarte convorbiri. Augustii reprezentanți ruși și japonezi s-au reunit într-un arsenal al marinei, la Portsmouth, New Hampshire. Motivele de mediere ale lui Roosevelt erau amestecate: credea cu sinceritate că Statele Unite, în calitate de una dintre cele mai avansate națiuni ale lumii, aveau o obligație morală de a promova pacea, dar totodată, îi plăcea ideea că țara sa — și el însuși — aveau ocazia să se afle în centrul unor mari evenimente. Când venea vorba de beligeranți, asemenea multor americani, nu era de acord cu autocrația rusă și simpatizase inițial cu Japonia, „o achiziție de dorit" la ordinea internațională, mergând ba chiar atât de departe, încât admirase felul în care japonezii deschiseseră ostilitățile printr-un atac-surpriză împotriva Rusiei, fără măcar să-și bată capul să se formalizeze declarându-le război. După victoria zdrobitoare a Japoniei împotriva Rusiei, a început să fie preocupat de rolul Americii în Asia și s-a temut că japonezii ar fi putut să-și îndrepte atenția spre China. După ce a adus cele două tabere la masa de negocieri, Roosevelt s-a retras și

a supravegheat convorbirile de la distanță, de la moșia sa de la Long Island, încercând să nu-și piardă cumpătul văzând că ambele țări tergiversau negocierile. „De fapt, îmi vine să urlu de furie și să-i dau cap în cap", s-a plâns Roosevelt.[3] În septembrie, Rusia și Japonia au semnat în cele din urmă Tratatul de la Portsmouth. Japonia a primit jumătate din insula rusă Sahalin și concesiunile rusești din extremitatea sudică a Manciuriei. Anul următor, Roosevelt a câștigat noul instituit Premiu Nobel pentru Pace.

Rusia nu a suferit numai pierderi teritoriale. În ceea ce o privește, războiul s-a soldat cu 400 000 morți, distrugerea unei mari părți a flotei și un cost de 2,5 milioane de ruble, sumă pe care oricum nu și-o putea permite. „Un război cu Japonia o să fie deosebit de nepopular și va amplifica sentimentul de nemulțumire față de clasele conducătoare", îl avertizase generalul Alexei Kuropatkin, ministrul de război, pe țar, în noiembrie 1903, cu puțin timp înainte de izbucnirea ostilităților. Guvernatorul general al Caucazului a mers și mai departe. „Nu trebuie să permitem izbucnirea războiului", i-a spus el lui Kuropatkin. „Chestiunea războiului ar putea deveni una «dinastică»."[4] Ambii aveau dreptate. De la bun început, opinia publică nu manifestase entuziasm pentru război, și până în 1904, intelectualii, clasele mijlocii din ce în ce mai influente și latifundiarii, activi în noile guverne locale, erau deja nemulțumiți de guvern.

Perioadele de dezvoltare extraordinar de rapidă, asemenea celor prin care trecuse Rusia în special începând cu 1890, nu sunt ușor de asimilat. Avântul Rusiei promitea un viitor mai bun, dar neliniștea o societate deja divizată. Magnații de la Moscova și Sankt Petersburg trăiau în vile magnifice și colecționau obiecte scumpe de artă și mobilier, în timp ce muncitorii acestora trăiau în mizerie și munceau mult și în condiții îngrozitoare. Dacă în satele mai sărace țăranii mâncau foarte rar carne și abia aveau ce pune pe masă, în special în lunile lungi de iarnă, marii moșieri trăiau la fel de bine ca omologii lor din țările europene bogate. Nici măcar extravagantul prinț Iusupov (mai târziu, asasinul lui Rasputin) nu-și putea irosi averea, care includea cu mult peste o jumătate de milion de acri de pământ, mine și fabrici, ca să nu mai vorbim despre vazele de argint pe care îi plăcea să le umple cu pietre prețioase brute și perle. În 1914, contesa Kleinmichel, simbol al mondenității din Sankt Petersburg, a organizat ceea ce ea credea a fi un mic bal elegant pentru nepoatele ei: „Am trimis trei sute de invitații, căci casa mea nu putea adăposti mai mulți oameni, și cum potrivit obiceiului rusesc cina se servește la mese mici, nici bucătăria mea nu ar fi putut face față mai multor invitați."[5]

În pofida cenzurii și represaliilor, pretutindeni se făceau apeluri pentru sfârșitul autocrației, instituirea unui guvern reprezentativ și libertăți civile.

Balticii, polonezii, finlandezii, ucrainenii, ca să numim numai o parte din popoarele supuse Rusiei, cereau o autonomie mai extinsă. O minoritate minusculă, dar fanatică renunțase de mult la orice speranță de reformare și, în schimb, se angajase să răstoarne vechea ordine prin acțiuni violente, terorism și insurecție armată. Între 1905 și 1909, aproape 1 500 de guvernatori locali și oficiali au fost asasinați. Muncitorii din industrie, al căror număr creștea pe măsură ce acest sector se dezvolta, erau din ce în ce mai revoltați. În 1894, la urcarea pe tron a lui Nicolae al II-lea, au avut loc șaizeci și opt de greve; zece ani mai târziu, peste cinci sute.[6] Deși partidele socialiste radicale de stânga încă erau interzise, iar liderii lor în exil, acestea începeau să controleze și să comande organizațiile muncitorești care luau ființă. Până în 1914, cel mai bine organizat partid, al bolșevicilor, domina majoritatea sindicatelor și deținea majoritatea locurilor rezervate muncitorilor în Duma, noul parlament al Rusiei.

Înainte de 1914, Rusia era un organism gigantic care se mișca simultan în mai multe direcții și a cărui formă finală era incertă. Unele regiuni din țară, în special zonele rurale izolate, rămăseseră neschimbate de secole, dar marile orașe, iluminate electric, cu tramvaie și magazine moderne, arătau ca Parisul, Berlinul sau Londra. Cu toate acestea, imaginea unei Rusii rurale eterne și veșnice — în care credeau țarul, nenumărați conservatori, dar și observatori ulteriori — era deosebit de înșelătoare. Abolirea iobăgiei, în 1861, răspândirea mijloacelor de comunicare, creșterea gradului de alfabetizare, exodul urban al țăranilor în căutare de locuri de muncă (și întoarcerea la sate pentru a-și vedea familia) au zguduit din temelii viața sătească și i-au subminat instituțiile. Vârstnicii, preoții, tradițiile și comuna rurală, cândva atotputernică, nu mai aveau aceeași influență în viața sătească.

Epoca modernă punea sub semnul întrebării vechile certitudini, atât din mediul urban, cât și rural. Cei religioși încă se închinau la icoane și credeau în miracole și stafii; noii industriași erau preocupați să cumpere lucrări ale lui Matisse, Picasso sau Braque, creând unele dintre cele mai impresionante colecții de artă modernă ale lumii. Arta tradițională folclorică rusă coexista cu scriitori și artiști experimentali. Stanislavski și Diaghilev revoluționau teatrul și dansul. Scriitori îndrăzneți puneau sub semnul întrebării bunele moravuri general acceptate, dar în același timp avea loc și o renaștere spirituală, o căutare a înțelesului adevărat al vieții. Reacționarii doreau să se reîntoarcă în timp, la perioada de dinaintea deschiderii Rusiei influențelor europene, din timpul lui Petru cel Mare; revoluționarii extremiști, o mare parte a lor în exil, precum Lenin sau Troțki, doreau să nimicească societatea rusă.

Schimbările economice și sociale desfășurate pe parcursul unui secol sau mai mult în Europa Occidentală fuseseră comprimate într-o singură generație în Rusia. Iar Rusia nu avea instituții puternic dezvoltate, puternic înrădăcinate, care să contribuie la absorbirea și gestionarea acestor schimbări. Cea mai stabilă țară din Europa, Marea Britanie, își construise de-a lungul secolelor parlamentul, consiliile locale, legile și curțile de judecată (și rezistase și unor crize, inclusiv unui război civil). În plus, societatea britanică se dezvoltase treptat și lent, dezvoltând pe parcursul mai multor generații atitudini și instituții, de la universități la camere de comerț, cluburi și asociații, o presă liberă, o întreagă rețea complexă a societății civile care susținea un sistem politic viabil. Mai aproape de Rusia, vecina sa, Germania, cu toate că era o țară nou-formată, avea instituții vechi în state și orașe, precum și o clasă de mijloc numeroasă și încrezătoare în sine, capabilă să susțină o societate puternică. Austro-Ungaria era mai fragilă, luptându-se și ea cu tendințe naționaliste crescânde, dar dispunând de instituții sociale mult mai dezvoltate decât cele ale Rusiei.

Există doar două analogii în era contemporană ce reflectă situația Rusiei cu zece sau douăzeci de ani înainte de 1914. Una se referă la Statele din Golf care, pe parcursul unei singure generații, au lăsat în urmă un stil de viață modest și simplu, în care schimbările veneau greu, și au intrat într-o lume internațională în care bogăția dobândită peste noapte i-a transformat în jucători. Casele din chirpici au dispărut, lăsând loc unui lux asemănător celui din Las Vegas și unor zgârâie-nori care se ridicau tot mai sus, mai repede. Însă Statele din Golf au marele avantaj de a fi mici din punct de vedere geografic și demografic și, prin urmare, pot fi manipulate, din exterior sau interior, de forțe și indivizi puternici. Conducătorii lor au fost, cu puțin ajutor extern, suficient de pricepuți ca să facă față schimbărilor rapide sau, în caz contrar, au fost înlocuiți pe dată. Țarul se lovea de o provocare mult mai mare: aceea de a ține cumva sub control o Rusie vastă și diversă, în care totul, de la populație și până la distanța față de granițele europene sau Pacific, era mult mai mare.

Cea de-a doua analogie contemporană este China. Și ea s-a confruntat cu provocările aduse cu sine de schimbare, condusă fiind de un regim care, din păcate, era nepregătit și simțea lipsa unor instituții robuste, care ar fi ușurat tranziția de la o formă socială la alta. Chinei i-a trebuit o jumătate de secol și a plătit scump din punct de vedere uman pentru a avea un guvern stabil, de la prăbușirea vechiului sistem dinastic și până la ascensiunea comunismului. În plus, se poate spune că încă se străduiește să construiască acele instituții durabile de care are nevoie ca să nu regreseze și să nu accepte

un regim corupt și din ce în ce mai ineficient. Nu este surprinzător că societatea rusă, prinsă în mijlocul tranziției dintre vechi spre nou, a început să se clatine și să se încovoaie sub propria greutate. Poate că lucrurile s-ar fi rezolvat de la sine dacă ar fi fost timp suficient și dacă Rusia ar fi reușit să evite războaie costisitoare. În schimb, s-a angrenat în două conflicte, al doilea chiar mai dezastruos decât primul, în curs de un deceniu. La 1914, o mare parte a conducătorilor Rusiei, inclusiv țarul, erau conștienți de pericolele presupuse de război, însă, în același timp, unii dintre aceștia au fost seduși de tentația de a uni societatea în jurul unei cauze nobile, vindecând-o astfel de dezbinare. S-a consemnat că ministrul de interne, Viaceslav Plehve, ar fi spus în 1904 că Rusia avea nevoie de „un mic război victorios" care să ia gândul maselor de la „chestiuni politice".[7]

Războiul Ruso-Japonez a dovedit cât de nebunească era o asemenea idee. La începutul conflictului, Plehve însuși a fost omorât într-un atac cu bombă; spre sfârșitul războiului, noua mișcare bolșevică a încercat să ocupe Moscova. Războiul a contribuit la aprofundarea și nemulțumirii unei mari părți a populației ruse față de propria societate și conducătorii lor și la dezlănțuirea acestui sentiment. Pe măsură ce nenumăratele deficiențe ale efortului rus de război deveneau evidente, de la comandament la aprovizionare, criticile deveneau din ce în ce mai fervente, fiind îndreptate atât împotriva guvernului, cât și a țarului, căci regimul erau unul deosebit de personalizat. La Sankt Petersburg, o caricatură îl înfățișa pe țar cu pantalonii în vine, luând bătaie și strigând: „Lăsați-mă în pace! Eu sunt autocratul!"[8] Revoluția Rusă de la 1905 s-a asemănat mult cu Revoluția Franceză, distrugând vechile tabuuri, inclusiv sentimentul de venerație față de conducătorul țării. Oficialilor de la Sankt Petersburg li s-a părut un semn de rău augur faptul că țarina își pusese pe peretele din dormitor un tablou înfățișând-o pe Maria Antoaneta, un cadou primit de la guvernul francez.[9]

Pe 22 ianuarie 1905, o mulțime uriașă de muncitori, însoțiți de familiile lor, îmbrăcați în cele mai bune haine, au mărșăluit înspre Palatul de Iarnă intonând imnuri, pentru a-i prezenta țarului o petiție prin care cereau aplicarea de reforme politice și economice. Mulți dintre ei încă îl considerau pe țar „Tătucul lor" și credeau că acesta trebuia doar să afle ce nu era în regulă, pentru a face schimbări. Autoritățile, deja îngrozite, au chemat armata, care a înăbușit violent revolta, deschizând focul direct asupra mulțimii. Până la sfârșitul zilei, sute de oameni au fost uciși sau răniți. Duminica Sângeroasă a fost ca o repetiție pentru Revoluția de la 1917, fiind la un pas de a se transforma într-o revoltă de o amploare asemănătoare. Pe parcursul lui 1905 — „anul coșmarurilor", după cum l-a numit regina-mamă — și în vara lui 1906,

Rusia s-a confruntat cu greve și proteste. Unele dintre nenumăratele naționalități ce populau Imperiul Rus au întrezărit posibilitatea libertății, așa că au avut loc demonstrații populare în masă împotriva conducerii ruse în provinciile baltice, precum și din Polonia până în Caucaz. Țăranii au refuzat să plătească arendă moșierilor și, în unele regiuni rurale, au ocupat pământurile cu forța, au furau animale și au jefuit conacele. Circa 15 la sută din moșiile Rusiei au fost incendiate în această perioadă.[10] În vara lui 1905, marinarii flotei din Marea Neagră, de pe nava de luptă *Potemkin*, s-au răzvrătit.

În toamnă, căile ferate și telegrafele nu mai funcționau, iar țarul era izolat la reședința sa de vară de la Tsarskoe Selo, de lângă Sankt Petersburg. Magazinele erau goale, electricitatea fusese tăiată, iar oamenii se temeau să iasă din case. Timp de șase săptămâni, Sovietul Deputaților Muncitorilor a condus Sankt Petersburgul, ca alternativă la autoritatea guvernului. Un tânăr radicalist, Leon Trotki, era unul dintre liderii de seamă ai acestuia, iar sovietul Revoluției de la 1917 avea să fie condus tot de el. La Moscova, Partidul Bolșevic, un partid revoluționar nou-format, plănuia o revoltă armată. Sub presiunea enormă exercitată de propriii săi susținători, în octombrie, țarul a publicat, fără tragere de inimă, un manifest prin care promitea o legislatură responsabilă, instituirea Dumei, precum și drepturi civile.

Așa cum se întâmplă adesea în asemenea momente revoluționare, concesiunile i-au încurajat doar pe oponenții regimului care părea să se prăbușească, întrucât oficialii erau confuzi și ineficienți în fața unor asemenea tulburări de amploare. În acea iarnă, un batalion al regimentului personal al țarului Nicolae, Gărzile Preobrazhenski, s-a răsculat. Un curtean al țarului scria în jurnalul său: „A venit momentul!"[11] Din fericire pentru regim, cei mai convinși dușmani ai săi nu erau uniți și pregătiți să preia puterea, iar reformatorii moderați erau gata să susțină vechea ordine în contextul promisiunilor făcute de țar. Folosind armata și poliția după bunul plac, guvernul a reușit să restabilească ordinea. Până în vara anului 1906, partea mai grea trecuse, cel puțin pentru moment. Însă regimul se mai confrunta cu încă o dilemă: cât de departe puteau merge cu reformele fără să-și submineze definitiv autoritatea. De aceeași dilemă se lovise și guvernul francez în 1789, iar mai târziu, în 1979, guvernul șahului din Iran. Refuzul cererilor proreformă și acțiunile represive creează dușmani; cedarea le încurajează și atrage după sine și mai multe pretenții.

Războiul Ruso-Japonez și consecințele acestuia slăbiseră Rusia foarte puternic pe plan intern și o făcuseră vulnerabilă pe plan extern. Flota era distrusă, iar ce rămăsese din armata sa fusese întors împotriva poporului rus. Colonelul Iuri Danilov, unul dintre cei mai eficienți ofițeri ruși, spunea: „În calitate de

comandant al unui regiment de infanterie, am avut ocazia să fiu la curent cu adevărata viață militară și cu nevoile armatei în intervalul 1906–1908. Și nu pot să găsesc alte cuvinte care să descrie mai bine această perioadă de până la 1910, inclusiv anii 1906–1910 și poate chiar o perioadă mai lungă de atât, decât neputință militară totală."[12] Rusia trebuia să-și reconstruiască și să-și reformeze forțele armate, dar se lovea de două provocări dificile, dacă nu chiar de nedepășit: în primul rând, împotrivirea puternică, deja înrădăcinată prin tradiție, față de schimbare manifestată atât de armată, cât și de civili și, în al doilea rând, costurile reformării. Rusia avea ambițiile unei puteri de primă mână, dar economia unei țări în curs de dezvoltare, însă încă înapoiată. Lucrurile s-au înrăutățit în primul deceniu al secolului al XX-lea, când cheltuielile militare au început să crească în întreaga Europă, pe măsură ce tehnologia militară devenea tot mai scumpă, iar armatele terestre și marine se extindeau. Uniunea Sovietică s-a lovit de o problemă asemănătoare după 1945; a reușit să țină pasul cu Statele Unite în domeniul militar, dar societatea sovietică a avut de suferit, fapt care a dus până la urmă la căderea regimului.

În Rusia de după 1905, multe lucruri depindeau de deciziile conducătorului. Nicolae al II-lea era un monarh absolutist, care putea să numească și să concedieze miniștri după bunul plac, să elaboreze politici și, pe timp de război, să comande forțele armate. Înainte de 1905, spre deosebire de vărul său Wilhelm, din Germania, nu trebuise să-și facă griji cu privire la o constituție, un parlament ales sau la drepturile supușilor săi. Chiar și după concesiunile făcute în acel an, avea puteri mai extinse decât kaiserul sau împăratul austro-ungar, care trebuiau să facă față unui control mai mare asupra guvernelor lor și asupra surplusului de cheltuieli din legislaturile lor. În plus, în aceste imperii, existau state cu drepturi proprii adânc înrădăcinate. Caracterul lui Nicolae și punctele lui de vedere sunt, prin urmare, de o importanță crucială în înțelegerea drumului Rusiei către Primul Război Mondial.

Nicolae avea doar douăzeci și șase de ani în 1894, când s-a urcat pe tron. Regina Victoria nici nu-și sărbătorise Jubileul de Diamant, iar nepotul ei, viitorul George al V-lea, era ofițer naval. În Germania, Wilhelm domnea de numai șase ani. Nimeni nu se așteptase, nici măcar Nicolae însuși, să se urce pe tron atât de devreme. Tatăl său, Alexandru al III-lea, era robust și puternic; se povestește că, la un moment dat, și-a salvat întreaga familie susținând acoperișul vagonului lor într-un accident feroviar. Cu toate acestea, pe când avea aproape cincizeci de ani, s-a îmbolnăvit de rinichi și, pentru că a continuat să bea mult, și-a grăbit sfârșitul.[13] Nicolae, care îl iubise și îl admirase pe tatăl său extraordinar, a fost foarte îndurerat de moartea lui. Era, de asemenea, cuprins de disperare, după cum spunea sora sa, Marea Ducesă Olga:

„Ne tot spunea că nu știa ce avea să se aleagă de noi, căci era complet incapabil să domnească."[14]

Probabil că avea dreptate. La începutul secolului, Rusia, cu toate problemele ei, ar fi putut însemna prea mult pentru orice conducător, iar Nicolae probabil că s-ar fi priceput mai bine să fie un boier de țară sau primarul unui oraș mic. Poate că îi lipsea încrederea în sine și pentru că tatăl său fusese o personalitate atât de puternică. Compensa însă prin rigiditate și încăpățânare în situațiile în care un bărbat mai înțelept și mai sigur pe sine ar fi fost pregătit să recurgă la compromisuri și să fie flexibil. Nu-i plăceau opoziția și confruntarea. „Pricepe ceea ce aude", spunea un fost îndrumător al său, „numai că pricepe doar înțelesul brut, izolat, fără să se raporteze la context, fără să pună în legătură ansamblul de factori, evenimente, curente, fenomene... Pentru el nu există o perspectivă vastă, generală, elaborată pe baza schimbului de idei, argumente, prin dezbatere."[15] Era cunoscut și pentru nehotărârea sa. Un observator nota opinia generală: „Nu are caracter, este de acord cu toți miniștrii săi în pofida faptului că fiecare dintre aceștia are o părere diferită."[16] Sub domnia lui Nicolae, politica rusă internă și externă avea să fie oscilantă, capricioasă și confuză. Avea o memorie excelentă, iar curtenii săi susțineau că era inteligent, dar câteodată dădea dovadă de o credulitate care rivaliza cu cea a unui om simplu. Spre exemplu, la un moment dat, un contractor străin l-a convins că era posibil să contruiască un pod peste strâmtoarea Bering, care să unească Siberia de America de Nord. (Contractorul avea să primească vaste concesiuni de teren de-a lungul liniei de cale ferată proiectate să lege Rusia de pod.)[17]

Educația sa nu îl înarmase cu o bună înțelegere a Rusiei și cu atât mai puțin a restului lumii. Copilăria lui Nicolae a fost una fericită, spre deosebire de cea a lui Wilhelm. Nicolae și frații și surorile sale au fost educați acasă și aveau rareori legături cu alți copii. Prin urmare, lui Nicolae, spre deosebire de alți monarhi precum Wilhelm, Eduard al VII-lea sau George al V-lea, i-au lipsit experiența de a fi școlit alături de alți tineri de vârsta lui și ocazia de a cunoaște oameni din diferite clase sociale. Nu își cunoștea nici țara. Rusia lui Nicolae și a fraților săi era ca un glob de cristal total imaginar al privilegiilor, palatelor, trenurilor speciale și iahturilor. Din când în când, se lovea de o altă Rusie, asemenea momentului îngrozitor în care bunicul lor, Alexandru al II-lea, a murit în urma unui atac cu bombă, iar Nicolae a fost dus să-l vadă pe patul de moarte. Pentru Nicolae și familia sa, adevărata Rusie era populată de țărani fericiți și loiali, asemenea celor care munceau pe moșiile imperiale. Puține aspecte ale educației sau vieții lor puteau pune sub semnul întrebării această vedere simplistă sau îi puteau face conștienți de schimbările uimitoare prin care trecea societatea rusă.[18]

Nicolae a urmat studiile pe care le urma orice tânăr nobil rus. Stăpânea limbile străine — vorbea fluent franceză, germană, engleză și rusă —, studiase istoria, care îi plăcea, și învățase ceva matematică, chimie și geografie. Când a împlinit șaptesprezece ani, a fost trimis să urmeze cursuri speciale de drept și economie, dar nu a arătat mare entuziasm pentru acestea. Excelentele sale bune maniere și puternicul simț al autocontrolului i le datora unui tutore englez. „Rareori am întâlnit un tânăr mai manierat decât Nicolae al II-lea. Buna lui creștere ascunde toate celelalte defecte", a spus contele Serghei Witte, prim-ministrul său.[19] Când a împlinit nouăsprezece ani, Nicolae a primit o funcție în cadrul Gărzilor Preobrazhenski. Adora să se afle în compania tinerilor aristocrați bogați, colegii săi ofițeri, îi plăceau viața fără griji din cazarmă, cu nenumăratele ei distracții, și sarcinile cotidiene ușoare din tabără. I-a spus mamei sale că se simțea ca acasă, „una dintre adevăratele consolări ale vieții mele de acum!"[20] Asemenea lui Wilhelm, a manifestat un profund atașament față de armată pentru tot restul vieții. (Și îi plăcea să se agite când venea vorba de detaliile privind uniforma militară). După cum spunea și vărul său, Marele Duce Alexandr Mihailovici: „A dezvoltat o adevărată pasiune pentru serviciul militar. Acesta se potrivea caracterului său pasiv. Executai ordinele și nu trebuia să-ți faci griji cu privire la problemele mari, de care se ocupau superiorii."[21] După terminarea serviciului militar, Nicolae a fost trimis să facă o călătorie în jurul lumii, care nu a fost tocmai pe gustul lui. A dezvoltat o antipatie deosebită pentru Japonia și japonezi în momentul în care un polițist, scos din minți, a încercat să-l asasineze.

Chiar și la douăzeci și cinci de ani, Nicolae rămăsese ciudat de necopt. Witte, care era îngrijorat cu privire la educația viitorului țar, i-a sugerat lui Alexandru al III-lea să-i dea ocazia lui Nicolae să capete experiență oferindu-i funcția de președinte al Comisiei pentru Construcția Căii Ferate Transsiberiene. „Ai încercat vreodată să discuți ceva de o însemnătate crucială cu el?", a întrebat Alexandru. Witte a răspuns că nu. „Ei bine, este efectiv un copil. Opiniile lui sunt profund copilărești. Cum să prezideze o asemenea comisie?", a spus țarul.[22] La începutul domniei sale, Nicolae s-a plâns ministrului său de externe: „Nu știu să fac nimic. Fostul țar nu se aștepta să moară și nu m-a lăsat să iau parte la nicio afacere guvernamentală."[23]

Subțire, chipeș, cu ochii albaștri, Nicolae semăna mai mult cu mama sa, o prințesă daneză, a cărei soră se căsătorise cu Eduard al VII-lea al Marii Britanii. El și George al V-lea, vărul său de gradul întâi, semănau izbitor, mai ales după ce amândoi și-au lăsat o barbă scurtă, îngrijită, și mustăți ascuțite. Contemporanii îl considerau pe Nicolae fermecător, dar evaziv. După fiecare întâlnire cu țarul, spunea unul dintre diplomații săi, „rămâneam cu impresia

că era de o bunătate profundă, de o *politesse* extraordinară, că avea un intelect pregătit și subtil, cu o ușoară tentă sarcastică, o minte foarte rapidă, dar oarecum superficială."[24] Când nu se afla în compania familiei și a curtenilor de încredere care, de cele mai multe ori, erau ofițeri — era bine păzit. În calitate de țar, acționa întotdeauna conform aceluiași tipic: la început arăta încredere unui anume ministru, după care ajungea să deteste să fie dependent de acesta și, ca atare, respectivul era demis din funcție. La scurt timp după izbucnirea Războiului Ruso-Japonez, ministrul de război, generalul Kuropatkin, a încercat să demisioneze în semn de protest față de subminarea autorității sale de către țar. I se părea că Nicolae ar fi avut mai multă încredere în el dacă-și dădea demisia. Nicolae a fost de acord: „Știi, este straniu, dar probabil că e corect din punct de vedere psihologic."[25]

Nicolae l-a moștenit de la tatăl său pe unul dintre cei mai impresionanți oameni de stat ai perioadei antebelice, Serghei Witte. Witte a fost, după cum a declarat un diplomat englez, „un bărbat puternic, energic, care nu cunoștea frica, cu o putere extraordinară de inițiativă"[26]. Între 1892 și 1903, ca ministru de finanțe, Witte a conferit un rol-cheie ministerului său în guvernul Rusiei, aducând în subordinea sa responsabilitatea pentru administrarea financiară a țării și a economiei acesteia. A încercat să eficientizeze agricultura și guvernarea locală, astfel încât Rusia să poată exporta grâne pentru a obține fondurile necesare dezvoltării. A susținut industrializarea rapidă a Rusiei și exploatarea teritoriilor recent dobândite în Orientul Îndepărtat — Calea Ferată Transsiberiană a fost în mare parte proiectul său. Însă pe măsură ce acumula putere, își făcea și dușmani, printre aceștia ajungând să se numere și țarul. În 1903, Witte a purtat o discuție îndelungată și aparent amicală cu Nicolae: „Mi-a strâns mâna. M-a îmbrățișat. Mi-a urat tot norocul din lume. M-am întors acasă în culmea fericirii, dar pe birou am găsit un ordin scris de demitere."[27]

Nicolae a venit la putere cu trei mari crezuri: în Romanovi, în ortodoxie și în Rusia. Pentru el, acestea erau interșanjabile. Credea că Dumnezeu încredințase Rusia familiei sale. „Dacă ți se pare că nu sunt destul de neliniștit, acest lucru se datorează faptului că am credința absolută și de neclintit că destinul Rusiei, soarta mea și a familiei mele se află în mâinile Dumnezeului atotputernic, care m-a așezat pe locul în care mă aflu acum", îi spunea Nicolae unui oficial de-al său în timpul tulburărilor de la 1905. „Orice s-ar întâmpla, o să mă supun Dorinței Sale, fiind convins că n-am avut niciodată altă intenție decât să servesc țara pe care El mi-a încredințat-o."[28] Venerația față de tatăl său și hotărârea de a păstra regimul intact, așa cum îi fusese încredințat de strămoșii săi, îl făceau pe Nicolae profund conservator și

vizibil fatalist. În primul an de domnie, a refuzat o cerere moderată a noilor celor guverne locale, așa-numitele *zemstvos*, de a avea un cuvânt mai greu de spus în administrarea afacerilor interne. „Toată lumea trebuie să știe că, devotându-mi toată forța binelui poporului meu, voi păstra principiile autocrației nealterate, la fel de ferm precum regretatul meu tată, a cărui amintire va rămâne veșnic în inima noastră."[29] Pentru Nicolae și tatăl său, autocrația era forma de guvernare adecvată poporului rus și cea mai bună, având în vedere diversitatea acestuia. În octombrie 1905, i-a explicat ministrului său de interne de ce se opunea recunoașterii unei Dume și drepturilor civile: „Știi, nu mă agăț de autocrație pentru propria mea plăcere. Acționez în această direcție doar pentru că sunt convins că este necesară Rusiei. Dacă ar fi după mine, aș fi fericit să renunț la toate acestea."[30]

Problema era că Nicolae dorea să păstreze puterea moștenită, dar nu știa aproape deloc ce voia să facă cu ea. Nu avea nici capacitatea de a alege consilieri buni, nici de a-i asculta. Avea tendința de a se baza pe cei care îi erau apropiați, precum mama sau unchii și verii săi, tot Romanovi, care, cu câteva excepții, erau corupți și leneși. A avut, de asemenea, o serie de consilieri pioși, dacă nu chiar șarlatani, printre care francezul M. Philippe, fost măcelar din Lyon, și, cel mai cunoscut dintre toți, pe misticul rus Rasputin, a cărui fervoare religioasă nu compensa nenumăratele sale defecte. Deja profund religios, Nicolae s-a afundat în spiritualismul atât de popular în Europa acelei vremi. Țarul, după cum a spus ambasadorul britanic în 1906, „nu are cum să primească foarte multe sfaturi utile și consiliere din planșete și invocarea spiritelor."[31] Oficialii erau îngrijorați de influența curții asupra țarului, dar nu puteau face nimic pentru a o contracara. După 1905, când a fost nevoit să înființeze un Consiliu al Miniștrilor, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a-l ignora. Își vedea miniștrii doar când voia el și, de obicei, pe rând. Era întotdeauna politicos, dar detașat și interesat doar de chestiuni de politică externă, armată sau securitate internă. Majoritatea miniștrilor credeau, și pe bună dreptate, că nu avea încredere în ei. După cum i-a spus un ministru unui coleg de-al său, la începutul domniei lui Nicolae: „Doamne ferește să trebuiască să te bazezi pe țar chiar și pentru o secundă, în vreo problemă, oricare-ar fi ea; este incapabil să susțină o cauză sau pe cineva."[32] Miniștrii și oficialii săi observau că atunci când aduceau în discuție subiecte pe care el nu voia să le discute, Nicolae refuza politicos, dar ferm să-i ia în seamă. Odată cu trecerea anilor, odată ce a căpătat încredere în sine, Nicolae s-a impus și mai mult și a devenit și mai puțin dispus să asculte sfaturile nedorite.

Războiul Ruso-Japonez a izbucnit în mare parte deoarece Nicolae ajunsese să deteste faptul că Witte controla politica din Orientul Îndepărtat.

Așa că țarul a ascultat de un grup de reacționari ambițioși, care doreau să pună mâna pe resursele din zonă. Aceștia insistau ca Rusia să-și extindă influența în nordul Coreei și să-și consolideze poziția în Manciuria, chiar cu riscul unei confruntări cu Japonia. S-au bazat atât pe lipsa de încredere a țarului în propriii miniștri, cât și pe disprețul său față de japonezi, întărindu-i ideea că trebuia abordată o atitudine fermă față de „un stat atât de barbar".[33] Bucurându-se de sprijinul entuziasmat al acestora, în 1903, Nicolae l-a demis pe Witte și a desemnat un trimis special pentru Orientul Îndepărtat, care a înrăutățit rapid relațiile cu Japonia. Ministerul rus de Externe, devenit un simplu observator în Orientul Îndepărtat, a încercat fără succes să liniștească opinia internațională, care devenea din ce în ce mai îngrijorată de incoerența politicii externe a Rusiei și de posibilitatea izbucnirii războiului. Chiar și Nicolae părea oarecum îngrijorat: „Nu-mi doresc un război între Rusia și Japonia", a ordonat el, „și nu voi permite un asemenea război. Luați toate măsurile necesare pentru a evita războiul."[34] În acest moment însă, lucrurile scăpaseră deja de sub control: japonezii, ale căror propuneri pentru o înțelegere cu privire la Coreea și Manciuria fuseseră respinse în repetate rânduri, au decis să pornească la război. După cum a spus și ministrul de externe al Rusiei, contele Vladimir Lamsdorff, în 1904: „Dezorganizarea completă a activității noastre politice în Orientul Îndepărtat, precum și intervenția ocultă a unui grup de aventurieri și intriganți iresponsabili au dus la declanșarea unei catastrofe."[35]

În timpul domniei lui Nicolae, miniștrii s-au aflat într-o situație imposibilă, trebuind să slujească în același timp și Rusia, și țarul. Chiar dacă credeau cu tărie că o anumită politică trebuia adoptată, nu se puteau hotărî să-l contrazică pe țar. Vladimir Lenin, la acea vreme un revoluționar puțin cunoscut, a dat un nume foarte potrivit acestei situații: „criza nivelurilor înalte".[36] Și pentru că regimul era deosebit de personalizat, când lucrurile mergeau prost — cum s-a întâmplat în Războiul Ruso-Japonez și, la scară mult mai mare, în Primul Război Mondial —, opinia publică rusă, o forță din ce în ce mai importantă, avea tendința de a-l învinovăți pe țar.

Căsătoria lui Nicolae a înrăutățit lucrurile și a contribuit la izolarea lui. Mariajul era unul chiar fericit, dar îl făcuse să se retragă în globul de cristal al unei intime vieți de familie și ridicase o barieră din ce în ce mai eficientă împotriva restului lumii. Nicolae și Alexandra se iubeau din adolescență. Ea era nemțoiacă, din micul ducat de Hesse-Darmstadt, dar, ca nepoată a reginei Victoria, Alexandra prefera să se declare englezoaică. Din fericire, regina Victoria, rusofobă convinsă, l-a simpatizat pe Nicolae și a aprobat căsătoria. Principalul obstacol în calea mariajului a fost însă chiar Alexandra, pentru

că, la început, nu a putut renunța la protestantism pentru a se converti la ortodoxia rusă. După o luptă încrâncenată cu sine însăși și presiuni din partea familiei sale, care își dorea o asemenea alianță glorioasă, a cedat și, cu ochii în lacrimi, l-a acceptat pe Nicolae. (Unele guri rele au spus că a făcut acest pas pentru că voia să scape de noua soție a fratelui ei mai mare.[37]) Așa cum se întâmplă de cele mai multe ori cu cei convertiți, avea să ajungă mai ortodoxă și mai rusă decât rușii. S-a devotat, de asemenea, cu trup și suflet lui Nicolae și intereselor sale, însă așa cum le înțelegea ea.

Nunta a fost magnifică, dar sobră. Aranjamentele se făcuseră înaintea deteriorării sănătății și morții neașteptate a lui Alexandru al III-lea, așa că a avut loc la o săptămână după funeralii. Să fi fost acesta un semn de rău augur, după cum au spus unii ulterior? După acest principiu, încoronarea, care a avut loc un an mai târziu, ar fi trebuit să fie un semn și mai rău. Ceremonia a decurs bine, însă la marile festivități publice organizate mai târziu la periferia Moscovei, unde urmau să se împartă bere, cârnați și cadouri aniversare, a avut loc un dezastru. La festivități sosiseră ruși din întreaga țară, mulți dintre aceștia cu trenul pe noua cale ferată; până în zori, circa jumătate de milion de persoane ajunseseră la Moscova. Mulțimea a intrat în panică, crezând că nu aveau să fie suficiente tratații pentru toată lumea, iar în zarva ce a urmat, mii de oameni au fost călcați în picioare și probabil o mie sau chiar mai mulți au murit zdrobiți. În acea seară, ambasada Franței organiza un bal pentru care a cheltuit milioane de ruble. Fără prea mare tragere de inimă, la insistențele miniștrilor care voiau să sărbătorească alianța cu Franța, tânărul țar și țarina au participat. A fost o mare greșeală, în urma căreia tânărul cuplu și-a câștigat reputația de a fi lipsit de suflet.[38]

Alexandra era mai intelectuală decât Nicolae și îi plăceau dezbaterile, în special despre religie. Avea un profund simț al datoriei și credea că, fiind o bună creștină, avea obligația de a-i ajuta pe cei mai puțin norocoși. Ca țarină, a dat un exemplu admirabil colaborând cu organizații de caritate, ce vizau fie combaterea foametei, fie oferirea de îngrijiri medicale pentru bolnavi. Din păcate, era, de asemenea, foarte emotivă, nevrotică și dureros de timidă. Dacă soacra sa intrase cu ușurință în societatea de la Sankt Petersburg și prezidase cu aplomb baluri elaborate de curte și recepții, Alexandra era stânjenită și vădit nefericită în public. „Nu adresa un cuvânt de bine nimănui", o critica o mare doamnă. „Putea fi un bloc de gheață care îngheța pe toată lumea din jurul ei."[39] Asemenea soției lui Wilhelm, era pudică și necruțătoare cu păcatele celorlalți. A decis să invite la balurile curții numai femei cu reputația nepătată; prin urmare, de pe listă au fost eliminați majoritatea liderilor societății.[40] Era la fel de hotărâtă când venea vorba de susținerea

favoriților săi într-o anumită funcție, chiar dacă aceștia erau nepotriviți. După cum a remarcat un oficial de rang înalt al curții, Alexandra avea „o voință de fier, susținută de un intelect prea mare și de prea puțină cunoaștere."[41]

Alexandra mai prezenta încă un dezavantaj pentru noua ei funcție, însă acesta a devenit vizibil de-abia după câțiva ani. Prin regina Victoria, era purtătoarea genei de hemofilie, o boală care de obicei se manifestă doar la bărbați. Celor suferinzi le lipsește substanța care coagulează sângele și prin urmare orice tăietură, orice zgârietură, în mare parte orice accident le poate fi fatal. Singurul fiu al Alexandrei și al lui Nicolae, Alexei, suferea de această boală și era să moară de nenumărate ori în copilărie. Înnebunită, mama sa a căutat leacuri în Rusia și Europa, apelând la doctori, șarlatani, savanți, renumiți făcători de miracole și, în final, la coruptul și degeneratul Rasputin, greșeală fatală pentru reputația familiei imperiale.

Odată ce starea ei de sănătate a început să se deterioreze, inclusiv din cauza nenumăratelor sarcini, Alexandra a început să se retragă tot mai mult din viața socială. În special după 1905, Nicolae a început să vină din ce în ce mai rar la Moscova. Chiar și mama sa, care îl critica foarte rar, i-a spus: „Țarul nu se vede cu nimeni, ar trebui să se vadă cu mai mulți oameni."[42] Din motive de siguranță, dar și din plăcere, familia imperială locuia în afara Sankt Petersburgului, la reședința imperială de la Tsarkoe Selo, ascunzându-se în spatele unor garduri înalte ascuțite, care, după 1905, au fost întărite cu 3 metri de sârmă ghimpată. Verile și le petreceau la reședința de la Peterhof, la Marea Baltică. Făceau excursii cu iahtul imperial, mergeau la cabanele de vânătoare ale țarilor și la palatul imperial din Crimeea.

Familia din centrul acestei măreții, înconjurată de o etichetă rigidă și complicată și slujită de sute de servitori, gărzi și curteni, era una simplă și fericită, membrii săi fiind foarte retrași și, în mod bizar, nematerialiști. Alexandra era mândră de cumpătarea ei, iar țarul își purta hainele până se făceau zdrențe. Fiul doctorului de la curte scria mai târziu despre lumea în care trăiau: „Această mică lume fermecătoare de basm de la Tsarkoe Selo dormea liniștită pe marginea unei prăpăstii, alinată de glasul dulce al bătrânelor sirene care fredonau încet «Dumnezeu să-l salveze pe Țar»".[43] Amândoi își devotau timpul fiului bolnav și celor patru fiice, chiar în mod exagerat, după cum spunea Charles Hardinge, ambasador al Marii Britanii în Rusia, în timpul Războiului Ruso-Japonez. În mod bizar, Nicolae nu a părut impresionat de evenimentele Duminicii Însângerate și de revoltele din capitală, așa că, în loc să se întâlnească cu consilierii săi, și-a petrecut timpul mergând la vânătoare, pasiunea sa, și în compania micului Alexei. „Pot să-mi

explic acest lucru prin fatalismul mistic adânc impregnat în caracterul său, alături de ideea că avea să vină un miracol și că toate lucrurile aveau să se termine cu bine", raporta Hardinge la Londra.[44]

În 1905, a fost nevoie de dovezile evidente și covârșitoare care atestau că regimul său pierdea controlul asupra Rusiei, precum și de presiuni puternice din partea tuturor celor apropiați, inclusiv a mamei sale, pentru a-l convinge pe Nicolae că trebuia să facă o serie de concesii serioase și să-l recheme pe Witte la conducerea guvernului. La începutul lui octombrie, s-a învoit fără tragere de inimă să-l întâlnească pe fostul său ministru de finanțe, care a fost de acord să fie repus în funcție cu condiția garantării unei constituții și libertăților civile. Nicolae a încercat să-l convingă pe vărul său, Nicolae Nicolaevici, să impună în schimb o dictatură militară, însă, după o scenă îngrozitoare în care Marele Duce a amenințat că avea să se împuște pe loc în cazul în care Witte nu era numit de îndată în funcție, a cedat. „Singura mea consolare", i-a scris nefericitul țar mamei sale, „este că aceasta este voia Domnului și că această importantă decizie va scoate iubita mea Rusie din intolerabilul haos în care se află de aproape un an."[45] După 1905, Nicolae a continuat să spere într-un miracol și că promisiunea sa avea să fie dusă la bun sfârșit. În anii de dinainte de război, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a submina constituția și a limita libertățile civile. A deschis prima Dumă în aprilie 1906 și a dizolvat-o în luna iulie a aceluiași an. În 1907, a emis un decret prin care schimba legile electorale, astfel încât latifundiarii conservatori puteau obține mai multe locuri în Dumă, iar liberalii și cei de stânga mai puține. Nicolae a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a-l ignora pe Witte (deși, în mare, îi era profund recunoscător pentru că obținuse un împrumut consistent de la francezi, cu ajutorul căruia putea salva Rusia de la faliment) și a și reușit să se descotorosească de el înainte cu puțin timp de prima reuniune a Dumei.

Cu toate acestea, o anulare completă a reformelor era imposibilă. Începând din anul 1905, guvernul avea de-a face cu un nou factor: opinia publică. În pofida încercărilor autorităților de a o cenzura, presa era din ce în ce mai vizibilă. Deputații din Dumă aveau libertatea de a se exprima în parlament fără teamă de urmări. Partidele politice erau încă slăbite, nu erau bine înrădăcinate în societatea rusă, dar erau capabile, dacă li se acorda timp, să se dezvolte în forțe politice importante. Într-adevăr, noua constituție îl descria pe țar ca fiind Suprema Putere Autocratică, acesta continuând să controleze politica externă, armata și Biserica Ortodoxă, având totodată dreptul de a numi și demite miniștri, de a respinge orice lege, de a dizolva Duma și de a declara legea marțială. Însă simpla *existență* a unui asemenea

document presupunea că și puterea țarului era limitată. Duma era, în mare parte, o cameră de pălăvrăgeală, cu puteri neclare, dar avea dreptul de a audia miniștri și de a aloca fonduri pentru armată și marină dacă dorea (deși nu putea refuza aprobarea bugetului militar al guvernului).

Nicolae a trebuit, de asemenea, să accepte formarea unui Consiliu de Miniștri, menit să funcționeze ca un guvern, care să coordoneze și să direcționeze politica guvernamentală și al cărui președinte avea să facă legătura între miniștri și țar. Witte, primul președinte, nu și-a putut îndeplini funcția pentru că Nicolae se consulta cu miniștrii după bunul plac. Succesorul său, Petru Stolîpin, a rezistat până în 1911, pe de o parte pentru că Nicolae avea încredere în el, iar pe de altă parte pentru că, după 1905, țarul a renunțat să se mai amestece zi de zi în politică. Nicolae îl admira, asemenea multor altora din clasa conducătoare, pentru curajul său fizic. În 1906, teroriștii îi aruncaseră în aer casa de vacanță de lângă Sankt Petersburg; zeci de oameni fuseseră uciși sau răniți și doi dintre copiii săi grav accidentați, dar Stolîpin a dat dovadă de o deosebită tărie sufletească și de stăpânire de sine.[46]

Înalt, drept, sobru, politicos și manierat, Stolîpin îi impresiona pe toți cei cu care intra în contact. Era la fel de talentat și energic precum la Witte și, la fel ca el, era hotărât să reformeze și să dezvolte Rusia. Asemenea predecesorului său, era de un autoritarism înnăscut, hotărât să zdrobească revoluția. Era totuși conștient de faptul că trebuia să coopereze cu cel puțin unele dintre noile forțe politice care își făceau apariția în Rusia și a încercat să construiască o coaliție conservatoare în Dumă, lucru care a avut ceva succes. Pentru a reduce farmecul pe care îl reprezentau revoluționarii pentru țărani, a promovat reforme care permiteau țăranului să intre în posesia pământului lucrat. Pe termen lung însă, vechiul năravul al țarului a primat, iar Nicolae a început să devină invidios și nemulțumit de puterea prim-ministrului său. În 1911, potrivit unui diplomat britanic, Stolîpin era deprimat și nu mai avea certitudinea funcției sale. În septembrie, soarta sa a fost decisă, sfârșitul lui fiind tragic: un terorist, deghizat în polițist, s-a apropiat de el la opera din Kiev și l-a împușcat. Rănit mortal, se zice că Stolîpin ar fi spus: „Gata cu mine" sau, și mai dramatic, „Sunt fericit că mor pentru țar."[47] A murit patru zile mai târziu. Nu este exclus ca, în cazul în care ar fi supraviețuit, să fi fost o puternică forță conducătoare în anii ce aveau să vină, să fi fost poate chiar un factor de precauție și moderație la izbucnirea crizei europene din vara lui 1914.

Pretenția Rusiei la statutul de mare putere europeană pare să fi ascuns întotdeauna un șiretlic. După cum a spus și ministrul de externe al lui Alexandru al II-lea, în 1876: „Suntem un stat mare, însă fără putere. Adevărat. Nu este

nimic mai îmbucurător decât să cunoaștem adevărul. Ne putem îmbrăca întotdeauna frumos, dar trebuie să știm că aceasta este doar o haină."[48] În unele ocazii, Rusia se îmbrăcase spectaculos, spre exemplu când contribuise la înfrângerea lui Napoleon, iar țarul Alexandru I intrase cu regimentele sale în Paris la sfârșitul Războaielor Napoleoniene, sau când trupele ruse contribuiseră la salvarea monarhiei Habsburgice, în timpul Revoluțiilor de la 1848. Cunoscuse, de asemenea, și înfrângerea, în timpul Războiului din Crimeea de la mijlocul secolului al XIX-lea și, bineînțeles, și de curând în Războiul Ruso-Japonez. Stolîpin era conștient de slăbiciunile postbelice ale Rusiei, atât pe plan intern, cât și internațional, și cunoștea la fel de bine legătura dintre cele două planuri. „Situația noastră pe plan intern nu ne permite să adoptăm o politică externă agresivă", a comentat el la scurt timp după ce a fost numit prim-ministru.[49] Spre deosebire de succesorii săi, era hotărât să evite acțiuni internaționale provocatoare. Era foarte posibil ca viitoarele eșecuri pe plan extern să declanșeze revoluții acasă. Pe de altă parte, o imagine slăbită ar fi putut încuraja alte puteri să profite de Rusia.

Problema fundamentală a Rusiei în relațiile sale externe pornea de la poziția ei geografică. Avea foarte puține mijloace naturale de apărare împotriva invadatorilor. Pe parcursul istoriei, Rusia a suferit nenumărate invazii: de la cea mongolă (tătari, pentru ruși) până la cea suedeză, prusacă sau franceză (și avea să mai sufere două invazii germane îngrozitoare pe parcursul secolului XX). Tătarii au ocupat arii întinse din Rusia timp de 250 de ani, cu toate acestea, spre deosebire de maurii sosiți în Spania, după cum a spus și Pușkin, „după cucerire, nu i-au oferit Rusiei nici algebră, nici pe Aristotel."[50] Această vulnerabilitate a lăsat o altă moștenire Rusiei: un guvern centralizat autoritar, care s-a format în cele din urmă. La începutul secolului al XII-lea, în prima lucrare despre istoria rusă, este descris vechiul popor ce trăia pe teritoriul Ucrainei de astăzi, care cere un potențial conducător: „Țara noastră este mare și bogată, dar îi lipsește ordinea. Vino și domnește și ne guvernează."[51] Putin a justificat de curând în mod asemănător sosirea lui Stalin în istoria rusă — el și regimul său erau necesari pentru a menține Rusia unită în fața provocărilor inamicilor ei. O consecință inevitabilă a acestor circumstanțe a fost eterna căutare pentru siguranță a Rusiei, prin împingerea frontierelor ei spre exterior. Până la sfârșitul secolului al XVIII-lea, ocupase Finlanda și statele Baltice și împărțise Polonia divizată. Deși se îndrepta din ce în ce mai mult spre est, Rusia încă se considera a fi o putere europeană. La urma urmei, Europa era văzută ca un centru al puterii mondiale și al civilizației.

Rusia a fost întotdeauna vastă în comparație cu orice altă țară europeană, însă în secolul al XIX-lea s-a mărit atât de mult, încât avea să devină cea mai

mare țară din lume, iar exploratorii și soldații ruși, urmați de diplomați și oficiali, împingeau granițele acesteia spre sud și est, în jos spre Marea Neagră și Marea Caspică, spre Asia Centrală și dincolo de munții Ural, în Siberia, și 8 000 de kilometri în apele Pacificului. Rusia Asiatică putea include fără probleme Statele Unite și statele europene puteau să încapă lejer în Rusia Asiatică, iar aceasta tot ar fi fost mai mare. Călătorul și scriitorul american George Kennan (o rudă îndepărtată a marelui expert sovietic american cu același nume) a încercat să explice caracterul vast al noilor teritorii ale Rusiei: „Dacă un cartograf ar pregăti un atlas general al lumii și ar trebui să folosească pentru Siberia aceleași măsurători ca în *Hand Atlas* al lui Stieler pentru Anglia, ar trebui să facă pagina siberiană a hărții sale de aproape șase metri lățime pentru a o cuprinde."[52]

Imperiul a adus cu sine prestigiu și posibilitatea, încă neexploatată, de a genera resurse și avuție. A creat, de asemenea, și mai multe probleme pentru Rusia: populația ei era răspândită acum pe o suprafață și mai vastă, iar imperiul includea un număr mai mare de non-ruși: musulmani din Asia Centrală, coreeni, mongoli și chinezi în est. Noile granițe au adus cu sine vecini noi, posibil neprietenoși: în Orientul Îndepărtat, China și Japonia; în Asia Centrală, Imperiul Britanic; în Caucaz, Persia (Iranul de astăzi), care era râvnită și de englezi; și la Marea Neagră, Imperiul Otoman, în declin, dar susținut de alte puteri europene. În plus, într-o epocă în care concepția potrivit căreia puterea maritimă reprezenta cheia către putere națională și bogăție, Rusia încă poseda o mulțime de porturi care puteau fi folosite pe tot pacursul anului. Navele care plecau din porturile de la Marea Neagră și cea Baltică trebuia să treacă prin strâmtori, care puteau fi închise pe timp de război, iar Vladivostok, noul port la Pacific al Rusiei se afla la mii de kilometri distanță de centrul Rusiei, la capătul unei linii de cale ferată fragile. Pe măsură ce Rusia se transforma într-un exportator major, în special de alimente, pasajul dintre Marea Neagră și Mediterană, prin Bosfor, Marea Marmara și Dardanele — cunoscut la acea vreme sub numele de „Strâmtorile" — devenea de o importanță vitală; 37 la sută din totalul exporturilor sale și 75 la sută din importantele exporturi de grâne treceau, în 1914, pe lângă Constantinopol.[53] Dacă acest pasaj era închis, să spunem de Germania, spunea Serghei Sazonov, la acea vreme ministru de externe, considera că „Rusia ar fi fost condamnată la moarte".[54] Din punctul de vedere al Rusiei, căutarea unor porturi sigure, în zone în care apa nu îngheață iarna era logică, dar, după cum îl avertizase Kuropatkin pe Nicolae în 1900, acest lucru presupunea un mare risc: „Simplele noastre încercări de a avea ieșire la Marea Neagră, la Oceanul Indian și la Pacific, aduc atingere intereselor întregii

lumi, așa că pentru a le realiza trebuie să ne pregătim de luptă împotriva unei coaliții formate din Marea Britanie, Germania, Austro-Ungaria, Turcia, China și Japonia."[55] Dintre toți potențialii dușmani ai Rusiei, Marea Britanie, cu uriașul său imperiu mondial, părea să prezinte cea mai directă amenințare.

În Marea Britanie, opinia publică era puternic anti-rusă. În literatura vremii, Rusia era descrisă ca fiind exotică și înfricoșătoare: un tărâm al zăpezii și domurilor aurite, al lupilor ce alergau după sănii prin păduri întunecate, al lui Ivan cel Groaznic și al Ecaterinei cea Mare. Înainte să tranforme Germania în cel mai mare dușman, în romanele sale, William Le Queux prezenta Rusia ca fiind cel mai mare inamic al Londrei. În cartea sa din 1894, *The Great War in England in 1897*, Marea Britanie era invadată de o forță unită franco-rusă, iar rușii se arătaseră a fi cu mult mai brutali. Casele englezilor au fost incendiate, civilii împușcați, iar pruncii trași prin baionetă. „Soldații țarului, sălbatici și inumani, nu le-au arătat milă celor slabi și neputincioși. Au râs și au luat în derâdere implorările vrednice de milă ale populației și, cu brutalitate diavolească, s-au bucurat de distrugerea pe care o aduceau cu sine."[56] Radicaliștii, liberalii și socialiștii aveau nenumărate motive să deteste regimul rus, cu poliția lui secretă, cenzura, lipsa unor drepturi fundamentale ale omului, persecuția oponenților, zdrobirea minorităților etnice și înfricoșătoarele acte de antisemitism.[57] Pe de altă parte, imperialiștii detestau Rusia pentru că era rivala Imperiului Britanic. Regatul Unit nu ar fi putut ajunge vreodată la un acord cu Rusia în Asia, a spus Curzon, care fusese subsecretarul lui Salisbury în Ministerul de Exerne, înainte de a deveni guvernator în India. Rusia era menită să-și continue extinderea atâta timp cât i se permitea acest lucru. În orice caz, din cauza „duplicității inveterate" a diplomaților ruși, negocierile erau futile.[58] Și aceasta era una dintre puținele situații în care era de acord cu șeful statului-major indian, lordul Kitchener, care cerea Londrei mai multe resurse pentru a face față „înaintării amenințătoare a Rusiei către granițele noastre". Britanicii erau îngrijorați în special de noile căi ferate rusești, fie deja construite, fie în plan, care se întindeau până la granița cu Afganistan sau Persia și care acum le permiteau rușilor să-și aducă forțele în zonă. Deși termenul a fost inventat de-abia peste optzeci de ani, englezii începeau înțeleagă ceea ce Paul Kennedy a numit „supraîntindere imperială". După cum a anunțat și Ministerul de Război în 1907, sistemul feroviar rusesc extins ar fi îngreunat atât de mult apărarea militară a Indiei și a imperiului, încât „înainte de a ne detașa tot sistemul militar, merită să ne întrebăm dacă păstrarea Indiei este o chestiune politică practică".[59]

De ambele părți au existat întotdeauna oameni care ar fi preferat o atenuare a tensiunilor și costurilor, prin obținerea unui acord cu privire la

luptul colonial. În 1890, englezii erau deja pregătiți să recunoască faptul că nu mai puteau împiedica Rusia să folosească strâmtorile dintre Marea Neagră și Mediterană pentru tranzitul navelor ei de luptă, iar rușii, în special armata, erau gata să adopte o politică mai puțin agresivă în Asia Centrală și Persia.[60] În 1898, Salisbury a propus Rusiei o negociere pentru soluționarea divergențelor dintre cele două țări în China, însă acestea nu au dus din păcate nicăieri, iar relațiile s-au înrăutățit din nou în momentul în care Rusia a profitat de Revolta Boxerilor pentru a-și detașa trupe în Manciuria. În 1903, odată cu numirea unui nou ambasador rus la Londra, s-a ivit ocazia organizării unor noi negocieri. Contele Alexandr Benckendorff avea relații foarte bune (fusese pajul lui Alexandru al III-lea), era bogat și indiscret. Era anglofil, simpatiza cu liberalii și era foarte pesimist cu privire la viitorul regimului țarist. „În Rusia, poporul este cel puțin aparent sentimental; nutrește o mare afecțiune față de țar etc. Exact ca în Franța în ajunul Revoluției", a spus el ambasadorului francez, când au fost trimiși în misiune la Copenhaga.[61] Odată sosiți la Londra, el și soția sa s-au integrat rapid în societatea engleză, iar Benckendorff și-a impus să îmbunătățească relațiile dintre cele două țări. Profitând de spațiul de manevră deținut de ambasadori în era antebelică, a făcut în așa fel încât fiecare dintre tabere să creadă că cealaltă era mai deschisă la negocieri decât era cazul. În 1903, Lansdowne, ministrul englez de externe, a discutat cu Benckendorff despre chestiuni presante precum Tibetul sau Afganistanul, dar nici de această dată nu s-a ajuns la nicio concluzie. Având în vedere înrăutățirea relațiilor dintre Rusia și aliatul Marii Britanii, Japonia, orice discuție cu privire la o apropiere a fost amânată până la finalul Războiului Ruso-Japonez.

Revoluțiile tehnologice și industriale din secolul al XIX-lea au împovărat și mai mult statutul de mare putere al Rusiei. Odată cu progresul, s-a accelerat și cursa înarmărilor, iar echipamentele au devenit mai scumpe. Căile ferate și producția în masă au permis crearea, transportul și aprovizionarea armatelor mari. Odată ce puterile continentale au pornit pe acest drum, conducătorii Rusiei simțeau că trebuie să urmeze exemplul, chiar dacă resursele țării nu erau pe măsura celor ale vecinilor ei, Austro-Ungaria și nou formata Germanie. Alternativa — foarte greu, dacă nu imposibil de imaginat — era aceea de a renunța la încercarea de a face parte din clubul marilor puteri. Să devenim o putere de mâna a doua sau, mai rău, „un stat asiatic", a spus Aleksandr Izvolski, ministru de externe între 1906 și 1910, „ar fi o catastrofă majoră pentru Rusia."[62]

Uniunea Sovietică s-a confruntat cu o dilemă similară în timpul Războiului Rece: ambițiile Rusiei ajunseseră la maturitate, dar sistemul ei economic

și social, nu. În anii 1890, Rusia cheltuia pe cap de soldat mai puțin de jumătate din suma plătită în Franța sau Germania.[63] În plus, fiecare rublă cheltuită pentru armată era o rublă în minus pentru dezvoltare. În 1900, potrivit unui sondaj, guvernul rus cheltuia de zece ori mai mult pentru armată decât pentru educație, iar marina dispunea de fonduri mai mari decât două ministere de bază, Agricultura și Justiția.[64] Războiul Ruso-Japonez a înrăutățit situația. A adus Rusia în pragul falimentului și a provocat deficite bugetare enorme. Deși forțele armate aveau neapărată nevoie de reechipare și antrenament, pur și simplu nu erau fonduri. În 1906, districtele militare cheie din vest, de lângă Varșovia, Kiev și Sankt Petersburg, nu aveau fonduri nici măcar pentru exerciții de tras cu arma. [65]

Războiul a redeschis o dezbatere mai veche: de ce era interesată, de fapt, Rusia, de Asia sau de Europa? Kuropatkin și statul-major rus fuseseră multă vreme îngrijorați de scurgerea resurselor dinspre frontiera europeană către est. În timp ce Witte construia Transsiberiana, construcția de căi ferate din vestul Rusiei efectiv s-a sistat, într-un moment în care Germania și Austro-Ungaria, dar și puteri mai mici, precum România, continuau să construiască. În 1900, statul-major rus estima că Germania putea trimite 552 de trenuri pe zi spre granița comună, iar Rusia doar 98. Din motive financiare, s-a stopat și sporirea forțelor armate ruse din vest. „Spre încântarea Germaniei, pentru că ne-am îndreptat atenția spre Orientul Îndepărtat, le oferim ei și Austriei o superioritate materială și armată decisivă", scria Kuropatkin la 1900.[66] În timpul Războiului Ruso-Japonez, unul dintre cele mai mari coșmaruri ale armatei ruse era teama că Germania și Austro-Ungaria ar fi putut să profite de această ocazie pentru a acționa împotriva Rusiei, poate prin ocuparea Poloniei rusești, teritoriu care pătrundea mult și agresiv în vest. Din fericire pentru Rusia, Germania a adoptat o politică de neutralitate prietenească în timpul războiului, încercând să o îndepărteze de Franța, iar Austro-Ungaria era mai precocupată de un posibil atac asupra aliatei sale Italia, după cum a confirmat unul dintre spionii ruși la Viena.[67]

În anii grei care au urmat după Războiului Ruso-Japonez, Rusia a intrat într-o perioadă de revenire și reconstrucție, temându-se încă să ia decizii în ceea ce privește alocarea resurselor și politica externă. Dacă Rusia avea interese în est, atunci avea nevoie de stabilitate în vest. Acest lucru presupunea o alianță sau cel puțin o detensionare a relației cu Germania și Austro-Ungaria. Existau argumente ideologice și istorice în favoarea unei asemenea mișcări: cele trei monarhii conservatoare doreau păstrarea statu-quoului și se opuneau schimbărilor radicale. Existau argumente istorice puternice pentru o alianță între Rusia și Germania, legătura dintre cele două state datând de secole; spre

exemplu, Petru cel Mare tocmise muncitori germani odată cu apariția noilor ramuri industriale, iar pe parcursul anilor fermierii germani ajutaseră la colonizarea regiunilor unei Rusii în expansiune. Nobilimea rusă încheiase mariaje cu aristocrația germană și multe familii vechi aveau nume germane precum Benckendorff, Lamsdorff sau Witte. Unii, în special germanii din zona Baltică a Rusiei, vorbeau germană, și nu rusă. Țarii, inclusiv Nicolae al II-lea, se căsătoreau adesea cu prințese germane. Însă o apropiere de Germania ar fi însemnat abandonarea alianței cu Franța și blocarea accesului la piețele financiare franceze. În plus, o asemenea mișcare ar fi fost cu siguranță respinsă de liberali, care considerau că o alianță cu Franța, și poate mai târziu cu Marea Britanie, ar fi încurajat forțele progresiste să promoveze o schimbare în Rusia. Nu toți conservatorii erau pro-germani; proprietarii de pământuri erau afectați de impozitele protective practicate de Germania pe produse agricole și alimente. Ocuparea golfului Kiachow din nordul Chinei de către Germania în 1897 a contestat ambiția Rusiei de a domina China și Coreea, iar în anii ce au urmat, investițiile și influența germană din ce în ce mai mare în Imperiul Otoman, vecinul Rusiei, a constituit un motiv de îngrijorare în cercurile oficiale.[68]

Pe de altă parte, dacă Rusia decidea că principalele amenințări și oportunități se aflau în Europa, atunci trebuia să se înțeleagă cu actualii și potențialii dușmani din est. Pacea cu Japonia trebuia însoțită de un acord cu privire la litigiile lor din China și, cel mai important, de o înțelegere cu cealaltă putere imperială din Orient, Marea Britanie. Puține alegeri sunt irevocabile în politica externă, iar în deceniul dinainte de 1914, liderii ruși au încercat să păstreze viabile toate opțiunile, continuând alianța cu Franța, dar făcându-i propuneri și Marii Britanii, Germaniei și Austro-Ungariei, într-o încercare de a anihila sursele de tensiune.

Deși alianța cu Franța provocase la început dificultăți, opinia rusă ajunsese să o vadă cu ochi buni, căci îmbina perfect banii și tehnologia franceză cu mâna de lucru rusească. Bineînțeles, au existat și tensiuni pe parcursul anilor. Franța a încercat să-și exercite influența financiară asupra Rusiei, pentru a modela strategia militară a acesteia în așa fel încât să corespundă nevoilor francezilor sau insistând ca Rusia să comande arme noi de la firme franceze.[69] Rușii s-au opus acestui șantaj, așa cum îl numeau unii, care înjosea Rusia ca mare putere. După cum s-a plâns și Vladimir Kokovtsov, ministru de finanțe al Rusiei o bună parte din deceniul de dinainte de 1914: „Rusia nu este Turcia; aliații noștri nu trebuie să ne trimită ultimatumuri, putem să ne descurcăm și fără aceste cereri directe."[70] Războiul Ruso-Japonez a generat și un alt tip de tensiuni: rușii credeau că Franța nu îi susținea

suficient, iar francezii încercau cu disperare să evite să fie târâți în război de partea Rusiei, împotriva Japoniei, aliatul noului lor prieten britanic. Pe de altă parte, Franța i-a fost utilă Rusiei la negocierile acordului cu privire la daunele provocate de incidentul de la Dogger Bank. De asemenea, Delcassé a permis Flotei Baltice, aflată în drumul ei spre Manciuria, să folosească porturi din coloniile Franței din Orientul Îndepărtat.

Chiar și conservatorii ruși, care încă sperau într-o relație mai strânsă cu Germania, s-au consolat spunându-și că alianța cu Franța conferea de fapt mai multă putere Rusiei, care părea astfel mai impresionantă în ochii Germaniei. După părerea lui Lamsdorff, ministru de externe între 1900 și 1906: „Pentru a avea o bună relație cu Germania și a o face docilă, *trebuie să menținem* o alianță cu Franța. O alianță cu Germania ne-ar izola și, cel mai probabil, s-ar sfârși cu o sclavie dezastruoasă."[71] Lamsdorff, un bărbat mărunțel și agitat, era un birocrat de școală veche, excesiv de devotat țarului și un fervent oponent al schimbării. Contele Leopold von Berchtold, diplomatul austriac, care mai târziu a devenit prim-ministru, l-a cunoscut în 1900:

> Avea o mustață tunsă scurt, iar în rest era bărbierit; era chel și stătea drept ca bradul. Încerca să impresioneze cu orice ocazie, era prea politicos, nu era lipsit de inteligență, și nici de educație; era o arhivă ambulantă. Un șobolan de cancelarie. Pentru că adulmeca încontinuu dosare prăfuite, ajunsese și el un pergament îngălbenit. Nu am putut să nu mă gândesc că aveam în fața mea o anomalie, o natură îmbătrânită, dar incipientă, în al cărei sistem de circulație curgea jeleu apos, și nu sânge roșu.[72]

Colegii lui Lamsdorff ar fi fost de acord cu această descriere: după cum a spus unul dintre ei cu răutate, Lamsdorff era cel puțin cinstit și muncitor, „dar deosebit de incapabil și de mediocru".[73] Cu toate acestea, Lamsdorff probabil că avea dreptate când spunea că interesele pe termen lung ale Rusiei trebuiau să vizeze echilibrul dintre marile puteri. Din acest motiv, era deschis la discuții cu oricare dintre aceste state, inclusiv cu Marea Britanie. După cum a spus un membru al Ministerului de Externe, baronul Marcel Taube, în 1905: „Credeți-mă, sunt momente în viața unui popor când absența unei orientări prea pronunțate față de puterea x sau y încă este cea mai bună politică. Eu însumi numesc asta politica independenței. Abandonarea ei, veți vedea, într-o bună zi când nu mă voi mai afla printre voi, nu va aduce bucurie Rusiei."[74] Succesorii săi ar fi putut să intre în noi alianțe și să se implice în noi războaie, dar, a avertizat el, acestea „se vor sfârși cu o revoluție".[75]

Rusia nu putea avea mână liberă în politica externă de după 1905, pe de o parte pentru că avea nevoie de aliați căci era vulnerabilă, iar pe de altă parte pentru că Europa era deja divizată ca urmare a formării de coaliții rivale.

După 1904, după ce a format Antanta Cordială cu Marea Britanie, Franța a presat Rusia să ajungă la o înțelegere similară cu Regatul Unit. „Ce orizonturi ni se vor deschide dacă vom putea să ne bazăm în același timp pe Marea Britanie și Rusia împotriva Germaniei!"[76], spunea Delcassé, ministrul francez de externe în 1904. Bineînțeles, pe termen lung, Franța spera în formarea unei alianțe militare totale între cele trei puteri. Dacă rușii liberali ar fi fost bucuroși să accepte o prietenie cu principala putere liberală europeană, în schimb conducerea rusă era șovăitoare. Țarul nu era de acord cu societatea britanică și, deși o admira pe regina Victoria, îl antipatiza pe Eduard al VII-lea, pe care îl considera imoral și mult prea libertin în politicile sale. În tinerețe, când petrecuse ceva timp alături de Eduard, fusese șocat când aflase că printre invitații acestuia se numărau, de exemplu, negustori de cai și, chiar mai rău, evrei. După cum îi descria mamei sale: „Verilor mei li se părea amuzantă situația și mă tot tachinau; dar eu am încercat să mă țin cât mai la distanță posibil și să nu scot un cuvânt."[77] Mai important, poate, era faptul că Nicolae considera că Marea Britanie era principalul rival al Rusiei în lume. Era, de asemenea, supărat pe englezi pentru ostilitatea afișată în timpul Războiului Ruso-Japonez, pentru care îl învinovățea pe Eduard al VII-lea, „cel mai mare scandalagiu și cel mai periculos intrigant din lume".[78], după cum i-a povestit el lui Wilhelm al II-lea.

Până în 1906, când au fost înlocuiți și principalii săi consilieri, Witte și Lamsdorff, erau indiferenți, dacă nu chiar ostili cu privire la ideea unui acord cu Marea Britanie. Lui Witte i-ar fi plăcut mai mult să reînvie vechea prietenie cu Germania sau poate să se alăture Triplei Alianțe alături de Germania, Austro-Ungaria și Italia. Având în vedere rivalitățile din ce în ce mai mari dintre Rusia și Austro-Ungaria în Balcani, acest lucru era puțin probabil. Poate și mai improbabilă era speranța lui Witte de a crea o alianță continentală cu Franța, Rusia și Germania, pentru a izola Marea Britanie.[79] Francezii subliniaseră că nu erau pregătiți nici să treacă peste disputele pe care le avea cu Germania, nici să abandoneze înțelegerea pe care o aveau cu Marea Britanie.

Nu este de mirare că Germania a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a dezbina Franța și Rusia. În timpul Războiului Ruso-Japonez, Ministerul german de Externe a făcut încercări stângace de a genera suspiciuni între Franța și Rusia. Kaiserul i-a scris în engleză, una dintre limbile lor comune, dragului lui văr Niky, oferindu-i sfaturi despre cum să poarte războiul și

exprimându-și regretul pentru pierderile mari ale Rusiei. Wilhelm — i-a spus el țarului la începutul lui iunie 1904 — și-a exprimat uimirea față de ataşatul militar francez la Berlin că Franța nu sărea în ajutorul aliatei sale Rusia împotriva puterii asiatice în ascensiune.

> După nenumărate indicii și aluzii am aflat — lucru de care m-am temut întotdeauna — că înțelegerea anglo-franceză avea ca principal scop să-i împiedice pe francezi să te ajute! *Il va sans dire*, că dacă Franța s-ar fi obligat să te ajute cu Flota sau Armata ei, eu bineînțeles că nu aș fi mișcat un deget să-i fac rău; pentru că acesta ar fi fost cel mai ilogic lucru pe care ar fi putut să-l facă autorul tabloului „Yellow Peril"! [Wilhelm îi făcuse cadou lui Nicolae acest tablou care fusese pictat de artistul său preferat la instrucțiunile sale.]

Wilhelm a pus capăt brusc acestor sentimente benevole, încheindu-și scrisoarea cu o afirmație brutală prin care îi comunica vărului său că venise momentul prielnic ca Rusia să semneze un tratat comercial cu Germania.[80] În acea toamnă, pe măsură ce pierderile Rusiei în Orientul Îndepărtat se amplificau, Wilhelm și Bülow s-au oferit în secret să facă o alianță cu țarul împotriva unei puteri europene nespecificate. Wilhelm i-a scris în particular lui Nicolae: „Bineînțeles că alianța are să fie strict defensivă și va fi semnată numai împotriva agresorului sau agresorilor europeni, mascat, sub forma unui tratat comun de asigurare împotriva incediilor." A rămas consternat — „prima mea înfrângere personală" — când Nicolae l-a refuzat.[81]

Lui Wilhelm îi plăcea să creadă că îi putea face față lui Nicolae, care era cu vreo zece ani mai tânăr decât el și nu avea o personalitate atât de puternică. „Un băiat scump, fermecător, încântător", i-a scris el reginei Victoria după una dintre primele lor întâlniri.[82] În schimb, Nicolae îl considera pe Wilhelm obositor și detesta valurile de scrisori și sfaturile necerute pe care i le trimitea. Witte a descoperit o metodă bună de a-l face pe stăpânul său să fie de acord cu ceva: să-i spună că împăratul german se opunea.[83] Cadourile pe care i le făcea Wilhelm — ce constau adesea în propriile lui tablouri, așa cum le descria chiar el — erau de obicei lipsite de tact. Alegoria „Pericolul Galben!", de exemplu, înfățișa un războinic german vânjos apărând muribunda frumusețe rusească. Bülow credea însă că un alt tablou era cel mai stânjenitor cadou: „Kaiserul Wilhelm, într-o postură magnifică, cu armură strălucitoare, stătea în fața țarului, ridicând un crucifix uriaș în mâna dreaptă, în timp ce țarul îl privea admirativ, el fiind într-o postură umilă, deosebit de ridicolă,

îmbrăcat într-un veșmânt bizantin ce se asemăna cu o cămașă de noapte."[84] Ca de obicei, țarul s-a retras politicos. Însă Wilhelm era exasperat de ceea ce el considera a fi o lipsă totală de curaj din partea lui Nicolae. În timpul Războiului Ruso-Japonez, l-a îndemnat pe țar să se arunce în război cu toate forțele, iar Bülow l-a avertizat să nu încurajeze Rusia prea fățiș și cu atât mai mult să nu târască Germania în conflict. „Din punctul de vedere al omului de stat, s-ar putea să ai dreptate", i-a răspuns Wilhelm. „Însă eu sunt suveran și, ca atare, sunt sătul de felul în care Nicolae se dezamăgește pe sine însuși prin comportamentul său lipsit de fermitate. O asemenea atitudine compromite toți suveranii."[85]

În vara lui 1905, pe când Rusia negocia pacea cu Japonia, iar țara era în plină revoltă, Wilhelm a făcut o nouă încercare, bine gândită, de a-l îndepărta pe Nicolae de alianța cu Franța. Cei doi conducători au avut un rendez-vous pe iahturile lor, lângă insula finlandeză Björkö. Wilhelm s-a arătat plin de compasiune față de situația neplăcută în care se afla Rusia și a blestemat, împreună cu Nicolae, perfidia Franței și Marii Britanii. Pe 23 iulie, Bülow a primit o telegramă de la Wilhelm, care îi scria încântat că Rusia și Germania semnaseră un tratat la bordul iahtului țarului. „Am primit nenumărate telegrame bizare de la kaiser", a spus mai târziu Bülow, „dar niciuna atât de plină de entuziasm precum cea de la Björkö." Wilhelm descria scena în detaliu. Țarul îi spusese din nou cât de rănit se simțise de faptul că Franța nu oferise sprijin Rusiei; în replică, Wilhelm i-a propus ca cele două țări să semneze pe loc un „mic acord". A scos o copie a tratatului respins de Nicolae cu o iarnă în urmă. Nicolae l-a citit în timp ce Wilhelm a stat tăcut lângă el, repetând în gând o scurtă rugăciune, așa cum a povestit chiar el, și contemplându-și propriul iaht ale cărui steaguri fluturau în briza dimineții. Deodată, l-a auzit pe Nicolae spunând: „Excelent! Sunt de acord." Wilhelm a făcut un efort să-și păstreze calmul și i-a întins un stilou lui Nicolae. Apoi, la rândul său, a semnat și Wilhelm. Un reprezentant al Ministerului de Externe, trimis pentru a sta cu ochii pe Wilhelm, a contrasemnat pentru Germania, iar un amiral rus, căruia Nicolae nu i-a permis să citească textul, a făcut ascultător același lucru pentru Rusia. „Lacrimi de bucurie mi-au umplut ochii", îi scria Wilhelm în continuare lui Bülow, „în orice caz, pe șira spinării mi se scurgeau broboane de transpirație și m-am gândit că Frederic Wilhelm al III-lea, regina Luiza, bunicul și Nicolae I trebuie să fi fost aproape de noi în acel moment. Oricum, probabil că ne priveau plini de fericire din ceruri."[86] O lună mai târziu, i-a scris lui Nicolae, debordând de fericire pentru semnarea noii lor alianțe care urma să le permită să devină centrul puterii și o forță pentru pace în Europa. Ceilalți membri ai Triplei Alianțe,

Austro-Ungaria și Italia, le-ar fi sprijinit bineînțeles, iar puterile mai mici precum statele scandinave și-ar fi dat inevitabil seama că interesele lor se aflau pe orbita noului bloc de putere. Ar fi putut să li se alăture și Japonia, lucru ce ar fi contribuit la potolirea „încrederii în sine și impertinenței britanice". Și, continua kaiserul, Nicolae nu trebuia să-și facă griji cu privire la celălalt aliat european al său: «Marianne» (Franța) trebuie să țină minte că este căsătorită cu tine și că este obligată să-și consume relația cu tine, eventual să mă mai îmbrățișeze și să mă sărute și pe mine din când în când, dar în niciun caz să se furișeze în dormitorul veșnicului intrigant *touche-à-tout* de pe Insulă."[87](Aceasta era o aluzie la Eduard al VII-lea, ale cărui aventuri amoroase erau notorii.) Numai de fericire nu a fost cuprins Bülow la vederea acordului. Era înfuriat că Wilhelm acționase fără să-l consulte în prealabil, lucru pe care kaiserul începuse să-l facă din ce în ce mai des, și totodată îngrozit când a observat că Wilhelm făcuse o schimbare limitând aria de acțiune a tratatului la Europa. Unul dintre marile avantaje ale Rusiei, ca țară aliată, era faptul că putea amenința India, ținând astfel în șah Marea Britanie în Europa. După ce s-a consultat cu colegii săi din Ministerul de Externe, care i-au împărtășit temerile, Bülow și-a prezentat demisia, nu neapărat în serios, ci mai degrabă pentru a-i da stăpânului său o lecție.[88] Visurile kaiserului s-au năruit, iar el a fost lovit de depresie. „Să fiu tratat astfel de cel mai bun și mai apropiat prieten pe care l-am avut vreodată, fără să mi se dea un motiv întemeiat, a fost o lovitură atât de îngrozitoare, încât m-am prăbușit la pământ și mă tem că o să fiu afectat de o tulburare nervoasă gravă", i-a scris el lui Bülow într-o scrisoare deosebit de emoționantă.[89] Reacția ministrului de externe rus, Lamsdorff, a fost mai puțin dramatică, dar la fel de critică. I-a sugerat cu politețe țarului că împăratul profitase de el și i-a arătat că tratatul era incompatibil cu obligațiile Rusiei față de Franța. În octombrie, Nicolae i-a scris lui Wilhelm, spunându-i că tratatul ar fi avut nevoie de aprobarea Franței. Din moment ce acest lucru nu avea să se întâmple vreodată, acordul de la Björkö nu avea nicio valoare.

La următoarea întâlnire dintre Wilhelm și Nicolae, aceștia reunindu-se din nou pe iahturile lor în vara lui 1907, au fost prezenți atât Bülow — care cedase binevoitor implorărilor lui Wilhelm de a rămâne în funcție —, cât și noul ministru de externe rus, Alexandr Izvolski. Vizita a decurs fără incidente, cu excepția unui nefericit discurs neașteptat al kaiserului în care s-a făli cu fabuloasa sa flotă și și-a exprimat speranța că țarul avea să-și construiască și el rapid o marină nouă. „Singurul lucru care lipsește acum este să-l pălmuiască", a spus cu amărăciune un consilier rus despre kaiser unuia dintre omologii săi germani.[90] Björkö a fost ultimul episod semnificativ de

diplomație personală între doi monarhi, lucru care ar fi părut la ordinea zilei în secolul al XIX-lea, dar care era deplasat în secolul XX în contextul caracterului din ce în ce mai complex al societăților moderne care acordau o autoritate mai mare oficialilor de stat, chiar și în monarhiile absolute. O consecință nefericită a acestuia însă avea să agraveze suspiciunea față de Germania și Wilhelm însuși, atât în cercurile oficiale rusești, cât și în cadrul opiniei publice. Guvernul descoperea că era din ce în ce mai neputincios în încercările sale de a îmbunătăți relațiile cu vecinul său de la vest. Ambasadorul britanic scria în 1908, după o conversație cu țarul:

> Împăratul a recunoscut că, din punctul de vedere al relației pe care Rusia o are cu Germania, libertatea presei i-a provocat, lui și guvernului său, dificultăți considerabile, căci fiecare incident ce avea loc în orice regiune îndepărtată a imperiului, precum o furtună sau un cutremur, era imediat atribuit Germaniei, iar de curând primise plângeri grave cu privire la tonul neprietenos al presei ruse."[91]

La începutul anului 1906, Witte, care militase pentru alianță cu Germania, și-a schimbat părerea, probabil ca urmare a afacerii Björkö, și a anunțat ambasada britanică din Sankt Petersburg că, la acel moment de cotitură din istoria ei, Rusia avea nevoie de simpatia și sprijinul unei mari puteri liberale. Ajuta, de asemenea, și faptul că Regatul Unit era o mare putere financiară, capabilă să acorde împrumuturile de care Rusia avea nevoie cu disperare. Witte simțea că un acord complet putea fi semnat curând dacă Marea Britanie oferea dovezi palpabile ale prieteniei ei.[92] Între guvernul rus și Banca Barings se purtau negocieri pentru acordarea de împrumuturi, acestea fiind încurajate de Ministerul englez de Externe, dar, din cauza tulburărilor politice din ambele state, nu au fost încheiate până în primăvara lui 1906.[93] La insistențele lui Witte, Lamsdorff a acceptat să deschidă discuțiile cu privire la Persia și Afganistan. Acestea au înaintat încet; Lamsdorff nu era entuziasmat și ambele țări erau îngijorate cu privire la izbucnirea unei crize în Maroc, ce amenința să declanșeze un conflict european de proporții.

În primăvara lui 1906, situația a devenit brusc mai favorabilă unui consens. Witte a fost demis, iar Lamsdorff i-a cerut țarului să-i accepte demisia, deoarece nu putea face față ideii că ar fi trebuit să negocieze cu noua Dumă. „Va trebui să așteptați mult", i-a spus lui Taube, „până voi binevoi să vorbesc cu oamenii de-acolo."[94] Noul prim-ministru, Stolîpin, era mult mai deschis ideii unei înțelegeri cu Marea Britanie, pe de o parte din

cauza slăbiciunii Rusiei, pe de altă parte deoarece Marea Britanie împrejmuise cu succes Rusia pe lungimea frontierelor sale de est și sud prin reînnoirea tratatului ei cu Japonia, în 1905, semnarea unei convenții cu Tibetul și o invadare agresivă a Persiei. Izvolski, succesorul lui Lamsdorff, era și mai convins că Rusia avea interese în Europa și că, pentru a-și reclădi statutul de putere, trebuia menținută alianța cu Franța și stabilită o înțelegere cu englezii. În anii de după 1906, ambii oameni de stat au convenit că, având în vedere evenimentele ce marcaseră politica internă a Rusiei, Duma și opinia publică trebuiau implicate în politica externă.

Izvolski și Taube au purtat o lungă discuție înainte ca primul dintre ei să-și ocupe funcția. Țelurile sale, i-a spus noul ministru de externe lui Taube, erau de a repune relațiile cu Japonia pe un făgaș solid și amical și de a „lichida moștenirea contelui Lamsdorff în Asia". Apoi a continuat: „După o perioadă de mulți ani, Rusia s-ar putea întoarce din nou spre Europa, unde interesele sale tradiționale și istorice au fost practic abandonate pentru niște visuri efemere legate de Orientul Îndepărtat pentru care am plătit atât de amarnic..."[95] Izvolski era unul dintre acei ruși care considerau că Europa era clubul la care își doreau cel mai mult să adere. După cum a spus și în 1911, când și-a prezentat demisia, politica unor relații mai strânse cu Franța și Marea Britanie a fost probabil „mai puțin sigură, dar mai demnă de trecutul și măreția Rusiei."[96] Era un aventurier politic mai mare decât Stolîpin, dar, din păcate pentru politica externă a Rusiei, își pierdea cumpătul în momente inoportune.

Toată lumea era de acord că Izvolski era fermecător, ambițios și inteligent, dar și vanitos și ușor de flatat. Era, de asemenea, foarte sensibil la critici. Avea capacitatea de muncă a lui Lamsdorff și atenția lui la detalii, dar, spre deosebire de predecesorul său, era liberal și avea mult mai multă experiență internațională. În ceea ce privește fizicul, așa cum îl descrie viitorul ministru austriac de externe, Leopold von Berchtold, „era mediu de statură, blond, avea cărare pe mijloc și o față roșcovană, cu fruntea lată, ochi încețoșați, nasul turtit, sprâncene stufoase, monoclu și purta un costum ca scos din cutie."[97] Deși în general se spunea că era urât, Izvolski era foarte mândru de înfățișarea sa, purta costume cu o tăietură frumoasă, croite de Savile Row la Londra, și își înghesuia picioarele în pantofi prea mici și, prin urmare, spunea un observator, ajungea să meargă ca un porumbel.[98]

Provenea dintr-o familie din mica nobilime, cu mijloace modeste, însă părinții săi reușiseră să-l trimită la cea mai bună școală din Sankt Petersburg, Imperiale Alexandre Lycée, unde se împrietenise cu tineri mult mai bogați și de familie bună. Taube avea senzația că, din acest motiv, Izvolski a devenit snob, egoist și materialist. În tinerețe, Izvolski era disperat să încheie

o căsătorie avantajoasă. O văduvă cu relații importante, care îl refuzase, a fost mai târziu întrebată dacă a regretat că nu a profitat de șansa de a se căsători cu cineva care reușise atât de bine în viață. „Am regretat în fiecare zi, dar m-am felicitat în fiecare noapte", a fost răspunsul ei.[99] În cele din urmă, s-a căsătorit cu fiica unui alt diplomat rus, dar nu a avut niciodată suficient de mulți bani pentru a trăi în marele stil la care aspira, iar la Sankt Petersburg circulau mereu bârfe despre modul în care erau promovați tinerii bogați în ministerul lui.[100] Taube, care a colaborat îndeaproape cu el pe parcursul anilor, avea impresia că Izvolski avea două personalități cu valori complet diferite: omul de stat și curteanul lacom.[101]

Englezii s-au temut inițial de numirea lui Izvolski. Ambasadorul englez la Copenhaga îi scria omologului său francez de la Londra, care îl cunoștea bine pe Izvolski că, aparent, noul ministru de externe rus ar fi fost lipsit de entuziasm în ce privește alianța cu Franța și mai degrabă pro-german.[102] Din fericire pentru viitorul relației anglo-ruse, acest lucru nu era neapărat adevărat. Izvolski era hotărât să negocieze o înțelegere cu Marea Britanie, iar țarul, deși reticent la început, era acum gata să-și dea acordul.[103] Situația din Rusia începea să se îmbunătățească, revoluția părea să fie de domeniul trecutului, așa că englezii aveau un partid cu care puteau negocia. În Marea Britanie venise la putere un nou guvern liberal și un nou ministru de externe, sir Edward Grey, hotărât să profite de această ocazie. După preluarea funcției, în decembrie 1905, una dintre primele întâlniri ale lui Grey a fost cu Benckendorff, asigurându-l pe ambasadorul rus că își dorea un acord cu țara sa. În mai 1906, sir Arthur Nicolson, ambasadorul englez, a sosit la Sankt Petersbug, având din partea cabinetului englez autoritatea de a soluționa cu Izvolski cele trei mari probleme ale relației dintre cele două țări: Tibetul, Persia și Afganistanul. Bineînțeles că populațiile din aceste teritorii nu au fost consultate, soarta lor fiind hotărâtă la mii de kilometri distanță. Negocierile au fost îndelungate și dificile, așa cum și era de așteptat între două părți „care se suspectau reciproc de minciuni și furturi", după cum a spus un diplomat englez.[104] Mai mult, au existat și momente în care dezbaterile au fost sistate complet, spre exemplu când Izvolski s-a temut că Germania avea să obiecteze sau când premierul britanic, Henry Campbell Bannerman, a ținut un discurs lipsit de tact în care a spus: „*Vive la Douma*". Chestiunea Tibetului, regiune în care s-a desfășurat o mare parte a Marelui Joc dintre agenții britanici și ruși, a fost cel mai ușor de soluționat. Ambele părți au convenit să nu încerce să obțină concensiuni de la guvernul tibetan slăbit sau să lege relațiile politice cu Dalai Lama; semnând o clauză care avea să afecteze definitiv viitorul Tibetului, Rusia a fost de acord să recunoască suveranitatea Chinei în zonă.

Problema Afganistanului a durat mai mult și nu a fost soluționată până la sfârșitul verii lui 1907. Rușii au făcut cele mai mari concesiuni aici, acceptând că Afganistanul se afla în sfera britanică de influență și că Rusia putea discuta cu emirul numai prin intermediul britanicilor. În schimb, britanicii au promis să nu ocupe sau să anexeze Afganistanul atât timp cât emirul menținea acordurile cu ei. Cea mai dificilă problemă a fost Persia, deși veștile cu privire la un împrumut german acordat șahului pentru construirea de căi ferate au impulsionat ambele tabere să se concentreze pe soluționarea acestei chestiuni. A ajutat, de asemenea, și faptul că Izvolski era pregătit să meargă foarte departe pentru a obține un acord. În vara lui 1906, când la Sankt Petersburg s-a discutat despre înființarea unei bănci ruso-persane la Teheran (lucru care i-ar fi alarmat pe britanici), a spus cu convingere: „Încercăm să încheiem o alianță cu Anglia și, prin urmare, politica noastră în Persia trebuie să fie în concordanță cu acest lucru."[105] După lungi dezbateri cu privire la liniile de demarcație, s-a căzut de acord că în Persia avea să existe o zonă de influență rusească în nord, una englezească în sud, pentru a proteja Golful și rutele către India, și o zonă neutră în centru. Ambasadorul britanic la Teheran a avertizat că guvernul persan aflase zvonuri despre aceste negocieri și că avea să fie îngrijorat și furios. Cu aceeași indiferență cu care era tratată de regulă lumea noneuropeană în acea perioadă, Ministerul de Externe a declarat că persanii trebuie să înțeleagă că acordul respecta de fapt integritatea țării lor.[106] Strâmtorile dintre Marea Neagră și Mediterană, care provocaseră atâtea probleme în secolul al XIX-lea, nu au intrat în discuție pe motiv că acordul viza numai Asia, dar Grey i-a dat de înțeles lui Benckendoff că englezii nu aveau să le îngreuneze pe viitor rușilor accesul la strâmtori.[107] Pe 31august 1907, Convenția Anglo-Rusă „conținând aranjamente cu privire la Persia, Afganistan și Thibet [sic]" a fost semnată la sediul Ministerului rus de Externe.

Toată lumea știa că acordul implica mai multe lucruri, nu numai aceste „aranjamente". Deși, în public, Germania a întâmpinat cu bucurie noul tratat, considerând că susținea pacea, Bülow i-a spus kaiserului că acum Germania devenea principalul obiect al temerilor și invidiei britanice. La Berlin, circulau zvonuri despre declanșarea războiului, iar presa germană publica articole în care susținea că țara era acum încercuită. În vara următoare, Wilhelm a ținut un discurs belicos la o paradă militară: „Trebuie să ne lăsăm conduși de exemplul lui Frederic cel Mare, care, când s-a văzut înconjurat de dușmani, i-a înfrânt pe rând."[108] De asemenea, i-a acordat un interviu unui jurnalist american de la *New York Times,* în care a vorbit cu amărăciune despre „perfidia" Marii Britanii și despre faptul că războiul era inevitabil.

Într-o încercare de a câștiga opinia publică americană de partea sa, i-a acuzat pe britanici că ar fi trădat rasa albă prin alianța cu Japonia și a subliniat că, într-o zi, Germania și Statele Unite vor trebui să lupte umăr la umăr împotriva Pericolului Galben. Oficialii germani au fost îngroziți când au citit articolul. Din fericire, părerea lor a fost împărtășită și de președintele Theodore Roosevelt, și de redactorii ziarului, așa că articolul nu a fost publicat. Însă Ministerul britanic de Externe a aflat de el și, în cele din urmă, au aflat și francezii, și japonezii.[109] Pentru britanici, articolul nu era decât încă o dovadă a volatilității kaiserului, așa că nu au acordat atenție doleanțelor germane. Și așa cum se întâmplă adesea în relațiile internaționale, nu au înțeles că ceea ce părea a fi o mișcare strict defensivă din partea lor, arăta altfel, privită din altă perspectivă.

În pofida nenumăratelor critici, guvernul britanic a fost mulțumit de înțelegerea cu Rusia. Mai târziu, Grey a scris în memoriile sale: „Pentru noi, câștigul era mare. Ne eliberaserăm de teama care planase deasupra guvernelor britanice; am anihilat o sursă de divergențe și un posibil motiv de război; perspectiva unei lumi pașnice era acum mai sigură."[110] Rămăseseră totuși unele divergențe, în special în Persia, unde tensiunile au continuat până la izbucnirea Primului Război Mondial. Francezii erau încântați și sperau să transforme Tripla Înțelegere într-o alianță militară. Atât Marea Britanie, cât și Rusia erau mult mai prudente și se fereau să folosească sintagma Tripla Înțelegere. Într-adevăr, în 1912, succesorul lui Izvolski, Serghei Sazonov, a hotărât cu fermitate că nu avea să o folosească vreodată.[111]

De îndată ce a fost semnată Convenția Anglo-Rusă, Izvolski și-a îndreptat atenția spre Tripla Alianță semnând un acord cu Germania în regiunea Baltică și propunându-i Austro-Ungariei o cooperare în Balcani. La rândul ei, Marea Britanie încă spera în relaxarea cursei navale cu Germania. Însă, până la urmă, liderii ruși s-au dat bătuți și și-au dat seama că le era imposibil să aplaneze neînțelegerile din ce în ce mai acute dintre Marea Britanie și Franța, pe de o parte, și Germania și Austro-Ungaria, pe de altă parte, sau să țină Rusia la distanță de cursa înarmărilor. În 1914, în pofida unor încercări periodice de a se retrage, a devenit clar de ce parte se afla Rusia. Cu mult timp în urmă, Bismarck avertizase cu privire la acest lucru: în 1885, îi scrisese bunicului lui Wilhelm că o alianță formată din Rusia, Marea Britanie și Franța „avea să reprezinte baza unei coaliții îndreptate împotriva noastră, o alianță mai periculoasă decât oricare alta pentru Germania"[112].

8

Loialitatea nibelungilor: dubla alianță dintre Austro-Ungaria și Germania

În martie 1909, când criza legată de Bosnia amenința să declanșeze un război între Rusia și Austro-Ungaria, Bülow, cancelarul german, a asigurat Reichstag-ul că Germania avea să-și susțină aliata de la Dunăre cu „loialitatea nibelungilor". Folosise o metaforă bizară, căci, dacă făcea referire la opera lui Wagner, *Inelul Nibelungilor* (iar el cunoștea familia compozitorului), nibelungii erau întruchiparea lăcomiei și trădării. Dacă se referea însă la nibelungii din istorie (nume dat de germani regilor burgunzi din Evul Mediu), atunci descria o loialitate adevărată, care însă ducea la distrugere. Potrivit mitului, curtea burgundă, asediată de dușmanii săi, refuza să-l predea pe Hagen, care îl trădase și îl ucisese pe Siegfried, iar burgunzii și-au dat viața până la ultimul om pentru a-l apăra.

În pofida tuturor jurămintelor de loialitate, conducerea germană avea sentimente amestecate față de Austro-Ungaria. Era conștientă de nenumăratele ei slăbiciuni și credeau că farmecul austriac nu compensa modul de acțiune necugetat și de mântuială al austriecilor. Problema Germaniei era că nu prea mai avea unde să găsească alți aliați. Îndepărtase Marea Britanie prin cursa navală și, atât timp cât Tirpitz și kaiserul refuzau să dea înapoi, englezii nu aveau să fie prietenoși. Pe de o parte, ca răspuns la provocarea germană, Marea Britanie se apropiase de Franța și Rusia și, deși englezii afirmau și chiar credeau că Tripla Înțelegere era un acord defensiv, care nu obliga niciuna dintre părțile semnatare, cele trei state își făcuseră obiceiul de a se consulta reciproc și de a-și face planuri comune. Oficiali din cele trei state, fie ei civili sau militari, încheiaseră relații și prietenii.

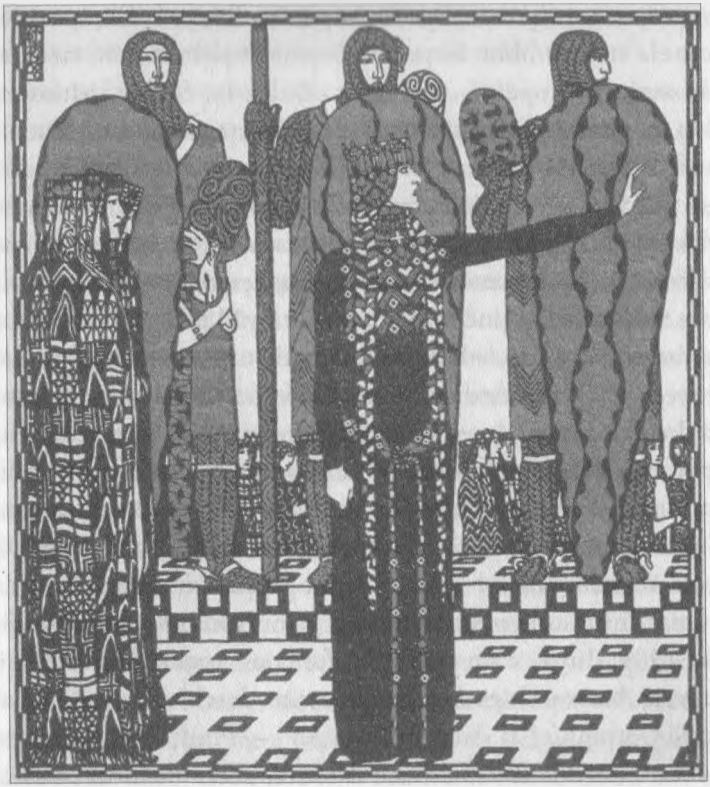

8. Conducătorilor germani le plăcea să afirme că Germania își susținea aliata, Austro-Ungaria, cu o loialitate demnă de nibelungi. Alegerea acestei metafore era cel puțin bizară și subliniază anumite ambiguități și tensiuni în Dubla Alianță. Potrivit mitului înfățișat mai sus, nobilii războinici burgunzi din Evul Mediu își dau viața până la ultimul, ca urmare a intrigilor a două femei.

Dacă Germania căuta prieteni, Franța, cu alianța sa militară cu Rusia și Antanta Cordială cu Marea Britanie, nu mai putea fi intimidată ca în epoca lui Bismarck și nu avea să aleagă de bunăvoie să se alieze cu vecina ei de la est. O alianță cu Rusia era o perspectivă mult mai probabilă pentru Germania dintr-o sumedenie de motive, însă, pentru moment, nevoia Rusiei de capital francez și ușurarea de a-și fi soluționat litigiile din Orient cu Marea Britanie o determinau să respingă orice oferte din partea Berlinului. Dintre marile puteri mai rămânea doar Italia, care făcea parte din Tripla Alianță, dar, din moment ce era și slăbită din punct de vedere militar și în complet dezacord cu cealaltă membră a Alianței, Austro-Ungaria, nu era un stat pe care să te

poți baza. Germania își dorea sprijin împotriva Rusiei în Europa de Sud, dar perspectivele erau sumbre: Imperiul Otoman era în declin, iar statele mai mici din sudul Europei — România, Bulgaria, Serbia, Muntenegru și Grecia — așteptau cu interes să vadă în ce direcție aveau s-o ia lucrurile.

Austro-Ungaria era singura opțiune. După cum avea să afirme cu nostalgie în 1914 și Heinrich von Tschirschky, ambasador al Germaniei la Viena din 1907: „De câte ori nu mă întreb dacă oare chiar merită să ne legăm cu atâta fermitate de un stat care aproape că se dezmembrează și să continuăm epuizanta muncă de a-l ține în spate. Dar nu văd nicio altă constelație care să poată înlocui avantajele deja existente ale unei alianțe cu puterea central-europeană."[1] În anii de dinainte de 1914, Germania începuse să se simtă, pe bună dreptate sau nu, încercuită. (Bineînțeles că vecinii ei vedeau lucrurile altfel, pentru ei Germania fiind o mare putere economică și militară ce domina centrul Europei.) Având la sud Austro-Ungaria, cu care era prietenă, Germania avea o graniță pentru care nu trebuia să-și facă griji. Contele Alfred von Schlieffen, șeful statului-major german, în onoarea căruia a fost numit unul dintre cele mai cunoscute planuri militare ale secolului XX, a scris în 1909, după ce s-a retras din funcție: „Inelul de fier care strânge Germania și Austro-Ungaria rămâne acum deschis doar spre Balcani." Dușmanii Germaniei și Austro-Ungariei — Franța, Marea Britanie și Rusia — erau porniți să le distrugă, dar așteptau momentul potrivit, până când diviziunile interne, între nenumăratele naționalități din Austria și între partidele politice din Germania, aveau să le slăbească suficient de mult. La un moment dat, a avertizat el, „se vor deschide porțile, se vor coborî podurile, iar armatele ce vor număra un milion de soldați se vor dezlănțui, vor prăda și vor distruge totul în cale..."[2]

Germania era îngrijorată și de faptul că Austro-Ungaria ar fi putut decide să abandoneze Tripla Alianță. Atât în Rusia, cât și în Austro-Ungaria, existau de ambele tabere persoane, inclusiv monarhii, care încă năzuiau la o alianță conservatoare cu sau fără Germania. Iar în Austro-Ungaria, erau mulți care detestau Italia și ar fi preferat să pornească la război împotriva acesteia în locul Rusiei. Multor patrioți austrieci le era greu să uite și să ierte faptul că unificarea Germaniei se realizase în detrimentul rolului tradițional al imperiului lor de stat german conducător. Nu ajuta nici faptul că germanii aveau tendința de a-și trata cu superioritate aliata; kaiserul, de exemplu, spusese că Austro-Ungaria era un secund deosebit de loial în conflicte. Oficialii germani se purtau de cele mai multe ori arogant cu omologii lor austrieci. „N-am avut niciodată nicium dubiu că, dacă am accepta comparația pe care a făcut-o experimentatul diplomat Talleyrand, între statele aliate și un călăreț

și calul său, noi fără îndoială am juca rolul călărețului în alianța noastră cu monarhia danubiană", scria Bülow în memoriile sale.[3]

Însă lucrurile nu puteau fi atât de simple, iar Germania avea să-și dea seama că armăsarul ei mergea unde dorea, iar ținta lui era în principal Peninsula Balcanică. Când a ales să se alieze cu Austro-Ungaria, Germania a preluat și ambițiile și conflictele acesteia într-o regiune volatilă a lumii, în care declinul rapid al Imperiului Otoman atrăgea în joc nu numai Rusia și Austro-Ungaria, dar stimula și apetitul micilor state independente balcanice. Germania avea o sarcină grea: să asigure din nou Austro-Ungaria de susținerea ei totală, dar să o oprească să acționeze nechibzuit. După cum spunea și Bülow, având avantajul înțelegerii ulterioare a evenimentelor:

> Dacă se ducea prea departe, exista pericolul ca Dubla Monarhie să-și piardă controlul de sine și să cadă în ghearele Rusiei, așa cum porumbelul înspăimântat cade pradă șarpelui. Politica noastră trebuia să se concentreze pe orice efort de a menține Austria loială nouă și, în caz de război — care, cu priceperea noastră, putea fi evitat, dar care firește, rămânea o posibilitate —, să ne asigurăm de cooperarea Amatei Imperiale și Regale, încă măreață și eficientă în pofida slăbiciunii interne a Monarhiei. Pe de altă parte, trebuie să evităm să ne lăsăm târâți fără voia noastră de către Austria într-un război mondial.[4]

Pe hârtie și pe hartă, Austro-Ungaria părea a fi un aliat impresionant. Raportat la geografia de astăzi, se întindea din sudul Poloniei până în nordul Serbiei, incluzând Republica Cehă, Slovacia, Austria, Ungaria, extremitatea sud-vestică a Ucrainei, Slovenia, Croația și Bosnia și o mare parte din România, adică Transilvania. Avea o populație de peste 50 de milioane de locuitori, un sector agricol puternic, nenumărate resurse, de la fier la cherestea, industrii în dezvoltare, o rețea de căi ferate ce se extindea rapid și o armată care număra pe timp de pace aproape 400 000 de soldați, precum și o flotă modernă. Mărețele ei capitale, Viena și Budapesta, dar și orașele mai mici, precum Praga sau Zagreb, fuseseră modernizate și înfrumusețate, aveau sisteme bune de canalizare, tramvaie, electricitate, clădiri publice masive și bogat decorate și blocuri de apartamente burgheze solide. Dubla Monarhie avea o serie întreagă de universități, de la Universitatea Jagiellonă din Cracovia (una dintre cele mai vechi din Europa) până la Școlile de Medicină de la Viena, iar școlile și colegiile ei se dezvoltau rapid. Până în 1914, 80 la sută din populația imperiului știa să scrie și să citească.

Pe de altă parte, în unele aspecte Dubla Monarhie părea să nu se fi schimbat deloc — viața sătească din Galicia sau Transilvania, de exemplu, rămăsese aceeași, iar la celălalt capăt al scării sociale, se afla eterna etichetă complicată a curții imperiale. Totuși, epoca modernă zdruncina Austro-Ungaria din temelii, aducând cu sine noi tehnici de comunicare, ramuri industriale și tehnologii, dar și noi valori și atitudini. Vechile restricții potrivit cărora evreii nu aveau voie să practice anumite profesii dispăruseră, deși, din nefericire, în anii de dinainte de 1914 a apărut un nou curent virulent antisemit. Deși Dubla Monarhie nu putea întrece economic Rusia, în cele două decenii de dinainte de 1914, creșterea economică atingea în medie 1,7 la sută anual. Dezvoltarea imperiului a urmat un curs bine cunoscut Europei Occidentale: un avânt industrial corelat cu un exod urban și, în loc de suișuri și coborâșuri, o răspândire graduală a prosperității printre segmente mai largi ale populației. Regiunile cehe, deja avansate tehnologic și comercial, dețineau cea mai mare parte a industriei moderne, precum uzinele Skoda, unde se produceau cele mai bune puști din Europa. De asemenea, la periferia Vienei se construiseră uzine moderne, cum ar fi Daimler. În jurul anului 1900, Budapesta le-a ajuns din urmă, devenind centrul bancar al Europei Centrale. Deși economia Ungariei a rămas în mare parte agricolă, regiunea s-a industrializat rapid în anii de după 1900.

Creșterea investițiilor guvernamentale în infrastructură și programe sociale a pus în mișcare ceea ce părea a fi un marș constant spre modernizare și prosperitate. Însă această imagine nu era pe de-a-ntregul roz. Importurile Austro-Ungariei depășeau cu mult exporturile, iar datoria guvernamentală creștea. Avea cel mai mic buget militar dintre cele patru mari puteri; în 1911, acesta reprezenta cu puțin peste o treime din bugetul militar al Rusiei.[5] Orice escaladare a unei tensiuni internaționale avea să dăuneze sănătății fiscale a Austro-Ungariei. În plus, în mod inevitabil, progresul atrăgea după sine probleme și tensiuni. Micii agricultori și mica nobilime latifundiară, de exemplu, au suferit de pe urma scăderii prețurilor la grâu din pricina concurenței impuse de produsele rusești. În deceniile de dinainte de 1914, a crescut numărul grevelor și protestelor țăranilor, iar unele moșii vechi s-au destrămat. În orașe, meșteșugarii nu mai puteau concura cu producția din fabricile moderne, iar lucrătorii industriali, care munceau în condiții îngrozitoare, au început să se organizeze și să militeze pentru drepturile lor.

În unele privințe, politicile duse de Dubla Monarhie se asemănau cu cele din alte părți ale Europei: vechile clase deținătoare de pământuri sperau să-și mențină puterea și influența, radicaliștii erau laici, liberalii din clasa de mijloc doreau libertăți mai mari, cel puțin pentru ei înșiși, iar noile mișcări

socialiste cereau reforme și, în unele cazuri, se gândeau la o revoluție. Și asemenea Europei înseși, Austro-Ungaria prezenta o varietate de regimuri de guvernare, de la autocrație până la democrație parlamentară. Partea austriacă a imperiului avea un parlament ales, după 1907, prin sufragiu universal masculin; în Ungaria însă, dreptul de vot era restricționat la circa 6 la sută din populație. Franz Joseph, împărat între 1848 și 1916, nu era atât de puternic precum țarul, dar nici atât de constrâns precum regele Marii Britanii. Împăratul austriac elabora politica externă și era comandantul suprem al forțelor armate, dar puterile lui erau stabilite prin legi constituționale. Numea și retrăgea miniștri din funcție și putea decreta starea de urgență, prerogativ de care guvernul său se folosea foarte des, pentru a guverna fără parlament, însă nu putea să modifice constituția. Cu toate acestea, regimul funcționa, impozitele se colectau și facturile erau plătite. Împăratul era iubit de majoritatea supușilor săi, iar perspectiva revoluției părea mult mai îndepărtată decât în Rusia.

Supraviețuirea pe termen lung a Dublei Monarhii era pusă sub semnul întrebării, acesta fiind motivul pentru care oamenii de stat germani s-au întrebat, înainte de 1914, dacă luaseră decizia bună când se aliaseră cu această țară. Într-o epocă în care conștiința națională devenea din ce în ce mai importantă, Austro-Ungaria, la fel ca Imperiul Otoman, descoperea din ce în ce mai des că se afla la mila naționalităților din care era formată. Lordul Durham spunea în 1838 despre Canada că era formată din două națiuni ce se războiau în cadrul aceluiași stat, iar conflictul dintre francezi și englezi nu a dispărut nici un secol și jumătate mai târziu. Provocarea era și mai mare pentru Austro-Ungaria, unde erau recunoscute zece sau unsprezece limbi oficiale. Aceste lucruri nu contaseră în secolele trecute, când oamenii se defineau raportându-se la religie, conducător sau stat, și nu la naționalitate. Însă, la sfârșitul secolului al XIX-lea, naționalismul — ideologie potrivit căreia te identificai cu un grup ce se distingea prin limbă, religie, istorie, cultură și rasă — a devenit un motor al schimbării în întreaga Europă. La fel cum sentimentul de apartenență la națiunea germană sau italiană contribuise la crearea acestor state naționale, polonezii, ungurii, rutenii, cehii și multe alte naționalități presau Austro-Ungaria pentru o mai mare autonomie, dacă nu chiar pentru independență totală.

Austro-Ungaria nu avea o identitate puternică cu care să poată contracara și în jurul căreia să-și poată uni cetățenii, întrucât nu era neapărat o țară, ci mai mult o colecție de proprietăți dobândite de Habsburgi pe parcursul ultimului mileniu, prin intrigi pricepute, căsătorii sau războaie. Franz Joseph avea atât de multe titluri, de la împărat la conte, încât de multe

ori, când își scria numele, enumerarea era urmată de un șir de *etc.* Mai erau și oameni care credeau într-un imperiu multinațional: poate cei de naționalități amestecate sau mari familii aristocrate care aveau legături și interese în întregul imperiu și dincolo de granițele acestuia, sau loialiști ai Habsburgilor, care puneau datoria față de dinastie înainte de orice. Și armata era o organizație pur multinațională, iar problema limbii oficiale era o chestiune delicată. Soldații trebuiau să știe principalii termeni tehnici și de comandă în germană, dar erau de obicei detașați în regimente în care colegii lor vorbeau aceeași limbă. Ofițerii trebuiau să învețe limba soldaților pe care îi aveau în comandă. Se spune că, în timpul războiului, un regiment a descoperit că engleza era limba comună, așa că soldații s-au înțeles în engleză.[6]

Cealaltă instituție cu adevărat imperială era monarhia. Aceasta rezistase secole la rând și făcuse față invaziilor unor cuceritori, de la Suleiman Magnificul al otomanilor până la Napoleon, războaielor civile și revoluțiilor, iar imperiul crescuse, se micșorase, crescuse din nou, iar în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, se micșorase din nou. Habsburgii se trăgeau din Carol cel Mare, dar și-au pus prima dată pecetea asupra istoriei europene după ce unul dintre ei a fost ales Sfânt Împărat Roman. Pe parcursul secolelor ce au urmat, Habsburgii și-au însușit practic acest titlu, până la abolirea sa de către Napoleon în 1806. Habsburgii însă au rezistat, iar împăratul Franz al Austriei, căci acesta era titlul său la acea vreme, a asistat la înfrângerea lui Napoleon și a domnit până în 1835, când a fost urmat la tron de blândul și nătângul său fiu, Ferdinand. Nepotul acestuia, Franz Joseph, s-a urcat pe tron în 1848, an revoluționar în întreaga Europă, când dinastia era șubrezită, iar Imperiul Austriac aproape că s-a destrămat. Unchiul său Ferdinand a fost convins să abdice, iar tatăl lui Franz Joseph, care era cu puțin mai competent decât fratele său (fusese poreclit „Cel Bun" pentru că nimeni nu se putuse gândi la altceva), a decis să renunțe la rândul său la tron. (Habsburgii erau necruțători și nu stăteau mult pe gânduri când aveau de-a face, foarte des de altfel, cu probleme rezultate din cosangvinizare.) Noul împărat, care de-abia împlinise optsprezece ani, se spune că ar fi exclamat: „Adio, tinerețe!"[7]

Era un bărbat chipeș și demn și și-a păstrat suplețea și postura militară țanțoșă până la moarte. Mentorii i-au pregătit un program de instruire ce îmbina istoria, filosofia, teologia, dar și limbi străine, pe lângă germană, limba maternă, învățând și italiană, maghiară, franceză, cehă, poloneză, croată și latină. Din fericire, avea o memorie foarte bună și era harnic. S-a dedicat studiilor cu conștiinciozitate. „E ziua mea", scria el în jurnalul său în 1845, „și mai important împlinesc cincisprezece ani — mai am atât de puțin timp să învăț! Trebuie să mă adun, să-mi văd de treabă!"[8] Acest puternic simț

al datoriei nu l-a părăsit niciodată. Așa că, după evenimentele de la 1848, a ajuns să deteste revoluția și să fie hotărât să apere dinastia și regimul. Nu era însă reacționar; accepta, într-un mod oarecum fatalist, că schimbările erau și aveau să fie inevitabile. Și schimbările chiar aveau să vină: pierderea treptată a majorității teritoriilor italiene și, apoi, înfrângerea din 1866 în fața Prusiei și excluderea Austriei din Confederația Statelor Germane.

Imperiul se micșora treptat, dar Franz Joseph păstra statutul măreților săi strămoși. Avea două palate numai la Viena: Hofburg și Schönbrunn, preferatul său, construit de Maria Tereza ca reședință de vară (cu 1 400 de încăperi și un parc imens). Contele Albert von Margutti, care a slujit ca *aide-de-camp* împăratului vreme de aproape două decenii, își amintea de prima lor întâlnire: „Inima îmi bătea nebunește în timp ce urcam așa-numita Scară a Cancelariei de la Hofburg, o serie nesfârșită de trepte ce duc în anticamera salonului de audiențe". În capul scărilor, stăteau gărzi în uniforme splendide, iar ușa ce dădea spre biroul împăratului era flancată de doi ofițeri cu săbiile scoase. „Totul a mers ca pe roate, nu s-a auzit un sunet; cu toate că erau o mulțime de oameni prezenți, era liniște, o liniște care conferea și mai multă grandoare acelui eveniment."[9]

Iar în centrul acestei grandori se afla un bărbat căruia îi plăceau mâncărurile simple, rutina de zi cu zi și care se relaxa mergând la vânătoare și trăgând cu arma. Era un bun catolic, însă nu-și bătea prea mult capul cu asta. Asemenea celorlalți suverani contemporani, Nicolae al II-lea și Wilhelm al II-lea, lui Franz Joseph îi plăcea viața de armată și se îmbrăca aproape întotdeauna în uniformă. La fel ca ceilalți, și el turba de furie când uniformele de armată erau prost croite. Cu această excepție, în rest era în mod invariabil curtenitor cu toată lumea, dar rămânea conștient de rangul lui. I-a strâns o singură dată mâna lui Margutti, când a fost promovat. (Margutti a regretat întotdeauna că niciun curtean nu a asistat la acest gest important.)[10] Pe Franz Joseph îl deruta arta modernă, însă, dintr-un simț al datoriei, era prezent la expozițiile publice de artă sau la inaugurarea clădirilor importante, îndeosebi dacă acestea erau sub patronaj regal.[11] În materie de muzică, prefera marșurile militare sau valsurile lui Strauss și, deși îi plăcea teatrul, și, din când în când, și actrițele mai frumoase, prefera piesele clasice. Detesta lipsa de punctualitate, râsetele zgomotoase și oamenii care vorbeau prea mult.[12] Avea un simț al umorului destul de primitiv. Escaladase Marea Piramidă din Egipt, îi scria soției sale, împărăteasa Elisabeta, cu ajutorul ghizilor beduini. „Cum majoritatea poartă doar o cămașă și, când se cațără, își expun o mare parte a corpului, am înțeles motivul pentru care englezoaicelor le face o atât de mare bucurie să escaladeze piramidele așa des."[13]

La bătrânețe, Franz Joseph dormea pe un pat de campanie într-un dormitor de o simplitate rară sau, după cum a spus Margutti, de o „sărăcie lucie". Urma o rutină strictă, spartană, trezindu-se la puțin timp după patru dimineața și stropindu-se pe tot corpul cu apă rece. Bea un pahar de lapte, după care lucra în singurătate până la șapte, șapte jumătate, când începeau conferințele cu consilierii săi. De la ora zece până la cinci sau șase după-amiaza, avea audiențe cu miniștri sau demnitari, precum ambasadorii, și făcea o pauză de o jumătate de oră în care prânzea singur. Seara, cina singur sau cu musafiri. Detesta să piardă timpul și insista ca felurile de mâncare să fie servite rapid, așa că membrii mai tineri ai familiei nici nu aveau timp să termine ce aveau în farfurie până la finalul mesei. Se culca la opt și jumătate, mai puțin în serile în care erau baluri sau recepții. În pofida simplității studiate a stilului său de viață, avea un puternic simț al propriei demnități și respectului ce i se cuvenea.[14]

Franz Joseph își adora încăpățânata mamă. „Există ceva mai scump pe lume decât propria mamă?", a întrebat el când a auzit că mama lui Wilhelm murise. „Indiferent de diferențele care ne separă, mama rămâne mamă și, când o pierdem, îngropăm odată cu ea o bună parte din noi."[15] Viața sa personală era complicată și adesea tristă. Fratele său, Maximilian, fusese executat în Mexic după o încercare eșuată de a instaura un regat în regiune, iar văduva lui înnebunise. Singurul său fiu, Rudolf, un tânăr zbuciumat și nefericit, se sinucisese împreună cu iubita sa adolescentă, în cabana sa de vânătoare de la Mayerling. Autoritățile au mușamalizat scandalul, însă nu au reușit să pună capăt zvonurilor, care s-au transformat de cele mai multe ori în teorii nebunești ale conspirației. Franz Joseph a mers mai departe, așa cum făcea întotdeauna, dar i-a scris actriței Katharina Schratt, probabil cea mai apropiată prietenă a sa, că „lucrurile nu aveau să mai fie niciodată la fel".[16] Punând sare pe rană, moștenitorul tronului avea să fie nepotul său, Franz Ferdinand, pe care nu îl simpatiza în mod deosebit.

Căsătoria lui Franz Joseph încetase de mult să-i mai ofere alinare. O iubise profund pe Elisabeta, vara lui, cu care se căsătorise pe când ea avea doar șaptesprezece ani, însă lucrurile nu au luat o întorsătură bună. Elisabeta era fermecătoare, plină de viață și atrăgătoare, iar în adolescență, încântător de capricioasă și impulsivă. Din păcate însă, nu s-a maturizat niciodată. Nu-i plăceau curtea, ceremoniile și obligațiile și făcea tot ce îi stătea în putință pentru a le evita. Cu toate acestea, când dorea, îi putea fi de folos soțului ei. I-a flatat atât de tare pe unguri învățându-le limba și purtând portul tradițional maghiar, încât aceștia au oferit cuplului regal un palat de vară lângă Budapesta. Era pasionată de echitație și călătorii și se iubea pe sine însăși.

Deși era cunoscută pentru frumusețea ei, era mereu preocupată de cum arăta. Și-a făcut un album cu cele mai frumoase femei din Europa, iar rezultatul a fost că a izbucnit în lacrimi.[17] Pe parcursul vieții, a făcut gimnastică obsesiv și a mâncat pe cât de puțin posibil. „Talia ei este cel mai subțire lucru pe care ți l poți imagina", scria regina Victoria în jurnalul ei.[18] În 1898, când a fost injunghiată de un asasin anarhist, nu a murit pe loc, căci corsetul ei era atât de strâns, încât a oprit sângerarea.

Franz Joseph a continuat să-și îndeplinească obligațiile, îndeletnicindu-se sistematic cu mormanele lui de documente, de parcă prin muncă asiduă și atenție la detalii ar fi putut preveni haosul și menține imperiul unit. „Dumnezeu să ne ajute dacă vom cădea vreodată pe mâinile popoarelor latine", îi plăcea lui să spună.[19] Odată cu trecerea anilor îndelungatei sale domnii, devenea din ce în ce mai clar că era pus în postura unui vizitiu ce încerca să mâne doi cai cu caractere extrem de diferite. Ungaria, cu istoria ei îndelungată de regat independent, se integrase întotdeauna într-un mod stângaci sub stăpânirea habsburgică. Aristocrația maghiară și mica nobilime, care dominau societatea și politica, erau puternic conștiente de propria lor limbă (diferită de aproape oricare alta din lume), istorie și cultură și se mândreau puternic cu constituția și legile lor. În anii revoluționari 1848–1849, au încercat zadarnic să câștige independența Ungariei. În 1867, au profitat de înfrângerea zdrobitoare suferită de Imperiul Austriac în fața Prusiei, pentru a negocia un nou aranjament cu împăratul, faimosul Compromis.

Prin acesta s-a creat o nouă entitate cu numele de Austro-Ungaria sau Dubla Monarhie. Era un parteneriat între Ungaria, care încă includea Transilvania, Slovacia și Croația, și restul teritoriilor habsburgice din est, care au ajuns din comoditate să poarte numele de Austria și care se întindeau de la Adriatică și Alpi spre regatul dispărut al Poloniei, iar apoi la est, spre granița cu Rusia. Fiecare monarhie se administra autonom, având propriul parlament, ministere, birocrație, legi și armate. Singurele domenii comune erau afacerile externe și apărarea, precum și bugetul acordat acestora. Fiecare avea însă propriul ministru, iar cei trei miniștri din fiecare parte a Dublei Monarhii se reuneau sub forma unei comisii a miniștrilor comuni. Singura legătură rămasă între acestea era împăratul însuși, sau regele, cum era cunoscut în Ungaria. În rest, Dubla Monarhie nu era atât de mult un compromis, cât o veșnică negociere. Delegații numite de fiecare parlament în parte se reuneau anual pentru a dezbate acoduri necesare pentru tarifele comune, pentru, spre exemplu, căile ferate, dar, la insistența ungurilor, comunicau numai în scris, pentru a evita orice dovadă cu privire la existența unui

guvern comun. Chestiunile de natură financiară și comercială erau renegociate o dată la zece ani și, de obicei, provocau dificultăți.

Dintre toate marile puteri europene, Austro-Ungaria avea cel mai slab mecanism de schimb de informații între miniștri și de coordonare a politicilor. Într-adevăr, cei trei miniștri comuni se întâlneau din când în când cu prim-miniștrii Ungariei și Austriei, dar chiar dacă discutau chestiuni legate de politica externă și de apărare, nu se comportau ca un executiv. Între toamna lui 1913 și începutul crizei din iulie 1914, Consiliul Ministerial Comun, așa cum era cunoscut acest organism, s-a întâlnit doar de trei ori, și numai pentru a discuta chestiuni relativ obișnuite. Pe de altă parte, nici împăratul nu a luat în mână frâiele politicii generale, și nici nu a încurajat pe nimeni să facă asta; Franz Joseph obișnuia să discute cu miniștrii săi doar separat și numai despre domeniile pentru care aceștia erau responsabili. Și deși își continua stilul perseverent de muncă, îmbătrânea. În 1910, împlinise optzeci de ani, iar sănătatea sa, zdravănă atâta vreme, începea să se șubrezească. Până la începutul războiului, era din ce în ce mai izolat, la palatul Schönbrunn, și refuza să intervină în disputele dintre miniștrii săi. Acest gol de putere a însemnat, printre altele, că indivizii și departamentele puternice dictau politici și în afara razei lor de competență.[20]

Ungurii au fost inițial încântați de compromis și au dispus construirea unui nou sediu al parlamentului la Budapesta. „Nu trebuie să lăsăm loc de precauție, chibzuială sau cumpătare", a spus prim-ministrul lor, iar arhitectul maghiar l-a ascultat întru totul. Parlamentul ungar, suportând influența tuturor stilurilor arhitecturale și decorative, de la gotic la renascentist și baroc, pentru ornamentarea căruia au fost folosite treizeci și opt de kilograme de aur, a devenit cea mai mare clădire de acest gen din lume după ce a fost terminată. Ce se întâmpla însă în interior era cu totul altceva. Politica era un sport național, iar ungurii jucau ca să câștige, unii împotriva altora, prin retorici înverșunate sau chiar și provocări la dueluri, iar când se săturau, se porneau împotriva Vienei.[21] Una dintre cele mai groaznice scene a avut loc în timpul unei crize prelungite și chinuitoare între Viena și Budapesta, cu privire la armata comună.

De-a lungul anilor, lideri politici maghiari succesivi și acoliții lor au cerut luarea unor măsuri pentru maghiarizarea unei mai mari părți a armatei Dublei Monarhii, crearea de regimente exclusiv ungurești, comandate de ofițeri vorbitori de maghiară, care să lupte sub steagul unguresc. Acest lucru amenința eficiența și unitatea armatei și, după cum a subliniat și atașatul militar francez, nici nu existau suficienți ofițeri vorbitori de maghiară pentru acest plan. În 1903, când Franz Joseph a încercat să aplaneze criza printr-o

declarație împăciuitoare, conform căreia forțele armate erau mânate de un spirit al unității și armoniei și tratau toate grupurile etnice cu respect, nu a făcut decât să arunce paie pe foc din punctul de vedere al naționaliștilor maghiari de la Budapesta. „Etnic" a fost înțeles ca „tribal" în maghiară, termen considerat a fi o insultă îngrozitoare.[22] Parlamentul maghiar a fost paralizat de discuții prelungite, iar negocierile dintre Budapesta și Viena au ajuns într-un punct mort. La sfârșitul lui 1904, când prim-ministrul maghiar, István Tisza (care avea să revină în funcție în vara lui 1914) a încercat să continue negocierile, opoziția a dat buzna în parlament înarmată cu bâte, boxuri și revolvere, a distrus mobila și a bătut gărzile. Deși opoziția a câștigat următoarele alegeri, a refuzat să intre în funcție până la aprobarea cererilor referitoare la armată de către Franz Joseph, care a refuzat să facă acest lucru. Impasul a luat sfârșit în 1906, când împăratul a amenințat să introducă sufragiul universal în Ungaria, iar opoziția a căzut.

La urma urmei, ungurii aveau propriile probleme cu naționalitățile, pe care reușiseră să le ignore cu succes până atunci. Ungurii sau maghiarii, după cum le plăcea să se autointituleze, erau o simplă minoritate în cadrul granițelor Ungariei, dar votul restrictiv le conferea aproape toate locurile din parlament. În 1900, în Ungaria începeau deja să ia naștere mișcări naționale — ale sârbilor, românilor și croaților — alimentate de lipsa de putere, dar și de resentimente față de promovarea ungurilor în școli și funcții publice. Acestea erau însoțite de mișcările naționaliste din ce în ce mai puternice în alte regiuni, atât în cadrul Austro-Ungariei, cât și în afara ei. În 1895, la Budapesta, s-a reunit un Congres al Naționalităților care cerea ca Ungaria să devină stat multinațional. Ungurii au reacționat cu teamă și furie. Nici măcar relativ liberalul Tisza nu putea accepta că în Ungaria mai erau și alte națiuni cu aspirații naționale legitime. După părerea lui, românii, cu excepția extremiștilor, erau precum țăranii de pe moșia lui și aveau nevoie să lucreze cu ungurii: „Știu că sunt blânzi, pașnici, arată respect nobililor și sunt recunoscători pentru fiecare vorbă bună."[23]

În întreaga Dublă Monarhie, avântul naționalismului atrăgea după sine dezbateri nesfârșite și fără soluție despre școli, locuri de muncă și chiar și indicatoare stradale. Chestiunea dreptului la vot, prin care oamenilor li se cerea să pună ștampila pe limbile lor materne, a devenit un simbol vital al puterii naționale, iar grupurile naționaliste au amplasat reclame prin care promovau răspunsurile „corecte". Mișcările naționaliste se suprapuneau adesea cu probleme economice și de clasă: spre exemplu, țăranii români și ruteni puneau sub semnul întrebării autoritatea lorzilor maghiari și polonezi pe care îi slujeau. Cu toate acestea, puterea naționalismului era atât de mare,

încât clasele sociale care în alte țări formau partidele socialiste, liberale sau conservatoare, aici se separau în funcție de etnie.

Pentru că populația Austro-Ungariei era atât de amestecată ca urmare a secolelor încărcate de istorie, aproape fiecare regiune se confrunta cu propriile lupte naționale: în Slovenia, italienii împotriva slovenilor; în Galicia, polonezii împotriva rutenilor; iar germanii, după câte se părea, luptau împotriva tuturor, fie împotriva italienilor în Tirol, fie a cehilor în Boemia. În 1895, guvernul austriac a căzut deoarece vorbitorii de germană s-au opus înființării de clase vorbitoare de slovenă în învățământul secundar; doi ani mai târziu, conflictul dintre cehi și germani cu privire la folosirea limbii ceh în administrația guvernamentală din Boemia și Moravia a dus la violențe stradale și căderea unui alt prim-ministru; iar în 1904, germanii au organizat demonstrații violente, ca urmare a înființării unei noi facultăți italienești de drept la Innsbruck. Gările nou-construite nu au primit niciun nume pentru că nu se putea ajunge la un consens referitor la limba folosită. Poate că întâmplător, un vienez, Sigmund Freud, avea să inventeze noțiunea de „narcisism al micilor deosebiri". După cum a scris în lucrarea *Civilizația și neajunsurile ei*, „tocmai acele comunități învecinate, legate unele de celelalte și din alte motive, sunt angajate în feude constante și se ridiculizează reciproc..."[24]

„O atmosferă ireală se răspândea pretutindeni", scria Henry Wickham Steed, un jurnalist britanic aflat în misiune la Viena. „Atenția publică era fixată pe fleacuri — pe o încăierare la Operă între un ceh și un cântăreț german, o ceartă în parlament cu privire la numirea unui oficial necunoscut în Boemia, atracțiile ultimei opere comice și vânzarea de bilete pentru un bal caritabil."[25] Tânăra generație fie se plictisea, devenea cinică de câte ori venea vorba de politică, fie se alătura noilor mișcări politice ce promiteau să restabilească ordinea, folosind mijloace violente în caz de necesitate. Austro-Ungaria era slăbită, iar poziția ei internațională era afectată de „soluționarea deficitară a problemei naționalităților", îi scria viitorul ministru de externe al Austro-Ungariei, Alois von Aehrenthal, vărului său, în 1899. „Defectul ereditar al austriecilor, pesimismul, își pune deja amprenta asupra tineretului și amenință să paralizeze orice impuls idealist."[26]

Diferențele naționale au atras după sine nu numai ostilități stradale, dar și un impas din ce în ce mai grav în interiorul parlamentelor Monarhiei Duale. Partidele politice, dezbinate așa cum erau de obicei pe motive lingvistice și etnice, erau în primul rând interesate de promovarea intereselor propriilor grupuri și de blocarea oponenților. Deputații suflau din trompete, loveau gongul, băteau la tobe și azvârleau cu călimări și cărți pentru a-și reduce la tăcere oponenții. Tergiversarea a devenit o tactică recurentă; unul

dintre cele mai faimoase exemple are în prim-plan un deputat german care a vorbit timp de douăsprezece ore în cadrul unei dezbateri, pentru a împiedica să i se acorde limbii cehe un statut egal cu cel al germanei în Boemia și Moravia. „În țara noastră, un optimist probabil că s-ar sinucide", scria un aristocrat conservator unui prieten.[27] Guvernul a reușit, într-un fel sau altul, să treziste acestui talmeș-balmeș general, folosindu-se din ce în ce mai des de ordonanțele de urgență. La izbucnirea războiului, în august 1914, parlamentul austriac era deja suspendat de luni bune și nu avea să se reunească decât în primăvara lui 1917.

Naționalismul a afectat și birocrația, căci numirile în funcție au devenit o modalitate prin care partidele își recompensau acoliții. Prin urmare, dimensiunea și costurile aparatului birocratic au crescut semnificativ. Între 1890 și 1911, numărul birocraților a crescut cu 200 la sută, în mare parte din cauza noilor numiri în funcție. Numai în Austria erau 3 milioane de funcționari publici, raportat la o populație totală de 28 de milioane. Chiar și cele mai simple decizii trebuiau să fie supuse unor proceduri birocratice complicate, „de bandă roșie", sau, ca să fim precişi, „de șnur împletit" — negru cu galben pentru chestiunile imperiale, roșu, cu alb și cu verde pentru cele maghiare, și, pentru cele bosniace, după anexarea provinciei, maro cu galben. Plata unui simplu impozit la Viena trecea prin mâinile a douăzeci și șapte de oficiali diferiți. În provincia adriatică Dalmația, o comisie însărcinată cu îmbunătățirea aparatului birocratic a ajuns la concluzia că strângerea impozitelor directe costa de două ori mai mult decât suma reprezentată de acestea. Comisia a prezentat o imagine demoralizantă a ineficienței și risipei din țară: deși funcționarii publici trebuiau să muncească, de exemplu, între cinci și șase ore pe zi, puțini erau cei care respectau acest program. În cadrul Ministerului de Externe, un proaspăt angajat spunea că rareori primea mai mult de trei sau patru dosare pe zi și că nimănui nu îi păsa dacă întârzia sau pleca mai devreme. În 1903, ambasada britanică a trebuit să aștepte zece luni pentru a primi un răspuns referitor la taxa vamală pe whisky-ul canadian. „Dacă se continuă în acest ritm, tendința de procrastinare a acestei țări va ajunge să rivalizeze cu cea a Turciei", s-a plâns un diplomat britanic către Londra.[28]

Nu este de mirare că cetățenii comparau aparatul de stat cu o bătrână distrusă și sâcâitoare, însă consecințele acestei situații erau departe de a fi amuzante. Disprețul față de ceea ce satiristul vienez Karl Kraus numea *Bürokretinismus* a ajuns să submineze și mai mult încrederea publicului în guvern. Iar costurile birocratice însemnau, printre altele, mai puțini bani pentru forțele armate, care oricum rămâneau prinse în nesfârșite crize politice. Până în 1912, parlamentul ungar refuzase să-și dea acodul pentru creșterea

fondurilor sau stabilirea unui număr de soldați ce urmau să fie înrolați anual, până la primirea de concesiuni referitoare la problema lingvistică. A fost nevoie de o criză în Balcani, în imediata apropiere a Dublei Monarhii, pentru a se ajunge la o îmbunătățire modestă. Chiar și așa, în 1914, Austro-Ungaria acorda mai puține fonduri armatei decât acorda Marea Britanie (care avea de departe cea mai mică armată dintre toate puterile europene). Bugetul total de apărare al Dublei Monarhii era cu mult sub jumătate din cel al Rusiei, redutabilul ei adversar.[29]

Austro-Ungaria nu era nici pe departe cadavrul de pe malul Dunării, așa cum începuseră să o numească unii dintre aliații ei germani, dar era în mod evident bolnavă. S-au luat în calcul nenumărate remedii, care au fost respinse sau considerate inaplicabile. Pe parcursul crizei cu Ungaria cu privire la chestiunea lingvistică și la cea armată, forțele militare ale Dublei Monarhii au elaborat strategii pentru folosirea forței în Ungaria, însă împăratul a refuzat să ia în calcul o asemenea idee.[30] Speranțele de a transforma aparatul birocratic într-un instrument pur național și apolitic au pierdut teren în fața inerției și naționalismului puternic înrădăcinat. Austria a încercat și votul universal, văzut ca o modalitate de a crea o punte de legătură între mase și coroană, însă acesta nu a produs decât mai mulți alegători pentru noile partide naționale populiste. Mai exista și Trialismul, un nou tip de compromis cu slavii din sud, un termen folosit din ce în ce mai des care îngloba locuitorii sârbi, sloveni și croați ai părții de sud ai Dublei Monarhii, precum și pe cei din Balcani. Un nou bloc de slavi din sud ar fi contrabalansat Austria și Ungaria și ar fi satisfăcut pretențiile slavilor sudici naționaliști. Acesta a fost respins fără ezitare de unguri. Pentru foarte mulți, ultima speranță era moștenitorul tronului, Franz Ferdinand, relativ tânăr și energic, și fără îndoială plin de idei, în mare parte autoritare și reacționare. Poate că el ar fi putut respinge schimbarea și retransforma Dubla Monarhie într-o autocrație adevărată, cu un puternic guvern central. Cert este că arăta și se comporta ca un conducător hotărât.

Franz Ferdinand era un bărbat înalt și chipeș, cu ochi mari, expresivi și cu o voce puternică și dominatoare. Chiar dacă mustața lui nu se putea compara cu a lui Wilhelm, era tot răsucită șmecherește, cu vârfurile ascuțite. Viața lui privată, cu excepția obișnuitelor indiscreții ale tinereții, era impecabilă. Se căsătorise din dragoste și era un soț și un tată devotat. Îi plăceau lucrurile frumoase și a depus eforturi pentru a salva moștenirea arhitecturală a Austro-Ungariei. Era curios din punct de vedere intelectual și, spre deosebire de unchiul său, împăratul, citea ziarele cu atenție. Era, de asemenea, lacom, exigent și neîngăduitor. Era cunoscut ca un aprig negociator când dorea să achiziționeze tablouri sau mobilă. Era necruțător cu subalternii săi

și îi taxa chiar și pentru cele mai mici greșeli. Detesta, printre altele, evreii, francmasonii și pe oricine critica sau punea sub semnul întrebării puterea Bisericii Catolice, căreia îi era profund devotat. Îi ura pe unguri („trădători") și pe sârbi („porci"). Aceștia trebuiau zdrobiți, spunea el adesea. Atât plăcerile, cât și antipatiile sale erau duse la extrem. Când pleca la vânătoare, îi plăcea ca animalele vânate să fie mânate înspre el în număr mare, în timp ce trăgea cu pușca până când arma se încingea. Se spune că, la un moment dat, a cerut pe nepusă masă să fie adunată o turmă de căprioare și că le-ar fi împușcat pe toate 200, precum și pe unul dintre hăitași, din greșeală.[31]

Nimeni nu se așteptase ca Franz Ferdinand să urmeze la tron, dar ca urmare a execuției unchiului său, Maximilian, în Mexic, sinuciderii vărului său, Rudolf, și morții propriului său tată, care se îmbolnăvise de febră tifoidă în 1896, după ce băuse apă din Iordan în Țara Sfântă, el a devenit primul moștenitor de sex masculin, la vârsta de treizeci și trei de ani. (Fratele mai tânăr al lui Franz Joseph, Ludwig Victor, încă trăia, dar reputația sa era mult prea scandaloasă.) Franz Ferdinand însuși s-a îmbolnăvit grav, de tuberculoză, la scurt timp după moartea tatălui său; a fost îngrozit să vadă oameni făcându-i curte fratelui său mai mic. Și-a revenit după o călătorie pe mare și a avut o sănătate bună până în 1914.

Împăratul nu îl avea la suflet pe noul moștenitor, iar relația lor s-a deteriorat și mai tare în 1900, când Franz Ferdinand a insistat să o ia în căsătorie pe contesa Sophie Chotek. Era frumoasă, avea o reputație bună și provenea dintr-o veche familie aristocrată din Boemia, însă nu avea un rang suficient de înalt pentru un Habsburg. Deși împăratul a cedat până la urmă, a impus anumite condiții: Sophie nu putea primi rangul și privilegiile unei ducese de Habsburg, iar copiii lor nu aveau să fie eligibili la tron. Această lipsă de considerație, care i-a displăcut profund lui Franz Ferdinand, și indiferența manifestată de unchiul său față de părerile lui i-au amplificat sentimentul de nesiguranță deja foarte dezvoltat. „Arhiducele are senzația că este subestimat [și] acest sentiment atrage după sine o invidie de înțeles față de înalții funcționari, care, fie în armată, fie în viața publică, se bucură de un înalt prestigiu", spunea unul dintre consilierii săi loiali.[32] Poate că și din această cauză temperamentul său, oricum violent, a devenit de necontrolat. Circulau zvonuri cum că trăgea înnebunit cu revolverul și că slujitorii săi ar fi fost de fapt infirmieri; în plus, mai exista o poveste, relatată de ambasadorul britanic la Viena, potrivit căreia împăratul se gândea să-l îndepărteze de la succesiune deoarece avea îndoieli cu privire la sănătatea lui mintală.[33]

Indiferent dacă zvonurile erau sau nu adevărate, căci Habsburgii fuseseră întotdeauna subiect de bârfă, Franz Joseph a început să-i atribuie treptat

lui Franz Ferdinand responsabilități mai mari. I-a oferit un minunat palat baroc, Belvedere, și i-a permis să-și înființeze propriul birou militar; iar în 1913, l-a numit inspector general al Forțelor Armate, conferindu-i largi puteri asupra armatei, în timp ce Franz Joseph rămânea comandantul suprem. Palatul Belvedere a ajuns o a doua curte imperială, pe măsură ce Franz Ferdinand își construia propria rețea de politicieni, funcționari publici, ofițeri și jurnaliști. Aici și-a elaborat ideile de salvare a Dublei Monarhii: prin centralizarea puterii și a forțelor armate, renunțarea la Compromisul cu Ungaria și crearea unui nou stat federal ce urma să includă unguri, germani, cehi, polonezi și pe slavii din sud. Nu agrea în mod deosebit instituțiile parlamentare și ar fi guvernat bucuros în absența lor dacă s-ar fi ivit ocazia. Contele Ottokar Czernin, care avea să devină ministru de externe în timpul războiului, avea îndoielile sale cu privire la reușita acestui plan: „Structura monarhiei pe care era atât de nerăbdător să o susțină și să o întărească era deja atât de putredă, încât nu ar fi rezistat unor mari inovații și, chiar dacă nu ar fi venit războiul, probabil că Revoluția ar fi distrus-o."[34]

În politica externă, Franz Ferdinand milita pentru menținerea alianței cu Germania și pentru o relație mai apropiată cu Rusia, cealaltă mare monarhie conservatoare. Ar fi fost fericit să pună capăt alianței cu Italia, pe care o detesta din nenumărate motive, de la atitudinea ei față de papă până la anexarea Regatului celor Două Sicilii, peste care domnise străbunicul său.[35] Deși se spunea despre el că era belicos, în general era mai precaut decât părea, pentru că știa că Austro-Ungaria era prea slăbită și dezbinată pentru a risca o politică externă agresivă. După cum i-a spus în mod profetic ministrului de externe în 1913, în timpul ultimei crize balcanice de până la Primul Război Mondial:

> Fără să renunțăm la ce avem, trebuie să facem tot ce ne stă în putință pentru a menține pacea! Un război cu Rusia ar fi o catastrofă și cine știe dacă flancurile noastre de la stânga și de la dreapta vor funcționa; Germania trebuie să facă față Franței, iar România își caută scuze din cauza amenințării bulgare. Prin urmare, suntem într-un moment extrem de dezavantajos. Dacă pornim un război îndreptat strict împotriva Serbiei, vom depăși rapid acest obstacol, dar ce va mai fi pe urmă? Și ce am câștiga? În primul rând, toată Europa ne va sări în cap și ne va vedea ca pe un factor perturbator al păcii, așa că Dumnezeu să ne ajute dacă anexăm Serbia.[36]

Una dintre tragediile mai puțin importante din vara lui 1914 este faptul că, asasinându-l pe Franz Ferdinand, naționaliștii sârbi l-au îndepărtat pe singurul om care ar fi împiedicat Austro-Ungaria să pornească la război. Nu o să putem ști niciodată dacă lucrurile ar fi putut decurge altfel, dar probabil că, într-o epocă a naționalismului din ce în ce mai intransigent, imperiul multinațional era oricum sortit pieirii.

În Austro-Ungaria, politicile externe și interne erau strâns legate și modelate de forțele naționaliste cu care aceasta se confrunta. Deși la un moment dat imperiul cuprinsese în interiorul granițelor sale germani sau italieni sau slavi din sud, începând cu a doua jumătate a secolului al XIX-lea, a intrat în defensivă și a încercat să împiedice grupurile etnice de la hotarele sale să-i anexeze din teritorii. Ca urmare a unificării Italiei, îi fuseseră răpite treptat majoritatea zonelor în care se vorbea italiană, iar iredentiștii italieni încă vizau Tirolul de Sud. Acum istoria amenința să se repete în Balcani, unde Serbia urmărea anexarea teritoriilor slavilor de sud, inclusiv Croația și Slovenia, din sudul Dublei Monarhii; naționaliștii români își doreau cu ardoare regiunea vorbitoare de română, Transilvania; iar agitatorii ruși încercau să convingă populația Ruteniei, din estul Galiciei, că de fapt aparține cu adevărat de Rusia. Iar problema nu avea decât să se înrăutățească, pe măsură ce grupuri naționale din afara Austro-Ungariei își întăreau din ce în ce mai mult legăturile cu compatrioții lor din interiorul unei țări pe care mulți ajunseseră să o numească „închisoarea națiunilor".

Pesimiștii, sau poate realiștii, din Austro-Ungaria credeau în menținerea statu-quoului și împiedicarea agravării disensiunilor pe plan intern și a declinului extern. Împăratul împărtășea cu siguranță acest punct de vedere. La fel și contele Agenor Gołuchowski, ministru de externe până în 1906. Acesta era chipeș, fermecător, dar destul de leneș (porecla lui era Gołuchschlafski — *schlaf* însemnând somn —, pentru că avea mai tot timpul un aer somnolent) și de pragmatic. Era conștient de slăbiciunile Austro-Ungariei și credea într-o politică externă calmă, fără inițiative bruște sau expansive. Politicile sale se bazau pe concepția conform căreia Austro-Ungaria trebuia să mențină Tripla Alianță cu Germania și Italia, să întrețină o bună relație cu Rusia și să evite posibilele conflicte în Balcani sau în regiunile din Imperiul Otoman; și, dacă era posibil, să continue acordurile cu Marea Britanie și Italia în Mediterană.

Optimiștii erau de părere că Dubla Monarhie trebuia și chiar putea să demonstreze că încă era o mare putere și că, făcând acest lucru, construia unitatea națională. Le displăceau slăbiciunea internă și regională a Austro-Ungariei și neputința ei de a intra în lupta pentru colonii. Ambasadorul austriac la Washington, un diplomat experimentat, le scria în 1899 colegilor săi:

> Felul în care s-au dezvoltat politicile de mare putere în chestiunile extra-europene ne face să ne cufundăm și mai mult în anonimat ca factor de putere. Pe parcursul vieții noastre, problemele în jurul cărora s-au conturat politicile anilor optzeci au devenit depășite, cum ar fi influența noastră asupra Italiei în anii cincizeci sau rivalitatea cu Prusia în anii șaizeci. Nimeni nu este fericit; spre deosebire de perioada anterioară, acum nu ne dorim decât să ne menținem statu-quoul și singura noastră ambiție este supraviețuirea.

Apoi a concluzionat posac: „Prestigiul nostru a scăzut la nivelul celui al Elveției."[37] La hotarele Austro-Ungariei însă, erau tentații, pentru eventuale câștiguri în Balcani sau, și mai departe, de-a lungul coastei Asiei Mici unde Imperiul Otoman se stingea.[38]

Șapte ani mai târziu, când statutul Austro-Ungariei se deteriorase și mai mult, Conrad von Hötzendorf, noul șef de stat-major și una dintre cele mai influente personalități ale Dublei Monarhii, și-a expus punctul de vedere asupra politicii externe. Austro-Ungaria trebuia să fie puternică și pozitivă pentru a arăta lumii că trebuia luată în serios, dar, la fel de important, și pentru a le insufla propriilor cetățeni mândrie patriotică, depășind astfel supărătoarele dispute interne. Succesul pe plan extern, inclusiv succesul militar, avea să atragă după sine susținere guvernamentală internă și, prin urmare, sprijin pentru o politică externă mai agresivă. Acest rezultat, singurul posibil dacă Austro-Ungaria avea să supraviețuiască, depindea de o puternică forță armată. După cum a spus și Conrad, câțiva ani mai târziu: „Trebuie să ținem minte pentru totdeauna că destinele națiunilor și dinastiilor se hotărăsc pe câmpul de luptă, și nu la masa de conferințe."[39]

Nu era în niciun caz singurul susținător al acestei concepții: punctul său de vedere era împărtășit de nenumărați ofițeri de rang înalt din Europa. Ceea ce îl deosebea de restul însă era personalitatea sa care, alături de incoerența guvernului austro-ungar, i-a permis să exercite o mare influență asupra politicilor interne și externe. Cu excepția unei scurte perioade de pauză în 1912, a fost șef de stat-major din 1906 până în 1917, pe parcursul anilor antebelici, marcați de crize din ce în ce mai profunde, a cursei înarmărilor și întăririi alianțelor, apoi în timpul acelor săptămâni de o importanță crucială din 1914, când lumea a pornit la război, și, în cele din urmă, în timpul războiului, când Austro-Ungaria a trecut printr-un șir de dezastre.

Când a devenit cel mai important lider militar al Dublei Monarhii, alături de însuși Franz Joseph, avea cincizeci și patru de ani. Era un slujitor

devotat al imperiului și al împăratului. Născut la Viena, într-o familie vorbitoare de germană, a învățat, asemenea multora din vechiul regat, mai multe limbi străine, printre care franceza, italiana, rusa, sârba, poloneza și ceha. Avea senzația că o parte integrantă a ceea ce însemna să fii austriac era cunoașterea mai multor limbi. (Când a devenit șef de stat-major, s-a dus la școala Berlitz să învețe maghiara; Franz Joseph i-a spus că i-ar fi prins mai bine să studieze chineza.[40])

Conrad era zelos, încrezător în sine și vanitos (nu purta ochelarii decât dacă nu avea încotro). Deborda de energie, era rezistent și știa să stea bine pe cal, un lucru foarte important pentru ofițerii armatelor europene ale vremii. Putea fi fermecător; de asemenea, se pricepea foarte bine să-și îndeplinească scopurile. În general, subalternii săi îl simpatizau, dar se certa frecvent cu colegii și superiorii, inclusiv cu Franz Ferdinand, cel care își dorise inițial să-l vadă ocupând această funcție. Conrad provenea dintr-o familie relativ modestă, în special în comparație cu alți ofițeri de rang înalt (rudele din partea tatălui făceau parte din mica nobilime, iar tatăl mamei era pictor) și făcuse carieră în armată prin inteligență și efort asiduu. Această ultimă calitate i-o datora mamei sale, care îl punea mereu să-și termine temele înainte de a lua cina. Mama lui a exercitat întotdeauna o mare influență asupra lui, iar ea și sora lui s-au mutat cu el după moartea tatălui. Conrad iubea și respecta femeile și avea un mariaj fericit. Moartea soției sale, în 1904, la vârsta relativ tânără de patruzeci și patru de ani, cu aproximativ un an înainte ca el să devină șef de stat-major, l-a distrus. Atunci a cunoscut primele atacuri de depresie, care aveau să-l bântuie întreaga viață. Nu crezuse niciodată prea mult în religie, dar acum a devenit cinic în ceea ce privește promisiunile ei și nesigur de sensul vieții. Acest pesimism avea să-l marcheze pentru totdeauna și să însoțească în mod bizar repetatele sale apeluri la acțiuni pozitive.[41]

Conrad era un ofițer oarecum nonconformist, după standardele vremii. Vânătoarea îl plictisea și nu avea răbdare când venea vorba de formalități. Citea mult — istorie, filosofie, politică, beletristică — și își formase puncte de vedere temeinice. Una dintre convingerile sale de bază, împărtășite de nenumărați contemporani ai săi, era că existența era marcată de greutăți și că națiunile se ridicau și cădeau în funcție de capacitatea lor de a se adapta. Spera ca Austro-Ungaria să se poată adapta; dar adesea avea dubii. Era conservator în politică și, asemenea protectorului său, Franz Ferdinand, anti-maghiar; în politica externă însă, era aventuros, chiar nechibzuit. Considera că Italia era o mare amenințare, poate chiar cea mai mare, la adresa imperiului, căci îi îndepărta pe cetățenii italieni ai țării și provoca Austro-Ungaria în regiunea Adriatică și în Balcani. Când Rusia a stat temporar deoparte după

Războiul Ruso-Japonez, el și-a îndemnat guvernul să pornească un război preventiv pentru a zdrobi Italia. După ce a devenit șef de stat-major, a continuat să militeze pentru război. „Austria nu a pornit niciodată un război", i-a spus Franz Joseph. Conrad a replicat: „Din păcate, Maiestatea Voastră." Deși atât împăratul, cât și Franz Joseph respingeau ideea unui război împotriva Italiei, i-au permis lui Conrad să întărească fortificațiile Austro-Ungariei din Tirolul de Sud, de-a lungul graniței cu Italia, deviind astfel resursele și așa insuficiente de la modernizarea și echiparea forțelor armate ale imperiului. De asemenea, Conrad a demarat exerciții militare ostentative de-a lungul graniței, desfășurând la un moment dat o strategie de apărare împotriva Italiei de-a lungul râului Isonzo, mai târziu scena uneia dintre cele mai sângeroase bătălii de pe acel front în Primul Război Mondial.[42]

Conrad considera că Serbia era un alt dușman. Ajunsese să deteste populația slavilor de sud din Balcani după ce servise în regimentul care înăbușise revoltele din Bosnia și Herțegovina, de la sfârșitul anilor 1870. După părerea lui, oamenii de aici erau primitivi, mânați doar de „sete de sânge și cruzime".[43] După ce Serbia a devenit mai puternică și, după 1900, s-a afiliat sferei de influență rusești, Conrad a cerut declanșarea unui război preventiv și în această zonă, dar până în 1914, împăratul l-a refuzat. După Primul Război Mondial, Conrad a declarat că înfrângerea Austro-Ungariei a fost prețul care a trebuit plătit pentru că nu se pornise la război împotriva Serbiei și Italiei când fusese posibil. „Armata nu este un extinctor, pe care să-l poți lăsa să ruginească până când casa este cuprinsă de flăcări. Este un instrument care trebuie folosit de politicieni inteligenți, conștienți de scopurile lor, ca strategie supremă de apărare a intereselor lor."[44]

Ambițiile lui Conrad de a realiza lucruri măreațe și de amploare erau alimentate de tulburările din viața lui personală. În 1907, s-a îndrăgostit din nou, nebunește. Gina von Reininghaus era frumoasă, avea jumătate din vârsta lui, un soț și șase copii. Au stat unul lângă altul la un dineu, iar el și-a vărsat amarul, povestindu-i despre moartea soției sale și singurătatea lui. Potrivit unei mărturii ulterioare a Ginei, când Conrad a plecat de la dineu, s-a întors către angajatul său și i-a spus că va trebui să plece de îndată din Viena. „Această femeie va deveni destinul meu." În loc să plece însă, Conrad și-a mărturisit iubirea și a îndemnat-o să-și părăsească soțul și să se căsătorească cu el. Acest lucru ar fi fost complicat (ar fi pierdut custodia copiilor ei, printre altele) și ar fi provocat un scandal îngrozitor, așa că ea l-a refuzat. La un moment dat însă, pe parcursul următorilor ani, Conrad și Gina au devenit amanți, cu acordul tacit al soțului ei, care a profitat de ocazie pentru a-și vedea de propria lui aventură. Conrad i-a scris o mulțime de scrisori

pasionale, dar pe multe dintre ele nu i le-a expediat niciodată, și nu a renunțat niciodată la ideea ca ea să-i devină soție. În timpul crizei din Bosnia din 1908, a scris că părea să se ajungă la război. Poate, cuteza el să viseze, avea să se întoarcă victorios. „Atunci, Gina, aș înfrânge toate obstacolele pentru a te avea pe tine, cea mai mare bucurie a vieții mele, ca soție. Dar dacă lucrurile nu decurg astfel și această pace putredă persistă, atunci ce se va întâmpla, Gina? Destinul meu este în mâinile tale, pe de-a-ntregul în mâinile tale."

Gina a văzut pentru prima dată scrisoarea de-abia în 1925, după moartea lui. Până la urmă, Conrad a avut parte de războiul pe care și-l dorea și s-a căsătorit cu Gina în 1915, după ce s-au tras sfori la nivel înalt pentru a anula căsătoria ei anterioară.[45]

Din fericire pentru pacea europeană pe termen scurt, Conrad nu a pornit la războiul mult dorit în 1908, și nici pe parcursul următoarelor crize din Balcani, dintre 1911 și 1913. Arhiducele era, de asemenea, din ce în ce mai dezamăgit de protejatul său și poate și un pic invidios pe reputația lui Conrad de principal strateg militar al Dublei Monarhii. Conrad nu arăta respectul cuvenit și nu-i plăcea să primească ordine. Cei doi s-au contrazis cu privire la instrucția militară și la scopul acesteia. Franz Ferdinand ar fi folosit-o cu plăcere pentru a înăbuși opoziția internă din Ungaria și în alte zone, dar Conrad insista ca aceasta să fie păstrată pentru războaie externe. Despărțirea a fost provocată de Italia: în 1911, Italia a pornit la război cu Imperiul Otoman pentru controlul asupra Libiei, iar Conrad a considerat că acesta era momentul oportun pentru a invada țara, căci forțele armate italiene erau concentrate în nordul Africii. Atât împăratul, cât și moștenitorul său au respins sfaturile lui Conrad. La fel a făcut și ministrul de externe, Aehrenthal. În momentul în care într-un ziar vienez a fost publicat un articol anonim care prezenta părerile lui Conrad și îl ataca pe Aehrenthal, bătrânul împărat a simțit că nu avea încotro și că trebuia să-l înlocuiască pe șeful de stat-major. Însă Conrad nu a fost îndepărtat cu totul, ci a primit o importantă funcție în armată. A fost reinstalat un an mai târziu ca șef de stat-major, dar Franz Ferdinand a continuat să-l trateze cu neîncredere și i-a scris noului ministru de externe, Leopold Berchtold, în 1913, avertizându-l să nu se lase influențat de Conrad. „Pentru că, bineînțeles, Conrad va milita din nou pentru tot soiul de războaie și va purta o politică ovaționistă pentru cucerirea sârbilor sau a Dumnezeu mai știe cui."[46]

Franz Joseph și Franz Ferdinand erau preocupați să protejeze statutul de mare putere al Austro-Ungariei, dar aveau la bază o abordare conservatoare a afacerilor externe și preferau pacea războiului, asemenea majorității oamenilor de stat ai imperiului. De la războaiele din anii 1860, pe care le pierduse,

Austro-Ungaria se concentrase pe construirea de alianțe defensive și încercări de eliminare a surselor de conflict cu alte puteri. Timp de mai multe decenii, a rămas în relații bune cu ambii săi vecini mai mari, Germania la vest și Rusia la est. Ajuta și faptul că toate trei erau monarhii conservatoare, care se opuneau revoluției, așa cum fuseseră și în timpul războaielor Revoluției Franceze, la Congresul de la Viena din 1815, în 1830 și apoi din nou în 1848. În 1873, Bismarck formase Alianța Celor Trei Împărați, care a durat doar până în 1877, deși ideea care a stat la baza ei a fost reînviată din când în când, ultima dată chiar în 1907.

În 1879, Austro-Ungaria a demonstrat cui avea să-i fie loială pe termen lung prin semnarea unei alianțe cu Germania, al cărei principal scop era de a înfrâna Rusia. Ambele părți își promiteau ajutor reciproc în cazul unui atac din partea Rusiei; aveau să rămână neutre, favorabile însă una alteia, în cazul unui atac din partea unui stat terț, cu excepția cazului în care acel stat terț era susținut de Rusia, în acest context fiind obligate să intervină. Tratatul, reînnoit periodic, a rămas în vigoare până la sfârșitul Primului Război Mondial. Celălalt mare pact al Austro-Ungariei a fost Tripla Alianță cu Germania și Italia, semnat prima dată în 1882, care a supraviețuit până la izbucnirea războiului în 1914. Părțile semnatare se angajau să sară în ajutorul Germaniei și Italiei în cazul în care oricare dintre acestea era atacată de Franța și să se susțină reciproc dacă vreuna dintre ele era atacată de două sau mai multe puteri.

Deși preambulul descria Tripla Alianță ca pe o înțelegere „în esență conservatoare și defensivă", ea a contribuit la divizarea Europei la fel de mult ca Antanta, semnată mai târziu. Asemenea armelor, alianțele pot fi catalogate ca fiind defensive, dar, de fapt, pot fi folosite ofensiv. Tripla Alianță, asemenea Antantei, i-a încurajat pe membrii săi să colaboreze pe scena internațională și pe parcursul crizelor, din ce în ce mai frecvente; a stabilit o serie de legături de cooperare și prietenie și a dat naștere unor așteptări de susținere pe viitor; și, de asemenea, a dat frâu liber elaborării de planuri și strategii comune, în special între Germania și Austro-Ungaria. În 1914, aranjamentele menite să confere securitate exercitau presiune asupra membrilor lor să rămână loiali partenerilor de alianță și, astfel, transformau conflictele locale în unele mai generale. Italia, cea mai slabă dintre puterile europene, a fost singura dispusă să stea deoparte în 1914.

Italia se alăturase Triplei Alianțe, pe de o parte, deoarece regelui Umberto îi plăcea ideea de a se bucura de o susținere conservatoare într-o perioadă în care țara sa se confrunta cu tulburări sociale și politice care aveau caracteristicile unor revoluții, și, pe de altă parte, pentru că avea nevoie de protecție împotriva Franței. Italienii nu-i puteau ierta pe francezi pentru că ocupaseră

portul Tunis, care fusese multă vreme un obiectiv de interes pentru italieni, nu că acaparaseră anumite teritorii italiene în schimbul sprijinului oferit în războaiele italiene de unificare. În plus, faptul că făcea parte dintr-o alianță alături de Germania, putere dominantă pe continent, satisfăcea dorința Italiei de a fi considerată una dintre marile puteri.

Însă Tripla Alianță a reunit laolaltă Italia și Austro-Ungaria, lucru care nu avea cum să meargă ușor. Ambele părți erau pe deplin conștiente de potențialul de conflict existent de-a lungul granițelor lor comune. Austro-Ungaria, care deja pierduse bogatele provincii Lombardia și Veneția în favoarea Italiei, era deosebit de suspicioasă cu privire la proiectele Italiei în propriile sale teritorii, inclusiv în zonele vorbitoare de italiană din Tirolul de Sud sau portul Trieste de la Adriatică, cândva teritorii venețiene din nordul Adriaticii, precum și în zonele situate de-a lungul Coastei Dalmate, acum parte din Austro-Ungaria, și în cele pe care italienii le numeau „granițele naturale", situate de-a lungul celor mai înalte culmi ale Alpilor. Fărâmițarea Imperiului Otoman a deschis noi perspective pentru expansiunea italiană de cealaltă parte a Adriaticii. Albania Otomană și statul independent Muntenegru ofereau porturi — de care Italia, ca putere maritimă, avea mare nevoie. Natura, după cum le plăcea italienilor să se plângă, făcuse coasta vestică a Adriaticii plată și mocirloasă, cu doar câteva porturi și fără bariere defensive naturale, în timp ce coasta estică avea ape adânci și limpezi și porturi naturale bune. Austriecii nu au fost încântați de faptul că Italia a permis întrunirea unui Congres Național Albanez la Napoli, în 1903 sau că moștenitorul regelui Umberto s-a căsătorit cu una dintre nenumăratele fiice ale regelui Muntenegrului, ori că inventatorul italian Guglielmo Marconi a deschis prima stație de telegraf în acea zonă.[47] În ceea ce-i privește pe italieni, aceștia considerau că Austro-Ungaria era dușmanul care blocase unificarea, continua să stea în calea finalizării proiectului național italian și era ostilă ambițiilor ei în Balcani. Unii politicieni italieni susțineau însă că Tripla Alianță se putea dovedi utilă prin exercitarea de presiuni asupra Austro-Ungariei pentru cedarea de teritorii. După cum a spus unul dintre aceștia în 1910: „Trebuie să ne unim toate eforturile pentru a păstra alianța cu Austria până în ziua în care vom fi pregătiți de război. Acea zi este încă departe."[48] Era însă mai aproape decât își închipuia.

Pentru Austro-Ungaria, relația-cheie era cea cu Germania. Amintirea înfrângerii de către Prusia în anii 1860 se estompase cu timpul, mai ales pentru că Bismarck oferise, în mod înțelept, o pace cu termeni generoși. De ambele părți, opinia publică se schimbase semnificativ, abordând o atitudine prietenoasă, iar pe măsură ce Rusia redevenea puternică, după 1905, nutrea

sentimentul că teutonii trebuiau să fie uniți împotriva slavilor. Cele mai înalte pături ale societății, aparatul de stat și corpurile de ofițeri erau dominate de vorbitori de limbă germană, care aveau tendința de a simpatiza mai degrabă cu Germania decât cu Rusia. Franz Joseph și Franz Ferdinand se înțelegeau bine cu Wilhelm al II-lea, iar Franz Ferdinand îi era în mod special recunoscător pentru că îi oferise soției sale, Sophie, privilegii depline. Bătrânul împărat îl simpatizase pe Wilhelm de la început, pentru că îl demisese pe detestatul Bismarck, dar ajunsese să-l considere și prieten, lucru care nu i se întâmpla des. Wilhelm avea o grijă deosebită să-l viziteze cu regularitate pe împărat, ba chiar în fiecare an înainte de Primul Război, iar kaiserul era respectuos și curtenitor. Wilhelm a făcut declarații repetate referitoare la prietenia sa față de Austro-Ungaria. „Indiferent de motivul pentru care vă veți mobiliza, ziua mobilizării voastre va fi și ziua mobilizării armatei mele, iar cancelarii n-au decât să spună ce doresc", i-a asigurat el pe Franz Joseph și pe șeful său de stat-major în 1889. Austriecii au fost încântați, mai ales că germanii aveau să-și respete promisiunile în crizele ce aveau să vină. Franz Joseph se temea câteodată că Wilhelm era prea impulsiv, dar, așa cum i-a mărturisit fiicei sale, după o vizită efectuată în 1906, avea încredere în intențiile sale pașnice. „Mi-a făcut bine să strâng încă o dată mâna împăratului: în vremurile de astăzi, pașnice la suprafață, dar furtunoase în profunzime, nicio vizită nu este de prisos pentru a ne asigura, între patru ochi, de sinceritatea cu care ne dorim pacea și numai pacea. În această chestiune ne putem într-adevăr baza pe loialitate reciprocă. Nici nu s-ar gândi să mă părăsească la ananghie, așa cum nici eu nu mai gândesc să-l abandonez pe el."[49]

În mod inevitabil, pe parcursul anilor, relațiile au fost și tensionate. Deși Germania era cel mai mare partener comercial al Austro-Ungariei, impozitele germane, de exemplu cele menite să-i protejeze pe agricultorii locali, i-au afectat pe producătorii din imperiu. Iar economia Germaniei era pur și simplu mai expansivă și mai dinamică; în Balcani, unde Austro-Ungaria se obișnuise să fie puterea economică dominantă, concurența germană devenea din ce în ce mai acerbă. Când ziarele germane i-au atacat pe cehi sau când guvernul prusac a tratat prost minoritățile poloneze, toate acestea au provocat repercusiuni dincolo de granițe, în Austro-Ungaria. Dubla Monarhie era, de asemenea, îngrijorată de felul în care Germania făcea politică externă. Gołuchowski a exprimat o părere împărtășită de mulți în 1902, când a scris ambasadorului Austro-Ungariei la Berlin:

> În mare, făgașul pe care a luat-o în ultima vreme politica germană reprezintă un motiv de mare îngrijorare. Aroganța din ce

> în ce mai vizibilă, dorința de a juca rolul dascălului pretutindeni, lipsa de considerație cu care acționează adesea Berlinul creează o atmosferă deosebit de neplăcută pe scena afacerilor externe și nu poate avea decât repercusiuni dăunătoare asupra relațiilor dintre cele două state pe termen lung.[50]

Cu toate acestea, pe termen lung, relația a rămas puternică pentru că ambele țări aveau nevoie una de cealaltă și, pe măsură ce disensiunile din Europa se agravau, conducătorii lor simțeau din ce în ce mai mult că nu aveau alternative.

În timp ce Austro-Ungaria încerca să se apropie de un alt membru al Triplei Înțelegeri, Rusia a permis deteriorarea relațiilor ei cu Franța și Marea Britanie asemenea unei bune neveste care este atât de loială bărbatului ei, încât nu iese să-și vadă vechile prietene dacă soțul ei este de acord, după cum a spus un tânăr diplomat. Și, ca să fim cinstiți, vechile prietene nu erau întotdeauna primitoare. De la instaurarea Celei de-a Treia Republici în 1871, Franța și Austro-Ungaria se îndreptaseră în direcții politice diferite. Cercurile conducătoare de la Viena, monarhice, aristocratice și catolice, detestau o Franță pe care o considerau dominată de anticlericali, francmasoni și radicaliști. În relațiile externe, Franța era legată de Rusia și nu ar fi făcut nimic care să dăuneze acestei alianțe deosebit de importante. Piețele financiare franceze erau prin urmare închise Austro-Ungariei. În Balcani, diplomații francezi au încercat să câștige Serbia și România de partea Triplei Înțelegeri, iar investițiile și afacerile franceze pătrundeau pe piețele Austro-Ungariei. În primul deceniu al secolului al XX-lea, firma franceză de armament Schneider, de exemplu, prelua noi comenzi în Balcani, iar companiile austro-ungare pierdeau teren. Din când în când, oameni de stat francezi, precum Delcassé, se temeau de o viitoare prăbușire a Austro-Ungariei și de apariția unui stat german uriaș în centrul Europei, dar nu luau măsuri pentru a îmbunătăți relațiile cu imperiul.[51]

Relația dintre Austro-Ungaria și Marea Britanie fusese mai apropiată și mai amiabilă decât cea cu Franța, pe parcursul anilor. Deși Marea Britanie avea propriile ei tradiții radicale, Viena o considera o societate mai stabilă și mai conservatoare decât Franța, în care aristocrația încă mai domina politica și aparatul de stat, așa cum se cuvenea. Numirea contelui Albert Mensdorff, în 1904, ca ambasador al Austro-Ungariei la Londra a fost considerată o mișcare înțeleaptă, pentru că acesta era înrudit cu familia regală britanică și mai mult decât binevenit în cercurile aristocratice. În plus, Austro-Ungaria și Marea Britanie nu puteau fi dezbinate din pricina rivalităților coloniale,

așa cum se întâmpla cu Marea Britanie și Rusia, de exemplu. Chiar și în Mediterană, ambele țări fiind puteri maritime, împărtășeau interesul de a menține pacea, îndeosebi în zona estică. Ambele se considerau o contragreutate convenabilă împotriva Rusiei. În timpul Războiului Burilor, Austro-Ungaria a fost una dintre puținele puteri care au susținut Marea Britanie. „*Dans cette guerre je suis complètement Anglais*", i-a spus Franz Joseph în 1900 ambasadorului britanic, la audiența sa cu ambasadorii din Franța și Rusia.[52]

Cu toate acestea, relația s-a răcit treptat. Acordurile cu privire la menținerea statu-quoului în Mediterană, ce presupunea parțial o blocare a controlului Rusiei asupra strâmtorilor dintre Marea Neagră și Mediterană, erau deja efectiv nule în 1903, când fiecare dintre cele două state încerca să ajungă la o înțelegere cu Rusia. Londra considera că Austro-Ungaria se afla din ce în ce mai mult sub controlul Germaniei. Odată cu amplificarea cursei navale, de exemplu, britanicii se temeau că fiecare navă contruită de Austro-Ungaria va contribui la forța maritimă a Germaniei. Și, odată ce Marea Britanie a ajuns la o înțelegere cu Rusia în 1907, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a evita orice ar fi putut deranja această importantă alianță, precum susținerea Austro-Ungariei în Balcani sau Mediterană. Pe măsură ce relația Austro-Ungariei cu Rusia a început să se înrăutățească, relația cu Marea Britanie s-a răcit și mai mult.[53]

Austro-Ungariei îi era din ce în ce mai greu să rămână în termeni buni atât cu Germania, cât și cu Rusia, din moment ce acestea două din urmă continuau să se distanțeze una de cealaltă. Deși Franz Joseph și miniștrii săi de externe regretau această tendință, Austro-Ungaria descoperea că relația cu Rusia era mai dificilă decât cea cu Germania. Învierea naționalismului slav în Austro-Ungaria a trezit interesul și simpatia Rusiei, dar a adâncit și mai mult problemele interne ale imperiului. Chiar dacă Rusia nu s-a autonumit protectoare a slavilor din Europa, simpla sa existență era suficientă pentru a spori atenția vecinei sale cu privire la intențiile ei.

Schimbările din Balcani au adus cu sine noi motive de îngrijorare în Austro-Ungaria. Pe măsură ce Imperiul Otoman se retrăgea fără voia lui din Europa, statele nou-apărute — Grecia, Serbia, Muntenegru, Bulgaria și România — deveneau posibile prietene ale Rusiei. Aceste țări aveau o populație preponderent slavă (deși românii și greci insistau că ei sunt diferiți) și aveau aceeași religie, cea ortodoxă, ca Rusia. Dar ce se întâmpla cu restul teritoriilor europene din Imperiul Otoman, precum Albania, Macedonia și Tracia? Aveau să devină motiv de intrigi, rivalități și războaie? În 1877, ministrul de externe al Dublei Monarhii, Julius Andrassy, a observat că „Austria și Rusia sunt vecine și trebuie să coexiste, fie pe cale pașnică, fie

prin război. Un război între cele două imperii... se va sfârși probabil cu distrugerea sau prăbușirea uneia dintre părțile beligerante."[54]

La sfârșitul secolului al XIX-lea, Rusia a început să observe pericolele presupuse de dezintegrarea Imperiului Otoman. Din moment ce nu se mai puteau baza pe sprijinul Germaniei, după căderea Tratatului de Reasigurare, și pentru că oricum își concentraseră atenția asupra Orientului Îndepărtat, conducătorii săi erau dispuși să încheie un tratat cu Austro-Ungaria în Balcani. În aprilie 1897, Franz Joseph și ministrul său de externe, Gołuchowski, au fost primiți călduros la Sankt Petersburg. Țarul și invitații săi s-au plimbat în trăsuri descoperite, pe bulevardul Neva, în timp ce fanfare militare intonau imnul austriac, iar steagul galben cu negru al Austriei și cel roșu cu alb și verde al Ungariei fluturau alături de cel rus în briza primăvăratică. În acea noapte, cei doi împărați au toastat călduros unul în onoarea celuilalt, la un banchet de stat, și și-au exprimat speranțele pentru pace. În conversațiile ce au urmat, cele două părți au convenit să colaboreze pentru a menține Imperiul Otoman intact și a le transmite națiunilor independente din Balcani că nu mai puteau să le învrăjbească una împotriva celeilalte. Din moment ce otomanii ar fi putut foarte bine să piardă și teritoriile balcanice rămase, Rusia și Austro-Ungaria aveau să colaboreze și să-și împartă Balcanii, după care aveau să se prezinte ca un front unit în fața celorlalte puteri. Rusiei i s-a promis că, indiferent ce s-ar fi întâmplat, strâmtorile aveau să rămână închise navelor străine de luptă ce intrau în Marea Neagră, iar Austro-Ungaria a primit, sau cel puțin așa a crezut, acordul să anexeze la un moment dat în viitor teritoriile Bosniei și Herțegovinei, ocupate de forțele sale din 1878. Rușii însă au trimis mai târziu o notă prin care susțineau că anexarea „ar fi ridicat o problemă complexă, care necesita o verificare atentă la momentul și locul potrivit."[55] Această chestiune avea să fie discutată în 1908, cu repercusiuni nefaste.

În următorii câțiva ani însă, Rusia și Austro-Ungaria au rămas în relații relativ bune. În toamna lui 1903, țarul l-a vizitat pe Franz Joseph la una dintre cabanele sale de vânătoare. Cei doi au discutat despre Macedonia, unde situația se înrăutățea, populația creștină fiind revoltată împotriva conducătorilor otomani (în plus, creștinii se măcelăreau între ei din cauza diferențelor doctrinare). Ei au căzut de acord să prezinte guvernului otoman de la Constantinopol un set comun de reforme. În anul următor, Rusia și Austro-Ungaria au semnat un Tratat de Neutralitate și chiar s-a discutat, zadarnic, despre reînvierea Alianței Celor Trei Împărați cu Germania.

Cu toate acestea, relația dintre cele două nu era cu totul în regulă. Nu aveau încredere una în cealaltă, în special când venea vorba de Balcani. Dacă

Imperiul Otoman avea să dispară, lucru din ce în ce mai probabil, fiecare țară voia să se asigure că își proteja interesele. Austro-Ungaria își dorea formarea unei Albanii puternice care să blocheze accesul slavilor de sud la Adriatica (albanezii nu erau din fericire slavi); Rusia nu voia acest lucru. Pe ascuns, dar câteodată și deschis, cele două state concurau pentru influență în Serbia, Muntenegru și Bulgaria. Chiar și în Macedonia, cele două se contraziceau cu privire la detaliile reformei. După înfrângerea sa în Războiul Ruso-Japonez, când Rusia și-a reîntors atenția către vest, șansele unei confruntări în Balcani au crescut exponențial. În plus, odată ce Rusia și-a îmbunătățit relațiile cu Marea Britanie, în 1907, nu mai avea nevoie să se bazeze la fel de mult pe Austro-Ungaria și pe ajutorul ei în Mediterană și în negocierile cu Imperiul Otoman. Iar în 1906, a avut loc o schimbare crucială la conducerea Austro-Ungariei; Conrad a devenit șef de stat-major, iar Aehrenthal, care își dorea o politică externă mai activă decât Gołuchowski, a devenit prim-ministru. Pe măsură ce Europa intra într-o serie de crize, cele două mari puteri conservatore se distanțau una de cealaltă, principalul subiect de dispută fiind zona tulburată a Balcanilor, ce se întindea între ele.

9

La ce se gândeau? Speranțe, temeri, idei și ipoteze ascunse

La începutul anilor '30, contele Harry Kessler — fiul unei frumoase anglo-irlandeze și al unui bogat bancher german care primise un titlu ereditar de la Wilhelm I — scria, privind în retrospectivă la Primul Război Mondial, despre Europa tinereții sale:

> Ceva deosebit de măreț, bătrâna, cosmopolita Europă, încă predominant agrară și feudală, o lume a femeilor frumoase, a regilor galanți și combinațiilor dinastice, Europa secolului al XVIII-lea și a Alianței Sfinte îmbătrânea și devenea neputincioasă, se stingea; și ceva nou, tânăr, energic, încă de neînchipuit se întrezărea la orizont. Simțeam acest lucru așa cum simți înghețul, așa cum simți primăvara în trup, pe cea veche, cu durere înăbușită, iar pe cealaltă cu o bucurie pură.[1]

Kessler s-a născut în perioada potrivită pentru a lua parte la speranțele și temerile europenilor vremii și a transpune în scris mentalitatea anilor de dinante de 1914. S-a născut în 1868, a ajuns la maturitate la finalul secolului și încă era în floarea vârstei la izbucnirea Primului Război Mondial (a murit în 1937, când războiul amenința să cuprindă din nou Europa). Educat la o școală privată britanică și un gimnaziu german, având rude în Franța, Germania și Marea Britanie, un aristocrat și un snob german care tânjea să fie și intelectual, și artist totodată, un homosexual căruia îi plăceau femeile

9. Incidentul de la Saberne, din 1913, a izbucnit după ce un ofițer german dintr-un orășel din Alsacia i-a insultat pe locuitori, fapt ce a stânit proteste populare. Autoritățile militare au reacționat exagerat: au descins la sediile ziarelor locale și au arestat civili pe motive neîntemeiate. În timp ce autoritățile civile germane se temeau să aducă armata sub control, forțele militare și-au strâns rândurile și au refuzat să dea înapoi. Foarte mulți germani, dar și europeni au văzut în această acțiune un exemplu înfiorător al modului în care armata germană se considera în afara controlului civil.

frumoase, dar și bărbații, Kessler a reușit să străbată cu ușurință demarcațiile sociale, politice, sexuale și naționale. Jurnalele sale, pe care le-a ținut toată viața, vorbesc despre prânzuri, ceaiuri, dineuri, cocktailuri și ieșiri cu Auguste Rodin, Pierre Bonnard, Hugo Hofmannsthal, Vaslav Nijinski, Serghei Diaghilev, Isadora Duncan, George Bernard Shaw, Friedrich Nietzsche, Rainer Maria Rilke și Gustav Mahler. Și când nu se afla în studiourile artiștilor, la balet sau la teatru, mergea la balurile de curte la Berlin sau la cluburi de gentilomi din Londra.

A contribuit la schițarea intrigii și scrierea libretului pentru opera *Der Rosenkavalier* a lui Richard Strauss; a discutat, de asemenea, despre relația dintre Germania și Marea Britanie cu Theobald von Bethmann Hollweg, cancelarul care i-a urmat lui Bülow.

Kessler se învârtea în cercuri deosebite, iar ceea ce a văzut și a auzit nu era neapărat reprezentativ pentru europeni, priviți în ansamblu. (Din moment ce la acea vreme nu existau sondaje de opinie, imaginea de ansamblu este limitată.) Pe de altă parte, cei care își asumă sarcina de a studia societatea sau de a încerca să o portretizeze au de cele mai multe ori antene cu care sesizează curentele subterane înainte ca acestea să iasă la suprafață. În anii ce au precedat momentul 1914, artiști, intelectuali și oameni de știință au început să pună sub semnul întrebării ipotezele mai vechi cu privire la rațiune și realitate. Aceasta a fost o perioadă a unor experimente intense în cercurile de avangardă ale vremii, ale căror idei aveau să devină curente principale în deceniile următoare. Cubismul lui Picasso și Braque, de exemplu, încercările constructiviștilor italieni, precum Balla, de a surprinde mișcarea, dansul grațios și liber al Isadorei Duncan, baletele profund erotice puse în scenă de Diaghilev și interpretate de Nijinski sau romanele lui Marcel Proust, toate acestea erau în felul lor acte de revoltă. Arta, așa cum credeau nenumărați membri ai noii generații de artiști, nu trebuia să susțină valorile societății; trebuie să fie șocantă și eliberatoare. Gustav Klimt și artiștii mai tineri alături de care acesta a părăsit Asociația Artiștilor Austrieci puneau sub semnul întrebării concepția generală conform căreia arta trebuia să fie realistă. Unul dintre scopurile Secesiunii vieneze era să *nu* înfățișeze lumea așa cum era, ci să pătrundă dincolo de suprafață în universul instinctelor și emoțiilor.[2] Compozitorul vienez Arnold Schönberg s-a eliberat de formele consacrate ale muzicii europene, cu regulile ei referitoare la armonie și ordine, și a creat compoziții disonante și perturbatoare. „Înăuntru, unde începe omul instinctelor, acolo, din fericire, se năruie orice teorie."[3]

Vechile instituții și valori erau atacate și apăreau noi mișcări și atitudini. Lumea acestora se schimba, poate mult prea repede, și trebuiau să încerce să-i găsească sensul. „La ce *se gândeau?*" — aceasta este întrebarea cea mai răspândită despre europenii care au pornit la război în 1914. Ideile care au influențat concepția lor despre lume, lucrurile pe care le-au considerat de la sine înțelese, fără să-și pună un semn de întrebare (ceea ce istoricul James Joll a numit „ipotezele ascunse"), schimbările și lipsa acestora, toate sunt elemente importante ale contextului în care războiul, chiar și un război general european, a devenit o posibilă opțiune în 1914. Bineînțeles, nu toți europenii aveau aceleași gânduri și sentimente; existau mari deosebiri în funcție de clasa

socială, țara și regiunea din care făceau parte. Și mulți oameni, la fel ca astăzi, se asemănau părinților scriitorului Stefan Zweig, trăindu-și viața așa cum era, fără să se gândească prea mult încotro se îndrepta lumea. Când ne uităm înapoi la anii premergători lui 1914, observăm apariția lumii noastre moderne, dar ar trebui să recunoaștem și persistența și predominanța mentalităților mai vechi. Spre exemplu, milioane de europeni încă trăiau în aceleași comunități rurale, având același stil de viață ca strămoșii lor. Ierarhia, cunoașterea propriului loc, respectul pentru autoritate, credința în Dumnezeu încă dictau modul de viață al europenilor. Într-adevăr, dacă aceste valori nu s-ar fi perpetuat, ar fi greu să ne imaginăm de ce au pornit atât de mulți europeni de bunăvoie la război în 1914.

În final, deciziile care au dus la declanșarea războiului — sau nu au reușit să-l împiedice — au fost luate de un număr surprinzător de mic de oameni, iar acești bărbați — puține femei au avut un cuvânt de spus — proveneau în mare parte, deși nu în totalitate, din clasele superioare, fie din aristocrația latifundiară, fie din plutocrația urbană. Chiar și aceia, precum frații Cambon, care proveneau din pătura de mijloc, aveau tendința de a le absorbi valorile și a le împărtăși concepțiile. Clasa elitelor conducătoare, fie ele civile sau militare, dar și speranțele și temerile lor sunt esențiale pentru înțelegerea acestor decizii. La fel de importante sunt și creșterea și educația lor, dar și lumea largă care îi înconjura. Ideile și atitudinile lor se conturaseră și sedimentaseră pe când aceștia erau tineri, cu douăzeci sau treizeci de ani în urmă, însă ei erau conștienți de felul în care societățile lor evoluaseră și de noile idei care pluteau în aer. Erau capabili să-și schimbe punctele de vedere la fel cum liderii democrați de astăzi se pot răzgândi cu privire la chestiuni precum căsătoria între persoanele de același sex.

Kessler a consemnat în jurnalele sale și senzația artiștilor, intelectualilor și elitelor politice că Europa se schimba rapid și că această schimbare nu era întotdeauna pe placul tuturor. Conducătorii europeni erau adesea neliniștiți cu privire la societățile lor. Industrializarea, revoluția științifică și tehnologică, jocul de noi idei și atitudini zdruncinau societățile din întreaga Europă și puneau sub semnul întrebării practici și valori vechi, puternic înrădăcinate. Europa era un continent puternic, dar și tulburat, în același timp. Toate marile puteri au trecut prin crize politice prelungite și grave înainte de război, fie că a fost vorba de problema irlandeză în Marea Britanie, de afacerea Dreyfuss în Franța, de impasul dintre coroană și parlament în Germania, de conflictele între națiuni din Austro-Ungaria sau de posibila izbucnire a revoluției în Rusia. Războiul era câteodată văzut ca o modalitate de a depăși divergențele și antipatiile și poate că așa și era. În 1914, în toate națiunile

beligerante s-a discutat despre „națiunea sub arme", așa-numita Union Sacrée, sfânta uniune în care barierele, fie ele de ordin social, religios, etnic sau regional, erau date uitării, iar națiunea se reunea într-un spirit al unității și sacrificiului.

Kessler a făcut parte dintr-o generație care a trăit în timpul uneia dintre cele mai mărețe și mai rapide perioade de schimbare din istoria societății umane. Când avea treizeci și ceva de ani și a vizitat Expoziția de la Paris din 1900 (pe care a considerat-o a fi „o amestecătură incoerentă și sălbatică"),[4] Europa era deja esențialmente diferită de continentul tinereții lui. Populația, comerțul, orașele, toate erau mai mari. Știința deslușea enigmă după enigmă. Și erau mai multe fabrici, mai mulți kilometri de cale ferată, mai multe linii de telegraf, mai multe școli. Mai mulți bani de cheltuit și mai multe lucruri pe care să poată fi cheltuiți: noul cinematoraf, mașini, telefoane, electricitate, biciclete, îmbrăcăminte și mobilă produsă în masă. Navele erau mai rapide, iar în vara lui 1900, primul Zeppelin se ridica pe cer. În 1906, în Europa a avut loc primul zbor cu aeroplanul. Mottoul noilor Jocuri Olimpice putea face referire la Europa: „Mai rapid, mai sus, mai puternic."

Însă numai parțial. De mult prea multe ori, când privim înapoi către Europa ultimului deceniu de pace, avem de-a face cu prelungita vară de aur a unei alte epoci, mai inocente. De fapt, preeminența europeană și pretențiile civilizației europene de a fi cea mai avansată din istoria omenirii erau contestate din exterior și subminate din interior. New York-ul concura cu Londra și Parisul pentru rangul de centru al finanțelor, iar Statele Unite și Japonia pătrundeau pe piețele europene și subminau puterea europeană în lume. În China și în toate marile imperii din vest apăreau noi forțe naționaliste care căpătau din ce în ce mai multă putere.

Iar pentru schimbări asemenea celor prin care trecea Europa se plătește un preț. Transformarea economică a Europei a atras după sine tensiuni îngrozitoare, iar ciclurile recurente de avânt și declin au ridicat îndoieli cu privire la stabilitatea și viitorul capitalismului însuși. (Evreii erau identificați cu capitalismul nu numai la Viena; instabilitatea economică alimenta antisemitismul în toată Europa.)[5] În întreaga Europă, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, prețurile produselor agricole au scăzut (parțial din cauza concurenței din Lumea Nouă), prin urmare comunitățile agricole au fost decimate, micii proprietari de pământuri au falimentat, iar țăranii au ajuns în pragul penuriei. Deși populațiile urbane au profitat de pe urma ieftinirii alimentelor, fiecare țară europeană a suferit scăderi ale activității economice, stagnare sau diminuarea unor anumite industrii. În Austo-Ungaria de exemplu, în 1873, o Vinere Neagră a pus capăt unei frenezii de speculații și mii de

companii, mari și mici, inclusiv bănci, companii de asigurări și fabrici au falimentat. Și, spre deosebire de situația din prezent, majoritatea țărilor nu aveau plase de siguranță care să-i salveze pe șomeri, pe cei fără asigurări și pe cei nevoiași, care în mare parte, deși nu în totalitate, proveneau din clasa de jos.

Deși pe parcursul secolului al XIX-lea, condițiile de lucru se îmbunătățiseră considerabil în statele europene occidentale în est, unde revoluția industrială era o noutate, rămâneau înfricoșătoare. Chiar și în țări dezvoltate, precum Marea Britanie sau Germania, salariile erau încă mici, iar programul de lucru mai lung spre deosebire de cel de astăzi. După 1900, când prețurile au început să crească, clasele muncitoare au început să se considere din ce în ce mai strâmtorate. Poate la fel de important este faptul că au ajuns să se simtă excluse de la putere și subapreciate ca ființe umane.[6] Migrația masivă din Europa poate fi un factor indicator al nemulțumirii față de structurile sociale și politice existente, dar și al nevoii de a căuta noi oportunități. Circa cinci la sută din populația Marii Britanii a emigrat între 1900 și 1914, iar muncitorii necalificați au format cel mai numeros grup în funcție de ocupație.[7] Alții au ales să rămână și să lupte, iar în Europa, în anii premergători lui 1914, au luat o deosebită amploare sindicatele și grevele. Creșterea tensiunilor sociale și a revoltelor de muncă a provocat profunde motive de îngrijorare printre elitele militare și politice. Chiar dacă se evitau revoluțiile, oare ar fi putut membrii unei clase muncitorești alienate să devină buni cetățeni sau, și mai important, buni soldați? Oare ar fi sărit în apărarea țării? Pe de altă parte, aceeași temere ar fi putut face războiul dezirabil, ar fi putut face apel la patriotism sau ar fi putut fi folosită ca pretext pentru a zdrobi elementele rebele ale societății.

Vechile clase superioare, a căror avuție provenea în mare parte din posesia de pământuri, nu aveau încredere în noua ordine și se temeau, pe bună dreptate, că aveau să-și piardă controlul asupra puterii și că modul lor de viață era sortit pieirii. În Franța, revoluția distrusese deja o mare parte a statutului și puterii vechii aristocrații latifundiare, dar peste tot în Europa, aristocrația și mica nobilime erau periclitate de scăderea prețurilor la produse agricole și pământuri, iar valorile lor erau puse sub semnul întrebării de noua lume urbanizată. Franz Ferdinand, vorbind în numele a nenumărați austrieci conservatori, a învinovățit evreii pentru dispariția vechii societăți ierarhice, bazate de principii creștine sănătoase.[8] Ofițerii germani și austrieci erau mai degrabă pesimiști când venea vorba despre viitorul modului lor de viață.[9] Acest lucru ar fi putut foarte bine să acționeze ca un factor catalizator pentru dorința generalilor conducători de a porni la război în 1914. După cum a spus și ministrul prusac de război, generalul Erich von Falkenhayn, la data

de 4 august, când războiul devenise generalizat: „Chiar dacă vom pieri, a fost frumos."[10]

Pe parcursul ultimelor decenii de pace ale Europei, aristocrația a purtat o luptă hotărâtă de ariergardă. Deși mobilitatea socială luase avânt datorită schimbărilor economice și sociale, obârșia încă era importantă. Chiar și la Londra, unde societatea fusese întotdeauna mai deschisă față de talent și avuție, distinsul iniginer minier american și viitor președinte, Herbert Hoover, considera natura stratificată a societății britanice „o minunăție constantă — dar și un necaz".[11] Cu toate acestea, în întreaga Europă, noii industriași și oamenii de finanțe bogați își croiau drum în păturile sociale superioare, adesea prin dobândirea de titluri sau căsătorindu-și copiii cu aristocrați, avuția fiind astfel tranzacționată în schimbul obârșiei și statutului social. Totuși, la 1914, membrii claselor sociale superioare tradiționale încă dominau nivelurile înalte ale politicii, birocrației, armatei și bisericii în majoritatea țărilor europene. În plus, vechile lor valori se dovedeau a fi surprinzător de bine înrădăcinate și erau într-adevăr preluate de clasele mijlocii în ascensiune, care la rândul lor aspirau să devină nobile prin aderarea la standardele unui comportament onorabil.

Clasele superioare credeau că onoarea, intangibilă și foarte prețioasă, era dobândită prin naștere; gentilomii aveau onoarea lor, iar clasele de jos, nu. Pe măsură ce Europa trecea prin schimbări sociale rapide, în ultima parte a secolului al XIX-lea, onoarea a devenit o însușire de care aristocrația latifundiară tradițională se putea agăța cu din ce în ce mai multă hotărâre, căci era singurul lucru care o deosebea de clasele de mijloc; acestea din urmă făcuseră avere de curând, iar pentru cei ambițioși, care voiau să acceadă pe scara socială, era un simbol al unui statut social mai înalt și mai nobil. Onoarea putea fi pierdută fie printr-un comportament nedemn, deși caracteristicile acestuia nu erau definite exact, fie prin neputința de a o apăra, cu propria viață dacă era necesar, prin sinucidere sau duel, care de cele mai multe ori se soldau cu același rezultat. Când s-a aflat despre contele Alfred Redl, un ofițer de rang înalt al serviciilor secrete austro-ungare, că ar fi vândut strategii militare secrete rușilor, prima reacție a lui Conrad a fost de a-i da lui Redl un revolver pentru a face lucrul corect. A fost lăsat singur cu un pistol și, așa cum se cuvenea, și-a zburat singur creierii.

Duelurile de onoare continuau să fie practicate în secolul al XIX-lea, iar numărul lor a și crescut, de exemplu, printre studenții din universitățile germane și austro-ungare. La acel moment, duelul presupunea atâtea reguli și ritualuri, încât a trebuit să fie elaborate ghiduri care să soluționeze chestiuni tehnice precum alegerea armelor — de obicei, săbii sau pistoale — sau

a locului și, chiar și mai complicat, cine era îndreptățit să provoace la duel (onoarea era compromisă dacă adversarul nu era demn de a lua parte la luptă) și pe ce motive (trișatul la cărți sau remarcile insultătoare, de exemplu potrivit unui ghid austriac, să privești pe cineva în timp ce te jucai cu un bici pentru câini era un motiv suficient).[12] Cel mai apropiat echivalent al duelurilor în zilele noastre sunt luptele dintre bande, în cadrul cărora cel mai mic semn de lipsă de respect de poate însemna moartea.

Deși duelul fusese scos în afara legii în majoritatea statelor europene, în general autoritățile închideau ochii, iar tribunalele tergiversau condamnările. Într-adevăr, cei aflați în poziții de autoritate, inclusiv premierul maghiar István Tisza, recurgeau ei înșiși la dueluri. La Budapesta, existau școli speciale de scrimă pentru cei care aveau nevoie să se pună la punct rapid la acest capitol.[13] Georges Clemenceau, politicianul francez radicalist, prim-ministru între 1906 și 1909 și mai apoi în ultimii ani ai Primului Război Mondial, s-a angajat în zeci de dueluri împotriva adversarilor săi politici. Chiar și la bătrânețe, făcea scrimă în fiecare dimineață.

Afacerea Dreyfus a provocat propriul ei șir de dueluri. Duelul era acceptat și în cercurile artistice, tânărul Marcel Proust provocându-l la luptă pe un critic de-al său, iar Claude Debussy a acceptat provocarea scriitorului belgian Maurice Maeterlinck pe motiv că refuzase să-i dea iubitei sale un rol în opera *Pelléas et Mélisande*, pentru care Maeterlinck scrisese libretul.[14] În Germania, Kessler a provocat un birocrat care îl învinovățise că ar fi stârnit un scandal prin organizarea unei expoziții la care au fost expuse desene ale lui Rodin înfățișând tineri dezbrăcați. Singura țară europeană în care duelul nu mai era acceptat ca simbol al onoarei era Marea Britanie. Dar, după cum îi plăcea kaiserului să spună, britanicii erau o națiune de negustori.

Onoarea și paznicul ei, duelul, aveau o importanță crucială în special în armatele europene continentale. După cum se consemna într-un manual al armatei austriece la 1889: „Interpretarea strictă a onoarei militare înnobilează corpul ofițerilor în totalitatea sa și îi conferă rangul de cavaler." (Entuziasmul sfârșitului de secol XIX pentru Evul Mediu era o altă modalitate de a evita lumea modernă.) În armata franceză, ofițerii puteau fi demiși dacă refuzau o provocare. Deși în întreaga Europă se organizau campanii împotriva duelurilor, acestea nu au avut un impact important, din cauza autorităților militare. În 1913, Falkenhayn a protestat în fața cancelarului german, spunându-i că „rădăcinile duelului sunt întipărite și sădite în codul nostru de onoare. Acest cod este o valoare, iar pentru Corpul Ofițerilor, o comoară de neînlocuit."[15] Într-adevăr, pe măsură ce conducătorii de rang înalt se temeau din ce în ce mai mult de o slăbire a corpurilor lor de ofițeri, căci în

rândurile armatei erau acceptați acum tinerii fii ai burgheziei, duelurile și codurile de onoare au căpătat o mai mare importanță, fiind considerate modalități de insuflare a valorilor corecte.[16]

Din moment ce o mare parte a personalităților responsabile cu relațiile internaționale ale Europei proveneau din aristocrație (și adesea erau și înrudite), nu este de mirare că și acestea foloseau limbajul onoarei și rușinii. (Și astăzi îl folosim din când în când, deși acum discutăm mai degrabă în termeni de prestigiu sau influență națională). În 1909, când Rusia a cedat în timpul crizei ce avea ca obiect Bosnia-Herțegovina, un general rus nota în jurnalul său: „Rușine! Rușine! Mai bine am fi murit!"[17] În 1911, într-o discuție cu noul ambasador al Rusiei în Bulgaria, țarul a subliniat că țara sa avea să fie pregătită de război cel mai devreme în 1917, după care a adăugat: „Deși dacă ar fi în joc interesele vitale și onoarea Rusiei, am putea, dacă ar fi absolut necesar, să acceptăm o provocare în 1915...."[18] Din păcate pentru Europa, onoarea și insultele erau interpretate la fel de subiectiv la nivel internațional, ca și la nivel individual. Motivul ar putea părea nesemnificativ, spunea generalul Friedrich von Bernhardi, un faimos scriitor specializat în chestiuni militare, dar apărarea onoarei naționale era o justificare pentru război: „Națiunile și Statele nu pot crede într-o desăvârșire mai nobilă decât de a-și pune în joc întreaga putere pentru a-și păstra independența, onoarea și reputația."[19] Istoricul conservator Treitschke, care a influențat atât de puternic generația care era la putere în 1914, folosea chiar limbajul duelului: „Dacă steagul național este întinat, este de datoria Statului să ceară despăgubiri, iar dacă acestea nu sunt posibile, să declare război, oricât de mărunt ar părea motivul, căci Statul trebuie să depună toate eforturile pentru a-și asigura respectul de care se bucură în sistemul național."[20]

Era ceva aproape nesăbuit în accentul pus pe onoare, fie ea individuală sau națională. Această atitudine reflecta temerile că succesul material al Europei, atât de vizibil în noile orașe, prin construcția de căi ferate sau de mari magazine universale, dădea naștere unei societăți mai necioplite, mai egoiste și mai vulgare. Nu exista oare un gol spiritual pe care religia oficială nu putea să îl umple? Dezgustul față de lumea modernă și ceea ce remarcabilul poet german Stefan George numea „lașii ani ai mizeriei și josniciei" i-au determinat pe unii intelectuali să întâmpine cu bucurie războiul, considerând că acesta ar fi curățat societatea. Germanul Walther Rathenau, o combinație neobișnuită de industriaș de succes și intelectual de seamă, a publicat, în 1912, *Zur Kritik der Zeit*, lucrare în care și-a exprimat temerile față de consecințele industrializării și pierderea idealurilor și culturii. După cum i-a scris unui prieten cu puțin timp înainte de izbucnirea războiului: „Epoca noastră

este una dintre cele mai dificile din nenumăratele perioade de tranziție — era glaciară, catastrofe naturale."[21] Cu toate acestea, Rathenau era un așa-zis optimist, credea că lumea avea să-și recapete la un moment dat valorile spirituale, culturale și morale, pe care le pierduse în primele etape ale capitalismului și industrializării.[22] Compatriotul său ceva mai vârstnic Friedrich Nietzsche nu nutrea asemenea speranțe: „De mult timp, întreaga noastră cultură europeană cunoaște o stare de încordare tulburătoare care se aprofundează de la deceniu la deceniu, de parcă s-ar îndrepta către o catastrofă: este neliniștită, violentă, precipitată, ca un râu care vrea să ajungă la punctul de vărsare."[23]

Nietzsche, devenit profesor la Basel, la numai douăzeci și patru de ani, era inteligent, dificil și convins că avea dreptate. Este greu, dacă nu imposibil, să stabilim în ce privință avea dreptate, pentru că a scris foarte mult și s-a contrazis frecvent. Era impulsionat de convingerea că civilizația occidentală o luase pe un făgaș cât se poate de greșit, că de două milenii ceva nu era în regulă și că majoritatea ideilor și practicilor care o dominau erau complet greșite. Omenirea, după părerea sa, era sortită pieirii dacă nu se rupea de trecut și nu începea să gândească limpede și să-și îngăduie să simtă profund.[24] Țintele sale erau pozitivismul, convențiile burgheze, creștinismul (tatăl său era preot protestant) și sistemul religios, poate chiar întreg sistemul. Era împotriva capitalismului și societății moderne industrializate, și împotriva „turmelor de oi" care le producea. Oamenii, le spunea Nietzsche cititorilor săi, au uitat că viața nu era organizată și convențională, ci agitată și periculoasă. Pentru a atinge înălțimile renașterii spirituale trebuiau rupte barierele moralei și religiei convenționale. Dumnezeu a murit, acestea au fost faimoasele lui vorbe. (Bineînțeles, unul dintre motivele pentru care gândirea lui Nietzsche avea atât de mult succes era faptul că avea talent la aforisme și expresii idiomatice, asemenea filosofului Jacques Derrida din altă generație.) Cei care îmbrățișau provocarea expusă de Nietzsche aveau să devină Supraoameni. În secolul următor, „un nou mod de viață" avea să ducă omenirea pe culmi mai înalte, aceasta împiedicând „inclusiv distrugerea nemiloasă a tot ce înseamnă degenerare și parazitism". Viața, a spus el, este „acaparare, rănire, copleșire a ceea ce este străin, ciudați și slabi, reprimare, și mai slab, oprimare, duritate..."[25] Tinerii naționaliști sârbi care l-au asasinat pe arhiducele Franz Ferdinand și care au grăbit izbucnirea Primului Război Mondial au fost profund impresionați de gândirea lui Nietzsche.

Lucrările sale, în pofida incoerenței și complexității lor, se adresau unei generații mai tinere, care simțea că își dorea să se revolte, dar nu știa împotriva a ce. Kessler, un admirator înflăcărat și prieten loial al filosofului, scria în

1893: „Probabil că în Germania de astăzi nu există niciun tânăr de douăzeci, treizeci de ani, cât de cât educat, care să nu-i datoreze lui Nietzsche o parte a concepției sale de viață sau care să nu fie mai mult sau mai puțin influențat de acesta."[26] Nu este de mirare că un ziar conservator german a cerut ca lucrările lui să fie interzise. O parte a fascinației pentru Nietzsche se datora faptului că era ușor de citit, fiind apreciat de nenumărate grupuri, inclusiv socialiști, vegetarieni, feministe, conservatori și, mai târziu, de naziști. Din nefericire, Nietzsche nu a trăit pentru a da explicații; a înnebunit în 1889 și a murit în 1900, în anul Expoziției de la Paris.

Expoziția a sărbătorit rațiunea și progresul, dar Nietzsche și admiratorii vorbeau în numele celorlalte forțe care tulburau Europa: fascinația pentru irațional, emoții, supranatural. Pentru acest segment din ce în ce mai numeros care credea că vieții de la sfârșitul de secol XIX îi lipsea ceva, existau alte modalități de a intra în contact cu lumea spirituală decât să meargă la biserică. Erau deosebit de populare ședințele la care mobila se mișca, mesele rezonau la atingerea unor mâini nevăzute, probabil astrale, se aprindeau brusc lumini bizare, iar morții comunicau cu cei vii prin plăci Ouija sau medii. Chiar și Conan Doyle, creatorul celui mai faimos dintre detectivii-oameni de știință, Sherlock Holmes, a devenit interesat de așa-numitul spiritism. Doyle a rămas creștin, dar alții au fost atrași de teosofia ecumenică. Fondatoarea sa, rusoaica *Madame* Helena Blavatski, vara prozaicului Serghei Witte, pretindea că poate să comunice cu vechii stăpâni aflați undeva în Tibet sau poate în eter. Ea și discipolii ei au îmbinat teoriile misticismului occidental cu religiile orientale, integrând inclusiv reîncarnarea, și au vorbit despre un univers spiritual nevăzut, care ar fi fost adevărata realitate. Conform acestei teorii, rasele și culturile cunoșteau perioade de ascensiune și decădere și nimic nu putea schimba acel ciclu. Generalul Helmuth von Moltke, șeful statului-major german după 1905, care contempla cu o resemnare mohorâtă eventualitatea unui război generalizat, era unul dintre adepții ei.

Se prea poate ca Dumnezeu să fi murit și prezența la slujbă să fi fost în scădere, dar europenii erau din ce în ce mai interesați de spiritualitate. Studenții și membrii societății moderne se îngrămădeau să ia parte la seminariile lui Henri Bergson, filosoful ascultător, de la Collège de France din Paris. El punea sub semnul întrebării concepția pozitivistă conform căreia totul putea fi măsurat și explicat. Eul interior, sentimentele sale, amintirile sale unice, subconștientul, cu alte cuvinte, esența sa spirituală, existau dincolo de timp și spațiu, dincolo de raza reducționistă a științei. (Într-una dintre acele coincidențe care nu au cum să fie întâmplătoare, Bergson s-a căsătorit cu o vară a mamei lui Proust.)[27] Influența lui Bergson s-a manifestat, câteodată

în mod bizar, înainte de Primul Război Mondial. Armata franceză a preluat ideile sale referitoare la forța care animă viața — *l'élan vital* — susținând că spiritul soldaților era de fapt mult mai important decât armele. Henri Massis, aflat la începutul carierei sale de intelectual de seamă, a afirmat că Bergson și-a îndepărtat generația de „negarea sistematică și scepticismul doctrinar al trecutului."[28] În 1911, Massis și prietenii săi au condus o campanie împotriva sistemului academic, acuzându-i pe membrii acestuia că ar fi promovat o „știință goală", că ar fi fost pedanți și ar fi neglijat educația spirituală a studenților lor.[29]

Prin Palais des Beaux-Arts, Expoziția de la 1900 aducea un omagiu artelor trecutului (numai o mică încăpere era dedicată artiștilor contemporani francezi și o singură pictură a lui Gustav Klimt era expusă în pavilionul dedicat artei din Austro-Ungaria), dar la Paris, Berlin, Moscova și Viena, tineri artiști și intelectuali puneau sub semnul întrebării formele, regulile și valorile tradiționale și simpla idee că realitatea ar fi putut exista. În ampla sa lucrare, neterminată, *În căutarea timpului pierdut,* Proust spunea că însăși memoria este parțială și supusă greșelii, iar lucrurile pe care naratorul le considera certitudini, atât în ceea ce-l privea pe el, cât și pe cei din jurul lui, se schimbau constant.

Modernismul era atât o revoltă, cât și o încercare de a împământeni noi curente de gândire și percepție și devenise un motiv de îngrijorare pentru generațiile mai vechi. În 1910, într-o încercare de a stăvili acest curent, Papa Pius al X-lea avea să le ceară preoților să depună un jurământ împotriva modernismului. „Resping în totalitate denaturarea eretică potrivit căreia dogmele evoluează și se schimbă, căpătând înțelesuri diferite de cele stabilite anterior de biserică."

Numărul europenilor influențați de această pletoră de idei noi este greu de apreciat. În mod cert, cei mai cutezători membri din tânăra generație erau din ce în ce mai disprețuitori și plictisiți de valorile și regulile celor mai în vârstă. Unii tineri erau fascinați de lumea păgână, care părea mai liberă și mai armonizată cu natura decât cea în care trăiau. Nudismul, cultul soarelui, articolele de îmbrăcăminte care copiau salopetele și galoșii țăranului, iubirea fără obligații, vegetarianismul, comunitățile, chiar și suburbiile cu grădini făceau parte din revolta împotriva civilizației industriale moderne. În Germania, mii de tineri au devenit, chiar dacă pentru o perioadă scurtă de timp, *Wandervogel* (păsări călătoare), au început să facă excursii sau să meargă cu bicicleta în zonele rurale.[30] Dar o mare parte a vechii generații, mai ales membrii elitelor tradiționale, avea îndoieli în legătură cu lumea modernă, tinerii și clasele muncitoare îi neliniștea, și adesea din același motiv. Oare aveau să lupte dacă

venea momentul? Sau, și mai rău, oare aveau să se revolte împotriva conducătorilor lor? Deși aceste temeri îi măcinau pe strategii militari europeni, ele s-au dovedit a fi nefondate; la izbucnirea războiului, și tinerii, și clasele muncitoare s-au îngrămădit să se înroleze.

Este uimitor cât de multe temeri măcinau societatea europeană în perioada de dinainte de 1914. Făcând o comparație tulburătoare cu perioada contemporană, observăm că și atunci exista o teamă considerabilă de teroriști, dușmanii implacabili ai societății occidentale, care trăiau în anonimat printre cetățenii de rând. La fel ca și în cazul organizației *Al-Qaeda*, în 2001, după atrocitățile de la 11 septembrie, nimeni nu cunoștea numărul teroriștilor, câtă putere aveau sau cât de extinse erau rețelele acestora. Se știa doar că puteau lovi după bunul plac și că succesul poliției să-i aresteze era limitat. În ultima parte a secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, terorismul a luat amploare în Europa, în special în Franța, Rusia și Spania, dar și în Statele Unite. Inspirați adesea de anarhism, potrivit căruia toate formele de organizare socială și politică erau instrumente ale opresiunii sau pur și simplu de nihilism, teroriștii declanșau explozii, detonau bombe, înjunghiau și împușcau, având de cele mai multe ori un succes spectaculos. Între 1890 și 1914 i-au ucis, printre alții, pe Sadi Carnot, președintele Franței, doi prim-miniștri spanioli, Antonio Cánovas, în 1897, și José Canalejas, în 1912, pe regele Umberto al Italiei, președintele McKinley al Statelor Unite (al cărui asasin l-a inspirat pe ucigașul lui Umberto), împărăteasa Elisabeta a Austriei, omul de stat rus Stolîpin și pe Marele Duce Serghei, un unchi al țarului. Victimele lor nu erau numai oameni puternici și influenți: o bombă detonată într-o sală de spectacole din Barcelona, la o interpretare a operei *Wilhelm Tell*, s-a soldat cu douăzeci și nouă de morți, iar o bombă aruncată înspre regele Alfonso al Spaniei în ziua nunții lui a ricoșat și a ucis treizeci și șase de spectatori. Acțiunile teroriste duceau la represalii, adesea grave, din partea autorităților, care o perioadă nu au făcut decât să instige la și mai multă violență.

Parisul a îndurat doi ani de atacuri teroriste la începutul anilor 1890. După ce anarhiștii au fost condamnați pentru rolul jucat într-o demonstrație ce s-a transformat în revoltă, casele judecătorului și procurorului care s-au ocupat de proces au fost aruncate în aer. Făptașul a fost predat justiției de un chelner suspicios; apoi o altă bombă a fost detonată în cafeneaua în care lucra. Șase polițiști au fost uciși când au încercat să dezamorseze o bombă amplasată în birourile unei firme de minerit luată cu asalt de o grevă înverșunată. Un anarhist a aruncat o bombă în Café Terminus — ținta lui fiind, după spusele sale, „micii burghezi cumsecade", mulțumiți de bunul mers al

lucrurilor —, iar altul a aruncat o bombă pe podeaua parlamentului, protestând față de o lume nedreaptă care îi lăsa familia să moară de foame. O perioadă, oamenii nu au mai îndrăznit să iasă în locuri publice, de teama unui eventual atac terorist.[31]

Frica era alimentată și de faptul că teroriștii vizau domenii atât de variate în condamnarea societății, încât părea imposibil să fie depistați. Adesea, după ce erau prinși, refuzau să spună un motiv pentru faptele lor. Asasinul lui McKinley a declarat doar atât: „Mi-am făcut datoria".[32] Alegerea țintei era înspăimântător de aleatorie. „Sunt anarhist din convingere", a spus Luigi Lucheni, muncitorul șomer care a ucis-o pe Elisabeta a Austriei. „Am venit la Geneva să omor un suveran ca să dau un exemplu celor care suferă și celor care nu fac nimic să-și îmbunătățească poziția socială; pentru mine nu conta cine era suveranul pe care trebuia să îl ucid".[33] Anarhistul care, după ce a terminat de mâncat la o cafenea din Paris, a ucis cu sânge-rece un comesean a spus doar că: „Nu am cum să lovesc un inocent, dacă lovesc primul burghez care îmi iese în cale".[34] Terorismul, asemenea organizației *Al-Qaeda*, a pierdut înainte de război o mare parte a susținerii de care se bucura, chiar și în rândul cercurilor de stânga și al celor revoluționare, din cauza dezgustului din ce în ce mai mare față de metodele folosite de aceștia. Însă teama că societatea europeană s-ar fi aflat sub atac a persistat.

Exista însă un motiv de îngrijorare și mai insidios, și anume că poate teroriștii aveau dreptate, că societatea occidentală chiar era coruptă și decadentă până în măduva oaselor și că ar fi trebuit aruncată la coșul de gunoi al istoriei. Iar acest lucru avea ca rezultat glorificarea virtuților militare și a războiului însuși. Venise timpul ca națiunea să se învioreze și să fie pregătită să lupte pentru existența ei. François Coppée, un naționalist francez înverșunat, cunoscut adesea ca poetul celor umili, s-a plâns unui englez aflat la Paris: „Francezii decădeau, în sensul că ajungeau să fie prea materialiști, prea absorbiți de goana după distracție și lux, ca să-și mai sacrifice în mod măreț propria persoană pentru niște cauze nobile, care conferiseră cândva glorie caracterului francez."[35] În Marea Britanie, unde se pusese întotdeauna accentul pe o educație clasicistă, comparația cu căderea Romei — ce includea inclusiv predilecția Antichității pentru „vicii lipsite de deminitate" — era la ordinea zilei. În 1905, un tânăr conservator a publicat un pamflet de mare succes, *Declinul și căderea Imperiului Britanic,* printre temele tratate numărându-se și „Dominația urbanului asupra vieții rurale și efectul său dezastruos asupra credinței și sănătății poporului bricanic", „Impozitele excesive și extravaganța municipală" și „Neputința britanicilor de a se apăra pe ei înșiși și, implicit, imperiul".[36] Generalul Robert Baden-Powell, fondatorul Cercetașilor,

făcea des aluzie, în manualul său *Scouting for Boys*, la necesitatea ca britanicii să evite soarta marelui imperiu care îl precedase. „Un factor care a contribuit la căderea Romei a fost faptul că soldații nu mai corespundeau standardelor fizice impuse de predecesorii lor", le spunea el tinerilor săi cititori.[37] Entuziasmul pentru diferite sporturi, în creștere la finalul secolului, era o dovadă a faptului că oamenii aveau mai mult timp liber, programul de lucru fiind mai scurt. Însă susținătorii activităților sportive considerau că sportul era și o modalitate de a împiedica declinul național și de a-i pregăti pe cei tineri pentru luptă. *Almanach des sports* a agreat fotbalul — *le football* — când noul sport a pătruns în Franța din Marea Britanie la 1900, descriindu-l ca fiind „un adevărat mic război, care cere disciplină și îi obișnuiește pe jucători cu pericole și lovituri."[38]

Exista o temere cum că prosperitatea și progresul dăunau speciei umane și îi făcea pe tineri mai puțin pregătiți pentru război. Ritmul alert al schimbării — la propriu spus, viteza, fie că era vorba de automobile, biciclete, trenuri sau noile aeroplane — era, după cum considerau unii specialiști medicali, neliniștitor pentru sistemul nervos uman. „Nevroza ne așteaptă la cotitură", scria un doctor francez la 1910. „Monstrul face acum cele mai multe victime, fie pentru că defectele ancestrale se acumulează, fie pentru că stimulii civilizației noastre, letali pentru majoritate, ne conduc rapid spre o extenuare inertă și înspăimântătoare".[39] În 1892, Max Nordau, doctor și fiu al unui rabin ortodox din Budapesta, a publicat un text care a cunoscut o mare apreciere, constituia un atac la adresa artei și lumii moderne în general, în care își făcea cunoscute aceleași temeri. *Degeneration*, volum tradus în nenumărate limbi și vândut în nenumărate exemplare în întreaga Europă, continua să învinovățească de distrugerea civilizației următorii factori: materialismul, lăcomia, căutarea veșnică a plăcerilor și depășirea limitelor impuse de moralitatea tradițională care provoca o „indecență de nestăvilit". Societatea europeană, a spus Nordau, „înaintează cu certitudine către propria-i ruină, pentru că este prea uzată și neputincioasă ca să mai îndeplinească sarcini măreațe".[40] Imagistica sexuală este interesantă și deloc neobișnuită pentru o perioadă în care criticii se plângeau adesea de lipsa de virilitate a propriei națiuni.

Exista temerea cum că bărbații lumii moderne deveneau mai slabi, chiar efeminați, și că valorile și puterea masculină nu mai erau apreciate. Potrivit mareșalului sir Garnet Wolseley, comandant-șef în Marea Britanie din 1895 până în 1900, faptul că balerinii și cântăreții de operă erau acum atât de apreciați de societatea britanică era un semn de rău augur.[41] Wilhelm Balck, autoritate militară germană, care a scris unul dintre cele mai importante

manuale de tactică, considera că omul modern își pierdea împreună cu forța fizică și „fanatismul și entuziasmul religios și național al unei epoci apuse". Și avertiza: „Standardele de viață îmbunătățite treptat tind să alimenteze instinctul de autoconservare și să diminueze spiritul de autosacrificiu."[42] Atât în Germania, cât și în Marea Britanie, armata era îngrijorată de condiția fizică slabă a recruților. Un sondaj efectuat după Războiul Burilor a șocat opinia publică britanică, deoarece s-a descoperit că 60 la sută dintre voluntari fuseseră de fapt respinși pe motiv că nu îndeplineau cerințele fizice.[43]

Și se bănuia că și homosexualitatea era în creștere, în special printre membrii claselor superioare. Acest lucru ar fi subminat în mod cert puterea familiei, una dintre pietrele de temelie ale unui stat puternic. Oare ar fi putut fi homosexualii loiali națiunii? Maximilian Harden, jurnalistul care l-a distrus pe prietenul apropiat al kaiserului, Philip Eulenburg, a vorbit despre tendința homosexualilor de a se reuni și a forma găști. Asemenea anarhiștilor și francmasonilor, loialitatea între ei nu cunoștea granițe. Astfel de temeri pot explica de ce scandalurile în care erau implicați homosexulii, precum Oscar Wilde, stârneau o profundă indignare și neliniște. În ziarul său, Harden folosea termeni precum „lipsiți de bărbăție", „slabi", „bolnăvicioși" pentru a-i descrie pe Eulenburg și pe cei din cercul său. Un psihiatru german de seamă, dr. Emil Kraepelin, pe care Harden îl cita ca fiind o autoritate în domeniu, a adăugat pe lista caracteristicilor homosexualilor sugestibilitatea, lipsa de încredere, minciuna, lăudăroșenia și invidia. „Nu există nici cea mai mică îndoială", a spus Kraepelin, „că afinitățile sexuale contrare firii sunt caracteristice personalităților bolnăvicioase și degenerate."[44]

Femeile, pe de altă parte, păreau să devină mai puternice și mai hotărâte și își abandonau rolul tradițional de soții și mame. Oare tabloul lui Edvard Munch din 1894, intitulat inițial *Iubire și durere*, dar care a fost întotdeauna cunoscut sub numele de *Vampirul*, nu poate fi interpretat ca o oglindire a temerii generale că femeile sugeau viața din bărbați? Sufragetele militante din Marea Britanie, o minoritate puternică formată din cele care doreau acordarea dreptului de vot femeilor, au alimentat aceste temeri în momentul în care le-au declarat război bărbaților. „Vom da naștere unei mari revolte a femeilor împotriva subjugării lor trupești și sufletești de către bărbați", a spus una dintre conducătoarele lor în 1906.[45] Tocmai din acest motiv conservatorii se împotriveau legilor mai liberale ale divorțului și răspândirii gratuite a mijloacelor contraceptive. Un doctor care a scris o carte foarte apreciată pentru mame, ce includea și sfaturi despre metode contraceptive, a fost găsit vinovat de „comportament dezonorant în mediul profesional" de către un consiliu format din colegi de breaslă.[46]

O altă consecință îngrijorătoare a diminuării virilității, cel puțin în anumite țări, era scăderea fertilității. În Franța, rata natalității a scăzut dramatic de la 25,3 nou-născuți la 1 000 de locuitori în 1870, la 19,9 în 1910.[47] Deși rata natalității a scăzut ușor și în Germania în aceeași perioadă, tot a rămas mult mai ridicată, ceea ce, practic vorbind, însemna că erau mai mulți bărbați germani disponibili pentru serviciul militar anual. Această discrepanță era o chestiune dezbătută public și un motiv de îngrijorare în Franța perioadei de dinainte de1914.[48] Din păcate, civilizația franceză era răscoaptă, a spus Alfred Kerr, intelectual german de seamă, unui jurnalist de la *Le Figaro*, înainte de război. „Un popor ai cărui bărbați nu-și doresc să fie soldați și ale cărui femei refuză să facă copii este un popor înțepenit; este sortit să fie controlat de o rasă mai tânără și mai proaspătă. Gândiți-vă la Grecia și la Imperiul Roman! Este o lege a istoriei ca societățile mai bătrâne să cedeze locul lor celor tinere, aceasta fiind condiția regenerării perpetue a omenirii. Mai târziu va veni și rândul nostru, și această regulă feroce ne va afecta și pe noi; atunci va începe domnia asiaticilor, poate a negrilor, cine știe?"[49]

Declinul fertilității a atras după sine un alt motiv de îngrijorare cu privire la viitorul societății europene: și anume, că se reproduceau oamenii care nu trebuiau. Clasele superioare și de mijloc se temeau de clasele muncitoare ca forță politică; de asemenea, bănuiau că săracii erau mai susceptibili la vicii, precum alcoolul sau promiscuitatea, și puteau transmite copiilor lor defecte fizice și mentale, slăbind astfel rasa. Rasiștii mai aveau un motiv de îngrijorare: oamenii considerați inferiori, precum evreii sau irlandezii, erau din ce în ce mai numeroși, în timp ce clasele sau grupurile etnice considerate superioare se micșorau. În Marea Britanie au luat avânt cruciadele morale menite să consolideze familia și valorile ei (nu vă sună cunoscut?), și, poate că nu întâmplător, exact în momentul intensificării cursei navale cu Germania. În 1911, Consiliul Național al Moralei Publice a făcut apel la cetățenii britanici să trateze cu seriozitate sarcina de a-i educa pe tineri să creadă în căsătorie și să aibă copii sănătoși. Părțile semnatare, printre care opt pairi, mai mulți episcopi, teologi și intelectuali de seamă, plus directorii a două colegii de la Cambridge, susțineau că aceasta este singura modalitate „de a face față declinului moralității care slăbește temelia bunăstării naționale".[50] În anii de dinainte de 1914, eugenismul, teorie ce susținea împerecherea și creșterea ființelor umane ca pe niște bovine sau legume, s-a bucurat de o mare susținere printre elitele politice și intelectuale. În 1912, Primul Congres Internațional de Eugenie a avut loc la Londra; printre invitații de onoare s-au numărat Winston Churchill, la acea vreme Prim-Lord al Amiralității, Alexander Graham Bell și președintele emerit al Universității Harvard, Charles W. Eliot.[51] Dare

fiind aceste concepții, războiul era de cele mai multe ori dezirabil, fiind considerat fie o modalitate onorabilă de a lupta împotriva sorții, fie o cale de revigorare a societății. Periculos pentru Europa era faptul că inevitabilitatea războiului ajungea să fie acceptată de foarte multă lume.

În 1914, în ajunul războiului, Oswald Spengler și-a terminat măreața lucrare *The Decline of the West,* în care susținea că civilizațiile cunoșteau un ciclu de viață și că societatea occidentală își trăia toamna. La baza temerilor cu privire la degenerare și declin se aflau ipotezele împărtășite de mulți, inspirate din teoria evoluționistă a lui Darwin. Deși acesta vorbea despre evoluția speciilor pe parcursul a sute de ani și în lumea naturală, nenumărați intelectuali de secol XIX au ajuns la concluzia că teoriile lui puteau fi aplicate și societăților umane. Folosirea teoriei darwiniste în acest context părea să se potrivească foarte bine cu concepțiile despre progres și știință ale secolului al XIX-lea. Susținătorii darwinismului social, așa cum a fost numit acest curent, credeau că atât avântul, cât și dispariția unor specii puteau fi explicate cu ajutorul unor concepte precum selecția naturală (Herbert Spencer, una dintre personalitățile-cheie ale darwinismului social, prefera să o numească supraviețuirea celui mai puternic). Și, abordând o interpretare brută, care nu avea nicio bază științifică și care urma să întărească teoriile rasiste, darwiniștii sociali susțineau că oamenii nu erau o singură specie, ci mai degrabă o varietate de specii, pe care, într-un mod confuz și interșanjabil, le numeau rase sau națiuni. Confuzia era amplificată de faptul că nu era întotdeauna clar dacă erau descrise caracteristicile unui popor sau ale unei unități politice, precum un stat. Era, de asemenea, dificil de determinat care erau națiunile ce înaintau pe scara evoluționistă și care erau sortite pieirii. Și exista cumva o modalitate prin care acest destin putea fi evitat? Darwinismul social susținea că da, că națiunile puteau și trebuiau să-și adune puterile. Dacă eșuau, atunci poate că își meritau soarta. În fond, însuși Darwin hotărâse ca subtitlul cărții sale *Originea speciilor* să fie: *Păstrarea raselor favorizate în lupta pentru existență.*

Asemenea idei erau foarte răspândite în anii de dinainte de 1914 și chiar și cei care nu îi citiseră niciodată pe Darwin sau Spencer acceptau fără să-și pună niciun semn de întrebare că lupta era un element fundamental al evoluției societății umane. Nu este de mirare că armata rezona cu aceste teorii, căci ele justificau și, în plus, întăreau importanța menirii lor; dar, pe de altă parte, darwinismul social insufla valorile sale și civililor, fie ei scriitori precum Zola, oameni politici precum Salisbury sau oameni de afaceri precum Rathenau. În consecință, teoria provoca pesimism, căci pentru societățile mai slabe nu ar mai fi existat nicio cale de a evita dispariția sau un fel de

optimism mohorât, conform căruia atâta timp cât te puteai lupta, exista și speranță. După cum era de așteptat, pe parcursul crizelor antebelice și chiar în anul 1914, forumurile decizionale au favorizat acest ultim punct de vedere. După cum a spus generalul austriac Conrad, ale cărui scrieri relevă o puternică influență social-darwinistă: „Un popor care lasă armele jos își pecetluiește soarta."[52] O dovadă a amplorii luate de aceste idei este scrisoarea unui tânăr căpitan britanic, care a scris din tranșee în Primul Război Mondial: „S-a spus pe bună dreptate că orice organism viu care încetează să mai lupte pentru existența lui este menit să dispară."[53]

Darwinismul social a întărit o concepție mai veche, împărtășită și de Hobbes, printre alții, cum că relațiile internaționale nu erau nimic mai mult decât o luptă nesfârșită între națiuni, plină de tertipuri, pentru obținerea unui avantaj. Și în această luptă, războiul era o posibilitate chiar binevenită. „Nu este oare războiul marele plan al naturii prin care statele degenerate, slabe sau nocive în alte privințe sunt excluse din acțiunea unită a națiunilor civilizate și asimilate acelor țări puternice, vitale și benefice în influența lor? Fără îndoială, așa este...", se scria într-un articol publicat în 1898 în *Journal of the Royal United Services Institution.*[54] Și nu numai natura avea de câștigat de pe urma războiului, ci și înseși națiunile individuale. „Toate interesele mărunte și personale ies la suprafață în timpul unei îndelungate perioade de pace", spunea Bernhardi, într-o carte controversată, dar influentă, *Germany and the Next War*, publicată cu puțin timp înainte de izbucnirea războiului. „Egoismul și intrigile se dezlănțuie, iar luxul șterge orice urmă de idealism."[55] O analogie foarte des întâlnită la acea vreme compara războiul cu un medicament tonic pentru un pacient bolnav sau o operație salvatoare menită să îndepărteze carnea putredă. „Războiul", spunea futuristul italian și viitorul fascist Filippo Tommaso Marinetti, „este singura igienă a lumii."[56] Din jurnalele lui Kessler reiese, printre altele, că războiul era acceptat ca o probabilitate; din când în când, în momente de criză, prietenii și cunoștințele lui Kessler vorbeau, într-un mod cât se poate de practic, despre posibilitatea izbucnirii ostilităților.

Cei care dețineau poziții de putere în statele europene erau inevitabil afectați de curentele intelectuale ale vremii; de asemenea, descopereau că trebuiau să aibă de-a face cu un factor până atunci necunoscut foștilor oameni de stat, precum Metternich: opinia publică. Caracterul politicii europene se schimba odată cu societatea, iar extinderea dreptului de vot includea noi clase în viața politică și alimenta noi mișcări politice. Vechile partide liberale, care militau pentru piețe libere, statul de drept și drepturile omului, pierdeau teren în fața partidelor socialiste, de stânga, și partidelor naționaliste

din ce în ce mai șovine, de dreapta. O nouă rasă de politicieni ieșea din instituțiile parlamentare consacrate și făcea apel la temerile și prejudiciile populare, iar populismul lor, în special cel al partidelor naționaliste, era adesea însoțit de antisemitism. Vechea ură față de evrei, considerați ucigași ai lui Hristos, era actualizată, iar aceștia erau văzuți ca niște străini, fie din punct de vedere religios, fie din cauza obârșiei, care nu ținea nici de poporul francez, nici de cel austriac sau rus.[57] La Viena, Karl Lueger, un politician din ce în ce mai influent, descoperea că putea să mobilizeze clasele inferioare apelând la temerile lor față de schimbare și capitalism, resentimentele lor față de clasele mijlocii prospere și ura față de evrei, care ajunsese să înglobeze ultimele două motive. S-a folosit cu succes de această situație și a devenit primar în 1897, în pofida opoziției lui Franz Joseph, și a rămas în funcție bucurându-se de o mare popularitate până la moartea sa în 1910. Priceperea sa ca organizator politic l-a impresionat pe tânărul Adolf Hitler, care se mutase la Viena în 1907.[58] Ura și teama de cei din jur, proiectate înspre alte societăți, dar și în cadrul propriului stat, au contribuit la crearea unei atmosfere în care războiul devenea mai tentant.

Parțial datorită presei, națiunea era acum văzută ca o personalitate însuflețită — gândiți-vă la John Bull sau Marianne sau Unchiul Sam. Deși identificarea cu o națiune, și nu cu o regiune sau un sat, era ceva relativ nou pentru majoritatea europenilor, cei mai mulți dintre ei recuperau timpul pierdut. Pentru naționaliști, națiunea era mult mai importantă și măreață decât indivizii care o alcătuiau. Spre deosebire de membrii săi, națiunea era veșnică sau aproape veșnică. Una dintre teoriile de bază ale naționalismului sfârșitului de secol XIX era că așa-numita națiune germană sau italiană, sau franceză exista de secole întregi și că membrii săi se deosebiseră de vecinii lor prin valori și practici comune, de cele mai multe ori mai bune decât cele ale vecinilor. „De la prima lor apariție în istorie, germanii s-au dovedit a fi un popor civilizat de primă clasă", spunea Bernhardi.[59] (În Europa numai Austro-Ungaria și Imperiul Otoman nu au dezvoltat sentimente naționaliste puternice, din motive evidente; aveau deja în cadrul lor prea multe națiuni distincte, în conflict una cu cealaltă.) Deși modelul general era același — membrii unei națiuni se identificau în funcție de atribute comune precum limba sau religia și erau uniți prin istoria comună — conținutul naționalismului varia în mod inevitabil. Britanicii aveau o gară numită Waterloo; francezii se raportau la Austerlitz. În Rusia, guvernele sfârșitului de secol XIX au urmat o politică de rusificare a multor minorități naționale, obligând studenții polonezi sau finlandezi, de exemplu, să învețe rusa și să meargă la bisericile ortodoxe. Iar naționalismul rus includea nu numai trecutul Rusiei,

ci și panslavismul, conform căruia Rusia era liderul înnăscut al tuturor slavilor. Noul naționalism nu favoriza minoritățile, fie ele lingvistice sau religioase. Oare puteau fi vorbitorii de poloneză cu adevărat germani? Sau evreii?[60]

Deși nu toți naționaliștii erau rasiști, mai existau și cei care considerau că națiunile erau specii diferite, așa cum sunt câinii și pisicile. Profesori și amatori entuziasmați au făcut studii, au măsurat dimensiunea craniului sau a penisului, au făcut liste cu trăsături rasiale sau au examinat schelete, încercând să identifice caracteristici științifice pentru a clasifica rasele. Clasificarea depindea de cele mai multe ori de naționalitatea celui care făcea analiza. În Germania, Ludwig Woltmann, doctor și antropolog social, a elaborat teorii complicate pentru a demonstra că germanii erau teutoni, iar francezii celți, o rasă inferioară. Într-adevăr, Franța avusese mari realizări în trecut, însă Woltmann era convins că acestea se datorau rădăcinilor teutone ale rasei franceze, diluate ulterior de tulpina celtică. A petrecut mult timp în Franța căutând statui ale unor francezi de seamă din istorie pentru a le observa caracteristicile teutone.[61]

Ideile care au stat la baza dezvoltării naționalismului în Europa se datorează lucrărilor specialiștilor, cum ar fi Treitschke de exemplu, care au creat istoriile naționale ce au ajuns să domine această știință. Iar ideile erau promovate de conducători patrioți, precum asociațiile de veterani din Germania sau Ligue des Patriotes din Franța ori National Service League din Marea Britanie. Gloriile naționale ale trecutului și triumfurile prezentului erau omagiate în întreaga Europă prin festivaluri și aniversări. „Am învățat să credem că englezii sunt sarea pământului, iar Anglia, prima și cea mai măreață țară din lume. Încrederea noastră în puterile ei și convingerea noastră profundă că nu există pe pământ nicio putere care să o zdrobească au devenit idei bine înrădăcinate pe care nimic nu le poate zdruncina sau pune în umbră"[62], spunea un ofițer britanic. Dacă englezii au sărbătorit 100 de ani de la lupta de la Trafalgar în 1905, rușii sărbătoreau în 1912 marea victorie asupra lui Napoleon, de la Borodino, din 1812. Anul următor, germanii s-au întrecut pe ei înșiși organizând o imensă festivitate în onoarea a 100 de ani de la Bătălia de la Leipzig, spectacol care a inclus și o competiție la care au participat 275 000 de gimnaști. Iar naționalismul era încurajat și de voluntari nerăbdători, fie ei lideri politici, profesori, birocați sau scriitori. Se estima că în Germania, majoritatea romanelor scrise pentru adolescenți înainte de Primul Război Mondial aveau ca temă mărețul trecut militar al națiunii, de la înfrângerea unei armate romane de către triburile germanice și până la războaiele de unificare.[63] Romancierul englez G. A. Henty, care a scris peste optzeci de cărți despre aventuri incitante (indiferent dacă eroii lui îl însoțeau

pe Clive în India sau pe Wolfe în Quebec, subiectele erau întotdeauna identice și prezentau în mod invariabil triumful îndrăznețului băiat englez), își prezenta scopul foarte precis: „Unul dintre principalele mele obiective a fost să insuflu naționalism prin cărțile mele și, din câte știu până acum, nu am dat greș în această privință."[64]

Educația era considerată deosebit de importantă în procesul de inoculare a tinerilor cu ideile corecte, poate și din cauza temerilor că ar fi putut cu foarte mare ușurință să cadă pradă concepțiilor greșite. Un manual școlar francez, revizuit cu puțin timp înainte de război, punea accentul pe frumusețea Franței, pe gloriile civilizației ei, pe conceptele de dreptate și umanitate pe care Revoluția Franceză le-a transmis lumii, subliniind că toate acestea erau motive de patriotism. „Războiul nu este probabil, dar este posibil. Din acest motiv, Franța rămâne înarmată și pregătită întotdeauna să se apere", aceasta era lecția pe care o învățau școlarii francezi.[65] În 1897, 80 la sută dintre candidații înscriși la examenele de admitere în învățământul secundar, *baccalauréat*, au afirmat că scopul istoriei era în primul rând acela de a insufla patriotism. Acest lucu nu era valabil numai pentru Franța; istoria, așa cum era ea predată în întreaga Europă, se concentra din ce în ce mai mult pe națiune, prezentând rădăcinile puternice ale acesteia, longevitatea și realizările ei încununate de glorie. În Marea Britanie, în 1905, noul Consiliu al Educației a publicat sugestii pentru profesori, recomandându-le să se folosească de poezii patriotice pentru a preda istoria britanică în mod corect (ca să fim sinceri, au sugerat, de asemenea, să fie incluse în această materie și realizările pe timp de pace, pe lângă cele din război).[66] În Germania, unde istoria însemna de cele mai multe ori istorie prusacă, un educator de seamă le-a spus profesorilor că scopul lor trebuie să fie acela de a dezvolta „un spirit patriotic și monarhist" și de a-i face pe cei tineri conștienți de faptul că trebuie să fie pregătiți să apere Germania de nenumărații ei dușmani. „Bucuria tinerilor germani a fost întotdeauna aceea de a apăra onoarea, libertatea și dreptul; de a-și sacrifica viața, sănătatea și proprietatea pe altarul Țării-Mamă."[67]

Potrivit acestei concepții, națiunile aveau nevoie de sprijinul plin de entuziasm al membrilor lor pentru a dăinui. Ele erau, așa cum credeau nenumărați naționaliști, asemenea organismelor din lumea naturală. Se luptau pentru a supraviețui și pentru a evolua. Asemenea altor organisme, aveau nevoie de hrană și de un habitat sigur și potrivit.[68] Bernhardi susținea că, deși existau legi universale care guvernau ascensiunea și decăderea națiunilor și statelor lor: „Nu trebuie să uităm că statele sunt personalități înzestrate cu atribute umane deosebit de diferite, cu un caracter distinct și adesea foarte pronunțat, și că aceste calități subiective sunt factori distinctivi în

dezvoltarea Statului ca întreg."[69] Așa că până și legile inflexibile puteau fi modificate de persoanele potrivite. În plus, națiuni precum Germania, „cu cea mai mare putere fizică, mentală, morală, materială și politică", trebuie să domine; acest lucru nu poate fi decât benefic întregii omeniri. După părerea lui, Germania avea nevoie de mai mult spațiu și, dacă era nevoie, trebuia să folosească forța pentru a-l dobândi. (Mai târziu, naziștii aveau să transforme conceptul de *Lebensraum* într-unul din principalele lor scopuri.) „Fără război, rasele inferioare sau în declin ar putea cu foarte multă ușurință să sugrume în floare creșterea elementelor sănătoase și ar putea genera o decadență universală"[70], susținea el. Potrivit naționaliștilor precum Bernhardi, și este posibil să găsim similitudini și la scriitori britanici și francezi, nevoile unei națiuni puteau fi o justificare pentru agresiune.

În plus, imperialismul ajunsese să fie văzut ca un mijloc de măsurare a puterii unei națiuni, ca o investiție pentru viitor și, nu în ultimul rând, ca o modalitate de a crea spațiu pentru expansiune. După cum a spus Tirpitz în 1895, pe când visa la o flotă și un imperiu german mai mare: „După părerea mea, Germania și-ar putea pierde rapid statutul de mare putere în următorul secol, dacă nu ne promovăm în mod dinamic, sistematic și neîntârziat interesele maritime generale — și nu în ultimul rând, deoarece noua sarcină națională măreață și beneficiile economice care se vor întrezări ne vor oferi un paliativ puternic împotriva social-democraților, fie ei educați sau needucați."[71] (Nu conta că majoritatea coloniilor nu aduceau profituri sau că erau foarte puțini europeni dispuși să se mute în Africa sau Asia, când puteau foarte bine să plece în America de Nord sau de Sud ori în Australia.) Școlile britanice sărbătoreau Ziua Imperiului. „Am desenat steagul britanic", își amintea un englez din clasa muncitoare, „am agățat în sălile de clasă steagurile dominioanelor și am privit cu mândrie la conglomeratele înroșite de pe harta lumii. «Asta, asta și asta ne aparține»", ne-au spus ei.[72]

Deși în 1901, Salisbury s-a plâns de „actuala pasiune pentru imperialismul care se transformă într-un fel de zonă cu o atmosferă otrăvită în care suntem nevoiți să intrăm"[73], el a descoperit, asemenea multor alți oameni de stat, că opinia publică era atât volatilă, cât și exigentă când venea vorba de colonii. La începutul secolului, Bülow, de exemplu, a observat că era constrâns în timpul divergențelor cu Marea Britanie, cu privire la Samoa; a fost nevoit să refuze o compensație generoasă în altă regiune din partea lui Chamberlain, de teama opiniei publice germane, și, în egală măsură, a kaiserului.[74] Deși majoritatea disputelor coloniale din Africa și Orientul Îndepărtat fuseseră soluționate până la izbucnirea Primului Război Mondial, încă exista un potențial conflict în China, unde revoluția din 1911 lăsase în

urmă un guvern republican slăbit, și, mai aproape de Europa, în Imperiul Otoman. În plus, ostilitățile declanșate în Africa și Pacificul de Sud între Marea Britanie și Germania sau cele dintre Franța și Germania cu privire la Maroc au persistat și au amplificat antipatiile popoarelor europene unele față de celelalte. La festivitățile organizate cu ocazia împlinirii vârstei de 50 de ani a kaiserului, în ianuarie 1914, cancelarul german Bethmann Hollweg i-a spus lui Jules Cambon, ambasadorul francez la Berlin:

> Timp de patruzeci de ani, Franța a dus o politică grandioasă. Și-a asigurat un imperiu imens în lume. Este peste tot. În acest timp, o Germanie statică nu a urmat acest exemplu și acum are nevoie de locul ei sub soare... În fiecare zi, Germania își vede populația crescând în salturi rapide; marina, comerțul și industria ei cunosc o dezvoltare fără precedent... este nevoită să se extindă într-un fel sau altul; încă nu și-a găsit acel „loc sub soare" de care are nevoie.[75]

Asemenea rivalități naționale erau absolut normale, potrivit darwinismului social. După cum a spus Kurt Riezler, un jurnalist german atent, mai târziu consilier apropiat al lui Bethmann Hollweg: „Animozitatea eternă și absolută este esențialmente inerentă relației dintre popoare".[76] Când a demarat cursa navală, Tirpitz era sigur că lupta avea să fie purtată între o Mare Britanie în declin și o Germanie în plin avânt. În 1904, August Niemann, o autoritate faimoasă în domeniul războiului, a scris: „Aproape toate războaiele secolelor trecute au fost purtate în interesul Angliei și aproape toate au fost stârnite de Anglia."[77] Naționalismul nu însemna numai mândrie de țară; definiția lui avea nevoie de un antonim ca să fie definit și se hrănea cu teama de ceilalți. În întreaga Europă, relațiile dintre Germania și Rusia, Ungaria și România, Austria și Serbia sau Franța și Marea Britanie erau nuanțate și adesea otrăvite de temeri naționale și rasiale reciproce. În 1908, în momentul în care dirijabilul contelui Zeppelin a fost distrus de o furtună, englezii au suspectat că o mare parte a entuziasmului patriotic declanșat în Germania și graba cetățenilor germani de a acorda fonduri pentru înlocuirea dirijabilului erau semne de agresiune împotriva Marii Britanii.[78] Este ușor să găsești exemple de ostilitate și de partea englezilor, spre exemplu, în Ministerul de Externe, dominat de oameni precum Eyre Crowe, suspicioși și temători când venea vorba de Germania. În 1904, Francis Bertie, ambasadorul britanic la Roma, i-a scris unui prieten din Ministerul de Externe: „Cea de-a doua scrisoare a ta mustește de neîncredere

față de Germania și ai dreptate. Nu a făcut nimic pentru noi decât să ne scurgă de sânge. Este prefăcută și hrăpăreață și este adevăratul nostru dușman comercial și politic."[79] Cu toate că până la izbucnirea războiului în 1914, au existat britanici și germani care au vorbit despre valori comune, chiar despre o moștenire teutonă comună, vocile lor au început să se stingă pe fundalul ostilității din ce în ce mai pregnante care se infiltra la toate nivelurile societății. Acest lucru a avut efectul de a limita opțiunile liderilor din ambele țări, care șovăiau între propriile lor puncte de vedere și presiunea exercitată de opinia publică. În 1912, de exemplu, când s-a încercat relaxarea cursei navale, suspiciunile acumulate și opinia publică din ambele țări au deturnat această tentativă.

Antipatia reciprocă dintre Germania și Franța era și mai mare decât cea dintre Germania și Marea Britanie, dar la fel de complicată. Ambele găseau lucruri de admirat una la cealaltă: germanii, civilizația franceză; iar francezii, eficiența și modernismul german.[80] Germanii se temeau însă, și pe bună dreptate, că francezii nu dăduseră uitării înfrângerea din 1870–1871; mai puțin întemeiată însă era temerea că Franța ar fi putut porni la război pentru a recăpăta Alsacia și Lorena. Strategii germani considerau că Franța era principalul dușman al Germaniei, iar ziarele germane au acordat înainte de război mai multă importanță Franței decât oricărei alte țări europene. Pe de altă parte, germanii puteau și chiar se consolau cu gândul că Cea de-a Treia Republică era coruptă și incompetentă, iar Franța însăși divizată.[81] Comentatorii germani subliniau adesea frivolitatea și imoralitatea francezilor (erau însă suficient de amabili încât să le spună cititorilor lor unde le puteau găsi pe amândouă când vizitau Parisul).[82] În ceea ce-i privește pe francezi, aceștia invidiau o Germanie care depășea Franța din punct de vedere economic și demografic, dar își spuneau că germanii erau lipsiți de imaginație și rigizi în gândire. Într-un roman scris la 1877 de faimosul Jules Verne, *Les Cinq cents millions de la Bégum*, un doctor francez (care își dedicase viața filantropiei) și un om de știință german împart o avere imensă moștenită de la o străbună comună din India. (Când primește această veste, germanul scrie o lucrare intitulată „De ce suferă toți francezii, într-un fel sau altul, de degenerare ereditară?") Fiecare decide să construiască un nou oraș în Statele Unite. Francezul alege un loc lângă mare, în Oregon, pentru a construi un oraș cu care ar fi de acord prințul Carol; are la bază principii precum „dispariția inegalităților, traiul pașnic alături de vecini, o bună administrare, locuitori înțelepți și prosperitate fără margini". Germanul alege să construiască Orașul de Oțel în Wyoming, lângă o mină. Din Turnul Taurului, el își mână necruțător muncitorii să extragă materiale, să-l topească și să facă armament. Singurele

alimente pe care le oferă sunt „legume uscate, mormane de brânză simplă, carne afumată pentru cârnat și conserve".[83]

Intelectualii francezi erau fascinați de Prusia și, în special, de prusianism. S-a sugerat că, probabil, peisajul prusac plictisitor și plat și vremea mohorâtă erau cauzele neînduplecării și lăcomiei prusacilor. Un sociolog francez susținea că deoarece hoinăriseră prin nordul Europei de-a lungul secolelor, deveniseră dezrădăcinați și mai ușor de manipulat de către conducătorii lor.[84] Georges Bourdon — jurnalistul de la *Le Figaro* care realizase o serie de interviuri în Germania în 1913 pentru a pune capăt „concurenței militare absurde și lipsei de încredere și temerii la nivel internațional", după cum spunea el — nu putea să ajungă să-i placă sau să aibă încredere în prusacii „aroganți în mod gratuit și lăudăroși". „Erau o rasă sărmană, nefericită, sortită din necesitate unei trude anevoioase; relativ de curând a ajuns să atingă un nivel de prosperitate, și a reușit acest lucru doar prin forță; astfel, ea crede în forță și niciodată nu renunță la atitudinea ei sfidătoare."[85]

În ambele țări, s-au format stereotipuri deosebit de jignitoare și alarmante, parțial din cauza unor serii de publicații, de la manuale școlare și până la romane populare. Interesant este că, în ambele țări, Germania era de obicei înfățișată ca un bărbat în uniformă (deși pentru francezi această imagine, semicomică și semialarmantă, înfățișa un soldat brutal cu mustăți mult prea mari), iar Franța ca femeie (în Germania, desenele o prezentau ca fiind neputincioasă, erotică sau amândouă deodată).[86] În Franța, poate din respect pentru Antanta Cordială, așa-numitul *le vice anglais* a devenit *le vice allemand;* academicienii francezi se încăpățânau să demonstreze în studiile lor că bărbații germani erau mai predispuși la homosexualitate decât francezii. Un asemenea studiu considera că o dovadă a acestei teorii era faptul că aproape toți homosexualii îl adorau pe Wagner.[87]

Nenumărați europeni deplângeau noua fervoare naționalistă. Salisbury detesta ceea ce el numea „șovinism", iar J. A. Hobson, jurnalist și intelectual liberal de seamă, a atacat „patriotismul inversat prin care iubirea față de propria națiune este transformată în ura față de celelalte și setea aprigă de a distruge membrii individuali ai celeilalte națiuni..."[88] Temerile cu privire la impactul naționalismului asupra războiului au venit dintr-un loc neașteptat. În 1890, bătrânul Helmuth von Moltke, strategul și supraveghetorul victoriilor Germaniei în războaiele de unificare, a declarat Reichstag-ului că epoca războaielor de „cabinet", adică războaie determinate de conducători în scopuri limitate, luase sfârșit: „Acum avem de-a face cu un război al cetățenilor și orice guvern prudent ar ezita să provoace un război de asemenea natură, căci ar avea consecințe incomensurabile." Marilor puteri, a continuat

el, li se va părea dificil să pună capăt unui asemenea război sau să se declare înfrânte: „Domnilor, războiul ar putea dura șapte sau treizeci de ani și vai celui care dă foc Europei, care aprinde primul fitilul butoiului cu pulbere!"[89]

A murit în anul următor, înainte să poată asista la avântul naționalismului, la escaladarea instabilității europene, la oratoria înfierbântată, la temerea că fiecare criză care apărea putea să ducă la izbucnirea unui război și la alte spaime: de a fi atacat de spioni sau de „coloana a cincea" (deși sintagma nu fusese încă inventată) care aștepta să-și ducă planul la bun sfârșit. În plus, nu a trăit pentru a vedea că opinia publică avea să accepte și chiar să primească cu brațele deschise ideea de război și că valorile lui aveau să fie împărtășite de civili.

Militarismul avea două fațete: pe de o parte, punea armata pe un piedestal al societății, ferind-o de critici, și pe de altă parte, într-un sens mai larg, valorile militare — precum disciplina, ordinea, sacrificiul de sine și supunerea — dobândeau un înțeles care pătrundea în societatea civilă și o influența. După Primul Război Mondial, militarismul a ajuns să fie considerat una dintre forțele-cheie care a împins Europa spre conflict, iar partea câștigătoare a ajuns să dezaprobe puternic militarismul german — sau, cu un termen mai bine cunoscut, prusac — iar asta, dintr-un anumit punct de vedere, pe bună dreptate. Atât Wilhelm, cât și armata prusacă, nucleul armatei germane după 1871, insistaseră întotdeauna ca forțele militare să răspundă numai în fața kaiserului și să nu poată fi criticate de simpli civili. În plus, credeau cu convingere, și mulți civili germani erau de acord cu acest lucru, că armata era cea mai nobilă și mai înălțătoare expresie a națiunii germane.

Cu toate acestea, militarismul era un fenomen mai general, răspândit în Europa și în cadrul societăților. În Marea Britanie, copiii mici purtau costume de marinar, iar pe continent școlarii purtau frecvent uniforme militare. Foarte rar vedem fotografii în care Franz Joseph, Nicolae al II-lea sau Wilhelm al II-lea sunt îmbrăcați în civil. Iar oficialii lor, care făcuseră în mare parte serviciul militar în regimente de elită, le urmau adesea exemplul. Când a luat pentru prima dată parte la reuniunile Reichstag-ului, în calitate de cancelar, Bethmann Hollweg, s-a îmbrăcat în uniformă de maior.[90] Un secol mai târziu, singurii lideri politici care apăreau de regulă în uniformă erau dictatorii militari, precum Saddam Hussein sau Muammar Gaddafi.

La acea vreme, liberalii și stânga învinovățeau capitalismul pentru militarism căci capitalismul promova o competiție deschisă pentru controlul lumii. „Războaiele dintre statele capitaliste", se consemna în rezoluția congresului socialist al Internaționalei a Doua de la Stuttgart, din 1907, „sunt de regulă rezultatul rivalităților pentru controlul piețelor lumii, dar și

pentru cucerirea de noi piețe, proces în care un rol important îl joacă subjugarea țărilor străine și a popoarelor lor."[91] Clasele conducătoare au susținut naționalismul pentru a le distrage atenția muncitorilor de la propriile interese. Capitaliștii au alimentat cursa înarmărilor și tot ei au profitat de pe urma ei.

Ideea confom căreia tensiunile din Europa erau un produs al rivalității economice a persistat multă vreme după Marele Război, dar pur și simplu nu există dovezi care să susțină această teorie. Investițiile și comerțul între nenumărații beligeranți creșteau în perioada premergătoare războiului. Marea Britanie și Germania erau cei mai mari parteneri comerciali. Deși este adevărat că unii producători au avut de câștigat de pe urma cursei înarmărilor, tensiunile erau adesea la fel de profitabile ca războiul deschis și câteodată chiar mai avantajoase, căci manufacturierii puteau vinde mai multor tabere simultan. Înainte de Primul Război Mondial, uzinele germane Krupp au îmbunătățit fortărețele belgiene, dar în același timp au creat artileria grea ce urma să fie folosită de armata germană împotriva Belgiei. Firma britanică Vickers a autorizat uzine germane să fabrice mitraliera Maxim și a folosit o licență de la Krupp pentru a produce fitile pentru explozibile.[92] Bancherii și oamenii de afaceri care se ocupau de importuri și exporturi erau disperați când venea vorba de război; conflictele aduceau cu sine impozite mai mari, perturbau comerțul și provocau pierderi mari, poate chiar falimentul.[93] Marele industriaș german Hugo Stinnes și-a avertizat conaționalii cu privire la război, spunând că adevărata putere a Germaniei era una economică, și nu militară. „Peste alți trei sau patru ani pașnici, Germania va deveni liderul economic de necontestat al Europei." Stinnes a cumpărat firme franceze și zăcăminte de minereu de fier și a pus bazele unei noi companii de minerit în nordul Angliei, în anii premergători războiului.[94]

La fel ca în cazul imperialismului sau liberalismului, atitudinea europenilor față de militarism și părerea lor despre armată varia în funcție de țara de origine și de apartenența politică. În mare, cele două vechi imperii ale Austro-Ungariei și Rusiei erau probabil cele mai puțin militariste dintre toate puterile europene. În Austro-Ungaria, armata, cu regimentele sale de ofițeri care vorbeau germana, era un simbol al regimului și, ca atare, mișcările naționaliste din cadrul imperiului o priveau cu suspiciune. În schimb, instruirea militară și valorile promovate de societățile civile erau naționaliste; mișcarea de gimnastică Sokol din Austro-Ungaria, de exemplu, era dedicată exclusiv slavilor.[95] În Rusia, noua clasă politică, ce tocmai își făcea apariția, considera armata un braț al regimului absolutist, căci ofițerii ei proveneau dintr-un segment îngust al societății. Opinia publică și intelectualii ruși nu erau mândri

de cuceririle coloniale sau de victoriile militare din trecut, pentru că nu aveau nimic de-a face cu acestea. În 1905, în timpul Războiului Ruso-Japonez, romancierul Alexandr Kuprin a avut un mare succes cu primul său roman, *Duelul*, care portretiza ofițerii ca fiind bețivi, desfrânați, corupți, leneși, plictisiți și brutali. Nu părea să fi exagerat.[96] În ultimii ani anteriori izbucnirii războiului, țarul și guvernul său au luat măsuri pentru a întări spiritul marțial al tinerilor civili, prin impunerea obligativității exercițiilor fizice și militare în școli. În 1911, Baden-Powell a sosit în Rusia în inspecție. Deși cetățenii aveau tendința de a privi cu suspiciune inițiativele guvernului, a existat un oarecare sprijin popular și s-a format un număr de organizații de acest tip, cu toate că ele reuneau foarte puțini tineri ruși.[97]

Militarismul și armata dezbinau europenii și din punct de vedere politic. Stânga nu era de acord cu niciuna dintre cele două, în timp ce conservatorii le admirau. Nobilimea din majoritatea țărilor își trimitea copiii să servească drept ofițeri, în timp ce clasele muncitoare considerau înrolarea o povară. Însă lucrurile nu erau întotdeauna atât de clar delimitate. Deși nenumărați membri ai clasei de mijloc, oameni de afaceri sau proprietari de magazine, de exemplu, erau nemulțumiți de faptul că plăteau impozite pentru a susține o armată leneșă și un echipament militar costisitor, alții aspirau la valorile și stilul vieții de ofițer. În Germania, titlul de ofițer în rezervă era un simbol al statutului social, chiar și pentru clasele de mijloc. Eveii, socialiștii, membrii claselor inferioare, chiar și bărbații care încheiau mariaje nesatisfăcătoare nu aveau aproape nicio șansă să devină ofițeri. Ofițerii de rezervă care votau greșit la alegeri sau care aveau păreri considerate radicale erau demiși pe loc.[98]

Iar avântul naționalismului a conferit forțelor militare și mai multă importanță, căci armata devenea apărătoarea națiunii sau, precum în cazul Germaniei, creatoarea ei. După cum i-a spus un maior german jurnalistului francez Bourdon în 1913: „O țară sau alta ar putea poseda o armată, însă Germania este o armată care posedă o țară. Din acest motiv, orice eveniment public afectează și viața militară, orice val de emoție, de fericire sau de tristețe, îi face pe oameni să apeleze în mod instinctiv la armată."[99] Și oricât de mult ar fi deplâns socialiștii acest lucru, clasele muncitoare din Europa afișau adesea entuziasm față de armată, fiind prezente la fanfare, marșuri sau parade la care se sărbătoreau victoriile din trecut. În Marea Britanie, producătorii de țigări s-au adaptat la acest sentiment popular, vânzând pachetele însoțite de cărți cu imagini ce înfățișau generali și amirali faimoși. Producătorii unei faimoase conserve de carne s-au folosit de o reclamă foarte eficientă în timpul Războiului Burilor, în care comandantul-șef britanic, lordul Roberts, traversa călare Republica Orange, iar în urma sa rămânea scris *Bovril*.[100]

Directorii d[illegible]orii de şcoală, scriitorii generalii şi poli[illegible]icienii care îi inde[illegible]
pe tineri să fie m[illegible] fie mândri de marile vi[illegible]torii militare al[illegible] trecutului, care, în
cursuri şi în scris, [illegible] scris, le cereau să fie asc[illegible]ultători şi patrio[illegible]ţi şi mereu pregăti[illegible]
sacrifice pentru n[illegible]tru naţiune, care le cer[illegible] băieţilor să i[illegible]nite soldaţii şi mari[illegible]
britanici, iar fetel[illegible] fetelor le cereau să fie [illegible] să-i îngrijea[illegible]că, nu aveau binefi[illegible]
nici cea mai vagă [illegible] vagă idee că pregăteau. [illegible] din punct de ve[illegible]dere psihologic, o [illegible]
raţie pentru Mare[illegible] Marele Război. Ei cred[illegible]au că insuflarea [illegible] valorilor militare [illegible]
parte dintr-o încer[illegible] încercare de a contraca[illegible] efectele dăună[illegible]toare ale lumii mod[illegible]
şi de a stopa decl[illegible] declinul naţional. Ge[illegible]neralul sir Ian [illegible] Hamilton, obser[illegible]
britanic al Războiu[illegible]zboiului Ruso-Japone[illegible] s-a întors în M[illegible]area Britanie pro[illegible]
îngrijorat de ascen[illegible]ascensiunea Japoniei şi a spiritului său [illegible] marţial. Din fe[illegible]
Japonia era un stat [illegible] stat aliat, iar Marea Britanie avea su[illegible]ficient timp să în[illegible]
acest spirit copiilor [illegible]iilor ei. „Din odăile c[illegible]piilor pline de [illegible]jucării şi până la [illegible]
de duminică şi la co[illegible] la copiii pe care îi edu[illegible]că, fiecare semn [illegible] de afecţiune, loialit[illegible]
tradiţie şi educaţie t[illegible]aţie trebuie să aibă ca [illegible]fect insuflarea în [illegible] minţile proaspe[illegible]
următoarei generaţii [illegible]eraţii de băieţi şi fete b[illegible]ritanice a unui sentiment de rev[illegible]
şi admiraţie faţă de [illegible]ţă de spiritul patrioti[illegible] al străbunilor lor."[101] Sporturile [illegible]
echipă, atât de apre[illegible] apreciate în internatele Epocii Victoriene, erau consid[illegible]
utile, pentru că astfe[illegible] astfel se înrădăcinau o[illegible]biceiuri sănătoase şi, poate şi mai [illegible]
portant, îi învăţau pe [illegible]au pe tineri lucrul în e[illegible]chipă şi loialitatea faţă de aceasta [illegible]
dintre cele mai cuno[illegible]cunoscute poezii ale p[illegible]erioadei respective, „Vitaï Lampa[illegible]
scrisă de Henry New[illegible] Newbolt, începe cu d[illegible]escrierea unui joc de cricket în [illegible]
jucătorul aflat la bătai[illegible] bătaie ştie că speranţele echipei se află în mâinile lui. [illegible]
Nu te lăsa! Dă tot ce [illegible]t ce poţi!", îi spune căpitanul. Următorul vers îl poartă [illegible]
cititor către nisipurile [illegible]urile deşertului din Sudan, „îmbibate de sânge", unde [illegible]
regiment britanic apro[illegible] aproape că este anihilat. „Însă glasul unui şcolar reaniu[illegible]
armata: „Joacă! Nu te l[illegible]u te lăsa! Dă tot ce poţi!"

În Marea Britanie [illegible]tanie şi în Germania, în special în anii de dinainte de 19[illegible]
s-au înmulţit asociaţiile [illegible]iaţiile de voluntari cu caracter militar, precum ligile mar[illegible]
nei, lucru ce sugerează [illegible]ează că militarismul era susţinut atât de păturile sociale [illegible]
jos, cât şi de cele de la v[illegible]e la vârf. În Germania, unde, mulţumită recrutării, exi[illegible]
un corp vast de bărbaţi [illegible]rbaţi cu experienţă militară, circa 15 la sută din popula[illegible]
adultă masculină făcea [illegible]ăcea parte din asociaţii de veterani. Acestea aveau în [illegible]
parte un caracter social, [illegible]ocial, dar ofereau şi ceremonii funerare pentru membri[illegible]
care deţineau distincţii m[illegible]cţii militare şi organizau festivităţi în onoarea unor [illegible]
mente naţionale precum [illegible]ecum ziua kaiserului sau aniversările celor mai [illegible]
bătălii[102] Susţinătorii br[illegible]rii britanici ai pregătirii militare făceau presiuni [illegible]
mărirea armatei prin recr[illegible] recrutarea de voluntari sau prin înrolare. În 1904, [illegible]
Roberts of Kandahar, ero[illegible]r, eroul Războiului Bu[illegible]lor, cunoscut cetăţenilor britan[illegible]

[illegible] afectiv de Bobs, s-a retras din funcția de comandant-șef și s-a [illegible] organizației National Services League, care milita pentru instruirea [illegible] a tuturor bărbaților capabili în vederea apărării Insulelor Britanice, [illegible] a teritoriilor de peste mări. În 1906, a lucrat alături de Le [illegible] la redactarea romanului *The Invasion of 1910*, iar în 1907 și-a publi[illegible] propriul bestseller *A Nation in Arms*, carte în care susținea serviciul mili[illegible] obligatoriu pentru apărarea națiunii și depășirea diviziunilor sociale. Liga, [illegible] până în 1909 reunea 35 000 de membri, era de regulă susținută de [illegible]. Liberalii și cei de stânga nu aveau de regulă încredere în armată [illegible] cu vehemență ideii de serviciu militar obligatoriu.

[illegible] ambele țări, temerile cu privire la generația tânără și presupusa ei [illegible] au amplificat militarismul. Cu siguranță că un stil de viață sănătos [illegible] de disciplină aveau să-i readucă pe calea cea bună. În Marea [illegible] organizații precum Lads Drill Association și Boys and Church Lads [illegible] încercau să atragă de partea lor tineri din mediul urban și clasele [illegible]. Cea mai cunoscută organizație de acest gen, Boy Scouts (Cercetașii), [illegible] fondată în 1908 de un alt erou al Războiului Burilor, Baden-Powell. [illegible] doi ani, număra 100 000 de membri și avea propriul săptămânal. [illegible] Powell spunea că dorea să-i transforme pe tinerii pierduți ai Marii [illegible] specimene nefericite, palide, cu pieptul îngust, cocoșate, care [illegible] de țigări", în patrioți sănătoși și plini de energie.[103] La început [illegible] accesul fetelor în organizație, dar acest lucru a provocat un [illegible] o scrisoare trimisă săptămânalului conservator *The Spectato*[illegible] atât fetele, cât și băieții, se întorceau din excursiile de la țar[illegible] de excitație nedorită". Baden-Powell și sora sa au convenit s[illegible] Girls Guides, organizație ce avea ca scop practic pregătirea tinerele[illegible] a se dovedi utile în cazul unei invazii".[104] Doi ofițeri german[illegible] la rândul lor propriile experiențe în Africa, în timpul acțiunil[illegible] germanilor împotriva populației Herero din Africa de Sud-Ve[illegible] au înființat Pfadfinder, după modelul Cercetașilor britanici, d[illegible] pe „spiritul german". Membrii Pfadfinder erau loiali kaiser[illegible] întotdeauna înarmați și gata să apere Reich-ul. Comitetul execu[illegible] de ofițeri, care administrau adesea și organizațiile locale.[105]

[illegible] Germania, instituția armatei și conservatorii se opuseseră iniț[illegible] militar în cadrul societății, pentru că ar fi putut da popula[illegible] de radicalistă că armata le aparținea cetățenilor. Deși ex[illegible] recrutare, nu toți cei eligibili erau chemați la arme, astfel per[illegible] unor recruți de încredere, și nu a socialiștilor sau liber[illegible] grupurilor de tineret organizate de Partidul Social Demo[illegible]

Directorii de școală, scriitorii, generalii și politicienii care îi îndemnau pe tineri să fie mândri de marile victorii militare ale trecutului, care, în discursuri și în scris, le cereau să fie ascultători și patrioți și mereu pregătiți să se sacrifice pentru națiune, care le cereau băieților să imite soldații și marinarii britanici, iar fetelor le cereau să fie gata să-i îngrijească, nu aveau bineînțeles nici cea mai vagă idee că pregăteau, din punct de vedere psihologic, o generație pentru Marele Război. Ei credeau că insuflarea valorilor militare făcea parte dintr-o încercare de a contracara efectele dăunătoare ale lumii moderne și de a stopa declinul național. Generalul sir Ian Hamilton, observator britanic al Războiului Ruso-Japonez, s-a întors în Marea Britanie profund îngrijorat de ascensiunea Japoniei și a spiritului său marțial. Din fericire, Japonia era un stat aliat, iar Marea Britanie avea suficient timp să insufle acest spirit copiilor ei. „Din odăile copiilor pline de jucării și până la școala de duminică și la copiii pe care îi educă, fiecare semn de afecțiune, loialitate, tradiție și educație trebuie să aibă ca efect insuflarea în mințile proaspete ale următoarei generații de băieți și fete britanice a unui sentiment de reverență și admirație față de spiritul patriotic al strămoșilor lor."[101] Sporturile de echipă, atât de apreciate în internatele Epocii Victoriene, erau considerate utile, pentru că astfel se înrădăcinau obiceiuri sănătoase și, poate și mai important, îi învățau pe tineri lucrul în echipă și loialitatea față de aceasta. Una dintre cele mai cunoscute poezii ale perioadei respective, „Vitaï Lampada", scrisă de Henry Newbolt, începe cu descrierea unui joc de crichet în care jucătorul aflat la bătaie știe că speranțele echipei se află în mâinile lui. „Joacă! Nu te lăsa! Dă tot ce poți!", îi spune căpitanul. Următorul vers îl poartă pe cititor către nisipurile deșertului din Sudan, „îmbibate de sânge", unde un regiment britanic aproape că este anihilat. „Însă glasul unui școlar reanimă armata: «Joacă! Nu te lăsa! Dă tot ce poți!»"

În Marea Britanie și în Germania, în special în anii de dinainte de 1914, s-au înmulțit asociațiile de voluntari cu caracter militar, precum ligile marinei, lucru ce sugerează că militarismul era susținut atât de păturile sociale de jos, cât și de cele de la vârf. În Germania, unde, mulțumită recrutării, exista un corp vast de bărbați cu experiență militară, circa 15 la sută din populația adultă masculină făcea parte din asociații de veterani. Acestea aveau în mare parte un caracter social, dar ofereau și ceremonii funerare pentru membrii care dețineau distincții militare și organizau festivități în onoarea unor evenimente naționale precum ziua kaiserului sau aniversările celor mai faimoase bătălii.[102] Susținătorii britanici ai pregătirii militare făceau presiuni pentru mărirea armatei prin recrutarea de voluntari sau prin înrolare. În 1904, lordul Roberts of Kandahar, eroul Războiului Burilor, cunoscut cetățenilor britanici

sub apelativul afectiv de Bobs, s-a retras din funcția de comandant-șef și s-a dedicat organizației National Services League, care milita pentru instruirea militară a tuturor bărbaților capabili în vederea apărării Insulelor Britanice, dacă nu chiar a teritoriilor de peste mări. În 1906, a lucrat alături de Le Queux la redactarea romanului *The Invasion of 1910,* iar în 1907 și-a publicat propriul bestseller *A Nation in Arms,* carte în care susținea serviciul militar obligatoriu pentru apărarea națiunii și depășirea diviziunilor sociale. Liga, care până în 1909 reunea 35 000 de membri, era de regulă susținută de conservatori. Liberalii și cei de stânga nu aveau de regulă încredere în armată și se opuneau cu vehemență ideii de serviciu militar obligatoriu.

În ambele țări, temerile cu privire la generația tânără și presupusa ei decadență au amplificat militarismul. Cu siguranță că un stil de viață sănătos și un strop de disciplină aveau să-i readucă pe calea cea bună. În Marea Britanie, organizații precum Lads Drill Association și Boys and Church Lads Brigade încercau să atragă de partea lor tineri din mediul urban și clasele inferioare. Cea mai cunoscută organizație de acest gen, Boy Scouts (Cercetașii), a fost fondată în 1908 de un alt erou al Războiului Burilor, Baden-Powell. După doi ani, număra 100 000 de membri și avea propriul săptămânal. Baden-Powell spunea că dorea să-i transforme pe tinerii pierduți ai Marii Britanii, „acele specimene nefericite, palide, cu pieptul îngust, cocoșate, care fumau mii de țigări", în patrioți sănătoși și plini de energie.[103] La început, permisese și accesul fetelor în organizație, dar acest lucru a provocat un scandal public; o scrisoare trimisă săptămânalului conservator *The Spectator* arăta că tinerii, atât fetele, cât și băieții, se întorceau din excursiile de la țară „într-o stare de excitație nedorită". Baden-Powell și sora sa au convenit să înființeze Girls Guides, organizație ce avea ca scop practic pregătirea tinerelor femei „pentru a se dovedi utile în cazul unei invazii".[104] Doi ofițeri germani, care avuseseră la rândul lor propriile experiențe în Africa, în timpul acțiunilor brutale ale germanilor împotriva populației Herero din Africa de Sud-Vest germană, au înființat Pfadfinder, după modelul Cercetașilor britanici, dar punând accentul pe „spiritul german". Membrii Pfadfinder erau loiali kaiserului și armatei, întotdeauna înarmați și gata să apere Reich-ul. Comitetul executiv era condus de ofițeri, care administrau adesea și organizațiile locale.[105]

În Germania, instituția armatei și conservatorii se opuseseră inițial instructajului militar în cadrul societății, pentru că ar fi putut da populației ideea periculos de radicalistă că armata le aparținea cetățenilor. Deși exista un proces de recrutare, nu toți cei eligibili erau chemați la arme, astfel permițându-se alegerea unor recruți de încredere, și nu a socialiștilor sau liberalilor.[106] Succesul grupurilor de tineret organizate de Partidul Social Democrat

în anii imediat premergători războiului a schimbat profund gândirea conservatoare. În 1911, kaiserul a emis Decretul Tinerilor, prin care făcea apel la depunerea unui efort comun pentru a-i salva pe tineri de lumea modernă și pentru a-i educa în spirit patriotic. Colmar Freiherr von der Goltz, unul dintre generalii preferați ai lui Wilhelm, gânditor conservator și teoretician militar de excepție, încercase de mult să convingă armata să nu se mai opună instruirii militare a tinerilor; kaiserul și-a dat în final acordul pentru înființarea unei ligi a tineretului german, în cadrul căreia tinerii să fie antrenați din punct de vedere fizic, să fie învățați să fie ascultători și să le fie insuflate valorile glorioase ale trecutului prusac, „astfel încât să recunoască faptul că serviciul în numele Țării-Mamă este cea mai înaltă onoare acordată unui bărbat german". În 1914, liga număra deja 750 000 de membri, incluzând și membri ai unor organizații similare pentru tineret, bineînțeles cu excepția celor socialiste.[107]

În Franța, asemenea organizații nu au avut niciodată o astfel de popularitate, și din cauza diviziunilor politice din societatea franceză. Pe de o parte, o tradiție antimilitaristă puternică data încă din perioada Revoluției Franceze, când armata fusese inițial considerată un instrument al vechiului regim, iar liderii ce au urmat — Napoleon sau nepotul său, Napoleon al III-lea, de exemplu — folosiseră armata pentru a se menține la putere. Cu toate acestea, Revoluția produsese miliții cetățenești, alimentate de ideea „națiunii sub arme", menite să lupte împotriva forțelor reacționiste, pe care dreapta și nenumărați liberali din clasele de mijloc le priveau cu suspiciune. După Războiul Franco-Prusac, vechile amintiri care dezbinau societatea franceză au renăscut: cetățenii tot mai radicaliști din Paris s-au organizat într-o Comună, cu o Garda Națională, iar guvernul francez a pornit la război împotriva ei folosindu-și propriile forțe.

După șocul provocat de înfrângerea de la 1870–1871, întregul spectru politic s-a reunit pentru a discuta despre felul în care francezii pot fi pregătiți să-și apere țara. În 1882, guvernul a dispus formarea unor organizații militare în școli, așa-numitele *bataillons scolaires*. Deși inițial au activat la Paris și au organizat parade, nu au avut mare succes în restul Franței, iar guvernul a abandonat în mod tacit programul. În 1889, tentativa eșuată de lovitură de stat a generalului Boulanger le-a reamintit bunilor republicani că instructajul militar, în special cel acordat oamenilor nepotriviți, putea provoca probleme. După 1871, în regiunile rurale au apărut o serie de societăți de gimnastică și tir, ce aveau un scop militar precis. (După cum a consemnat un ziar conservator sceptic, nu era clar cum exercițiile cu arma și tumbele puteau proteja Franța de dușmanii ei.) Majoritatea grupurilor sociale formau cluburi, în care

membrii puteau să se mândrească cu uniformele lor speciale bine croite. Acestea s-au implicat și în politica franceză, așa că la sate, de exemplu, existau o societate condusă de preot și o alta de către un profesor anticlerical.[108]

În Cea de-a Treia Republică, armata nu s-a bucurat niciodată de prestigiul celei germane sau al marinei britanice, iar afacerea Dreyfus a amplificat disensiunile. Stânga vorbea despre o miliție a poporului concepută strict pentru autoapărare, iar dreapta își dorea o armată adevărată. În general, pentru republicani, corpul ofițerilor era casa conservatorilor și aristocraților (două categorii care, de cele mai multe ori, se suprapuneau) cu puncte de vedere profund antirepublicane, iar afacerea Dreyfus le-a oferit ocazia de a face curățenie, prin demiterea ofițerilor considerați suspecți și promovarea celor de încredere. De cele mai multe ori, catolicismul, în special educația iezuită, părea să fie principalul motiv de marginalizare; ofițeri francezi întreprinzători s-au grăbit să se alăture lojelor masonice anticatolice.[109] În 1904, s-a iscat un mare scandal în momentul în care s-a dovedit că radicalul ministru de război convinsese anumiți masoni să elaboreze o listă neagră secretă de 25 000 de ofițeri suspectați de catolicism și antirepublicanism. Nu este de mirare că moralul armatei era la pământ. Iar relația ei cu opinia publică nu se îmbunătățea, întrucât guvernul o folosea din ce în ce mai des pentru a înăbuși greve și demonstrații ale stângii.[110] În anii de dinante de 1914, chiar dacă naționalismul francez renăștea, antimilitarismul rămânea pe poziții. În fiecare an, când recruții erau detașați în taberele lor, în gări aveau loc proteste, iar noii soldați se alăturau adesea cântând imnuri revoluționare precum *Internaționala*. Disciplina armatei avea de suferit; ofițerii trebuiau să facă față unor soldați beți, nesubordonați și chiar unor revolte deschise.[111] În ultimii ani de dinainte de 1914, guvernul, realizând probabil că lucrurile merseseră prea departe și că armata franceză nu era pregătită să-și îndeplinească menirea de a apăra Franța, a încercat să reorganizeze și să reformeze armata. Însă era deja prea târziu.

Din Germania, kaiserul asista încântat la problemele Franței. „Cum să te aliezi cu francezii?", l-a întrebat el pe Nicolae, când acesta a vizitat Berlinul în 1913. „Nu vezi că francezul nu mai e capabil să devină soldat?"[112] Chiar și în Germania însă, relația dintre forțele militare, în special armata, și societate era din când în când tensionată. Răspândirea dreptului de vot și creșterea influenței partidelor de centru și a SPD-ului au pus sub semnul întrebării poziția privilegiată a armatei în societatea germană. Spre enervarea kaiserului și a curții sale, Reichstag-ul insista să analizeze bugetul militar și să se implice în politicile militare. În 1906, un escroc întreprinzător a făcut un lucru și mai rău; a ridiculizat armata. Wilhelm Voigt era un infractor mărunt, deosebit de

urât, din Berlin, care și-a cumpărat o colecție vastă de uniforme militare folosite. Îmbrăcat într-o uniformă ponosită, care îi conferea în mod evident aerul unui impostor, a preluat comanda unei mici unități de soldați care l-au urmat ascultători și cu care a plecat în orașul învecinat Köpenick, unde a pătruns în primărie, a arestat oficiali de rang înalt și a confiscat o sumă mare de bani. Deși în cele din urmă a fost arestat și închis, a ajuns un fel de erou popular. S-au scris piese de teatru, iar mai apoi s-a făcut un film despre faptele lui, iar statuia sa de ceară a fost așezată printre replicile unor pesonalități faimoase la muzeul Madame Tussaud de la Londra. Chiar a făcut o avere frumușică plimbându-se prin Europa și America de Nord și spunând povestea Căpitanului de la Köpenick. Deși foarte mulți germani, dar și cetățeni din state ostile, precum Franța, au deplâns acest episod, considerându-l un exemplu de servilism german în fața uniformei militare, alții au fost încântați de această acțiune subversivă îndreptată împotriva armatei germane.[113]

În 1913, în Alsacia, a avut loc un incident mult mai grav, care a evidențiat atât poziția privilegiată a armatei în Germania, cât și abilitatea kaiserului de a o proteja. Un tânăr locotenent staționat în frumosul orășel medieval Zabern (azi, Saberne în Franța), de lângă Strasbourg, a stârnit altercații după ce a folosit un epitet insultător la adresa localnicilor, iar apoi, când au izbucnit protestele, comandantul său a aprofundat tensiunile arestând civili, câteodată amenințându-i cu baioneta, din motive neîntemeiate, cum ar fi că au râs de soldați. De asemenea, soldații germani au percheziționat sediul unui ziar local care transmisese această știre. Autoritățile civile din regiune au fost oripilate de această încălcare a legii, iar guvernul de la Berlin era îngrijorat de posibilul impact al acestei chestiuni asupra relațiilor cu localnicii și cu Franța. Deși o mare parte a presei germane era acum deosebit de critică la adresa comportamentului armatei și aveau loc interpelări în Reichstag, forumurile supreme ale armatei și kaiserul au mușamalizat conflictul și au refuzat să recunoască faptul că armata din Zabern greșise cu ceva sau că trebuiau luate măsuri disciplinare. (De fapt, nici nu au retras regimentul care iscase conflictul, iar ofițerul resposabil cu arestările a fost trimis în secret în fața curții marțiale.) Prințul moștenitor, o versiune și mai puțin fericită a tatălui său, a trimis o telegramă imprudentă plângându-se de „nerușinarea" populației locale și sperând că aveau să primească o lecție. (O bandă desenată berlineză îl înfățișa pe kaiser spunând: „Aș vrea să știu de unde a căpătat băiatul acest obicei blestemat de a trimite telegrame."[114] Bethmann, cancelarul german, care era convins că soldații de la Zabern încălcaseră legea și care îl îndemnase pe kaiser să insiste pentru disciplinarea făptașilor, a ales în final loialitatea față de coroană și s-a prezentat în fața

Reischtag-ului, la începutul lui decembrie 1913, pentru a apăra autoritatea coroanei de a acționa cum crede de cuviință pe teritoriul ei. Deși Reichstag-ul a emis o moțiune de cenzură, adoptată cu majoritate de voturi, datorită fragilității constituției germane, Bethmann a reușit să rămână în funcție ca și cum nimic nu s-ar fi întâmplat.[115] În mod evident, în Germania, ideea unui control civil asupra armatei se bucura de o susținere puternică și probabil că acest lucru chiar avea să se întâmple. Însă șapte luni mai târziu, conducerea germană lua decizii într-o importantă criză europeană cu o armată care se considera autonomă.

Militarismul era un termen relativ nou — se pare că ar fi fost folosit prima dată în anii 1860 — care și-a datorat influența asupra societății europene în deceniile ce au urmat naționalismului și darwinismului social. Reflecta temerile contemporare referitoare la degenerare și era, de asemenea, o dovadă a puternicei influențe a ideilor mai vechi, premoderne, privind onoarea. Înainte de 1914, europenii se pregăteau din punct de vedere psihologic pentru război. Unora chiar li se părea incitantă această perspectivă. Viața era mai simplă, mai ales pentru clasele de mijloc și de jos, dar nu neapărat mai interesantă. Deși urmărite cu interes de opinia publică, războaiele coloniale îndepărtate nu satisfăceau cu adevărat setea de glorie și de fapte vitejești. Creșterea nivelului de alfabetizare, răspândirea ziarelor de tiraj în masă, a romanelor istorice, a thrillerelor, a publicațiilor de senzație sau a westernurilor înfățișau alte lumi, alternative, mai incitante. Spre groaza liberalilor, care se opuneau conflictelor, războiul era încântător. După cum a spus un englez: „Faptul că am fost multă vreme rupți de realitățile războiului ne-a amorțit imaginația. Ne place agitația la fel de mult ca raselor latine; viețile noastre sunt plictisitoare; o victorie este un lucru pe care până și cei mai răi dintre noi îl pot înțelege."[116] Tinerele generații se întrebau, așa cum fac și astăzi câteodată, cum ar fi putut să se ridice la nivelul așteptărilor în cazul unui mare conflict. În Germania, tinerii care făcuseră armata se simțeau inferior veteranilor care luptaseră în războaiele de unificare și își doreau să li se dea șansa de a-și dovedi puterea.[117]

Futuristul Marinetti nu era sub nicio formă singurul artist care își dorea cu ardoare distrugerea violentă a comodei societăți burgheze și sfârșitul așa-numitei „păci putrede și murdare".[118] Poetul Gabriele D'Annunzio, tot italian, a avut un mare impact asupra tinerilor europeni, preaslăvind puterea, eroismul și violența.[119] În 1912, în timpul războiului dintre Italia și Turcia, i s-a lăudat lui Kessler în legătură cu impactul poeziilor sale naționaliste asupra „furtunii de sânge și foc care se abate acum asupra poporului italian".[120] În Marea Britanie, Rupert Brooke, unul dintre promițătorii poeți

ai tinerei generații, tânjea după „un fel de transformare", iar scriitorul conservator catolic Hilaire Belloc scria: „Cât tânjesc după Marele Război! Va mătura Europa, va face regii să sară ca boabele de cafea în râșniță."[121] În lucrarea sa, *Call to Arms,* publicată în 1913, tânărul naționalist francez Ernest Psichari, un erou al generației sale prin faptele de vitejie săvârșite în Africa franceză colonială, ataca pacifismul și ceea ce el considera a fi declinul Franței. Inspirându-se din imagistica religioasă, tendință tipică naționaliștilor din acea perioadă, a privit spre viitor, spunea el, „spre mărețele roade ale Forței, către care ne poartă în goană un soi de grație indescriptibilă".[122] A fost ucis în luna august a anului următor.

10

Visând la pace

În 1875, contesa Bertha Kinsky, o tânără puternică și fermecătoare, rămasă fără avere, a fost nevoită să accepte o slujbă de guvernantă în casa familiei Von Suttner din Viena. Această poveste nu era neobișnuită pentru o tânără necăsătorită, dar bine educată. Nu a fost bizar nici faptul că unul dintre fiii familiei Von Suttner s-a îndrăgostit de ea, iar ea i-a împărtășit sentimentele. Părinții lui însă s-au opus căsătoriei: în primul rând, ea era cu șapte ani mai în vârstă. În plus, nu avea niciun sfanț și, deși purta numele uneia dintre cele mai vechi dintre marile familii cehe, chiar și nașterea ei provocase un soi de scandal. Mama ei făcea parte din clasa mijlocie, nu nobilă, și era cu cincizeci de ani mai tânără decât tatăl ei, un general. Copilul nu fusese niciodată acceptat de rudele de rang înalt, care spuneau adesea că era un bastard.[1] Deși când a ajuns la maturitate și-a renegat obârșia și a devenit, potrivit standardelor clasei din care făcea parte, o cutezătoare liber-cugetătoare și radicalistă, a păstrat totuși un stil de viață aristocrat, evident și printr-o anume nonșalanță față de bani.

Odată ce aventura ei a fost descoperită, i-a devenit aproape imposibil să mai locuiască în casa familiei de la Viena, așa că a plecat pe dată la Paris, unde a devenit secretara personală a unui bogat manufacturier suedez, Alfred Nobel. Deși niciunul dintre ei nu știa acest lucru pe atunci, acesta avea să fie începutul unui parteneriat pentru pace. A stat cu el câteva luni, după care, urmând chemările inimii, s-a întors la Viena și a fugit cu Arthur von Suttner. Cei doi au ajuns în Caucaz, în Rusia, unde au trăit de pe o zi pe alta, până când Bertha și-a descoperit talentul de a scrie, atât cărți, cât și scurte articole pentru publicații în limba germană. (Arthur, care se pare că ar fi fost o personalitate mai puțin puternică și energică, preda franceză și echitație.) Iar ea a cunoscut pe propria piele ororile războiului, în 1877, când a izbucnit un conflict între Rusia și Turcia, luptele purtându-se în Caucaz, dar și în Balcani.

Până în 1885, când ea și Arthur s-au întors la Viena, Bertha era convinsă că războiul trebuia să fie considerat învechit. În 1889, și-a publicat cea mai cunoscută lucrare, *Lay Down Your Arms!*, o poveste înduioșătoare și melodramatică a unei tinere femei de obârșie nobilă, năpăstuită de soartă, căci era ruinată financiar, suferea de holeră și își pierduse soțul în luptă. Aceasta se recăsătorește, dar soțul ei pleacă la război, în conflictul dintre Austro-Ungaria și Prusia. Sfidându-și rudele, tânăra pornește în căutarea lui și vede cu ochii ei în ce stare îngrozitoare erau răniții după victoria prusacă. Își regăsește soțul, dar din păcate la Paris, în timpul Războiului Franco-Prusac, iar el este împușcat de Comună. „Are convingeri profunde, dar este lipsită de talent", aceasta a fost concluzia lui Tolstoi după ce a citit cartea.[2] Cu toate acestea, s-a bucurat de un mare succes și a fost tradusă în mai multe limbi, inclusiv în engleză. Din vânzarea cărții, autoarea a putut cel puțin temporar să-și susțină familia și să-și continue munca nesfârșită și neobosită în folosul păcii.

A fost o mare publicistă și o lobbyistă excepțională. A fondat, printre altele, în 1891, Societatea Austriacă pentru Pace, a cărei revistă a redactat-o ani la rândul; a avut un rol activ în Comitetul pentru Prietenie Anglo-Germană; i-a bombardat pe cei mai puternici oameni din lume cu scrisori și petiții; a scris articole, cărți și romane pentru a educa publicul cu privire la pericolele militarismului, costurile pe plan uman ale războiului și modalitățile prin care acesta putea fi evitat; și a ținut nenumărate discursuri la conferințe, congrese de pace și seminarii. În 1904, președintele Teddy Roosevelt a organizat o recepție în onoarea ei la Casa Albă. I-a convins pe cei mai bogați oameni, inclusiv pe prințul de Monaco și pe industriașul american Andrew Carnegie, să-i susțină munca. Cel mai important protector al ei a fost însă vechiul ei prieten și angajator, Nobel. Acesta făcuse avere din brevetarea și producția noului explozibil deosebit de puternic, dinamita, conceput inițial pentru minerit, dar care, pe termen lung, avea să amplifice din ce în ce mai mult puterea distructivă a armelor moderne. „Mi-aș dori să pot inventa o substanță sau o mașinărie atât de eficientă pentru distrugerea în masă, încât războaiele să devină cu totul imposibile", i-a spus el la un moment dat lui Suttner.[3] După ce a murit, în 1896, a lăsat o parte a colosalei sale averi finanțării unui premiu pentru pace. Suttner, care se lovea din nou de dificultăți financiare, și-a folosit în acest scop talentele de lobby și, în 1905, a primit acest premiu.

După părerea ei, ea însăși era în mare parte un produs al încrezătorului secol XIX, cu credința lui în știință, rațiune și progres. Desigurcă europenii, credea ea, puteau fi convinși că războiul era inutil și absurd. Odată ce aveau să deschidă ochii, urmau să o ajute în eforturile ei de a scoate războiul în afara legii, credea ea cu fervoare. Deși împărtășea teoriile darwinismului

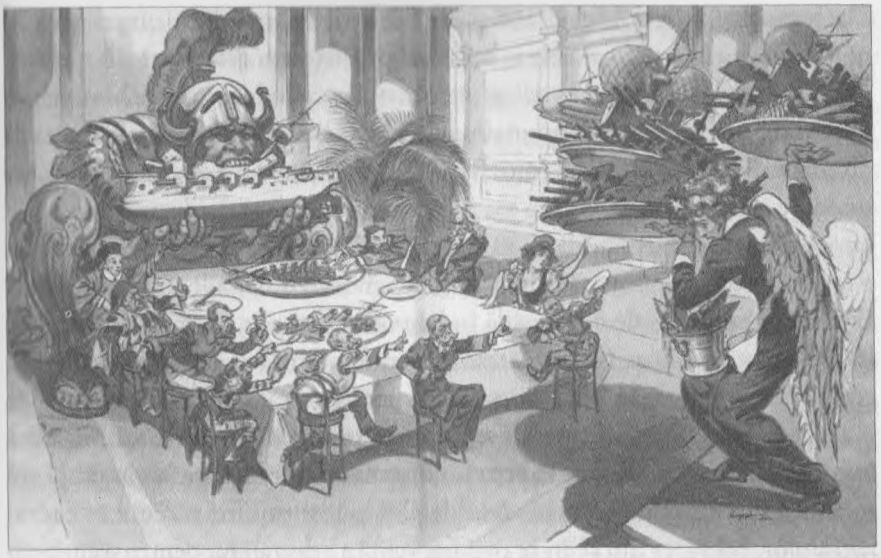

10. Înainte de 1914, o puternică mișcare internațională pacifistă era decisă să scoată războiul în afara legii sau cel puțin să-l îngrădească. Deși unul dintre scopurile mișcării a fost să pună capăt cursei înarmărilor, nu a avut mare succes. În această imagine, în capul mesei, Marte, zeul războiului, roade un cuirasat, iar puterile lumii, inclusiv Marianne (Franța), un turc otoman, un amiral britanic și Unchiul Sam, își cer mânioase propria porție de arme. Sărmana chelneriță, Pacea, se cocoșează sub greutatea tăvilor, are aripile murdare și capul plecat; „Fiecare oră e ora mesei la Clubul Cuirasatului".

social despre evoluție și selecție naturală, Bertha — asemenea multor reprezentanți ai curentului pacifist — le interpreta altfel decât militarii și generalii, și decât compatriotul ei, Conrad.

Nu lupta era inevitabilă, ci evoluția către o societate mai bună și mai pașnică. „Pacea", scria ea, „este o condiție pe care progresul civilizației o impune din necesitate... Matematic vorbind, este cert că, pe parcursul secolelor, spiritul războinic va suferi un declin progresiv." John Fiske, scriitor și conferențiar american de seamă al sfârșitului de secol XIX, care a contribuit la răspândirea ideii că Statele Unite ar avea un destin evident de a se extinde în lume, credea că acest lucru va avea loc pe cale pașnică, prin puterea economică a Americii. „Victoria civilizației industriale asupra celei militare va fi în sfârșit completă." Războiul ținea de o etapă vremelnică a evoluției, iar pentru Suttner era o anomalie. Oameni de știință de seamă de pe ambele coaste ale Atlanticului au susținut-o în denunțarea războiul ca fiind contraproductiv

din punct de vedere biologic: ucidea oamenii cei mai buni, inteligenți și nobili din societate. Consecința lui era supraviețuirea celor inapți.[4]

Interesul din ce în ce mai mare pentru pace reflecta și o schimbare în modul de a privi relațiile internaționale față de secolul al XVIII-lea; acestea nu mai erau un joc cu sumă zero. În secolul al XIX-lea, se discuta deja despre o ordine internațională în care toată lumea putea beneficia de pe urma păcii. Iar evenimentele secolului al XIX-lea păreau să demonstreze că se năștea o ordine nouă, mai bună. De la sfârșitul Războaielor Napoleoniene, în 1815, Europa se bucurase de o perioadă îndelungată de pace, cu mici întreruperi, iar progresul realizat fusese extraordinar. Bineînțeles, pacea și progresul erau interconectate. În plus, exista o tendință generală de a fi de acord și de a accepta standarde universale de comportament pentru națiuni. Fără îndoială că, în timp, aveau să apară o instanță de drept internațional și noi instituții internaționale, pe modelul legilor și instituțiilor născute în cadrul națiunilor. Folosirea din ce în ce mai frecventă a arbitrajului pentru soluționarea disputelor între națiuni sau nenumăratele instanțe din secolul al XIX-lea în care marile puteri europene conlucraseră pentru a gestiona, spre exemplu, crizele din Imperiul Otoman în decădere, toate acestea păreau să confirme că, treptat, se puneau fundațiile unei noi metode, mai eficiente, de a administra politicile internaționale. Războiul era o metodă ineficientă și mult prea costisitoare de a soluționa disputele.

O dovadă suplimentară a faptului că războiul devenea învechit în lumea civilizată era noul univers european. Țările erau acum strâns interconectate din punct de vedere economic, iar comerțul și investițiile treceau dincolo de grupurile de alianțe. Înainte de Primul Război Mondial, comerțul dintre Marea Britanie și Germania creștea anual; între 1890 și 1913, importurile britanice din Germania s-au triplat, iar exporturile către Germania s-au dublat.[5] Iar Franța importa la fel de mult și din Germania, și din Marea Britanie, în timp ce Germania depindea de importurile de minereu de fier din Franța pentru oțelăriile ei. (Jumătate de secol mai târziu, după două războaie mondiale, Franța și Germania aveau să formeze Comunitatea Europeană a Cărbunelui și Oțelului, care va sta la baza Uniunii Europene.) Marea Britanie era centrul financiar al lumii și o mare parte a investițiilor ce intrau sau ieșeau din Europa treceau prin Londra.

Prin urmare, înainte de 1914, experții erau în general de părere că un război între marile puteri ar fi dus la prăbușirea piețelor internaționale de capital, ar fi sistat comerțul, lucru care i-ar fi afectat pe toți și i-ar fi pus într-adevăr în fața imposibilității de a purta un război mai lung de câteva săptămâni. Guvernele nu s-ar fi putut împrumuta, iar cetățenii ar fi devenit din ce în ce

mai neliniștiți pe măsură ce proviziile de alimente s-ar fi împuținat. Chiar și pe timp de pace, în contextul unei curse a înarmărilor din ce în ce mai costisitoare, guvernele aveau să ajungă să se îndatoreze sau să crească impozitele, sau ambele, iar acest lucru ar fi provocat tulburări publice. Puteri în ascensiune, în principiu Japonia și Statele Unite, care nu se loveau de aceste dificultăți și aveau impozite mai mici, ar fi devenit mult mai competitive. Experți de seamă în domeniul relațiilor internaționale avertizau că exista un mare risc ca Europa să piardă teren și, în final, locul de frunte în lume.[6]

În 1898, într-o amplă lucrare în șase volume, publicată la Sankt Petersburg, Ivan Bloch (cunoscut și după varianta franceză a numelui său, Jean de Bloch) a reunit argumentele economice antirăzboi și evoluția impresionantă a artei războiului pentru a demonstra că acesta trebuia să aparțină trecutului. Societățile industriale moderne puteau detașa armate vaste pe front și le puteau echipa cu arme mortale, care ofereau un avantaj defensivei. El credea că, pe viitor, războaiele aveau să fie purtate la scară largă, să secătuiască resursele și efectivele militare; să se transforme în jocuri de șah-mat; și, în final, să distrugă societățile pe care le implicau în conflict. „În viitor nu se va mai purta niciun război", îi spunea Bloch lui William Thomas Stead, editorul său britanic, „pentru că a devenit ceva imposibil; acum este clar că războiul înseamnă sinucidere."[7] În plus, societatea nu mai putea face față costurilor impuse de angajarea în cursa înarmărilor ce năpăstuise Europa. „Împrejurările actuale nu pot continua la nesfârșit. Popoarele gem sub povara militarismului."[8] Dar Bloch, oricât de vizionar era de fel, s-a înșelat, după cum s-a dovedit când a presupus că impasul nu putea să dureze mult; după părerea sa, societățile europene pur și simplu nu dispuneau de capacitatea financiară de a purta războaie la o scară atât de mare pentru mai mult de câteva luni. Cel mai important era faptul că, odată cu detașarea unui număr atât de mare de bărbați pe front, fabricile sau minele ar fi fost abandonate, iar fermele ar fi rămas de izbelițe. Însă ceea ce el nu a prevăzut a fost capacitatea latentă a societăților europene de a mobiliza și direcționa resurse vaste în război — și de a aduce pe front o mână de lucru prea puțin folosită, în special din rândul femeilor.

Stead l-a descris pe Bloch ca fiind un om cu „o atitudine binevoitoare".[9] Născut într-o familie de evrei în Polonia rusească, Bloch s-a convertit mai apoi la creștinism și a fost echivalentul rusesc al unui John D. Rockefeller sau Andrew Carnegie. A jucat un rol-cheie în dezvoltarea feroviară a Rusiei și a pus bazele a nenumărate companii și bănci, care i-au aparținut. Pasiunea sa însă era studiul războiului modern. Cercetând nenumărate documente și o multitudine de statistici, a susținut că evoluțiile tehnologice, precum

inventarea de arme de foc mai precise și cu tragere mai rapidă sau a explozibilelor mai bune, aduceau armatele în imposibilitatea de a ataca poziții bine apărate. Un amestec format din pământ, șanțuri și sârmă ghimpată permitea defensivei să-și clădească un scut puternic și să declanșeze o mare devastatoare de foc în fața atacatorilor. „Pe întreaga linie a orizontului nu va mai exista nimic care să indice de unde au țâșnit proiectilele aducătoare de moarte"[10], i-a spus Bloch lui Stead. El a estimat că atacatorul ar fi trebuit să aibă un avantaj de cel puțin opt la unu pentru a trece de linia defensivă.[11] Luptele aveau să se soldeze cu pierderi halucinante, „la o scară atât de largă, încât trupelor le va fi imposibil să ajungă la un rezultat decisiv."[12] (Bloch împărtășea concepția pesimistă potrivit căreia europenii moderni, în special cei din mediul urban, erau mai slabi și mai înspăimântați decât strămoșii lor.) Într-adevăr, era puțin probabil ca războaiele viitorului să se soldeze cu o victorie clară. Și dacă frontul era un câmp al morții, sărăcia de acasă avea să ducă la tulburări și, în final, la revoluții. Bloch descria războiul ca fiind „o catastrofă ce are să distrugă toate instituțiile politice existente".[13] Bloch a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a face cunoscută această teorie conducătorilor și publicului larg, împărțind copii ale cărții sale la Prima Conferință de Pace de la Haga, din 1899, și ținând seminarii, chiar și în instituții deosebit de neprietenoase, precum United Services Institute de la Londra. În 1900, a cumpărat un stand la Expoziția de la Paris, unde a făcut cunoscute deosebirile dintre războaiele trecutului și cele care aveau să vină. Cu puțin timp înainte de moartea sa, în 1902, a fondat Muzeul Internațional al Războiului și Păcii de la Lucerna.[14]

Concepția conform căreia războiul nu era rațional din punct de vedere economic a devenit cunoscută publicului larg european prin intermediul unui bărbat care renunțase la școală la paisprezece ani, după care hoinărise prin lume, având diferite îndeletniciri, fie cowboy, crescător de porci sau căutător de aur. Norman Angell era un bărbat mărunt, fragil, bolnăvicios, dar care a ajuns totuși la vârsta de nouăzeci și patru de ani. Cei care l-au cunoscut pe parcursul îndelungatei sale cariere au convenit asupra faptului că era bun din fire, cumsecade, entuziast, idealist și dezorganizat.[15] În cele din urmă, și-a făcut o carieră în jurnalism și, înainte de Primul Război Mondial, a lucrat la Paris, la *Continental Daily Mail*. (Și-a făcut, de asemenea, timp să înființeze acolo primul regiment de cercetași britanici.) În 1909, a publicat un pamflet, *Europe's Optical Illusion*, la care a adăugat ulterior nenumărate alte ediții, transformându-l într-un volum mai mare, *The Great Illusion*.

Angell a lansat o provocare concepției foarte răspândite la acea vreme — marea iluzie — cum că războiul aducea recompense. Poate că, în trecut,

cuceririle își aveau rostul lor, căci țările trăiau mai mult din ce produceau și aveau mai puțină nevoie una de cealaltă, iar cel victorios lua prada de război de care se bucura, cel puțin o vreme. Chiar și atunci conflictul slăbea națiunea, în primul rând pentru că îi ucidea pe cei mai buni. Franța încă plătea prețul măreților triumfuri obținute în timpul lui Ludovic al XIV-lea și Napoleon: „Ca urmare a unui secol de militarism, pentru a-și menține puterea, Franța este nevoită să scadă standardul condiției fizice o dată la câțiva ani, astfel încât acum și piticii de un metru sunt impresionanți."[16] În epoca modernă, războiul era futil deoarece puterea învingătoare nu avea ce să câștige. În lumea interdependentă din punct de vedere economic a secolului al XX-lea, chiar și națiunile puternice aveau nevoie de parteneri comerciali și de o lume stabilă și prosperă în care să dispună de piețe, resurse și locuri de investit. Jefuirea inamicilor învinși și reducerea acestora la sărăcie ar fi dăunat învingătorilor. Dar dacă, pe de altă parte, învingătorul ar fi decis să-l încurajeze pe cel învins să prospere și să crească, oare ar mai fi avut vreun scop declanșarea războiului? Angell oferea un exemplu în care Germania ar fi pornit să cucerească Europa. Oare ar fi început apoi Germania a-și jefui cuceririle?

> Acest lucru ar fi fost sinucidere curată. Unde și-ar mai fi găsit nenumărații ei industriași piețe de desfacere? Dacă și-ar fi propus să dezvolte și să îmbogățească regiunile componente, acestea ar fi devenit simpli concurenți eficienți, și atunci nu ar fi avut nevoie să se arunce în cel mai costisitor război din istorie pentru a obține acest rezultat. Acesta este paradoxul, futilitatea cuceririi — marea iluzie pe care istoria propriului nostru Imperiu o ilustrează atât de bine.[17]

Englezii, susținea el, își menținuseră imperiul unit pentru că le permiseseră coloniilor, în special dominioanelor, să înflorească. Toată lumea avea de profitat de pe urma acestei situații și se evitase un conflict păgubos. Oamenii de afaceri, credea Angell, își dăduseră seama de un adevăr esențial. În deceniile trecute, ori de câte ori apăruseră tensiuni internaționale care amenințaseră să se transforme în război, afacerile avuseseră de suferit și, prin urmare, oamenii de finanțe, fie ei în Londra, New York, Viena sau Paris, se reuniseră pentru a pune capăt crizei, „nu din motive altruiste, ci din autoprotecție comercială".[18]

Cu toate acestea, nenumărați europeni încă erau de părere — iar acest lucru era periculos, credea Angell — că războiul era câteodată necesar. Pe

continent, statele își consolidau armatele, iar Marea Britanie și Germania erau implicate într-o cursă navală. Europenii poate credeau că puternicele lor forțe armate aveau un scop pur defensiv, dar efectul general al militarismului și al cursei navale era acela de a crește probabilitatea războiului. Conducătorii politici ai Europei probabil că înțelegeau acest lucru și trebuiau să renunțe și ei la marea iluzie. „Dacă oamenii de stat ai Europei ar putea lăsa deoparte preț de o clipă considerentele irelevante care le încețoșează mințile, ar observa că prețul direct al achiziției prin forță trebuie, în aceste împrejurări, să întreacă neapărat valoarea proprietății dobândite."[19] Având în vedere starea explozivă în care se afla Europa la acea vreme, coordonarea în timp a lui Angell a fost excelentă, iar ideile lui au fost recepționate ca un semnal de încurajare de către susținătorii păcii. Se pare că regele Italiei i-a citit cartea, la fel și kaiserul, și chiar „cu mare interes". În Marea Britanie, atât ministrul de Externe, sir Edward Grey, cât și liderul opoziției, Balfour, au lecturat-o și au rămas profund impresionați.[20] Și Jacky Fisher a descris-o ca fiind o „mană cerească".[21] (Viziunea lui Fisher asupra războiului era relativ simplă: nu și-l dorea, dar avea să se lupte cu toți dacă trebuia.) Cei devotați acestei idei s-au reunit pentru a pune bazele unei fundații, astfel încât teoriile așa-numitului angellism să poată fi studiate în universități.[22]

În ultimele decenii ale secolului al XIX-lea și în primele ale secolului al XX-lea, în Europa, dar și în America de Nord, erau organizate mișcări pentru pace și împotriva cursei înarmărilor, acestea fiind susținute, în mare parte, deși nu în totalitate, de clasele de mijloc. În 1891, la Berna, a fost înființat un Birou Internațional pentru Pace, care există și astăzi, al cărui scop era să reunească societăți naționale pentru pace, în special organizații religioase precum Quaker Friends for Peace, sau instituții internaționale care să promoveze arbitrajul și dezarmarea. Au apărut cruciade pentru pace, petiții către guverne, conferințe și congrese internaționale în același scop, precum și noi termeni precum „pacifist", „pacifism" sau „pacificare", ce presupuneau o întreagă serie de atitudini, de la ostilitatea față de război în orice împrejurare până la încercarea de a-l îngrădi sau preveni. În 1889, cu ocazia aniversării Revoluției Franceze, nouăzeci și șase de membri ai parlamentului din nouă țări diferite s-au întâlnit la Paris pentru a înființa Uniunea Interparlamentară care avea să susțină soluționarea pașnică a disputelor între țări. În 1912, aceasta număra deja 3 640 de membri din douăzeci și una de țări diferite, în mare parte europene, dar incluzând și Statele Unite și Japonia. În același an promițător, 1889, a avut loc primul din cele douăzeci de Congrese Universale pentru Pace ce aveau să se întrunească până în 1914, reunind 300 de delegați din Europa și Statele Unite.[23] Congresul din 1904 de la Boston

a fost inaugurat de John Hay, secretarul de stat. Cauza păcii devenise una atât de respectabilă, încât bătrânul cinic Bülow a întâmpinat cu brațele deschise o reuniune a Uniunii Interparlamentare la Berlin, în 1908. Deși era foarte conștient, scria el în memoriile sale, că „visurile și iluziile" majorității pacifiștilor erau prostești, reuniunile ofereau totuși o bună ocazie „de a distruge anumite prejudecăți anti-germane".[24]

Bülow nu avea mari motive de îngrijorare în legătură cu pacifiștii de acasă. Mișcarea germană pentru pace nu a numărat niciodată mai mult de 10 000 de membri, care proveneau în mare parte din clasa inferioară de mijloc. Spre deosebire de cea din Marea Britanie, spre exemplu, nu atrăgea profesori eminenți, mari oameni de afaceri sau membri ai aristocrației. Clerul de rang înalt susținea pacifismul în Marea Britanie sau America, dar în Germania bisericile îl denunțau în general, pe motiv că nu făcea parte din planul lui Dumnezeu pentru omenire.[25] Nici liberalii nu preluau frâiele promovării păcii în Germania, așa cum făceau în alte țări precum Marea Britanie sau Franța. Cuprinși de o exaltare amețitoare în urma marii victorii repurtate asupra Franței și unificării Germaniei din 1871, liberalii germani dăduseră în mare parte uitării reticența inițială pe care o avuseseră față de Bismarck și regimul său autoritar și antiliberal și își oferiseră sprijinul noului Reich. Chiar și Partidul Progresist, liberal de stânga vota cu regularitate fonduri pentru armată și marină.[26] Pacea nu era o cauză atrăgătoare într-o țară creată prin război, în care armata era atât de apreciată.

În Austro-Ungaria, mișcarea pentru pace era la fel de măruntă și lipsită de influență. În plus, ea cădea deseori pradă politicilor naționaliste. Spre exemplu, liberalii vorbitori de germană, care se opuneau războiului în 1860 și 1870, și-au schimbat poziția, devenind susținători ai Habsburgilor și ai imperiului. Deși continuau să militeze pentru arbitraj, susțineau, de asemenea, înrolarea și o politică externă mai activă.[27] Mai la est, în Rusia, pacifismul era ținut în frâu în primul rând pentru a stăvili sectele religioase precum duhoborii, deși se poate spune că Tolstoi era un curent pentru pace de sine stătător.

Cel mai puternic și mai influent curent pacifist de dinainte de 1914 s-a înrădăcinat în Statele Unite, iar mai apoi în Marea Britanie și Franța. În fiecare țară, pacifiștii puteau găsi exemple, și chiar făceau adesea acest lucru, în propria istorie: găseau momente în care fuseseră depășite disensiuni grave și conflicte în plină dezlănțuire, de la războaie civile la revoluții, și încercări încununate de succes de a construi societăți mai stabile și mai prospere cu instituții viabile. Aceste țări norocoase aveau o misiune în fața lumii, de a-și propaga civilizația superioară și ideile pașnice spre beneficiul tuturor. „Am

ajuns o națiune extraordinară", spunea Teddy Roosevelt, „și trebuie să ne purtăm așa cum se cade să o facă un popor cu asemenea responsabilități".[28]

Pacifismul american, puternic înrădăcinat în istoria americană, era alimentat, la sfârșitul secolului, și de mișcarea progresistă, al cărei scop era reformarea societății pe plan intern și răspândirii păcii și justiției pe plan extern. Clerul, politicienii și conferențiarii care călătoreau răspândeau acest mesaj în întreaga țară, iar cetățenii se organizau ca să militeze pentru un guvern local cinstit, curățarea mahalalelor, centre de sobrietate, proprietatea comună a serviciilor publice sau pacea internațională. Între 1900 și 1914 au apărut circa patruzeci și cinci de noi societăți pentru pace, cu sprijinul unei secțiuni reprezentative mai largi a societății, de la directori de universități și până la oameni de afaceri și organizații puternice precum, Women's Christian Temperance Union, care aveau propriile lor departamente dedicate păcii.[29] Începând cu 1895, omul de afaceri quaker Albert Smiley a început să sponsorizeze o conferință anuală pe teme de arbitraj internațional la Lacul Mohonk, din statul New York, iar în 1910, Andrew Carnegie a început să finanțeze Fundația Carnegie pentru Pace Internațională. După instaurarea păcii, fondurile aveau să fie folosite pentru tratarea bolilor sociale, a spus el.[30]

Marele orator și politician William Jennings Bryan, care a candidat de trei ori la președinție din partea unei platforme progresiste, a devenit faimos pentru prelegerea sa „The Prince of Peace", susținută în cadrul mișcării de educație a adulților chautauqua, care a pornit din statul New York și a cuprins sute de orașe americane. „Lumea întreagă se află în căutarea păcii", a spus el publicului lui fascinat, „fiecare inimă care a bătut vreodată și-a dorit pacea, și au fost folosite multe metode pentru a o asigura". În 1912, Bryan a devenit secretarul de stat al președintelui Woodrow Wilson și și-a propus să negocieze tratate „de relaxare", prin care părțile semnatare se angajau să nu declare război, câteodată cel puțin un an, și, în schimb, să lase arbitrajul să se ocupe de dispute. În pofida criticilor aprinse ale lui Teddy Roosevelt, care credea că Bryan — „acel trombon uman" — era un prost, iar planurile sale futile, Bryan a semnat treizeci de tratate până în 1914. (Germania, în schimb, l-a refuzat).

Atât în Statele Unite, cât și în Marea Britanie, quakerii, puțini la număr, dar influenți, au jucat un rol important în propagarea acestei mișcări. În Franța, pacifiștii erau anticlericali. Potrivit estimărilor, în Franța, circa 300 000 de persoane erau implicate în diverse mișcări pentru pace înainte de 1914.[31] În toate cele trei țări, mișcarea pentru pace s-a dezvoltat ca urmare a puternicelor tradiții liberale și radicaliste de ostilitate față de război, dar și din motive sociale, pentru că era pe placul unei părți importante a opiniei

publice. Războiul era greșit, dar era și costisitor, și devia o mare parte a resurselor necesare corectării neajunsurilor sociale. Militarismul, cursa înarmărilor, o politică externă agresivă și imperialismul erau considerare răuri interconectate care trebuiau rezolvate dacă avea să se ajungă la o pace durabilă. În fiecare țară, o presă puternică și organizații devotate unor cauze sociale mai vaste, dar și politicieni de seamă, precum Bryan sau Keir Hardie, lider al Partidului Laburist britanic, au contribuit la diseminarea acestui mesaj. Ligue des Droits de l'Homme din Franța, cu cei 200 000 de membri ai săi, publica regulat moțiuni în favoarea păcii, iar la conferințele profesorilor se vorbea despre elaborarea unui program de învățământ care să nu fie naționalist și militarist.[32] În Marea Britanie, ziare și reviste radicaliste puternice precum *Manchester Guardian* sau *The Economist* susțineau dezarmarea sau comerțul lider, considerând că astfel lumea putea deveni un loc mai bun. În 1905, odată cu formarea noului guvern liberal, aripa sa radicalistă din ce în ce mai numeroasă, dar și Partidul Laburist în ascensiune au exercitat presiuni asupra noului cabinet de a depune mai multe eforturi pentru pace.[33]

Indivizi și grupări, precum cele ale bisericilor, și-au îndeplinit la rândul lor rolul în folosul păcii, încercând să reunească cetățenii unor națiuni posibil ostile. În 1905, englezii au pus bazele unui Comitet pentru Prietenie Anglo-Germană, condusă de doi pairi radicaliști. Delegațiile bisericii și un grup laburist condus de viitorul premier Ramsay MacDonald au vizitat Germania, iar George Cadbury, un quaker renumit pentru fabricile sale de ciocolată, a invitat un grup de oficiali municipali germani pentru a le prezenta orașul său model, Bournville.[34] Omniprezentul Harry Kessler a facilitat un schimb de scrisori deschise între artiștii germani și britanici, în care aceștia își exprimau reciproc admirația culturală, și a organizat o serie de banchete pentru promovarea prieteniei, care a culminat cu cel de la Hotel Savoy din 1906, unde Kessler însuși a vorbit alături de George Bernard Shaw și lordul Haldane, un politician liberal de seamă, în favoarea unor relații mai bune între Marea Britanie și Germania. (Kessler și-a făcut timp să admire și frumosul spate aproape gol și perlele lui Alice Keppel, amanta lui Eduard al VII-lea, prezentă la banchet printre nenumărații membri de seamă ai societății.)[35] În Franța, Romain Rolland a scris primul volum al romanului *Jean-Christophe*, al cărui personaj principal, un genial compozitor german care suferă pentru arta sa, găsește într-un final recunoaștere și pace la Paris. Rolland voia să-și arate prin acest roman pasiunea pentru muzică, dar și, după cum a spus Stefan Zweig, speranța de a promova cauza unității europene și de a determina guvernele europene să se oprească și să se gândească la pericolele aduse cu sine de acțiunile lor.[36]

În pofida amplificării sentimentelor pacifiste, exista adesea un dezacord profund și totodată înverșunat cu privire la modalitățile de a instaura pacea în lume. Așa cum astăzi unii sunt de părere că răspândirea democrației este cheia — pornind de la discutabila premisă că democrațiile nu se luptă între ele —, la fel și în anii de dinainte de 1914, existau cei care citau din idealurile Revoluției Franceze (mai ales gânditori francezi), potrivit cărora întemeierea republicilor și, în caz de necesitate, eliberarea minorităților naționale și acordarea dreptului de autoguvernare aveau să asigure pacea. Un militant italian pentru pace a spus în 1891: „Egalitatea se clădește prin libertate, iar evoluția treptată duce la o solidaritate a intereselor și fraternitate între popoare cu adevărat civilizate. Prin urmare, războiul între popoarele civilizate este o infracțiune."[37] Coborârea barierelor comerciale și luarea altor măsuri pentru încurajarea unei mai mari integrări în economia mondială erau considerate a fi la rândul lor modalități de promovare a păcii. Asemenea acțiuni se bucurau de un mare sprijin în Marea Britanie, lucru deloc surprinzător, căci aici comerțul liber adusese mari beneficii în secolul al XIX-lea. Același lucru este valabil și pentru Statele Unite. Sau, așa cum susțineau predecesorii militanților wikileaks de astăzi, scopul esențial trebuia să fie cel de a renunța la diplomație și tratate secrete. O mică minoritate, prezentă în primul rând în lumea vorbitoare de limbă engleză, era de acord cu Tolstoi, care susținea că violența trebuia întotdeauna întâmpinată cu nonviolență și rezistență pasivă; iar la capătul opus se aflau cei care considerau că războaiele trebuiau clasificate în conflicte drepte și nedrepte și că, în anumite împrejurări, precum apărarea împotriva tiranilor sau a atacurilor neîndreptățite, războiul era justificat.

O chestiune asupra căreia conveneau majoritatea adepților mișcării pentru pace înainte de 1914 și care era mai sustenabilă decât dezarmarea era arbitrajul disputelor internaționale. Arbitrajul, prin intermediul unor comisii independente, fusese folosit în secolul al XIX-lea și ocazional repurtase chiar și succese remarcabile, precum soluționarea acuzațiilor aduse de americani Marii Britanii în 1871, declanșate de activitățile navei Confederației, *Alabama*, construită într-un port britanic. În ciuda protestelor Uniunii, Marea Britanie a permis vasului să navigheze în ape de mare adâncime, unde a scufundat sau a capturat mai mult de șaizeci de vase ale Uniunii. Guvernul american victorios a cerut compensații Marii Britanii — a cerut inițial Canada — dar, în cele din urmă, s-a mulțumit să i se ceară scuze și să i se plătească în numerar circa 15 milioane de dolari. În fiecare an, Congresele Universale pentru Pace votau rezoluții prin care cereau guvernelor lumii să pună bazele unui sistem viabil de arbitraj. Pe de o parte, datorită acestei presiuni publice și pentru că și guvernele își doreau să evite războiul, în ultima parte a secolului,

țările au început să apeleze din ce în ce mai des la arbitraj. Peste jumătate din cele 300 de acorduri dintre 1794 și 1914 s-au soluționat după 1890. În plus, un număr din ce în ce mai mare de state semnau acorduri bilaterale de arbitraj. Optimiștii sperau ca, într-o bună zi, să poată avea un acord de arbitraj multilateral, o curte de justiție dură și un organism de drept internațional și, de ce nu, poate cea mai idealistă perspectivă, un guvern mondial.[38] Așa cum a afirmat un american: „Logica de neclintit în progresul uman modern ridică arbitrajul la un asemenea loc de cinste."[39]

Alți militanți preferau să se concentreze asupra dezarmării sau îngrădirii înarmării. Atunci, ca și acum, se poate spune că simpla existență a armelor, a armatei și, în paralel, a inevitabilei curse a înarmărilor creșteau probabilitatea războiului. Chiar și producătorii de arme erau o țintă frecventă a militanților pentru pace, considerându-se că aceștia alimentau cu bună știință tensiunile, chiar și conflictele, pentru a-și vinde bunurile. Așa că în 1898, când tânărul țar a trimis pe neașteptate o invitație deschisă puterilor lumii pentru a se întâlni și a discuta „gravele probleme" generate de creșterea fără precedent a armamentului, sugerându-le să conlucreze pentru a soluționa această problemă, militanții pentru pace, precum Suttner, au fost încântați. Într-adevăr, invitația, cu referințele ei la „motoarele îngrozitoare ale distrugerii" și ororile pe care le-ar fi putut aduce cu sine un război, ar fi putut fi scrisă de oricare dintre pacifiști. Se pare că acțiunea țarului ar fi fost alimentată de idealism, dar și de considerente politice, căci Rusia nu reușea să țină pasul cu cheltuielile celorlalte puteri europene pentru înarmare.[40] Într-o a doua scrisoare, Rusia sugera subiectele de dezbatere, printre care sistarea măririi armatelor fiecărei țări, interzicerea unor arme mai noi și letale și elaborarea de reglementări cu privire la modul de purtare al războiului.[41]

Guvernele celorlalte state europene au rămas indiferente sau, precum Germania, ostile ideii, dar au trebuit să facă față entuziasmului opiniei publice. În întreaga lume, au apărut petiții și scrisori prin care delegații erau îndemnați să lucreze în folosul păcii. În Germania, o campanie pentru aprobarea unei declarații de susținere a dezarmării a strâns peste un milion de semnături. Documentul, trimis la Haga, a devenit un exemplu al modului în care naționalismul avea să submineze încercările de dezarmare înainte de 1914. „Nu ne dorim ca Germania să se dezarmeze", se consemna în document, „atât timp cât lumea care ne înconjoară e plină de baionete. Nu vrem să ne slăbim poziția în lume sau să renunțăm la vreun avantaj de care ne putem bucura dintr-o competiție pașnică între națiuni."[42]

„O să continui cu această comedie de conferință, dar am să-mi țin pumnalul aproape în timp ce valsez", a spus kaiserul.[43] De această dată,

unchiul său din Marea Britanie a fost de acord cu el. „Este cel mai mare nonsens și cea mai mare prostie pe care am auzit-o vreodată", a spus Eduard.[44] Germania a participat la conferință cu intenția de a o distruge, dacă ar fi putut face asta fără să fie numai ea învinovățită. Delegația ei era prezidată de Georg zu Münster, ambasadorul german la Paris, căruia îi displăcea total simpla idee de organizare a conferinței. Printre delegații germani s-au numărat Karl von Stengel, un profesor de la München, care, cu puțin timp înainte de începerea procedurilor, a publicat un pamflet prin care condamna dezarmarea, arbitrajul și întreaga mișcare pentru pace.[45] Delegații au primit indicații de la Holstein, direct din Ministerul german de Externe: „Nu există țel mai înalt pentru stat decât protejare intereselor sale... în cazul marilor puteri, acestea nu vor fi neapărat echivalente cu menținerea păcii, ci mai degrabă cu agresarea inamicului și concurentului de o grupare unită, în mod adecvat, în jurul statelor mai puternice."[46]

În comparație cu celelalte puteri, Austro-Ungaria era lipsită de entuziasm. Instrucțiunile primite de delegați de la ministrul de externe, Gołuchowski, erau următoarele: „Relațiile prezente nu permit obținerea unor rezultate esențiale. Pe de altă parte însă, noi înșine nici nu ne dorim să obținem ceva, cel puțin în ceea ce privește chestiunile militare și politice."[47] Franța, stat în care mișcarea pacifistă luase amploare, tindea să susțină conferința, însă ministrul ei de Externe, Delcassé, era îngrijorat că delegații reuniți la Haga ar fi putut vota rezoluții care să oblige Franța să renunțe la speranțele de a recăpăta Alsacia și Lorena pe cale pașnică: „În ceea ce mă privește, chiar dacă sunt ministru de externe, sunt, mai înainte de toate, francez și nu pot să mă abțin să nu împărtășesc sentimentele francezilor."[48] Marea Britanie, care l-a trimis ca delegat și pe amiralul Jacky Fischer, era dispusă să discute arbitrajul, dar nu era interesată de dezarmare. Amiralitatea a spus guvernului că o sistare a programului de dezvoltare a marinei era „relativ impracticabilă" și că orice restricție impusă asupra armelor noi și îmbunătățite „ar fi favorizat interesele națiunilor primitive și ar fi fost împotriva celor mai civilizate". În ceea ce privește încercările de reglementare a comportamentului pe timp de război, „lorzii se opun ca țara să fie obligată de-o asemenea manieră, întrucât un asemenea aranjament ar conduce în mod sigur la incriminări reciproce". Ministerul de Război a fost la fel de abrupt: niciuna dintre măsurile propuse de ruși nu era de dorit.[49] Statele Unite au trimis o delegație condusă de Andrew White, ambasadorul său la Berlin, printre membrii căreia se număra și Alfred Magan, susținătorul puterii navale. Acesta „simpatiza foarte puțin, dacă nu chiar deloc cu principalele scopuri ale conferinței"[50], a scris White în jurnalul său. În principiu,

americanii susțineau pacea, dar nu doreau să se implice în discuțiile despre limitarea unor anumite arme, pe motiv că forțele americane, atât cele navale, cât și cele terestre, erau atât de mici, încât europenii trebuiau să-i lase în pace.[51] Pe parcursul conferinței, White a făcut o declarație edificatoare în acest sens. Atașatul militar britanic a transmis la Londra: „Amiralul francez mi-a spus, la sfârșitul discursului, că americanii distruseseră comerțul și flota spaniolă și că acum nu voiau ca cineva să încerce să le distrugă pe ale lor."[52]

Delegații din circa douăzeci și șase de țări, inclusiv din cele mai multe țări europene, dar și din Statele Unite, China și Japonia, s-au reunit la Haga, în mai 1899, alături de militanți pentru pace conduși de Suttner și Bloch. (Hotelul care a găzduit-o pe Suttner a arborat un steag alb în onoarea prezenței sale și a cauzei ei). Olandezii, care se temeau de un război între Franța și Germania din cauza poziției lor geografice, au organizat o recepție generoasă de inaugurare și aveau să se arate deosebit de ospitalieri și de darnici pe parcursul conferinței. „Probabil că de la facerea lumii încoace, niciodată nu s-a întrunit un organism atât de mare în spiritul unui scepticism mai lipsit de speranță față de orice rezultat util", scria White.[53] Familia regală olandeză a pus unul dintre palatele sale la dispoziția conferinței, care s-a reunit în marele salon de la intrare, decorat adecvat cu un tablou imens, în stil rubensian, înfățișând Pacea. Delegații speculau cu privire la motivele rușilor, mulți suspectând că Rusia nu dorea decât să câștige timp pentru a-și întări armata.[54] Un membru al delegației germane, ofițer militar, a lăsat o impresie regretabilă căci a ținut un discurs deosebit de belicos, în care s-a lăudat cu faptul că țara sa își putea permite cu ușurință cheltuieli pentru apărare și că, în plus, fiecare german considera serviciul militar „o datorie sacră și patriotică, de îndeplinirea căreia depind existența, prosperitatea și viitorul său."[55]

Președintele belgian al comisiei, după ce a făcut o analiză a armamentului, a comunicat pe bună dreptate guvernului său că nimeni nu era serios când venea vorba de dezarmare.[56] Cu toate acestea, în urma conferinței s-au semnat acorduri cu privire la chestiuni minore referitoare la armament: s-a hotărât instituirea unui moratoriu pentru producerea gazului asfixiant, interzicerea glonțului dum-dum care provoca răni îngrozitoare, precum și aruncarea de proiectile din baloane. De asemenea, s-a aprobat ceea ce avea să devină un prim set de acorduri internaționale cu privire la comportamentul pe timp de război, precum tratamentul uman al prizonierilor de război sau al civililor. Și, în final, un semnificativ pas înainte în arbitrajul internațional l-a constituit înființarea unei Convenții pentru Soluționarea Pașnică a Disputelor Internaționale, cu un număr de dispoziții referitoare inclusiv la comisiile de investigare în cazul disputelor între state. În 1905, Rusia și

Marea Britanie aveau să apeleze cu succes la o asemenea comisie, pentru a soluționa incidentul de la Dogger Bank, când flota rusească a deschis focul asupra navelor britanice de pescuit.

De asemenea, convenția a permis instituirea unei Curți Permanente de Arbitraj. (Câțiva ani mai târziu, filantropul american Andrew Carnegie a donat primele fonduri Palatului Păcii, construit în stil neogotic, de la Haga, care găzduiește această instituție și astăzi). Deși guvernul german, cu sprijin deplin din partea kaiserului, a intenționat inițial să se opună înființării Curții, a decis într-un final că Germania nu putea fi singura țară de această părere. „Ca nu care cumva să se facă țarul de râs în fața Europei", a spus kaiserul, „voi marșa la acest nonsens. Dar, în practică, voi continua să mă bazez doar pe Dumnezeu și să apelez numai la El și la sabia mea ascuțită. Și o să mă cac în toate deciziile lor!" Delegații germani au reușit să includă atât de multe excepții în documentul final, încât acesta ajunsese să arate ca „o plasă de pescuit cu multe găuri", după cum a spus Münster.[57] Deși avea să soluționeze zeci de cazuri înainte de Primul Război Mondial, Curtea depindea, ca și astăzi, de disponibilitatea guvernelor de a-i deferi diverse chestiuni. Guvernul german și-a exprimat public nemulțumirea față de „finalul fericit" al conferinței, iar delegatul său, Stengel, a ales să o denunțe răsunător.[58] Cu toate acestea, diplomația germană a fost din nou stângace când nu trebuia și a lăsat impresia unei puteri belicoase care nu era pregătită să coopereze cu ceilalți.

În 1904, Roosevelt a cerut organizarea unei a doua conferințe la Haga, însă din cauza izbucnirii Războiului Ruso-Japonez, aceasta a fost amânată pentru mai 1907. Până atunci, relațiile internaționale s-au agravat. Cursa navală anglo-germană era în plină desfășurare și se forma Tripla Înțelegere. Sir Henry Campbell-Bannerman, noul premier britanic liberal, a sugerat includerea pe agenda conferinței a subiectului limitării înarmării. Din moment ce susținea, de asemenea, că puterea maritimă britanică fusese întotdeauna o forță benefică păcii și progresului, poate că nu este de mirare că reacția continentală a fost una cinică și ostilă.

Sentimentul pacifist din ce în ce mai răspândit printre cetățeni îi îngrijora pe mulți dintre cei aflați în poziții de autoritate, oameni de stat sau din armată de exemplu, care erau de părere că războiul era un element necesar în relațiile internaționale și că pacifismul avea să le micșoreze capacitatea de a folosi forța. Iar conservatorii considerau că pacifismul era o provocare adusă vechii ordini. După cum i-a scris Alois von Aehrenthal, ministru de externe al Austro-Ungariei în perioada 1906–1912, unui prieten: „Monarhiile se opun mișcării internaționale pentru pace pentru că aceasta se opune ideii de eroism — un concept esențial ordinii monarhiste."[59]

În Rusia, unde guvernul își dorea mână liberă ca să-și reconstruiască forțele după devastatoarele pierderi suferite în timpul ultimului război, noul ministru de externe, Izvolski, a spus că „dezarmarea era o idee care aparținea strict evreilor, socialiștilor și femeilor isterice."[60] În momentul în care, cu puțin timp înainte de deschiderea conferinței, Bülow a declarat în fața Reichstag-ului că Germania nu avea nici cea mai mică intenție să discute despre limitările impuse înarmării, la Haga, a fost aplaudat și ovaționat.[61] Austro-Ungaria și-a urmat aliatul. Trebuie să se pună punct acestei chestiuni „printr-o declarație platonică", a spus Aehrenthal.[62] Francezii s-au trezit într-o poziție stânjenitoare, neștiind dacă să-și susțină vechiul aliat, Rusia, sau noul prieten, Marea Britanie, și, în sinea lor, sperau ca această chestiune să fie, cu decență, dată uitării. Statele Unite, care inițial susținuseră ideea limitării armamentului, dădeau acum înapoi; Roosevelt devenea din ce în ce mai îngrijorat de expansiunea maritimă a Japoniei în Pacific și lua în calcul construirea de cuirasate.[63]

De data aceasta, la Haga s-au reunit reprezentanți din patruzeci și patru de state împreună cu nenumărați militanți pentru pace, la fel ca la conferința anterioară, inclusiv Bertha von Suttner și Thomas Stead, jurnalistul englez radicalist, care organizase o Cruciadă Internațională pentru Pace, ca să exercite presiune asupra marilor puteri. (Acesta din urmă avea să-și schimbe radical părerea; în momentul morții sale, pe *Titanic*, în 1912, era deja un militant înverșunat al construirii de și mai multe cuirasate).[64] La această conferință, au participat și câteva țări din America Latină; acestea au organizat banchete „cu interese și atracții bizare", după cum a spus un diplomat rus. Olandezii au făcut din nou tot ce le-a stat în putință pentru a fi ospitalieri; au rivalizat însă cu belgienii, care au organizat un turnir medieval pentru delegați.[65]

Englezii și-au dat seama că dezarmarea era o cauză pierdută și au renunțat cu tact; într-o sesiune a conferinței, care a durat doar douăzeci și cinci de minute, delegatul englez cu rangul cel mai înalt a înaintat o rezoluție în care se consemna că „era de dorit ca guvernele să reia studiul aprofundat al acestei chestiuni."[66] A fost adoptată în unanimitate, iar cursa înarmărilor, care acum deja afecta forțele terestre, a continuat. Chiar dacă germanii au fost mai diplomați decât la prima conferință de la Haga, tot au reușit să saboteze încercarea de a adopta un tratat pentru arbitraj internațional. Delegatul lor de rang înalt, Adolf Marschall von Bieberstein, ambasador în Imperiul Otoman, a ținut un discurs în care a lăudat arbitrajul, subliniind în același timp că nu sosise încă momentul potrivit pentru a-l introduce. Mai târziu, a declarat că nici el nu știa dacă era pro sau contra arbitrajului. Un delegat

belgian și-a dorit să poată muri la fel de repede și liniștit precum fusese ucisă această idee de Marschall.“ Eyre Crowe, un oponent de seamă al Germaniei din Ministerul de Externe, sosit la Haga ca delegat din partea Marii Britanii, i-a scris unui coleg de-al său de la Londra: „Atitudinea predominantă a fost în mod cert una de teamă față de Germania. Aceasta s-a comportat ca de obicei, fiind ba lingușitoare, ba intimidantă, și uneltind în permanență în mod activ.“[68] Exact ca la conferința anterioară, au existat îmbunătățiri minore cu privire la regulile războiului, dar impresia generală a cetățenilor a fost că reuniunea eșuase. „O minunată conferință de pace!“, a exclamat Suttner. „Nu auzi vorbindu-se decât despre răniți, bolnavi și beligeranți.“[69] O a treia Conferință la Haga a fost stabilită pentru 1915, iar până în vara lui 1914, mai multe state înființaseră grupuri menite să pregătească lucrările reuniunii.

Dacă guvernele nu s-au străduit să militeze pentru pace în anii de dinainte de 1914, mișcarea pentru pace mai avea o mare speranță — a Doua Internațională, organizație fondată în 1889, care reunea muncitorii din întreaga lume și partidele lor socialiste. (Prima Internațională înființată de însuși Marx în 1864 se destrămase cu zece ani în urmă, din cauza diferențelor doctrinare.) A Doua Internațională era o adevărată organizație mondială, reunind partide din întreaga Europă, dar și din Argentina, India și Statele Unite, și nu putea decât să crească odată cu răspândirea industrializării. Membrii ei erau uniți de înverșunarea față de dușmanul comun, capitalismul, și de o ideologie puternic influențată de Karl Marx, al cărui vechi colaborator, Friedrich Engels, fusese prezent la primul ei congres și a cărui fiică și doi gineri erau în continuare puternic implicați în evoluția ei. Mai important era că a Doua Internațională avea numeroși adepți; în ajunul Primului Război Mondial, avea afiliate douăzeci și cinci de partide diferite, inclusiv Partidul Laburist Englez, cu patruzeci și doi de membri în parlamentul local, și Partidul Socialist Francez, carea avea 103 locuri în parlament și deținea o cincime din voturile francezilor. Cel mai important partid era SPD-ul german, cu peste un milion de membri, deținând un sfert din voturile germanilor și, după alegerile din 1912, 110 locuri în parlament, fiind cel mai mare partid reprezentat în Reichstag. Dacă muncitorii din toată lumea se puteau uni — iar ei nu țineau cont de națiune, după cum spusese Marx, ci doar de interesele clasei din care făceau parte —, aveau puterea de a se opune războiului. Capitalismul îi exploata pe muncitori, dar avea nevoie de ei pentru a menține fabricile deschise, căile ferate și porturile funcționale — dar și pentru a-i chema la luptă în caz de mobilizare. „Puterea ta militară? Excelență!“, l-a apostrofat un activist socialist francez pe kaiser. „Nu vezi că patru milioane de muncitori germani s-au pișat pe ea!“[70] (Unul dintre motivele

pentru care Ministerul german de război s-a opus o perioadă atât de îndelungată extinderii armatei era teama că recruții din clasele muncitoare nu aveau să lupte cu loialitate.) Iar când socialismul avea în cele din urmă să triumfe, războiul urma să fie de domeniul trecutului. După cum i-a spus disprețuitor Karl Liebknecht, una dintre personalitățile de seamă ale stângii Partidului Social Democrat German, lui Sutnner: „*Noi* vom reuși să obținem ceea ce încercați voi, și anume pace pe pământ, adică democrație socială, care de fapt este o mare ligă internațională a păcii."[71]

Lui Suttner nu îi păsa prea mult de socialiști. După părerea ei, muncitorii aveau nevoie de patronajul elitelor dacă voiau să devină un element util al societății. „În primul rând, trebuie să renunțe la caracterul brutal", spunea ea.[72] În general, relațiile dintre mișcarea pentru pace, ce reunea în special membri din clasa de mijloc, și socialiști au fost dificile în deceniile de dinainte de 1914. Păturile superioare și mijlocii se temeau de retorica revoluționară, iar socialiștii aveau tendința de a considera liberalismul un capitalism cu chip blând, care le ascundea muncitorilor caracterul său adevărat. Când venea vorba de pace, socialiștii nu aveau răbdare să discute despre problemele dragi liberalilor care se opuneau războiului, precum arbitrajul sau dezarmarea; mai importantă era răsturnarea capitalismului, considerat cauza războiului. În 1887, Engels a descris un viitor sumbru, în care, în Europa, avea să izbucnească un mare război ce va aduce cu sine foamete, moarte, boli și colapsul economiilor, societăților și, în final, al statelor. „Zeci de coroane se vor rostogoli în șanțuri și nimeni nu va fi acolo ca să le ridice." Finalul războiului era imposibil de prevăzut. „Doar *un* rezultat este absolut sigur: epuizarea generală și punerea pietrei de temelie a premiselor victoriei finale a clasei muncitoare."[73]

Cu toate acestea, își doreau oare socialiștii europeni să plătească un asemenea preț pentru victoria lor? Nu ar fi fost mai bine să militeze împotriva războiului și să se folosească de mijloace pașnice, pentru a dobândi puterea? Extinderea dreptului de vot și îmbunătățirea condițiilor de lucru pentru clasele muncitoare, în special în Europa Occidentală, păreau să promită realizarea acestui ideal pe alte căi, mai degrabă prin folosirea sufragiului, a legii și cooperării cu celelalte partide politice cu interese comune decât printr-o revoluție sângeroasă. Încercarea de a revizui ortodoxia marxistă, potrivit căreia schimbarea nu putea avea loc decât prin ciocniri violente între clasele sociale, a provocat dezbateri supărătoare, care au dezbinat partidele socialiste europene, în special partidul german social-democrat, lucru care avea să zdruncine din temelii și Internaționala a Doua. După nenumărate discuții în care ambele părți au scotocit prin lucrările marilor părinți ai socialismului,

Marx și Engels, în căutare de susținere, socialiștii germani au votat pentru menținerea ortodoxiei revoluționare. Ironia era că, de fapt, aceștia alegeau reforma, și chiar una de amploare. Sindicatele, care numărau din ce în ce mai mulți membri, erau gata să colaboreze cu sectorul de afaceri pentru a primi beneficii în folosul membrilor lor; iar la nivel local, membrii socialiști din consiliile municipale, spre exemplu, au colaborat cu partidele clasei de mijloc. Însă la nivel național, socialiștii nu renunțau la vechea atitudine ostilă, votând împotriva guvernului cu orice prilej, iar deputații lor au rămas în mod ostentativ pe scaune în momentul în care întreg Reichstag-ul s-a ridicat pentru a-l ovaționa pe kaiser.[74]

Conducerea socialistă germană se temea, pe bună dreptate, că mulți membri ai guvernului și-ar fi dorit să se folosească de orice pretext pentru a readuce în vigoare vechile legi antisocialiste ale lui Bismarck. Kaiserul nu a contribuit la soluționarea problemelor când le-a adus din nou aminte public soldaților lui că ar fi putut ajunge în momentul în care ar fi fost nevoiți să-și împuște propriii colegi. Alegerile din 1907, care au avut loc pe fundalul propagării sentimentelor naționaliste ca urmare a înăbușirii brutale de către Germania a unei revolte în colonia sa din Africa de Sud-Vest, i-au șocat pe socialiști. Au fost acuzați de dreapta naționalistă de lipsă de patriotism și au pierdut optzeci și trei de locuri în Reichstag. Acest lucru a întărit, la rândul său, aripa moderată a partidului: un nou deputat al SPD, Gustav Noske, a promis în primul său discurs ținut în Reichstag că va riposta la agresiuni externe „la fel de implacabil ca orice membru al burgheziei".[75] Conducerea partidului a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a-și menține propria aripă de stânga sub control, opunându-se tuturor apelurilor la greve generale sau activități revoluționare.[76] Dacă guvernul german ar fi fost mai înțelept și ar fi înțeles nenumăratele semne că SPD-ul nu mai era o amenințare gravă la adresa ordinii existente, atunci poate că socialismul ar fi devenit un curent principal al politicii vremii. În schimb, guvernul a continuat să-i amenințe pe socialiști, considerându-i suspicioși și îndoindu-se de loialitatea lor. Prin urmare, conducerea socialistă, nu avea motive întemeiate să abandoneze recunoașterea formală a ortodoxiei marxiste, indiferent de acțiunile reale ale membrilor lor.

Principalul vinovat pentru acest amestect de conformitate ideologică și timiditate era un bărbat mărunt și slab, August Bebel, organizatorul-șef al SPD, principalul său purtător de cuvânt în fața parlamentului și responsabilul cu menținerea aderenței la marxism. Părinții săi erau membri ai clasei muncitoare, tatăl un ofițer în rezervă, în vechea armată prusacă, iar mama menajeră. Până la împlinirea vârstei de treisprezece ani, a rămas orfan, iar rudele

sale l-au dat în ucenicie la o tâmplărie. În anii 1860, s-a convertit la marxism și și-a dedicat restul vieții politicii. S-a opus atât războiului german de unificare împotriva Austriei din 1866, cât și războaielor împotriva Franței din 1870 și, mai apoi, a fost condamnat în consecință pentru trădare. Deși s-a folosit de timpul petrecut în închisoare pentru a citi și a scrie o broșură despre drepturile femeilor, i-a plăcut întotdeauna mai mult să organizeze — lucru la care chiar se pricepea — decât să țină discursuri. A contribuit la înființarea Partidului Social Democrat în 1875 și l-a transformat într-o organizație mare și disciplinată.

Bebel a făcut parte din delegația germană de la congresul de înființare a celei de-a Doua Internaționale și, pe parcursul anilor, SPD a devenit cel mai important membru al acesteia, grație dimensiunilor și disciplinei sale. Recomandarea Germaniei pentru membrii constituenți al Internaționalei era simplă și rigidă: trebuiau să țină întotdeauna cont de lupta de clasă, nu trebuiau să recurgă la compromisuri, înțelegeri cu partidele burgheze, să ia parte la guvernare alături de partidele burgheze sau să sprijine cauze de acest gen. La Congresul din 1904, de la Amsterdam, Bebel l-a condamnat pe liderul socialist francez Jean Jaurès pentru că susținuse republica franceză în timpul afacerii Dreyfus: „Monarhia sau republica — ambele sunt regimuri de clasă, ambele sunt o formă de menținere a conducerii burgheze, ambele sunt menite să protejeze ordinea capitalistă a societății." Germanii și aliații lor, printre care socialiștii francezi mai doctrinari, au votat o rezoluție ce condamna orice încercare de îndepărtare de la conceptul luptei de clasă „de asemenea manieră, încât, în loc să cucerim puterea politică prin înfrângerea dușmanilor noștri, instaurăm o politică prin care ne împăcăm cu ordinea actuală". Jaurès, care credea cu pasiune în solidaritatea socialistă, a acceptat rezoluția. Dacă alții ar fi fost disperați sau ar fi purtat ranchiună, el și-a impus să depună eforturi pentru a reuni diferitele fațiuni ale mișcării socialiste franceze și internaționale.[77]

Jaurès era genul de persoană pentru care cauza era mai importantă decât el însuși și care nu purta pică. În viața sa privată, prietenia nu ținea cont de barierele ideologice, iar în politică, era întotdeauna gata să apeleze la oponenții săi. „Simpatia sa umană era atât de universală", spunea Romain Rolland, „încât nu putea fi nici nihilist, nici fanatic. Orice gest de intoleranță îi repugna."[78] Printre liderii socialiști de dinainte de 1914, Jaurès se remarcă prin inteligență, felul în care înțelegea perfect realitățile politice și înclinația sa pentru compromisuri și optimism. Având o încredere de nezdruncinat în rațiune și bunătatea fundamentală a naturii umane, a crezut până în ziua morții că scopul politicii era să construiască o lume mai bună. Deși îi studiase cu minuțiozitate pe Marx și pe restul marilor socialiști, ideologia sa nu a fost

niciodată doctrinară. Spre deosebire de Marx, nu considera că istoria era, în mod inevitabil, o luptă între clase; Jaurès credea că avea să rămână întotdeauna loc pentru inițiativă și idealism, că avea să se găsească întotdeauna o altă cale, mai pașnică, spre viitor. Își dorea o lume bazată pe libertate și dreptate pentru toată lumea, o lume care aducea fericire. Un scop al socialismului, a spus el la un moment dat, ar trebui să fie acela de a le permite oamenilor de rând „să savureze toate bucuriile vieții, care acum le sunt rezervate doar celor privilegiați".[79]

Robust, cu umeri lați și un chip deschis și prietenos, cu ochi albaștri, adânci, Jaurès și-a croit drum în viață cu o energie incomensurabilă. Era atât un politician desăvârșit, cât și un intelectual atent, care ar fi putut ajunge un mare cărturar clasic. Era un tip inteligent, chiar genial, dar acest lucru nu îl făcea arogant sau rău. S-a căsătorit cu o femeie anostă, care nu îi împărtășea convingerile, dar căreia el i-a rămas loial. Deși își pierduse credința în Dumnezeu din tinerețe, nu a spus nimic în momentul în care ea a decis să-și crească copiii în spirit religios. Îi plăceau mâncarea bună și vinul, dar uita adesea să mănânce când era angajat în conversații de calitate, cealaltă mare pasiune a sa. Nu îl interesau averea sau rangul social. Apartamentul său de la Paris era confortabil, dar ponosit, iar biroul lui era construit din câteva scânduri așezate pe un suport. Purta haine care păreau să fi fost aruncate pe el cu furca, povestea Ramsay MacDonald, care îl văzuse la un congres socialist în 1907. Cu o pălărie de paie turtită pe cap, Jaurès se plimba nestingherit, povestea MacDonald, „ca un tânăr proaspăt intrat într-o lume nouă sau ca un actor ambulant care își luase soarta în mâini, o înfrânsese și descoperise cum să-și umple timpul cu o fericită lipsă de griji."[80]

Jaurès s-a născut în 1859, la Tarn, în sudul Franței, într-o familie din clasa de mijloc, dar aflase pe pielea lui ce însemna sărăcia, căci tatăl său trecuse fără succes de la o îndeletnicire la alta. Mama sa, care părea să fi fost cea puternică în familie, reușise să-l trimită la un internat local, unde a câștigat cele mai multe distincții dintre toți elevii. Datorită talentului și nenumăratelor lui realizări, a plecat la Paris pentru a-și continua studiile, ajungând în final la École Normale Supérieure care, la acea vreme, la fel ca și acum, era o instituție de prestigiu unde studiau elitele franceze. Chiar și la o vârstă relativ fragedă, Jaurès a afișat un mare interes pentru chestiunile sociale, așa că nu este de mirare că a ales să intre în politică. A fost ales în parlament pentru prima dată în 1885, iar în 1889, după ce nu a mai fost reales, și-a petrecut patru ani predând la Toulouse și lucrând în consiliul municipal, o experiență practică ce avea să-l facă să aprecieze importanța pâinii de zi cu zi pentru votanți. A fost membru al parlamentului francez timp de treizeci și cinci de

ani, și președintele Partidului Socialist Francez un deceniu. Era un mare orator. Ștergându-și fruntea de sudoare din cauza efortului, vorbea cu mare convingere, cu elocvență și cu patos, în parlament, la congresele socialiste sau în orașele și satele franceze, pe când traversa țara în lung și în lat. Își făcea timp să scrie mult și a fost editorul ziarului socialist *L'Humanité* începând cu 1904, unde a publicat peste 2 000 de articole în următorii zece ani.

După înfrângerea repurtată în 1904 la congresul celei de-a Doua Internaționale, Jaurès a devenit din ce în ce mai preocupat de deteriorarea situației internaționale și s-a dedicat cauzei păcii. Sprijinea de mult timp arbitrajul și dezarmarea, însă acum a început să studieze războiul în sine. Jaurès a elaborat un studiu de amploare, citind cărți de teorie militară și istoria războiului, și lucrând îndeaproape cu un tânăr căpitan francez de armată, Henry Gérard. Într-o noapte, pe când cei doi bărbați discutau într-o cafenea din Paris, Jaurès i-a descris lui Gérard cum ar fi arătat războiul viitorului: „salvele de tun și bombele; națiuni întregi decimate; milioane de soldați zăcând în mocirlă și sânge; milioane de cadavre..." Câțiva ani mai târziu, într-o bătălie de pe frontul de est, un prieten l-a întrebat pe Gérard de ce se uita în zare. „Mi se pare că toate acestea îmi sunt cunoscute", a răspuns Gérard. „Jaurès a prevăzut acest infern, această anihilare totală."[81] În Franța, Jaurès a propus transformarea armatei franceze dintr-o forță profesionistă ce se concentra asupra ofensivei într-o miliție a cetățenilor, asemenea celei elvețiene, unde serviciul militar dura șase luni, după care soldații se reîntorceau la cazarme pentru scurte perioade de instrucție. Această nouă armată era folosită doar pentru apărarea țării. Așa reușise Revoluția Franceză să înfrângă armatele trimise de dușmanii ei să o înăbușe — prin înarmarea națiunii, susținea Jaurès. Nu este de mirare că ideile sale au fost respinse de instituțiile politice și armate, deși, privind în retrospectivă, accentul pe care el îl punea asupra defensivei era de maximă importanță.[82]

Nici apelurile sale către a Doua Internațională nu au avut succes, cu toate că, începând cu 1904, chestiuni precum felul în care trebuie să acționeze pentru a preveni războiul sau în cazul declanșării unui război generalizat s-au aflat pe agenda ei la fiecare dintre congrese. Din păcate, devenise clar încă de la început că existau puncte de vedere profund diferite și posibil dăunătoare. Jaures și acoliții săi, precum membrul parlamentar laburist britanic Keir Hardie, erau de părere că socialiștii trebuiau să folosească toate armele posibile împotriva războiului, fie ele tulburări parlamentare, demonstrații în masă sau, în caz de necesitate, revolte. Socialiștii germani însă, în pofida discursului lor revoluționar, afișau aceeași precauție în acțiunile practice, precum în cele interne. O chestiune-cheie asupra căreia nu cădeau de acord era înțelegerea cu privire la pașii concreți ce trebuiau făcuți în cazul în care

ar fi izbucnit războiul. Germanii nu erau pregătiți să se angajeze să u să oblige în prealabil a Doua Internațională la măsuri precum greva gen erală, deși majoritatea socialiștilor (și chiar și liderii politici și militari ai Europei) credeau că acest lucru ar fi adus națiunile în imposibilitatea de a declanșa război. În ceea ce-l privește pe Jaurès, acesta nu era pregătit să dez zbine mișcarea socialistă insistând asupra acestei teorii. Diferențele erau mas ascate prin rezoluții aparent interesante care condamnau războiul, subliniau h hotărârea claselor muncitoare ale lumii de a-l preveni și erau în mod deliber at vagi cu privire la modalitatea în care se vor pune în practică. După cum se scria și în rezoluția congresului de la Stuttgart, din 1907: „Internaționala nu este capabilă să expună în scris forma exactă a acțiunii ce trebuie întreprinsă să de clasa muncitoare împotriva militarismului, la momentul și la timpul potrivite, deoarece aceasta diferă, bineînțeles, în funcție de statul de proven ență."[83] Șapte ani mai târziu, Internaționala avea să se confrunte cu cea mai mare provocare din istoria ei.

În anii de dinainte de Primul Război Mondial, a Doua Intern țională a continuat să creadă că putea lucra eficient în folosul păcii. În pofida retoricii ei, începea să renunțe la vechea tendință de a vedea capitalismul do ar în alb și negru, ca principal inamic. Odată cu răspândirea investițiilor și a comerțului, capitalismul ajungea să unească mai puternic lumea și, bine înțeles, acest lucru reducea șansele de război. Chiar și bătrânul radicalist Bebel scria în 1911: „Recunosc în mod deschis că, probabil, cel mai bun garant al păcii mondiale este exportul internațional de capital." Iar după ce puterile au reușit să gestioneze cu succes crizele din Balcani din 1912 și 1913, u n lucru era limpede: capitalismul era de partea păcii. La congresul de la Bas sel, din 1912, Internaționala a Doua a mers atât de departe, încât a afirmat că avea să colaboreze cu pacifiștii din clasa de mijloc.[84]

De altfel, existau din ce în ce mai multe dovezi încurajatoare că ar fi existat o solidaritate socialistă în fața tensiunilor internaționale. În ia nuarie 1910, partidele socialiste din diverse state balcanice s-au reunit la B elgrad pentru a găsi un numitor comun. „Trebuie să rupem frontierele", se scria în manifestul reuniunii, „care separă aceste popoare ale căror culturi sunt t identice, aceste țări ale căror destine economice și politice sunt strâns interc conectate, trebuie să zdrobim jugul dominației străine care înrobește națiu nile și le privează de dreptul de a-și determina propria soartă."[85] În primăva ra lui 1911, când relațiile dintre Austro-Ungaria și Italia erau deosebit de e tensionate, socialiștii din ambele state au demarat campanii împotriva n năririi cheltuielilor militare și războiului.[86] Momentul în care au existat cel le mai mari speranțe a fost loc în toamna lui 1912, când a izbucnit Primul R Război

Balcanic. Atunci, socialiști din întreaga Europă, 200 000 la Berlin și alți 100 000 în afara Parisului, au organizat demonstrații ample pentru pace, iar a Doua Internațională a ținut un mare congres în același scop. Peste 500 de delegați din douăzeci și trei de partide socialiste diferite (numai sârbii au refuzat să vină) s-au întânit în orașul elvețian Basel. Copii îmbrăcați în alb i-au condus pe străzi spre o catedrală gotică de gresie roșie. Personalități de seamă ale mișcării socialiste au pășit în amvon și au condamnat războiul, războiul în general, și au vorbit despre puterea claselor muncitoare. Jaurès, care a vorbit ultimul, a ținut unul dintre cele mai mărețe discursuri ale sale. „Vom părăsi această sală devotați cauzei salvării păcii și civilizației". Congregația, căci asta pare să fi fost, a intonat un ultim imn, iar la orgă a fost interpretat Bach. „Sunt încă ametită de tot ce am văzut", scria extaziata revoluționara rusoaică Alexandra Kollontai unui prieten.[87] Trei luni mai târziu, cele mai mari două partide ale Internaționalei a Doua, cel francez și cel german, au elaborat un manifest comun prin care condamnau cursa înarmărilor și promiteau să colaboreze pentru pace.[88] În acea vară însă, în timp ce socialiștii francezi se opuneau unei propuneri de dezvoltare numerică a armatei franceze, social-democrații germani din Reichstag votau creșterea bugetului alocat armatei germane.

Principala slăbiciune a celei de-a Doua Internaționale nu era însă simpla lipsă de unitate strategică și tactică, ci naționalismul însuși. Acest lucru era la rândul lui mascat de limbaj; la fiecare congres anterior anului 1914, oratorii din toate țările au împărtășit sentimentele nobile ale fraternității internaționale dintre clasele muncitoare, și, fără îndoială, majoritatea chiar credea în acestea. Însă devreme, chiar în 1891, un delegat olandez, prezent la cel de-al doilea congres al Internaționalei, a rostit cuvintele stânjenitoare, dar profetice: „Sentimentele internaționale nuntrite de socialism nu sunt împărtășite de frații noștri germani."[89] Nu se putea spune același lucru despre celelalte partide socialiste sau despre sindicate. S-a dovedit că naționalismul nu era ceva încropit și impus de către clasele conducătoare asupra restului societății; avea rădăcini puternice în diferitele societăți europene. Era evident în cântecele naționaliste ale muncitorilor francezi sau în mândria cu care muncitorii germani își făceau serviciul militar.[90] Poate că este mai ușor să înțelegem în retrospectivă impactul pe care naționalismul l-a avut asupra celei de-a Doua Internaționale: spre exemplu, neputința de a se hotărî asupra modului de sărbătorire a Zilei de 1 Mai, polemicile din 1905–1906 dintre liderii sindicatelor germane și franceze din timpul primei crize marocane sau criticile pe care și le aduceau reciproc partidele socialiste germane și franceze cu privire la modul lor de acțiune.[91] Tentativa pe care au avut-o în 1910 socialiștii din Balcani de a construi un front

ar fi izbucnit războiul. Germanii nu erau pregătiți să se angajeze sau să oblige în prealabil a Doua Internațională la măsuri precum greva generală, deși majoritatea socialiștilor (și chiar și liderii politici și militari ai Europei) credeau că acest lucru ar fi adus națiunile în imposibilitatea de a declanșa război. În ceea ce-l privește pe Jaurès, acesta nu era pregătit să dezbine mișcarea socialistă insistând asupra acestei teorii. Diferențele erau mascate prin rezoluții aparent interesante care condamnau războiul, subliniau hotărârea claselor muncitoare ale lumii de a-l preveni și erau în mod deliberat vagi cu privire la modalitatea în care se vor pune în practică. După cum se scria și în rezoluția congresului de la Stuttgart, din 1907: „Internaționala nu este capabilă să expună în scris forma exactă a acțiunii ce trebuie întreprinsă de clasa muncitoare împotriva militarismului, la momentul și la timpul potrivite, deoarece aceasta diferă, bineînțeles, în funcție de statul de proveniență."[83] Șapte ani mai târziu, Internaționala avea să se confrunte cu cea mai mare provocare din istoria ei.

În anii de dinainte de Primul Război Mondial, a Doua Internațională a continuat să creadă că putea lucra eficient în folosul păcii. În pofida retoricii ei, începea să renunțe la vechea tendință de a vedea capitalismul doar în alb și negru, ca principal inamic. Odată cu răspândirea investițiilor și a comerțului, capitalismul ajungea să unească mai puternic lumea și, bineînțeles, acest lucru reducea șansele de război. Chiar și bătrânul radicalist Bebel scria în 1911: „Recunosc în mod deschis că, probabil, cel mai bun garant al păcii mondiale este exportul internațional de capital." Iar după ce puterile au reușit să gestioneze cu succes crizele din Balcani din 1912 și 1913, un lucru era limpede: capitalismul era de partea păcii. La congresul de la Basel, din 1912, Internaționala a Doua a mers atât de departe, încât a afirmat că avea să colaboreze cu pacifiștii din clasa de mijloc.[84]

De altfel, existau din ce în ce mai multe dovezi încurajatoare că ar fi existat o solidaritate socialistă în fața tensiunilor internaționale. În ianuarie 1910, partidele socialiste din diverse state balcanice s-au reunit la Belgrad pentru a găsi un numitor comun. „Trebuie să rupem frontierele", se scria în manifestul reuniunii, „care separă aceste popoare ale căror culturi sunt identice, aceste țări ale căror destine economice și politice sunt strâns interconectate, trebuie să zdrobim jugul dominației străine care înrobește națiunile și le privează de dreptul de a-și determina propria soartă."[85] În primăvara lui 1911, când relațiile dintre Austro-Ungaria și Italia erau deosebit de tensionate, socialiștii din ambele state au demarat campanii împotriva măririi cheltuielilor militare și războiului.[86] Momentul în care au existat cele mai mari speranțe a fost toamna lui 1912, când a izbucnit Primul Război

Balcanic. Atunci, socialiști din întreaga Europă, 200 000 la Berlin și alți 100 000 în afara Parisului, au organizat demonstrații ample pentru pace, iar a Doua Internațională a ținut un mare congres în același scop. Peste 500 de delegați din douăzeci și trei de partide socialiste diferite (numai sârbii au refuzat să vină) s-au întânit în orașul elvețian Basel. Copii îmbrăcați în alb i-au condus pe străzi spre o catedrală gotică de gresie roșie. Personalități de seamă ale mișcării socialiste au pășit în amvon și au condamnat războiul, războiul în general, și au vorbit despre puterea claselor muncitoare. Jaurès, care a vorbit ultimul, a ținut unul dintre cele mai măreațe discursuri ale sale. „Vom părăsi această sală devotați cauzei salvării păcii și civilizației". Congregația, căci asta pare să fi fost, a intonat un ultim imn, iar la orgă a fost interpretat Bach. „Sunt încă amețită de tot ce am văzut", scria extaziată revoluționara rusoaică Alexandra Kollontai unui prieten.[87] Trei luni mai târziu, cele mai mari două partide ale Internaționalei a Doua, cel francez și cel german, au elaborat un manifest comun prin care condamnau cursa înarmărilor și promiteau să colaboreze pentru pace.[88] În acea vară însă, în timp ce socialiștii francezi se opuneau unei propuneri de dezvoltare numerică a armatei franceze, social-democrații germani din Reichstag votau creșterea bugetului alocat armatei germane.

Principala slăbiciune a celei de-a Doua Internaționale nu era însă simpla lipsă de unitate strategică și tactică, ci naționalismul însuși. Acest lucru era la rândul lui mascat de limbaj; la fiecare congres anterior anului 1914, oratorii din toate țările au împărtășit sentimentele nobile ale fraternității internaționale dintre clasele muncitoare, și, fără îndoială, majoritatea chiar credea în acestea. Însă devreme, chiar în 1891, un delegat olandez, prezent la cel de-al doilea congres al Internaționalei, a rostit cuvintele stânjenitoare, dar profetice: „Sentimentele internaționale nuntrite de socialism nu sunt împărtășite de frații noștri germani."[89] Nu se putea spune același lucru despre celelalte partide socialiste sau despre sindicate. S-a dovedit că naționalismul nu era ceva încropit și impus de către clasele conducătoare asupra restului societății; avea rădăcini puternice în diferitele societăți europene. Era evident în cântecele naționaliste ale muncitorilor francezi sau în mândria cu care muncitorii germani își făceau serviciul militar.[90] Poate că este mai ușor să înțelegem în retrospectivă impactul pe care naționalismul l-a avut asupra celei de-a Doua Internaționale: spre exemplu, neputința de a se hotărî asupra modului de sărbătorire a Zilei de 1 Mai, polemicile din 1905–1906 dintre liderii sindicatelor germane și franceze din timpul primei crize marocane sau criticile pe care și le aduceau reciproc partidele socialiste germane și franceze cu privire la modul lor de acțiune.[91] Tentativa pe care au avut-o în 1910 socialiștii din Balcani de a construi un front

comun s-a năruit în anul următor, în momentul în care socialiștii bulgari — deja ocupați să se lupte — s-au întors împotriva sârbilor.[92]

În 1908, Partidul Socialist Austriac și-a criticat propriul guvern pentru anexarea Bosniei-Herțegovina, dar a arătat foarte puțină simpatie pentru resentimentul afișat de sârbi față de această mișcare. Într-adevăr, socialiștii austrieci aveau tendința de a considera că țara lor avea misiunea de a civiliza Balcanii.[93] Și nu erau singurii. Deși teoria socialistă condamna imperialismul, în anii de dinainte de 1914, socialiștii europeni aveau tendința de a apăra posesiunile țărilor lor în colonii, pe motiv că civilizația superioară aducea beneficii celei inferioare. Unii socialiști germani au mers și mai departe, susținând că Germania avea nevoie de și mai multe colonii pentru că acestea aduceau beneficii economice claselor muncitoare ale țării.[94] În 1911, când Italia a declanșat un război imperialist deschis cu Imperiul Otoman pentru a ocupa teritorii în Africa de Nord, aripa de dreapta a Partidului Socialist Italian a votat cu guvernul. Deși, mai târziu, partidul i-a exclus pe acești deputați, secretariatul acestuia a afirmat că detesta presiunile făcute de cea de-a Doua Internațională: „Trebuie să înceteze toate criticile și toate cererile pentru acțiuni mai energice — indiferent de unde provin ele —, trebuie să fie descrise, în mod corect, ca fiind exagerate și iraționale."[95]

În anul următor, belgianul Camille Huysmans, aflat la conducerea biroului celei de-a Doua Internaționale, a trebuit să abandoneze temporar ideea de a organiza următorul congres la Viena, din cauza tensiunilor existente între socialiștii de diferite naționalități. „Situația din Austria și Boemia este *efectiv deplorabilă*. Tovarășii noștri de aici se devorează unii pe ceilalți. Discordia a atins apogeul. Sentimentele sunt încordate și, dacă ne reunim la Viena, o să avem un congres al vrajbei și o să lăsăm lumii cea mai proastă impresie posibilă. Nu numai austriecii și cehii se află în această situație; același lucru e valabil și pentru Polonia, Ucraina, Rusia și Bulgaria"[96], a scris el. Relația dintre socialiștii germani și francezi a fost piatra de temelie a celei de-a Doua Internaționale (așa cum relația dintre cele două state constituie astăzi piatra de temelie a Uniunii Europene), ambele părți subliniind în repetate rânduri importanța acestui lucru. Cu toate acestea, în 1912, Charles Andler, profesor de germană la Sorbona, cunoscut pentru simpatiile sale atât față de socialism, cât și față de Germania, a prezentat publicului larg un adevăr supărător. Muncitorii germani, a scris el într-o serie de articole, erau mai degrabă germani decât internaționaliști și, în caz de război, indiferent de motiv, ar fi susținut Germania.[97]

Mișcarea pentru pace a clasei de mijloc nu s-a dovedit mai imună la naționalism decât a Doua Internațională. Pacifiștii italieni au fost profund

dezamăgiți în momentul în care colegii lor austrieci au refuzat să demonstreze pentru drepturile minorităților (printre care se numărau, desigur, și italienii din Austro-Ungaria).[98] Alsacia și Lorena constituiau de multă vreme un motiv de vrajbă între pacifiștii germani și francezi, primii susținând că locuitorii provinciilor erau fericiți și prosperi sub conducere germană, în timp ce francezii aduceau argumente care să susțină faptul că erau oprimați, ca de exemplu numeroșii vorbitori de franceză care emigrau.[99] Niciuna dintre părți nu avea încredere în cealaltă. „Dacă ar fi să nu ne mai înarmăm, francezii ne vor ataca mie în sută"[100], a spus un pacifist german în 1913. Nici pacifiștii britanici și germani nu aveau mai multă încredere unii în ceilalți. În 1911, în momentul declanșării unei crize cu privire la Maroc, ce amenința să se transforme într-un război între Marea Britanie și Germania, Ramsay MacDonald a spus în Camera Comunelor că spera că „nicio națiune europeană nu avea să creadă nici măcar o clipă că diviziunile politice din țara sa o să slăbească spiritul naționalist sau unitatea națională". Anul următor, un pacifist german de seamă și-a criticat colegii pentru că luaseră apărarea Marii Britanii care, spunea el, „amenință siguranța vitală a creșterii noastre naționale."[101] Pacifiștii din întreaga Europă au încercat să-și reconcilieze convingerile cu naționalismul, făcând o distincție clară între războaiele de agresiune și cele defensive. Și bineînțeles că era corect să aperi instituțiile liberale, chiar și pe cele imperfecte, de regimurile autocratice. Pacifiștii francezi, de exemplu, au ținut întotdeauna să sublinieze că republica trebuia apărată, la fel cum strămoșii lor apăraseră Revoluția Franceză de inamicii săi externi.[102] În 1914, unul dintre scopurile liderilor europeni, pe măsură ce criza se adâncea, era acela de a convinge populațiile că orice decizie de a porni la război avea să fie luată numai din motive defensive.

Războiul în sine a fost elementul decisiv care a subminat încercările de a menține pacea în Europa. Bloch sperase că farmecul războiului avea să dispară pe măsură ce tehnologia evolua, armele devenind tot mai mortale și mai industriale. De fapt, s-a întâmplat exact opusul; răspândirea militarismului și entziasmul pur manifestat față de război i-a atras pe foarte mulți europeni. Chiar și Angell, care a încercat din răsputeri să-și convingă cititorii că războiul era irațional, a fost nevoit să recunoască: „Războiul are, în istoria lui, în recuzita lui, ceva care incită și răscolește profund emoțiile, făcând sângele să-ți clocotească în vine, îi zguduie chiar și pe cei mai pașnici dintre noi și face apel la instincte latente care ne rămân necunoscute, asta ca să nu vorbesc de admirația noastră înnăscută pentru curaj, iubirea noastră de aventură, de mișcare intensă și acțiune."[103]

11

Cu gândul la război

Helmuth von Moltke, marele strateg care a avut un rol decisiv în victoriile Prusiei în războaiele germane de unificare, un bărbat chipeș, decorat cu crucea de fier, cu uniforme care îi veneau ca turnate, era întruchiparea ofițerului provenind din aristocrația proprietară de vaste pământuri a iuncărilor. Această imagine este reală, dar în același timp înșelătoare. Moltke cel Bătrân — apelativ folosit pentru a-l deosebi de nepotul său, șef de stat-major al Germaniei în 1914 —, un iuncăr adevărat, provenind din acea clasă socială care cultivase domenii extinse din nordul și nord-estul Prusiei pe parcursul secolelor, dusese un trai simplu și onorabil și își trimisese fiii ca ofițeri în armata prusacă. Generație după generație, odată cu extinderea Prusiei, aceștia luptaseră și muriseră la datorie, așa cum se cuvenea la acea vreme. (Nume menționate în Războiul de Șapte Ani reapar în războaiele purtate de Hitler.) Iuncării, atât bărbații, cât și femeile, erau rezistenți din punct de vedere fizic și erau crescuți în conformitate cu principiile modestiei, curajului, loialității și onoarei. Von Moltke împărtășea valorile conservatoare ale clasei din care făcea parte, pura cucernicie și simțul datoriei. În viața privată însă, era foarte departe de acea „vigoare bărbătească fără minte și brutalitate scrupuloasă", care, potrivit săptămânalului de satiră *Simplicissimus,* caracteriza ofițerul iucăr. Moltke era pasionat de artă, poezie, muzică și teatru. Citea mult, de la Goethe la Shakespeare și Dickens, și în diferite limbi. A tradus câteva volume din cartea *Istoria declinului și a prăbușirii Imperiului Roman* a lui Gibbon, a scris un roman de dragoste, precum și o istorie a Poloniei. Mai important pentru evoluția Germaniei și a armatei sale a fost faptul că Moltke era, din mai multe puncte de vedere, un bărbat foarte modern care a înțeles că organizațiile mari aveau nevoie de sisteme, informații, instruire și de o viziune și un etos comun pentru a izbândi. Dacă s-ar fi născut în altă perioadă și în alt loc, ar fi fost poate un Henry Ford sau Bill Gates al Germaniei. Date fiind

circumstanțele însă, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a face față provocărilor cu care se confruntau corpurile de ofițeri ale armatelor din întreaga Europă: îmbinarea valorilor unei caste de războinici cu necesitățile războiului industrial. Însă tensiunile iscate aveau să conducă la Primul Război Mondial.

Moltke, care s-a născut la 1800 în timpul Războaielor Napoleoniene și a murit în 1891, a asistat la transformarea societății și armatelor europene și a modului în care se purtau războaiele. Avea doar șase ani când infanteria și cavaleria lui Napoleon au invadat Prusia și au zdrobit armatele prusace în Bătălia de la Jena. În 1870, ca șef al statului-major prusac, a repurtat un mare succes în campania împotriva Franței. Atunci, armatele au fost transportate spre câmpul de luptă cu trenul. Douăzeci de ani mai târziu, cu puțin timp înainte de moartea lui, rețeaua de căi ferate ce împânzea Europa se triplase și apăruseră primele vehicule cu motor cu ardere internă. Odinioară, mărimea armatelor depindea de cantitatea de provizii pe care o puteau căra sau de care trupele puteau face rost pe măsură ce înaintau, iar raza lor de acțiune era limitată de viteza de mers și de rezistența soldaților. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, trenurile transportau armate europene mult mai mari pe distanțe întinse și le aprovizionau de la fabricile situate în apropierea căilor ferate, de unde se puteau achiziționa toate materialele de care aveau nevoie, de la arme până la bocanci.

Datorită Revoluției Industriale, armatele erau acum mai mari, iar creșterea demografică a Europei asigura mână de lucru. Prusia a fost prima țară care s-a folosit cu succes de această situație; impunerea serviciului militar a permis recrutarea populației civile, care beneficia de câțiva ani de instrucție militară. Apoi, soldații proaspăt instruiți se reîntorceau la viața civilă fiind trecuți în rezervă, însă trebuiau să rămână în formă, așa că făceau instrucție periodic. În 1897, Germania avea 545 000 de soldați în uniformă și 3,4 milioane care puteau fi chemați oricând la datorie.[1] Celelalte puteri continentale nu au avut încotro și au urmat aceeași procedură. Doar Marea Britanie, protejată fiind de mări și de navele sale, a reușit să reziste cu o mică armată de voluntari. Până la sfârșitul secolului al XIX-lea, toate puterile de pe continent aveau armate permanente — cu alte cuvinte, soldați care staționau înarmați în unitățile lor — și armate potențiale mult mai mari, ai căror membri făceau parte din toate clasele sociale, gata să se reunească de îndată ce primeau ordinul de mobilizare. Când Moltke avea doar doisprezece ani și Napoleon își începuse marșul către Moscova, armata franceză și aliații ei numărau circa 600 000 de oameni, fiind cea mai mare forță pe care o văzuse vreodată Europa. În 1870, Moltke a dispus mobilizarea a peste 1,2 milioane

11. Înainte de 1914, puterile europene prevedeau un război generalizat. S-au angrenat într-o cursă a înarmării și intenționau să declanșeze ofensiva. În imagine, cinci puteri, Marea Britanie, Franța, Germania, Imperiul Otoman sau Turcia și Rusia, se provoacă una pe cealaltă, înarmate până în dinți. Unchiul Sam le privește disprețuitor de la distanță, spunând: „Băieții ăștia vor să se dezarmeze, da' niciunu' dintre ei nu cutează s-o facă primu'!"

de oameni din Prusia și statele aliate. În 1914, la douăzeci de ani după moartea sa, Puterile Centrale au adus pe câmpul de luptă peste 3 milioane de oameni.

Să transporți un număr atât de mare de soldați era ca și cum ai fi strămutat un oraș întreg. Soldații trebuiau organizați în regimente, transportați în gările corecte și urcați în trenurile potrivite. În plus, aveau nevoie de echipament adecvat, de la alimente, arme și muniție până la caii necesari cavaleriei și transportului, odată ce soldații coborau din trenuri.

Puzderia de soldați și animale de povară încărcate cu echipament, care se îndrepta spre câmpurile de luptă ce le fuseseră repartizate, se reunea mai

apoi în unități mai mari, diviziile, care numărau, în majoritatea armatelor, circa 20 000 de oameni, și apoi în corpuri, formate din două sau mai multe divizii. Fiecare divizie și fiecare corp trebuia să dispună de unități specializate, de la artileriști la ingineri, pentru a înainta și a lupta eficient. În vara lui 1914, Germania a folosit 20 800 de trenuri pentru a transporta către frontierele sale cele două milioane de soldați mobilizați, tone de echipament și circa 118 000 de cai. Trenuri cu 54 de vagoane au transportat regimentele și echipamentul către Franța, iar podul Hohenzollern de peste Rin, de la Köln, a devenit de o importanță crucială. În primele săptămâni ale lunii august, acesta era traversat de câte un tren la fiecare zece minute.[2] Orice problemă — așa cum s-a întâmplat cu calea ferată transsiberiană în Războiul Ruso-Japonez — putea fi catastrofală pentru efortul de război. Proviziile puteau pleca în direcții opuse față de locul în care staționau soldații sau puteau rămâne blocate la macaz săptămâni la rând, în timp ce unități întregi rătăceau în căutarea lor. În 1859, Napoleon al III-lea a trimis un regiment mare cu trenul înspre Italia, pentru a lupta împotriva Austriei: soldații au ajuns la destinație fără pături, alimente și muniție. „Am trimis o armată de 120 000 de oameni în Italia, înainte să trimitem provizii în regiune", a spus el. „Trebuia să facem exact invers", a recunoscut el.[3]

Moltke a fost unul dintre primii lideri care au înțeles ce însemna epoca modernă: metode de organizare noi și mult mai elaborate. Armatele trebuiau să-și pună la punct strategiile, să deseneze hărți și să strângă în prealabil cât mai multe informații posibil, căci răgazul dintre mobilizare și deschiderea luptei era semnificativ mai mic. Înainte de secolul al XIX-lea, armatele înaintau lent, pe jos. Frederic cel Mare, George Washington și ducele de Wellington trimiteau iscoade călare ca să inspecteze terenul și să încerce să localizeze dușmanul, iar în acest timp elaborau strategia de luptă. În ajunul confruntării cu inamicul, Napoleon avea foarte clar în minte cum o să-și detașeze armatele și care va fi poziția adversarului; își elabora strategia de luptă și dădea ordine pentru a doua zi. Acest lucru era acum imposibil; o armată care nu își elabora strategia din timp era sortită pieirii. În 1819, când Moltke s-a alăturat armatei prusace, aceasta deja poseda, în stare incipientă, acel atu care în mâinile lui avea să devină cea mai importantă inovație instituțională a armatelor epocii moderne. Statul-major a devenit creierul care gândea, organiza și, într-un final, conducea acea dihanie care tocmai lua naștere. Ofițerii strângeau informații despre alte armate, se asigurau că hărțile erau pregătite și actualizate și elaborau și testau strategii de luptă. Austro-Ungaria, de exemplu, avea planuri de război împotriva Rusiei, Italiei și Serbiei.

Planul de război era susținut de sute de pagini conținând detalii referitoare la mobilizare și căi ferate — aceasta fiind probabil cea mai importantă parte a muncii depuse de statul-major. Rapoartele includeau o mare varietate de informații, de la mărimea și viteza trenurilor până la programul și opririle acestora pentru alimentare.[4] Germania — și la acest capitol era un model pentru alte armate europene — se asigurase de mult ca utilizarea, construcția și coordonarea căilor ferate să corespundă necesităților militare. Până în 1914, căile ferate ce se îndreptau către vest, spre frontiera cu Franța și Belgia, de exemplu, aveau o capacitate mai mare decât cele destinate unui simplu transport de călători.[5] Când Moltke cel Bătrân a spus Reichstag-ului că programul de mobilizare necesita impunerea unui orar standard în întreaga Germanie, acesta a fost imediat de acord. În cadrul statului-major german, Departamentul Feroviar număra înainte de 1914 circa optzeci de ofițeri, aleși mai degrabă în funcție de pricepere decât de familia din care proveneau. (O mare parte a acestora venea din rândurile clasei de mijloc, iar echivalentul lor din ziua de astăzi ar fi specialiștii în domeniul IT. Când de-abia fusese detașat la acest departament, generalul Wilhelm Groener — aflat la conducerea acestuia în 1914 — își petrecea sfârșiturile de săptămână elaborând mersul trenurilor, cu soția sa.)[6] Prin comparație cu alte puteri, Marea Britanie era și la acest capitol o anomalie; până în 1911, armata britanică de abia dacă s-a consultat sau a avut vreo legătură cu companiile feroviare.[7]

Când Moltke a devenit șeful de stat-major al Prusiei, în 1857, această instituție avea doar o mână de ofițeri, nu era cunoscută, iar celelalte corpuri de ofițeri îi acordau puțină importanță. În 1866, în războiul cu Austria, când Moltke trimitea ordine directe comandanților de pe front, unul dintre ei a spus: „Totul sună foarte bine, dar cine este generalul Moltke?"[8] În 1871, având în spate două victorii, statul-major german, denumire care intrase acum în uz, era considerat una dintre comorile naționale ale Germaniei, iar influența și puterea instituției crescuseră exponențial. În anii 1880, cu Moltke cel Bătrân încă la conducere, reunea mai multe sute de ofițeri și diferite departamente. A devenit, de asemenea, un model pentru statele majore din alte țări europene, deși niciunul dintre acestea nu deținea o poziție atât de excepțională și prestigioasă precum cel german.[9] În 1883, a câștigat dreptul de acces direct la monarh și a început să se considere liber să se concentreze la pregătirea și declanșarea războiului, lăsând relațiile internaționale și diplomația în seama civililor.[10] „Din punctul meu de vedere, cea mai înaltă formă de diplomație nu este să menții cu orice preț pacea, ci să modelezi situația politică în așa fel încât să te afli mereu în poziția de a putea intra în

război în condiții avantajoase."[11] Asemenea concepții erau periculoase pentru că cele două sfere — militară și civilă — și cele două activități — războiul și pacea — nu puteau fi atât de clar demarcate; statul-major avea să ia decizii din considerente militare — faimoasa decizie de a invada Belgia în 1914 — ce aveau să atragă după sine grave implicații politice.

Cum planificarea războiului devenea mai detaliată și mai complicată, mai apărea și un alt pericol. Dimensiunea strategiilor, munca depusă pentru elaborarea sau schimbarea lor au devenit pretexte pentru a nu le modifica. În 1914, când Austro-Ungaria a făcut o schimbare de ultim moment în deplasarea trupelor, acest lucru a fost echivalent cu revizuirea în pripă a optzeci și patru de cazarme.[12] Ofițerii care își petrecuseră cea mai mare parte a vieții elaborând strategii cât mai sigure din punctul de vedere al manevrelor erau, fie că își dădeau seama, fie că nu, mândri și deosebit de interesați de munca lor. Simpla idee de a renunța la anii de muncă asiduă și de a improviza era un gând în fața căruia majoritatea armatelor europene băteau instinctiv în retragere.[13] În plus, strategii militari aveau tendința de a se concentra pe un singur scenariu de război, și nu pe mai multe. Un ofițer al statului-major, de la Departamentul de Planificare Feroviară din armata austro-ungară, considera că un pericol era ca armata să se concentreze pe perfecționarea planurilor pentru un singur scop, riscul fiind, în acest caz, ca aceasta să nu fie pregătită pentru o schimbare bruscă a politicii externe și a obiectivelor strategice. După părerea lui, armata nu reușise niciodată să facă față cu succes, simultan, celor două necesități: „pe de o parte, să elaboreze planuri pe cât de detaliate posibil pentru a obține viteza maximă care să le permită forurilor de conducere să dispună de o bază pentru primele lor eforturi; pe de altă parte, să fie pregătită să îndeplinească datoria esențială a căilor ferate, și anume, „să satisfacă pe dată toate pretențiile liderilor". Oare sistemele create pe parcursul atâtor ani, se întreba el, conferiseră suficientă libertate de decizie conducătorilor? Marea criză de la 1914 a oferit un răspuns. În momentul în care kaiserul l-a întrebat pe Moltke cel Tânăr, în 1914, dacă strategia de război a Germaniei putea fi schimbată astfel încât armata să poată lupta pe un singur front — împotriva Rusiei — și nu împotriva Rusiei și Franței simultan, așa cum se plănuise inițial, Moltke a răspuns sec că acest lucru nu era posibil și, deși kaiserul nu a fost mulțumit de răspuns, nici el, nici guvernul său nu au pus sub semnul întrebării această afirmație. Pe parcursul deceniilor, și nu numai în Germania, atât conducătorii militari, cât și cei civili au ajuns să accepte că planificarea militară era sarcina experților și că civilii nu aveau nici cunoștințele, nici autoritatea necesare, pentru a pune întrebări sau a contesta deciziile lor.

Acuzația că din cauza rigidității strategiilor antebelice se creaseră arme apocaliptice, care odată declanșate nu mai puteau fi oprite, a fost considerată una dintre cauzele esențiale, dacă nu chiar principala cauză a Marelui Război. Cu toate acestea, fie ele cât de complexe, programele căilor ferate și cele de mobilizare puteau fi și chiar erau modificate anual de armată, pe măsură ce aceasta primea mai multe informații, se construiau noi linii ferate sau se modificau obiectivele strategice. Iar scopurile per ansamblu puteau fi schimbate și se puteau elabora și planuri alternative. După război, generalul Groener, de la Departamentul Feroviar al statului-major german, a susținut că el și oamenii săi ar fi putut elabora noi planuri în iulie 1914 pentru a se mobiliza doar împotriva Rusiei, nu și a Franței, și că ar fi putut face acest lucru pe loc, fără o amânare care să fie periculoasă pentru Germania. Pe parcursul Marelui Război, armata a descoperit că putea elabora planuri pentru a detașa rapid regimente numeroase cu trenul de la un capăt al câmpului de luptă la altul.[14] Primul exemplu uimitor al acestei capacități a devenit evident în prima lună de război, când conducerea germană de pe Frontul de Est a transferat un regiment militar de circa 40 000 de oameni la câteva sute de kilometri mai la sud. Nu planurile de mobilizare în sine au fost cele care au declanșat războiul; mai degrabă se poate spune că liderii civili ai Europei au dat greș, în primul rând prin faptul că nu s-au informat cu privire la conținutul strategiilor de război și, în al doilea rând, prin faptul că nu au pus accentul pe o serie de planuri în loc să se bazeze pe o singură strategie care le îngloba pe toate.

Strategiile au contribuit la declanșarea Marelui Război prin faptul că au exercitat presiune suplimentară asupra forurilor decizionale, scurtând intervalul în care se puteau lua decizii. În timp ce în secolul al XVIII-lea și chiar și în prima parte a secolului al XIX-lea, guvernele aveau luni întregi la dispoziție în care se puteau gândi dacă își doreau sau trebuia să pornească la război, acum nu aveau decât câteva zile. Mulțumită Revoluției Industriale, odată ce se decidea mobilizarea armatelor, acestea puteau ajunge la frontierele statelor, pregătite de luptă, în decurs de numai o săptămână, iar în cazul Germaniei sau al Rusiei, unde distanțele de parcurs erau mai mari, în două săptămâni. Puterile europene știau în principiu cât timp le-ar fi luat să se mobilizeze și să fie gata de luptă. Era esențial ca în această situație să nu se întârzie prea mult. O mobilizare parțială, când inamicul se afla deja la frontiere, complet mobilizat, era coșmarul oricărei armate europene, unul care a ajuns să fie împărtășit și de o mare parte a civililor.

Uimitor pentru procesul de luare a deciziilor din 1914 este cât de repede s-a ajuns la concluzia că până și cea mai mică amânare ar fi fost echivalentă

cu un pericol. În Austro-Ungaria, Conrad susținea că fiecare zi conta în procesul de detașare a trupelor austriece în Galicia, lângă granița cu Rusia; orice amânare i-ar fi lăsat pe austrieci nepregătiți în fața unui atac masiv din partea rușilor. Generalii Joseph Joffre și Moltke, șefii de stat-major din Franța și Germania, și-au avertizat guvernele că până și o zi, poate chiar și câteva ore, ar fi însemnat grave pierderi umane și teritoriale în fața inamicului. Iar civilii, copleșiți de responsabilitățile lor și având încredere în experți, nu au pus sub semnul întrebării deciziile acestora, nu s-au întrebat, de exemplu, dacă nu ar fi fost mai bine să pună la punct defensiva și să aștepte ca inamicul să atace.[15] Așa că, de îndată ce o putere vecină începea să se mobilizeze sau dădea semne că se pregătea să o facă, vecinilor le era greu să nu reacționeze la fel. Ar fi fost sinucidere curată să stea cu mâinile în sân, iar o mobilizare întârziată ar fi fost același lucru. Acestea erau argumentele oferite de armată în 1914 pentru a-i determina pe liderii civili să dea ordine. Argumente similare, intervalul invocat de această dată fiind mult mai scurt, de câteva minute, nu zile, i-au fost oferite președintelui Kennedy în timpul Crizei Rachetelor din Cuba: dacă ar fi așteptat și nu ar fi lansat pe dată rachete împotriva Uniunii Sovietice, atunci ar fi fost prea târziu, căci rachetele sovietice s-ar fi aflat deja în aer. Acesta a ales să ignore sfaturile armatei; în 1914, nu toți liderii civili demonstrau o asemenea independență.

Privind în retrospectivă, ne putem da seama cu ușurință că strategii militari funcționau într-o situație de gol de putere. Deși datele variau de țară la țară, în general, strategii statului-major se considerau ingineri, care elaborau cele mai bune planuri pentru apărarea națiunii și care lăsau considerațiile de ordin diplomatic și politic în seama civililor. Dificultatea, întotdeauna prezentă în relația dintre conducătorii civili și cei militari, era că lucrurile nu puteau fi atât de ușor departajate în chestiuni de ordin militar și nonmilitar. Statul-major german a decis că trebuia să invadeze Belgia din pure motive strategice pentru un atac încununat de succes împotriva Franței, însă, cu toate acestea, invazia de la 1914 avea să afecteze grav reputația Germaniei în țările neutre, îndeosebi în Statele Unite, și să convingă Marea Britanie să intre într-un război în care în alte condiții nu ar fi intrat. De prea multe ori, civilii nu știau sau nu erau interesați să se informeze cu privire la planurile militare; conținutul și anvergura discuțiilor purtate ani la rând între statul-major britanic și cel francez i-a surprins pe majoritatea membrilor cabinetului britanic în 1914. Și viceversa era valabilă. Armata franceză a staționat două regimente, care puteau fi foarte bine folosite în altă regiune, de-a lungul graniței comune dintre Franța și Italia, pentru a afla, șapte ani mai

târziu, că guvernele francez și italian semnaseră un acord secret de aplanare a tensiunilor în această zonă.[16]

Nici diferitele departamente ale armatei din cadrul aceluiași stat nu făceau întotdeauna schimb de informații și nu își coordonau eforturile. Sub comanda lui Jacky Fisher, Marina Regală a refuzat să pună la dispoziția armatei planurile sale de război, de teamă ca acestea să nu fie divulgate. În 1911, cu prilejul unei reuniuni prelungite și furtunoase a Comitetului pentru Apărare Imperială, succesorul lui Fisher, Sir Arthur Wilson, a subliniat că marina nu avea nici cel mai mic gând sau interes să transporte regimente britanice pe continent, deși armata luase de ceva vreme în calcul această posibilitate. Deși armata germană se temea de un atac maritim pe coasta germană a Mării Baltice, armata și marina au încercat o singură dată, în 1904, să efectueze manevre comune în zonă.[17] Se pare că de-abia în 1912, cu doi înainte de izbucnirea războiului, cancelarul german a fost informat cu privire la planul de război al țării.[18] În 1914, după cum susține amiralul Tirpitz în jurnalul său, el și marina încă nu știau ce plănuia armata germană.[19]

Noul accent pe care armatele europene îl puneau pe expertiza tehnică nu se potrivea, de cele mai multe ori, cu valorile împărtășite de clasele sociale din care proveneau nenumărații ei ofițeri. În momentul în care un ofițer, membru al unuia dintre regimentele de cavalerie la modă la acea vreme, s-a gândit să se înscrie la școala superioară de război, acreditată, fără prea mare tragere de inimă, de armata britanică cu câțiva ani în urmă, un coleg de-al său i-a spus cu fermitate: „Ei bine, o să-ți dau un sfat, și anume să nu le sufli o vorbă despre asta colegilor tăi ofițeri. Dacă o faci, o să devii foarte antipatizat."[20] În amata austro-ungară, ofițerii din regimentele de cavalerie îi porecliseră pe cei înscriși la artilerie „evreii praf de pușcă", și chiar și artileriștii considerau că echitația era mult mai importantă decât expertiza tehnică.[21] Cu toate că armatele continentale deveneau din ce în ce mai mari și, ca atare, erau nevoite să accepte în rândurile lor ofițeri provenind din clasele urbane de mijloc, această schimbare nu a atras după sine un mai mare entuziasm sau respect pentru capacitățile tehnice sau academice; de fapt, ofițerii din clasa de mijloc păreau să fi absorbit valorile aristocratice, își însușiseră duelul spre exemplu, și nu invers. Deși acest lucru avea dezavantajele lui și adâncea dezacordul dintre armată și societate, a unit pe de altă parte corpurile de ofițeri și a consolidat acceptarea anumitor trăsături de caracter apreciate de aristocrație — simțul datoriei, vitejia, neclintirea în fața morții —, valori care erau necesare în armată. Însă tipul de război pe care și-l imagina majoritatea era din ce în ce mai anacronic în raport cu cerințele secolului al XIX-lea.

Armatele europene priveau în trecut și aveau ca puncte de reper mari soldați ai istoriei: Alexandru cel Mare, Iulius Cezar și, în trecutul mai apropiat, Frederic cel Mare sau Napoleon. Iar soldații moderni tânjeau să imite marile victorii ale trecutului, atacurile infanteriei, stilul de luptă corp la corp sau regimentele de cavalerie.[22] Evenimentele militare, mai ales cele din războaiele recente, consolidau viziunea romantică, eroică despre război și stârneau admirația pentru actele individuale de curaj. Observatorii europeni ai Războiului Ruso-Japonez erau plini de admirație față de soldații japonezi, care luptaseră și muriseră ca niște adevărați războinici — și se temeau că europenii nu mai erau capabili să se comporte astfel.[23] Însă războiul cu care se confruntau europenii la 1900 *era* cu mult diferit față de cele purtate în trecut. Revoluția Industrială produsese arme mai puternice, mai de încredere, mai precise, cu o rază de acțiune mai mare, ceea ce însemna că, de cele mai multe ori, soldații nici nu îi vedeau pe dușmanii pe care-i ucideau. Era mult mai ușor să aperi anumite poziții decât să ataci: la acel moment, tehnologia necesară cuceririi unei fortificații puternice, precum avioanele sau vehiculele blindate, nu exista. După cum a spus un general francez după bătălia lungă de la Verdun din Marele Război: „Trei oameni și o mitralieră pot opri un batalion de eroi."

Având în vedere dezvoltarea metalurgiei, armele — de la armele standard ale soldatului la artilerie — erau mai puternice și mai rezistente; cu noile explozibile, inclusiv cele inventate de Alfred Nobel, raza lor de acțiune era mai largă; iar ghintuirea le făcea mai precise. Soldații de pe vremea lui Napoleon aveau muschete, pe care, dacă erau bine antrenați, le puteau reîncărca, ținându-le în poziție verticală, și cu care puteau trage de trei ori pe minut. Însă acestea erau precise doar pentru ținte aflate la cel mult patruzeci și cinci de metri distanță. (Din acest motiv, soldații trebuiau și puteau să țintească de-abia când vedeau albul ochilor dușmanului, după cum se spunea.) În 1870, soldații aveau puști cu care puteau ținti precis până la jumătate de kilometru distanță; în plus, puteau încărca arma și trage de șase ori pe minut, și din șezut, și stând la orizontală, ceea ce însemna că nu erau expuși focului inamic. În 1900, puștile erau precise — și letale — având o rază de acțiune de până la aproape un kilometru, iar noile mitraliere puteau trage sute de focuri pe minut. Inovațiile nu se opreau aici: artileria de câmp, care în 1800 avea o rază de acțiune situată cu puțin peste o jumătate de kilometru, atingea șapte kilometri la 1900; puști mai grele, adesea montate pe vagoanele trenurilor, aveau o rază de acțiune de zece kilometri. Astfel, în timp ce se îndreptau către inamic, atacatorii trebuiau să supraviețuiască zeci

de kilometri bombardamentelor de artilerie, și nu câteva sute de metri sub amenințarea puștilor și mitralierelor.[24]

Bloch a avertizat cu privire la acest ultim lucru — la zona de tragere, la avantajul tot mai mare al defensivei, la posibilitatea apariției unor situații dificile pe câmpul de luptă, care puteau dura luni sau chiar ani. Cu toate acestea, strategii militari europeni i-au ignorat lucrările. În fond, fiind evreu din naștere, bancher și pacifist, Bloch întrupa tot ce tindeau ei să desconsidere. Când a ținut trei seminarii în vara lui 1900, la United Services Institute, publicul, format în mare parte din cadre militare, a ascultat politicos, dar nu s-a arătat convins de spusele lui: „Acesta este așa-numitul nonșovinism sau nonmilitarism", a spus un maior general, „lacrimogenul umanitarism".[25] În Germania, unul dintre istoricii militari de seamă ai epocii, Hans Delbrück, a spus: „Din punct de vedere științific, lucrarea nu conține mai nimic care s-o recomande. Este mai degrabă o colecție de materiale lipsite de spirit critic și prost clasificate; și, deși este împodobită cu ilustrații, modul de tratare a subiectului este amatoricesc, și are o mulțime de detalii care nu au nimic de-a face cu problema prezentată."[26] După cum s-a plâns chiar și Bloch, armata era mai degrabă o castă preoțească ce nu era de acord cu intervenția din exterior. „Știința militară a fost din cele mai vechi timpuri o carte cu șapte peceți, pe care numai cei inițiați erau demni să o deschidă."[27]

Cu toate acestea, forțele armate europene conștientizau problema și îi acordau atenție. Şi cum ar fi putut să nu o facă? Doar încercaseră la rândul lor noile arme și studiaseră dovezile aduse de ultimele războaie. Observatorii militari europeni fuseseră martori la Războiul Civil American dintre 1861 și 1865 sau la cel dintre Turcia și Rusia din 1877 și văzuseră cu ochii lor că o combinație de poziții defensive bine pregătite, inclusiv tranșee și focuri rapide de arme, provocaseră mari daune atacatorilor și avuseseră un efect mai devastator asupra lor decât asupra apărării. La Bătălia de la Fredericksburg din 1862, ca să facem referire doar la unul dintre nenumăratele exemple, Uniunea a dispus detașarea a nenumărate regimente de soldați împotriva unor poziții foarte bine apărate ale Confederației. Toate atacurile au eșuat, iar Uniunea a pierdut de două ori mai mulți soldați decât Confederația. Se spune că răniții de pe câmpul de luptă își implorau camarazii să nu continue atacurile zadarnice. Pentru forțele armate europene, mai familiar era exemplul Războiului Franco-Prusac, unde, spre exemplu, 48 000 de germani au apărat o linie de circa treizeci și cinci de kilometri împotriva a 131 000 de francezi.[28] În trecutul mai apropiat, Războiul Burilor și cel Ruso-Japonez aduseseră noi dovezi: fermierii buri, ascunși în tranșee, au pricinuit pierderi

grele englezilor în timpul atacurilor frontale ale acestora, iar același lucru a fost valabil și în Orientul Îndepărtat.

Deși pacifiștii sperau ca progresul să conducă la ideea că războiul este ceva ce ține doar de trecut și se foloseau de conflicte precum Războiul Ruso-Japonez și cel al Burilor pentru a scoate în evidență nebunia conflagrațiilor, forțele armate și nenumărați lideri civili din Europa nu-și puteau imagina o lume fără război, tendință consolidată de teoriile darwinismului social, conform căruia societățile aveau dușmani ereditari naturali, iar conflictul dintre ele era inevitabil. Spre exemplu, în anii antebelici, armata franceză elaborase teoria „unei Germanii eterne", un inamic mortal și înverșunat al Franței. În nenumăratele scrisori trimise către superiorii lor, atașații militari francezi la Berlin descriau Germania ca fiind o forță întunecată și malefică, ce nu avea să se oprească din a distruge Franța.[29] Armata germană, pe de altă parte, împărtășea o viziune similară asupra Franței, motivată de secole de ostilitate, dar și de invidie și de sete de răzbunare, după recenta ei înfrângere. Conducătorii europeni vedeau războiul în termeni mai puțin apocaliptici, ca pe un instrument necesar guvernării. Istoria recentă, îndeosebi unificarea Italiei și a Germaniei, părea să confirme faptul că războiul aducea rezultate la costuri relativ mici. Înainte de 1914, unii europeni aflați în poziții de putere considerau războiul preventiv benefic, căci acesta contribuia la reducerea teritorială a inamicului înainte ca acest lucru să fie prea târziu. În fiecare dintre crizele majore dintre 1905 și 1914, conducătorii din toate statele au luat serios în calcul posibilitatea războiului preventiv. Nu numai cetățenii europeni erau pregătiți din punct de vedere psihologic pentru Marele Război, ci și liderii.

Strategii militari europeni au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a găsi explicații plauzibile la problemele ofensivei și costurilor din ce în ce mai ridicate ale războiului în termeni de vieți omenești. Ultimele războaie, de exemplu, nu fuseseră purtate corect, așa cum le-ar fi purtat cele mai avansate armate europene. „Aceste ciocniri sălbatice nici nu merită numele de război", i-a spus un general european lui Bloch despre Războiul Civil American, „și i-am convins pe ofițerii mei să nu citească toate consemnările despre acesta."[30] Armata britanică susținea că pierderile din sudul Africii erau lipsite de concludență, căci dimensiunea și tipul de teren din regiune nu permiteau învățarea unor lecții utile, aplicabile în Europa. În plus, majoritatea credea că, în fond, japonezii câștigaseră războiul cu rușii tocmai pentru că erau mai pregătiți să atace și mai dispuși să-și asume pierderi mai mari decât rușii. Prin urmare, lecția nu susținea că atacul nu mai funcționa, ci că trebuiau făcute presiuni și mai mari, cu forțe mai numeroase.[31] Istoria

militară, tratată cu mare stimă de armatele europene, considerată a fi sursa tuturor cunoștințelor despre război, era invocată pentru a susține aceste argumente. Bătăliile cu deznodăminte clare, precum cea de la Leipzig din 1813 sau cea de la Sedan din 1870, se bucurau de mai multă atenție decât luptele defesive sau cele cu final incert. Bătălia de la Cannae din Războaiele Punice, când Hanibal înfrânsese o armată romană mult mai mare, reușind să-i încercuiască pe romani, era una dintre preferatele colegiilor militare și o sursă de inspirație pentru generalul Alfred von Schlieffen, conducătorul statului-major german, în momentul în care a elaborat tactica de cucerire a Franței printr-o acțiune masivă de dublă încercuire a armatelor franceze.[33]

Reticența forțelor armate europene de a accepta noile tactici de război poate fi explicată, pe de o parte, prin inerția birocratică: schimbarea tacticilor, manevrelor militare sau metodelor de instruire necesită mult timp și provoacă nesiguranță. Coeziunea armatelor cerută de ofițerii acestora a condus la o mentalitate colectivă în care originalitatea și loialitatea erau prețuite mai puțin decât spiritul de echipă. În plus, la fel ca și astăzi, armata era instruită să soluționeze probleme și să aibă rezultate, și asta se aștepta din partea ei. Din punct de vedere psihologic, este mult mai ușor să privim lucrurile în termeni de acțiune; în război, acest lucru înseamnă să preiei ofensiva și să obligi la luarea unei decizii. Înainte de 1912, când Rusia încă se gândea la un război defensiv împotriva Germaniei sau a Austro-Ungariei, sau a amândurora simultan, comandanții regionali s-au plâns că e greu să elaboreze planuri clare.[34] În schimb, un atac era mai curajos și mai impresionant; să stai să aștepți în poziții bine apărate sau în fortărețe părea mai degrabă o lipsă de imaginație sau chiar o lașitate. „Defensiva", spunea un general-maior britanic în 1914, „nu presupune niciodată un rol satisfăcător pentru un britanic, așa că acesta nu studiază mai deloc această posibilitate."[35]

Cu toate acestea, nu trebuie să ne închipuim că strategii militari de dinainte de 1914 au fost singurii care au insistat atât de mult asupra ofensivei; istoria și prezentul debordează de mărturii ale capacității uimitoare a oamenilor de a trece cu vederea, minimaliza sau ignora dovezi care nu corespund unor teorii și presupuneri puternic înrădăcinate. Acest cult al ofensivei, așa cum a fost el botezat de nenumărați istorici, a fost mai puternic decât orice înainte de 1914 în gândirea strategilor militari europeni (și, ca să fim corecți, și în a celor americani sau japonezi), poate pentru că alternativa — faptul că războiul evoluase și ajunsese într-un punct în care declanșarea acestuia ar fi putut provoca daune grave și uzură reciprocă, fără o victorie clară a vreuneia dintre tabere — era atât de impalpabilă și dificil de înțeles.

Viitorul comandant suprem al Aliaților din Primul Război Mondial, Ferdinand Foch, pe atunci instructor la Colegiul Statului-Major Francez, a scris, în 1903, o lucrare extinsă prin care demonstra că două batalioane aflate în atac ar trage cu 10 000 mai multe gloanțe decât un batalion aflat în defensivă și că astfel ar câștiga înfruntarea.[36] Tehnologia și puterea apărării puteau fi întrecute dacă forțele ofensive le depășeau semnificativ pe cele defensive, din punct de vedere numeric. Însă mai important decât aspectul numeric era factorul psihologic: prin instructajul primit și apelurile la patriotism, soldații trebuiau să fie motivați atât să atace, cât și să fie gata să-și dea viața pe câmpul de luptă. Ei și generalii lor trebuiau să accepte pierderi masive fără să-și piardă curajul. Așa că, de exemplu, exercițiile de luptă cu baionete erau considerate importante pentru că le insuflau soldaților dorința de a ataca.[37] La fel și uniformele care îți luau ochii: „*Le pantalon rouge, c'est la France!*", a exclamat un fost ministru de război când succesorul său a propus renunțarea la pantalonii roși tradiționali și îmbrăcarea costumului de camuflaj de către soldații francezi.[38]

Înainte de 1914, caracterul, motivația, moralul, erau considerate elementele-cheie ale succesului ofensivei. Punând accentul pe importanța factorului psihologic, armata s-a inspirat dintr-un curent de gândire împărtășit de o mare parte a societății europene de la acea vreme. Lucrările lui Nietzsche sau Bergson, de exemplu, treziseră interesul pentru puterea liberului-arbitru. În lucrarea sa clasică despre instructajul infanteriei, din 1906, colonelul Louis de Grandmaison, unul dintre principalii teoreticieni militari francezi ai perioadei antebelice, a arătat că: „Ni se spune, pe bună dreptate, că factorul psihologic este extrem de important în luptă. Dar acesta nu este totul: ca să spunem adevărul, nici nu există alți factori, căci orice altceva — armele, capacitatea de manevră — este o simplă influență indirectă, căci declanșează reacții morale... inima omenească se află de cele mai multe ori în centrul tuturor chestiunilor ce țin de război."[39]

Ofensiva era, de asemenea, o modalitate de a trece peste dezacordul dintre societate și armată, inspirându-le să caute binele comun și să lupte pentru o cauză comună. Pentru armata franceză, aspru criticată în urma afacerii Dreyfus, când moralul, atât cel al ofițerilor, cât și cel al soldaților, era la pământ, ofensiva promitea calea de a înainta. În 1911, când conducerea ei a fost preluată de Joseph Joffre, acesta a susținut că gândirea defensivă îi răpise armatei sentimentul unui țel precis: „Acela de a crea o doctrină coerentă, pe care să o impună ofițerilor, dar și civililor, de a crea un instrument pentru a aplica ceea ce eu consider a fi doctrina corectă — aceasta

consider eu că este sarcina mea imediată."[40] În forțele armate, dar și în organizațiile militare ale societății civile, precum mișcările pentru tineret, se punea un accent mai mare pe inocularea unor valori precum sacrificiul de sine decât pe avantajul nou descoperit al ofensivei pe timp de război. De asemenea, se punea accentul pe depășirea hibelor societății moderne și eliminarea a ceea ce mulți, în special în vechile cercuri aristocratice, considerau a fi degenerarea rasială și deteriorarea societății. Pentru ofițerii ce proveneau din acest mediu — un număr din ce în ce mai mic, dar totuși un grup influent —, această încercare redeschidea drumul către o societate considerată mai bună, în care valorile lor erau puse la loc de cinste. Acel distins soldat victorian, Sir Garnet Wolseley, din mica nobilime anglo-irlandeză, o clasă care împărtășea o mare parte a valorilor iuncărilor germani, cerea înrolarea în Marea Britanie pe motiv că ar fi fost „un antidot revigorant" împotriva efectului de slăbire a societății moderne. „Instructajul național menține virilitatea unui stat robustă și sănătoasă și, salvând-o de la degenerare, slujește în mod nobil cauzei civilizației."[41] În momentul în care civilii germani s-au amuzat pe seama rușinii resimțite de armată ca urmare a acțiunilor impostorului căpitan de la Köpenick, Hugo von Freytag-Loringhoven, un teoretician militar și educator de seamă, a scris dezgustat că o asemenea zeflemea era rezultatul „egoismului pur și dependenței de confort și de traiul dulce". Moartea pe câmpul de luptă, a scris el, era „răsplata supremă a vieții"; în nenumăratele lui volume despre război a descris soldații germani din trecut care mărșăluiau de bunăvoie înspre focul inamicului.[42]

În momentul în care își imaginau războaiele viitorului, forțele armate europene gândeau în termeni de bătălii decisive ce aveau ca scop anihilarea forțelor inamice. În plus, se liniștea gândindu-se la victoriile din trecut. „Corpul ofițerilor și-a format teoriile studiind războaiele lui Napoleon și citindu-l pe Moltke", a spus Groener despre colegii săi din statul-major german, „crezând într-o invadare rapidă a teritoriului inamic de către armată; în deciziile de război luate în câțiva pași rapizi și măreți; într-o pace în care un inamic fără apărare este nevoit să accepte fără a crâcni condițiile impuse de cel victorios."[43] La fel în Germania, amintirea marii victorii de la Sedan, din 1870, era încă proaspătă și ajunsese să bântuie corpurile ofițerilor la fel cum amintirea victoriei din strâmtoarea Tsushima ajunsese să influențeze gândirea maritimă japoneză înainte și în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. Victoriile nu trebuiau să fie parțiale, să lase loc de negociere; trebuiau să fie decisive, pentru ca inamicul să fie zdrobit și să accepte orice condiții de pace i se ofereau. La nivel tactic, strategii militari încă erau de

părere că regimentele de cavalerie jucau un rol la fel de important ca pe vremea lui Napoleon, care le lansase în atac când liniile de infanterie ale inamicului începeau să fie slăbite. Războiul din Africa de Sud scosese în evidență un alt element important: cavaleria înarmată cu arme de foc putea face manevre pe lângă flancurile inamice, însă cavaleria din armatele europene refuza să fie folosită ca regimentele americane de Rough Riders. „Trebuie să acceptăm ca principiu", se consemna în manualul de cavalerie britanic la 1907, „că pușca, oricât de eficientă ar fi, nu poate înlocui efectul produs de viteza calului, fascinația imaginii călărețului și teroarea lamei de oțel pur".[44] Se vorbea despre crearea unei rase de cai mai rapide și mai puternice care să galopeze mai iute de-a lungul zonei de tragere.

Atacurile, bătăliile, războiul însuși aveau să fie rapide și, cel mai important, scurte. „Prima mare bătălie", a spus un ofițer parlamentului francez în 1912, „va decide întregul război, iar războaiele vor fi scurte. Ideea ofensivei trebuie să pătrundă în spiritul național."[45] Asemenea vorbe străbăteau din întuneric; liderii europeni, atât cei civili, cât și cei militari, știau că, pe viitor, războaiele puteau fi lungi. Acum armatele puteau fi ținute pe câmpul de luptă mai mult decât în trecut, când aici nu era posibil să fie transportate provizii suficiente pentru o perioadă nedeterminată de timp, iar bolile făceau ravagii printre soldați. Acestea fuseseră limitele naturale care stabileau durata unei campanii. Strategii europeni de la sfârșitul secolului al XIX-lea se temeau de lungi războaie de uzură și se îndoiau de capacitatea propriilor societăți de a le rezista.

De asemenea, alții bănuiau că războiul le scăpa de sub control și că era din ce în ce mai mai greu ca acesta să se soldeze cu un rezultat clar. Armatele repurtau victorii clare, așa cum făcuseră Prusia și aliatele ei la Sedan, dar era posibil ca cetățenii să nu accepte verdictul. După Bătălia de la Sedan, poporul francez se mobilizase și continuase să lupte. În 1883, marele teoretician militar german Colmar von der Goltz și-a publicat influenta lucrare *The Nation in Arms,* în care a analizat noul fenomen al războiului între popoare întregi și a avertizat cu privire la durata mai lungă a acestuia și la prețul inacceptabil de mare care ar fi trebuit plătit ca o tabără să iasă învingătoare. „Numai în momentul în care, după cele ambele părți vor depune mari eforturi, va interveni o criză, urmată de epuizarea inevitabilă a uneia dintre părți, lucrurile vor începe să se miște mai rapid."[46] Câțiva ani mai târziu, Moltke cel Bătrân a lansat faimosul său avertisment în fața Reichstag-ului cu privire la finalul războaielor de cabinet și începutul noii ere a războaielor popoarelor. Conservatorii aveau motive întemeiate să se teamă de consecințele

războiului, fie că era vorba de faliment economic, tulburări sociale sau revoluție. La scurt timp după izbucnirea Primului Război Mondial, un conservator rus de seamă, P. N. Durnovo, a avertizat, într-un faimos memorandum, că, pentru Rusia, războiul se va sfârși aproape sigur cu o înfrângere și, inevitabil, cu o revoluție.

Cu doi ani înainte, în Austro-Ungaria, Blasius Schemua, la un moment dat conducător al statului-major pentru o scurtă perioadă de timp, a expus argumente similare guvernului său: oamenii nu înțelegeau bine care aveau să fie consecințele războiului.[47] Cu toate acestea, spre deosebire de Durnovo, Schemua, nu a insistat ca guvernul său să evite cu orice preț războiul. Mai degrabă, asemenea predecesorului (și succesorului) său, Conrad, a susținut o politică externă mai agresivă și a acceptat, resemnat, dar nuntrind în același timp speranțe, că aceasta avea a se sfârși cu un război. Poate că cetățenii Austro-Ungariei își vor da seama că materialismul gol nu avea să le satisfacă necesitățile spirituale; sub o conducere adecvată, ar fi putut lua naștere o nouă epocă, mai eroică.[48] În Germania, foarte mulți, poate chiar majoritatea liderilor militari de dinainte de 1914, se îndoiau că un război scurt și decisiv ar fi fost posibil, însă, cu toate acestea, continuau să elaboreze planuri pentru un asemenea război, pentru că nu vedeau alternativa. Într-un război al impasului și uzurii, Germania ar fi putut foarte bine să piardă, iar ei, ca grup, s-ar fi putut prăbuși de pe piedestalul pe care fuseseră urcați în societatea germană.[49] Această uimitoare lipsă de planuri serioase pentru un război îndelungat, de dinainte de 1914, care se putea manifesta fie prin aprovizionarea cu materiale, fie prin elaborarea de măsuri pentru a gestiona economia, este o dovadă clară a faptului că liderii civili și militari europeni pur și simplu nu își doreau să se confrunte cu coșmarul înfrângerii și tulburărilor sociale.[50] Sperau cel mult că până și o situație de conflict sau un război de uzură avea să se sfârșească rapid; în această privință, cadrele militare din întreaga Europă erau de acord cu Bloch, împărtășind punctul de vedere al acestuia că resursele aveau să se termine și că efortul de război avea să ia sfârșit. Asemenea unor jucători care pariază încontinuu și pierd; dar care nu văd nicio altă cale de ieșire decât să mizeze tot ce au pe un ultim joc de zaruri sau la ruletă, o mare parte a strategilor militari europeni și-au reprimat, asemenea germanilor, îndoielile și și-au pus speranța într-un război decisiv scurt care să soluționeze într-un fel sau altul lucrurile. Victoria ar putea aduce cu sine o societate mai bună, mai unită; iar dacă pierd, oricum erau deja sortiți eșecului.[51] În 1909, un diplomat din Austro-Ungaria a purtat o conversație cu un general rus la Clubul de Iahting de la Sankt Petersburg. Rusul de-abia aștepta declanșarea

unui război adevărat între cele două țări. „Avem nevoie de prestigiu", i-a spus el austriacului, „pentru a întări țarismul, care merită, ca orice alt regim, o victorie răsunătoare." Cei doi s-au întâlnit din nou în anii 1920, în Ungaria, stat devenit de puțin timp independent, iar rusul era acum refugiat.[52]

Dacă, înainte de 1914, în Europa erau puțini lideri asemenea lui Conrad, care își doreau războiul, marea majoritate era de părere că acesta era un instrument care putea fi folosit și care, sperau ei, putea fi controlat. În deceniul premergător lui 1914, pe măsură ce Europa trecea printr-o serie de crize, iar alianțele deveneau din ce în ce mai strânse, liderii și cetățenii s-au obișnuit cu ideea iminenței războiului. Membrii Triplei Înțelegeri (Antanta) — Franța, Rusia și Marea Britanie — și Germania, Austro-Ungaria și Italia din Tripla Alianță (Puterile Centrale), au ajuns să creadă că orice conflict între două puteri i-ar angrena probabil și pe partenerii lor. În cadrul sistemelor de alianță se făceau promisiuni, vizite și planuri care creau așteptări, greu de dezamăgit în momente de criză. Un război generalizat, purtat în inima Europei, devenea din ce în ce mai probabil. Impactul crizelor a ajutat la fel de mult ca militarismul sau naționalismul la pregătirea psihologică a europenilor pentru Marele Război.

Majoritatea credea că se apără, în mod corect, împotriva unor forțe care i-ar fi putut distruge, fie că era vorba de Germania împotriva încercuirii, de Austro-Ungaria împotriva naționalismului slav, de Franța împotriva Germaniei, de Rusia împotriva vecinilor ei Germania și Austro-Ungaria sau de Marea Britanie împotriva Germaniei. Sistemele de alianțe și diversele alianțe din cadrul fiecărui sistem ofereau susținere numai ca răspuns la un atac împotriva unui partener. Iar într-o epocă în care opinia publică și dorința poporului de a susține un război contau, liderii civili și militari trebuiau să se asigure că țările lor erau văzute ca părți nevinovate în cazul în care începeau ostilitățile.

Însă odată cu izbucnirea războiului, puterile europene erau pregătite să atace pentru a se apăra. Aproape toate planurile militare elaborate de statele majore europene înainte de 1914 erau ofensive, presupuneau declanșarea războiului pe teritoriul inamicului și aveau ca scop repurtarea unei victorii rapide și zdrobitoare. Pe parcursul crizelor internaționale din ce în ce mai dese, acest lucru a exercitat presiune asupra forurilor decizionale să pornească rapid la război pentru a câștiga un avantaj. Planul de război al Germaniei din 1914 presupunea intrarea trupelor în Luxemburg și Belgia înainte de a le declara război acestor țări și chiar așa s-a întâmplat.[53] Iar planurile în sine au contribuit la creșterea tensiunilor internaționale, căci strategiile pregăteau

forțele armate pentru război și încurajau o cursă a înarmărilor. Ceea ce părea să fie o metodă rezonabilă de autoprotecție putea să arate cu totul altfel dacă priveai din cealaltă parte a graniței.

12

Elaborarea planurilor

Planul de război al Germaniei, cel mai controversat până în ziua de astăzi, era ținut încuiat într-un seif de oțel a cărui cheie o avea doar șeful de stat-major. Doar câțiva membri din anturajul său cunoșteau scopurile strategice ale planului. După Primul Război Mondial, conținutul său a devenit treptat cunoscut, iar planul a fost și a rămas subiectul unor dezbateri aprinse. Este el oare o dovadă a faptului că Germania își dorea izbucnirea războiului? Că liderii germani erau hotărâți să domine Europa? Este oare dovada de care era nevoie să susțină clauza meschină a Tratatului de la Versailles din 1919, prin care Germania era obligată să-și asume responsabilitatea războiului? Sau oare Planul Schlieffen doar demonstrează că Germania, asemenea oricărei alte puteri, elabora planuri militare pentru evenimente posibile, dar care puteau să nu aibă niciodată loc? Oare a fost un plan elaborat din slăbiciune, și nu din putere, defensiv în conținutul său, împotriva încercuirii agresive demarate de Tripla Înțelegere? Asemenea întrebări nu pot primi răspunsuri satisfăcătoare dacă nu cunoaștem intențiile statului-major german de dinainte de 1914, însă ele vor rămâne un veșnic subiect de dezbateri și speculații, căci arhiva militară de la Potsdam a fost mai întâi parțial prădată de ruși (unele dintre rapoartele de arhivă au fost returnate după Războiul Rece), iar mai apoi distrusă în bombardamentele Aliaților din 1945.

Răspunsurile la întrebările despre Planul Schlieffen se află probabil undeva la mijloc. Germania s-a simțit depășită numeric de potențialii ei inamici, iar sorții ei de izbândă se micșorau odată cu trecerea timpului. Cu toate acestea, conducătorii ei luau în calcul mult prea des o soluție militară în loc să exploreze alternativele la război. Până în 1912, britanicii câștigaseră de fapt cursa navală și exista posibilitatea, care putea fi exploatată de ambele părți, de a fi reinstaurate bunele relații între Marea Britanie și Germania.

12. Teama reciprocă a jucat un rol important în calculele făcute de puterile europene înainte de 1914. Germania, în pofida succesului său economic, a unei armate puternice și a unei poziții de comandă în centrul Europei, se simțea înconjurată de dușmani care de-abia așteptau să o destrame, la fel ca și pe aliata ei, Austro-Ungaria. În imagine, ursul rus avansează de la est, în timp ce Franța lovește prin Alsacia și Lorena, iar Marea Britanie — Perfidul Albion — traversează Canalul Mânecii.

Rusia nu își dorea un război, dacă acesta putea fi evitat, și lua măsuri pentru a aplana tensiunile cu Austro-Ungaria. Hugo Stinnes avusese dreptate când spusese, înainte de Marele Război, că, în câțiva ani, Germania urma să fie stăpânul economic al Europei. Iar această supremație economică avea să fie urmată de una culturală și politică. Acest lucru s-a întâmplat în secolul al XXI-lea, dar numai după îngrozitoarele detururi provocate de două războaie mondiale.

Planul german de război a fost rezultatul unor eforturi depuse de mai multe minți, pe parcursul mai multor ani și expunea în detaliu procesul de mobilizare și detașare al forțelor în caz de război. Era actualizat și revizuit anual.

Cu toate acestea, până în ziua de astăzi poartă numele generalului Alfred von Schlieffen, șef de stat-major între 1891 și 1905, chiar dacă planul a fost

modificat semnificativ de succesorul său, Moltke cel Tânăr. Planul Schlieffen, nume pe care i-l vom da și noi din convenienţă, a dat naștere unor polemici demne de forumurile de dezbatere romane, a fost studiat atât de minuțios precum ar fi făcut-o cărturarii medievali, iar academicienii contemporani continuă să se lanseze în discuții pe această temă. În perioada interbelică, susținătorii lui Schlieffen au afirmat că planul său era opera unui geniu, reglat la fel de fin ca un ceas elvețian, și că ar fi funcționat de minune dacă Moltke, o versiune nefericită a unchiului său, nu și-ar fi băgat nasul. Dacă s-ar fi permis să fie pus în practică așa cum fusese conceput inițial, ar fi adus germanilor victoria în primele luni de război și ar fi împiedicat atât îndelungata agonie a Primului Război Mondial, cât și înfrângerea umilitoare a Germaniei de la finalul acestuia. Cu toate acestea, alții au arătat, și pe bună dreptate, că planul era un joc de noroc ce avea la bază presupuneri nerealiste, printre care și faptul că forțele germane ar fi fost suficiente pentru sarcinile pe care le aveau și că structura de comandă și logistica pentru armate uriașe în mișcare, ar fi fost adecvate. Dar probabil că cea mai mare hibă a planului a fost faptul că nu a luat în calcul așa-numitul concept de fricțiune, după cum a fost el denumit de marele teoretician german de război, Clausewitz, sau Legile lui Murphy, după cum le numesc americanii; niciun plan trasat pe hârtie nu are să funcționeze perfect în condiții reale și, dacă ceva poate să meargă prost, va merge prost.

Omul care a încercat să elimine această incertitudine din război și care și-a lăsat amprenta atât asupra planului de război al Germaniei, cât și asupra statului său major provenea, asemenea multor altor ofițeri de rang înalt din țara sa, din clasa prusacă a iuncărilor. Părinții lui Schlieffen proveneau din două dintre cele mai măreţe familii prusace, care deţineau moșii vaste, precum și o rețea de legături de familie, datorită căreia puteau avea acces în cele mai înalte cercuri militare și politice din Germania. În pofida avuției și puterii lor, familii asemenea celei din care provenea Schlieffen trăiau surprinzător de modest, ghidându-și viața după principii clare și directe. Credeau în ierarhie, muncă asiduă, austeritate și aveau un scop precis în viață, fie că era vorba despre o mamă care-și îngrijea copiii sau despre un ofițer de armată. Părinții lui Schlieffen și el însuși făceau parte și din mișcarea de reînviere a protestantismului luteran, de la începutul secolului al XIX-lea, care conferea o însemnătate profund religioasă credinței potrivit căreia Hristos avea să-i salveze pe oameni numai dacă ei se deschideau în fața mesajului lui. Pietiștii, asemenea lui Schlieffen, puneau preț pe datorie, camaraderie și pe o viață în spiritul credinței și al faptelor bune. Erau, de asemenea, foarte

conservatori și respingeau scepticismul Iluminismului și ideile Revoluției Franceze, pe care le considerau uniformizante.[1]

Timid și rezervat, Schlieffen a fost un student mediocru, iar la începutul carierei sale militare nu s-a distins cu nimic de restul ofițerilor, deși dobândise reputația de a fi conștiincios și muncitor. Cu toate că a participat atât la războiul dintre Prusia și Austria, în 1866, cât și la războiul cu Franța dintre 1870 și 1871, a servit activ foarte puțin. Unul dintre frații lui mai tineri a murit pe câmpul de luptă în 1870, iar în 1872 a suferit o mare pierdere când soția lui, verișoara sa de gradul întâi, a murit, la scurt timp după ce a născut-o pe cea de-a doua fiică a lor. În 1875, viața profesională i s-a îmbunătățit semnificativ când a primit comanda deplină a unui regiment. A captat, de asemenea, atenția lui Moltke cel Bătrân, care îl considera un ofițer promițător și care într-o bună zi i-ar fi putut urma la conducerea statului-major. Din moment ce toate numirile în funcții importante ale armatei erau făcute de kaiser, a ajutat mult faptul că Schlieffen a reușit să-i lase o bună impresie viitorului Wilhelm al II-lea și anturajului său.[2] În 1884, Schlieffen a intrat în statul-major, iar în 1891, Wilhelm, acum kaiser, l-a numit la conducerea lui. Schlieffen a avut grijă să întrețină această relație, asigurându-se, de exemplu, că tabăra lui Wilhelm câștiga întotdeauna exercițiile militare organizate în fiecare toamnă și că intervențiile bruște ale kaiserului nu stânjeneau buna desfășurare a manevrelor militare.

Când a primit vestea că fusese numit în funcție, Schlieffen i-a scris surorii sale: „Mi s-a dat o sarcină dificilă, cu toate acestea sunt mânat de convigerea fermă că Domnul… nu mă va abandona în această situație în care m-a plasat fără efortul sau dorința mea."[3] Asemenea bunului său prieten Holstein, de la Ministerul de Externe, muncea din greu și îi punea și pe subalternii săi să facă același lucru. În ajunul Crăciunului, un consilier de-al său a primit drept sarcină să rezolve o problemă militară până a doua zi.[4] Schlieffen era de cele mai multe ori prezent în biroul său până la șase dimineața și, după o plimbare în marele parc berlinez, Tiergarten, lucra toată ziua până la șapte, când cina. Apoi continua să lucreze până la zece sau unsprezece noaptea și își încheia ziua acasă, citindu-le fiicelor sale timp de o oră istorie militară.[5] Colegii și statul-major îl considerau impenetrabil și dificil. Nu scotea o vorbă în timpul prezentărilor și discuțiilor, dar venea brusc cu o întrebare, privind situația dintr-un unghi neașteptat. Lăuda foarte rar pe cineva și era adesea tăios și critic. Ar fi dormit mai bine, i-a spus el unui tânăr maior care se arătase îngrijorat de sănătatea lui, dacă nu ar fi citit în fiecare noapte înainte de culcare raportul maiorului.[6]

Spre deosebire de cei doi Moltke care l-au precedat și succedat, Schlieffen nu avea prea multe interese în afara muncii. În decursul unei excursii călare cu membrii statului-major, în momentul în care unul dintre consilierii săi i-a arătat o priveliște minunată, un râu ce se întrezărea în depărtare, Schlieffen de-abia dacă a bombănit: „un obstacol nesemnificativ".[7] Citea, dar în mare parte istorie militară, cunoștințe pe care le folosea pentru a elabora formule de victorie și modalități de a minimaliza, pe cât posibil, incertitudinea în război. Bătălia sa preferată era cea de la Cannae, când Hannibal îi înfrânsese pe romani, iar pe locul doi se afla una din trecutul mai apropiat, de la Sedan, din 1870, când confederația de state germane îi încercuise pe francezi și îi obligase să se predea. Studiind istoria, ajunsese la concluzia că forțele mai mici le pot înfrânge pe cele mai mari dacă reușesc să le dejoace planurile. „Atacurile laterale sunt esența istoriei militare" — aceasta era dogma sa infailibilă.[8] A ajuns, de asemenea, la concluzia că doar planurile ofensive pot aduce victoria. „Armamentul s-a schimbat", scria el în 1893, „însă legile esențiale ale luptei rămân aceleași, iar una dintre ele este că nu poți să înfrângi inamicul fără să ataci."[9]

Îl obseda posibilitatea că Germania s-ar fi putut trezi într-un război de uzură în care ambele tabere ar fi fost extenuate și niciuna nu ar fi ieșit învingătoare. Într-un articol pe care l-a scris după ce a ieșit la pensie, a descris un tablou sumbru în care economia țării se prăbușea, industriile ei nu mai puteau face față situației, iar băncile falimentau, în timp ce populația se străduia să țină piept privațiunilor. Atunci, el a avertizat: „fantoma roșiatică ce stă la pândă în întuneric" o să distrugă ordinea existentă în Germania. Deși, pe măsură ce anii treceau, Schlieffen devenea din ce în ce mai pesimist cu privire la șansele de izbândă ale Germaniei în războiul ce avea să vină, s-a încăpățânat să elaboreze un plan care să aducă o victorie rapidă și decisivă. Din punctul lui de vedere, nu exista alternativă. Să fugi din calea războiului nu era numai o lașitate; Germania pe care o știa el și pe care voia să o protejeze era deja amenințată, iar o perioadă prelungită de pace, în care inamicii ei, socialiștii și liberalii, ar fi căpătat din ce în ce mai multă putere, avea să o distrugă la fel de zdrobitor ca un război de uzură. Schlieffen continua să militeze pentru război întrucât nu vedea alternativa.[10]

Problema cu care se confrunta era faptul că alianța dintre Franța și Rusia, care se dezvolta în anii 1890, însemna că Germania se putea trezi în situația de coșmar de a fi nevoită să lupte pe două fronturi. Germania nu-și putea permite să-și împartă forțele militare astfel încât să poarte războaie complete pe ambele fronturi, așa că trebuia să reziste pe un front și să-l lovească

puternic pe celălalt pentru a câștiga o victorie rapidă. „În concluzie, Germania trebuie să se străduiască", a scris el, „să lovească puternic în unul dintre acești aliați, cât timp celălalt este menținut ocupat; apoi, după înfrângerea primului dușman, trebuie să aducă un număr cât mai mare de soldați, exploatându-și căile ferate, pe celălalt teatru de război, pentru a distruge și celălalt inamic."[11] Deși inițial se gândise să lovească mai întâi în Rusia, până la începutul secolului XX, Schlieffen s-a răzgândit. Rusia își întărea fortărețele pentru a construi o linie defensivă puternică de la nord la sud, prin teritoriile ei poloneze, și își extindea căile ferate pentru a facilita transportul întăririlor. Orice atac german ar fi riscat să se încheie cu un asediu prelungit, urmat de o campanie îndelungată, căci rușii s-ar fi retras în vastele teritorii din interiorul țării. Prin urmare, era logic ca Germania să păstreze o poziție defensivă în est și să se ocupe mai întâi de aliatul Rusiei, Franța.

Planul lui Schlieffen avea o mulțime de detalii complicate și implica milioane de oameni, dar ideea de bază era una simplă și curajoasă. Armatele germane aveau să pătrundă în Franța și să-i înfrângă pe francezi în mai puțin de două luni. Prin tradiție, ruta invaziei în Franța (sau ruta de ieșire pentru trupele franceze) se afla în acea regiune dintre granițele cu Belgia și Luxemburg, din nord, și Elveția, la sud. Pierderea celor două provincii de la est, Alsacia și Lorena, de către francezi nu schimbase cu nimic acest lucru: doar că Franța avea acum o graniță mai scurtă și mai dreaptă de apărat. Schlieffen a exclus acea rută. Felul în care erau desfășurate armatele franceze și jocul lor de război lăsau să se înțeleagă că se așteptau la un atac în acea zonă. Franța, care avea o tradiție în construcția de fortărețe, își reîntărise noua graniță cu două linii de 166 de forturi și amplasase un nou cerc defensiv și în jurul Parisului.[12] În 1905, parlamentul francez aprobase un buget semnificativ pentru întărirea forturilor de la graniță. În concluzie, Germania, dacă avea să decidă să deschidă ofensiva, putea alege să atace Franța din flancuri, fie de la sud, prin Elveția — opțiune dezavantajoasă, căci regiunea era muntoasă și Franța era pregătită să apere pasajele montane —, fie prin Țările de Jos, Belgia, Olanda și Luxemburg, unde peisajul era plat, drumurile bune, iar rețeaua de căi ferate excelentă. Ruta de la nord era o alegere mai ușoară. Schlieffen se baza pe un atac puternic pe flancuri în Franța, pentru a prinde armata franceză în capcană, exact ca la Sedan.

În caz de război, circa patru cincimi din armata germană avea să înainteze spre vest, iar restul de o cincime urma să poarte un război defensiv la est, împotriva Rusiei. În vest, uriașul flanc drept al armatei germane, privind spre apus din perspectiva Germaniei, avea să lanseze ofensiva, traversând rapid

Țările de Jos — astfel încât, după cum se spunea, mâneca ultimului soldat de pe extrema flancului drept german trebuia să atingă Canalul Mânecii — și urmând să coboare în Franța, spre Paris. Flancul stâng, mult mai puțin numeros, al armatei, aflat la sud de fortăreața de la Metz, mai jos de Luxemburg, avea să se confrunte cu armatele franceze, de la care se aștepta un atac. Pe măsură ce se lucra la plan, acesta devenea și mai elaborat, și mai rigid; până în 1914, se credea că armatele germane aveau să ajungă la Paris în patruzeci de zile de la începutul ostilităților. Dacă francezii se comportau conform planului german, ar fi atacat de-a lungul graniței comune cu Germania și s-ar fi îndepărtat de principalele câmpuri de luptă. Când aveau să-și dea seama că principalul atac german se apropia de ei pe la vest, prin spatele liniilor lor, francezii — sperau germanii — aveau să fie demoralizați și confuzi, încercând să-și mute trupele de la graniță înspre frontul din vest (această mișcare era periculoasă și pentru că la est încă avea să se afle aripa stângă a armatei germane). Pe hârtie, Planul Schlieffen era corect, iar principalele armate franceze aveau să fie prinse între cele două flancuri ale armatei germane și obligate să se predea. Între timp, armata germană mult mai mică de pe frontul de est aștepta în defensivă, asistând la mobilizarea lentă a rușilor și atacurile previzibile de pe frontul de vest. Până când rușii reușeau să formeze o forță cu care să atace Germania, războiul de pe Frontul de Vest avea să se sfârșească, iar trupele germane ar fi putut fi trimise spre est.

Schlieffen a ignorat sau pur și simplu a eliminat implicațiile mai largi ale planului. Potrivit strategiei sale, un conflict cu Rusia ar fi declanșat în mod automat o ofensivă a Germaniei împotriva Franței. (Iar probabilitatea unui asemenea conflict creștea în primul deceniu al noului secol pe măsură ce aliata Germaniei, Austro-Ungaria, avea o relație din ce în ce mai tensionată cu Rusia în Balcani.) Schlieffen nu a luat în calcul posibilitatea ca Franța să rămână neutră, indiferent de clauzele tratatului încheiat cu Rusia (iar Franța era obligată să ajute Rusia numai dacă aceasta se afla în tabăra inocentă). În plus, trupele germane invadau trei state mici cu care nu aveau niciun conflict. În cazul Belgiei, Germania ar fi încălcat, de asemenea, un acord internațional pe care îl moștenise de la Prusia, acela de a respecta neutralitatea Belgiei. Din moment ce Marea Britanie era una dintre părțile semnatare ale tratatului original, aceasta s-ar fi putut simți obligată să pornească la război împotriva Germaniei, o perspectivă care devenea din ce în ce mai realistă, pe măsură ce relația cu Germania se înrăutățea, iar Regatul Unit se apropia tot mai mult mai întâi de Franța, iar apoi de Rusia. Planul Schlieffen — iar în această privință a rămas neschimbat până la 1914 — asigura, de fapt,

o luptă a armatelor germane pe două fronturi, riscând astfel un conflict generalizat.

În 1913, Moltke a limitat și mai mult opțiunile Germaniei, eliminând ideea că Planul Schlieffen era singura soluție a statului-major german, prin Planul de Desfășurare a Trupelor pe Frontul de Est, care se referea strict la un conflict cu Rusia, în condițiile în care Franța rămânea neutră. Și, chiar dacă Franța ar fi decis să sară în ajutorul aliatei sale, germanii ar fi putut să reacționeze defensiv pe frontul de vest. Însă statul-major părea să fie de părere că se irosea prea mult timp și se depuneau prea multe eforturi în elaborarea unor planuri pentru un război care nu promitea rezultate rapide. În 1912, o simulare germană de război a confimat această părere: principalul atac ofensiv al Germaniei împotriva Rusiei s-a sfârșit fără un rezultat clar, în momentul în care jucătorii ce interpretau rolul rușilor s-au retras în interiorul țării.[13] Astfel că, în criza de la 1914, Germania avea un singur plan; indiferent de alegerile Franței, Germania o s-o atace dacă se simțea amenințată de mobilizarea rusă. Un război care începea în est avea să se extindă aproape inevitabil spre vest, indiferent de consecințe.

Planurile de război ale Germaniei presupuneau un alt risc ce sporea probabilitatea războiului. Dintre toate planurile europene de mobilizare, cel german era singurul care decurgea perfect de la prima chemare la arme și până la însăși declanșarea războiului. Până în 1914, moștenirea lui Schlieffen lăsase în urmă un proces de mobilizare deosebit de complex, cu opt etape clare. În primele două, forțele armate erau avertizate că exista o stare de conflict, astfel încât acestea puteau lua măsurile adecvate pentru a pregăti mobilizarea, inclusiv anularea permisiilor militare. A treia etapă, „amenințarea iminentă a războiului", era anunțată public și era convocat Landsturm-ul, a treia categorie și ultima rezervă a armatei, astfel încât rezervele de rang înalt puteau fi gata să se alăture armatei permanente. În etapa a patra și a cincea, avea loc mobilizarea propriu-zisă a forțelor germane, când trupele se reuneau în unități și erau transportate cu trenul spre frontiere, în locurile ce le fuseseră atribuite. În ultimele trei etape, unitățile plecau din gări în „marșuri ofensive" de-a lungul frontierelor, urmând ultima etapă, aceea de atac asupra dușmanului.[14] Planurile au funcționat de minune în vara lui 1914, până la ultima etapă, cea a atacului. Deși teoretic trupele puteau fi oprite la granițe, planurile luaseră atâta amploare încât acest lucru devenise puțin probabil. Prin urmare, guvernul german nu mai avea abilitatea de a folosi mobilizarea ca factor de intimidare sau pentru a câștiga o perioadă de reflecție, înainte de a se vărsa sânge, când încă mai puteau avea loc negocieri.

Din punctul de vedere al lui Schlieffen, era de datoria sa să conceapă cel mai bun plan militar pentru Germania. A lăsat diplomația — pe care, asemenea majorității membrilor statului-major, o considera utilă doar pentru pregătirea terenului pentru război — în seama civililor. Cu toate acestea, nu considera că era sarcina lui să-i informeze în detaliu pe civili cu privire la planurile sale. Nici el, nici succesorul său Moltke nu au colaborat cu marina, Ministerul Militar al kaiserului, ofițerii aflați la comanda corpurilor armate, care aveau să fie responsabili cu punerea în practică a strategiei, cu Ministerul prusac al Războiului sau ministerele mai mici de război din statele germane componente, responsabile cu dimensiunea armatei, armele acesteia și unele etape ale mobilizării.[15] Și, deși atât Schlieffen, cât și Moltke știau că nu aveau suficiente trupe pentru a duce planul la bun sfârșit, au continuat să-l susțină, fără să pledeze în fața Ministerului de Război pentru extinderea forțelor armate și fără să conteste sumele tot mai mari acordate marinei lui Tirpitz.

Direcția în care se îndrepta întreaga strategie a Germaniei și coordonarea elementelor-cheie din guvern, atât cele civile, cât și cele militare, aveau nevoie de un Bismarck, însă, în preajma anului 1914, nu exista niciun personaj de statura sa. Însuși Bismarck era parțial învinovățit pentru că lăsase în urmă un sistem în care liniile de control nu erau clar demarcate și nici nu exista dorința de a le trasa. Singura instituție capabilă să ofere coordonare și indicații complete era monarhia, însă Wilhelm nu era omul potrivit pentru acest lucru. Era prea leneș, prea agitat, prea ușor de distras și, cu toate acestea, își păzea cu gelozie statutul de autoritate supremă. În 1904, un amiral din Ministerul Marinei a propus în zadar reunirea unui consiliu, care să includă conducători de rang înalt din armată și marină, cancelarul și kaiserul, pentru a discuta posibilitățile pe care le avea Germania în cazul unui război cu Franța și Marea Britanie simultan.[16]

În ceea ce-i privea pe conducătorii civili, aceștia acceptau demarcația artificială asupra căreia insista conducerea militară, conform căreia armata deținea controlul exclusiv asupra tuturor chestiunilor militare, de la pregătirea pentru război până la conducerea efectivă a acestuia. (Acest lucru nu oprea armata de la a interveni în chestiuni care, în mod clar, nu erau militare; activitățile atașaților militari din capitalele europene, care raportau direct superiorilor lor de la Berlin, reprezentau de mult o problemă pentru serviciul diplomatic german.) Chiar și în momentele în care deciziile luate de armată aveau impact politic sau internațional, conducătorii civili germani alegeau să nu se implice. În 1900, lui Holstein, încă în fruntea Ministerului de Externe, i s-a spus că Schlieffen avea de gând să ignore acordurile internaționale,

precum cel care garanta neutralitatea Belgiei. După ce a stat un pic pe gânduri, a replicat: „Dacă șeful de stat-major, și mai ales o autoritate atât de eminentă în domeniul strategiei, precum Schlieffen, consideră această măsură imperativă, atunci este de datoria diplomației să fie de acord și să o faciliteze de orice manieră posibilă."[17] Conducerea politică nu numai că se lepăda de responsabilitate; cunoștea foarte puțin planurile și intențiile armatei. Bethmann, cancelar între 1909 și 1917, a declarat, după Primul Război Mondial: „Pe parcursul întregului meu mandat, nu s-a convocat niciodată vreun consiliu de război în care politicile să fi intervenit în tendințe militare opuse."[18] Dacă ar fi contestat armata, civilii nu ar fi avut niciodată susținerea kaiserului. În 1919, pe când medita la înfângerea Germaniei, Bethmann a spus: „Niciun observator serios nu ar fi avut cum să nu aprecieze cu cea mai mare claritate pericolul enorm presupus de un război pe două fronturi. Dar, dacă elementul civil ar fi încercat să zădărnicească un plan militar minuțios pregătit, descris ca fiind absolut necesar, acest lucru ar fi impus asumarea unei responsabilități de nesuportat."[19]

În 1905, Schlieffen a fost lovit de calul unui prieten și a căzut la pat timp de câteva luni. „Am aproape 75 de ani", scria el, „sunt aproape orb, surd de o ureche și acum am și un picior rupt. A venit vremea să mă pensionez și am motive întemeiate să cred că cererile pe care le-am depus de mai multe ori în acest sens vor fi acceptate anul acesta."[20] Poate că încerca să profite de pe urma acestei situații; kaiserul, așa cum îi stătea în fire, începea să-și piardă încrederea în el și voia să-l înlocuiască.[21] Schlieffen și-a părăsit biroul în prima zi din Noul An, 1906. Însă, chiar și după ce a ieșit la pensie, a continuat să exercite influență asupra statului-major, ai cărui membri îl idolatrizau, considerându-l unul dintre cei mai mari generali ai Germaniei. În 1914, când trupele germane avansau înspre Franța, generalul Groener scria: „Spiritul binecuvântatului Schlieffen ne însoțește."[22] Probabil că era inevitabil ca orice succesor al său să stea în umbra lui, iar tânărul Helmuth von Moltke a suferit pe tot parcursul vieții de pe urma comparațiilor cu predecesorul său, comparații care s-au făcut chiar și după moartea sa.

Într-o dimineață, în toamna lui 1905, cancelarul Bülow se plimba, așa cum făcea de obicei, prin Berlin, când a dat nas în nas cu vechiul lui prieten, Moltke cel Tânăr. „Am fost uimit de neliniștea așternută pe chipul său." Cei doi au mers braț la braț, iar Moltke a mărturisit că motivul îngrijorării sale era retragerea lui Schlieffen. „Maiestatea Sa insistă să fiu succesorul său și detest cu toată ființa mea gândul că aș putea fi numit în această funcție." Moltke avea impresia, după cum i-a spus lui Bülow, că nu deținea calitățile

necesare unui post atât de solicitant. „Îmi lipsește puterea de a lua decizii rapid; mă gândesc prea mult, sunt prea scrupulos sau, dacă vrei, prea conștiincios pentru o asemenea funcție. Îmi lipsește puterea de a risca tot pe o singură carte."[23] Probabil că avea dreptate, dar mai era și faptul că avea de dus povara unui nume la înălțimea căruia trebuia să se ridice și faptul că avea simțul datoriei. Conrad susținea că Moltke i-ar fi spus că îl avertizase pe kaiser să nu-l numească în funcție, spunându-i: „Oare Maiestatea Voastră chiar crede că poate câștiga de două ori premiul la loterie?"[24] Cu toate acestea, Moltke a acceptat funcția și a rămas la conducere până în toamna lui 1914, când a fost demis ca urmare a eșecului planului german, care ajunsese să-i fie atribuit și lui, și lui Schlieffen, în aceeași măsură. Generalul Erich von Falkenhayn, ministrul de război și succesorul lui Moltke, a spus cu cruzime: „Statul nostru major a luat-o razna de tot. Notițele lui Schlieffen nu mai ajută deloc, iar Moltke nu mai are discernământ."[25]

Moltke era un bărbat robust, îndesat, care părea să fie întruchiparea unui curajos general prusac, dar care, în realitate, după cum demonstrase și conversația sa cu Bülow, era introvertit și nesigur. În unele privințe, era mai amabil și avea interese mai profunde decât predecesorul său — Moltke citea mult, cânta, de exemplu, la violoncel și avea un studio în care picta —, dar era totuși mai leneș și avea mai puțină tărie de caracter. Începuse bine, cu o măsură prin care câștigase aprobarea colegilor săi: reușise să-l împiedice pe kaiser să se mai prezinte la exercițiile militare din toamnă și astfel să mai provoace obișnuitul haos. (Wilhelm a fost uimit când Moltke i-a spus că taberei sale i se permisese întotdeauna să câștige.)[26] Cu toate acestea, Schlieffen însuși și nenumărați alți ofițeri de rang înalt îl considerau o alegere nesatisfăcătoare pentru un post considerat în general una dintre funcțiile-cheie din Germania. Moltke nu a reușit niciodată să stăpânească în detaliu munca statului-major, așa cum făcuse Schlieffen, și avea tendința de a lăsa diversele departamente ale acestuia să-și urmeze cursul obișnuit, în timp ce el își ocupa timpul administrând treburile kaiserului și Cabinetului său Militar.[27] Atașații militari ruși și austro-ungari de la Berlin erau de părere că Moltke nu se ridica la nivelul responsabilităților presupuse de funcția lui. „Caracterul său militar și expertiza tehnică", scria austriacul către Viena, „nu sunt mai complexe decât cele ale unui ofițer obișnuit."[28]

Noul șef de stat-major suferea, de asemenea, de un fatalism care lua adesea forma unui adevărat pesimism cu privire la lumea înconjurătoare, acesta fiind alimentat de fascinația lui pentru unul dintre noile culte religioase oculte care se răspândea în Europa acelei perioade. Soția lui, o femeie cu un

caracter puternic, mai puternic, spuneau mulți, decât al lui Moltke, era adepta teosofiei, acel talmeș-balmeș de religii orientale și spiritualitate, fondată de Madame Blavatski. În 1907, soții Moltke au devenit discipolii guru-ului Rudolf Steiner, care vorbea despre o nouă epocă spirituală ai cărei zori se întrezăreau pe Pământ. (Școlile Waldorf, înființate de el, care pun accentul pe dezvoltarea imaginației și creativității, încă se bucură de un mare succes astăzi și sunt apreciate de clasele de mijloc.) Dacă soția lui Moltke îmbrățișa perspectiva unei noi epoci, Moltke era pesimist: „Omenirea trebuie să sufere și să verse sânge înainte de a ajunge atât de departe."[29]

Ca șef al statului-major, Moltke s-a mulțumit să continue o mare parte a muncii predecesorului său. Statul-major, în mare parte moștenire de la Schlieffen, continua să funcționeze perfect. Pe parcursul mandatului acestuia, se dezvoltase semnificativ, de la mai puțin de 300 de ofițeri, la peste 800, și evoluase din punctul de vedere al profesionalismului și coeziunii. Mai avea și un număr relativ mare de ofițeri care erau trimiși în misiune și care, prin urmare, împărtășeau etosul uneia dintre cele cinci instituții perfecte ale Europei, precum se spunea într-un banc care circula la acea vreme. (Celelalte instituții erau Curia Bisericii Catolice, Parlamentul Britanic, Baletul Rusesc și Opera Franceză.) Ofițerii statului-major, povestea Harry Kessler, erau „rezervați, distanți, direcți, tăioși și politicoși; de parcă toți ar fi avut la bază același model". Devotați, competenți, muncitori, ei știau că fac parte dintr-o mașinărie de elită, al cărei scop era să se asigure că Germania era pregătită de război. Celălalt element-cheie al moștenirii lui Schlieffen nu era un plan final, ci o direcție strategică completă și o metodă de planificare. În cele două decenii premergătoare anului 1914, statul-major a testat anual planurile acestuia prin exerciții militare — unele reunind mii de oameni, cu tot cu echipamentul lor — și simulări de război în câmp, dar și pe hârtie. Toate acestea erau analizate, pentru a elimina lipsurile, hibele sau defectele, iar rezultatele erau trimise înapoi și incluse în planuri. În fiecare an, pe 1 aprilie, fiecare unitate a armatei germane primea planuri și ordine actualizate. „Au transformat războiul într-o mare întreprindere birocratică",[30] a spus Kessler, pe bună dreptate, despre statul-major. Și, ca în orice mare întreprindere, exista riscul ca procedura să devină mai importantă decât gândirea strategică de perspectivă, iar presupuneri de o importanță esențială, precum nevoia de a purta un război pe două fronturi, erau acceptate fără să fie examinate și contestate.

„Dacă te încrezi în doctori", a remarcat la un moment dat Salisbury, „nimic nu este bun pentru sănătate; dacă îi asculți pe teologi, nimic nu este

nevinovat; dacă îi crezi pe soldați, nimic nu este sigur."[31] Odată cu formarea Triplei Înțelegeri, statul-major german a văzut o lume în care războiul ofensiv era singura modalitate prin care Germania putea scăpa de încercuire. Din ce în ce mai mulți dintre conducătorii săi militari au început să accepte posibilitatea unui război preventiv și chiar să și-l dorească. „Consider că este de datoria unui politician și unui general responsabil", a scris Groener cu fermitate în jurnalul său, „ca, atunci când își dă seama că un război este inevitabil, să îl declanșeze în momentul care oferă perspectiva cea mai avantajoasă." În 1905, în timpul primei crize marocane, care a izbucnit într-un moment în care Rusia era temporar slăbită, nimeni nu a putut estima cât timp avea conducerea de vârf germană, inclusiv Groener și Schlieffen, să ia în calcul un război împotriva Marii Britanii și Franței, fie din cauza unei înfrângeri, fie din cauza unei revoluții.[32] Reprezentantul militar saxon la Berlin transmitea către Dresda: „Un război împotriva aliaților Franța și Marea Britanie încă este văzut ca o posibilitate de către cele mai înalte autorități de aici. Maiestatea Sa, împăratul, le-a ordonat prin urmare șefului de stat-major și conducătorului marinei să pregătească planul comun al unei campanii. Excelența Sa contele Schlieffen este de părere că toate forțele disponibile ale armatei terestre ar trebui reunite împotriva Franței și că apărarea coastei germane trebuie să cadă în mare parte în sarcina marinei... Războiul are să fie decis în Franța, nu pe mare".[33] În crizele ce au urmat, provocate de anexarea Bosniei-Herțegovina de către Austria în 1908, sau în cea de-a doua criză marocană din 1911 și în războaiele din Balcani din 1912 și 1913, conducerea militară germană a luat din nou în calcul războiul preventiv, însă kaiserul, care părea să nutrească sincere speranțe de menținere a păcii, a refuzat să-și dea acordul. Un semn de rău augur era că armata părea să arate din ce în ce mai puțină răbdare față de ceea ce considera a fi o slăbiciune din partea împăratului. Războiul era pe cale să izbucnească, spunea Falkenhayn, și nici măcar „marele împărat al păcii", nici pacifiștii nu aveau să-l poată opri.[34]

Bineînțeles că Germania avea și alternativa de a rămâne în defensivă, însă armata nu a luat niciodată serios în calcul această opțiune. Un război defensiv nu se potrivea deloc cu înclinația profundă, deja puternic înrădăcinată, pentru ofensivă sau cu dorința Germaniei de a ieși din ceea ce ea considera ca fiind o încercuire. În ultima sa simulare de război, Schlieffen a explorat această posibilitate, dar a ajuns la concluzia că era mai bine să se rezume la planul ofensiv, lucru deloc surprinzător.[35] Moltke nu făcea decât să-și urmeze maestrul. Deși nu a schimbat cursul planului lui Schlieffen, l-a modificat și l-a actualizat pe măsură ce tehnologia și situația internațională

se schimbau. Deși mai târziu a fost învinovățit că ar fi retușat un plan care era, de fapt, perfect și că ar fi provocat astfel înfrângerea Germaniei, el a observat, pe bună dreptate, că planul — așa cum se prezenta la acel moment, după ultima intervenție a lui Schlieffen, printr-un memorandum scris în 1905, înainte de retragerea sa — se baza pe niște presupuneri care nu aveau să fie valabile pe termen lung: spre exemplu, că Rusia nu era o amenințare din cauza înfrângerii sale și a problemelor interne sau că era puțin probabil ca Franța să riște un atac puternic în sudul Germaniei. În cei cinci ani de după retragerea lui Schlieffen, Rusia și-a revenit mai rapid decât se aștepta el și și-a continuat programul susținut de construcție feroviară, iar francezii păreau să ia în calcul o ofensivă în Alsacia și Lorena. Prin urmare, Moltke a lăsat o forță mai consistentă în est întărind rândurile flancului stâng al armatei germane, astfel încât, la sud de Metz, urmau să fie detașate 23 de divizii, iar pe flancul drept, la nord, 55. Deși, mai târziu, criticii săi au susținut că slăbise flancul drept și că astfel distrusese Planul Schlieffen, el lăsase, de fapt, flancul drept așa cum era și adusese forțe suplimentare, folosind rezervele în prima linie de front.[36] A continuat să creadă, exact ca Schlieffen, că Germania avea să se comporte defensiv împotriva Rusiei și a pariat pe o victorie covârșitoare și rapidă în vest. Într-un memorandum din 1911, Moltke scria că, odată ce armatele franceze aveau să fie înfrânte în câteva bătălii mărețe, această țară nu avea să mai fie capabilă să continue lupta.[37]

Asemenea predecesorului său Schlieffen, Moltke a presupus că guvernul francez avea să recunoască că se afla într-o situație fără speranță și că va negocia cu germanii pentru a încheia pacea. Cu toate acestea, ambii șefi de stat-major fuseseră prezenți în Războiul Franco-Prusac, când națiunea franceză continuase să lupte chiar și după înfrângerea de la Sedan. Așa cum se consemnează că ar fi spus un general german sceptic, pe vremea lui Schlieffen: „Nu poți ademeni forța armată a unei mari puteri ca pe o mâță într-un sac".[38] În septembrie 1914, după ce armata lor a repurtat o serie de victorii, generalii germani au descoperit că nu aveau planuri pentru un război prelungit, dacă Franța refuza să capituleze.[39]

Moltke a mai adus două schimbări Planului Schlieffen. Schlieffen își dorea ca forțele germane să pătrundă în acea mică regiune din Olanda — „apendicele" — care se întindea la sud, între Germania și Belgia, însă Moltke a decis să respecte neutralitatea Olandei. Dezvăluind pesimismul care coexista cu speranțele nutrite de Moltke pentru o ofensivă rapidă, șeful de stat-major a scris în 1911 că, dacă războiul se dovedea a fi mai lung decât se aștepta, Olanda avea să devină o „trahee" foarte utilă, care i-ar fi permis Germaniei

să se aprovizieze pe mare din alte state neutre. Această decizie însemna că armatele germane care se îndreptau înspre Franța aveau acum un spațiu de manevră cu mult redus. Prima Armată Germană aflată la extremitatea vestică a flancului drept, de exemplu, trebuia să strecoare 320 000 de soldați, cu toate animalele și echipamentul lor, pe o fâșie de pământ de 10 kilometri lățime, situată între orașul belgian puternic fortificat Liège și granița olandeză. A Doua Armată Germană, care număra 260 000 de soldați, se afla într-o zonă cu aceeași lățime, la sud de Liège, iar o parte a forțelor germane trebuia chiar să traverseze orașul. Dacă belgienii alegeau să opună rezistență, Liège avea potențialul de a amâna, poate chiar cu câteva săptămâni, înaintarea Germaniei. În plus, patru căi ferate, pe care germanii intenționau să le utilizeze pentru a avansa spre sud, se intersectau chiar în acel punct, și era de o importanță crucială să fie capturate în stare bună. Un studiu militar al armatei americane, efectuat după Marele Război, a conchis că distrugerea unui pod, a două tunele și a unei zone feroviare abrupte i-ar fi împiedicat pe germani să trimită trenuri prin nordul Belgiei către Franța până la 7 septembrie, la o lună de la începutul războiului. (În acest scop, un comandant belgian dăduse ordinul să fie aruncate în aer, însă acesta nu fusese îndeplinit.)[40] Prin urmare, Moltke a modificat a doua oară Planul Schlieffen: forțele germane ofensive aveau să acționeze fără să declare oficial război și să ocupe rapid orașul Liège. Și iată că forurile decizionale germane confruntându-se cu noi presiuni pentru a pune lucrurile în mișcare în 1914.

Bülow, potrivit jurnalului său, a discutat și cu Schlieffen, și cu Moltke despre invadarea Belgiei, însă cancelarul nu a dat curs acestei inițiative. Potrivit cunoștințelor sale, nici armata nu a discutat vreodată cu Ministerul de Externe despre o asemenea invazie.[41] În 1913, Gottlieb von Jagow, noul Ministru de Externe, a aflat despre planul de încălcare a neutralității Belgiei și a protestat cu moderație; în primăvara lui 1914, când Moltke i-a spus că planurile nu puteau fi schimbate, se pare că Jagow nu a mai avut nimic de obiectat.[42] Kaiserul, probabil temându-se de încălcarea unui tratat semnat de strămoșii săi, a încercat să-l convingă pe regele belgian, Leopold al II-lea, că țara sa trebuia să se arate prietenoasă față de Germania. Din nefericire, a făcut acest lucru cu obișnuita sa lipsă de tact, lăudându-se oaspetelui său, aflat în vizită oficială la Berlin, despre puterea Germaniei. „În caz de război, oricine nu este cu mine este împotriva mea", i-a spus el oaspetelui său, care a rămas siderat. Leopold a părăsit Berlinul într-o asemenea stare de șoc, încât și-a așezat coiful de ofițer cu spatele-n față.[43] Wilhelm a făcut o nouă încercare, în toamna lui 1913, de data aceasta discutând cu succesorul lui Leopold,

nepotul său Albert I (de asemenea rudă cu Wilhelm, prin mama sa, o prințesă Hohenzollern), pe când tânărul rege se afla în vizită la Berlin. Wilhelm l-a asigurat pe Albert că războiul cu Franța se apropia și că francezii erau singurii vinovați. La banchetul de stat organizat la Potsdam, Moltke l-a asigurat pe Albert că germanii aveau „să cotropească totul" și i-a cerut atașatului militar belgian să-i comunice intențiile Belgiei la izbucnirea războiului. Ambasadorul belgian la Berlin nu avea dubii cu privire la scopul din spatele comportamentului lui Wilhelm și al lui Moltke: „Făceau o invitație țării noastre, care se confrunta cu pericolul care amenința Europa Occidentală, de a se arunca în brațele celui mai puternic. În caz contrar, toate armele erau pregătite pentru a deschide focul asupra Belgiei — și, da, pentru a o zdrobi."[44] Belgienii i-au informat imediat pe francezi și au demarat propriile pregătiri de război. Deși armata germană s-a arătat disprețuitoare față de omoloaga ei belgiană — „soldații de ciocolată" —, acum forțele germane urmau probabil să se confrunte cu o armată belgiană de circa 200 000 de oameni, precum și cu obstacolul reprezentat de măreața rețea de fortărețe a Belgiei, inclusiv Liège.

Deși britanicii au refuzat cu fermitate să-și ia vreun angajament în avans dacă Germania invada Belgia, exista un mare risc ca Marea Britanie să se implice în război. Moltke a luat serios în calcul acest lucru și a detașat trei divizii și jumătate în nordul Germaniei, pentru a se apăra în cazul unui posibil atac amfibiu.[45] A susținut însă că nu era îngrijorat cu privire la sosirea unei forțe britanice în sprijinul francezilor și belgienilor. „Vom face față celor 150 000 de britanici", se spune că i-ar fi mărturisit lui Jagow.[46] Într-adevăr, exista o teorie puternic înrădăcinată și general acceptată, atât în rândurile cercurilor conducătoare ale armatei, cât și ale marinei, că, atâta timp cât flota germană nu era încă pregătită să facă față marinei britanice, Germania se putea folosi de Franța pentru a-i atrage pe britanici pe continent și a-i înfrânge pe uscat.[4] Armata germană nu lua în serios armata britanică, în special după înfrângerile suferite de aceasta în Războiul Burilor. Observatorii germani consemnau că instructajul și exercițiile militare, deosebit de importante pentru armata germană, erau dezorganizate și haotice în armata britanică.[48] După Primul Război Mondial, un ofițer își amintea: „Fiecare dintre noi își dădea viața nu numai pentru a-i înfrânge pe englezi, dar și pentru a-i lua pe toți prizonieri. De câte ori nu s-a vorbit despre asta pe timp de pace!"[49] Dacă războiul avea să izbucnească, marina britanică urma să aplice fără îndoială vechea tactică de instituire a unei blocade asupra porturilor nemțești, dar, după cum estimase înaltul comandament german, ar fi fost nevoie de mult timp pentru ca importurile Germaniei să fie afectate, or, dacă totul

funcționa fără greș pe uscat, războiul avea să se sfârșească înainte ca blocada să-și facă resimțite efectele.

Principalul motiv de îngrijorare al Germaniei, rămas neschimbat de la victoria ei din 1871, era Franța. Mulțumită eforturilor depuse de spioni — unul dintre aceștia fiind în cele din urmă demascat în afacerea Dreyfus —, rapoartelor atașaților de la Paris, citirii atente a presei franceze și analizei dezbaterilor parlamentare, germanii ajunseseră să-și facă o imagine destul de clară, înainte de 1914, cu privire la puterea militară a Franței. De asemenea, aflaseră că principalele armate franceze aveau să fie concentrate la granița comună a celor două țări — între o regiune aflată la sud de extremitatea vestică a graniței cu Belgia până la frontiera cu Elveția — și se așteptau ca francezii să preia ofensiva atacând în zona de nord a Lorenei.

Însă germanii nu au putut să-și dea seama niciodată cât de puternici erau, de fapt, francezii și, la fel de important, cât de bine puteau să lupte. Era bineînțeles evident că armata franceză suferise mari pierderi ca urmare a afacerii Dreyfus. Amestecul politic și diviziunile din cadrul societății franceze lăsaseră în urmă un corp al ofițerilor demoralizat și regimente nedisciplinate, iar germanii consemnau cu satisfacție episoadele frecvente de insubordonare sau chiar de revoltă deschisă, din anii premergători lui 1914.[50] În plus, francezii, atât ofițerii, cât și civilii, tratau exercițiile și manevrele militare cu nonșalanță. „Rămâi surprins", spunea în 1906 un atașat militar german la Paris, „când vezi din când în când câte un detașament militar la Vincennes, după-amiaza, jucând fotbal în loc să facă antrenamente." În simulările de luptă, regimentele care trebuiau să exerseze trasul cu arma se așezau confortabil pe jos și câteodată chiar citeau ziarele cumpărate de la vânzători întreprinzători care dădeau târcoale prin preajma câmpului de luptă desemnat de armată.[51] Pe de altă parte, francezii făceau parte din aceeași națiune ca marele Napoleon și soldații săi și, prin tradiție, luptau bine și cu mare curaj. Poate că și lipsa de disciplină le-a conferit un avantaj în fața germanilor. Același atașat militar german care privise șocat jocul de fotbal de la Vincennes scria către Berlin: „Probabil că francezul nu poate fi tratat decât în această manieră și, cu siguranță, în cazul lui, temperamentul, îndeosebi cel afișat în fața dușmanului, înlocuiește o mare parte din ceea ce nu poate fi cultivat decât prin rutină și disciplină, în oamenii care nu au sânge în vine."[52]

În ceea ce-i privea pe ruși, germanii aveau un punct de vedere mai consecvent, împărtășit de o bună parte a Europei. Rusia era o mare putere doar cu numele, iar forțele ei armate erau înapoiate, prost organizate și prost conduse. În defensivă, soldatul rus de rând era dur și încăpățânat, însă aceste

calități nu mai erau de dorit în războiul modern de ofensivă. Ofițerii, povestea un omolog german care asistase la Războiul Ruso-Japonez, „erau lipsiți de moralitate, de simțul datoriei sau responsabilității". Înfrângerea Rusiei de Japonia fusese o dovadă a deficiențelor crunte ale Rusiei și, în mod evident, aveau să treacă ani buni până la refacerea armatei ruse.[53] La câțiva ani după Războiul Ruso-Japonez, chiar și după ce devenise clar că Rusia își revenea și își reechipa forțele armate, statul-major german încă intenționa să detașeze o armată de circa 13 divizii la granița de est cu Rusia și să lase cea mai mare parte a luptelor de pe frontul de est în mâinile aliatei ei, Austro-Ungaria, până când mult-așteptata victorie asupra Franței avea să permită Germaniei să-și transporte forțele către est. Date fiind dimensiunea Rusiei și rețeaua ei feroviară nedezvoltată, armatele ruse aveau să piardă foarte mult timp încercând să ajungă la propriile frontiere. După cum i-a spus Moltke lui Conrad în 1909: „Principala noastră intenție trebuie să fie aceea de a obține o victorie rapidă. Acest lucru va fi cu greu posibil împotriva Rusiei."[54]

Înaltul comandament german nu avea o părere prea bună despre capacitățile de luptă ale Austro-Ungariei, însă era de părere că aliata lor se putea ridica cel puțin la nivelul Rusiei. În 1913, statul-major german a efectuat o evaluare, care a scos la iveală o stare dezastruoasă, a forțelor armate ale Austro-Ungariei. Armata era slăbită din cauza diviziunilor etnice și din cauza crizei politice și financiare prelungite cu Ungaria, statul nu reușise să antreneze și să echipeze suficienți soldați. Pe parcursul deceniilor precedente, nu se depuseseră mari eforturi pentru modernizarea armatei și, deși se demaraseră reforme, acestea aveau să fie finalizate de abia în 1916. Rețeaua de căi ferate era complet inadecvată pentru transportul trupelor. Ofițerii, continua un studiu efectuat de germani în 1914, erau devotați și loiali Coroanei, dar standardele generale ale armatei erau foarte scăzute.[55] Cu toate acestea, germanii se bazau pe faptul că Austro-Ungaria avea să dea de furcă Rusiei timp de patruzeci de zile, timp în care Franța avea să fie înfrântă, iar regimentele germane puteau porni spre est pentru a încheia războiul. După cum a spus și Schlieffen, în 1912, înainte de moartea sa, „Soarta Austriei nu va fi decisă pe malul Bugului, ci pe malul Senei!"[56]

Germania avea o părere și mai proastă despre armata celuilalt aliat al său, Italia. „Marșurile militare nici nu pot fi descrise în cuvinte", povestea atașatul militar german la Roma. „Fiecare face ce vrea, am văzut soldați rătăciți în unitățile lor, soldați care își părăseau cazărmile fără permisie și se duceau la cumpărături." Armata italiană suferea chiar mai mult decât cea austro-ungară de pe urma lipsei fondurilor, mâinii de lucru și echipamentelor

învechite. Ofițerii de rang înalt erau, cu câteva excepții, mediocri, iar ofițerii novice își detestau superiorii, condițiile în care lucrau și faptul că nu exista nicio perspectivă de promovare. Nu este deloc surprinzător faptul că armata era cu moralul la pământ.

În plus, nu era clar dacă Italia avea să rămână în Tripla Alianță. Până în 1902, își îmbunătățise semnificativ relația cu Franța, iar Italia promisese în secret să nu se alăture unui atac german împotriva Franței. Fiind la rândul ei putere maritimă în Mediterană, Italia preferase întotdeauna să aibă o relație bună cu principala putere maritimă a lumii, Marea Britanie. În același timp, relația Italiei cu Austro-Ungaria, care nu fusese niciodată prea bună, s-a înrăutățit. Cele două state erau rivale în vestul Balcanilor și, în ambele țări, se vorbea despre război și se făceau pregătiri. În timp ce, în Austro-Ungaria, Conrad gândea în termeni ofensivi, statul-major italian, conștient de propria slăbiciune, plănuia o acțiune defensivă. Promisiunile Italiei de a oferi sprijin militar Germaniei erau ilogice având în vedere îngrijorarea manifestată cu privire la Austro-Ungaria. În 1888, la scurt timp după formarea Triplei Alianțe, Italia promisese să trimită trupe prin Austria, pentru a susține Germania de-a lungul Rinului, în cazul unui atac francez. Deși Alberto Pollio, șeful de stat-major italian între 1908 și 1914, nu și-a dorit inițial să onoreze acest angajament, în februarie 1914, guvernul italian a confirmat că, în caz de război, avea să trimită trei corpuri de armată și două divizii de cavalerie pe Rinul Superior, pentru a se alătura flancului stâng al armatei germane. În criza din luna iulie a aceluiași an, comandamentul militar german a continuat să spere că avea să se bucure de susținerea Italiei, deși a rămas deosebit de suspicios cu privire la încrederea și utilitatea reprezentate de Italia.[58]

Germania se putea descurca fără Italia, iar, în final, chiar a făcut acest lucru, însă în ultimul deceniu de dinainte de 1914, avea neapărată nevoie să se agațe de Austro-Ungaria. În pofida unor încercări periodice de a apela la Rusia sau la Marea Britanie, avea puține alte posibilități de alianță. Imperiul Otoman era prea slăbit, iar puterile mai mici, precum România sau Grecia, încercau, pe bună dreptate și pe cât posibil, să nu se implice în conflicte. Pe măsură ce anii treceau, iar Germania se confrunta cu o Triplă Înțelegere din ce în ce mai puternică, Dubla Alianță cu Austro-Ungaria căpăta din ce în ce mai multă importanță. Pe de altă parte, acest lucru însemna că și Germania trebuia să susțină Austro-Ungaria când intra în conflicte în Balcani sau, într-un context și mai grav, cu Rusia.

Bismarck intenționase întotdeauna ca această alianță să fie una pur defensivă și se opusese oricăror acorduri, cum ar fi înțelegerile militare care

obligau părțile, de a o transforma în ceva mai mult. Însă permisese convocarea unor reuniuni de stat care lăsaseră de înțeles Austro-Ungariei că Germania avea să trimită un număr consistent de trupe spre est, pentru operațiuni comune împotriva Rusiei, în cazul unui atac rus asupra Austro-Ungariei. În momentul în care a venit pe tron Wilhelm al II-lea, acesta a făcut în mod repetat apeluri, cel puțin retorice, și a arătat entuziasm pentru o relație mai strânsă. Însă, după sosirea lui Schlieffen la conducerea statului-major german, în 1891, țelurile strategice ale aliaților au început să difere, pe măsură ce germanii începeau să vadă Franța ca principal inamic, iar austriecii continuau să se concentreze asupra Rusiei. După prima lor reuniune, generalul Friedrich von Beck, șeful statului-major austriac, l-a considerat pe Schlieffen „taciturn și nu foarte amabil". În ceea ce-l privea pe Schlieffen, acesta nu se încredea prea mult în austrieci. „Aceste personaje nu vor face decât să dezerteze sau să treacă de partea dușmanului." În 1895, a redus drastic angajamentele Germaniei în teatrul de război din est și a subliniat faptul că Germania putea declanșa doar un mic atac pe pământ rusesc. Beck s-a înfuriat, mai ales pentru că, prin hotărârea ei, Germania anula decizii la care statul-major austriac lucrase ani de zile.[59] Din acel moment, relațiile dintre cele două instituții au fost corecte, dar reci, și nu s-a mai discutat despre o acțiune militară comună detaliată.

Abia în 1908–1909, într-un moment în care se părea că Austro-Ungaria avea să pornească la război cu Serbia pentru Bosnia, Dubla Alianță s-a distanțat de concepția limitată și defensivă a lui Bismarck și a devenit o coaliție mai strânsă, mai ofensivă și chiar mai periculoasă pentru stabilitatea europeană. Wilhelm al II-lea a intervenit din nou, spunând Austro-Ungariei: „Împăratul Franz Joseph este un mareșal prusac și, prin urmare, nu trebuie decât să dea un ordin, și întreaga Armată Prusacă îl va urma."[60] În plus, armatele austro-ungare și germane au repornit discuțiile și, din acel moment și până în vara lui 1914, și-au scris și au efectuat vizite reciproce care au dat naștere unor așteptări că cele două state aveau să se consulte și să acționeze de comun acord în momente de criză.[61] Schlieffen și Beck ieșiseră acum din schemă, iar succesorii lor, Moltke și Conrad, au pus bazele unei relații mai apropiate. Conrad îl venera pe Moltke cel Bătrân, iar în timpul Primului Război Mondial avea să poarte la gât un medalion cu imaginea mărețului general.[62] În 1909, de Revelion, Conrad i-a trimis lui Moltke prima dintr-un lung șir de scrisori, ce avea să clarifice ce acțiuni urma să întreprindă Germania în cazul în care Austro-Ungaria pornea la război împotriva Serbiei, iar Rusia sărea în sprijinul micului stat din Balcani. Austro-Ungaria se aștepta,

ca Germania a consimțit că o asemenea acțiune din partea rușilor ar fi declanșat clauzele Dublei Alianțe și că Germania era obligată să sară în apărarea Austro-Ungariei. (Și, bineînțeles, același lucru era valabil și dacă Rusia ataca Germania.) Ambele părți își doreau să obțină angajamentul celeilalte de a ataca Rusia în momentul izbucnirii războiului, dar niciuna dintre părți nu-și asuma să facă același lucru. Prin urmare, scrisorile sunt deosebit de respectuoase și arată o mare prietenie, dar nu fac nicio referire la promisiuni concrete. Din moment ce Conrad intenționa ca Austro-Ungaria să distrugă mai întâi Serbia, chiar dacă Rusia intra în război, avea nevoie de un sprijin consistent din partea Germaniei în nord, împotriva Rusiei — respectiv să se oblige să atace de la sud, dinspre Prusia Răsăriteană înspre Polonia rusească, în timp ce Austro-Ungaria urma să-și înceapă atacul de la nord, din Galiția. Bineînțeles că Moltke dorea să mențină un contingent german redus în est, ca să se poată concentra asupra înfrângerii Franței. În cele din urmă, cele două aliate și-au făcut niște promisiuni, pe care probabil știau că nu aveau să le onoreze: în cazul izbucnirii războiului, Austro-Ungaria promitea să atace Rusia cât de curând posibil, iar Germania promitea să trimită trupe în sprijinul Austro-Ungariei, în nord, chiar înaintea încheierii războiului cu Franța.[63]

Dată fiind poziția ei geografică, Austro-Ungaria trebuia să ia în calcul mai multe scenarii de război decât Germania — împotriva oricăreia dintre următoarele țări: Rusia, Serbia, Muntenegru, Italia, iar, după 1913, România. Și mai exista și posibilitatea ca acești inamici să formeze alianțe: Serbia și Muntenegru, cu sau fără sprijinul Rusiei, sau Serbia și Italia. Conrad se concentrase inițial asupra Italiei, dar Serbia începea să-l obsedeze din ce în ce mai mult.[64] Vorbea adesea despre distrugerea acelui „cuib de viespi" prin război și despre anexarea teritoriului la Austro-Ungaria. Pentru a face față provocărilor cu care se confrunta Austro-Ungaria, Conrad a elaborat mai multe planuri de război pentru a acoperi toate posibilele combinații de dușmani și fronturi și, pentru a-și conferi o flexibilitate maximă, a trimis câte un corp în Balcani (*Minimalgruppe Balkan*), Galiția (*A-Staffel*), până la granița cu Rusia, și a înființat o a treia divizie (*B-Staffel*), care, în caz de nevoie, ar fi putut veni în ajutorul uneia dintre cele două mai sus-menționate. Acest scenariu era optimist având în vedere starea în care se afla industria feroviară austriacă. Liniile de cale ferată ce duceau spre sud, către granița cu Serbia, erau cel puțin neadecvate, eufemistic vorbind. Iar la nord, Rusia depășea cu mult Austro-Ungaria în ceea ce privea construcția feroviară. În 1912, Rusia putea trimite 250 de trenuri pe zi către granița cu Galiția Austriacă, în

timp ce Austro-Ungaria putea trimite doar 152.[65] În plus, din motive naționaliste, ungurii insistaseră asupra construirii unui sistem feroviar de sine stătător în țara lor, așa că foarte puține linii de cale ferată legau Ungaria de Austria. Deși Conrad insistase asupra unui program accelerat de construcție feroviară, parlamentul austriac, dar și cel maghiar s-au opus cheltuirii fondurilor respective, în special dacă de pe urma acestor măsuri avea de profitat și cealaltă jumătate a imperiului. În concluzie, înainte de 1914 nu s-au realizat prea multe la acest capitol.[66]

Deși Conrad și statul său major continuau să elaboreze planuri pentru un război împotriva Italiei, iar în 1913, au pus la cale o strategie pentru un atac asupra României, până în 1914, au ajuns la concluzia că cel mai probabil era un război împotriva Serbiei, care ar fi putut angrena foarte bine și Rusia. Asemenea oricărei alte armate europene, și cea austro-ungară se încredea în puterea ofensivei și nu gândea din perspectiva unui război defensiv.[67] Cu toate acestea, când a fost mobilizată, armata austro-ungară număra mai puțin de o treime din cea a Rusiei; cheltuia cel mai puțin dintre toate puterile pe apărare, chiar și mai puțin decât Marea Britanie, care avea o armată mult mai mică.[68] Planurile lui Conrad erau optimiste, chiar oarbe, având în vedere starea în care se aflau forțele armate și situația internațională din ce în ce mai șubredă în care se găsea Austro-Ungaria în ultimii ani de pace, pe măsură ce Italia, iar mai apoi România se îndepărtau de Dubla Alianță.

Statul-major german și cel austro-ungar și-au continuat convorbirile, poate mai presus de toate pentru a se reasigura reciproc cu privire la mult-așteptatele atacuri ofensive încununate de succes din est. Moltke l-a citat pe Schlieffen și i-a spus lui Conrad că atacul german asupra Franței avea să soluționeze totul și că soarta Austriei avea să fie decisă în vest, și nu în est. Cu toate acestea, a continuat Moltke, războiul din est era de o deosebită importanță, reprezentând confruntarea finală dintre rasele teutonice și cele slave. „Este de datoria tuturor statelor care poartă steagul culturii germanice să se pregătească pentru aceasta." În răspunsul lui, Conrad a specificat că o astfel de cruciadă nu avea să fie bine primită în Austro-Ungaria. „Nu ne putem baza pe slavi, care reprezintă 47 la sută din populație, să arate entuziasm față de o luptă împotriva aliaților lor."[69] Cu toate acestea, nu s-au înfăptuit progrese prea mari prin coordonare sau schimb de informații. Pe 4 august 1914, când germanii au invadat Belgia, atașatul militar german de la Viena spunea: „A venit vremea ca aceste două state germane să se consulte cu absolută sinceritate în ceea ce privește mobilizarea, momentul ofensivei, zonele de detașare și forța exactă a fiecărei trupe..."[70] Era mult prea târziu pentru acest

lucru, însă înțelegerea dintre Austro-Ungaria și Germania a contribuit la transformarea războiului din Balcani într-un conflict european generalizat.

Rusia, care captase atenția Germaniei și Austro-Ungariei în est, își făcuse o imagine destul de clară cu privire la planurile de război ale Dublei Alianțe. Până în 1910, rușii văzuseră destule manevre ale armatei germane, asistaseră la construcția de linii de cale ferată și la desfășurări militare, pentru a ajunge la concluzia că principalul atac al Germaniei viza Franța. În timp ce rușii continuau să supraestimeze, cu aproximativ sută la sută, câte trupe germane vor fi detașate în est, erau totuși încrezători că aveau să-i depășească numeric pe germani și că strategia germană avea să le confere un avantaj. Dacă germanii atacau, așa cum se așteptau rușii, din Prusia Răsăriteană, atunci atacul lor avea să fie unul scurt, menit să-i ia pe ruși prin surprindere. Apoi probabil că Germania avea să-și retragă forțele către vest, în spatele fortificațiilor de la Lacurile Mazuriene, și să aștepte rezultatul bătăliilor din Franța. Astfel rușii aveau suficient timp să-și finalizeze lenta mobilizare.[71]

Rușii își făcuseră o imagine și mai clară cu privire la strategia de război a celuilalt partener al Dublei Alianțe. Toate puterile aveau spioni și atașați militari în alte țări, însă Rusia probabil că se bucura de cel mai bun dintre toți, colonelul Alfred Redl, ofițer în statul-major al Austro-Ungariei. Fusese recrutat în jurul anului 1901 de ruși, care îi oferiseră banii pe care și-i dorea cu ardoare și îl amenințaseră că aveau să-l dea în vileag că era homosexual, lucru care la acea vreme ar fi dus la căderea sa în dizgrație. Redl și-a petrecut următorii ani transmițând patronilor săi ruși informații strict secrete, precum planul de mobilizare al Austro-Ungariei și detalii de o importanță crucială despre fortărețele Austriei de la granița comună dintre Dubla Monarhie și Rusia, din Galiția. De asemenea, i-a dat în vileag și pe agenții Austro-Ungariei în Rusia, care au fost arestați sau executați.[72] Ca și în cazul altor spioni, precum excentricul Guy Burgess din Marea Britanie a anilor 1950, de exemplu, este surprinzător că Redl nu a fost descoperit mai devreme. Deși provenea dintr-o familie modestă, din clasa de mijloc, și trăia, cel puțin de ochii lumii, din salariul său de armată, avea întotdeauna o mulțime de bani cu care arunca în stânga și în dreapta, pe mașini scumpe, apartamente, îmbrăcăminte (după ce a fost demascat, s-a descoperit că avea 195 de costume) sau pe tinerii săi iubiți. În 1913, serviciile secrete germane și-au avertizat colegii din Austro-Ungaria cu privire la existența unui trădător și i-au informat că două plicuri doldora de bancnote așteptau să fie ridicate de cineva pe nume Nikon Nizetas de la oficiul poștal principal de la Viena. Bineînțeles că Redl, deghizat, s-a prezentat pentru a ridica plicurile, dar chiar și atunci aproape că

a scăpat nedescoperit, căci detectivii care îl pândeau în fața oficiului poștal i-au pierdut urma. Au dat de el din pură coincidență în apropiere, însă până seara, Conrad, șeful de stat-major, strânsese suficiente dovezi pentru a trimite un grup de ofițeri să-l confrunte pe Redl, să-l oblige să-și recunoască fapta și, mai apoi, să se sinucidă.[73] Deși înaltul comandament austro-ungar s-a străduit să schimbe codurile secrete și mersul trenurilor, nu avea cum să-și modifice întreaga strategie înainte de 1914. Ca urmare a trădării lui Redl, rușii au aflat exact cum și unde aveau să atace austriecii și care erau planurile acestora împotriva Serbiei.

Cu toate acestea, rușii se confruntau cu propriile probleme în elaborarea planurilor de război. Pentru început, dată fiind dimensiunea țării, mobilizarea Rusiei avea să dureze mult mai mult decât mobilizarea oricărui alt vecin al său de la vest. Când aveau să fie chemați la arme, soldații ruși de rând urmau să călătorească de două ori mai mult decât soldații din Germania sau Austro-Ungaria. Sistemul feroviar rusesc se dezvolta rapid, mulțumită în mare parte împrumuturilor franceze, cele mai multe rute fiind concentrate în zonele de vest, în teritoriile poloneze și pe teritoriul european al Rusiei; dar căile ferate rusești erau încă slab reprezentate în comparație cu cele germane și austro-ungare. Majoritatea căilor ferate rusești, de exemplu, aveau încă un singur rând de șine, ceea ce însemna că trenurile circulau mai greoi. Numai 27 la sută din liniile de cale ferată erau duble, spre deosebire de 38 la sută în Germania. Cu toate acestea, armata germană estima că, până în 1912, noul program de construcție feroviară contribuise la înjumătățirea timpului de concentrare al rușilor la granița germană.[74] (Dacă rușii alegeau să atace Germania, aveau să se confrunte însă cu o altă problemă de care s-ar fi lovit și nemții dacă ar fi pătruns în est: căile ferate rusești aveau un ecartament mai larg decât cele europene, așa că tot echipajul, de la soldați și echipament inclusiv, trebuia transbordat.) În 1914, chiar și după îmbunătățirea sistemelor feroviare, mobilizarea completă a armatelor pe teritoriul european al Rusiei tot dura douăzeci și șase de zile, în timp ce Austro-Ungaria avea nevoie doar de șaisprezece zile, iar Germania de douăsprezece.[75]Această discrepanță avea să exercite o presiune suplimentară asupra țarului să ordone din timp mobilizarea Rusiei în criza din acea vară.

Din cauza poziției geografice, Rusia avea și o paletă bogată de potențiali inamici. La est, teritoriile rusești se aflau încă sub amenințarea Japoniei, în timp ce în Europa, Rusia era deosebit de vulnerabilă pe teritoriile sale poloneze. Deși dezmembrarea Poloniei de la începutul secolului al XVIII-lea oferise Rusiei un premiu bogat, cu resurse naturale extraordinare, inclusiv

cărbune, până la începutul secolului al XX-lea, având ramuri industriale puternice și o populație de circa 16 milioane de locuitori, Polonia era un punct important expus, care se întindea pe o suprafață de 320 de kilometri de la nord la sud și 370 de kilometri înspre vest, având teritorii sub ocupație germană în nord și vest și austro-ungară la sud. „Punctul nostru sensibil", așa era descrisă Polonia într-un raport militar rusesc.[76] Rusia avea mai mulți posibili dușmani chiar și decât Austro-Ungaria și, date fiind vastele ei teritorii, se confrunta cu provocări deosebite când venea vorba despre transportul sau detașarea forțelor ei armate. În Europa, Suedia fusese ocazional o amenințare începând cu secolul al XVII-lea, iar statul-major rus a continuat să o numere printre dușmanii săi până în 1914. România, cu regele ei german și ranchiuna pe care continua să i-o poarte pentru că anexase o parte a Basarabiei în 1878, putea fi ostilă. Rusia purtase două războaie cu Imperiul Otoman în secolul al XIX-lea, iar cele două puteri rămăseseră rivale în Caucaz și Marea Neagră.

Seminariștii de la Academia Rusească de Război subliniaseră încă din 1891 că evitarea unui conflict cu Dubla Alianță formată din Austro-Ungaria și Germania era imposibilă, iar armata rusă se concentra din ce în ce mai mult asupra acestui scenariu, considerându-l principala provocare de la vest. Prin urmare, aveau tendința de a interpreta evenimentele din aceste două țări de o manieră deosebit de pesimistă. În 1912, în momentul în care armata austro-ungară nu a reușit să obțină creșterea bugetară pe care și-o dorea de la parlament, rușii au presupus pe dată că acest lucru era, de fapt, o simplă manevră menită să ascundă o creștere substanțială a cheltuielilor. Armata rusă credea de asemenea, neîntemeiat de altfel, că Franz Ferdinand era conducătorul taberei care își dorea războiul în Austro-Ungaria. Părerile diplomaților ruși, care înțelegeau mai bine celelalte țări, nu ajungeau de cele mai multe ori la cunoștința armatei, iar țarul nu depunea niciun efort pentru a coordona diversele ramuri ale guvernului său.[77] În schimb, conducerea rusă accepta în general faptul că orice conflict din Balcani s-ar fi putut transforma într-un război generalizat.[78]

Statul-major rus, care avea tendința de a privi lucrurile din perspectiva cea mai pesimistă posibil, credea că cel mai rău scenariu ar fi fost unul în care Dubla Alianță ar fi atacat de la vest împreună cu Suedia și România, în timp ce Japonia, și, puțin probabil, China ar fi atacat de la est.[79] În acest caz, așa cum se temea armata, ar fi intervenit și Imperiul Otoman, iar polonezii ar fi profitat de ocazie pentru a se răzvrăti. Chiar dacă acest scenariu dezastruos nu s-ar fi materializat, din cauza poziției ei geografice, Rusia trebuia să fie așa

cum făcuse secole la rând, o decizie strategică: de a se concentra asupra Europei sau asupra regiunilor din sud și est. Deși atât Izvolski, ministru de externe după Războiul Ruso-Japonez, cât și Stolîpin, prim-ministru până la 1911, priveau spre vest, printre conducătorii ruși încă se făceau auzite voci influente care susțineau că Rusia avea o misiune în est și că Japonia rămânea principalul ei inamic. În 1909, unul dintre aceștia, Vladimir Suhomlinov, a devenit ministru de război.

Suhomlinov rămâne, pe bună dreptate, un personaj deosebit de controversat, însă a demarat o serie de reforme extrem de necesare forțelor armate rusești și, mulțumită lui, Rusia a intrat în Primul Război Mondial relativ bine pregătită. A îmbunătățit instrucția și echipamentul, a modernizat armele și a creat unități specializate în anumite domenii, precum artileria de câmp. În cei cinci ani dinainte de Marele Război, Rusia a mărit, de asemenea, numărul de recruți cu 10 la sută, oferindu-le și instrucția militară, așa că, în momentul izbucnirii războiului, Rusia avea să poată mobiliza peste 3 milioane de soldați. Suhomlinov a reorganizat armata și sistemul de comandament și a pus bazele unui sistem nou, mai eficient, de mobilizare. În plus, a retras regimente din regiunea de vest a Poloniei înspre interiorul Rusiei, unde aveau să se afle mai în siguranță și puteau să fie mai ușor de detașat spre est în cazul în care relațiile dintre Rusia și Japonia se deteriorau din nou.[80] A încercat, de asemenea, să se descotorească de linia de fortărețe a Rusiei din regiunea de vest a Poloniei, care, după cum a subliniat chiar el, iroseau fonduri și resurse care ar fi putut fi folosite foarte bine în altă parte. Această ultimă inițiativă a provocat o mare indignare. Vărul țarului, Marele Duce Nicolai Nicolaevici, care dezvoltase o ură profundă pentru Suhomlinov, s-a opus distrugerii fortărețelor, alături de nenumărați susținători ai săi din armată. Ministerul de Război a fost nevoit să renunțe la această idee.[81]

În acest moment, avea nenumărați dușmani și urma să își facă și mai mulți, pe de o parte pentru că deciziile lui contraveneau unor tradiții bine înrădăcinate și unor grupuri de interese, pe de altă parte din cauza caracterului său. Era prefăcut, fără scrupule, dar și fermecător. Deși era scund și chel, foarte multe femei îl găseau irezistibil. În acea perioadă, nenumărate persoane încercau să îl defăimeze și a fost acuzat de orice, de la senilitate la corupție și înaltă trădare, iar un diplomat rus l-a descris ca fiind geniul malefic al Rusiei. Propriii săi colegi se plângeau de faptul că era leneș și incapabil să facă față susținut nenumăratelor provocări cu care se confrunta. Generalul Alexei Brusilov, unul dintre cei mai competenți generali ruși, a spus: „Era, fără îndoială, un bărbat inteligent, care intuia imediat o anume situație și decidea

foarte repede cum să o gestioneze, însă avea o mentalitate superficială și neserioasă. Principalul său defect era că nu verifica lucrurile în amănunt și se mulțumea dacă ordinele și aranjamentele sale păreau să repurteze un succes de ochii lumii."[82] Suhomlinov era însă, așa cum au recunoscut chiar și dușmanii săi, un maestru al politicilor birocratice. Și-a construit o rețea de susținători în armată și în Ministerul de Război, folosindu-se cu șiretenie de puterea relațiilor sale și, la fel de important, lingușindu-l pe țar, căruia îi datora rămânerea sa în funcție.[83]

Suhomlinov, care s-a născut la 1848, într-o familie din mica nobilime, avusese o carieră remarcabilă de soldat. A absolvit Colegiul Militar în fruntea promoției sale și a devenit cunoscut pentru vitejia sa în Războiul Ruso-Turc din 1877–1878. Până în 1904, era locotenent-general și avea în comanda sa importantul district militar al Kievului. Când au izbucnit tulburările la Kiev, ca urmare a Războiului Ruso-Japonez, Suhomlinov a primit funcția de guvernator general al unei regiuni vaste, care cuprindea o mare parte a Ucrainei de astăzi. A reinstaurat legea și ordinea și a pus capăt tratamentului condamnabil și brutal al evreilor din regiune, lucru pentru care nenumărați conservatori nu l-au iertat niciodată. În plus, s-a îndrăgostit de o femeie mult mai tânără, frumoasă și căsătorită, care avea să devină cea de-a treia soție a sa. Aventura lor, urmată de divorțul ei, a provocat un mare scandal, iar dorința ei de nesatisfăcut pentru lux avea să dea naștere unor acuzații de corupție care l-au urmărit întotdeauna pe Suhomlinov. „Generalul Suhomlinov are ceva care te neliniștește", spunea Maurice Paleologue, ambasadorul francez la Sankt Petersburg. „Are șaizeci și doi de ani, este sclavul unei soții destul de frumușele, cu treizeci și doi de ani mai tânără decât el, este inteligent, deștept și șiret, servil în fața țarului și prieten cu Rasputin, înconjurat de o gloată pe care o interpune în propriile sale intrigi și duplicități. Este un bărbat care și-a pierdut obiceiul de a munci și își dedică toată puterea bucuriilor conjugale. Cu privirea sa șireată, căci ochii îi sticlesc întotdeauna atent sub povara grea a pleoapelor căzute, cunosc puțini bărbați care îți inspiră o asemenea lipsă de încredere de la prima vedere."[84]

Suhomlinov a rămas în funcție până în 1915, pentru că s-a bucurat de sprijinul țarului, dar acest lucru era și o povară, și o binecuvântare. Nicolae era un stăpân dificil și, pentru că se temea să nu-și piardă puterea, își întorcea adesea miniștrii unii împotriva celorlalți. Deși era amator când venea vorba de chestiuni militare, se simțea obligat să intervină în aceste lucruri, pentru că era autoritatea supremă. În 1912, a luat parte la o dezbatere cu privire la tactici și strategii și a spus: „Doctrina militară constă în a vă supune tuturor

ordinelor mele."[85] Deși Suhomlinov încerca să coordoneze sfaturile pe care le primea țarul, nici măcar el nu a reușit să reformeze procesul haotic și confuz de luare a deciziilor în Rusia, iar armata a continuat să ascundă informații deosebit de importante de liderii civili. În 1912, de exemplu, armatele franceză și rusă au decis să nu transmită detaliile înțelegerilor lor militare prim-ministrului rus.[86]

În anii de dinaintea Primului Război Mondial, Suhomlinov și-a regândit presupunerea anterioară, conform căreia Rusia trebuia să considere Japonia principalul său inamic. În plus, tulburările din Balcani întorceau atenția Rusiei către vest, iar francezii încurajau acest lucru, ceea ce nu era deloc surprinzător. În cazul în care izbucnea un război generalizat, francezii aveau nevoie ca Rusia să atace din vreme Germania în est, pentru ca forțele franceze să nu mai fie presate pe frontul de vest. Pe parcursul anilor, francezii s-au folosit de dominația lor financiară asupra Rusiei pentru a-și convinge aliata să se angajeze la un asemenea atac. Francezii au făcut, de asemenea, tot ce le-a stat în putință pentru a se asigura că împrumuturile lor pentru căile ferate rusești aveau să faciliteze transportul rapid al forțelor ruse către frontiera germană. Deși conducerea rusă era adesea enervată de pretențiile francezilor, până în 1911, șeful de stat-major a cedat și a promis Franței că Rusia avea să atace Germania în Prusia Răsăriteană la cincisprezece zile de la începutul războiului. Această promisiune a fost reiterată până la izbucnirea războiului, deși printre membrii conducerii ruse se aflau și personalități care credeau că acest lucru era o greșeală și că interesul Rusiei era, de fapt, evitarea, pe cât posibil, a unui război cu Germania și concentrarea asupra principalului inamic, Austro-Ungaria.[87]

Rusia avea mai multe opțiuni strategice la frontierele sale vestice: să poarte un război defensiv până când se simțea pregătită să contraatace, să-și concentreze atacul principal fie asupra Austro-Ungariei, fie asupra Germaniei sau să le atace pe amândouă simultan. Privind retrospectiv, pentru Rusia, cel mai logic ar fi fost să aibă o apărare puternică, să se retragă în vastele regiuni din interior în primă fază și apoi să contraatace puternic fiecare agresor, pe rând. Însă, până în 1912, armata exclusese din schemă o strategie pur defensivă și se conformase entuziasmului european generalizat pentru un război ofensiv. Cel mai recent război al Rusiei, împotriva Japoniei, părea o dovadă a faptului că forțele rusești pierduseră pentru că așteptaseră un atac din partea japonezilor. Instrucția militară rusească, reglementările și ordinele puneau acum accentul pe puterea ofensivei și acordau puțină atenție defensivei.[88] Și în Marea Neagră, Rusia plănuia un atac amfibiu în regiunea de

nord a Bosforului pentru a câștiga controlul asupra importantelor Strâmtori, și acest lucru în pofida faptului că flota Rusiei la Marea Neagră era slăbită și nu avea mijloace de transport adecvate pentru unități.[89]

Între 1910 și 1912, în Rusia s-au purtat discuții la nivel înalt în armată cu privire la strategie. Unii simțeau că aveau o obligație morală față de Franța să demareze un prim atac, puternic, împotriva Germaniei. Chiar și Suhomlinov începea să fie de părere că Germania era principalul dușman al Rusiei.[90] Oponenții lor doreau să se concentreze asupra Austro-Ungariei, pe de o parte, pentru că aceasta era principala rivală a Rusiei în Balcani, și, pe de altă parte, pentru că armata rusă era convinsă că putea înfrânge armata austriacă, lucru care nu era valabil și în cazul Germaniei. Armata rusă avea un adevărat respect, poate chiar obsesiv, pentru puterea și eficiența militară a Germaniei. Avea tendința de a se compara cu germanii și de a se pune într-o lumină proastă în fața Germaniei, din toate punctele de vedere, lucru pe care clasele conducătoare rusești îl făceau de secole.[91] Un ofițer francez a fost uimit de cât de puțin îi detestau colegii săi ruși pe germani .[92] În plus, în pofida spionajului lui Redl, rușii subestimau numărul de forțe pe care Austro-Ungaria le putea detașa la granița cu Galiția și își imaginau că Rusia avea să dețină un avantaj considerabil. Rușii se așteptau, de asemenea, ca Austro-Ungaria să fie depășită de problemele ei etnice și că slavii și ungurii din imperiu aveau să se revolte în cazul izbucnirii unui război.[93] Și, în final, iar acest lucru conta foarte mult pentru ruși, dacă austriecii, despre care se credea că aveau să atace la cincisprezece zile de la începutul războiului, repurtau o victorie în primă fază, nemulțumiții supuși polonezi ai Rusiei ar fi putut să prindă curaj și să se răzvrătească. După cum i-a spus șeful rus de stat-major omologului său francez la 1912: „Rusia nu se poate expune unei înfrângeri în fața Austro-Ungariei. Consecințele asupra moralului țării ar fi dezastruoase."[94]

La o reuniune din februarie 1912, prezidată de Suhomlinov, armata a ajuns la un compromis: „de a-și direcționa principalele forțe împotriva Austriei, fără să respingă întru totul o ofensivă în Prusia Răsăriteană".[95] După cum a spus mai târziu un general rus, „aceasta a fost cea mai proastă decizie dintre toate."[96] Noul plan militar al Rusiei, 19A, presupunea demararea mobilizării, un atac simultan imediat împotriva Austro-Ungariei și Germaniei și împărțea forțele ruse în așa fel încât Rusia nu avea să dețină un avantaj decisiv pe niciun teatru de război. În plus, dacă inamicii ei erau pe deplin pregătiți la șaisprezece zile de la începutul războiului, Rusia avea să fi detașat pe câmpul de luptă numai 50 la sută din forțele ei. Atacând prin nord, Rusia

își crea singură o problemă mai mare și, după cum s-a dovedit, mai periculoasă, din moment ce două dintre armatele sale staționate cel mai în nord ar fi trebuit să treacă pe lângă una dintre liniile pozițiilor fortificate ale Germaniei de la Lacurile Mazuriene din Prusia Răsăriteană.[97] Deși fusese gândit ca o alternativă, Planul 19G, prin care Rusia rămânea în defensivă împotriva Germaniei și își trimitea o mare parte a forțelor în atacul împotriva Austro-Ungariei, nu a fost elaborat niciodată în detaliu. În plus, armata nu dispunea de planuri de mobilizare împotriva unui singur dușman. În criza de la 1914, liderii ruși aveau să-și dea seama că se angajaseră într-un atac împotriva Germaniei și Austro-Ungariei simultan.

Înainte de 1914, armata rusă era deosebit de îngrijorată cu privire la noul plan. Deși declarase public că Rusia era pregătită de război, în particular, chiar și Suhomlinov era pesimist cu privire la pregătirile Rusiei.[98] Ofițeri din diferite districte militare invocau probleme de logistică și aprovizionare și își făceau cunoscute motivele de îngrijorare cu privire la dificultățile de comunicare și control asupra a ceea ce avea să devină un front rusesc deosebit de extins. În singura simulare de război organizată pentru a testa o parte a Planului 19A, organizată la Kiev în aprilie 1914, participanții au băgat de seamă că se punea un accent deosebit pe viteză, ceea ce însemna că Rusia trebuia să atace atât Germania, cât și Austro-Ungaria, înainte de a fi pregătită de război, și că nu existau planuri detaliate de război pentru coordonarea acțiunilor nenumăratelor armate ale Rusiei.[99] Amestecul de fatalism și optimism cu care conducerea rusă întâmpina probabilitatea războiului este greu de înțeles. Poate că singura explicație plauzibilă ar fi că nu îndrăzneau să stea cu mâinile în sân; amintirea recentei revoluții din 1905–1906 era foarte proaspătă. Dacă regimul se clătina, ar fi putut să se prăbușească. Războiul, considerat de atât de mulți inevitabil, ar fi putut oferi o cale de ieșire: victoria ar fi putut salva regimul. Și poate că înfrângerea era mai bună decât dezonoarea și încălcarea promisiunilor pe care Rusia le făcuse aliatului ei de la vest.

Din punctul de vedere al Franței, alianța cu Rusia era esențială pentru supraviețuirea ei. Dacă nu s-ar fi confruntat cu o amenințare la est, Germania ar fi putut să-și detașeze toate forțele împotriva Franței. Oare Rusia avea să-și reia vechea relație cu Germania? De exemplu, când țarul s-a întâlnit cu kaiserul la Potsdam în 1910, mulți francezi s-au temut că cei doi ar fi putut semna o alianță de un fel sau altul. Și, chiar dacă Rusia era un aliat sigur, oare forțele rusești ar fi putut să înfrunte cea mai profesionistă armată din Europa? În anii de după Războiul Ruso-Japonez, francezii erau conștienți că forțele armate ale Rusiei erau zdruncinate și incapabile de a se implica într-un

război. Rușii, iar acest lucru este de înțeles din punctul lor de vedere, nu se grăbeau să semneze angajamente militare obligatorii cu Franța. Încă de la prima lor convenție din 1892, francezii insistaseră ca Rusia să le ofere detalii cu privire la numărul trupelor ei și amplasarea lor, dar rușii se eschivaseră. Francezii se temeau de o mobilizare lentă a rușilor, în pofida noilor căi ferate, și considerau că armata rusă era pasivă și ambiguă. După cum se consemna într-un raport al statului-major francez: „Ca urmare a iernilor ei nesfârșite și a comunicărilor interminabile, atașații ruși nu acordă nicio importanță timpului."[100] În ceea ce-i privea pe ruși, aceștia erau sâcâiți de insistența francezilor în privința preciziei și detaliilor și chiar de ceea ce lor li se părea a fi o exagerare a manierelor franceze.[101]

Francezii au primit în cele din urmă ceea ce își doreau cel mai mult, și anume o promisiune din partea rușilor să atace Germania devreme, în timp ce Franța avea să facă același lucru, însă ambele părți erau precaute atât în ceea ce privea numărul de trupe detașate, cât și a momentului declanșării atacului. Deși statele-majore din fiecare țară se reuneau regulat și discutau, iar conducătorii militari și civili își făceau frecvent vizite, niciuna din părți nu avea încredere totală în cealaltă. Rușii i-au anunțat pe francezi despre planul lor de război, 19A, de-abia în 1913, la un an după ce fusese aprobat, și au susținut că pe front aveau să fie trimise mai multe trupe rusești împotriva Germaniei decât urmau să fie trimise în realitate.[102] Cu prilejul ultimei reuniuni organizate pe timp de pace, la sfârșitul verii lui 1913, între șeful de stat-major Joffre și generalul Iacob Zilinski, omologul său rus, cei doi bărbați, a spus un observator rus, erau ca niște jucători de cărți: „Zilinski, care nu avea suficiente atuuri, încerca să nu le arunce în joc, iar Joffre încerca într-un fel sau altul să le obțină de la partenerul său de joc."[103]

Dacă Rusia, asemenea celorlalte puteri, trebuia să se gândească la cel puțin doi potențiali inamici, Franța se concentra, așa cum o făcuse din 1871, numai asupra Germaniei. Este adevărat că și Italia putea fi ostilă, însă relațiile cu aceasta se îmbunătățiseră atât de mult, încât, din 1902, francezii începuseră să creadă că Italia avea să rămână neutră în orice război. Acest lucru însemna că Franța putea să-și detașaze cea mai mare parte a forțelor la nord, pentru a face față Germaniei. Cea mai mare parte a perioadei ce a precedat anul 1914, armata franceză a gândit în primul rând din perspectiva unui război defensiv: urmărea să-i lase pe germani să se epuizeze prin atacul lor asupra fortificațiilor franceze situate de-a lungul graniței cu Alsacia și Lorena până când francezilor li se oferea ocazia unui contraatac. Din 1892 însă, francezii au început să ia în calcul și posibilitatea ca Germania să încalce

neutralitatea Belgiei și să trimită flancul drept al armatei sale prin regiunea de vest a Belgiei și micul Luxemburg. Așa că Franța și-a întărit măreața fortăreață de la Verdun, situată la circa șaizeci de kilometri de frontierele cu Germania, Luxemburg și Belgia, și, prin planurile ei ulterioare, a detașat mai multe forțe spre nord.

Când venea vorba despre detaliile strategiei franceze și despre gestionarea și conducerea armatei, lucrurile erau mult mai complicate. Republicanii erau de foarte mult timp suspicioși când venea vorba despre armată, dar, în încercările lor de a căpăta un control civil ferm asupra acesteia, au înființat un sistem lipsit de coerență. Armata era condusă de Ministerul de Război și de statul-major, iar mecanismele de coordonare dintre cele două nu funcționau. Frecventele schimbări guvernamentale din Cea de a Treia Republică îngreunau situația: în 1911, Franța a avut trei miniștri de război diferiți, unul care nu a rezistat suficient de mult timp în funcție pentru a-și cunoaște propriii oficiali de rang înalt, iar un al treilea, Adolphe Messimy, care a supraviețuit mai mult de șase luni și care chiar a reușit să demareze unele reforme care au condus la un comandament militar mai unit. Radicaliștii care dominaseră guvernul de la Afacerea Dreyfus până atunci au dat afară din funcție ofițeri suspectați de concepții de dreapta și au afectat astfel și mai mult moralul și așa scăzut al armatei.

Politicile afectau și ele deciziile cu privire la chestiuni precum durata serviciului militar și instrucția. Cei de stânga, cu gândul la gărzile naționale revoluționare, își doreau o armată populară, în care bărbații să facă instrucție militară, dar să rămână civili în modul lor de gândire. Dreapta însă își dorea o armată profesionistă, în care bărbații deveneau buni soldați, loiali ofițerilor și unităților lor. Stânga își dorea folosirea unui număr mai mare de rezerve pe câmpul de luptă, întrucât acest lucru implica o mai mare parte a societății în propria ei apărare; dreapta, inclusiv nenumărați ofițeri de rang înalt din armată, disprețuia rezervele care, credea ea, stătuseră atât de mult timp în societatea civilă, încât acum erau inutile ca soldați. Până și uniforma dădea naștere unor aprinse discuții politice cu privire la ce fel de armată trebuia să aibă Franța. Messimy dorea să urmeze exemplul altor armate europene și să-și îmbrace soldații în uniforme care i-ar fi camuflat pe câmpul de luptă. Dreapta s-a împotrivit acestei inițiative, considerând-o o amenințare la adresa tradiției militare încununate de glorie a Franței. Noile uniforme, scria presa de dreapta, erau înfricoșătoare și nu corespundeau gusturilor francezilor. Căștile arătau ca niște căsciulete de jocheu, iar ofițerii urmau să fie îmbrăcați ca niște băieți de grajd. Aceasta era o încercare, scria ziarul conservator *Echo*

de Paris, de a submina autoritatea ofițerilor asupra oamenilor lor, iar lojile masonice care puseseră la cale această acțiune erau fără îndoială mulțumite. (Cu acest prilej, un fost ministru de război a exclamat că pantalonii roșii erau Franța.) În orice caz, a afirmat un membru al parlamentului, armata ar trebui să-și uzeze toate vechile uniforme înainte de a irosi bani pe unele noi. Fondurile pentru noile uniforme au fost aprobate cu puțin timp înainte de izbucnirea războiului, mult prea târziu pentru a-i ajuta cu ceva pe soldații francezi care porniseră la luptă în uniformele lor foarte colorate.[104]

O conducere slabă și interferența politică au exacerbat celelalte probleme ale armatei. Instrucția militară era depășită și ineficientă; ofițerii din statul-major erau slabi; iar tacticile-cheie, precum poziția soldaților pe câmpul de luptă, nu fuseseră decise sau prezentate.[105] În aceste împrejurări, un grup de tineri reformatori a început să militeze pentru doctrina ofensivă cu scopul de a revigora armata. La fel ca în alte regiuni europene, aceștia dădeau glas temerilor generale ale propriei lor societăți, cum că membrii ei deveneau decadenți și nu mai erau gata să moară pentru națiunea lor. În cazul Franței, amintirea trecutului era o povară, fie că era vorba despre acea *furia francese* a armatei care îi terifiase pe italieni în secolul al XV-lea, fie că era vorba despre focurile de armă înverșunate ale revoluționarilor francezi în Bătălia de la Valmy din 1792, care împrăștiaseră forțele îngrozite ale puterilor conservatoare, sau despre regimentele care luptaseră și muriseră sub conducerea lui Napoleon pentru a cuceri Europa. În cadrul statului-major, conducătorul Departamentului de Planificare, colonelul Louis de Grandmaison, își îmbărbăta tinerii colegi prin recomandările sale pentru a salva Franța. Defensiva era o lașitate; numai ofensiva era demnă de o națiune virilă. Bătăliile erau, în esență, concursuri morale, în care hotărârea și energia erau factorii decisivi. Soldații francezi trebuiau să fie atât de motivați de patriotism, încât să ia exemplul strămoșilor lor, să se îndrepte în număr mare spre câmpurile de luptă pentru a copleși dușmanul. Un atac neprevăzut și rapid, a spus Grandmaison cu prilejul a două faimoase prelegeri ale sale pe care le-a ținut la Colegiul de Război în 1911, avea să paralizeze dușmanul. „Nu va mai putea să facă manevre și va deveni rapid incapabil de orice acțiune ofensivă."[106] În 1913, autorii noilor reglementări pentru armata franceză au acceptat punctul de vedere al lui Grandmaison, susținând cu fermitate: „Numai ofensiva aduce rezultate pozitive." Baioneta, se scria în reglementări, rămânea arma-cheie a infanteriei; avea să se sufle din goarnă și să se bată din tobe, iar ofițerii urmau să conducă atacul.[107] „Succesul avea să fie repurtat", se promitea în reglementare, „nu de cel care a suferit cele mai puține pierderi, ci de cel

a cărui voință este cea mai fermă și al cărui moral este cel mai călit."[108] Și, la fel ca în alte state, armata franceză presupunea că viitorul război avea să fie de scurtă durată. Nici armata, nici guvernul nu au făcut pregătiri pentru a aduna provizii, a mobiliza ramurile industriale sau a apăra resursele naturale, o mare parte a acestora aflându-se în nord, lângă granița cu Germania.[109]

În 1911, în mijlocul crizei cu Germania, guvernul i-a acordat lui Messimy autoritatea de a reorganiza Ministerul de Război și structura de comandament a armatei pentru a-i conferi șefului de stat-major puteri mult mai largi atât pe timp de pace, cât și pe timp de război. În aceeași perioadă, Messimy a numit un nou șef de stat-major și, deși avea nenumărate opțiuni, l-a ales pe cel mai devotat doctrinei ofensivei. Generalul Joseph Joffre era atât burghez — tatăl său era un meșteșugar care făcea butoaie —, cât și un republican convins. Porecla sa era „crabul", pe de o parte din cauza înălțimii sale, și, pe de altă parte, pentru că nu a vrut să se afilieze convingerilor de dreapta. Politicienii îl plăceau, iar el știa cum să se poarte cu ei. Era calm, chiar și în timpul crizelor acute, încăpățânat și decis să-și impună voința. Asemenea fizicului său, și cariera sa fusese mai degrabă solidă decât impresionantă. Își clădise reputația de ofițer eficient și de încredere în câteva dintre războaiele coloniale ale Franței și era conducătorul unităților de geniu ale armatei. Se pricepea la activități de rutină și hârtogăraie și înțelegea importanța logisticii și a comunicațiilor. Susținătorii săi, mulți la număr, îl admirau pentru abilitatea sa de a lua decizii și pentru încrederea pe care o afișa, chiar și în momentele cele mai întunecate, că Franța avea să câștige. În 1912, a fost întrebat dacă lua în calcul posibilitatea războiului. „Da, mă gândesc la acest lucru", a replicat el. „Mă gândesc tot timpul la asta. O să fie război, eu îl voi face și tot eu îl voi câștiga."[110] Oponenții săi îl considerau mai degrabă inflexibil și lipsit de imaginație. După cum a spus unul dintre cei mai remarcabili generali ai Franței: „El se supune evenimentelor. Nu le creează... Joffre nu știe nimic despre strategie. Treaba lui e să organizeze transportul, aprovizionarea și să dea ordine uzinelor de armanent."[111]

Până când a sosit Joffre la comanda statului-major, francezii aveau o imagine destul de clară asupra atacului german, știind că germanii intenționau să pătrundă în Franța prin Luxemburg și cel puțin printr-o parte a Belgiei. Ministerul francez de Externe de la Quai d'Orsay și poliția națională franceză reușiseră să spargă codurile germane (deși, având în vedere rivalitatea dintre cele două instituții, de cele mai multe ori nu făceau schimb de informații).[112] În 1903, un spion care își spunea Avenger și care ar fi putut fi un ofițer din statul-major german, a predat francezilor primele versiuni ale

planurilor lui Schlieffen. Și-a făcut apariția bine deghizat, de nerecunoscut, cu bandaje înfășurate în jurul capului, astfel încât îi puteai vedea doar mustățile. Această apariție li s-a părut unora teatrală și mulți s-au temut că informațiile primite de la el ar fi putut face parte, de fapt, dintr-un plan al germanilor de a-i deruta pe francezi.[113] Agenții francezi au intrat la rândul lor în posesia unui alt plan, în 1907, precum și a simulărilor de război germane pentru 1912 și 1913, și au primit și ultimele planuri ale germanilor de dinainte de Marele Război, care au intrat în vigoare în aprilie 1914. O lună mai târziu, rușii au trimis francezilor un avertisment, conform căruia sursele lor arătau că Germania avea să zdrobească mai întâi Franța, iar mai apoi aveau să se îndrepte către Rusia.[114] Pe parcursul anilor, au apărut o mulțime de alte dovezi cu privire la intențiile germanilor — Germania și-a întărit fortărețele din regiunea de nord a graniței sale cu Franța: și-a consolidat liniile de cale ferată în zona Rinului, la granița cu Belgia și Luxemburg; a construit noi peroane feroviare în mici orașe germane, atât de lungi încât era evident că nu puteau fi utile decât armatei, pentru a-și debarca trupele, caii și echipamentul; de asemenea, au modernizat podurile de peste Rin la Düsseldorf, mișcare ce le-ar fi facilitat pătrunderea în nordul Belgiei.[115]

Armata franceză a luat serios în calcul perspectiva unei invazii în Belgia. De fiecare dată când se revizuiau planurile militare, își întăreau forțele staționate la nord și nord-vest de Verdun.[116] În perioada imediat premergătoare războiului, ofițerii statului-major francez făceau vizite regulate în Belgia, iar în 1913, întrebarea la examenul final de la Colegiul Militar de la Saint Cyr se referea la numărul de forțe franceze și belgiene necesare blocării unei invazii germane.[117] (Belgia însăși, într-o încercare sortită eșecului de a nu se implica într-un conflict major, și-a accelerat pregătirile defensive și a evidențiat faptul că avea să se apere împotriva oricărei puteri care îi încălca neutralitatea.) Joffre a cerut guvernului francez să detașeze trupe în Belgia înaintea Germaniei, însă a fost refuzat. Urma să primească permisiunea de a pătrunde în Belgia odată ce Germania avea să încalce pentru prima dată neutralitatea acestei țări. Guvernul francez nu voia să-i îndepărteze pe britanici, al căror ajutor, în special pe mare, îl considerau esențial într-un război cu Germania, dar la fel de important și pentru asigurarea opiniei publice franceze că Franța avea să triumfe în final.[118]

Însă, pe când analizau planurile Germaniei în Belgia, francezii au făcut o presupunere care, în 1914, avea să se dovedească a fi aproape fatală pentru ei. Nu s-au gândit că germanii ar fi putut trimite o armată mare la vest de Liège, între malul vestic al fluviului Meuse, care cugea de la nord la sud, și mare.

Aici, forțele militare franceze au căzut în propria lor plasă, cea a prejudecăților legate de soldații din rezervă; ei au presupus că, după cum li se întâmpla și lor înșiși, ofițerii germani considerau că soldații în rezervă erau prea influențați de viața civilă pentru a deveni eficienți și că, din acest motiv, li se atribuiau sarcini mai puțin importante, precum protejarea liniilor de comunicații, asedierea fortărețelor sau administrarea unor instituții, precum spitalele, aflate în spatele liniilor de luptă, și nu pe linia frontului.[119] Francezii știau cu acuratețe câți soldați înarmați avea Germania și că aceștia erau în număr destul de mare pentru ca Germania să se poată apăra împotriva unui atac francez de-a lungul graniței cu Alsacia și Lorena și de a invada Belgia la est de Liège și de fluviul Meuse, însă armata germană nu era suficient de numeroasă pentru o acțiune mai extinsă în vestul Belgiei. De fapt, armata germană șovăise un pic, după care decisese să trimită rezervele în prima linie. Cu puțin timp înainte de 1914, au început să apară dovezi clare că germanii intenționau să înainteze la vest de fluviul Meuse. Până în 1910, francezii au observat că armata germană cumpăra foarte multe automobile, utile îndeosebi în vestul Belgiei, regiune cu relief plat, cu drumuri foarte bune.[120] În 1912, reprezentanții militari francezi de la Bruxelles avertizau că Germania părea să fie pregătită să atace direct orașul Liège sau să se îndrepte rapid către vest.[121]

În această situație, încăpățânarea lui Joffre s-a dovedit a fi un handicap: pur și simplu, a refuzat să accepte dovezile care contraveneau deciziei luate de el. Și, în momentul în care au apărut dovezi care să infirme această realitate — spre exemplu, un document, elaborat pesemne de generalul german Erich Ludendorff, în care se susținea că Germania nu avea să-și folosească rezervele în prima linie —, Joffre a decis să le accepte.[122] Și nu a fost singurul. Nenumărați ofițeri din armata franceză, vrăjiți fiind de farmecul ofensivei, au continuat să se concentreze asupra unui atac împotriva Germaniei, nuntrind speranțe că ar fi putut pune capăt rapid războiului, înainte ca germanii să pornească o ofensivă puternică. La începutul anului 1914, când mai mulți generali francezi de rang înalt și-au exprimat părerea conform căreia, în cazul unei invazii germane în Belgia, nemții ar fi atacat la vest de Meuse, Joffre a refuzat din nou să-i asculte.[123] La începutul Primului Război Mondial, Joffre continua să creadă că avea să se lupte cu nemții în Lorena și mai la nord, în estul Belgiei și în Luxemburg, și că forțele armate franceze aveau să fie relativ egale cu ale Germaniei în primele bătălii. Dacă forțele armate britanice ajungeau la timp — credea Joffre —, atunci francezii împreună cu englezii aveau să-i depășească numeric pe germani.[124] A lăsat neprotejată

o suprafață de 190 de kilometri, ce pornea de la est, din orașul francez Hirson, la sud de granița cu Belgia, înspre Canalul Mânecii. Dacă englezii săreau în ajutorul Franței — lucru care nu era deloc sigur —, atunci acest gol avea să fie acoperit. În august 1914, patru divizii britanice aveau să se găsească pe ruta celor două armate germane.[125]

Planul lui Joffre, josnicul XVII, a fost aprobat de guvern la începutul lui mai 1913, iar detaliile strategiei au fost elaborate și transmise armatei un an mai târziu. El a întărit și mai mult forțele franceze către nord, spre granița cu Belgia, și le-a dispus în așa fel încât să poată face față unui atac german din estul Belgiei, Luxemburg sau nordul Lorenei. Strategia, scria el cu hotărâre în memoriile sale, era să dispui trupele pe pozițiile lor, și nu războiul în sine. A oferit fiecărui comandant de armată alternative pentru operațiunile împotriva Germaniei, dar, pe de altă parte, nu a făcut alte precizări cu privire la strategia sa, în afară de faptul că intenționa să atace undeva în nord-est, odată ce toate trupele franceze ajungeau în pozițiile ce le fuseseră desemnate. În august 1913, cu prilejul unei întâlniri cu rușii, a promis că Franța avea să-și înceapă acțiunile ofensive împotriva Germaniei în dimineața celei de-a unsprezecea zile de mobilizare.[126] Chiar dacă ar fi luat vreodată în calcul o strategie defensivă la frontierele Franței, nu și-a făcut cunoscute aceste gânduri înainte de 1914.

În 1912 și 1913, simulările armatei lăsau să se întrezărească probleme considerabile în materie de coordonare și comandă. După cum a scris și Joffre în memoriile sale postbelice: „O mare parte a generalilor noștri s-au dovedit incapabili de a se adapta la condițiile războiului modern."[127] În plus, armata franceză era cu mult în urma celor din alte state europene, în special cea a Germaniei, în ceea ce privea artileria terestră. Acest lucru era un rezultat al anilor de planificare defectuoasă, al lipsei de resurse și dezacordului dintre soldații cu privire la modul de folosire a tunurilor mari de câmp (fie pentu a preîntâmpina rezistența din partea inamicului, înainte de atac, fie pentru a susține valurile de soldați ce porneau la atac.) Armata franceză înclina să accepte ultima opțiune, poate într-o încercare de a lua partea cea mai bună din tot acel rău. Susținătorii ofensivei credeau, de asemenea, că bătăliile viitorului aveau să fie atât de rapide, încât artileria grea, dificil de transportat, nu avea cum să țină pasul și că, prin urmare, era mai bine ca armata să se bazeze pe artileria terestră ușoară, domeniu în care Franța era expertă, și să folosească artileria mai grea, doar atunci când era posibil ca aceasta să susțină trupele în timpul atacurilor.[128] Joffre nu a permis nimănui să-i zdruncine convingerea că forțele armate franceze trebuiau să atace.

În ultimii ani de pace, Franța a cunoscut un avânt al încrederii în sine, cel puțin la Paris, și o exacerbare a sentimentelor naționaliste. Armata sa, sub conducerea lui Joffre, avea un nou scop. Iar departe, la est, mărețul ei aliat, Rusia, părea să-și fi revenit de pe urma loviturii primite în războiul cu Japonia și tentativei de revoluție ce îi urmase, și se moderniza rapid. „Credința în putere", spunea Messimy, „și, mai presus de toate, în marea de soldați din nesfârșita armată rusă ne era bine cunoscută în 1914, atât în cadrul statului-major, cât și în rândul opiniei publice."[129]

Planurile de război ale principalelor puteri continentale oglindeau o credință puternic înrădăcinată în ofensivă și o ostilitate față de alternativa unei strategii defensive. Planul lui Joffre, în pofida ambiguității lui, avea cel puțin un merit: acela de a fi flexibil. În cazul Germaniei și Rusiei, se decisese deschiderea unor fronturi împotriva a doi inamici simultan, iar armatele lor nu puteau să lupte pe rând împotriva unuia sau altuia dintre dușmani. De asemenea, politicienii din ambele țări nu consideraseră că era cazul să se informeze cu privire la conținuturile planurilor militare sau să insiste să dea indicații. În 1914, planurile de război ale puterilor continentale erau ca niște trăgace periculoase care ar fi putut fi declanșate de cea mai neînsemnată tulburare. Deși armatele și planurile lor nu au declanșat singure Marele Război, obsesia lor pentru ofensivă și faptul că au acceptat războiul ca fiind necesar și inevitabil le-au determinat să exercite presiuni asupra celor care luau decizii în momente de criză. Sfaturile militare înclinau aproape invariabil în favoarea războiul. În plus, lipsa de comunicare dintre conducători în cadrul aceluiași stat a permis armatei să elaboreze planuri care au ajuns să limiteze, câteodată în mod periculos, opțiunile forurilor decizionale.

Succesiunea de crize dintre 1905 și 1913 nu numai că a alimentat cursa înarmărilor și a demarat elaborarea de strategii și acorduri militare; crizele au avut rolul și de a întări legăturile dintre cele două alianțe, dar și de a adânci disensiunile dintre acestea. Până în vara lui 1914, se făcuseră și mai multe promisiuni, iar obligațiile și așteptările atârnau și mai greu în balanță. Pentru forurile decizionale și adesea pentru opinia publică, amintirea acestor crize și lecțiile învățate în urma lor au influențat modul de a privi lucrurile în acea vară fatală a anului 1914; totodată, armele erau la îndemână pentru a fi folosite împotriva celor care le greșiseră în trecut.

Expoziția de la Paris de la 1900 a fost un omagiu adus păcii și prosperității, dar și dominației Europei lume. Exponatele însă au fost un indiciu al unora dintre tensiunile care aveau să pună capăt uneia dintre cele mai îndelungate perioade de pace din istoria turbulentă a Europei.

O nuntă de familie, organizată la Coburg în 1894, este o dovadă a nenumăratelor legături de rudenie dintre familiile regale ale Europei. Majoritatea celor prezenți erau înrudiți cu regina Victoria, aflată în prim-plan, îmbrăcată ca de obicei în negru. Nepotul ei, Wilhelm al II-lea, conducătorul Germaniei, se află la stânga, iar în spatele lui stă vărul său Nicolae, care tocmai urma să accedă la tronul Rusiei. Fiul Victoriei, viitorul Eduard al VII-lea, se află exact în spatele țarului, iar viitoarea țarină, Alexandra, între Wilhelm și Victoria.

3. Deși Wilhelm (dreapta) îi era devotat bunicii sale regina Victoria, avea o relație dificilă cu fiul și succesorul acesteia, Eduard al VII-lea (stânga), pe care îl bănuia că ar fi complotat pentru a forma o coaliție împotriva Germaniei. Eduard nutrea la rândul său aceeași lipsă de încredere și îl găsea pe nepotul său obositor.

3. Deși Wilhelm (dreapta) îi era devotat bunicii sale regina Victoria, avea o relație dificilă cu fiul și succesorul acesteia, Eduard al VII-lea (stânga), pe care îl bănuia că ar fi complotat pentru a forma o coaliție împotriva Germaniei. Eduard nutrea la rândul său aceeași lipsă de încredere și îl găsea pe nepotul său obositor.

4. Otto von Bismarck a fost cel mai de seamă om de stat al epocii sale. Nu numai că a format noul stat al Germaniei în 1871, dar a dominat relațiile internaționale europene.

5. Împăratul Franz Joseph al Austro-Ungariei a domnit peste un imperiu măcinat de probleme și cu un teritoriu din ce în ce mai mic, situat în inima Europei (1848–1916). Având un puternic simț al datoriei, a dus un trai caracterizat printr-o rutină strictă și muncă asiduă.

6. Pentru mulți, Robert Cecil era simbolul siguranței de sine și calmului aristocrației britanice și Marii Britanii însești. Bogat, inteligent, cu multe relații sus-puse, a deținut de trei ori mandatul de prim-ministru, din partea conservatorilor, între 1885 și 1902.

7. Jan (sau Ivan) de Bloch a fost un bancher rus, care a înțeles că noul tip de război generalizat putea provoca blocaje sau costuri pe care societățile europene nu aveau cum să le suporte.

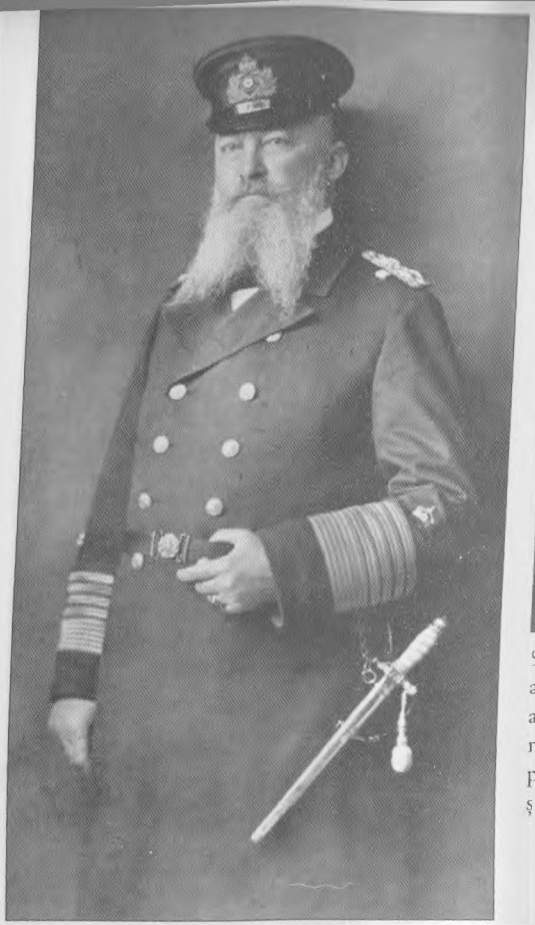

8. Alfred von Tirpitz era convins că Germania avea nevoie de o flotă imensă pentru a deveni o putere mondială. Wilhelm al II-lea, care îi împărtășea aspirațiile, l-a numit ministru al marinei în 1897, iar Tirpitz a demarat un program masiv de construcții navale.

9. Puternic și încăpățânat, amiralul John [illegible] a revigorat și reorganizat marina britanică pentru ca aceasta să poată face față provocărilor din ce în ce mai venite din partea Germaniei. A rechemat o mare parte a flotei în apele teritoriale ale Insulelor Britanice și a demarat construcția de *dreadnought*-uri [illegible]

10. Devotat reclădirii puterii și prestigiului Franței după umilința suferită în fața lui Bismarck și a Germaniei, Théophile Delcassé a fost unul dintre cei mai longevivi și competenți miniștri de externe ai celei de-a Treia Republici.

Nicolae al II-lea, țarul Rusiei, și soția sa nemțoaică Alexandra (centru) au trăit retrași împreună cu copiii la în afara orașului Sankt Petersburg și au continuat să creadă, în pofida amplificării tulburărilor din țară, că poporul rus încă le era loial. În imagine sunt înfățișate, de la stânga la dreapta, fiicele țarului: Maria, Olga, Tatiana și Anastasia. Băiețelul este Alexei, moștenitorul tronului, care suferea de hemofilie, boală letală. Toți au fost uciși de bolșevici în 1918.

12. Evenimentele Duminicii Însângerate, așa cum a devenit cunoscută această zi, au avut loc în ianuarie 1905 în timpul revoltelor care au cuprins Rusia ca urmare a înfrângerii militare suferite de aceasta în războiul cu Japonia. În timp ce protestatarii, printre care nenumărați muncitori, mărșăluiau pașnic înspre Palatul de Iarnă din Sankt Petersburg pentru a-i înainta țarului o petiție prin care se cerea demararea de reforme, soldații au deschis focul asupra lor.

13. Jean Jaurès, un socialist francez de seamă, a fost unul dintre pacifiștii cei mai vocali ai Europei. Spera să construiască a Doua Internațională a partidelor socialiste și sindicatelor și să o transforme într-o forță puternică și unită care să se opună războiului. Pe parcursul ultimei crize din 1914, a luptat până în ultimul moment pentru pace. Un naționalist francez de dreapta l-a împușcat cu puțin timp înainte de izbucnirea războiului.

14. Bertha von Suttner, scriitoare și militantă pentru pace, a fost una dintre personalitățile cele mai cunoscute ale mișcării internaționale pentru pace, mișcare din ce în ce mai puternică înainte de Marele Război. A depus eforturi asidue pentru dezarmare și impunerea de metode pașnice în soluționarea conflictelor și l-a convins pe magnatul explozibilelor, Alfred Nobel, să lase moștenire o avere substanțială pentru acordarea premiului pentru pace în numele lui.

15. În toată Europa, civilii erau încurajați să imite armata și să demonstreze că dețineau anumite calități precum disciplina, sacrificiul de sine și patriotismul. Cercetașii și cadeții erau o manifestare a militarismului. Acești băieți din Balcani demonstrează și ei că lumea era din ce în ce mai pregătită de război în acea regiune zbuciumată a lumii.

16. Comemorarea marilor eroi și a evenimentelor importante ale trecutului a contribuit la exacerbarea sentimentelor naționaliste profunde, care caracterizau nenumărate societăți europene înainte de 1914. Deși era adesea promovat de conducători ce doreau să înlăture diviziunile din cadrul propriilor societăți, naționalismul provenea și din inima maselor. În imagine, locuitorii unui oraș francez o comemorează pe Ioana d'Arc, chiar dacă aceasta luptase împotriva noului prieten al Franței, Marea Britanie.

Generalul Joseph Joffre (stânga) devenit șef de stat-major al Franței în 1911. Eficient și flegmatic, le-a inspirat politicienilor încredere. Spre deosebire de mulți alții, era fidel doctrinei ofensive. Însoțitorul său din timpul civililor la aceste exerciții militare era președintele Raymond Poincaré (centru), un naționalist înflăcărat.

18. Helmut von Moltke, șeful statului-major german, era pesimist și depresiv și simțea că nu se ridică la nivelul îndatoririlor ce-i reveneau prin funcția sa. În criza din 1914 a suferit o cădere nervoasă.

19. Inteligent și competent, Vladimir Suhomlinov era, totodată, vanitos și corupt. Deși a contribuit la pregătirea forțelor armate pentru război, era mult prea optimist cu privire la capacitatea acestora de a lansa ofensiva. În 1916, a fost acuzat și judecat pentru abuz de putere și trădare.

20. Alfred von Schlieffen a fost cel care a dat numele strategiei de război a Germaniei, Planul Schlieffen, conform căruia Germania trebuia să ducă un război pe două fronturi, împotriva Rusiei și Franței. Prin încălcarea neutralității Belgiei, pe care Germania promisese să o respecte, planul a crescut în mod semnificativ șansele ca Marea Britanie să intre în război.

21. Bernhard von Bülow a fost cancelarul Germa niei și s-a ocupat de politica externă a țării din 190 până la 1909. În cea mai mare parte, a reușit s tempereze pe dificilul său stăpân, Wilhelm al II-le dar nu a fost capabil să împiedice demararea curs navale cu Marea Britanie.

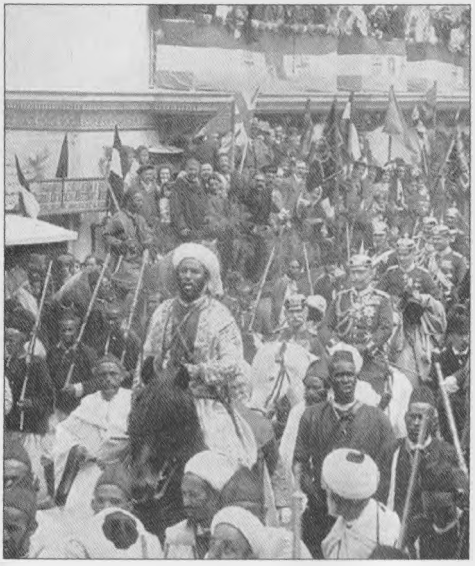

22. În 1905, kaiserul Wilhelm s-a plimbat călare p străzile înguste ale Tangerului, flancate de mulțim însuflețite de oameni care poate sperau că acesta avea salveze Marocul de dominația franceză. Guvernul său, care spera să distrugă de-abia înfiripata prietenie dintr Franța și Marea Britanie, a insistat asupra organizării acest vizite, în pofida reținerilor îndreptățite ale lui Wilhelm

23. Herbert Asquith a fost prim-ministru din partea liberalilor între 1908 și 1916. Un politician dotat, care a reușit să mențină unit un partid dezbinat și care a trebuit să guverneze într-o Mare Britanie din ce în ce mai turbulentă și o Irlandă rebelă, el i-a delegat cea mai mare parte a afacerilor externe lui Grey.

24. Asemenea celor mai mulți oameni de stat importanți din Austro-Ungaria, ministrul de externe Alois Aehrenthal provenea din rândurile aristocrației. Profund conservator, era devotat împăratului și menținerii statutului de mare putere al Austro-Ungariei.

25. Sir Edward Grey, ministrul de externe al Marii Britanii între 1905 și 1916, era un liberal care credea în Imperiu, un om de stat căruia nu îi plăceau țările străine și un pedant care suspecta pe toată lumea că ar fi avut motive ascunse.

26. Cunoscut sub numele de „Apis" sau Ta[illegible] cauza caracterului și fizicului său impozant, [illegible] Dragutin Dimitrijevic a fost șeful serviciilor [illegible] secrete sârbe în 1914. Puternic implicat în com[illegible] societăților secrete naționaliste sârbe, el a [illegible] planul de asasinare a arhiducelui austria[illegible] Ferdinand la Sarajevo.

27. Soldații bulgari care plecau să lupte îm[illegible] Imperiului Otoman în Primul Război Balca[illegible] 1912 nu știau ce îi aștepta. Deși otomanii au [illegible] frânți de o alianță formată din statele balcanice [illegible] bulgară a suferit pierderi grave.

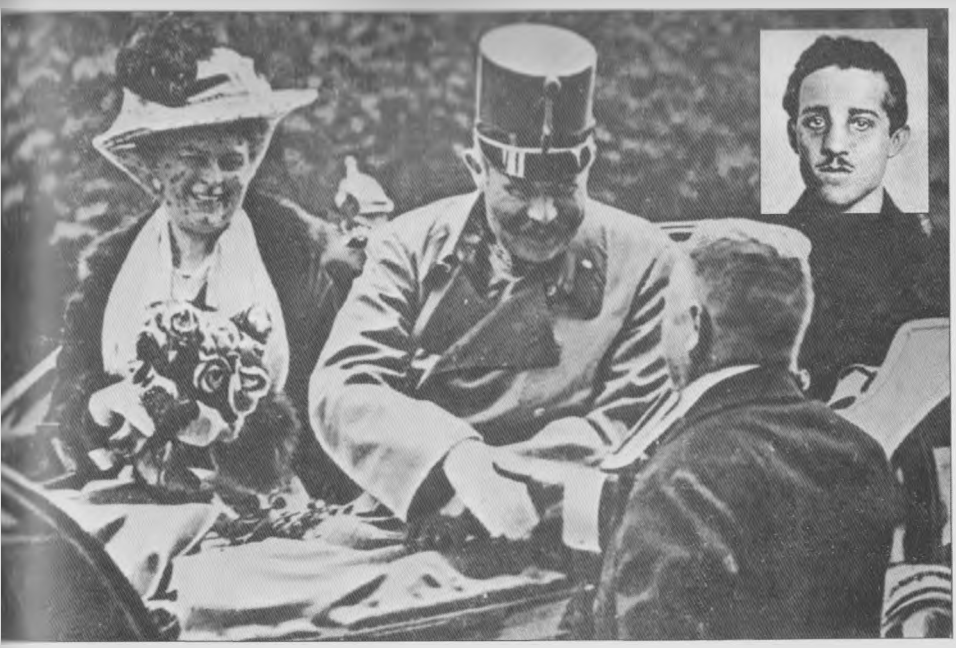

Franz Ferdinand, moștenitorul tronului Austro-Ungariei, și soția sa Sophie au ieșit într-o dimineață
ura în Sarajevo, în ultima lor plimbare. Momentul ales nici că putea fi mai prost, căci coincidea cu ziua
ională a Serbiei. În pofida avertismentelor cu privire la posibilitatea unor atacuri teroriste, măsurile de
ritate luate au fost slabe. Moartea arhiducelui l-a îndepărtat din peisaj pe singurul bărbat apropiat
aratului care ar fi putut să intervină în defavoarea războiului. Gavrilo Princip (medalion), un naționalist
infocat, a tras cu mâna lui focurile de armă care au ucis cuplul imperial. Pentru că la acea vreme era minor,
a putut fi executat. Condamnat la închisoare, a murit de tuberculoză în 1918, fără să se căiască pentru
strofa europeană la izbucnirea căreia a contribuit.

Pe 31 iulie 1914, Germania a făcut primul
către o mobilizare generală și, ca atare, către
larearea războiului împotriva Rusiei și Franței.
ața vechiului arsenal de la Berlin, un loco
ent anunță starea de „amenințare iminentă
zboiului", conform tradiției.

30. Contele Conrad von Hötzendorf considera că națiunea sa era înconjurată de dușmani, de la Italia și Serbia în sud până la Rusia în est. Recomandările făcute în timpul seriei de crize premergătoare anului 1914 au fost inevitabil în favoarea războiului.

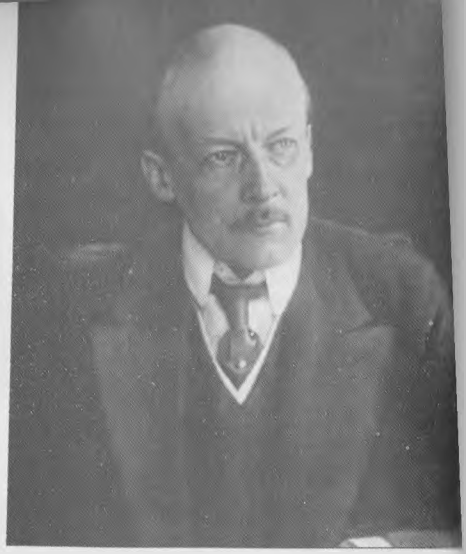

31. Chipeș, cultivat și deosebit de bogat, com Leopold Berchtold a fost ministru de externe Austro-Ungariei din 1912 până în 1915. Deși pro pacea, a devenit din ce în ce mai convins de faptul Serbia trebuia distrusă.

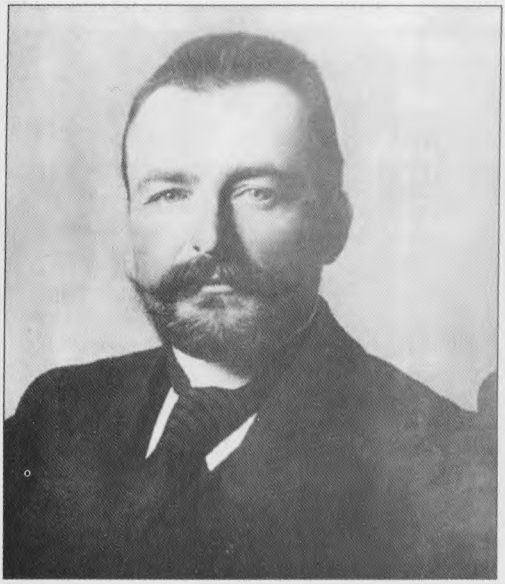

32. István Tisza a fost un aristocrat maghiar care s-a aflat de două ori la conducerea guvernului. Inteligent, mândru și încăpățânat, era hotărât să mențină dominația Ungariei asupra numeroaselor minorități naționale din cadrul granițelor țării sale. Deși inițial nu a dorit să susțină războiul împotriva Serbiei, în cele din urmă s-a răzgândit.

33. Asemenea multor alți lideri civili, Theobald von Bethmann-Hollweg, cancelarul Germaniei între 1909 și 1917, alegea adesea să-și facă aparițiile în uniformă militară. Deși spera într-o îmbunătățire a relațiilor cu Marea Britanie, nu a fost suficient de puternic pentru a-i înfrânge pe kaiser și Tirpitz și a pune capăt cursei navale.

14. Într-o imagine reiterată în întreaga Europă, familiile berlineze își iau la revedere de la bărbații care au fost rechemați la arme. Este foarte posibil ca acești soldați, din trupele de rezervă, să se fi îndreptat spre liniile frontului, lucru pe care francezii nu îl luaseră în calcul. Prin urmare, armatele franceze și Corpul Expediționar Britanic s-au confruntat cu o armată germană mult mai puternică decât se așteptaseră.

35. Naționaliștii francezi nu acceptaseră niciodată pierderea provinciilor Alsacia și Lorena în favoarea Germaniei în 1871, iar la Paris, statuia reprezentând Strasbourgul, capitala Alsaciei, fusese înfășurată în doliu. În august 1914, pe când Franța și Germania intrau în război, mulțimile au alergat în grabă în Place de la Concorde și au dat jos pânza neagră.

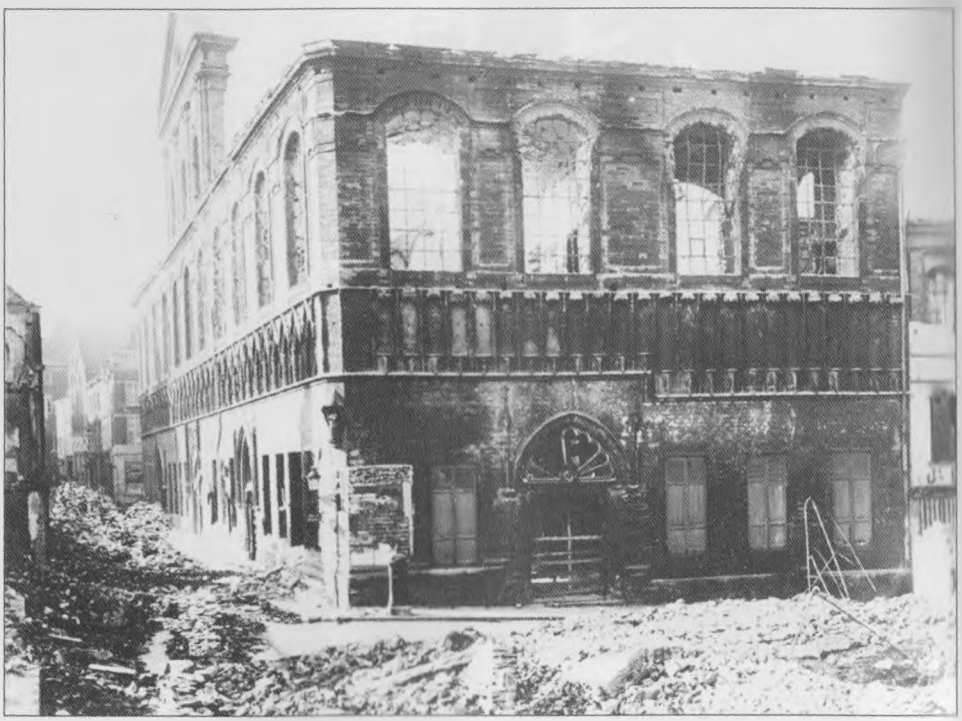

36. Deși aveau să urmeze distrugeri și mai mari, incendierea marii biblioteci de la Louvain de către trupele germane care traversau Belgia a devenit un simbol al impactului Marelui Război asupra civilizației europene. Acest incident a influențat opinia publică din țările neutre, mai ales în Statele Unite, făcând-o să se întoarcă împotriva Germaniei.

13

Izbucnirea crizelor: Germania, Franța și Maroc

La începutul primăverii anului 1905, kaiserul Wilhelm se afla într-una dintre frecventele sale croaziere, navigând de această dată înspre sud, de-a lungul coastei Atlanticului, la bordul vaporului german *Hamburg*. Intenționase să viziteze portul marocan Tanger, cu ieșire la Oceanul Atlantic, după care să pătrundă în Marea Mediterană prin Strâmtoarea Gibraltar, pentru a le prezenta oaspeților săi lumea musulmană, însă între timp se răzgândise. *Hamburg*-ul era prea mare pentru a acosta în port și, dacă marea era zbuciumată, avea să fie dificil ca pasagerii să se transbordeze în bărci mai mici pentru a ajunge la mal. În plus, se spunea că Tangerul era plin de refugiați anarhiști din Europa. Iar într-un moment în care statutul Marocului devenea o chestiune de importanță internațională, kaiserul nu dorea să întreprindă nicio acțiune cu caracter politic. Guvernul său însă vedea lucrurile altfel. Bülow, cancelarul german, și Holstein, cel mai apropiat consilier al său din Ministerul de Externe, considerau că venise vremea ca Germania să-i arate Franței că nu putea păstra Marocul doar pentru ea. Reprezentantul Ministerului de Externe, aflat la bordul vaporului, primise instrucțiuni stricte de a-l aduce pe kaiser pe țărm. Bülow expediase o rafală de telegrame încurajatoare de la Berlin și le trimisese ziarelor germane o mulțime de comunicate referitoare la vizita kaiserului în Maroc pentru ca acestuia să-i fie greu să mai dea înapoi.[1]

Când *Hamburg*-ul a ancorat pe coasta Tangerului în dimineața zilei de 31 martie, un vânt năprasnic bătea dinspre est. Un reprezentant german din regiune s-a urcat anevoios la bordul vasului, îmbrăcat în uniformă de cavalerie, purtând inclusiv pinteni. Comandantul crucișătoarelor franceze, ancorate

în apropiere, a făcut același lucru. Vântul s-a domolit un pic, iar kaiserul l-a trimis pe șeful gărzii sale de corp pe țărm pentru a evalua situația. După ce a aflat că acostarea nu era foarte complicată și că pe mal îl aștepta o mulțime entuziasmată de oameni, Wilhelm a hotărât în cele din urmă să coboare. Odată ajuns pe țărm, a fost întâmpinat de unchiul sultanului și de reprezentanții mici colonii germane din Tanger. I s-a adus un cal arab alb pentru a străbate străzile înguste ale orașului și a ajunge la misiunea diplomatică germană. Calul a sărit în lături la vederea coifului lui Wilhelm, iar kaiserul a încălecat cu greu și i-a fost dificil să se țină în șa. În timp ce kaiserul și grupul său călăreau printre rândurile de soldați marocani, sute de steaguri fluturau în bătaia vântului, femeile jeleau și aruncau buchete de flori de pe acoperișuri, iar membrii triburilor trăgeau entuziasmați cu armele în toate direcțiile.[2]

La misiunea diplomatică germană, micile corpuri diplomatice și demnitarii din regiune — printre care, după cum au aflat cu consternare germanii mai târziu, și marele bandit El Raisuli — așteptau să-l întâmpine pe kaiser. Deși Bülow îl sfătuise în repetate rânduri să se limiteze la formalități politicoase, Wilhelm s-a lăsat purtat de val sub impulsul momentului. I-a spus lui Kaid Maclean, fostul soldat britanic, devenit acum cel mai apropiat consilier al sultanului: „Nu recunosc niciun acord la care s-ar fi ajuns până acum. Am venit aici ca un suveran ce îi face o vizită unui alt suveran, complet independent. Poți să-i spui asta sultanului."[3] De asemenea, Bülow își sfătuise stăpânul să nu vorbească deloc cu reprezentatul francez în Tanger, însă Wilhelm nu a reușit să se abțină să nu-i spună din nou francezului că Marocul era un stat independent și că, în plus, era de așteptat ca Franța să recunoască interesele legitime ale Germaniei în regiune. „Când ministrul a încercat să discute în contradictoriu cu mine", i-a spus kaiserul lui Bülow, „eu i-am dat bună ziua și i-am întors spatele." Wilhelm nu a mai luat parte la banchetul generos pe care marocanii îl pregătiseră în cinstea lui, însă, înainte de a porni înapoi spre țărm, și-a făcut timp să-l sfătuiască pe unchiul sultanului că Marocul trebuia să se asigure că reformele pe care le demara erau în concordanță cu Coranul. (Din 1898, de când efectuase o vizită în Orientul Mijlociu, kaiserul se considera protectorul tuturor musulmanilor.) *Hamburg*-ul a pornit înspre Gibraltar, unde unul dintre vasele de escortă a reușit să lovească din greșeală un crucișător britanic.[4]

La Berlin, Holstein aștepta cu încordare să afle dacă vizita avusese efectul scontat. Câteva zile mai târziu, i-a scris unui văr de-al lui: „Înainte să se termine această afacere, vor exista momente tensionate."[5] Iar acest lucru era puțin spus. În primul rând, vizita kaiserului în Tanger reprezenta o provocare

13. În aparență, puterile fumează pașnic o narghilea la conferința de la Algeciras, organizată pentru a soluționa prima criză marocană din 1905–1906. De fapt, țările au arme în mână și butoaie cu explozibil la îndemână. Statele rivale, Franța și Germania, stau una lângă cealaltă, în timp ce Marea Britanie, reprezentată de John Bull, privește cu prudență înspre Germania, pe care o suspectează, pe bună dreptate, că ar încerca să distrugă noua prietenie dintre Franța și Marea Britanie. Spania și Italia, care doresc propriile lor colonii în nordul Africii, așteaptă, iar Unchiul Sam privește disprețuitor.

la adresa ambițiilor Franței în Maroc. Germania își dorea cel puțin o politică a ușilor deschise în Maroc, iar dacă nu putea să primească acces egal în regiune pentru companiile ei, cerea să primească în schimb compensații sub formă de colonii în alte regiuni, poate chiar în Africa. Însă vizita kaiserului avea un țel mult mai mare decât soarta Marocului: Germania încerca să recâștige statutul de care se bucurase sub Bismarck, acela de putere situată în centrul afacerilor internaționale ale Europei.

Bülow și Holstein voiau să se asigure că niciun tratat internațional major, fie el colonial sau limitat strict la Europa, nu avea să fie semnat fără implicarea sau acordul Germaniei. De asemenea, credeau că exista o șansă de a distruge Antanta Cordială dintre Marea Britanie și Franța sau poate chiar și alianța dintre Franța și Rusia, și de a rupe astfel așa-numita încercuire a Germaniei în Europa. Prin urmare, vizita la Tanger a provocat o criză internațională majoră și s-a discutat chiar și despre izbucnirea unui război între Germania și Franța, în care ar fi putut fi implicată și Marea Britanie. Opinia publică din toate cele trei țări a luat foc, fapt ce a limitat libertatea de acțiune a forurilor decizionale. Deși chestiunea marocană a fost în cele din urmă soluționată în 1906, la o conferință internațională organizată la Algeciras, aceasta a lăsat în urma ei reziduuri periculoase, precum o lipsă de încredere și resentimente atât în rândul populației din națiunile implicate, cât și în rândul conducătorilor acestora. „Cu o generație în urmă", transmitea reprezentantul britanic la München în 1907, „populația germană nu manifesta un mare interes pentru afacerile externe generale.... Lucrurile s-au schimbat de-atunci."[6]

Din punctul de vedere al germanilor, primăvara lui 1905 era un moment la fel de bun ca toate celelalte pentru a prelua inițiativa la nivel internațional. Antanta dintre Marea Britanie și Franța era o alianță foarte nouă — fusese semnată în luna aprilie a anului precedent — și nu apucase să fie testată. Rusia era implicată în războiul cu Japonia de la începutul lui 1904 și nu se afla în poziția de a veni în ajutorul aliatei sale Franța. În plus, incidentul de la Dogger Bank, din luna octombrie a anului precedent, demonstrase cât de ușor era ca Rusia și Marea Britanie să pornească la război una împotriva celeilalte. Statele Unite ar fi putut fi prietenoase și cu siguranță ar fi sprijinit același tip de politică a ușilor deschise în Maroc, așa cum propuseseră în China. Kaiserul uitase pe moment de Pericolul Galben și acum lua în calcul o viitoare alianță între Germania, Japonia și America, care ar fi dominat lumea. Roosevelt însă clarificase faptul că, din punctul său de vedere, China și Marocul erau două chestiuni diferite; nu era pregătit să le explice cetățenilor săi de ce o politică a ușilor deschise în Maroc, țară de care majoritatea americanilor nici nu auziseră vreodată, era de interes național.[7] La scurt timp după vizita kaiserului la Tanger, Roosevelt i-a spus ambasadorului german la Washington: „Nu-mi place să iau atitudine într-o chestiune, oricare-ar fi ea, dacă nu intenționez să o susțin pe deplin; iar interesele noastre în Maroc nu sunt suficient de mari ca să mă facă să mă simt îndreptățit să implic guvernul nostru în această afacere."[8] Aceasta nu a fost singura împrejurare

în care conducerea germană a înțeles lucrurile greșit pe parcursul primei crize marocane.

Holstein, care avea o atitudine mai conservatoare decât Bülow sau kaiserul, era convins că se putea folosi de criză pentru a pune relația dintre Franța și Germania pe un făgaș satisfăcător pentru țara sa. La Fashoda, britanicii demonstraseră în mod îndatoritor că francezii reacționau la acțiuni ferme; Franța dăduse înapoi, iar mai târziu se reîntorsese către vechiul ei dușman, căutându-i prietenia. Cu toate acestea, spera să le arate francezilor că nu se puteau baza pe britanici. „Francezii vor ajunge să susțină ideea unei apropieri de Germania", a scris el pe parcursul ultimelor etape ale crizei marocane, „după ce vor fi văzut că prietenia cu britanicii... nu este suficientă pentru a câștiga acordul Germaniei pentru acapararea Marocului, ci mai degrabă că Germania dorește să fie iubită pentru acțiunile ei".[9] În acest moment, Franța ar fi putut fi convinsă să renunțe public la orice speranțe nutrite pentru recăpătarea Alsaciei și Lorenei și să recunoască faptul că Tratatul de la Frankfurt, care pusese capăt Războiului Franco-Prusac, era definitiv. Îngenuncherea Franței ar fi avut un efect util și asupra Italiei; aceasta dăduse îngrijorătoare semne de prietenie față de Franța.[10]

O competiție pentru putere cu Marea Britanie era, de asemenea, de mult așteptată. Cu un an înainte, Germania anunțase Marea Britanie că dorea să negocieze cu privire la toate chestiunile coloniale în suspensie, însă britanicii acceptaseră să dezbată doar situația Egiptului, unde Germania avea unele drepturi, fiind unul dintre nenumărații creditori internaționali ai statului. Dacă Antanta dintre Marea Britanie și Franța ar fi picat, Holstein credea că Marea Britanie, izolată, ar fi fost mai docilă. În plus, după cum nota Holstein în vara lui 1904, Germania nu își putea permite să pară slăbită: „Dacă cedăm în fața Angliei cu privire la această neașteptată respingere a pretențiilor noastre *legitime*, atunci putem avea certitudinea că orice revendicare făcută de Germania în viitorul apropiat sau cel puțin de actualul guvern german, indiferent unde și în fața cui, are să fie respinsă cu o indiferență asemănătoare. Însemnătatea negocierilor anglo-germane este mult mai profundă decât cazul de față." A invocat același argument și pentru situația din Maroc: „Germania trebuie să se opună intenției de anexare a Marocului nu numai din considerente materiale, dar și pentru a-și păstra prestigiul."[11]

În momentele sale mai optimiste, Holstein visa la o schimbare completă a jucătorilor-cheie de pe scena internațională. Personalități din Franța și Marea Britanie, care erau de părere că Antanta Cordială era o greșeală, aveau să o atace după primele semne care indicau o problemă. Franța, spera

Holstein încrezător, avea să se dea bătută, să părăsească Marea Britanie și să devină aliata Germaniei. Rusia nu avea să aibă alternativă, decât să-i urmeze exemplul; Germania îi oferise un tratat în 1904, care nu avusese succes, dar momentul potrivit avea să reapară. Între timp, kaiserul părea să aibă o bună relație cu vărul său, țarul, căruia îi trimitea scrisori utile despre cum să poarte războiul cu Japonia. Pe termen lung, Europa urma să fie martora unei Triple Alianțe între Germania, Franța și Rusia, care avea să izoleze Marea Britanie, la fel cum Franța fusese izolată după Războiul Franco-Prusac.

Iar situația din Maroc cerea cu disperare intervenția internațională. Tânărul sultan încă nu avea control asupra unor regiuni extinse din țară, iar străinii, inclusiv germanii, ceruseră în repetate rânduri demararea de reforme pentru reinstaurarea legii și ordinii. În mai 1904, El Raisuli răpise cu nerușinare un bogat om de afaceri american, Ion Perdicaris, și pe fiul vitreg al acestuia, din vila lor luxoasă situată lângă Tanger, și îi transportase călare spre interiorul țării. Roosevelt a trimis rapid o parte a marinei americane, care întâmplător naviga în sudul Atlanticului, spre țărmul atlantic al Marocului și a cerut eliberarea celor doi, susținându-și această cerere chiar și după ce au apărut dovezi că, de fapt, Perdicaris nu ar mai fi fost cetățean american. La convenția Partidului Republican de la Chicago din acea vară, Roosevelt a fost întâmpinat cu urale răsunătoare datorită mesajului pe care îl trimisese sultanului: „Îl vrem fie pe Perdicaris viu, fie pe Raisuli mort."[12] În cele din urmă, după plata unei răscumpărări consistente, și-a făcut apariția Perdicaris, mai slab și ars de soare, însoțit de fiul său vitreg. În luna decembrie a aceluiași an, sultanul, îngrijorat din cauza faptului că interesele internaționale puneau independența țării sale în pericol, a cerut brusc tuturor misiunilor militare străine să părăsească Marocul. Deși francezii l-au obligat să anuleze acest ordin, iar sultanul a convenit să primească o misiune franceză în capitala sa, Fez, statutul și viitorul Marocului deveniseră la acel moment o chestiune rezervată dezbaterilor internaționale. În orice caz, după cum își amintea populația, potrivit unui acord semnat la Madrid, în 1880, de către principalele țări europene, precum și de Statele Unite, puterile aveau drepturi egale în Maroc, în anumite domenii, precum comerțul.

Francezii nu își pledaseră foarte bine cauza, ignorând acest acord într-un mod deosebit de arogant, în special în problemele în care era interesată Germania. Spre exemplu, în iunie 1904, francezii au acordat Marocului un împrumut și și-au stabilit un regim preferențial pentru viitoarele împrumuturi. În acea toamnă, Franța a semnat un acord cu Spania pentru împărțirea Marocului în sfere de influență, fără să informeze Germania sau

să se consulte cu aceasta. Delcassé, puternicul ministru francez de externe, care se temea că unul dintre motivele din spatele intensificării dezvoltării navale a Germaniei era acela de a provoca Franța pentru deținerea controlului în Mediterană și Africa de Nord, era hotărât să nu negocieze cu Germania în Maroc. Un consilier, care îl îndemnase zadarnic să discute cu nemții, s-a plâns că Delcassé nu făcea decât să-i numească pe germani „escroci": „Dar, pentru numele lui Dumnezeu, nu îi cer să le spună vorbe de dragoste sau să le trimită o verighetă, ci doar să discute afaceri!"[13] Ambasadorul francez la Berlin a trimis avertismente repetate către Paris, cum că Franța se juca cu focul în Maroc și că Germania începea să fie, la modul cel mai serios, iritată de situația respectivă. În ianuarie 1905, când misiunea franceză a ajuns la Fez pentru a face presiuni asupra sultanului să acorde Franței concesii care i-ar fi conferit o putere și mai mare în țara sa, germanii l-au încurajat să reziste.[14]

Pentru a promova ceea ce el considera a fi interesele Germaniei, Holstein era pregătit să riște să pornească la război, deși, de fapt, ar fi preferat să îl evite. (În plus, la izbucnirea ostilităților, Wilhelm avea să preia conducerea militară, lucru care, spunea Holstein, „ar duce la o catastrofă oribilă, pentru că împăratul este complet incapabil din punct de vedere militar."[15]) Din nou, momentul era numai bun din punctul de vedere al Germaniei: armata franceză încă era cu moralul la pământ după afacerea Dreyfus; Rusia era în război în est; iar armata britanică se refăcea după Războiul Burilor și oricum era foarte restrânsă. Iar în ceea ce privea marina britanică, potrivit unei glume care circula în Germania, aceasta nu avea roți, așa că nu era de ajutor într-un război rapid pe uscat.

Nici kaiserul, nici Bülow nu erau atât de optimiști. Kaiserul, poate încrezându-se în instinctele sale care-i spuneau că vizita la Tanger avea să provoace necazuri, gândea cu fermitate că nu-și dorea un război. L-a învinovățit pe Bülow că l-ar fi obligat să meargă în Maroc și, în acea vară, i-a scris cu amărăciune: „Am debarcat pentru că așa ai vrut tu, în interesul Țării-Mamă, am încălecat un cal ciudat în pofida impedimentului pe care îl prezintă schilodul meu braț stâng când sunt pe șa, iar pentru mersul călare aproape că am plătit cu viața, totul pentru miza ta în acest joc! A trebuit să călăresc printre anarhiști spanioli, pentru că așa ai vrut tu, iar politica ta era să profiți de pe urma acestui lucru!"[16] Cancelarul nu avea niciun regret cu privire la încercarea de despărțire a Franței de Marea Britanie, însă înclina să creadă că, dacă ar fi abordat Franța cu mai multă blândețe, spre exemplu dacă s-ar fi oferit să recunoască statutul acesteia în Maroc în schimbul acordării de compensații Germaniei în alte regiuni, ar fi avut la fel de multe de câștigat ca și

în cazul folosirii unui ciomag pentru a despărți Antanta. Și, după cum i-a mărturisit lui Holstein, în momentul în care criza ajugea la apogeu, în februarie 1905: „Nici opinia publică, nici parlamentul, prinții sau chiar armata nu vor avea nimic de câștigat de pe urma unui război în Maroc."[17] Într-un discurs adresat generalilor săi în ianuarie, cu prilejul retragerii lui Schlieffen, kaiserul a exprimat un punct de vedere asemănător: „Vă spun acum că, fie ce-o fi, nu voi porni niciodată la război pentru Maroc. Spunând asta, mă bazez pe discreția voastră, căci vorbele mele nu trebuie să părăsească această încăpere."[18] Pentru restul lumii, divergențele de la vârful conducerii germane nu erau evidente, iar dezacordul cu privire la tactici, din cauza căruia Germania trecea de la o atitudine rezonabilă la una conflictuală, nu făcea decât să amplifice lipsa de încredere a altor țări cu privire la intențiile Germaniei.

Englezii nu s-au purtat așa cum sperase Holstein. „Incidentul de la Tanger", a spus Eduard al VII-lea, „a fost cel mai răuvoitor și inoportun eveniment în care s-a implicat împăratul german de la urcarea sa pe tron. A fost, de asemenea, un fiasco politic teatral, iar dacă el crede că a ieșit bine în ochii lumii, atunci se înșală foarte tare."[19] *The Times* a descris vizita ca fiind „o mare demonstrație politică", iar corespondentul său de la Viena a sugerat că Bülow subestimase serios hotărârea Marii Britanii de a rămâne aliata Franței.[20] Puternica facțiune antigermană din Ministerul de Externe nu avea niciun dubiu că interesul german subit în Maroc era o încercare a Berlinului să distrugă Antanta și a îndemnat Marea Britanie să rămână pe poziții. În ceea ce privea Amiralitatea, Fisher a avertizat că Germania își dorea probabil un port pe coasta atlantică a Marocului, lucru care ar fi fost „deosebit de dăunător" pentru Marea Britanie. „Aceasta pare a fi", i-a spus Fisher lui Lansdowne, ministrul de externe, „o ocazie excelentă de a ne lupta cu germanii în alianță cu Franța...."[21] Nu era singurul care avea să vorbească despre posibilitatea izbucnirii unui război pe parcursul următoarelor câteva luni.

Lansdowne era mai reținut: avea să ia în calcul angrenarea într-un război, dar numai în cazul în care erau amenințate interese vitale ale Marii Britanii.[22] Cu toate acestea, împărtășea suspiciunea generală a Londrei cu privire la motivele Germaniei. Chiar și înainte de izbucnirea crizei, se arătase îngrijorat din cauza rapoartelor care indicau că Germania căuta să clădească relații mai strânse atât cu aliata Marii Britanii — Japonia —, dar și cu Statele Unite, și considera că diplomația germană era de cele mai multe ori motivată de dorința de a bloca Marea Britanie ori de câte ori i se ivea ocazia. „Nu mă îndoiesc aproape deloc", i-a scris el în luna aprilie a aceluiași an ambasadorului britanic la Berlin, „că vom descoperi că împăratul profită de orice

ocazie pe care o poate provoca pentru a ne pune bețe în roate."[23] Pe măsură ce criza se aprofunda, politica lui Lansdowne devenea aceea de a-i susține pe francezi și de a-i împiedica, în același timp, să facă o mișcare nechibzuită. Pe 23 aprilie, el și prim-ministrul său, Balfour, au trimis un mesaj puternic lui Delcassé oferindu-i „tot sprijinul posibil".[24] În luna mai, Lansdowne a convenit cu Paul Cambon, ambasadorul francez la Londra, că guvernele Marii Britanii și Franței trebuiau să fie pregătite să coopereze dacă situația se înrăutățea, adăugând mai apoi că trebuiau să aibă loc „discuții detaliate și confidențiale".[25] În pofida insistențelor francezilor pentru un angajament mai clar, poate chiar pentru o alianță defensivă, guvernul conservator nu a mers niciodată mai departe de atât.

Însă alții au făcut-o. De la Paris, Bertie, ambasadorul britanic, germanofob convins și încăpățânat din fire, i-a spus unui coleg din Ministerul de Externe: „Să lăsăm Marocul să fie o rană deschisă între Franța și Germania, așa cum a fost Egiptul între Franța și noi", continuând prin a-l asigura pe Delcassé că Marea Britanie avea să-i ofere Franței toată susținerea cu putință. De asemenea, există dovezi potrivit cărora și Fisher ar fi împărtășit punctul său de vedere în sensul că era de părere că sosise momentul potrivit să atace Germania împreună cu Delcassé.[26] În luna aprilie a aceluiași an, Eduard al VII-lea, aflat în croazieră pe Mediterană la bordul iahtului său, a scos în evidență această chestiune vizitând numai porturi franceze și prelungindu-și cu câteva zile șederea în portul Alger, din nordul Africii. În drumul de întoarcere către Marea Britanie, a petrecut o săptămână la Paris, unde s-a întâlnit de două ori cu Delcassé.[27] Mai târziu, în acea vară, când Eduard a făcut o vizită pe continent, pentru a merge la una dintre stațiunile sale balneoclimaterice preferate din Austro-Ungaria, a evitat în mod fățiș să se întâlnească cu kaiserul. Un ziar berlinez îl înfățișa pe regele britanic spunând: „Oare cum pot ajunge la Marienbad fără să mă întâlnesc cu iubitul meu nepot? Flushing, Antwerp, Calais, Rouen, Madrid, Lisabona, Nisa, Monaco — toate sunt deosebit de periculoase! Ha! O să mă duc pur și simplu prin Berlin: atunci sunt sigur că nu voi avea cum să mă întâlnesc cu el!"[28] În replică, kaiserul a refuzat să-l lase pe fiul său, prințul moștenitor, să accepte o invitație de a vizita Windsorul în acea toamnă.[29]

După vizita de la Tanger, germanii au continuat să mențină atmosfera tensionată. Au trimis o misiune la Fez pentru a discuta acordarea unui împrumut Marocului din partea Germaniei și pentru a-l încuraja pe sultan să reziste în fața cererilor francezilor pentru demararea de reforme sau pentru un control mai mare asupra țării sale; au făcut presiuni asupra Spaniei

să renunțe la acordul precedent semnat cu Franța pentru împărțirea Marocului în sfere de influență; și au spus altor puteri, inclusiv Statelor Unite, că își doreau organizarea unei conferințe internaționale cu privire la viitorul Marocului.[30] Întreținând convorbiri secrete cu prim-ministrul francez, Maurice Rouvier, germanii au lăsat, de asemenea, de înțeles că își doreau demiterea lui Delcassé.

Germanii îl consideraseră întotdeauna pe Delcassé principalul lor dușman din guvernul francez și, până în primăvara lui 1905, deveniseră și mai îngrijorați că acesta avea să-și întărească poziția oferindu-se să fie mediator în conflictul dintre Rusia și Japonia, care continua să persiste. Pe 27 mai, flota japoneză a distrus flota rusă la Tsushima și ambele părți căutau o cale de a face pace. Delcassé, cu experiența sa și având avantajul de a proveni dintr-o țară care întreținea bune relații cu ambele tabere beligerante, avea să fie o alegere evidentă, iar ministrul era nerăbdător să-și asume această sarcină. Rouvier, naiv, îi informase pe germani cu privire la acest lucru, iar aceștia au fost îngroziți de această perspectivă. Dacă Delcassé reușea, atunci medierea avea să fie un triumf pentru el și pentru Franța; avea să întărească și mai mult relația dintre Rusia și Franța; și poate că avea să conducă la formarea unei alte triple alianțe, cu Franța, Rusia și Marea Britanie sau poate a unei cvadruple alianțe, și cu Japonia.[31] După cum a spus chiar și Delcassé mai târziu, funcția sa în guvernul francez avea să fie de nezdruncinat dacă acționa pentru soluționarea Războiului Ruso-Japonez.[32] Bülow i-a scris ambasadorului său de la Washington cerându-i să-l convingă pe președintele Roosevelt să-și ofere serviciile de mediator, pentru a preveni astfel o inițiativă similară din partea francezilor sau britanicilor. Chestiunea Marocului, a spus Holstein, era „neînsemnată" în comparație cu acest potențial succes pe scena internațională pentru Franța și Marea Britanie.[33]

La sfârșitul lunii mai, guvernul german a trimis o serie de scrisori din ce în ce mai insistente guvernului francez: Delcassé trebuia să plece, altminteri nemții nu aveau să răspundă de consecințe.[34] Rouvier intrase în panică și se prăbușea cu rapiditate. Fusese îngijorat pe tot parcursul anului cu privire la un posibil atac-surpriză al germanilor, care, după părerea lui, nu avea să se soldeze decât cu o înfrângere și o revoluție în Franța, așa cum se întâmplase în 1870–1871. În luna februarie, se întâlnise cu membri de seamă ai armatei parlamentului francez și comisii de finanțe și le ceruse o evaluare a stării de pregătire a forțelor armate ale țării sale. „Nu avem nimic", i s-a răspuns. „Nici muniție, nici echipament, nici provizii, iar moralul armatei și cel al țării este la pământ." Rouvier a izbucnit în lacrimi.[35]

Delcassé se dezavantajase singur, periclitându-și funcția, prin refuzul său de a negocia direct cu germanii sau de a se consulta cu colegii săi. Pe 19 aprilie, politica dusă de el în Maroc a fost atacată în parlament; toți vorbitorii, de la cei de stânga până la cei de dreapta, l-au îndemnat pe rând să negocieze. Jaurès a arătat că Delcassé dăduse startul crizei, pentru că ceruse concesii de la guvernul marocan cu mult timp înainte de vizita kaiserului la Tanger: „Trebuia să preiei și inițiativa pentru a oferi explicații și a demara negocierile." Delcassé a sugerat acum demararea unor discuții directe cu germanii, însă Bülow, simțind apropierea victoriei, a insistat pentru organizarea unei conferințe internaționale. Delcassé s-a împotrivit, insistând asupra faptului că Germania blufa și că Marea Britanie era pregătită să-și ofere sprijinul în cazul izbucnirii unui război.[36]

Colegii săi nu au fost de acord și, în prima săptămână a lunii iunie, Rouvier a cedat în fața cererilor germanilor de a-l demite. Cu prilejul unei reuniuni guvernamentale, în data de 6 iunie, Rouvier, bucurându-se de sprijin unanim, i-a comunicat lui Delcassé demiterea. Vrând să se răzbune, lucru de altfel scuzabil, Delcassé i-a înmânat prim-ministrului un dosar de telegrame decodate la Quai d'Orsay, care arătau înțelegerile secrete ale lui Rouvier cu germanii.[37] Când vestea demiterii lui Delcassé a devenit cunoscută, zvonurile cu privire la război au început să se răspândească în parlamentul francez și în saloanele pariziene, iar bărbații au început să cumpere șosete groase de lână și cizme, pregătindu-se de mobilizare.[38] La Londra, vestea a fost primită cu consternare, șocându-i pe mulți. Lansdowne se întreba dacă Antanta Cordială avea să supraviețuiască; francezii, i-a spus el lui Bertie, păreau să dea înapoi.[39] Pe de altă parte, Berlinul jubila. „Delcassé a fost instrumentul ales de dușmanii noștri pentru a ne distruge", a exclamat Bülow; iar kaiserul i-a conferit titlul de prinț în ziua demiterii ministrului francez de externe, deși Bülow a negat întotdeauna orice legătură între aceste evenimente.[40] „Dușmanul nostru cel mai abil și periculos", a spus Holstein, „a căzut", iar „prietenul nostru" Roosevelt media acum sfârșitul Războiului Ruso-Japonez, astfel încât nici Franța, nici Marea Britanie nu mai puteau dobândi prestigiu internațional de pe urma acestei chestiuni.[41]

După triumful lor asupra francezilor, germanii și-au supraapreciat mâna de joc. Rouvier, care hotărâse să conducă Ministerul de Externe al guvernului său, a inițiat negocieri directe și a promis că Germania avea să primească în compensație colonii în alte regiuni. Bülow, mânat din spatele cortinei de Holstein, a continuat să insiste asupra organizării unei conferințe internaționale, pentru a-i demonstra Franței că era singură printre marile puteri

și că nu se bucura nici de sprijinul Rusiei, nici de al Marii Britanii, când venea vorba de Maroc. „Dacă", a spus kaiserul mai târziu, „mi s-ar fi comunicat acest lucru, aș fi analizat totul în amănunt, iar acea conferință imbecilă nu ar fi avut loc niciodată."[42] Deși francezii au acceptat fără mare tragere de inimă organizarea conferinței, la începutul lui iulie, presiunea exercitată de germani l-a scos pe Rouvier din sărite; mai târziu, în același an, i-a mărturisit unui asociat, apropiat de-al său: „Dacă Berlinul are impresia că mă poate intimida, atunci se înșală."[43] Opinia publică franceză înclina, de asemenea, către adoptarea unei atitudini mai ferme în fața Germaniei și o apreciere a valorii Antantei Cordiale. Viitorul ambasador în Rusia, intrat în funcție în 1914, Maurice Paléologue, la acel moment membru al Quai d'Orsay, scria la sfârșitul lui iulie: „S-a remarcat o revenire: nu mai există temeri, lașități, nu ne mai înclinăm în fața dorinței Germaniei; ideea războiului a fost acceptată."[44]

Noua atmosferă din Franța i-a liniștit pe britanici, iar Lansdowne i-a comunicat lui Paul Cambon, ambasadorul francez la Londra, că britanicii aveau să-i susțină pe francezi în Maroc „prin mijloacele pe care Franța le consideră cele mai adecvate."[45] În timp ce Franța și Germania s-au ciondănit tot restul verii cu privire la agenda conferinței, britanicii au început să demonstreze lumii întregi prietenia lor față de Franța. Nave ale Marinei Regale au acostat la Brest, portul francez de pe țărmul Atlanticului, cu prilejul zilei naționale a Franței, în luna iulie. O lună mai târziu, navele franceze s-au bucurat de o primire generoasă la Portsmouth, iar la Westminster Hall s-a organizat un imens banchet.[46] Probabil că, în acea vară, marina engleză și cea franceză au inițiat discuțiile confidențiale cu privire la cooperarea strategică.[47]

La sfârșitul anului 1905, guvernul britanic a căzut și la putere a venit un nou guvern liberal, sub conducerea lui Henry Campbell-Bannerman. Holstein, care continua să insiste pentru o politică intransigentă împotriva Franței, a considerat acest lucru o veste bună, pentru că avea impresia că liberalii își doreau legarea unei prietenii cu Germania.[48] Dar s-a înșelat din nou. Campbell-Bannerman, care era deja bolnav, a lăsat cea mai mare parte a afacerilor externe ale Marii Britanii în grija lui sir Edward Grey, noul ministru de externe, care nu avea nici cea mai mică intenție să se detașeze de politicile lui Lansdowne. Asemenea lui Lansdowne, Grey credea că menținerea Antantei era de o importanță crucială pentru Marea Britanie; dacă aceasta s-ar fi destrămat, Franța, Germania și Rusia ar fi putut ajunge la un consens, iar Marea Britanie ar fi rămas din nou izolată. Asemenea precedesorului său, Grey dorea să susțină Franța împotriva Germaniei, fără să-i

încurajeze pe francezi să ia decizii nechibzuite. I-a promis lui Cambon „neutralitate binevoitoare", dar a băgat de seamă și că opinia publică britanică, o susținătoare puternică a Franței, nu avea să fie de acord cu un război cu Germania din cauza Marocului.[49] (Grey considera convenabil apelul către opinia publică și când își dorea să întreprindă o acțiune, și când nu își dorea.) În ceea ce o privea pe Germania, el nu avea să încheie niciun fel de înțelegere cu aceasta, înainte de deschiderea conferinței, în pofida mesajelor de conciliere primite de la Berlin. Cuvintele frumoase ale lui Bülow, a remarcat el, „nu fac varza grasă, iar dacă varza are să fie grasă, atunci acest lucru trebuie să se întâmple la conferință. Dacă aceasta nu se încheie cu rezoluții împotriva Antantei Anglo-Franceze, atunci cerul va deveni sigur mai senin...."[50]

Bărbatul care era acum responsabil pentru politica externă a Marii Britanii și care avea să dețină aceste atribuții până la demisia sa, în 1916, era, după părerea kaiserului, „un fel de gentilom rural capabil". Pentru prima dată, împăratul german nu prea se înșela. Sir Edward Grey provenea din una dintre acele familii vechi, posesoare de pământuri, cu relații bune, care jucaseră o perioadă îndelungată un rol de seamă în societatea britanică. Tânăr fiind, moștenise rangul de baronet și o moșie confortabilă, Fallodon, situată în nord-estul Angliei. Din aceeași perioadă datau și concepțiile sale liberale. Din instinct era conservator, însă, în realitate, era un reformator moderat, care accepta că noile clase sociale și noii lideri erau meniți să schimbe fața politicii. Se temea, asemenea multora dintre contemporanii săi europeni, că un război major avea să atragă după sine o revoluție, însă spera într-o evoluție pașnică. „Ani grei se arată în fața ochilor noștri", a remarcat el în 1911, adăugând că „vom munci pentru ceva mai bun, deși noi, cei care nu am fost obișnuiți cu mai mult de 500 de lire pe an, poate credem că nu ne așteaptă ceva mai bun."[51]

Deși contemporanii săi de la faimoasa școală englezească, de lungă tradiție, de la Winchester credeau că era înzestrat cu un mare talent, se arăta mult mai interesat de pescuitul la muscă pe râul Itchen, aflat în apropiere, decât de studii. Însă perioada petrecută la Winchester și-a lăsat amprenta asupra lui: Grey era întotdeauna mândru să se autointituleze un Wykehamist și a păstrat mereu ceva din decența și inteligența școlarului șocat de lipsa de onestitate din viața adultă. „Politica germană", a comentat el la un moment dat, „pare să fi avut la bază o credință deliberată că scrupulele, morala și motivele altruiste nu contează în relațiile internaționale."[52] Asemenea altor personalități cu înalte concepții morale, nu recunoștea când acționa necinstit sau fără scrupule, pentru că probabil considera de la sine înțeles faptul că

motivele sale erau pure. Rezervat din fire, a învățat, de asemenea, să-și ascundă sentimentele; colegii săi erau în mod invariabil impresionați de calmul pe care îl afișa în timpul crizelor. Ajuta, de asemenea, și faptul că Grey arăta ca un senator roman și vorbea cu fermitate, dar reținut. Lloyd George, radicalistul galez, care provenea dintr-o familie modestă, avea impresia că Grey avea mai multă trecere datorită înfățișării sale: „Fizionomia sa uimitoare, cu buzele subțiri, pe care și le strângea ferm, și lipsa bărbiei îți lăsau impresia că era plămădit din oțel forjat și rece."[53]

După ce a absolvit la Winchester, Grey a urmat cursurile Colegiului Balliol de la Oxford, o altă instituție prestigioasă pentru viitori conducători, dar și aici a depus un minim de efort. A fost exmatriculat o perioadă pentru că era prea leneș, dar s-a reîntors fără să se căiască și a reușit să ia o notă de trecere la lucrarea sa de diplomă, lucru care era o mare realizare în sine.[54] Se simțea cel mai fericit la Fallodon, iar mai târziu, și la reședința sa de vară de la Itchen, unde își petrecea timpul studiind păsările, pescuind, făcând plimbări și citind. La vârsta relativ tânără de douăzeci și trei de ani, s-a căsătorit cu o femeie care îi împărtășea dragostea pasională pentru regiunile rurale ale Angliei. Lui Dorothy i-ar fi plăcut să-și poată petrece restul vieții acolo, evitând Londra pe care o considera o Somoda și Gomora a modernității, căci răspândea depravarea și bolile în stânga și în dreapta. Disprețuia viața socială, poate pentru că era neîndemânatică și timidă sau poate pentru că se credea superioară celorlalți. „Eu cred", scria ea satisfăcută pe când avea douăzeci și trei de ani, „că am atins acel stadiu în care am priceput cât de mult bine pot să facă vreodată oamenii." Își iubea și admira soțul, însă, când s-au întors din luna de miere, i-a spus cât se poate de clar că detesta să facă sex. Grey, gentleman ca întotdeauna, a convenit să conviețuiască doar ca frate și soră.[55]

Cu toate acestea, undeva dincolo de aparenta nepăsare a lui Grey, se afla o ambiție sau cel puțin un puternic simț al datoriei. Prin legăturile sale de familie, a primit funcția de secretar personal al unui ministru din cabinetul britanic, iar apoi, în 1885, a candidat cu succes pentru un loc în parlament, lăsându-și astfel cariera politică; aceasta avea să se încheie în 1916, cu demisia sa. A arătat o capacitate neașteptată de a munci din greu, dar a refuzat să ia parte la activitățile sociale, pe care le considera o pierdere de vreme. El și soția lui plecau ori de câte ori puteau de la Londra și își petreceau timpul la reședința lor de vară, unde duceau un trai simplu, având un singur servitor, și primeau doar câțiva musafiri. „Era ceva special și sacru", spunea Grey, „ce nu ținea de cursul normal al vieții."[56]

În 1892, a fost numit subsecretar parlamentar al lordului Rosebery, ministrul liberal de externe. Grey nu a reprezentat o alegere evidentă pentru Ministerul de Externe, nici atunci, nici mai târziu. Spre deosebire de contemporanul său, George Curzon, Grey nu era pasionat de călătorii, decât dacă pleca în Scoția să tragă cu arma sau să pescuiască, și nici nu a devenit vreodată pasionat. Nu cunoștea mai deloc continentul și, în calitate de ministru de externe, avea să viziteze Europa o singură dată, în 1914, când a făcut parte din delegația regală ce-l însoțea pe monarh la Paris. Cu toate acestea, până în 1905, moment în care și-a preluat noua funcție, își dezvoltase câteva concepții clare despre lumea înconjurătoare. În cadrul Partidului Liberal, se număra printre imperialiști și susținea ideea construirii unei flote mari. Pe de altă parte, considera că venise vremea ca lumea să fie împărțită și că acum era de datoria Marii Britanii să guverneze cu înțelepciune asupra teritoriilor pe care deja le poseda.[57] A fost de acord cu inițiativa lui Lansdowne de a ieși din izolaționism și, înainte de alegeri, a subliniat că intenționa să continue politicile acestuia, inclusiv Antanta cu Franța, pe care o considera o piatră de temelie a politicii britanice în Europa. În septembrie 1906, i-a scris bunului său prieten Richard Haldane, un coleg liberal, imperialist: „Vreau să păstrez Antanta cu Franța, dar nu este ușor, iar dacă alianța este ruptă, atunci va trebui să plec."[58] Grey era la fel de hotărât când venea vorba despre Germania, considerând-o principalul inamic al Marii Britanii, cea mai mare amenințare la adresa țării sale. După părerea lui, nu se putea face mare lucru pentru a schimba această situație. „Nu mă îndoiesc", a spus el în 1903, „că mulți germani ne sunt favorabili, însă aceștia sunt o minoritate; majoritatea ne detestă atât de tare, încât prietenia afișată de împăratul sau guvernul lor nu ne poate fi cu adevărat utilă."[59] În opinia lui, Marea Britanie fusese în trecut prea apropiată de Germania și, prin urmare, își deteriorase relațiile cu Franța și Rusia. „Câteodată ne-am aflat în pragul războiului fie cu una, fie cu cealaltă, iar Germania ne cerea bir ori de câte ori îi convenea."[60]

Indicațiile pe care Grey i le-a dat lui sir Arthur Nicolson, delegatul britanic la conferința internațională pe tema chestiunii marocane, au fost clare și directe:

> Conferința din Maroc are să fie dificilă, dacă nu chiar critică. Din câte îmi dau eu seama, germanii o să refuze cu desăvârșire să recunoască poziția deosebită a Franței în Maroc, poziție pe care nu numai că am promis că o vom recunoaște Franței, dar pe care ne-am angajat să i-o oferim prin metode diplomatice. Dacă Franța

motivele sale erau pure. Rezervat din fire, a învățat, de asemenea, să-și ascundă sentimentele; colegii săi erau în mod invariabil impresionați de calmul pe care îl afișa în timpul crizelor. Ajuta, de asemenea, și faptul că Grey arăta ca un senator roman și vorbea cu fermitate, dar reținut. Lloyd George, radicalistul galez, care provenea dintr-o familie modestă, avea impresia că Grey avea mai multă trecere datorită înfățișării sale: „Fizionomia sa uimitoare, cu buzele subțiri, pe care și le strângea ferm, și lipsa bărbiei îți lăsau impresia că era plămădit din oțel forjat și rece."[53]

După ce a absolvit la Winchester, Grey a urmat cursurile Colegiului Balliol de la Oxford, o altă instituție prestigioasă pentru viitori conducători, dar și aici a depus un minim de efort. A fost exmatriculat o perioadă pentru că era prea leneș, dar s-a reîntors fără să se căiască și a reușit să ia o notă de trecere la lucrarea sa de diplomă, lucru care era o mare realizare în sine.[54] Se simțea cel mai fericit la Fallodon, iar mai târziu, și la reședința sa de vară de la Itchen, unde își petrecea timpul studiind păsările, pescuind, făcând plimbări și citind. La vârsta relativ tânără de douăzeci și trei de ani, s-a căsătorit cu o femeie care îi împărtășea dragostea pasională pentru regiunile rurale ale Angliei. Lui Dorothy i-ar fi plăcut să-și poată petrece restul vieții acolo, evitând Londra pe care o considera o Somoda și Gomora a modernității, căci răspândea depravarea și bolile în stânga și în dreapta. Disprețuia viața socială, poate pentru că era neîndemânatică și timidă sau poate pentru că se credea superioară celorlalți. „Eu cred", scria ea satisfăcută pe când avea douăzeci și trei de ani, „că am atins acel stadiu în care am priceput cât de mult bine pot să facă vreodată oamenii." Își iubea și admira soțul, însă, când s-au întors din luna de miere, i-a spus cât se poate de clar că detesta să facă sex. Grey, gentleman ca întotdeauna, a convenit să conviețuiască doar ca frate și soră.[55]

Cu toate acestea, undeva dincolo de aparenta nepăsare a lui Grey, se afla o ambiție sau cel puțin un puternic simț al datoriei. Prin legăturile sale de familie, a primit funcția de secretar personal al unui ministru din cabinetul britanic, iar apoi, în 1885, a candidat cu succes pentru un loc în parlament, lăsându-și astfel cariera politică; aceasta avea să se încheie în 1916, cu demisia sa. A arătat o capacitate neașteptată de a munci din greu, dar a refuzat să ia parte la activitățile sociale, pe care le considera o pierdere de vreme. El și soția lui plecau ori de câte ori puteau de la Londra și își petreceau timpul la reședința lor de vară, unde duceau un trai simplu, având un singur servitor, și primeau doar câțiva musafiri. „Era ceva special și sacru", spunea Grey, „ce nu ținea de cursul normal al vieții."[56]

În 1892, a fost numit subsecretar parlamentar al lordului Rosebery, ministrul liberal de externe. Grey nu a reprezentat o alegere evidentă pentru Ministerul de Externe, nici atunci, nici mai târziu. Spre deosebire de contemporanul său, George Curzon, Grey nu era pasionat de călătorii, decât dacă pleca în Scoția să tragă cu arma sau să pescuiască, și nici nu a devenit vreodată pasionat. Nu cunoștea mai deloc continentul și, în calitate de ministru de externe, avea să viziteze Europa o singură dată, în 1914, când a făcut parte din delegația regală ce-l însoțea pe monarh la Paris. Cu toate acestea, până în 1905, moment în care și-a preluat noua funcție, își dezvoltase câteva concepții clare despre lumea înconjurătoare. În cadrul Partidului Liberal, se număra printre imperialiști și susținea ideea construirii unei flote mari. Pe de altă parte, considera că venise vremea ca lumea să fie împărțită și că acum era de datoria Marii Britanii să guverneze cu înțelepciune asupra teritoriilor pe care deja le poseda.[57] A fost de acord cu inițiativa lui Lansdowne de a ieși din izolaționism și, înainte de alegeri, a subliniat că intenționa să continue politicile acestuia, inclusiv Antanta cu Franța, pe care o considera o piatră de temelie a politicii britanice în Europa. În septembrie 1906, i-a scris bunului său prieten Richard Haldane, un coleg liberal, imperialist: „Vreau să păstrez Antanta cu Franța, dar nu este ușor, iar dacă alianța este ruptă, atunci va trebui să plec."[58] Grey era la fel de hotărât când venea vorba despre Germania, considerând-o principalul inamic al Marii Britanii, cea mai mare amenințare la adresa țării sale. După părerea lui, nu se putea face mare lucru pentru a schimba această situație. „Nu mă îndoiesc", a spus el în 1903, „că mulți germani ne sunt favorabili, însă aceștia sunt o minoritate; majoritatea ne detestă atât de tare, încât prietenia afișată de împăratul sau guvernul lor nu ne poate fi cu adevărat utilă."[59] În opinia lui, Marea Britanie fusese în trecut prea apropiată de Germania și, prin urmare, își deteriorase relațiile cu Franța și Rusia. „Câteodată ne-am aflat în pragul războiului fie cu una, fie cu cealaltă, iar Germania ne cerea bir ori de câte ori îi convenea."[60]

Indicațiile pe care Grey i le-a dat lui sir Arthur Nicolson, delegatul britanic la conferința internațională pe tema chestiunii marocane, au fost clare și directe:

> Conferința din Maroc are să fie dificilă, dacă nu chiar critică. Din câte îmi dau eu seama, germanii o să refuze cu desăvârșire să recunoască poziția deosebită a Franței în Maroc, poziție pe care nu numai că am promis că o vom recunoaște Franței, dar pe care ne-am angajat să i-o oferim prin metode diplomatice. Dacă Franța

va reuși să obțină acest lucru cu ajutorul nostru, atunci va fi un mare succes pentru *Antanta* anglo-franceză; dacă va da greș, atunci prestigiul *Antantei* va avea de suferit, iar vitalitatea ei va fi afectată. Deci principalul nostru scop trebuie să fie acela de a ajuta Franța să-și îndeplinească obiectivul la această conferință.[61]

Conferința s-a deschis pe 16 ianuarie 1906, în orașul spaniol Algeciras, situat la nord-est de Gibralatar. La scurt timp după aceea, Grey a suferit o tragedie; soția sa a fost aruncată din carul ei tras de ponei la Fallodon și a murit din cauza rănilor suferite. „Gândurile mi s-au scurtcircuitat", scria el în memoriile sale, „iar munca mea a paralizat."[62] Grey s-a oferit să-și dea demisia, însă Campbell-Bannerman l-a încurajat să nu renunțe.

Conferința i-a distras oarecum atenția de la aceste gânduri. Până să înceapă lucrările, germanii reușiseră să convingă opinia internațională că Germania era hotărâtă să se ia la ceartă cu Franța.[63] Iar cearta nu a întârziat să se producă, și, până în februarie, conferința ajunsese într-un punct mort, aparent din cauza discuțiilor cu privire la desemnarea națiunilor străine ce aveau să ofere instrucție și să comande poliția marocană (francezii insistau să o facă ei, iar spaniolii și germanii își doreau un condominium internațional) și la țara care avea să gestioneze Banca Națională. De fapt, problema era: cine avea să dețină controlul definitiv asupra țării. „Marocul", a spus Bülow, „a devenit o chestiune de onoare pentru noi și mai ales pentru kaiser."[64] Germania, totuși, era din ce în ce mai izolată. Singurul său aliat pe care se putea baza, Austro-Ungaria, insista ca Germania să cedeze controlul unităților marocane de poliție.[65] Italia era lipsită de entuziasm, iar reprezentanții săi au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a evita controversele. În Statele Unite, Roosevelt cerea imperios să se ajungă la un compromis.[66] Nicolson a urmat instrucțiunile primite, conform cărora trebuia să susțină Franța. Pe 28 februarie, o flotă britanică numeroasă a acostat în apropierea Gibraltarului, dorind să scoată în evidență ce ar fi însemnat sprijinul său într-o bună zi. Rusia, țară pe care germanii încă sperau să o poată coopta în tabăra lor, a continuat să-și susțină cu fermitate aliata franceză. Rușii nici nu aveau de ales. Erau devastați din punct de vedere financiar ca urmare a Războiului Ruso-Japonez și a revoluției ce încă mocnea în interiorul țării. Rusia avea mare nevoie de un împrumut străin consistent pentru a nu intra în faliment, iar Franța era sursa ei cea mai probabilă. O condiție pe care o puseseră francezii pentru a continua acordarea de împrumuturi către Rusia era ca aceștia să coopereze la Algeciras.

Până la sfârșitul lui martie, Bülow era pregătit să reducă pretențiile Germaniei, în pofida sfaturilor lui Holstein de a rămâne pe poziții. Pe 27 martie, s-a ajuns la un acord, prin care Franța devenea partenerul principal în organizarea unităților marocane de poliție și vocea dominantă din noua Bancă Națională. Chiar și marocanii au fost uimiți; „crezuseră că reuniunea de la Algeciras avea să fie ca o curte de justiție în care Franța va fi dojenită, iar marile puteri vor da cu tact sfaturi cu privire la reformele ce trebuiau demarate."[67] Germanii făcuseră față cu bărbăție, dar știau că suferiseră o înfrângere. Deși Germania avea dreptatea de partea sa când insista asupra unei administrări internaționale a Marocului și deși evenimentele internaționale decurseseră în favoarea ei în lunile precedente, prin diplomația ei inoportună, Germania își pierduse aceste avantaje. Bülow și Holstein încercaseră să facă ceea ce ar fi făcut Bismarck, să țină la distanță potențialii inamici și să construiască relații cu toate puterile, însă ei nu aveau priceperea fostului cancelar german. Holstein a amenințat din nou cu retragerea din funcție, iar de data aceasta Bülow a reușit să gestioneze situația de așa manieră încât demisia sa a fost acceptată. Așa a luat sfârșit perioada de cincizeci de ani în care Holstein slujise Germania. Și-a petrecut ultimii ani singur, plin de ranchiună, suferind de sărăcie (își pierduse toți banii într-o speculație), dar a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a continua să tragă sforile din spatele cortinei. L-a ațâțat pe cel mai cunoscut jurnalist al Germaniei, Maximilian Harden, să-l atace pe favoritul kaiserului, Eulenburg, pe care Holstein îl suspecta de multă vreme că era prea moale în fața Madridului; cel puțin, a avut satisfacția de a-l vedea pe Eulenburg acuzat de homosexualitate, târât prin tribunale și exilat din anturajul intim al kaiserului. Relația lui Bülow cu kaiserul a suferit un declin din cauza problemei marocane, iar zvonurile spuneau că acesta urma să fie demis. Pe parcursul unei dezbateri a Reichstag-ului cu privire la Conferința de la Algeciras, din aprilie, cancelarul a leșinat și a fost nevoit să părăsească Berlinul, pentru o lungă perioadă de convalescență.[68]

Kaiserul însuși a fost deprimat. Nu dorise niciodată să transforme situația din Maroc într-un motiv de război, în parte pentru că se temea că starea de fapt din Germania era prea periculoasă. Socialiștii au organizat demonstrații masive în ianuarie 1906 pentru a protesta față de alegerile deosebit de restrictive pentru parlamentul prusac. De Revelion, i-a scris o scrisoare alarmată lui Bülow: „Mai întâi trebuie să intimidezi socialiștii, să-i decapitezi și să-i faci inofensivi, chiar și prin vărsare de sânge dacă este necesar, și apoi trebuie să pornești la război în afara țării. Dar războiul nu trebuie purtat nici înainte, nici simultan."[69] Germania se confrunta cu o coaliție

ostilă formată din puterile latine, Franța, Spania și Italia, dominate de Marea Britanie, care a înlocuit temporar în gândirea kaiserului Pericolul Galben. Într-una dintre notițele sale răzlețe de pe marginea minutelor, kaiserul s-a plâns: „Nu mai avem prieteni, iar aceste relicve asexuate ale haosului etnic lăsat în urmă de Roma ne detestă cu cordialitate."[70]

Privind în retrospectivă, înfricoșătoare era, de fapt, disponibilitatea cu care anticipau războiul țările implicate în criza marocană. De exemplu, Grey i-a spus prietenului său Haldane că primea nenumărate rapoarte conform cărora Germania intenționa să atace Franța în vara lui 1906, în timp ce, la Berlin, Bülow se aștepta la același lucru din partea Franței și Marii Britanii.[71] Iar în cercurile conducătoare din Germania existau anumite persoane care luau serios în calcul posibilitatea unui război preventiv. În fond și la urma urmei, recentul succes repurtat de Japonia în războiul ei cu Rusia părea să indice faptul că cel care lovea primul avea de câștigat. Se prea poate ca Schlieffen, care lucra la ultimele capitolele ale planului său, înaintea retragerii sale din funcție, să fi militat pentru un război preventiv împotriva Franței și cert este că alți conducători militari de rang înalt erau de acord cu el.[72] Șeful Biroului de Presă din Ministerul de Externe a primit de la superiorii săi, în decembrie 1905, un memorandum prin care era avertizat cu privire la posibilitatea ca reuniunea de la Algeciras să pună Germania în poziția de a-și pierde prestigiul în ochii lumii sau de a porni la război: „În primăvară, un asemenea conflict este așteptat și dorit de nenumărate persoane de aici".[73]

În pofida speranțelor nutrite de Germania, Rusia a rămas fidelă alianței cu Franța. De îndată ce s-a finalizat conferința, Raymond Poincaré, la acea vreme ministru de finanțe, i-a mărturisit ambasadorului rus la Paris că discuțiile despre acordarea unui împrumut puteau fi reluate. Pe 16 aprilie, un reprezentant al guvernului rus a semnat un acord pentru acordarea unui împrumut imens cu un consorțiu de bănci, condus de cele franceze, care ofereau jumătate din finanțare. „A vorbit despre serviciile oferite la Algeciras", a spus Poincaré, „pe un ton care mie aproape mi s-a părut stânjenitor. S-a plâns de cerințele băncilor franceze, care sunt, ce-i drept, destul de avare."[74] Printr-o mișcare ce avea să se dovedească destul de limitată, guvernul german a intezis băncilor germane să acorde orice tip de împrumut rușilor, în semn de răzbunare față de comportamentul acestora la Algeciras; „...nu vor primi un sfanț de la noi!", a spus kaiserul.[75]

Noua prietenie dintre Marea Brianie și Franța a trecut de primul ei test și, prin urmare, a devenit și mai puternică. În 1908, la Londra s-a deschis o Expoziție Franco-Britanică, în onoarea Antantei Cordiale. „Acea alăturare

de cuvinte iscusită și fermecătoare", spunea un ghid englezesc, „adoptarea generală a acestui termen, care, pentru noi, este un compliment subtil adus limbii franceze, sugerează mai mult decât exprimă. Este un simbol al aprecierii reciproce, al bunăvoinței, al unor interese și scopuri comune; înglobează sentimentele, înțelegerea și relațiile materiale..."[76] Delcassé și Paul Cambon erau în mod cert convinși că îngloba mult mai multe și că englezii le oferiseră la un moment dat o alianță defensivă.[77] Însă britanicii aveau impresia că evitaseră să-și ia un angajament ferm, dar recunoșteau că Antanta era acum mai strânsă. În toiul impasului de la Algeciras, Grey scria:

> Dacă va izbucni un război între Franța și Germania, nouă ne va fi dificil să nu ne implicăm. Antanta și, mai presus de toate, demonstrațiile permanente și emfatice de afecțiune (cele oficiale, navale, politice, comerciale, municipale și din presă) au dat francezilor de înțeles că noi avem să-i susținem în război. Ultimul raport al atașatului nostru naval de la Toulon consemna că ofițerii francezi considerau acest lucru de la sine înțeles într-un război între Franța și Germania pentru Maroc. Dacă nu dăm curs acestei așteptări, francezii nu ne vor ierta niciodată.

În plus, Grey și-a dat seama că poziția adoptată de el, cea de susținător al Franței, avea să devină imposibilă dacă Marea Britanie nu reușea să susțină Franța. „Pe de altă parte", a adăugat el, „perspectiva unui război european, în care să fim și noi implicați, este îngrozitoare."[78] Înainte de 1914, a continuat să oscileze între a colabora cu Franța, refuzând însă să accepte termenii unei alianțe mai oficiale, și să facă promisiuni care să îl oblige la diferite acțiuni.

Politica sa oscilantă a fost subminată de aprobarea oficială a dezbaterilor, pe care l-a dat la mijlocul lui ianuarie, dezbateri care avuseseră deja loc la nivel informal, între directorul Operațiilor Militare Britanice și atașatul militar francez la Londra. Scopul acestora era, precum a mărturisit Grey unui grup de colegi cu care a discutat, de a stabili ce fel de ajutor își puteau oferi cele două țări una alteia. „Întreaga chestiune", a insistat el, „era studiată la nivel academic."[79] Însă acest început modest a dat naștere unei serii de convorbiri între armata franceză și cea britanică pe parcursul următorilor ani, prin care se făcea schimb de informații și se elaborau strategii. Înainte de 1914, s-au discutat și s-au stabilit trimiterea serviciilor secrete franceze în Germania, planurile franceze de război, posibilul număr al trupelor britanice și cailor ce urmau să fie trimiși în Franța, instalațiile portuare, transportul

feroviar și nenumărate detalii și aranjamente care aveau să se dovedească necesare dacă Marea Britanie urma să trimită trupe pentru a susține Franța împotriva unui atac german. Marinele celor două state au discutat, de asemenea, ocazional, dar dezbaterile oficiale au primit autorizația guvernului englez de abia în vara lui 1912.

Însă convorbirile militare sunt cele care au rămas cele mai controversate pe parcursul anilor. Oare Grey, acel Wykehamist integru, a păcălit cu bună știință guvernul și poporul englez menținând secrete convorbirile și acordurile semnate? Sau, și mai important, oare convorbirile demarate au obligat Marea Britanie să sară în ajutorul francezilor în cazul unui atac german împotriva Franței? Grey însuși a răspuns negativ în repetate rânduri la ambele întrebări, atât înainte, cât și după 1914, însă realitatea este mai puțin evidentă. În momentul începerii convorbirilor, în 1906, Grey l-a informat pe prim-ministrul Campbell-Bannerman cu privire la acestea, dar nu a anunțat întregul cabinet, poate pentru că se temea de opoziția aripii radicale a Partidului Liberal. Cabinetul nu a fost informat oficial despre aceste convorbiri decât în 1911, în timpul unei alte crize grave cu privire la Maroc. (Camera Comunelor și cetățenii nu au aflat despre acestea până în momentul în care Marea Britanie avea să pornească la război în 1914.) Potrivit lui Lloyd George, majoritatea membrilor cabinetului au fost șocați: „Sentimentul provocat de această dezvăluire nici nu poate fi descris ca fiind ostil; era mai degrabă vorba despre consternare." Grey și-a liniștit colegii spunându-le că Marea Britanie era încă liberă să facă ce dorea.[80] Acest lucru este, din nou, discutabil.

Este adevărat că Grey, colegii și subordonații săi le vorbeau adesea francezilor la condițional. Marea Britanie ar fi putut, iar acest lucru era destul de probabil, să vină în ajutorul francezilor, dar, după cum insista Grey, nimic din ce s-a vorbit atunci nu putea fi luat drept o promisiune fermă. După părerea sa, Marea Britanie își păstra libertatea de a-și alege cursul acțiunii în caz de război. În 1911, cabinetul a mers atât de departe, încât a adoptat o rezoluție oficială pentru a sublinia faptul că Marea Britanie nu se angajase, direct sau indirect, la o intervenție militară sau maritimă.[81] Cu toate acestea, sprijinul oferit în repetate rânduri de Marea Britanie diplomației franceze, în cazul unei acțiuni în Maroc, de exemplu, era o dovadă a dorinței ferme a lui Grey de a menține Antanta. Pentru Grey și nenumărați oficiali de rang înalt din Ministerul de Externe, care îi împărtășeau convingerile, prietenia Franței era esențială, iar cea a Rusiei devenea la rândul ei din ce în ce mai importantă, în cazul în care Marea Britanie nu dorea să rămână izolată așa cum făcuse în timpul Războiului Burilor.[82] Iar un sprijin diplomatic, fără să aibă în spatele

sau și susținere din partea unei forțe amenințătoare nu avea să funcționeze nici cu inamicii Franței, nici cu Franța însăși. Dacă francezii nu simțeau că se puteau baza pe Marea Britanie, pe sprijinului militar al acesteia, atunci ar fi putut foarte bine să încerce să iasă în avantaj dintr-o situație nefastă și să ajungă la o înțelegere cu Germania.

Gândirea strategică a Marii Britaniei se schimba într-o manieră care facilita intervenția de partea Franței. Până la 1907, principala preocupare a armatei britanice fusese imperiul. Ca urmare a îmbunătățirii relațiilor cu Statele Unite, de la sfârșitul secolului precedent, ca urmare, pe de-o parte, a recunoașterii de către Marea Britanie a supremației americane în Lumea Nouă, Marea Britanie nu trebuia să se mai teamă cu privire la coloniile ei din America de Nord. Convenția Anglo-Rusă din 1907 a eliminat o mare parte a anxietății Marii Britanii cu privire la amenințarea reprezentată de Rusia față de bijuteria coroanei, India. După Războiul Burilor, armata a fost reorganizată și reformată, iar acum se afla în poziția de a se impune. Era responsabilă, așa cum fusese întotdeauna, cu apărarea Insulelor Britanice în cazul unei invazii, dar conducătorii săi luau din ce în ce mai des în calcul transformarea armatei într-un corp expediționar pe continent.[83] Creșterea puterii germane a renăscut vechea temere britanică legată de dominarea coastei Olandei, Belgiei și poate și a Franței, de către o singură putere, căci, de-a lungul acesteia se desfășura o mare parte a comerțului Marii Britanii. Dacă Germania ar fi controlat coastele, ar fi putut de asemenea să invadeze Marea Britanie, dacă ar fi dorit acest lucru.[84]

Armata britanică avea tendința de a crede că Franța va fi în mod inevitabil înfrântă în absența unui sprijin din partea Marii Britanii.[85] În 1912, Maurice Hankey, secretar al Comisiei de Apărare Imperială, instituție responsabilă cu elaborarea strategiei britanice, a prezentat un punct de vedere, împărtășit de majoritatea francezilor: „Nu mi se pare că sunt un popor prea sănătos." Aveau, spunea Hankey, un sistem sanitar și de aprovizionare cu apă prost și căi ferate foarte lente. „Bănuiesc", continua el, „că germanii i-ar putea bate măr oricând."[86] Până în vara lui 1911, armata britanică se gândea să trimită șase divizii de infanterie și două brigade de cavalerie în Franța, în total 150 000 de oameni și 67 000 de cai. Dacă presupunerile francezilor cu privire la numărul de soldați pe care Germania i-ar fi putut folosi pe Frontul de Vest erau corecte, un corp expediționar britanic ar fi înclinat sorții de izbândă în favoare Antantei.[87]

Dacă armata își făcea planuri, Marina Regală nu elabora nicio strategie, iar Fisher și succesorul său, Sir Arthur Wilson, nu-și împărtășeau părerile

cu nimeni, în special cu armata pe care o considerau o rivală la acordarea de fonduri. Se opuneau cu înverșunare ideii trimiterii unui corp expediționar britanic pe continent, considerând-o costisitoare și inutilă. Marina era un element-cheie, fiind responsabilă, așa cum fusese dintotdeauna, cu apărarea insulelor britanice, protejarea comerțului în largul mării și declanșarea războiului împotriva inamicului prin blocarea porturilor sale sau poate prin acostarea unor nave amfibii în apropierea apelor sale teritoriale. Armata putea juca un rol în această situație, iar Fisher și-a dat acordul, folosind o frază pe care a împrumutat-o de la Grey: „ca un proiectil ce urmează să fie lansat de marină".[88] În 1909, Fisher părea să se gândească la o serie de atacuri de mică amploare asupra coastelor Germaniei: „o simplă mușcătură de purice! dar o colecție de asemenea pișcături l-ar face pe Wilhelm să se scarpine frenetic!"[89] Deși Fisher era deschis când venea vorba despre noi tehnologii — se baza din ce în ce mai mult pe crucișătoare rapide, și nu pe dreadnought-uri, și milita pentru folosirea de torpiloare și submarine pentru a înconjura flota germană —, nu se pricepea la elaborarea de planuri strategice. Când a venit la conducerea marinei, acesta aproape că nu elabora strategii; îi plăcea să spună că principalul său plan de război era ținut încuiat undeva în mintea sa, unde putea fi păstrat pentru o mai bună siguranță.[90] „Cea mai ambiguă acțiune amatoricească pe care am văzut-o vreodată", a spus un tânăr căpitan despre planurile de război ale Amiralității din timpul primului mandat al lui Fisher. L-a învinovățit de acest lucru pe Fisher, care vorbea întotdeauna la modul general despre război — „inamicul trebuie lovit puternic și des și foarte multe alte aforisme" —, dar care niciodată nu intra în detalii clare.[91]

O mare parte a perioadei antebelice, cele două instituții britanice au acționat separat, elaborându-și propriile planuri și supraveghindu-se una pe cealaltă asemenea unor câini ce se luptă pentru același os. În 1911 însă, cea de a doua criză marocană, care a provocat acea teamă de război, considerat acum inevitabil, a atras după sine organizarea unei reuniuni a Comisiei de Apărare Imperială. Aceasta a avut loc la 23 august 1911 și a avut ca scop revizuirea întregii strategii britanice. (Aceasta a fost singura dată înainte de 1914 când a avut loc o asemenea revizuire.)[92] Prim-ministrul Asquith a prezidat reuniunea, iar printre nenumărații politicieni prezenți s-au numărat și Richard Haldane, secretarul de stat pentru război, Grey, și doi tineri în plină ascensiune, Lloyd George și Winston Churchill. Henry Wilson, noul director de operațiuni militare, reprezenta armata, iar succesorul lui Fisher, Arthur Wilson, marina. Din partea armatei, Wilson a prezentat într-un mod

minunat situația de pe continent și a subliniat scopul și planurile corpului expeditionar. Tizul său de la marină a făcut un lucru înspăimântător: s-a opus simplei idei ca armata să trimită o forță pe continent și, în schimb, a expus în linii mari un plan de instaurare a unei blocade la coasta germană a Mării Nordului, precum și dorința de a se năpusti din când în când în aceste ape și a executa atacuri amfibii. A devenit, de asemenea, clar că marina nu dorea să transporte corpul expeditionar în Franța sau să protejeze rutele sale de comunicație.[93] Asquith a considerat întreaga reuniune „puerilă". [94] La scurt timp după conferință, l-a numit pe Winston Churchill Prim Lord al Amiralității, iar acesta s-a descotorosit rapid de Arthur Wilson și a însărcinat o echipă navală cu elaborarea planurilor de război. Churchill a acordat sprijin corpului expeditionar britanic, iar marina a început să coopereze cu armata.[95]

În 1912, Alexander Millerand, fost socialist, care cochetase suficient de mult cu dreapta pentru a deveni ministru de război, a spus despre armata britanică: „Mașinăria este gata să pornească: oare va fi dezlănțuită? Incertitudine completă."[96] Francezii nu au fost siguri cu privire la intervenția britanică, până la începutul Primului Război Mondial, deși unii dintre liderii lor, atât militari, cât și civili, erau și mai sangvinici decât Millerand: Paul Cambon, influentul ambasador la Londra, a dedus din repetatele reasigurări de prietenie primite din partea lui Grey și din faptul că acesta autorizase conversațiile între armate, că britanicii considerau Antanta o alianță (deși niciodată nu avea să fie sigur cu privire la ce implica acest lucru).[97] În 1919, Joffre a afirmat: „Personal, eram convins că aveau să intervină, dar, în fond și la urma urmei, nu își luaseră niciun angajament oficial. Se făcuseră doar studii cu privire la îmbarcare și debarcare și pozițiile ce aveau să le fie rezervate trupelor lor."[98] Francezii priveau cu ușurare ostilitatea din ce în ce mai profundă dintre Marea Britanie și Germania și susțineau că politica tradițională a Regatului Unit de a menține un echilibru al puterilor în Europa (politică ce funcționase și împotriva Franței în Războaiele Napoleoniene) avea să-i vină în ajutor. Liderii francezi înțeleseseră, de asemenea, că englezii, după cum afirmase și Grey în repetate rânduri, urmau să ia decizia de a porni la război ținând cont și de țara care era învinovățită de ostilități.[99] Acesta a fost unul dintre motivele pentru care francezii au fost atât de prudenți în vara lui 1914 și nu au luat măsuri care ar fi putut fi considerate agresive.

Armata franceză a fost încurajată de faptul că Henry Wilson a preluat după 1910 comanda Operațiunilor Militare. Acesta era un bărbat impozant, având cu mult peste un metru optzeci și un chip ce se asemăna cu cel al unui

gargui, după cum a spus un coleg de-al său, ofițer.[100] (La un moment dat, cineva a trimis o carte poștală „Celui mai urât bărbat din armata britanică", iar scrisoarea a ajuns la el fără probleme.)[101] Wilson era „egoist și laș", după cum spunea un alt coleg de-al său, se pricepea la intrigi politice și știa cum să-și găsească protectori influenți. Provenea dintr-o familie de anglo-irlandezi, relativ înstărită (iar cauza protestanților din Irlanda a fost întotdeauna importantă pentru el), dar fusese nevoit să-și croiască singur un drum în viață. După cum demonstra și prezentarea făcută Comisiei de Apărare Imperială, era deștept și convingător. Era, de asemenea, plin de energie și încăpățânat și avea puncte de vedere foarte bine conturate cu privire la strategie. Într-o lucrare pe care a scris-o în 1911 și care a fost aprobată de statul-major, a afirmat: „Trebuie să ne alăturăm Franței". Rusia, susținea el, nu avea să fie de mare ajutor dacă Germania ataca Franța; Europa ar fi fost scutită de o înfrângere a Franței și de dominație germană prin mobilizarea și detașarea rapidă a unui corp expediționar britanic.[102] În momentul în care a fost numit în funcție, Wilson era decis să înfăptuiască acest lucru. „Sunt profund dezamăgit de starea lucrurilor, din toate punctele de vedere", scria el în jurnalul său. Nu existau planuri adecvate de desfășurare a corpului expediționar britanic sau a rezervelor. „S-a pierdut foarte mult timp cu scrisul unor minute frumoase. Voi elimina toate acestea dacă voi putea."[103]

A stabilit rapid relații foarte bune cu armata franceză, ajutat fiind și de faptul că adora Franța și vorbea foarte bine franceza. El și comandantul Școlii Superioare de Război Franceze, colonelul Ferdinand Foch (viitor mareșal), cu convingeri catolice bine înrădăcinate, au devenit buni prieteni. „Care credeți că ar fi", l-a întrebat la un moment dat Wilson pe Foch, „cel mai mic detașament militar britanic care v-ar putea fi de folos în eventualitatea unei dispute asemenea celei pe care am luat-o în calcul?" Foch nici nu a stat pe gânduri și a răspuns: „Un singur soldat", a răspuns el „iar noi vom avea grijă ca el să ucidă."[104] Francezii ar fi făcut tot ce le-ar fi stat în putință pentru a obține un angajament de la britanici. În 1909, au produs un document atent măsluit, despre care se spunea că ar fi fost găsit în momentul în care un vânzător ambulant francez ar fi plecat dintr-un tren cu valiza greșită, în care, chipurile, s-ar fi aflat planurile de invazie ale Germaniei în Marea Britanie.[105]

Wilson a efectuat vizite frecvente în Franța pentru a face schimb de informații cu privire la planurile de război și a pune bazele unor aranjamente de cooperare. A mers cu bicicleta kilometri întregi de-a lungul frontierelor Franței, studiind fortificațiile și posibilele câmpuri de luptă. În 1910, la scurt timp după numirea sa în funcție, a vizitat unul dintre cele mai sângeroase

câmpuri de luptă din Războiul Franco-Prusac, aflate în acea parte a Lorenei care aparținea Franței: „M-am oprit, așa cum făceam de obicei, la statuia înfățișând Franța, care arăta la fel de frumos ca întotdeauna, așa că am întins la picioarele ei o hartă mică pe care o aveam la mine, arătând zonele în care urmau să se concentreze forțele britanice pe teritoriul ei."[106] Asemenea gazdelor sale franceze, Wilson presupunea că flancul drept al armatei germane nu avea să fie suficient de puternic pentru a se apropia de țărm, la vest de Meuse, în Belgia; corpul expediționar britanic avea să se alăture flancului stâng francez pentru a anticipa o acțiune previzibilă din partea regimentului german mai slab. S-a discutat la un moment dat că britanicii s-ar fi putut îndrepta spre Antwerp, însă Wilson și colegii săi au convenit că își puteau permite să fie flexibili și să decidă acest aspect după debarcarea forțelor britanice.

Poate că britanicii și-au păstrat flexibilitatea în planurile lor militare, dar din punct de vedere politic erau din ce în ce mai constrânși. Prima criză marocană dintre 1905 și 1906 a întărit cooperarea și înțelegerea dintre Franța și Marea Britanie, dar a adus cu sine și obligații mai mari. Criza a servit, de asemenea, pentru a trasa linii mai clare de demarcație între puterile europene. Odată cu semnarea Convenției Anglo-Ruse în 1907, s-a trasat o altă linie și s-a țesut o altă plasă de obligații și așteptări, de această dată între doi foști inamici. În plus, opinia publică era mai dificil de ignorat. Atât în Franța, cât și în Germania, de exemplu, interese importante de afaceri, dar și personaje-cheie, precum ambasadorul francez în Germania, Jules Cambon, erau în favoarea unor relații mai bune. În 1909, Franța și Germania au ajuns la un acord amical cu privire la Maroc. Naționaliștii din ambele state au îngreunat orice progres al guvernelor lor și orice discuție cu privire la îmbunătățirea relațiilor economice.[107] Europa nu era condamnată să fie divizată în două blocuri de putere antagoniste, ce își elaborau planurile de război, dar cum crizei marocane i-au urmat crize și mai profunde, această tendință a devenit dificil de modificat.

14

Criza bosniacă: Rusia și Austro-Ungaria se confruntă în Balcani

În 1898, kaiserul Wilhelm al II-lea naviga la bordul iahtului său *Hohenzollern*, prin Dardanele și Marea Marmara, efectuând cea de-a doua vizită oficială a sa sultanului otoman Abdul Hamid. Lui Wilhelm îi plăcea să se considere prietenul și protectorul Imperiului Otoman. (De asemenea, avea intenția de a obține cât mai multe concesii posibil pentru Germania, precum dreptul de a construi căi ferate pe teritoriul otoman.) În plus, era atras de opulența Constantinopolului. Unul dintre cele mai mărețe și mai vechi orașe din lume, Constantinopol se aflase în stăpânirea a nenumărați conducători formidabili, de la Alexandru cel Mare la împăratul Constantin și, în trecutul mai apropiat, Suleiman Magnificul. Ruinele coloanelor și decorațiile grecești, romane și bizantine, alături de magnificele sale palate, moschei și biserici aminteau de marile imperii care se ridicaseră și apuseseră.

Cuplul regal german a ajuns pe mal la bordul unui caic oficial și, în timp ce kaiserul s-a urcat pe un cal arab și a făcut turul marilor ziduri ale orașului, împărăteasa a plecat să viziteze țărmul asiatic. În acea noapte, sultanul a organizat un banchet generos în onoarea oaspeților, într-o nouă aripă a palatului său, care fusese construită special pentru acea ocazie. A urmat un spectaculos foc de artificii. Mai jos, în port, luminile electrice conturau imaginile navelor germane de război care însoțiseră iahtul kaiserului. În onoarea vizitei sale, kaiserul a oferit orașului un mare foișor cu șapte fântâni, toate făcute în Germania. Cu coloane de porfiriu, cu bolte de marmură, un dom de bronz decorat pe interior cu mozaicuri de aur și inițialele lui Wilhelm și Albdul Hamid gravate în piatră, mai poate fi admirat și astăzi la capătul hipodromului antic, unde romanii se întreceau cu carele lor trase

14. Deși până la 1900 Africa și cea mai mare parte a Pacificului fuseseră deja împărțite, Imperiul Otoman în declin, de la marginea Europei, reprezenta o tentație din ce în ce mai mare. În imagine, Abdul Hamid al II-lea, un conducător deloc puternic, privește neajutorat în timp ce Austro-Ungaria, reprezentată de împăratul său Franz Joseph, acaparează provinciile Bosnia și Herțegovina în 1908, iar Ferdinand I al Bulgariei profită de această ocazie pentru a proclama independența regatului său, care, oficial, încă făcea parte din Imperiul Otoman. Criza care a urmat a amplificat tensiunile în Europa.

de cai. Wilhelm al II-lea i-a adus sultanului cea mai nouă pușcă ghintuită, dar, când i-a înmânat-o, în primă instanță Abdul Hamid s-a dat înfricoșat la o parte crezând că avea să fie asasinat.

Moștenitorul lui Suleiman Magnificul, care terorizase Europa cu aproape patru secole înainte, era un despot jalnic care se temea atât de tare de comploturi, încât își angajase un eunuc a cărui singură atribuție era să inspire primul fum al țigărilor sale.

Nenumărați observatori erau de părere că Imperiul Otoman era condamnat. Ajunsese în pragul falimentului, iar majoritatea creditorilor erau investitori străini; supușii săi erau răzvrătiți; iar administrația era incompetentă și coruptă. Era un sfârșit trist pentru un imperiu care, la un moment dat, fusese unul dintre cele mai mărețe existente vreodată. Turcii otomani veniseră din Asia Centală în secolul al XIII-lea și avansaseră fără să poată fi opriți înspre vest, pe teritoriul Turciei. În 1453, armatele lor au cucerit Constantinopolul. Ultimul împărat bizantin își căutase moartea în luptă — și o și găsise — și astfel orașul care la un moment dat fusese sufletul creștinătății ortodoxe a devenit musulman. Otomanii au continuat să avanseze, pătrunzând în nord, în Balcani, în extremitatea sud-estică a Europei și în Orientul Mijlociu, dar și de-a lungul coastei sudice a Mediteranei, în Egipt și dincolo de el. Conducătorii care au încercat să le stea în cale au fost dați la o parte, iar popoarele lor subjugate. Până la sfârșitul secolului al XV-lea, Imperiul Otoman controla cea mai mare parte a Balcanilor și, în 1529, armatele otomane au ajuns la Viena, care nu a reușit decât să țină piept asediului. Un deceniu mai târziu, Budapesta a căzut în mâinile lor, iar cea mai mare parte a Ungariei a devenit parte a Imperiului Otoman. Până la mijlocul secolului al XVII-lea, perioada sa de apogeu, Imperiul Otoman în Europa includea în întregime sau părți din teritoriile de azi ale Ungariei, Bulgariei, României, Croației, Serbiei, Muntenegrului, Albaniei, Macedoniei și Greciei. Otomanii au cucerit și o mare parte a Ucrainei de astăzi și sudul Caucazului (teritoriu pe care aveau să se formeze mai târziu țări precum Georgia, Armenia și Azerbaidjan). În plus, imperiul includea Turcia, Orientul Mijlociu Arab, până la granița cu Persia, și extremitatea sudică a Peninsulei Arabice, precum și o mare parte a Africii de Nord, întinzându-se mult spre vest, până în Maroc.

Conducerea otomană era relativ blândă pentru una imperială. Otomanii, care erau în cea mai mare parte musulmani suniți, le permiseseră supușilor lor, printre care nenumărați creștini, de diferite dogme, evrei, dar și musulmani șiiți, să-și păstreze practicile religioase, iar pe teritoriul său, nenumăratele etnii, de la kurzi până la sârbi și maghiari, aveau posibilitatea de a-și păstra limba și cultura.

Pe parcursul secolelor însă, imperiul a început să intre în declin. Flota sa a fost înfrântă în Mediterană și, după ce marele său rival, Imperiul Austriac, l-a înfrânt pe uscat în 1699, s-a retras spre sud, renunțând la Ungaria. Pe parcursul următorului secol, atât Austria, cât și Rusia au anexat și mai multe teritorii de la Imperiul Otoman, iar în secolul al XIX-lea, Franța și Marea

Britanie s-au alăturat procesului de eliminare a otomanilor, francezii preluând Algeria și Tunisia, iar englezii, Egipt și Cipru. Însă Imperiul Otoman nu se destrăma numai din cauza trecerii timpului și renașterii inamicilor săi, dar și din cauza exacerbării sentimentelor naționaliste de pe teritoriile sale, în primă instanță în zonele europene. Grecia și-a câștigat independența în 1832, în timp ce Serbia, România și Bulgaria, care se bucurau deja de autonomie în cadrul imperiului, aveau să-și câștige și ele independența totală.

Când Imperiul Otoman avea să se destrame — așa cum era de mult timp de așteptat —, teritoriile rămase, extinse în Orientul Mijlociu și încă vaste în Balcani, aveau să fie gata să fie acaparate. Chiar dacă rivalitățile dintre Germania, Franța, Rusia și Marea Britanie în Orientul Mijlociu și Africa de Nord alimentau tensiunile din Europa, rivalitatea dintre Austro-Ungaria și Rusia a reprezentat în final cea mai mare amenințare la pacea îndelungată de pe continent. Pentru cele două puteri, miza jocului era vitală, iar interesele lor incompatibile. Dacă Austro-Ungaria nu era aproape deloc interesată de teritoriile asiatice ale Imperiului Otoman, nu avea cum să nu-i pese de ceea ce se întâmpla în extremitatea ei sudică, în Balcani. Nu putea accepta relaxată formarea unei Serbii sau unei Bulgarii Mari, căci, probabil, ambele aveau să profite de orice șansă care se ivea pentru a-și extinde teritoriile, fapt care, la rândul său, ar fi blocat rutele comerciale ale Austro-Ungariei ce se îndreptau spre sud, spre Constantinopol și porturile de la Marea Egee, sau, în cazul Serbiei, ar fi amenințat posesiunile Austriei la Marea Adriatică, situate de-a lungul Coastei Dalmate. În plus, unul sau mai multe state mari, în Balcani, ar fi fost un element nociv pentru Austro-Ungaria însăși, căci ar fi resuscitat speranțele naționaliste ale slavilor din sud de pe teritoriul imperiului, din Croația, Slovenia sau sudul Ungariei. Iar dacă statele balcanice aveau să graviteze în jurul Rusiei, așa cum era foarte probabil, Austro-Ungaria urma să se confrunte cu o coaliție cumplită.

În ceea ce privea Rusia, aceasta nu putea să stea cu mâinile în sân și să asiste cum strâmtorile otomane intrau pe mâinile altei puteri. O mare parte a comerțului Rusiei, circa 40 la sută dintre exporturile sale din anul 1912, trecea prin aceste căi navigabile înguste, așa că blocarea acestora ar fi putut afecta în mod fatal economia Rusiei. În plus, mai existau și motive de natură istorică și religioasă, căci Constantinopolul fusese la un moment dat capitala Imperiului Bizantin, iar Rusia susținea că ar fi fost moștenitoarea acestuia. Perspectiva că Austro-Ungaria, o putere catolică, ar fi putut să cucerească acest oraș era la fel de sumbră, cel puțin pentru ortodocșii cucernici, cât și

pentru musulmani. Panslaviștii ruși, un grup din ce în ce mai zgomotos, nu puteau tolera ideea că frații lor slavi din Balcani, dintre care o mare parte erau ortodocși ca rușii, s-ar fi putut afla sub stăpânirea Austro-Ungariei.

În secolul al XIX-lea, marile puteri, conduse de Marea Britanie, îl sprijiniseră pe „Bolnavul Europei", în mare pentru a împiedica lupte periculoase pentru teritoriile acestuia. Încercarea Rusiei, după victoria repurtată împotriva Imperiului Otoman în 1878, de a ocupa o mare parte a teritoriilor europene ale otomanilor și de a crea o Bulgarie Mare, care să includă teritoriile macedonene, a fost împiedicată de celelalte puteri, care au înapoiat Macedonia otomanilor, stabilind formarea unei Bulgarii mai mici, aflată oficial sub suzeranitate otomană. Situația din Macedonia, cu o populație creștină numeroasă, a devenit la scurt timp și mai nefericită, pe de o parte din cauza incompetenței administrației otomane, pe de altă parte din cauza activităților creștinilor din Balcani, din afara Imperiului Otoman, care nu au făcut decât să se certe unii cu ceilalți și să finanțeze grupări teroriste care aveau să stârnească tulburări printre macedoneni.

Prin înțelegerea de la 1878, Austro-Ungaria a primit compensații în vest, permițându-i-se să ocupe și să administreze Bosnia-Herțegovina, provincie aflată la rândul ei oficial sub suzeranitate otomană. I s-a permis, de asemenea, să staționeze trupe într-o mică regiune, sangeacul Novi Pazar, aflată la sud de Bosnia-Herțegovina. Acest lucru a împiedicat Serbia și Muntenegru, situat la vest, să se unească și a permis Austro-Ungariei accesul la un coridor îngust, prin care putea să comunice cu Macedonia, teritoriu în continuare otoman, și mai la sud, la Marea Egee. Noile teritorii au dat bătăi de cap de la bun început; Austro-Ungaria a trebuit să trimită în regiune un detașament consistent pentru a înăbuși o revoltă a bosniacilor musulmani, care nu doreau să se afle sub stăpânire creștină.

Până la sfârșitul secolului, atât Rusia, cât și Austro-Ungaria și-au dat seama că între ele exista un periculos potențial de conflict pentru teritoriile pe care le mai avea Imperiul Otoman, iar în 1897, au semnat o înțelegere cu privire la respectarea statu-quoului teritorial din Balcani. De asemenea, au convenit că nu aveau să intervină în afacerile interne ale statelor balcanice deja formate. Rusia a promis să respecte drepturile Austro-Ungariei în Bosnia-Herțegovina. În sfârșit, cele două puteri aveau să se opună încălcării principiilor asupra cărora tocmai conveniseră. În 1900, Alois von Aehrenthal, un diplomat austriac de la Sankt Petersburg, i-a trimis o scrisoare optimistă lui Gołuchowski, ministrul de externe de la Viena, spunându-i că Rusia și Austro-Ungaria învățau să aibă încredere una în cealaltă. „Fără încredere,

progresul diplomatic în Balcani este imposibil. O chestiune importantă are să fie îmbunătățirea procesului de încredere."[1] Era posibil, spera el, să se ajungă în final la un acord cu privire la delimitarea sferelor de influență în Balcani, prin care Austro-Ungaria avea să domine regiunea de vest și Rusia partea de est, precum și apele dintre Marea Neagră și Mediterană și Constantinopolul însuși. Evenimentele din anii ce au urmat i-au confirmat speranțele. „Acele zile în care Rusia și Austro-Ungaria ajungeau la cuțite din simpla iubire față de popoarele balcanice sunt de domeniul trecutului", a spus Lamsdorff, ministrul rus de externe, în 1902. În 1903, pe când situația din Macedonia se înrăutățea și mai tare, cele două puteri au semnat un acord suplimentar de cooperare pentru a exercita presiune asupra autorităților otomane în vederea demarării unor reforme deosebit de necesare în regiune. În anul următor, Rusia s-a implicat în războiul cu Japonia și a semnat un acord de neutralitate cu Austro-Ungaria, care îi permitea Rusiei să detașeze trupe de la granița lor comună înspre est.[2]

În 1906 însă, la insistențele nepotului și moștenitorului său, Franz Ferdinand, Franz Joseph a făcut două numiri în funcție care au marcat începutul unei politici noi, mai dinamice pentru Austro-Ungaria. Conrad a preluat conducerea statului-major, iar Aehrenthal a devenit ministru de externe. Foarte mulți, în special generațiile mai tinere de ofițeri și oficiali, nuntreau speranțe că, acum, Dubla Monarhie avea să pună capăt lentei ei încercări de sinucidere și să demonstreze că încă era plină de viață și puternică și că succesele repurtate pe plan intern și în afacerile externe aveau să se alimenteze reciproc pentru a crea un stat mai puternic, pe măsură ce realizările de pe teritoriul țării și din afară îi determinau pe locuitorii imperiului să se ralieze la statul lor multinațional și la dinastie. O Austro-Ungarie revitalizată putea, de asemenea, să se elibereze de dependența din ce în ce mai mare și mai umilitoare față de Germania și să demonstreze că era un actor independent pe scena internațională. Dacă cei doi oficiali erau în mare de acord cu privire la scopurile lor, ministrul de externe prefera să folosească diplomația în locul războiului. Conrad, care milita în mod implacabil pentru război, l-a descris mai târziu pe Aehrenthal ca fiind „un nerod vanitos, îngăduitor cu sine însuși, care își satisfăcea ambițiile numai prin ambiguități diplomatice neînsemnate și lucruri care erau doar aparent încununate de succes" și susținea că armata era o umbrelă ce trebuia ținută în dulap până când începea să plouă.[3] Această afirmație, ca multe alte lucruri pe care Conrad le spunea despre colegii săi, era nedreaptă. Aehrenthal era pregătit de război, dar numai dacă era absolut necesar.

Noul ministru de externe era înalt, ușor cocoșat, cu trăsături frumoase, uniforme și ochi mici, prin care privea încordat, căci era miop. Aehrenthal părea mai mereu epuizat, spunea Bülow, care îl considera „rezervat, indolent, aproape apatic".[4] De fapt, Aehrenthal era foarte muncitor și își devotase întreaga viață promovării politicii externe a Austro-Ungariei, fiind, printre altele, un ambasador de succes și respectat în Rusia. Asemenea majorității colegilor săi, provenea din aristocrație. „Corpul nostru diplomatic", spunea un ofițer al statului-major, „este ca un zid chinezesc. Pentru oamenii din afară, adică aceia care nu aparțin de noi, nu există cale de intrare."[5] Aehrenthal provenea dintr-o familie cehă nobilă, care urcase în ierarhia socială slujind în folosul statului. (Inamicilor săi le plăcea să sublinieze că avea strămoși burghezi, poate chiar și un străbun evreu pe undeva.) Însă, când venea vorba de loialitate, nu era nici pe departe ceh; asemenea multor altor aristocrați, Aehrenthal era cosmopolit și era, în primul rând, fidel dinastiei și Austro-Ungariei. Când trebuia să slujească aceste două entități, era devotat, fără scrupule, duplicitar și nemilos. Slăbiciunea sa era aceea că avea tendința de a complica prea tare lucrurile. Nu suporta să accepte sfaturi. Contele Leopold Berchtold, colegul și, mai târziu, succesorul său, s-a plâns de „tendința înspăimântătoare pe care o avea de a trece cu vederea detaliile care nu se potriveau cu planul său complicat".[6]

Deși Aehrenthal era profund conversator și împărtășea antipatia celei mai mari părți a clasei sociale din care făcea parte față de liberalism și socialism, el credea că Austro-Ungaria trebuia să demareze reforme dacă avea să supraviețuiască. Asemenea mentorului său, Franz Ferdinand, spera să creeze un bloc al slavilor de sud în cadrul imperiului, care avea să atenueze oarecum nesfârșitele tensiuni dintre jumătatea austriacă și cea ungară. În plus, această nouă componentă a imperiului — slavii de sud — avea să acționeze ca un magnet pentru slavii din sud din Balcani, din Serbia, Muntenegru sau Bulgaria și să îi atragă înspre orbita Austro-Ungariei, poate chiar să-i integreze în imperiu.[7] În politica externă, el împărtășea credința fermă a predecesorilor săi că alianța cu Germania era crucială pentru supraviețuirea Austro-Ungariei, însă spera, de asemenea, să zdrobească zidul din ce în ce mai gros care o separa de Rusia în Europa și să clădească o relație mai strânsă cu aceasta din urmă. Își dorea reînvierea Ligii celor Trei Împărați din Austro-Ungaria, Germania și Rusia pentru a promova cauzele — pe care le considera interconectate — conservatorismului și stabilității în Europa.[8] După anii petrecuți la Sankt Petersburg, a căpătat reputația de rusofil (ajutat, după cum susținea

Bülow, de aventura pe care o avusese cu o frumoasă lideră a societății[9]) și prefera, dacă era posibil, să lucreze cu rușii.

Însă, în timpul mandatului lui Aehrenthal, relația dintre Austro-Ungaria și Rusia avea să se deterioreze considerabil și poate chiar iremediabil din cauza destinului micii și săracei provincii otomane Bosnia-Herțegovina, din regiunea de vest a Balcanilor. Politica de moderație și cooperare din Balcani, practicată la un moment dat de cele două puteri, s-a stins, ruinându-le definitiv pe amândouă. Lucrul de care se temeau de mult timp — confruntarea armată în Balcani — aproape că s-a materializat în 1908, iar apoi din nou în 1912 și 1913 și, în cele din urmă, s-a declanșat în 1914, angrenând cu sine cea mai mare parte a Europei.

Având în vedere panta descendentă pe care o luase Imperiul Otoman, celor două puteri le-a fost din ce în ce mai greu să reziste tentației de a se înfrupta din comorile acestuia. Și Austro-Ungaria, care nu fusese niciodată o putere colonială, se contaminase la rândul ei cu boala des răspândită a imperialismului, iar unii oficiali, printre care și Conrad, începeau să se gândească la acapararea de colonii, fie ele în Balcani sau, în regiuni mai îndepărtate, în Asia Otomană. În ceea ce privea Rusia, aceasta luase calea vestului după înfrângerea sa în fața Japoniei din 1905, iar Europa, dar și aliații reali sau potențiali din Balcani deveneau mai importanți decât fuseseră în trecut. Deținerea unei influențe în această regiune era o modalitate prin care Rusia putea demonstra că rămânea o mare putere. Până în 1907, înțelegerea încheiată cu Austro-Ungaria, de a menține statu-quoul în Balcani, începea să fie încălcată, pe măsură ce cele două puteri se contraziceau, spre exemplu, cu privire la reformele necesare pe teritoriul otoman al Macedoniei.[10]

Națiunile balcanice, care se formaseră ieșind din Imperiul Otoman pe parcursul secolului al XIX-lea, jucau la rândul lor un rol pe scena internațională. Trebuiau să facă tot soiul de manevre printre cele două mari puteri, Rusia și Austro-Ungaria, și, în același timp, să stea cu ochii una pe cealaltă. Prin lucrările poeților și istoricilor, odată cu răspândirea mijloacelor de comunicare moderne și a concepției Europei occidentale conform căreia oamenii se împărțeau, în mod corect, în funcție de rasă și națiune, religiile și identitățile etnice până atunci distincte se consolidau formând curente naționaliste în Bulgaria, Grecia, Serbia, România și Muntenegru. Din păcate pentru pacea în Balcani, din cauza nestatorniciei istorice și amestecului de popoare din Balcani, aceste națiuni de-abia formate puteau ridica pretenții una asupra teritoriului celeilalte, iar în cazul Bulgariei, Muntenegrului, Greciei și Serbiei asupra a ceea ce rămăsese din teritoriile europene ale Imperiului

Otoman. Naţiunile balcanice contribuiau din ce în ce mai mult la complexitatea şi instabilitatea relaţiilor internaţionale din regiunile lor pe măsură ce guvernele lor, dominate de cele mai multe ori de naţionalişti radicalişti, făceau apel la legături etnice sau religioase sau scotoceau prin trecut pentru a găsi argumente pentru acapararea de noi teritorii una de la cealaltă, de la Imperiul Otoman sau, în cazul Serbiei şi României, de la Austro-Ungaria.

România, sub conducerea lui Carol I, un conducător puternic şi hotărât, care provenea din ramura catolică a familiei Hohenzollern, reuşise până în 1880 să elibereze cu succes ţara de sub stăpânirea otomană, dar pentru naţionaliştii români, statul naţional nu fusese încă întregit. Circa 3 milioane de vorbitori de limbă română trăiau, şi nu întotdeauna în cele mai fericite condiţii, sub stăpânire maghiară, în Transilvania. (Populaţia totală a României număra cu puţin sub 7 milioane de locuitori.) Pe de altă parte, România nu era în cele mai bune relaţii nici cu Bulgaria, nici cu marele ei vecin, Rusia, întrucât ambele state acaparaseră teritorii pe care România le considera ca aparţinându-i de drept. După cum a spus la un moment dat Aehrenthal, politica Austro-Ungariei faţă de România trebuia „să împiedice ca ura cultivată artificial faţă de Ungaria să devină mai puternică decât teama fundamentală de Rusia".[11]

În 1883, la insistenţele lui Bismarck, Regele Carol a semnat o alianţă defensivă secretă cu Austro-Ungaria, dar, din moment ce numai el şi câţiva dintre miniştrii săi cunoşteau termenii înţelegerii, Viena nu a putut fi niciodată pe deplin liniştită că România avea să-i fie aliat în cazul unui război generalizat. Când lua în calcul poziţia strategică a Austro-Ungariei, Conrad spera că, în cel mai bun caz, România ar fi putut trimite circa 16 divizii pe câmpul de luptă împotriva Rusiei; o a doua variantă relativ bună ar fi fost cazul în care România rămânea neutră, lucru care ar fi ţinut blocată o parte din forţele ruseşti; cel mai nefast scenariu ar fi fost unul în care România ar fi schimbat taberele. Kaiserul, care avea o încredere exagerată în legăturile de familie, era de părere că, în calitate de membru oficial al dinastiei Hohenzollern, l-ar fi putut determina pe Carol să rămână loial Triplei Alianţe.[12] În anii ce au precedat Primul Război Mondial, arhiducele Franz Ferdinand se gândise îndelung la varianta de a oferi Transilvania României şi de a-i slăbi astfel pe maghiari, pe care îi detesta, şi a întări prietenia cu românii.[13] Arhiducele îl simpatiza, de asemenea, pe Carol, care se asigurase ca ducesa sa, Sophie, să fie primită cu onoruri regale complete la Bucureşti, lucru care îi fusese refuzat de către Franz Joseph.[14] Asemenea speranţe erau iluzorii: ungurii nu aveau să fie niciodată de acord să piardă o regiune pe care mulţi

dintre ei o considerau leagănul națiunii maghiare. Din păcate pentru viitorul alianței secrete, maghiarii au continuat să le refuze drepturile politice românilor din cadrul granițelor lor. Înainte de 1914, cele 3 milioane de români din Ungaria erau reprezentați de cinci deputați în parlamentul maghiar, în timp ce 10 milioane de vorbitori de maghiară aveau aproape 400.[15]

Vecina României de la sud, Bulgaria, a fost mai apropiată de Rusia în primii ani de după dobândirea independenței. Bulgarii, spre deosebire de români — care vorbeau o limbă latină și cărora le plăcea să creadă că erau urmașii coloniștilor romani —, vorbeau o limbă slavă, asemănătoare cu rusa, și căutaseră sprijinul și încurajarea acesteia în luptele purtate în anii 1870 pentru a se elibera de sub stăpânirea otomană. Deși visurile bulgarilor de a avea o țară vastă și independentă s-au năruit în 1878, din nefericire pentru viitoarea stabilitate a Balcanilor, bulgarii au continuat să se agațe de ideea că singurele granițe corecte ale țării lor erau cele de care se bucuraseră pentru o scurtă perioadă. În anii 1880, în pofida obiecțiilor Rusiei, care se autoproclamase protectoarea Bulgariei, guvernul bulgar a anexat provincia otomană Rumelia Orientală. Țarul Alexandru al III-lea, tatăl lui Nicolae, s-a înfuriat. Nu numai că i-a retras prințului Alexandru, care fusese chemat din Germania să conducă Bulgaria, gradul din armata rusă, dar a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a-l da jos de pe tronul Bulgariei. În 1886, țarul a câștigat această luptă, iar în anul următor Bulgaria a ales un alt prinț german, care a devenit cunoscut printre supușii săi și în cea mai mare parte a Europei ca Ferdinand cel Viclean. Relațiile dintre Bulgaria și Rusia au rămas reci. Din punctul de vedere al Sankt Petersburgului, Rusia irosise resurse și vărsase sângele bun al rușilor într-un război cu otomanii pentru a-i elibera pe bulgari, care afișaseră o frapantă lipsă de recunoștință. Până la începutul secolului al XX-lea, rușii, în pofida tuturor discuțiilor despre fraternitatea panslavă, au început să privească Bulgaria și interesul ei clar de a elibera Macedonia de sub stăpânire otomană drept o amenințare la adresa stabilității în Balcani, a acordului cu privire la păstrarea statu-quoului, semnat în 1897 cu Austro-Ungaria, și la siguranța Strâmtorilor.

Relația Bulgariei cu principalul dușman al Rusiei pentru dobândirea influenței în Balcani, Austro-Ungaria, era oarecum mai prietenoasă. Austro-Ungaria vindea arme Bulgariei și domina comerțul ei internațional. Din punctul de vedere al Dublei Monarhii, Bulgaria avea un atu. Nu era Serbia; în Austro-Ungaria nu trăiau bulgari care puteau fi ademeniți de cântece naționaliste de către conaționalii lor din afara granițelor imperiului.[16] În 1891, la câțiva ani după ce Ferdinand a devenit prinț al Bulgariei, Franz

Joseph l-a invitat la Viena. În momentul în care rușii au ridicat obiecții, ministrul de externe al Dublei Monarhii a exprimat surprins: „micuțul Ferdinand" îl cunoștea pe Franz Joseph din copilărie. Așa că, în 1904, când Bulgaria și Serbia au semnat un acord vamal, acest lucru a tras un semnal de alarmă la Viena, aceasta suspectând că cele două puteri balcanice s-ar fi îndreptat spre încheierea unei uniuni.[17]

Relația dintre Austro-Ungaria și Serbia, aceasta din urmă eliberându-se treptat de sub Imperiul Otoman în secolul al XIX-lea, dobândindu-și independența în 1878, a fost inițial bună. În anii 1880 și 1890, economia sârbă era strâns interconectată cu cea a marelui ei vecin de la nord, iar primul rege sârb, Milan, chiar sugerase Austro-Ungariei în 1885 că ar fi putut să-i anexeze țara în schimbul unei pensii frumușele astfel încât el să poată abdica și să se bucure de bordelurile Europei. Viena a refuzat oferta, fiindu-i frică de reacția Rusiei, iar ministrul de externe i-a declarat nefericitului Milan că avea obligația de a rămâne la el în țară și de a fi un bun conducător.[18] Pe parcursul următorilor câțiva ani, Milan a reușit să-i îndepărteze pe naționaliștii sârbi din cauza servilității pe care o afișa față de Austro-Ungaria și să-și șocheze până și susținătorii prin certurile în public cu soția sa, născută în Rusia, iscate prin diferite cafenele din Belgrad. În 1889, când deja divorțase de ea, Milan a reușit în cele din urmă să abdice în favoarea fiului său de treisprezece ani, Alexandru. Din păcate pentru familie și pentru Serbia, așchia nu a sărit departe de trunchi. În 1900, s-a căsătorit cu o femeie mai vârstnică, de o reputație îndoielnică. În 1903, ambii au fost uciși împreună cu prim-ministrul și ministrul de război, într-o acțiune deosebit de violentă a ofițerilor naționaliști. Peter Karageorgević, dintr-o dinastie rivală, s-a urcat pe tron și, după o serie de tulburări politice, au venit la putere radicaliștii, deosebit de naționaliști, conduși de șmecherul și vicleanul Nikola Pašić, care au dominat guvernul până la sfârșitul Primului Război Mondial.

Asasinatul nu numai că a deschis drumul unei noi serii de confruntări între Serbia și Austro-Ungaria, dar a contribuit și la declanșarea șirului de evenimente care au culminat cu cel din vara lui 1914. În 1906, ca o dovadă deosebit de clară că regimul de la Belgrad era decis să se distanțeze de Austro-Ungaria, guvernul sârb, care până atunci cumpărase cea mai mare parte a armelor sale din Dubla Monarhie, a oferit un contract deosebit de bănos firmei franceze Schneider.[19] Pentru a se răzbuna, Austro-Ungaria a suspendat tratatul său comercial cu Serbia și și-a închis granițele exporturilor sârbe (reprezentate în mare parte de șeptel) pe motivul neîntemeiat că animalele ar fi suferit de boli. „Războiul Porcului" a durat până în 1911, însă

nu a făcut-o pe Serbia să îngenuncheze. Deși economia sa a avut de suferit, sârbii au reușit să-și îndrepte eforturile în alte direcții, înspre Franța de exemplu, care avea bani de împrumutat și arme de vândut, dar mai înainte de toate înspre Rusia.

Noul regim de la Belgrad nu numai că a fost de la bun început ostil față de marele său vecin de la nord, dar era puternic rusofil. În ceea ce privea Rusia, aceasta, motivată fie de sentimente, fie de logică, a ajuns să considere că era de datoria ei să-și apare fratele mai mic din Balcani. Iar fratele mai mic era motivat nu numai de ură și teamă de Austro-Ungaria, dar și de mărețele lui ambiții. Naționaliștii sârbi se bazau pe dovezi istorice când revendicau teritoriul regatului de secol al XIV-lea al Țarului Dušan, care la acea vreme inclusese zone din sudul Serbiei, ocupate astăzi în mare parte de albanezi, bulgari și turci. Iar Muntenegru aparținea în mod indiscutabil de Serbia, însă, cum familia sa conducătoare era adesea la cuțite cu dinastia sârbă, anexarea acestuia trebuia să mai aștepte. În plus, regele muntenegrean, Nicolae I, un individ cu înclinații artistice, încheiase mariaje utile pentru numeroșii lui copii, două dintre fiicele sale fiind măritate cu duci ruși, una cu moștenitorul tronului italian și o a patra chiar cu regele Petru al Serbiei. În afară de argumentele istorice, naționaliștii sârbi invocau și motive lingvistice și etnice pentru a susține că și alți slavi din sud, croații, în mare parte catolici, sau musulmanii din Bosnia-Herțegovina, erau de fapt sârbi renegați care ar fi trebuit să fie ortodocși; așa că Bosnia, Herțegovina, Dalmația, Istria, Croația și Slavonia, toate aceste regiuni din cadrul Austro-Ungariei aveau să facă la un moment dat parte dintr-o Serbie mai mare. Până în secolul al XX-lea, amplificarea mișcării transnaționale iugoslave, care și-a inspirat numele din termenul sârbo-croat ce îi desemna pe slavii din sud, provoca motive grave de îngrijorare autorităților habsburge, căci slavii din sud din cadrul Dublei Monarhii mergeau la Belgrad pentru a lua parte la congrese și reuniuni, unde se vorbea încurajator despre o eventuală uniune formată din sârbi, croați, sloveni și bulgari.[20]

Pentru sârbii naționaliști, Bosnia-Herțegovina era un punct sensibil și o tentație. Populația provinciilor era formată în proporție de circa 44 la sută din sârbi sau ortodocși (în principiu, cei doi termeni erau considerați sinonimi), 33 la sută musulmani și circa 22 la sută croați sau catolici.[21] Din punctul de vedere naționalist al sârbilor, ultimele două grupuri puteau fi considerate parte a națiunii sârbe, chiar dacă ele nu își dădeau încă seama de acest lucru. Provinciile se aflau sub controlul Austro-Ungariei, pe care, din ce în ce mai mulți naționaliști sârbi o considerau dușman, dar — iar acest

lucru era deosebit de important — oficial ele încă făceau parte din Imperiul Otoman. Dacă acest imperiu dispărea în cele din urmă, poate cu un pic de ajutor din partea vecinilor ei din Balcani, Bosnia și Herțegovina aveau să devină parte a unei Serbii Mari. Acest lucru i-ar fi conferit pe de altă parte Serbiei o graniță cu Muntenegru sau, chiar mai bine, ar fi format o uniune, având astfel acces la Marea Adriatică, lucru de care Serbia, țară fără ieșire la mare, avea mare nevoie pentru comerț. Propagandiștii din Serbia își făceau deja cunoscute punctele de vedere în Macedonia și, după 1900, au început să pătrundă din ce în ce mai des și în Bosnia-Herțegovina. Presa sârbă, atât cea de la Begrad, cât și cea de la Sarajevo, denunța tirania Austro-Ungariei și făcea apel la popoarele celor două provincii să se revolte. În 1907, sârbii din Bosnia-Herțegovina au organizat propriile lor alegeri pentru o adunare națională, care s-a reunit la Sarajevo pentru a cere formarea unui stat independent în cadrul Imperiului Otoman.[22]

Austro-Ungaria, care administrase provinciile eficient, dar autocratic, avea foarte puțini susținători în Bosnia-Herțegovina. Din moment ce ungurii insistaseră să nu se cheltuiască fondurile comune ale imperiului în regiune, Bosnia-Herțegovina a rămas o zonă înapoiată, preponderent rurală. Într-o încercare eșuată de a-i câștiga de partea lor pe proprietarii de pământuri, care erau în mare parte musulmani, guvernatorii provinciilor nu au luat măsuri care să afecteze sistemul arhaic de împroprietărire, iar rezultatul a fost o alienare a arendașilor, care erau în mare parte sârbi. În timp ce musulmanii încă aveau tendința de a cere consiliere la Constantinopol, sârbii începeau să apeleze la Belgrad. Numai croații manifestau o oarecare loialitate față de Austro-Ungaria.[23] „Când am venit pentru prima dată aici, în 1892", scria un liberal de seamă de la Viena, „am sesizat o atmosferă benefică, de speranță în viitor, de progres dinamic; astăzi însă mă lovesc doar de lipsă de activitate, îndoială și teamă."[24] În ceea ce privește aspectele pozitive, Austro-Ungaria oferea o securitate mai mare decât predecesorii săi otomani și se făcuseră câțiva pași înainte în domeniul comunicațiilor și educației, dar, așa cum se întâmpla frecvent și în alte imperii coloniale, acest progres a slujit și la crearea unei clase educate de naționaliști.

În momentul în care Aehrenthal și-a preluat funcția de prim-ministru, pentru conducătorii Austro-Ungariei, Serbia devenise atât cel mai periculos vecin al său din Balcani, cât și o amenințare existențială, căci submina importanța imperiului în Bosnia-Herțegovina și alimenta doleanțele naționaliste printre slavii de sud din Dubla Monarhie. Mulți austro-ungari au ajuns la concluzia că asemenea probleme ar fi dispărut dacă Serbia nu ar mai

fi existat. Conrad și colegii săi din statul-major susțineau rezolvarea problemei prin deschiderea războiului împotriva Serbiei și anexarea ei la Imperiu. Deși Aehrenthal îi spusese inițial lui Izvolski, omologul său rus, că scopul său era acela de a păstra pacea în Balcani și de a îmbunătăți traiul creștinilor aflați încă sub conducere otomană (și, bineînțeles, de a rămâne în cele mai bune relații cu Rusia), până în 1907, renunțase la orice speranță de a câștiga susținerea Serbiei prin mijloace pașnice.[25] Într-un memorandum din anul următor, a descris o perspectivă promițătoare pentru Austro-Ungaria, în care divergențele din ce în ce mai profunde dintre Serbia și Bulgaria pentru Macedonia ar fi dus la declanșarea unui război. În acest context, spera Aehrenthal, Austro-Ungaria ar fi putut ocupa tot ce mai rămânea din Serbia. Pe termen lung, s-ar fi putut forma o Albanie independentă, cu ieșire la Marea Adriatică, sub protectoratul Austro-Ungariei. (Albanezii, probabil cel mai vechi popor din Balcani, care vorbeau o limbă diferită de cea a vecinilor lor slavi, începeau să-și dezvolte, așa cum se cuvenea, propria formă de naționalism.) În ceea ce privea Bulgaria, într-un scenariu ideal pentru Viena, aceasta avea să fie profund îndatorată după războiul cu Serbia și astfel ar fi fost nevoită să apeleze la Austro-Ungaria.[26]

„Este necesar", a scris Aehrenthal într-un memorandum din februarie 1907, „să punem capăt atitudinii noastre pasive." În timp ce se confrunta cu Serbia, Austro-Ungaria trebuia să anexeze și Bosnia-Herțegovina. Astfel, pentru Dubla Monahie ar fi fost o compensație pentru teritoriile pierdute în războaiele de unificare a Italiei. Împăratul ar fi putut apoi să elaboreze o constituție pentru noile teritorii și să le alăture celorlalte regiuni ale slavilor de sud din Imperiu, adăugând astfel o a treia componentă Dublei Monarhii.[27] Un imperiu puternic, revitalizat ar fi putut juca din nou un rol independent în chestiunile europene în loc să fie o „oaie servilă" Germaniei. La Viena încă răsunau cuvintele rostite de kaiser după Conferința de la Algeciras din anul precedent, când Austro-Ungaria fusese numită „un minunat secund". „Sunt de părere", i-a spus Aehrenthal lui Berchtold, care i-a urmat ca ambasador la Sankt Petersburg, „că accentul *puternic* pus pe alianța germano-austriacă-ungară este, în împrejurările de față, nu foarte inteligent și nu lucrează în folosul niciunui scop — cel puțin din punctul nostru de vedere."[28]

Aehrenthal era de părere că scena internațională era momentan favorabilă pentru ca Austro-Ungaria să se impună în Balcani din punct de vedere economic și politic, prin construcția de linii de căi ferate sau — iar acesta era un element-cheie — prin oficializarea statutului Bosniei-Herțegovina și includerea ei în imperiu. Germania, care se temea de izolație, după înfrângerea

suferită în criza marocană dintre 1905 și 1906, nu avea să aibă de ales decât să-și susțină aliata. Franța era binevoitoare și, în orice caz, ocupată cu noul rol deținut în Maroc. Marea Britanie, care prin tradiție arătase prietenie Austro-Ungariei, reprezenta, de fapt, o problemă mai mare. Se apropia din ce în ce mai mult de Rusia și, cerând intervenție internațională pentru demararea de reforme în Macedonia, încerca să submineze poziția Austro-Ungariei în Balcani.[29] Eduard al VII-lea îi vizitase pe regii Spaniei și Italiei; oare acest lucru era o nouă încercare de a încercui Austro-Ungaria și Germania?[30] Cu toate acestea, era puțin probabil ca Marea Britanie să intervină în Balcani atâta timp cât Strâmtorile nu erau amenințate. Italia era o problemă, dar relațiile puteau fi cu siguranță îmbunătățite. Rusia, indiferent de ce simțea, era slăbită după războiul cu Japonia și tentativele de propuneri oficiale către englezi nu se transformaseră încă în prietenie. „Da, da", i-a spus Aehrenthal unui coleg de-al său de rang inferior, care încercase să-l convingă de necesitatea de a colabora cu Izvolski, ministrul rus de externe, „dar evident (!), dacă nu trece prin foc și pară pentru noi în Balcani, atunci eu voi fi cel care va ajunge PRIMUL la Londra!"[31]

Aehrenthal recunoștea că atâțarea problemelor balcanice ar fi presupus riscuri. Scena internațională, a declarat el în fața Consiliului Ministerial Comun al Austro-Ungariei în toamna lui 1907, era în general bună, dar existau regiuni problematice — precum Balcanii înșiși sau Marocul —, iar în întreaga lume existau forțe turbulente. „Scena este pregătită, actorii sunt gata, doar costumele lipsesc pentru piesa ce are să înceapă. *În cel de-al doilea deceniu al secolului al XX-lea am putea să fim martorii unor evenimente grave.* Având în vedere materialul combustibil pe care îl avem la dispoziție, aceste evenimente ar putea surveni mai devreme."[32] În 1908, Aehrenthal aproape că a dat foc acestui material, însă norocul era de partea lui și, pentru moment, a întregii lumi.

La începutul anului, i-a anunțat pe delegații reuniți din Austria și Ungaria că intenționa să construiască o cale ferată care să străbată sudul Sangeacului Novi Pazar, să traverseze Macedonia, și să facă legătura cu liniile feroviare otomane ce se îndreptau spre porturile de la Marea Egee sau Constantinopol. Deși Aehrenthal a afirmat prietenos că propunerile de construcție feroviară erau pur economice și, prin urmare, nu contraveneau acordurilor existente cu privire la Balcani, nimeni din afara Austro-Ungariei, inclusiv o mare parte a presei străine, nu l-a crezut. Sârbii considerau, pe bună dreptate, că aceasta era o modalitate prin care Austro-Ungaria își cimenta controlul în Sangeac și astfel împiedica formarea unei uniuni între

Serbia și Muntenegru și, în plus, extindea influența Dublei Monarhii în Imperiul Otoman. Englezii erau convinși că Austro-Ungaria avea un plan ascuns de a bloca reformele pe care le propuneau în parteneriat cu rușii în Macedonia în schimbul obținerii unui acord de la sultan pentru construirea căii ferate.[33] Britanicii erau, de asemenea, neliniștiți cu privire la partenerul Austro-Ungariei din Dubla Alianță. Cursa navală continua, iar Reichstag-ul avea să aprobe o altă lege navală a lui Tirpitz, în martie. Propunerea construcției feroviare contravenea, de asemenea, unui proiect al rușilor și sârbilor de a construi o cale ferată care să înceapă de la Dunăre, să traverseze Macedonia și să se sfârșească la Adriatică. Rușii, care nu fuseseră avertizați propriu-zis în prealabil, s-au enervat pe Aehrenthal; o cale ferată, care în acea perioadă era o modalitate sigură de a răspândi influență politică, contravenea acordului semnat la 1897 cu Austro-Ungaria, cu privire la respectarea statu-quoului în Balcani.[34] Izvolski, ministrul rus de externe, vanitos și conștient de importanța sa, a considerat calea ferată a Sangeacului o insultă personală și i s-a plâns ambasadorului german de Aehrenthal: „Mi-a aruncat o bombă între picioare".[35] Ministrul de externe austro-ungar nu a regretat nimic, și, în plus, nu-l plăcea pe Izvolski, pe care îl considera un liberal periculos, mult prea influențat de noul prieten al Rusiei, Marea Britanie.[36]

Cu toate acestea, Izvolski, care era conștient de slăbiciunea Rusiei după războiul cu Japonia, era pregătit să continue discuțiile cu Aehrenthal în legătură cu un alt plan al omologului său — anexarea imediată a Bosniei-Herțegovina de către Austro-Ungaria —, pentru că observase că Rusia ar fi putut negocia pentru ceea ce își dorise întotdeauna, și anume, o formă de control asupra strâmtorilor. Cei doi miniștri de externe au demarat discuțiile oficiale în toamna lui 1907, când Izvolski a sosit în vizită la Viena, iar acestea au continuat în scris, prin scrisori, în pofida indignării provocate de construcția căii ferate a Sangeacului, în vara lui 1908. Deși nu a precizat un moment anume, Aehrenthal a subliniat că intenționa să demareze anexarea. În schimb, era dispus să renunțe la drepturile regatului în Sangeac și să-și retragă garnizoanele. Izvolski, care, după cum a precizat mai târziu, nu avea multe de oferit, a sugerat că Rusia ar fi putut accepta anexarea dacă primea susținerea Austro-Ungariei pentru schimbarea acordurilor internaționale referitoare la Strâmtori, permițând astfel navelor de luptă rusești, și numai acestora, acces liber între Marea Neagră și Mediterană.

În iunie, Izvolski a primit, sau cel puțin așa a crezut, garanția susținerii din partea unei alte țări. Pentru a consolida Antanta, Eduard al VII-lea și Nicolae al II-lea s-au întâlnit în acea lună pe iahturile lor, în apropierea portului

rus la Marea Baltică, Reval (astăzi Talin, în Estonia). Cei doi monarhi și consilierii lor — un grup de excepție, format printre alții din Charles Hardinge, conducătorul Ministerului de Externe de la Londra, amiralul Jacky Fisher, Stolîpin și Izvolski —, au discutat chestiuni de interes comun, precum pericolele reprezentate de cursa navală dintre Marea Britanie și Germania, situația tumultuoasă din Macedonia și un proiect comun de construcție a unei căi ferate care să pornească de pe coasta sudică a Persiei, să traverseze nordul țării, până la granița cu Rusia (lucru care ar fi putut constitui o provocare la îndemână pentru planul german de construcție feroviară de la Constantinopol la Bagdad).[37] Deși mai târziu Hardinge a negat că englezii făcuseră promisiuni Rusiei cu privire la strâmtori, Izvolski s-a întors la Sankt Petersburg cu convingerea fermă că britanicii aveau să susțină Rusia în revizuirea acordurilor internaționale în favoarea Sankt Petersburgului.[38]

Întâlnirea de la Reval a avut și alte consecințe de mare răsunet; kaiserul a văzut în aceasta o dovadă suplimentară că unchiul său și ceilalți „nemernici" complotau pentru a încercui Germania.[39] Acest lucru a subliniat din nou importanța alianței cu Austro-Ungaria. „Noi, aliații Austro-Ungariei", s-a lăudat Wilhelm în perioada reuniunii de la Reval unuia dintre ofițerii săi preferați de marină, „nu avem de ce să ne temem de o alianță formată din Franța, Rusia și Anglia. Suntem suficient de puternici pentru a le face față. Armata noastră este mai bună decât toate, iar marina nu este făcută din carton, chiar dacă nu are să o egaleze pe cea a Angliei în următoarea perioadă."[40] Mult mai la sud, în Imperiul Otoman, ofițerii reformiști din Comitetul pentru Uniune și Progres au ajuns la concluzia că reuniunea de la Reval însemna că Marea Britanie și Rusia puneau la cale împărțirea Macedoniei.[41] La sfârșitul lunii iulie, „Tinerii Turci" s-au revoltat împotriva sultanului și l-au forțat să accepte o constituție. Acest lucru a exercitat presiuni asupra lui Aehrenthal să-și prezinte programul de anexare a Bosniei-Herțegovina. Dacă Tinerii Turci reușeau să instituie un guvern puternic, atunci ei erau un oponent mult mai redutabil decât bătrânul sultan. Ziarele europene publicau rapoarte conform cărora noul regim de la Constantinopol intenționa să împiedice destrămarea Imperiului Otoman în Balcani și în alte regiuni. Tinerii Turci le-au propus în mod explicit locuitorilor celor două provincii să trimită reprezentanți în noul parlament de la Constantinopol. Pe de altă parte, dacă Imperiul Otoman cădea pradă haosului și războiului civil, situații ce păreau la fel de probabile, avea să se iște o luptă înverșunată între puterile europene pentru a-i acapara teritoriile, iar Austro-Ungaria trebuia să intre prima în acest conflict.

Până la sfârșitul verii, Aehrenthal primise aprobarea guvernului său de a demara anexarea. I-a trimis, de asemenea, un memorandum lui Izvolski pe 27 august, prin care își exprima speranța că Rusia avea să se arate „binevoitoare și prietenoasă", dacă împrejurările forțau Austro-Ungaria să anexeze Bosnia-Herțegovina. În schimb, a reiterat el, Austro-Ungaria o să-și retragă trupele din Sangeac. Nu a mai făcut nicio altă promisiune, dar și-a exprimat speranțele că Rusia și Austro-Ungaria ar fi putut lucra împreună pentru a menține statu-quoul din alte regiuni balcanice. În fața lui Schoen, ministrul german de externe, un individ înțelegător și ineficient, a minimalizat posibilitatea ca Rusia să fie îngrijorată cu privire la anexare: „Ursul va mârâi și își va arăta colții, dar nu va mușca și nu va lovi cu ghearele." Izvolski nici că a fost tentat să-și arate colții; era pregătit să accepte anexarea, dar voia pur și simplu să vadă dacă Rusia putea obține ceva în schimbul faptului că nu opunea rezistență.[42]

Pe 16 septembrie, Aehrenthal și Izvolski s-au întâlnit în secret în castelul medieval Buchlau din Moravia, care îi aparținea lui Berchtold, ambasadorul Austro-Ungariei la Sankt Petersburg. Scopul lor era acela de a negocia un acord satisfăcător pentru ambele părți cu privire la anexare și la chestiunea accesului la strâmtori. În acest moment, cei doi miniștri de externe nu se simpatizau și nici nu aveau încredere unul în celălalt. În momentul în care Berchtold a intrat în încăperea în care cei doi discutau, pentru a-i anunța că prânzul era gata, i-a găsit pe amândoi nervoși. Aehrenthal a spus mai târziu că petrecuse cea mai mare parte a dimineții ascultându-l pe Izvolski care se plângea de calea ferată de la Sangeac. În ceea ce-l privea pe Izvolski, acesta a susținut că era complet epuizat, după orele nesfârșite de „negocieri foarte tumultuoase." Până la sfârșitul zilei însă, se pare că cei doi au ajuns la un acord; Rusia avea să afișeze o atitudine corespunzătoare, binevoitoare, dacă Austro-Ungaria trebuia să anexeze Bosnia și Herțegovina, iar Austro-Ungaria avea să se retragă în același timp din Sangeac; Austro-Ungaria avea să susțină propunerile Rusiei de schimbare a acordului cu privire la strâmtori; iar Muntenegru și Serbia urmau să primească permisiunea de a împărți Sangeacul, dacă Imperiul Otoman se prăbușea. Și, în final — iar acest lucru avea să fie cel mai important —, ambele țări recunoșteau independența completă a Bulgariei, dacă, așa cum era foarte probabil, aceasta se proclama independentă în viitorul apropiat. Când Izvolski i-a transmis aceste vești lui Nicolae, țarul a fost „deosebit de mulțumit".[43] Berchtold a fost extrem de încântat de faptul că palatul său găzduise o reuniune atât de spectaculoasă, încât a ordonat pe dată ridicarea unei plăci în onoarea acestui eveniment.[44]

Aehrenthal s-a întors la Viena, iar Izvolski și-a petrecut seara jucând bridge cu gazda sa.[45] Probabil că rusul a avut mai mult noroc la cărți decât la negocieri internaționale.

Nu s-au făcut însemnări oficiale în urma reuniunii, iar în momentul în care problema Bosniei-Herțegovina a luat amploare și s-a transformat într-o gravă criză internațională, ambii oameni de stat au avut propriile versiuni cu privire la discuțiile purtate, care, așa cum era de așteptat, variau în aspecte-cheie. Oare Izvolski obținuse un schimb reciproc avantajos de la Aehrenthal: sprijin din partea Rusiei pentru anexare, respectiv susținere din partea Austro-Ungariei pentru ca Rusia să primească ce-și dorea în problema strâmtorilor? Aehrenthal nega acest lucru. Într-o încercare de a se disculpa, Izvolski avea să susțină că Aehrenthal îl trăsese pe sfoară, căci demarase anexarea prea devreme: Rusia, susținea el, nu avusese timp să pregătească opinia internațională pentru o discuție cu privire la strâmtori. Acest lucru nu este pe de-a-ntregul adevărat; în momentul în care Izvolski a plecat de la Buchlau, el înțelesese că anexarea avea să aibă loc curând, probabil chiar după ce delegațiile parlamentelor austriece și maghiare se reuneau pentru dezbaterile ce aveau loc anual la începutul lui octombrie.[46] Și se prea poate ca Izvolski însuși să fi intenționat să-l păcălească pe Aehrenthal pentru că ceruse organizarea unei conferințe internaționale a puterilor pentru a autoriza anexarea. După cum a scris Izvolski către Sankt Petersburg la scurt timp după reuniunea de la Buchlau: „Austria va juca rolul acuzatului, în timp ce noi vom juca rolul de apărători ai slavilor din Balcani și poate chiar ai Turciei." (Mai târziu, Aehrenthal a insistat că Austro-Ungaria își dorise și fusese de acord cel mult cu organizarea unei conferințe pentru ratificarea anexării, după ce Bosnia avea să aparțină deja de Dubla Monarhie.)[47] Se poate spune cel mult că la Buchlau, cei doi bărbați au încheiat o înțelegere cinică pentru a obține tot ce puteau din Imperiul Otoman și niciunul dintre ei nu a prevăzut indignarea internațională de proporții ce a urmat.

După reuniunea de la Buchlau, Izvolski a plecat într-un mult-așteptat tur al capitalelor europene, în timp ce Aehrenthal le-a comunicat aliaților săi, Germania și Rusia, intențiile sale cu privire la Bosnia-Herțegovina, fără să le specifice o dată anume. Anexarea însă nu a fost singura mișcare din Balcani care a fost accelerată de preluarea puterii de către Tinerii Turci. Bulgaria, care lua de mult timp în derâdere statului ei de țară aparținând Imperiului Otoman, avea să profite de această ocazie pentru a-și declara independența. Izvolski făcuse tot ce îi stătuse în putință pentru a-i descuraja pe bulgari: nu voia să lase impresia că exista un complot de proporții pentru a distruge

Imperiul Otoman. În plus, otomanii încă erau suficient de puternici pentru a ataca Bulgaria.[48] Aehrenthlal nu împărtășea aceste motive de îngrijorare. La sfârșitul lui septembrie, când Prințul Ferdinand a făcut o vizită la Budapesta, Aehrenthal a insinuat destul de explicit că lucrurile aveau să se schimbe în curând în Balcani și i-a sugerat Bulgariei să fie precaută. Nu i-a spus lui Ferdinand că Austro-Ungaria intenționa să anexeze Bosnia-Herțegovina pe data de 6 octombrie, iar Ferdinand, care nu primise degeaba porecla de Ferdinand cel Viclean, nu i-a mărturisit că Bulgaria urma să-și proclame independența cu o zi înainte.[49] La momentul potrivit, Bulgaria și-a pus planul în practică, iar Ferdinand, care acum a preluat titulatura de țar, și-a făcut apariția îmbrăcat în veșmintele unui împărat bizantin, care îi fuseseră croite de un furnizor de costume de teatru.[50] Anunțul Austro-Ungariei cu privire la Bosnia-Herțegovina a urmat, așa cum era stabilit, a doua zi, însoțit fiind de aserțiunea că anexarea ar fi beneficiat de susținerea deplină a Rusiei. Din moment ce rușii nu primiseră niciodată la schimb lucrul așteptat — accesul navelor lor de război la strâmtori — s-au simțit înșelați. În ceea ce privea Austro-Ungaria, aceasta nu a simțit nevoia de a-i compensa pe ruși sau pe sârbi, care revendicau la rândul lor Bosnia-Herțegovina. Declarația de independență a Bulgariei și anexarea Bosniei au stârnit tulburări în Balcani, au asmuțit Austro-Ungaria împotriva Rusiei și i-au târât pe aliații fiecărei țări într-o criză internațională de proporții, care a condus la discuții repetate despre declanșarea războiului și care a durat până în primăvara anului următor.

Vestea cu privire la anexare nu a fost complet neprevăzută în Europa. Ambasadorul Austro-Ungariei la Paris îi înmânase cu trei zile înainte președintelui francez o scrisoare confidențială de la Franz Joseph, pentru că francezul urma să părăsească Parisul la sfârșit de săptămână și, în mod inevitabil, începuseră deja să circule zvonuri cu privire la anexare. Ambasadorul însuși i-a scris fără remușcări lui Aehrenthal: „Sunt impulsiv din fire, cunosc acest lucru prea bine, dar la vârsta mea este greu să schimb o trăsătură fundamentală de caracter."[51] Berchtold, care i-a înmânat o scrisoare asemănătoare țarului, a trebuit să fugă în grabă cu iahtul imperial prin Golful Finlandei. Rușii au fost enervați atât de rapiditatea cu care avusesese loc anexarea, dar și de faptul că nu au fost anunțați oficial decât în ziua în care aceasta a avut loc. (Berchtold dorea, de fapt, să demisioneze din funcția de ambasador al Austro-Ungariei, pentru că avea impresia că Aehrenthal nu fusese pe deplin cinstit cu Izvolski.[52]) În Duma și în presă a urmat un val de proteste cu privire la cele două provincii populate de frați slavi, care aveau să intre în

stăpânirea Austro-Ungariei, iar Izvolski a devenit ținta a nenumărate atacuri, pentru că nu apărase interesele Rusiei în Balcani. În cadrul guvernului, colegii săi miniștri erau deja mânioși și de faptul că nici Nicolae, nici Izvolski nu se sinchisiseră să-i anunțe cu privire la discuțiile purtate cu Austro-Ungaria decât după reuniunea de la Buchlau. Prim-ministrul Stolîpin a amenințat cu demisia, iar Vladimir Kokovtsov, ministrul de finanțe, a condus atacul împotriva lui Izvolski de îndată ce veștile cu privire la anexare au ajuns în Rusia. Nicolae a început să-l evite pe ministrul său de externe, a cărui poziție în guvern era din ce în ce mai slabă odată cu trecerea lunilor.[53]

Germania s-a simțit, de asemenea, ofensată de felul în care a fost anunțată de anexare: kaiserul avea impresia că Aehrenthal nu jucase corect cu Rusia și s-a plâns de faptul că aflase de această poveste din ziare. Ambasadorul austro-ungar, contele Ladislaus Szögyény, care deținuse această funcție o perioadă îndelungată, a fost nevoit să-l viziteze pe Wilhelm la cabana sa de vânătoare din Prusia Răsăriteană pentru a drege lucrurile. După o călătorie cu trenul, care a durat câteva ore, nefericitul Ladislaus Szögyény a fost ridicat de la gară de „o splendidă mașină cu motor imperială", așa cum a descris-o chiar el, care a făcut brusc cale întoarsă.[54] Wilhelm se temea, pe bună dreptate, că Germania risca să-și piardă influența la Constantinopol, pe care chiar el o clădise cu mare atenție pe parcursul anilor precedenți. Avea, de asemenea, senzația că Aehrenthal îndepărtase fără motiv Rusia, când Dubla Alianță încă nutrea speranțe că ar fi putut să o convingă să se detașeze de Antantă.[55] În cele din urmă însă, germanii și-au dat seama că nu aveau altă opțiune decât să-și susțină principalul aliat. Aveau să se confrunte cu această dilemă, din nou, în 1914.

Chiar și în Austro-Ungaria, reacțiile erau amestecate. Deși guvernul maghiar a primit cu brațele deschise extinderea teritorială, a subliniat că nu avea să accepte un al treilea partener, slavii de sud, în Dubla Monarhie. Prin urmare, statutul Bosniei-Herțegovina avea să rămână, după cum a spus un politician maghiar, „în aer, la fel ca și coșciugul lui Mohamed", sub administrarea Ministerului comun de Finanțe de la Viena.[56] Slavii de sud din cadrul Imperiului, care erau din ce în ce mai activi din punct de vedere politic, au privit anexarea cu nepăsare. Coaliția sârbo-croată, recent formată în cadrul parlamentului croat, se opunea însă cu înverșunare. Guvernatorul Croației a arestat circa 50 de deputați pe care i-a acuzat de trădare. Procesul ce a urmat a fost o denaturare a justiției, cu judecători părtinitori și dovezi inconcludente sau inventate, iar verdictul de vinovăție a trebuit respins. „Acest proces a fost o trufanda a politicii de anexare", scria cel mai important

ziar maghiar. „Totul, tot ce ținea de el, era pură politică." Falsul a jucat un rol important și într-un alt proces senzațional care a avut loc în aceeași perioadă. Dr. Heinrich Friedjung, un istoric naționalist de seamă, a publicat articole prin care susținea că se afla în posesia unor dovezi cum că importanți lideri politici ai slavilor de sud, din Austro-Ungaria, activau în folosul Serbiei. După cum s-a dovedit, documentele fuseseră furnizate (și falsificate) în mod convenabil de Ministerul de Externe al Dublei Monarhii. Ambele procese au pus guvernul și mai ales pe Aehrenthal într-o lumină proastă și nu au făcut decât să-i îndepărteze și mai mult pe slavii de sud ai Imperiului.

Însă printre clasele conducătoare ale Austro-Ungarie, vestea anexării a fost primită cu bucurie. „Am demonstrat încă o dată Europei că suntem în continuare o mare putere! Foarte bine!", i-a scris Franz Ferdinand lui Aehrenthal. L-a sfătuit pe acesta să se ocupe cu o mână de fier de noile provincii și să întâmpine orice încercare a Serbiei de a trimite agitatori în regiune cu gloanțe sau chiar cu spânzurătoarea, ca să servească drept exemplu. Iar arhiducele era încrezător că orice reacții ostile din partea altor puteri puteau fi gestionate. „Furia Angliei poate costa scump, dar Eddy cel grăsuț probabil că deja s-a consolat cu câteva sticle de șampanie, în compania unor așa-numite doamne."[58]

Însă lucrurile nu aveau să fie atât de simple. În acest moment, Ministerul englez de Externe era cât se poate de suspicios cu privire la Germania și Dubla Alianță. Englezii erau, de asemenea, furioși că Austro-Ungaria încălcase acordurile internaționale cu privire la Balcani și se temeau de impactul pe care l-ar fi avut această mișcare asupra Imperiului Otoman. Guvernul liberal era de acord cu Tinerii Turci și nu dorea ca puterea acestora să fie subminată. Iar dacă Imperiul Otoman ajungea în pragul declinului, interesele britanice în extremitatea estică a Mediteranei aveau să fie amenințate. Politica dusă de Marea Britanie pe parcursul crizei a fost oscilantă, dorindu-și să susțină Imperiul Otoman, să contracareze influența Germaniei și Austro-Ungariei în regiune și să mențină, pe cât posibil, o bună relație cu Rusia, fără să sprijine demararea schimbărilor cu privire la acordul ce guverna Strâmtorile, pe care și-l dorea Rusia. (În cele din urmă, britanicii au sugerat acordarea accesului în strâmtori navelor de război aparținând oricărei națiuni, propunere care bineînțeles era ultimul lucru pe care și-l doreau rușii.)[59]

Din punctul de vedere al britanicilor, criza izbucnise într-un moment prost. Panica generată de cursa navală, în special temerile de o invazie germană, cunoștea punctul culminant (un membru al parlamentului a afirmat, de exemplu, că știa prea bine că agenții germani ascunseseră 50 000 de

puști Mauser și 7 milioane de gloanțe în centrul Londrei)[60], iar guvernul se confrunta cu cereri de creștere a bugetului acordat Marinei Regale. La sfârșitul lunii octombrie, ziarul *Daily Telegraph* și-a publicat faimosul interviu cu kaiserul, în care Wilhelm îi învinovățea pe britanici de relația nefericită dintre Marea Britanie și Germania, fapt ce a înveninat și mai tare opinia publică britanică împotriva Germaniei. După cum i-a spus Grey ambasadorului britanic la Berlin: „Acesta nu este un moment în care orice națiune poate arunca, în siguranță, cu scântei".[61] Tensiunile au fost încununate de o gravă criză între Franța și Germania, al cărei obiect fuseseră trei dezertori germani din Legiunea Străină Franceză din Africa de Nord. Pe 25 septembrie, Franța i-a capturat din nou pe cei trei dezertori, care fuseseră ajutați de consulul german de la Casablanca. Guvernul german a cerut imediat Franței să prezinte scuze publice. Și, după cum se întâmpla destul de des în acea perioadă, discuțiile despre declanșarea războiului nu au întârziat să apară. Până în luna noiembrie a acelui an, guvernul britanic se gândea serios la acțiunile ce trebuiau demarate dacă izbucneau ostilitățile între Franța și Germania.[62] Din fericire, această chestiune a fost soluționată, căci ambele părți au convenit să apeleze la arbitraj.

În plus, pe lângă incidentul de la Casablanca, francezii se confruntau cu grave probleme interne, cu o ascensiune a militantismului clasei muncitoare și cu exacerbarea unui nou tip de naționalism agresiv din partea dreptei. Ultimul lucru pe care și-l dorea Franța era să fie târâtă într-o dispută în Balcani, unde nu avea niciun interes. Asemenea Marii Britanii, își dorea să vadă un Imperiu Otoman stabil și o regiune balcanică pașnică. Investitorii francezi dețineau circa 70–80 la sută din totalul datoriilor externe ale Imperiului Otoman, Serbiei și Bulgariei.[63] Cu toate acestea, deși ministrul de externe de la acea vreme, Stephen Pichon, antipatiza Rusia și alianța cu aceasta, a recunoscut că Franța nu avea încotro și că trebuia să-și susțină aliata. Așa că Franța a respins anexarea și a susținut apelul Rusiei la organizarea unei conferințe internaționale. În particular, francezii le-au comunicat rușilor că Franța se aștepta ca Rusia să coopereze cu Marea Britanie cu privire la Strâmtori și, pe măsură ce criza se adâncea, i-a îndemnat pe ruși să fie rezonabili și să accepte o soluție pașnică.[64]

La Constantinopol, localnicii au prăduit afacerile austro-ungare, i-au atacat în stradă pe cetățenii Dublei Monarhii, iar guvernul otoman a susținut un boicot comercial împotriva Austro-Ungariei. Cele mai înverșunate reacții însă au venit — și acest lucru este de înțeles — din Serbia. Mulțimi de oameni au demonstrat pe străzile din Belgrad, iar un grup de locuitori a încercat

să spargă ferestrele ambasadei austro-ungare. Prințul moștenitor a afirmat că și el, asemenea tuturor sârbilor, era gata să moară pentru o Serbie Mare. (Nu a primit niciodată șansa aceasta; a fost îndepărtat de la succesiune anul următor după ce a omorât în bătaie un servitor într-un acces de furie și a murit de bătrânețe în Iugoslavia lui Tito în 1972.) S-a format un nou grup paramilitar Narodna Odbrana (Apărarea Națională), ce avea să joace un rol important în politică pe parcursul următorilor ani, iar voluntarii sârbi, cu complicitatea guvernului, s-au strecurat peste granițe în Bosnia-Herțegovina, pentru a ațâța opoziția față de Austro-Ungaria.[65]

Guvernul sârb a trimis reprezentanți în întrega Europă pentru a câștiga opinia publică de partea sa. Cerea, de asemenea, compensații, deși nu avea niciun temei legal pentru a face acest lucru. „Dați-ne o pajiște sau o moară", își implora ambasadorul sârb la Londra omologul austro-ungar, „orice ar putea domoli reacțiile în țară."[66] De fapt, Serbia cerea mult mai mult — și anume Sangeacul Novi Pazar —, ceea ce avea să-i faciliteze legătura cu Muntenegru sau chiar anularea anexării. Muntenegru cerea, de asemenea, compensații, și anume anularea condițiilor ce i se impuseseră prin acordul de la 1878, care îi interzicea de exemplu deținerea unei flote. Atât Serbia, cât și Muntenegru au luat măsuri pentru a-și mobiliza armatele și au comandat noi arme din străinătate.[67] Ca o prevestire de rău augur a ceea ce avea să urmeze, oficialii sârbi au început să vorbească despre declanșarea războiului în caz de necesitate. La sfârșitul lui octombrie, Nikola Pašić, care avea să devină prim-ministru în 1914, a făcut apel la conducătorii ruși, inclusiv la țar și miniștrii săi, precum și la panslaviști de seamă, să se opună cu fermitate Austro-Ungariei indiferent de ce avea să se întâmple. Într-o conversație purtată cu Izvolski, acesta a insinuat că Serbia ar fi putut fi nevoită să acționeze de una singură, „dacă aceasta este o chestiune ce ține de existența, onoarea și demnitatea poporului."[68]

Izvolski, care cu numai câteva săptămâni înainte se făcea cu negocierile sale încununate de succes cu Austro-Ungaria, era demoralizat de reacția internațională și, așa cum a și mărturisit de altfel, furios pe Aehrenthal pentru o anexare prematură, înfăptuită înainte ca Rusia să-și poată pune pe hârtie revendicările. După cum a spus Berchtold cu cruzime, Rusia s-a transformat dintr-un păun înzorzonat într-un curcan turbat.[69]Aehrenthal, care primise ceea ce își dorise și era convins de sprijinul Germaniei, nu-și făcea griji. În momentul în care Izvolski a început să vocifereze cu privire la trădare, Aehrenthal a amenințat că va face publice convorbirile lor secrete anterioare și propria sa versiune cu privire la înțelegerea de la Buchlau, lucru care nu

i-ar mai fi permis lui Izvolski să se prefacă surprins. A refuzat cu fermitate să mai organizeze conferința internațională, asupra căreia insista Izvolski, și să ofere compensații Imperiului Otoman și, cu atât mai puțin Serbiei sau Muntenegrului, indiferent de ceea ce făceau sau spuneau cele două state balcanice.

Conrad, care susținuse frenetic anexarea, a profitat de ocazie pentru a-și îndemna guvernul să deschidă un război preventiv asupra Serbiei și Muntenegrului, dar și asupra Italiei, dacă aceasta ar fi dat semne că dorea să intervină. A promis că le poate înfrânge cu ușurință pe toate trei. Austro-Ungaria putea să detașeze peste 700 000 de oameni pe câmpul de luptă, de-a lungul granițelor sale sudice, în timp ce Serbia avea la dispoziție maximum 160 000 de oameni, Muntenegru doar 43 000, iar Italia, care era puțin probabil să se arunce în luptă, 417 000. În plus, echipamentul și instrucția soldaților Austro-Ungariei erau net superioare celor ale dușmanilor săi.[70] Odată ce Serbia era înfrântă, avea să fie încorporată în Imperiu. Această ultimă posibilitate a fost prea mult pentru Aehrenthal, care înțelegea dificultățile politice; în cel mai rău caz, ar fi putut să o forțeze să se alăture unei uniuni vamale. Deși prefera să soluționeze criza prin intermediul diplomației, o variantă mai puțin costisitoare, cu siguranță că nu excludea posibilitatea războiului.[71] „Poate că", i-a scris el lui Franz Ferdinand, cu puțin timp înainte de începerea crizei, „conflictul dintre noi și Serbia are să fie inevitabil pe parcursul următoarelor luni și, de îndată ce acest lucru va deveni clar, eu voi fi în favoarea unei acțiuni de demonizare a Serbiei, cu toată energia mea."[72]

Pe tot parcursul iernii dintre 1908–1909, impresia generală era că te aflai în pragul războiului, spunea un membru al Ministerului de Externe de la Viena.[73] Conrad a reușit să convingă guvernul să demareze pregătirile de război: a ordonat fabricarea de noi arme, a detașat forțe în Bosnia-Herțegovina și a amânat eliberarea din serviciu a recruților ale căror servicii militare se apropiau de sfârșit. De asemenea, a sporit rândurile regimentelor detașate la granița dintre Austro-Ungaria și Serbia și a făcut pregătiri pentru mobilizarea de trupe în Galiția, la granița cu Rusia.[74] Franz Ferdinand, în pofida urii pe care o nutrea față de „potăile balcanice", a înfrânat elanul războinic frenetic al lui Conrad. Austro-Ungaria, i-a explicat el lui Aehrenthal, avea multe de pierdut dacă pornea la război. „Te rog să-l ții pe Conrad în frâu", i-a scris arhiducele adjunctului lui Conrad, „trebuie să oprești acest avânt belicos. Ar fi tentant să-i înfrângem pe sârbi… dar la ce folos ne sunt asemenea lauri ieftini când am putea risca un război imposibil pe trei fronturi?

Atunci cântecul nostru ar ajunge la strofa finală."[75] Din păcate, în 1914, când o altă criză a izbucnit în Balcani, Franz Ferdinand nu a mai fost acolo pentru a face apel la reținere.

În timp ce Aehrenthal se bucura de succesul obținut de pe urma anexării, Izvolski, care se afla la Paris când vestea a devenit publică, și-a continuat turul din ce în ce mai disperat prin capitalele europene, încercând să obțină susținere, cel puțin pentru organizarea unei conferințe internaționale. (Malițios, Bülow a afirmat că motivul adevărat pentru care și-a amânat întoarcerea la Sankt Petersburg era că frumoasa și extravaganta doamnă Izvolski dorea să-și facă cumpărăturile de Crăciun.)[76] Nici aliații Rusiei nu aveau să facă mare lucru, decât să se ofere să intermedieze sfârșitul crizei. În momentul în care rușii l-au întrebat în mod deschis pe Grey, în luna noiembrie, ce ar fi făcut dacă Rusia pornea la război cu Austro-Ungaria din cauza situației din Balcani, acesta a tergiversat discuțiile spunând: „depinde foarte mult de cum izbucnește disputa, și de cine este agresorul." În particular însă, Grey le-a spus colegilor săi apropiați: „Angliei îi va fi dificil să nu se implice".[77] La Berlin, Bülow a reacționat înțelegător (nu renunțase definitiv la speranța de a recuceri Rusia de partea lui), dar i-a spus lui Izvolski că Germania nu putea face nimic. Germanii știau că Rusia se afla într-o situație financiară dezastruoasă și estimau, pe bună dreptate, că aceasta nu se afla în poziția de a lupta. Kaiserul a mâzgălit mulțumit „bluf" pe momorandumurile care îi ajungeau pe birou și în care se scria că Izvolski amenința cu războiul.[78] Când Izvolski s-a reîntors la Sankt Petersburg, la începutul lui noiembrie, Berchtold l-a găsit distrus. „Zăcea nemișcat în fotoliul lui. Ochii îi erau fără viață, vocea tremurată și vorbea ca un om pe moarte."[79] Izvolski avea motive întemeiate să fie deprimat; în străinătate, Rusia căpătase imaginea unei țări slabe și izolate, iar propria lui poziție avusese serios de suferit. Propriii colegi ai lui Izvolski, conduși de Stolîpin, i-au spus limpede că nu mai putea avea mână liberă în politica externă și că trebuia să se consulte cu Consiliul de Miniștri. În plus, situația a fost înrăutățită și de faptul că s-a dovedit că nici el, și nici altcineva din Ministerul rus de Externe nu știa, după cum i-a plăcut lui Aehrenthal să sublinieze încântat, că Rusia hotărâse de câteva ori în anii 1870 și 1880 să nu se opună unei anexări a Bosniei-Herțegovina. „Vei înțelege", i-a scris țarul mamei sale, „că acest lucru este o surpriză neplăcută și că ne aflăm într-o poziție jenantă."[80]

Pentru că în Balcani începea iarna, discuțiile despre război au fost amânate până în luna martie a anului următor, dar activitatea politică intensă a continuat. Deși Marea Britanie, Franța și Rusia încă insistau deschis

pentru organizarea unei conferințe, Marea Britanie era, de fapt, pregătită pentru semnarea unor acorduri bilaterale. A preluat rolul principal în intermedierea unei înțelegeri între Bulgaria și Imperiul Otoman, prin care otomanii aveau să recunoască independența Bulgariei, în schimbul unor compensații ce aveau ca obiect, spre exemplu, căile ferate, care fuseseră construite din fonduri otomane. Deși țarul Ferdinand (titlu pe care acum îl avea conducătorul Bulgariei) promisese să fie blând ca un mieluțel, a refuzat să plătească suma solicitată de otomani și a amenințat cu declanșarea războiului asupra Imperiului Otoman. Britanicii i-au convins pe ruși să ofere fondurile necesare. În decembrie 1908, s-a ajuns la un acord oficial, dar dezbaterile cu privire la detalii au continuat până în luna aprilie a anului următor.[81]

Până la începutul lui 1909, Austro-Ungaria și Imperiul Otoman ajunseseră, de asemenea, la o înțelegere prin care Austria le plătea turcilor o indemnizație pentru recunoașterea anexării. În acest caz, Marea Britanie a intervenit de partea Imperiului Otoman, pentru ca acesta să poată primi o ofertă generoasă. Acest lucru a întărit opinia publică din Austro-Ungaria că Marea Britanie era un dușman înverșunat și chiar a subliniat, așa cum credea Aehrenthal, că tulburările din Balcani puteau fi folosite pentru a provoca un război generalizat, astfel încât Marea Britanie să fie nevoită să facă față flotei germane. „Dacă Anglia își dorește să ne înfrângă", i-a explicat el lui Friedjung, „atunci vor găsi în mine un oponent aprig, care nu le va ușura calea spre victorie."[82] Presa din ambele țări s-a lansat în atacuri reciproce frenetice. Acea îndelungată prietenie de pe parcursul secolului al XIX-lea dintre Marea Britanie și Austro-Ungaria era acum de domeniul trecutului, căci granițele ce dezbinau Europa se conturau din ce în ce mai clar.

După anexare, chestiunea cel mai dificil de soluționat a fost problema compensațiilor ce reveneau Serbiei, îngreunată și de faptul că Rusia susținea pretențiile Serbiei, iar Germania sprijinea Austro-Ungaria. Aehrenthal era în cel mai bun caz dispus să ofere Serbiei unele concesii economice, dar numai în cazul în care Serbia recunoștea anexarea și era de acord să trăiască în termeni pașnici cu Austro-Ungaria. Guvernul sârb a rămas intransigent și, pe măsură ce primăvara topea zăpezile din Balcani, în capitalele europene, discuțiile despre război luau din nou amploare. Guvernul german, care nu uitase de înfrângerea suferită în precedenta criză marocană, își susținea hotărât aliatul. „De această dată", a spus Kiderlen, ministrul de externe în funcție, „probabil că restul vor ceda."[83] Însă, la acea vreme, țările europene nu știau că Germania îi oferise Austro-Ungariei o garanție, conform căreia, dacă războiul dintre ea și Serbia atrăgea după sine o intervenție din partea

Rusiei, condițiile stipulate în Dubla Alianță aveau să intre în vigoare, iar Germania avea să intre în război de partea Austro-Ungariei. Germania avea să facă o promisiune asemănătoare în criza de la 1914.

La Sankt Petersburg, Stolîpin, care continua să se opună războiului, i-a declarat ambasadorului britanic, la începutul lui martie, că opinia publică rusă afișa un sprijin atât de ferm în favoarea Serbiei, încât guvernul nu ar fi avut cum să se împotrivească și să nu sară în apărarea acesteia. „În acest caz, Rusia ar trebui să se mobilizeze, iar o conflagrație generalizată ar fi iminentă."[84] La Berlin, unde articolul publicat în *Daily Telegraph* declanșase o altă criză, tabăra ce favoriza războiul, care includea membri de rang înalt ai armatei, considera că războiul era o șansă pentru Germania, căci astfel și-ar fi putut soluționa atât problemele externe, cât și pe cele interne.[85] Kaiserul, care încă își revenea din depresia provocată de acest scandal, nu era entuziasmat cu privire la război, dar, după câte se părea, nici nu se opunea cu fermitate. Era foarte ocupat, povestea un curtean, „cu chestiuni de o importanță crucială, precum noile tipuri de cureluțe, îmbinări noi pentru curelele coifurilor, pantaloni cu dublă custătură pentru soldați și inspecții dese ale garderobei".[86] La Viena, Aehrenthal, vorbea despre război ca despre o certitudine. „Haimanaua sârbă a vrut să fure mere din grădina noastră, iar noi l-am prins și nu-l vom lăsa să scape decât dacă promite să-și îmbunătățească rapid comportamentul."[87]

La jumătatea lui martie, guvernul sârb a respins oferta Austro-Ungariei printr-o notă, pe care britanicii au considerat-o impertinentă în mod gratuit. În timp ce Aehrenthal compunea un răspuns, guvernul german a decis să ia atitudine. A trimis o scrisoare la Sankt Petersburg, care avea caracterul unui ultimatum, prin care guvernului rus i se cerea să recunoască anexarea. Dacă Germania primea un răspuns „evaziv, condițional sau imprecis", atunci acesta ar fi fost considerat un refuz din partea Rusiei: „Atunci ne-am retrage și am lăsa evenimentele să-și urmeze cursul."[88] Pe 23 martie, guvernul rus, care fusese deja înștiințat de ministrul de război că armata nici nu putea spera să lupte împotriva Austro-Ungariei, a capitulat.[89] O săptămână mai târziu, a cedat și Serbia, care a transmis Vienei o notă prin care promitea să renunțe la protestele față de anexare, să-și oprească pregătirile militare și să lase la vatră milițiile de voluntari formate și să conviețuiască „în termeni pașnici, de bună vecinătate"[90] cu Austro-Ungaria. La Sankt Petersburg, Berchtold i-a invitat pe Izvolski și pe Nicolson, ambasadorul britanic, și pe soțiile acestora la o cină cu tematica „fin-de-crisis".[91] Kaiserul i-a trimis țarului un ou de Paști și i-a prezentat mulțumirile sale pentru contribuția lui la menținerea

păcii.[92] După o vreme, a declarat în fața unui auditoriu reunit la Viena că el fusese cel care menținuse pacea, stând umăr la umăr cu Franz Joseph, ca un cavaler în armură strălucitoare.[93]

În ciuda poziției ferme a Germaniei, criza a provocat motive de îngrijorare în cadrul conducerii țării cu privire la starea de pregătire a Germaniei pentru război. Bülow, care inițial fusese un susținător fervent al lui Tirpitz și al programului său naval, deja se confrunta cu dificultăți când încerca să convingă Reichstag-ul să aprobe fondurile pentru bugetul marinei. Și, după cum i-a mărturisit lui Holstein, cu puțin timp înainte de anexare: „Nu putem slăbi armata, căci destinul nostru va fi decis pe uscat." Pe parcursul crizei, l-a întrebat cu scepticism și fără ocolișuri pe Tirpitz dacă marina era capabilă să reziste unui atac britanic. Amiralul a dat înapoi și nu a oferit răspunsul său obișnuit: „În câțiva ani, flota noastră va fi atât de puternică, încât până și un atac al Marii Britanii ar presupune un mare risc militar pentru englezi."[94] Înainte să i se ceară prezentarea demisiei, în vara lui 1909, Bülow începuse să exploreze modalități de a pune capăt cursei navale cu Marea Britanie. Succesorul său, Bethmann Hollweg, împărtășea această opinie și a găsit un public receptiv în Marea Britanie, unde radicaliștii din cabinet și parlament, conduși de Lloyd George, ministrul de finanțe, erau decișii să reducă pe cât posibil cheltuielile și să atenueze tensiunile cu Germania. Discuțiile au fost inițiate în vara lui 1909 și au continuat pe parcursul verii lui 1911, când au luat sfârșit din cauza izbucnirii unei noi crize în Maroc. Este greu de spus ce sorți de izbândă ar fi avut aceste convorbiri, atât atunci, cât și mai târziu. Tirpitz și kaiserul, care avea în fond și la urma urmei cuvântul decisiv, erau pregătiți să înfrâneze ritmul construcției navale germane, dar doar în cazul în care Germania ar fi continuat să dețină două nave masive la fiecare trei nave britanice, lucru care oferea o marjă mult prea mică pentru a fi acceptată de britanici. Și în schimbul încetinirii programului de construcție navală, Germania ar fi cerut și un acord politic, prin care Marea Britanie ar fi promis să rămână neutră dacă Germania intra într-un război cu altă putere europeană. Pentru britanici, a căror suspiciune față de Germania era profund ancorată în Ministerul de Externe și în mințile unor membri-cheie ai cabinetului, în special pentru Grey, o asemenea promisiune, care ar fi subminat, dacă nu chiar distrus Antanta, era foarte puțin probabilă. De fapt, britanicii își doreau un acord cu privire la arme, ceea ce ce le-ar fi permis să reducă puternic cheltuielile marinei. Numai după semnarea unei asemenea înțelegeri ar fi putut fi pregătiți să discute un acord politic. Deși convorbirile dintre cele două tabere au început în toamna lui 1909, guvernele

germane și britanice aveau păreri foarte distincte și nu s-au realizat mari progrese până la întreruperea lor din cauza unei alte crize, din 1911, din nou cu privire la Maroc.

Asemenea ambelor crize marocane, și cea bosniacă a lăsat în urmă amintiri, adesea amare, și aparent lecții. Conrad a fost disperat să vadă cum îi scăpa din mâini ocazia de a porni un război preventiv. I-a scris unui prieten: „Prin această rezoluție cu privire la criza din Balcani, mie personal mi se năruie o mie de speranțe. Am pierdut bucuria pe care mi-o oferea meseria mea, și astfel am pierdut tot ce m-a ținut în picioare, în toate împrejurările, de la vârsta de unsprezece ani".[95] Mai târziu a redactat un lung memorandum în care susținea că ar fi fost mult mai bine ca Austro-Ungaria să fi atacat Serbia pe parcursul crizei și să nu fi amânat un conflict inevitabil. Pe viitor, Austro-Ungaria putea să aleagă dacă urma să pornească la război pe mai multe fronturi sau să facă concesii „de amploare", care oricum ar fi distrus-o. Însă Conrad a găsit un motiv de încurajare și a conchis că mobilizarea, împreună cu ultimatumul Germaniei funcționaseră și le determinaseră pe Rusia și pe Serbia să dea înapoi. Aehrenthal l-a aprobat: „Un exemplu ca la carte care demonstrează că succesul este garantat numai dacă este susținut de *forță*..."[96] Dovedind lipsă de înțelepciune, nu a încercat deloc să se arate generos cu Rusia, spunând despre Izvolski: „Aceste controverse cu această maimuță răuvoitoare mă plictisesc și am decis să nu apelez la el."[97] Deși Aehrenthal a murit de leucemie în 1912, concepțiile sale antisârbe și antiruse și credința sa că Austro-Ungaria trebuia să aibă o politică externă activă și, mai ales, să se impună în Balcani au exercitat o mare influență asupra unei generații mai tinere de diplomați, iar unii dintre aceștia aveau să joace un rol-cheie în evenimentele din 1914.[98]

În ceea ce-i privea pe ruși, aceștia nu aveau nici cea mai mică dorință de a repara relația cu Austro-Ungaria sau Germania. Izvolski, care avea să fie demis din funcție după un interval decent și trimis la Paris în calitate de ambasador al Rusiei, l-a învinovățit pe Aehrenthal pentru că distrusese acordul cu privire la Balcani și l-a avertizat pe ambasadorul german că rivalitatea dintre țările lor avea să se încheie cu un conflict.[99] După ce a primit ultimatumul de la germani, țarul i-a scris mamei sale: „Este adevărat că forma și metoda prin care a acționat Germania asupra noastră — adică, împotriva noastră — a fost pur și simplu brutală, și nu vom uita acest lucru." Germania, a continuat el, încerca din nou să separe Rusia de aliații ei, Franța și Marea Britanie: „Asemenea metode în general provoacă opusul rezultatului scontat."[100] Deznodământul crizei bosniace, a spus un deputat al Dumei, a fost

o „Tsushima diplomatică", la fel de nefastă pentru Rusia precum covârșitoarea înfrângere suferită în Războiul Ruso-Japonez. Duma a aprobat prompt o altă creștere a bugetului de apărare. În cadrul armatei se discuta din ce în ce mai des despre demararea de pregătiri pentru următoarea dispută cu Austro-Ungaria, care avea să izbucnească în mod cert în anii următori.[101] Rușii, indiferent de clasa socială din care proveneau — i-a scris Nicolson lui Grey —, se simțeau foarte stânjeniți de faptul că își abandonaseră frații slavi: „Rusia a suferit o mare umilință și a renunțat la rolul tradițional pe care l-a jucat în sud-estul Europei, pentru exercitarea căruia a făcut sacrificii atât de mari în trecut."[102] Șase ani mai târziu, aceste amintiri erau încă prezente.[103] „O să dezlănțuim oare un război mondial", a spus Jaurès jurnaliștilor francezi în ajunul Marelui Război, „pentru că Izvolski încă este supărat pentru înșelăciunea lui Aehrenthal în chestiunea bosniacă?"[104] Probabil că, parțial, răspunsul este afirmativ, deși mai există și alte motive în șirul de evenimente ce au dus la izbucnirea războiului.

Criza bosniacă a întărit Dubla Alianță dintre Germania și Austro-Ungaria. Însă a înrăutățit relațiile dintre Austro-Ungaria și Italia, al treilea partener din Tripla Alianță, care știa prea bine că Dubla Monarhie se pregătea de război împotriva ei. În toamna lui 1909, regele italian, Victor Emmanuel al III-lea, i-a primit pe țar și pe Izvolski la Racconigi, cabana sa regală de vânătoare din extremitatea nord-estică a Italiei. Delegația rusă a făcut un ocol ostentativ prin Germania, pentru a nu pune piciorul pe pământul Austro-Ungariei. Italia și-a mărit la rândul ei cheltuielile de apărare și a întărit fortificațiile și trupele situate de-a lungul graniței comune. În ceea ce privea Austro-Ungaria, aceasta avea și alți inamici în afară de Italia, așa că și-a mărit puternic bugetul de apărare — cu mai mult de 70 la sută între 1907 și 1912 —, în timpul și după criză.[105]

Deși criza a provocat tensiuni în cadrul Antantei, alianța nu a fost afectată în mod serios. De fapt, Franța, Rusia și Marea Britanie s-au obișnuit să se consulte în legătură cu chestiuni internaționale. Ministrul francez de externe, Stephen Pichon, și-a instruit ambasadorii să coopereze cu cei doi parteneri ai Franței, acesta devenind un principiu general.[106] Deși Marea Britanie continua să insiste asupra libertății ei de a acționa, pe parcursul crizei demonstrase că avea să fie alături de Rusia, așa cum îi fusese și Franței și întregii lumi în criza marocană. Numai Italia s-a menținut oarecum la distanță de partenerii ei din Tripla Alianță și a întreținut bune relații cu Antanta. Celelalte state au început să înțeleagă că nu aveau încotro decât să-și păstreze alianțele deja formate, fie că era vorba despre Austro-Ungaria

și Germania, care aveau nevoie una de cealaltă, fie că era vorba despre Rusia și Franța. Și, așa cum criza precendentă, cea marocană, a provocat demararea unor convorbiri militare serioase între englezi și francezi, celei bosniace i-au urmat discuțiile dintre Conrad și Moltke.

În Balcani însă, soluționarea crizei nu a adus nici stabilitate, nici pace. Turcia Otomană a devenit, dacă acest lucru este posibil, și mai circumspectă în ceea ce privea intervenția străină în politicile ei. Bulgaria a fost doar temporar mulțumită de independența ei; încă visa la o Bulgarie Mare, asemenea celei formate pentru o scurtă perioadă de timp în 1878, și râvnea teritoriile macedonene. Iar Sangeacul, la care Aehrenthal renunțase în semn de bunăvoință față de Imperiul Otoman, a rămas o tentație atât pentru Serbia, cât și pentru Muntenegru, în cazul în care otomanii, așa cum era de așteptat, deveneau și mai slăbiți. Serbia fusese obligată să se supună Austro-Ungariei, dar nu avea nici cea mai mică intenție să-și țină promisiunile. A acordat pe ascuns sprijin unei mișcări pentru o Serbie mai mare și a început să-și dezvolte armata. Mulțumită generoaselor împrumuturi franceze, a reușit să-și înființeze propriile fabrici de armament și, de asemenea, să cumpere arme de la Franța (britanicii au fost aproape scoși de pe piață de partenerul lor de alianță).[107] Relația Serbiei cu Austro-Ungaria și-a continuat cursul descendent. Ambele țări erau obsedate, într-un mod periculos, una de cealaltă.

Rusia, alimentată de propria opinie publică și dorind să se răzbune pe Austro-Ungaria, a continuat să-și facă de lucru în Balcani. Diplomații au depus eforturi pentru a promova o alianță de state balcanice, sub tutela Rusiei, care avea să acționeze ca o barieră împotriva viitoarelor intruziuni ale Dublei Alianțe în Balcani și Imperiul Otoman. Se spera că, în timp, alianța avea să devină partenerul Rusiei împotriva Dublei Alianțe. Legăturile Rusiei cu Serbia în special au devenit mai puternice. În 1909, Nicholas Hartwig, un militant înfocat pentru o politică rusă mai activă în Balcani, a devenit ambasadorul Rusiei la Belgrad. „Un rusnac sumbru, cu un înșelător caracter bonom", așa cum l-a descris Berchtold, era, de fapt, un naționalist rus și un panslavist pasionat, care ura Austro-Ungaria din tot sufletul (deși, în mod bizar, Viena era orașul său preferat din lume și mergea acolo cu orice ocazie). Hartwig care încă era în post la 1914, era atât convingător, cât și energic și și-a câștigat cu rapiditate o poziție influentă în Serbia, de care s-a folosit pentru a-i încuraja pe naționaliștii sârbi și aspirațiile lor pentru o Serbie mai mare.[108]

La un an după izbucnirea crizei din Serbia, Hardinge, ministrul britanic de externe, i-a scris ambasadorului britanic de la Viena: „Împărtășesc în totalitate punctele dumneavoastră de vedere referitoare la necesitatea absolută

de a se ajunge la o înțelegere, de orice tip, între Austria și Rusia, în ceea ce privește politica dusă în Balcani, căci, în caz contrar, este puțin probabil să avem parte de pace neîntreruptă în aceste regiuni pentru o perioadă îndelungată de timp... Orice altă politică se va sfârși în mod inevitabil cu un război european."[109] Din păcate, nu s-a ajuns niciodată la o asemenea înțelegere. Europa avea să se bucure de o scurtă perioadă de pace de trei ani înainte de izbucnirea următoarei serii de crize. Și, cu fiecare criză care izbucnea, cele două tabere ale puterilor europene se asemănau din ce în ce mai mult cu niște alianțe totale, ai căror membri aveau să se susțină unii pe ceilalți în orice împrejurări.

15

1911:
Anul discordiilor — Maroc, din nou

La 1 iulie 1911, *Panther,* o canonieră germană de mici dimensiuni cu, așa cum a spus cu nepăsare kaiserul, „două sau trei mici puști cu aer comprimat la bord", a ancorat în portul Agadir, situat pe țărmul atlantic al Marocului.[1] Agadir, un orășel prăfuit și liniștit, închis comercianților străini, nu atrăsese până atunci atenția imperialiștilor occidentali. Circulau zvonuri cum că ar fi existat minereuri în Munții Atlas, din interiorul țării, dar numai o mână de companii, printre care și câteva germane, începuseră să prospecteze regiunea. În zonă se pescuia sporadic — se spunea că sardinele prinse în apele portuare ar fi fost delicioase —, iar pământul era doar pe alocuri cultivat, acolo unde era suficientă apă. Oile și caprele erau slabe și păreau bolnave, potrivit însemnărilor unui reprezentant german din regiune. „Nu era sub nicio formă o zonă care să atragă sau să aibă ceva de oferit agricultorilor germani. Și, în plus, clima era de nesuportat."[2]

Guvernul german susținea că trimisese canonierul *Panther* și crucișătorul ușor, relativ mare și mult mai impozant, *Berlin,* care a acostat în port câteva zile mai târziu, pentru a-i proteja pe cetățenii germani din sudul Marocului. Din cauza lipsei de atenție acordate detaliilor și tendinței de a juca rolul taberei nevinovate, atitudine afișată pe parcursul întregii afaceri, Ministerul german de Externe a informat celelalte puteri care aveau interese în Maroc cu privire la acest lucru de-abia după acostare, fapt ce nu a făcut decât să provoace și mai multă iritare decât ar fi provocat o asemenea acțiune în mod normal. În plus, germanii nu s-au priceput foarte bine să explice motivul pentru care aveau nevoie să trimită nave la Agadir. Ministerul de Externe nu a reușit să obțină susținere pentru acțiunea sa, respectiv apărarea intereselor

și cetățenilor germani aflați în pericol în sudul Marocului, decât la două săptămâni după ce *Panther*-ul a ajuns la Agadir, moment în care a cerut câtorva zeci de firme germane să semneze o petiție (pe care majoritatea nici nu s-a sinchisit să o citească) prin care cereau intervenția Germaniei. În momentul în care cancelarul german Bethmann a prezentat această poveste Reichstag-ului, întregul parlament a izbucnit în râs. În Agadir, nici măcar nu locuiau cetățeni germani. Reprezentantul local al intereselor Warburg, care se afla la vreo sută de kilometri distanță la nord, a pornit în seara de 1 iulie într-o călătorie spre sud. După ce a parcurs un dificil drum călare, a ajuns la Agadir pe data de 4 iulie și a dat zadarnic din mâini pe plajă, pentru a atrage atenția navelor *Panther* și *Berlin*. Singurul reprezentant al Germaniei amenințat în sudul Marocului a fost în cele din urmă depistat și urcat a doua zi la bordul navelor.[3]

În Germania, în special în cercurile de dreapta, vestea cu privire la ceea ce avea să poarte numele de primăvara *Panther*-ului a fost primită aprobator, cu ușurare, căci se considera că se punea capăt „umilinței", și cu bucurie, căci Germania lua în sfârșit atitudine. După reculul manifestat cu ceva vreme în urmă, în Maroc, și în cursa colonială, în general, în contextul temerilor că ar fi fost încercuită de puterile Antantei în Europa, Germania arăta în cele din urmă că avea un cuvânt de spus. „Visătorul german se trezește după ce a dormit douăzeci și trei de ani, ca Frumoasa din Pădurea Adormită", scria un ziar.[4] Celelalte puteri, în special Franța, dar și Marea Britanie, vedeau lucrurile altfel, ca pe un alt conflict colonial ce tulbura pacea în Europa și ca pe o altă amenințare la adresa ordinii internaționale. Criza a survenit, de asemenea, într-un moment în care guvernele europene se confruntau deja cu probleme interne. În 1911, pe întregul continent, economiile intrau în recesiune. Prețurile crescuseră, în timp ce salariile rămăseseră în urmă, lucru care afecta grav păturile sociale mai sărace. Militantismul claselor muncitoare luase amploare: spre exemplu, în 1910, în Marea Britanie au avut loc 531 de greve, la care au participat 385 000 de muncitori; în 1911, au avut loc aproape de două ori mai multe greve, cu participarea a 831 000 de muncitori. În Spania și Portugalia, grevele din zonele rurale și violența aduseseră o mare parte a provinciei în pragul războiului civil.[5]

După cum a recunoscut toată lumea la acea vreme, acțiunea neașteptată a Germaniei avea ca scop mult mai mult decât soarta unui singur german aflat în sudul Marocului sau posibilele drepturi asupra mineritului. Reprezenta, de fapt, o provocare la adresa supremației Franței în Maroc și stabilității Antantei. Guvernul francez trebuia să decidă cât îndrăznea să cedeze în fața

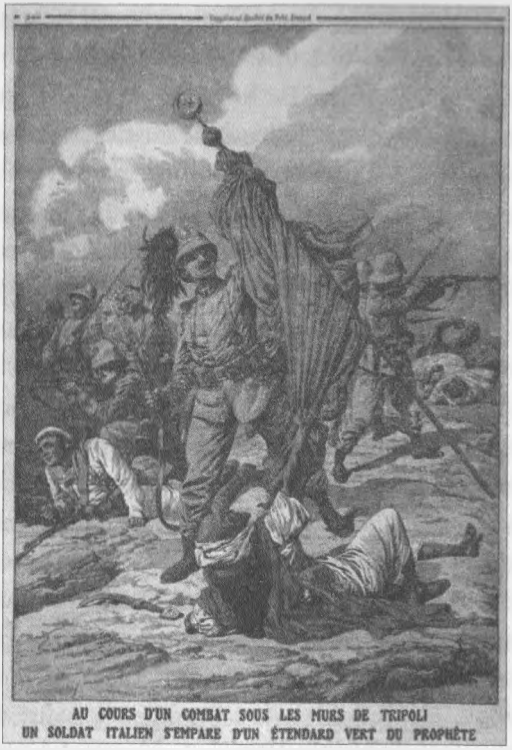

15. Italia, cea mai slabă dintre Marile Puteri, împărtășea ambiția generală pentru colonii. În 1911, când Imperiul Otoman părea în pragul colapsului, guvernul italian a decis să ocupe cele două provincii otomane Tripoli și Cirenaica, aflate pe țărmul sudic al Mediteranei. Deși, în desen, sunt înfățișați soldați otomani înfrânți în luptă și un italian triumfător care înșfacă un stindard verde, simbol al Profetului Mohamed, de fapt, italienii au trebuit să lupte ani la rândul împotriva unei rezistențe înverșunate. Acțiunea italienilor a încurajat națiunile din Balcani să atace Imperiul Otoman în anul următor.

Germaniei și dacă se afla în poziția de a i se opune, în special din punct de vedere militar. Britanicii și rușii, de partea Antantei, și austro-ungarii și italienii, de partea Triplei Alianțe, trebuiau să pună în balanță nevoia de a veni în sprijinul partenerilor de alianță cu eventualitatea de a se lăsa târâți într-o luptă colonială îndepărtată, în care nu aveau, de fapt, niciun interes. Și, din nou, la fel cum se întâmplase și în timpul primei crize marocane

dintre 1904 și 1905 și a celei bosniace dintre 1908 și 1909, în capitalele europene nu au întârziat să apară discuțiile despre război.

William Taft, care îi urmase lui Roosevelt la președinție, a fost atât de îngrijorat, încât s-a oferit ca Statele Unite să medieze conflictul.

De fapt, Germania avea argumente solide împotriva Franței în Maroc și, dacă ar fi gestionat lucrurile mai bine, s-ar fi putut chiar bucura de simpatia și poate și de sprijinul substanțial al celorlalte puteri care semnaseră Tratatul de la Algeciras din 1906, punându-se bazele unui regim internațional pentru Maroc. Începând cu 1906, o serie de guverne franceze și oficiali de la Quai d'Orsay luaseră în derâdere atât esența tratatului, cât și condițiile lui, încercând să-și instaureze dominanța politică și economică asupra țării și sultanului ei ineficient. Inițial, Germania se arătase binevoitoare și dispusă să accepte ca Franța să dețină echivalentul unui protectorat asupra celei mai mari părți a Marocului, atât timp cât companiile germane aveau aceleași drepturi cu cele franceze, de a exploata țara din punct de vedere economic. În februarie 1909, când criza bosniacă atingea punctul culminant, Germania și Franța chiar au semnat un acord în această privință. La Berlin, ambasadorul francez, fratele mai tânăr al lui Paul Cambon, Jules, a depus eforturi asidue pentru a promova o mai bună relație economică și politică între cele două țări, care, după cum a afirmat el profetic, dar, în final, zadarnic, avea să fie benefică atât pentru ambele state, cât și pentru Europa.

Din nefericire pentru viitor, acea promisiune fugitivă nu avea să fie îndeplinită la acea vreme. Franța și Germania au încercat, și au eșuat, să ajungă la un acord cu privire la demarcarea granițelor dintre Congo-ul Francez, situat pe malul nordic al fluviului Congo, și colonia germană din Africa de Vest, Camerun, iar propunerile de demarare a unor proiecte comune în Imperiul Otoman nu s-au materializat niciodată. În Maroc, oficialii francezi umblau din ce în ce mai des cu nasul pe sus. În 1908, în momentul în care ineficientul sultan Abdelaziz a fost detronat de fratele său Abdelhafid, francezii au acționat rapid și l-au zăpăcit pe noul conducător cu împrumuturi și acorduri. Deși personalități cu experiență, precum Jules Cambon, au avertizat că acest lucru avea să iște probleme cu Germania, Quai d'Orsay i-a dat înainte fără să-și facă prea multe griji. Ministerul de Externe începea să fie dominat de tineri isteți, siguri pe ei, o mare parte a acestora fiind un produs al noii Școli de Studii Politice, care nutreau profunde sentimente germanofobe și erau ambițioși când venea vorba despre Franța și își doreau ca țara lor să joace un rol mai important în Europa și să creeze un imperiu și mai măreț decât cel pe care îl avea deja în stăpânire. Ei susțineau

că Imperiul Otoman era pe cale de dispariție, la fel cum era și Austro-Ungaria, și că Franța trebuia să acționeze rapid pentru a-și însuși porția ce i se cuvenea din aceste resturi. Cu o colonie franceză în Maroc, pe lângă cea a Algeriei, deja achiziționată, Franța avea să dețină un echivalent al Indiilor Britanice, propria ei bijuterie a Coroanei. Noii politicieni de la Quai d'Orsay se bucurau de sprijinul presei naționaliste franceze, căreia îi comunicau adesea informații confidențiale, și de lobby-uri puternice, în special de cel colonial. Ca urmare a succesiunii de miniștri slab și prost pregătiți, oficialii de la Quai d'Orsay își puteau face jocul fără un amestec prea mare din partea guvernului.[6]

În martie 1911, ca urmare a uneia dintre frecventele remanieri guvernamentale din cea de-a Treia Republică, Jean Cruppi, altul care nu știa aproape nimic despre noile sale responsabilități, a devenit ministru de externe, ocupând această funcție, după cum s-a dovedit, timp de patru luni. În această scurtă perioadă de timp, urmând sfaturile oficialilor săi, a reușit să aducă mari prejudicii relației franco-germane. Una dintre primele sale măsuri a fost să rupă o înțelegere cu Germania cu privire la construirea de căi ferate în Maroc. Nu s-a oprit aici și a continuat să blocheze cooperarea economică și în alte domenii și, în plus, l-a forțat pe Abdelhafid să renunțe la drepturile sale de conducător independent și să accepte protectoratul francez (așa cum ar spune în termeni eufemistici imperialiștii). Invocând pretextul restabilirii ordinii în țară, Cruppi a cerut apoi trupelor franceze să ocupe capitala Fez. (Francezii l-au convins pe sultan să solicite ajutorul lor la trei săptămâni după ce trupele au pătruns în capitală.) Spaniolii, care deveneau din ce în ce mai îngrijorați cu privire la ceea ce ei considerau a fi, și pe bună dreptate, o intenție a francezilor de a acapara întreaga țară, au detașat rapid trupe în zona lor de influență, de-a lungul coastei mediterane a Marocului. Marocanii s-au plâns, atât cât au putut, și la fel au făcut și celelalte puteri. Francezii au promis să se retragă din Fez și zonele învecinate, dar au continuat să invoce tot felul de motive pentru a rămâne.

În Germania, opinia publică, aceea care cu zece ani în urmă era în cea mai mare parte indiferentă când venea vorba despre colonii, le considera acum deosebit de importante.[7] Guvernul german, care deja era supus presiunii de propriul lobby colonial și de acele companii germane cu interese în Maroc, a simțit că ar fi avut multe de câștigat dacă adopta o poziție fermă. Statutul internațional al Germaniei se deteriorase odată cu formarea Antantei, iar ambele sale vecine, Franța și Rusia, își întăreau forțele armate. Deși convorbirile cu privire la o colaborare navală cu Marea Britanie nu încetaseră, germanii erau tot atât de departe de a ajunge la un acord concret, precum

fuseseră în momentul demarării acestora, în 1908, după criza din Bosnia. Pe plan intern, opoziția față de marina dorită de kaiser, evidentă de ambele părți ale spectrului politic, creștea, iar guvernelor le era din ce în ce mai dificil să găsească fondurile necesare construcției navale. Disensiunile politice dintre stânga și dreapta se agravaseră, iar monarhia însăși, după cum demonstrase foarte clar interviul din *Daily Telegraph,* își pierdea din popularitate. Noul cancelar al Germaniei, Theobald von Bethmann Hollweg, și colegii săi erau din ce în ce mai tentați să provoace o criză internațională sănătoasă pentru a-i unifica pe germani în sprijinul guvernului lor.[8] Potrivit lui Bülow, succesorul său își dorea cu ardoare un succes de răsunet, asemenea celui repurtat de Germania și Austro-Ungaria în urma anexării Bosniei. Bülow, care ajunsese să-l deteste și să-l disprețuiască pe Bethmann, considerându-l un incapabil, susținea, de asemenea, că acesta ar fi avut o reacție destul de patetică în momentul în care fusese numit în funcție. „Mă voi prinde în curând cu ce se mănâncă politica externă."[9]

Bethmann își construise cariera în serviciul civil prusac, iar mai apoi în cel german și nu avea aproape deloc experiență directă în politica externă. Urcase treptat fără ezitare în funcție și prin intermediul unor strânse legături de familie, fiind înrudit chiar și cu kaiserul. Pe când era un tânăr de optsprezece ani, încă nesigur pe sine, Wilhelm a împușcat prima sa căprioară pe moșia Bethmann Hollweg de la Hohenfinow, aflată la est de Berlin, loc pe care l-a vizitat frecvent după aceea. În 1905, Bethmann ajunsese ministrul de interne al Prusiei, fiind surprinzător de tânăr pentru funcția deținută; în 1907, a devenit ministru de interne pe toată Germania, apoi, în 1909, cancelar. Albert Ballin, un om de afaceri de seamă din Hamburg și prieten al sociabilului cancelar, l-a poreclit „răzbunarea lui Bülow" și a afirmat că Bethmann deținea „toate calitățile care îi fac cinste unui bărbat, dar care ruinează un om de stat".[10] Această afirmație era răutăcioasă, dar nu pe de-a întregul neadevărată.

La prima vedere, Bethmann, un bărbat înalt și impozant, părea a fi un simbol al omului de stat prusac puternic. Deși, în copilărie, propria sa bunică exclamase când îl văzuse: „Ce se va alege de Theobald? Este atât de urât!", a devenit un adult plin de distincție, cu un chip prelung și o barbă și mustață cărunte.[11] Însă în spatele acestui chip se afla o ființă fragilă, care în copilărie suferise din cauza unor migrene îngrozitoare și care își făcea în permanență probleme cu privire la sănătatea sa. Era deosebit de pesimist din fire și se lăsa măcinat de îndoieli legate de el însuși, de viitorul clasei din care făcea parte și al țării sale. Se spune că nu ar fi plantat copaci pe moșia pe care o moștenise la Hohenfinow, pentru că era de părere că Rusia avea să o cotropească înainte

ca pomii să poată ajunge la maturitate. De fiecare dată când era promovat, se întreba dacă zeii nu aveau să-l pedepsească într-un fel pentru că încercase să-și depășească de fapt capacitățile. Când a ajuns ministru de interne al Prusiei, a susținut că „resimțea zilnic, într-un mod dureros, nepotrivirea dintre capacitatea și îndatorirea sa."[12] Tendința sa, pronunțată în tinerețe, de a fi melancolic și introspectiv, timid când venea vorba despre petrecerea unor momente mai intime cu cei din jurul său, nu l-a părăsit niciodată definitiv. Deși era un bărbat inteligent și cultivat, cu standarde morale puternic înrădăcinate, îi era greu să ia decizii. „Am idei bune", scria el în vremea studenției unui prieten apropiat, „și intenționez să le pun în practică."[13] Ideile bune nu erau de-ajuns, și atât dușmanii, cât și prietenii săi vorbeau întotdeauna despre tendința lui de a procrastina. Soția lui Bülow consemna că doamna Bethmann îi mărturisise că și-ar fi dorit ca Theobald să nu fi acceptat funcția de cancelar. „Este întotdeauna atât de indecis, atât de șovăitor, are tendința de a-și face griji cu privire la lucruri minore, atât de mult, încât, câteodată, nici nu mai știe ce face. Acest lucru devine deja o glumă în familie."[14]

Chiar și un bărbat mai decis decât Bethmann s-ar fi confruntat cu probleme dacă ar fi fost cancelar. Problemele inerente sistemului guvernamental german erau, dacă se poate spune asta, mai grave decât înainte. Kaiserul, diferitele sale anturaje și miniștrii săi preferați erau actori independenți și urmăreau adesea îndeplinirea unor scopuri contrare celor ale cancelarului. Reichstag-ul era din ce în ce mai polarizat, iar social-democrații câștigau din ce în ce mai multe locuri, cu fiecare alegere. Sistemul de impozitare avea mare nevoie de reforme ca să obțină veniturile necesare guvernului pentru sporirea bugetului forțelor armate și programele sale sociale. În întreaga societate germană, vechile clase conservatoare purtau o înverșunată luptă de ariergardă pentru a-și apăra prerogativele și poziția, în timp ce clasele mijlocii și cele muncitoare făceau presiuni pentru a obține mai multe drepturi. Bethmann a încercat să facă față cerințelor cu care se confrunta din toate direcțiile, de la kaiser, de la propriii săi colegi și de la Reichstag. Situația a fost îngreunată și de faptul că, odată cu extinderea Partidului Social Democrat, în special după 1912, a avut mai multe probleme cu Reichstag-ul decât Bülow și nu se bucura nici de o relație apropiată cu dificilul său stăpân. I se părea mai greu decât i se păruse predecesorului său să-l gestioneze pe năvalnicul kaiser, fapt ce a dus la repetate dificultăți și tensiuni.[15]

Bethmann și-a îndeplinit funcția, a spus Bülow răutăcios, „nici ca un pursânge, nici ca un cal de curse, ci ca un cal de povară, înaintând încet și treptat, pentru că la orizont nu se întrezăreau obstacole".[16] Această afirmație

conținea o aluzie la proveniența lui Bethmann, care nu se trăgea dintr-o familie la fel de nobilă precum cele din care se trăgeau precedenții cancelari germani, deși acesta încheiase un mariaj bun cu fiica unei vechi familii aristocratice din regiune. Familia Bethmann Hollweg se formase în secolul al XVIII-lea, fiind la origine bancheri avuți din Frankfurt, și avansaseră, generație cu generație, ajungând în final să intre în cercurile nobilimii latifundiare. Bunicul lui Bethmann fusese jurist și intelectual de seamă, înnobilat de Wilhelm I, iar tatăl său își folosise colosala avere pentru a cumpăra Hohenfinow și a deveni astfel, prin stil, dacă nu prin obârșie, iuncăr prusac. Sub conducerea bătrânului Bethmann, Hohenfinow a devenit o moșie prosperă, locuită de circa 1 500 de oameni. Viitorul cancelar a crescut într-un conac din secolul al XVII-lea și a fost educat de mentori particulari, după care a fost trimis la un internat, a cărui misiune era cea de a pregăti copiii aristocrației pentru funcții guvernamentale, ca soldați sau ca funcționari publici. Bethmann a preluat multe dintre prejudecățile clasei din care făcea parte, spre exemplu dezgustul pentru comerț și evrei. „Știți că nu sunt de sânge nobil", îi explica el unui coleg de-al său în studenție, „dar, în momentul în care trăiești și te miști într-un cerc privilegiat, este imprudent și greșit să calci strâmb, chiar și cu un picior."[17]

Deși Bethmann, la fel ca tatăl său, îi considera adesea pe durii reacționari prusaci din propria sa lume absurzi, a rămas profund conservator în concepțiile sale. Îi displăceau multe la lumea modernă, precum materialismul acesteia, dar încerca să găsească modalități de a clădi punți între tradiție și noile valori. Era adolescent în momentul unificării Germaniei, apoi a devenit și a rămas un naționalist fervent. În 1877, când un fanatic a încercat să-l asasineze pe kaiserul Wilhelm I, Bethmann i-a scris unui prieten de-al său despre șocul prin care trecuse: „Nu pot să cred că preaiubitul nostru popor german este incapabil să fie un *Volk* și un stat." Regreta diviziunile din politica germană și deplângea „apariția socialiștilor demni de dispreț și a doctrinelor liberale neclare."[18] În calitate de funcționar public și om de stat, a promovat unitatea și pacea socială, sperând că prin demararea de reforme modeste și îmbunătățirea condițiilor de trai ale păturilor sociale sărace ar fi putut câștiga loialitatea lor față de stat.

În politica externă, principalele concepții ale lui Bethmann erau foarte simple: pacea era preferabilă războiului, dar, dacă diplomația dădea greș, Germania trebuia să fie pregătită să lupte pentru a-și apăra interesele și onoarea. Germania, i-a spus el kaiserului în vara lui 1911, în momentul în care cea de-a doua criză marocană se înrăutățea, nu-și putea permite să dea

înapoi, pentru că „reputația noastră la nivel mondial va avea de suferit în mod incomensurabil, și nu numai în prezent, ci în toate acțiunile diplomatice viitoare".[19] În acea iarnă, înainte ca *Panther*-ul să ajungă la Agadir, Harry Kessler a purtat o lungă convorbire cu Bethmann la un dineu organizat la Berlin. Cancelarul era relativ optimist cu privire la situația internațională: avea senzația că relațiile Germaniei cu Rusia se îmbunătățeau. Existau într-adevăr câteva dovezi care indicau acest lucru: Nicolae îl vizitase pe Wilhelm la Potsdam cu un an înainte, iar cele două țări ajunseseră la un acord cu privire la construcția de căi ferate în Imperiul Otoman, înlăturând pe această cale un motiv de tensiune, iar germanii promiseseră, de asemenea, că nu aveau să mai ofere Austro-Ungariei susținere în acțiuni agresive în Balcani.[20] Și, după cum i-a spus Bethmann lui Kessler, probabil că Marea Britanie avea să afișeze o atitudine mai rezonabilă față de Germania. Rusia încă reprezenta o amenințare pentru britanici în India și în alte regiuni, iar pe termen lung acest lucru nu putea decât să aducă beneficii Germaniei: „*Trebuie* să se găsească într-o situație cu adevărat neplăcută, atunci o să apeleze la noi. Pe acest lucru mă bazez."[21] Bethmann, spre deosebire de o mare parte a compatrioților săi, nu-i ura pe britanici (de fapt, și-a trimis fiul la Oxford), dar considera că Antanta formată de aceștia cu Franța și Rusia era o amenințare la adresa Germaniei și spera să o distrugă. Pe parcursul crizei marocane, Rathenau, distinsul și atentul om de afaceri german, a cinat cu Bethmann la moșia sa de la Hohenfinow. Cancelarul era convins că Germania avusese dreptate să confrunte Franța: „chestiunea marocană sudează Anglia și Franța și, ca atare, trebuie «lichidată»". Era însă deprimat și se temea de perspectiva războiului. „Vă spun acest lucru între patru ochi", i-a mărturisit el lui Rathenau pe când îl conducea la mașina sa. „Într-o oarecare măsură, întreaga confruntare este pentru *spectacol*. Nu putem obține prea multe."[22]

De fapt, Bethmann avusese presimțiri rele cu privire la trimiterea *Panther*-ului în misiune, dar se lăsase convins de Ministerul de Externe și puternicul său ministru, Alfred von Kiderlen-Wächter.[23] Bethmann îi încredința de cele mai multe ori acestuia afacerile externe, iar Kiderlen era mai mult decât fericit să preia controlul. Înalt, blond și deosebit de aspru, cu chipul brăzdat de cicatrici de la dueluri, Kiderlen nu se temea de nimeni, nici măcar de kaiser, și de nimic, nici măcar de război. Era cunoscut în egală măsură pentru umorul, sarcasmul, indiscrețiile și neobrăzarea sa. În momentul în care s-a discutat trimiterea sa la Londra ca ambasador, se spune că Grey ar fi exclamat: „Și mai multe crucișătoare și proastele maniere ale lui Kiderlen — acest lucru ar fi prea mult!"[24]

La început se numărase printre preferații kaiserului, căruia îi plăceau poveștile și glumele lui deocheate, dar bineînțeles că exagerase, așa cum îi stătea în fire, iar comentariile sale obraznice cu privire la stăpânul lui s-au întors împotriva sa. Ca pedeapsă, Kiderlen a fost trimis să lâncezească în postul de ambasador al Germaniei în România. Împărăteasa, unul dintre nenumărații săi dușmani, condamnase întotdeauna modul său de viață; a trăit mulți ani la rând în concubinaj fățiș cu o văduvă care îi slujea în casă. Când Bülow l-a luat la rost cu privire la acest aspect, Kiderlen i-a răspuns nemanierat: „Excelență, dacă ți-aș prezenta corpul delict la inspecție, cred că îți va fi destul de greu să crezi că aș putea avea o relație nepermisă cu o asemenea bătrână grasă."[25]

Kaiserul se opusese inițial dorinței cancelarului de a-l rechema pe Kiderlen la Berlin, în calitate de ministru de externe, dar a cedat, spunând doar că Bethmann avea să-și dea seama că acest lucru nu era în regulă. Kiderlen nu i-a arătat nici recunoștință, nici respect lui Bethmann, pe care l-a poreclit Râma (*Regenwurm*), iar în ceea ce îl privea pe Bethmann, acesta a descoperit că urma să aibă de-a face cu un om încăpățânat și secretos, pe care l-a denumit Catârul (*Dickkopf*).[26] Unul dintre motivele pentru care politica de externe a Germaniei a părut adesea atât de confuză și incoerentă, pe parcursul mandatului lui Kiderlen, se datora și faptului că ministrul refuza să coopereze cu ambasadorii săi din străinătate, cu subalternii sau colegii săi. La un moment dat, Bethmann a recunoscut față de prietenii săi că a trebuit să-l îmbete pe ministrul de externe pentru a afla ce avea de gând.[27] Este posibil ca nici măcar Kiderlen să nu știe. Pe când criza marocană atingea punctul culminant, un general de rang înalt din Ministerul de Război s-a plâns că expedierea *Panther*-ului în Agadir era în ton cu caracterul incoerent al politicii externe germane.

> Nimeni nu știa câtuși de puțin cum avea să se soldeze această încercare și cum aveau să fie gestionate toate aceste posibilități; se spune că acțiunea ar fi fost plănuită în câteva ore, într-o după-amiază, în absența unor cunoștințe clare despre condițiile locale, despre modalitatea de acostare și lucruri de acest gen. Nu este de mirare că acum ne aflăm mai mult sau mai puțin în pierdere, având în vedere dificultățile politice rezultate.[28]

În momentul în care generase criza, Kiderlen probabil că intenționase să-i forțeze pe francezi să negocieze sincer cu privire la Maroc și, asemenea

lui Bethmann, spera că ar fi putut îndepărta Marea Britanie de Antantă. Kiderlen nu le-a spus clar de la bun început nici colegilor săi, nici francezilor ce compensații își dorea pentru Germania, fie în Maroc, fie în alte regiuni. Probabil că acest lucru a fost o tactică deliberată.[29] Și-a închipuit, și nu a greșit întru totul, că francezii nu erau pregătiți să lupte, așa că era gata să adopte o politică pe marginea prăpastiei și un bluf.[30]

Jules Cambon, care făcuse eforturi asidue pentru a îmbunătăți relația dintre țara sa și Germania, a aflat pe propria piele că negocierile cu Kiderlen erau deosebit de dificile. Cei doi au început să discute despre chestiunea marocană la Berlin, în luna iunie, moment în care Kiderlen și-a luat brusc un concediu de șase săptămâni pentru a pleca la băi. Spre sfârșitul lunii, Cambon a venit după el la băi, sugerându-i că Franța era pregătită să-i ofere anumite compensații. Kiderlen, care trimisese deja *Panther*-ul în misiune, a spus doar atât: „Adu-ne ceva de la Paris."[31] A reluat discuțiile cu Cambon pe 8 iulie, după ce veștile cu privire la acostarea *Panther*-ului la Agadir au devenit publice și deja se vorbea despre poziția Germaniei în Maroc și posibilitatea oferirii de compensații în anumite regiuni din Africa. O săptămână mai târziu, Cambon a întrebat pe șleau ce își dorea, de fapt, Germania; Kiderlen a cerut o hartă a Africii și a pus degetul pe întregul Congo francez. Cambon, după cum a susținut mai târziu Kiderlen, „aproape că a căzut pe spate". Revendicarea, care a devenit cunoscută public, a generat speculații și temeri în Franța și Marea Britanie, cum că Germania intenționa să clădească în Africa un vast imperiu, care să alipească în final vastul Congo belgian și coloniile portugheze Angola și Mozambic.[32] De fapt, nici Kiderlen, nici Bethmann nu aveau vreun interes în Africa, dar voiau să demonstreze că Germania nu putea fi ignorată.[33]

Nici opinia publică germană nu putea fi ignorată, iar acest lucru a îngreunat și mai tare soluționarea crizei. Kiderlen, care încuraja lobby-ul colonial și Liga Pan-Germană naționalistă să adopte o atitudine dură pentru a-i speria pe francezi, a descoperit că aținase un foc greu de ținut în frâu. La finalul crizei, Jules Cambon nota: „Nu este adevărat ce se spune, că în Germania națiunea este pașnică, iar guvernul belicos — se întâmplă exact contrariul."[34] Bebel, liderul social-democraților, era atât de îngrijorat de înverșunarea opiniei publice germane, încât i-a cerut consulului britanic de la Zürich să trimită un avertisment la Londra: „Un sfârșit îngrozitor pare inevitabil."[35] În acești ultimi ani de pace, în întreaga Europă, din Rusia, unde Duma era din ce în ce mai activă în chestiuni militare și de politică externă, până în Marea Britanie, care, prin tradiție, avea de-a face cu o opinie publică

informată, guvernele descopereau că abilitatea lor de gestionare era din ce în ce mai îngrădită de sentimentele și așteptările cetățenilor.

În Franța, unde reacția față de acțiunea germană a fost una de șoc și furie, criza a survenit într-un moment prost. La sfârșitul lunii mai, în urma unui accident survenit la un spectacol aviatic, ministrul de război murise, iar prim-ministrul fusese grav rănit. Guvernul se străduise să facă față, dar a căzut câteva luni mai târziu. Pe 27 iunie, cu patru zile înainte ca veștile cu privire la acostarea *Panther*-ului la Agadir să ajungă în Franța, s-a format un nou guvern. Noul ministru de externe nu avea pic de experiență în afacerile externe. Prim-ministrul, Joseph Caillaux, un bărbat bogat, cu o reputație dubioasă și un mariaj scandalos cu o femeie divorțată, intenționa să gestioneze această situație de unul singur. Caillaux avea o singură mare virtute, și anume faptul că era realist. În momentul izbucnirii crizei, s-a consultat cu Joffre, care abia fusese numit șef de stat-major, cu privire la șansele pe care le-ar fi avut Franța într-un război. Sorții nu erau favorabili, după cum i-a spus Joffre, așa că prim-ministrul a decis că Franța nu avea altă opțiune decât să negocieze și i-a trimis instrucțiuni lui Jules Cambon, care dorea să soluționeze problema marocană de câteva săptămâni, să coopereze cu Kiderlen.[36] Asemenea germanilor, și francezii aveau să descopere că presa și opinia publică reprezentau un factor de constrângere în aceste negocieri.[37] De asemenea, oficialii din Ministerul de Externe de la Quai d'Orsay s-au opus cu înverșunare și au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a submina acțiunile lui Cambon. „Nu știu ce vor", s-a plâns acesta unui coleg de încredere, „îmi pun în permanență bețe în roate, incită presa și se joacă cu focul."[38] În acea vară, pentru a-și trimite rapoartele către Caillaux, Cambon nu a putut să se folosească decât de atașatul militar francez la Berlin, mesajele trecând astfel prin Ministerul de Război.[39] Din cauza acestor dificultăți, Caillaux a demarat personal negocieri secrete prin ambasada germană de la Paris, lucru pentru care mai târziu a fost acuzat de trădare.[40]

Pentru a complica răspunsul Franței în fața Germaniei, aliata sa Rusia a subliniat faptul că nu își dorea să fie târâtă într-un război pentru Maroc. Izvolski, care acum devenise ambasadorul Rusiei la Paris, le-a reamintit francezilor că aceștia se arătaseră nepăsători când venise vorba despre susținerea țării sale pe parcursul crizei bosniace, cu trei ani înainte. „Bineînțeles că Rusia", a spus el, „va rămâne fidelă aliantei sale, dar îi va fi greu să convingă opinia publică din țară să accepte un război pentru Maroc." În plus, rușii nu au fost suficienți de clari dacă aveau sau nu să vină în sprijinul Franței în caz de atac. Armata rusească, susținea Izvolski, avea să fie pregătită de luptă

de-abia peste doi ani. Țarul a transmis un mesaj confuz ambasadorului francez la Sankt Petersburg: o să-și țină cuvântul față de Franța, dacă era necesar, dar rațional ar fi fost ca francezii să cadă la înțelegere cu germanii.[41]

Marea Britanie, cealaltă aliată-cheie a Franței, a fost inițial de părere că Franța și Germania și-ar fi putut rezolva singure divergențele, fără implicarea ei. Guvernul era îngrijorat și de alte chestiuni de ordin intern, pe lângă revoltele muncitorești: încoronarea regelui George al V-lea din luna iunie a acelui an, reînnoirea disputelor cu privire la autonomia legislativă a Irlandei, sufragetele care organizau demonstrații din ce în ce mai ample și adesea violente, cerând extinderea dreptului de vot pentru femei, și apogeul luptei dintre Camera Comunelor și Camera Lorzilor cu privire la reforma parlamentară. Pe scena internațională, Marea Britanie avea probleme cu ambii parteneri de alianță. „Cât de greu este să lucrezi cu francezii", a spus un membru al Ministerului de Externe, „care nu par niciodată să acționeze de o manieră sinceră!"[42] Și relația Marii Britanii cu Rusia lua o întorsătură greșită, în special în Persia, unde cele două puteri continuau să concureze pentru influență.[43]

Pe de altă parte, relația cu Germania se îmbunătățise în pofida impasului provocat de cursa navală. În luna mai a acelui an, înainte de începerea crizei, kaiserul a sosit la Londra pentru dezvelirea unui monument ridicat în onoarea bunicii sale, iar vizita a părut să decurgă bine (deși la plecare i s-a plâns în gura mare de Marea Britanie lui Louis Battenberg, un prinț german care, întâmplător, era și amiral britanic de rang înalt).[44] În Imperiul Otoman, companiile germane și franceze cooperau, având proiecte comune, precum construcția de căi ferate.[45] Radicaliștii sau moderații din guvern și susținătorii lor din parlament atacau bugetele costisitoare acordate marinei și exercitau presiune asupra lui Grey pentru a îmbunătăți relațiile cu Germania, cerând, printre altele, formarea unei comisii guvernamentale pentru a supraveghea politica externă, în special acele chestiuni care aveau legătură cu Germania.[46]

În ceea ce-l privea pe Grey, acestuia îi plăcea ideea ca Marea Britanie să dețină rolul pe care îl avusese în trecut, de arbitru pentru celelalte puteri, iar perspectiva că Germania și-ar fi putut extinde coloniile în Africa nu îl îngrijora deloc. I-a îndemnat pe francezi să fie moderați, sugerându-le în același timp germanilor că Marea Britanie ar fi putut să fie nevoită să susțină Franța. Important era, a spus el ambelor părți, ca orice nouă înțelegere cu privire la Maroc să respecte interesele britanice. Ministerul de Externe, care acum se afla sub conducerea lui Sir Arthur Nicolson, care nutrea profunde sentimente antigermane, și ambasadorul pro-francez de la Paris au avut de

la bun început o părere mai sumbră: criza era o reluare a primei chestiuni marocane, iar Grey trebuia să-i susțină cu fermitate și în mod vizibil pe francezi, căci, în caz contrar, Antanta ar fi putut fi compromisă. Grey și prim-ministrul Asquith au făcut față presiunii până la jumătatea lui iulie, când la Londra s-a auzit că Germania revendica întregul Congo francez.[47] „Începem să întrezărim lumina", a scris Eyre Crowe, cunoscut pentru suspiciunea profundă cu care privea politica externă germană, pe un memorandum al Ministerului de Externe:

> Germania joacă pentru mizele cele mai înalte. Dacă revendicările ei sunt acceptate, fie în Congo, fie în Maroc, fie în ambele regiuni, așa cum cred eu că va încerca, acest lucru va fi echivalent cu îngenuncherea definitivă a Franței. Condițiile cerute nu pot fi acceptate de o țară ce are o politică externă independentă. Detaliile condițiilor nu sunt atât de importante acum. Acesta este un test de putere. Concesia înseamnă pierderea intereselor sau pierderea prestigiului. Înseamnă înfrângerea, cu toate consecințele ei inevitabile.

Nicolson era de acord: „Dacă Germania observă chiar și cea mai mică urmă de slăbiciune din partea noastră, presiunea exercitată asupra Franței are să devină atât de insuportabilă pentru Paris, încât acesta va trebui să se lupte sau să se predea. Dacă Franța alegea varianta din urmă, Germania și-ar fi impus hegemonia, cu toate consecințele imediate și viitoare ale acesteia."[48] Cabinetul britanic a aprobat un mesaj transmis de Grey germanilor, potrivit căruia, ca urmare a acostării *Panther*-ului, britanicii erau acum și mai îngrijorați de criza respectivă și obligați să susțină Franța. Germanii — iar acest lucru poate fi o dovadă a modului stângaci în care gestionau această chestiune — nu s-au sinchisit să răspundă timp de două săptămâni, fapt care nu a făcut decât să întărească suspiciunile britanice.

Acea vară a fost neplăcută pentru Grey. La începutul anului suferise o altă tragedie personală, preaiubitul său frate George fiind ucis de un leu în Africa, iar el fusese reținut la Londra din cauza crizei marocane, departe de liniștea moșiei sale de la Fallodon. Cabinetul era acum divizat cu privire la cât de ferm să acționeze față de Germania și cât de mult să susțină Franța. Pe teritoriul țării, valul de greve continua, iar canicula atingea cote record. (Serile, Churchill venea să-l ia pe Grey și îl ducea să înoate la clubul său.) Pe 21 iulie, după nenumărate discuții, cabinetul a decis să anunțe Germania că Marea Britanie nu avea să accepte o înțelegere cu privire la Maroc fără

să participe la soluționarea crizei. În acea seară, Lloyd George a ținut un discurs la un dineu oficial, organizat la reședința oficială a primarului Londrei. Marea Britanie, susținea el, își folosise ca de obicei influența pentru a susține libertatea și pacea,

> dar, dacă ni se va impune o situație în care pacea nu va putea fi păstrată decât prin renunțarea la poziția măreață și benefică pe care Marea Britanie a câștigat-o prin secole de eroism și realizări, prin aplicarea unui tratament prin care interesele Marii Britanii ar fi afectate într-un mod vital, de parcă nici nu ar conta într-un guvern al națiunilor, atunci eu spun și subliniez că pacea, oferită în schimbul unui asemenea preț, ar fi o umilință de nesuportat pentru o țară măreață ca a noastră. Onoarea națională nu este o chestiune de trecut cu vederea.[49]

Discursul de la Mansion House a făcut furori, pe de o parte, pentru că a fost rostit de un om care până atunci era cunoscut pentru concepțiile sale moderate cu privire la Germania. Ambasadorul german a protestat față de tonul belicos.

În Germania, înăsprirea poziției Marii Britanii l-a zdruncinat pe Kiderlen, care se confrunta deja cu dificultăți. Aliata Germaniei, Austro-Ungaria, era la rândul ei ușor dezaprobatoare. „Susținem cu loialitate Germania în est", i-a spus Aehrenthal unui consilier de încredere, „și vom fi întotdeauna fideli îndatoririlor noastre față de alianță, dar nu-l pot urma pe Kiderlen la Agadir... Nu putem practica orice politică de prestigiu."[50] Kaiserul, care, în pofida ferocității comentariilor sale și notițelor mâzgălite pe documentele oficiale, se retrăgea în mod invariabil din calea perspectivei războiului, amenința să se întoarcă din croaziera sa de vară din Norvegia. „Căci nu îmi pot lăsa guvernul să se comporte astfel fără să fiu la fața locului, să supraveghez consecințele și să preiau frâiele. În caz contrar, acest comportament nu ar avea nicio scuză și m-ar face să par un simplu conducător parlamentar. *Le roi s'amuse!* Iar între timp noi ne pregătim de mobilizare. Acest lucru nu trebuie să se întâmple în absența mea!"[51] Pe 17 iulie, de pe iahtul kaiserului s-a auzit că acesta nu își dorea război, iar până la sfârșitul lunii el a revenit în Germania.

În lumina a ceea ce avea să se întâmple, este tulburător faptul că Europa era atât de nerăbdătoare și că accepta atât de prompt posibilitatea războiului într-o chestiune care, în fond și la urma urmei, era o dispută colonială care ar fi putut să fie soluționată relativ ușor printr-un acord internațional.

La începutul lunii august, armata britanică se gândea dacă ar fi putut trimite rapid pe continent un corp expediționar, iar lumea a fost consternată în momentul în care Amiralitatea a pierdut din ochi flota germană timp de douăzeci și patru de ore.[52] Autoritățile militare britanice au luat câteva măsuri defensive, au trimis de exemplu soldați să păzească depozitele de arme.[53] Mai târziu, pe parcursul aceleiași luni, ca răspuns la criza care nu se mai sfârșea, a fost organizată o reuniune specială a Comisiei pentru Apărare Imperială, pentru a examina poziția strategică a Marii Britanii și planurile ei de război, iar Grey a recunoscut în cele din urmă față de colegii săi de cabinet că se purtaseră convorbiri între armata franceză și cea britanică. Circulau zvonuri cum că armata germană intenționa să debarce trupe la Agadir sau că Wilhelm chiar dăduse ordinul preparatoriu de mobilizare.[54] Pe 4 septembrie, Henry Wilson, director al Operațiunilor de Război, a fost atât de îngrozit de rapoartele primite de la atașații militari englezi din Germania și de un zvon cum că Germania ar fi cumpărat provizii de grâu, încât a telefonat la Café Royal din Piccadilly pentru a-i avertiza pe Churchill și Grey, care cinau aici. Cei trei au stat până târziu în noapte acasă la Wilson pentru a dezbate situația.[55] În Germania, se discuta serios despre un război preventiv și se pare că până și Bethmann ar fi fost de părere că acest lucru era benefic pentru poporul german.[56] „Această nefericită poveste a Marocului începe să mă calce pe nervi", i-a spus Moltke soției sale, adăugând:

> Dacă ieșim din nou cu coada între picioare din această poveste, dacă nu ne vom putea decide să înaintăm revendicări ferme care să poată fi impuse prin forța sabiei, atunci eu sunt disperat cu privire la viitorul Reich-ului german. În acest caz, voi pleca. Dar, înainte de a face asta, voi depune o cerere să ne descotorosim de armată și să fim conduși de un protectorat japonez; atunci am putea face bani fără să fim deranjați și am putea deveni pe de-a întregul imbecili.[57]

La 1 august, după o întâlnire cu kaiserul în portul Swinemunde, de la Marea Baltică (port care avea să sufere grave daune în 1945, ca urmare a bombardamentelor Aliaților), Kiderlen a arătat că era pregătit să renunțe la revendicările sale pentru întregul Congo francez și să încerce să ajungă la un compromis cu Franța. Presa naționalistă din Germania a scris pe un ton lamentabil despre „umilință", „rușine" și „infamie".[58] „Măcar dacă am fi putut fi scutiți de acest moment de rușine și dezonoare națională cumplită", a scris

un ziar conservator de seamă. „Oare vechiul spirit prusac a dispărut cu totul, am ajuns oare o națiune de femei, condusă de interesele unor negustori alienați din punct de vedere rasial?" Străinii, susținea ziarul, îl numeau pe împărat „*Guillaume le timide, le valeureux poltroon!*"[59] Pe de altă parte, oameni de afaceri de seamă, conduși de Ballin, cereau încheierea unei înțelegeri înainte ca situația economică a Germaniei să se deterioreze și mai tare. La începutul lui septembrie, teama de război a provocat prăbușirea bursei de la Berlin.

Kiderlen și Jules Cambon au ajuns rapid la un acord principial: Germaniei urma să i se ofere o parte a Africii franceze, în schimbul recunoașterii dominației Franței în Maroc. Așa cum se întâmplă adesea cu negocierile, cei doi și-au petrecut următoarele trei luni tergiversând semnarea acordului și legându-se de detalii, precum malurile râurilor sau sătucuri din interiorul Africii, despre care nimeni nu știa nimic, cu excepția localnicilor, ale căror dorințe nu au fost bineînțeles luate în calcul. O fâșie îngustă de pământ poreclită Duck's Beak — Ciocul Raței — din nordul Camerunului a stârnit discuții aprinse. De asemenea, Kiderlen a provocat un scandal în momentul în care a decis să-și ia un mic concediu, pe care și l-a petrecut în stațiunea franceză Chamonix cu amanta sa, despre care se zvonea că ar fi fost agent francez. Deși intenționase să călătorească incognito, cei doi au fost întâmpinați la gară de prefectul local și o gardă de onoare. Presa naționalistă franceză a fost indignată nu atât din cauza amantei, cât din cauza a ceea ce considera a fi o alegere lipsită de tact a destinației. Kiderlen a lăsat-o acolo timp de câteva săptămâni, iar scrisorile pe care i le-a trimis — și pe care probabil că nu și-a închipuit că francezii le puteau vedea — avertizau că Germania risca să fie pusă în situația de a ataca Franța dacă nu era mulțumită de negocieri.[60]

Tratatul — care a fost în cele din urmă semnat la 4 noiembrie — i-a dat Franței dreptul de a institui un protectorat în Maroc, cu condiția ca interesele economice germane în regiune să fie respectate. În schimb, Germania a primit un teritoriu de circa 160 000 de kilometri pătrați în Africa Centrală. Kiderlen și Cambon au făcut schimb de fotografii. „Adversarului meu îngrozitor și fermecătorului meu prieten", a scris Kiderlen ca dedicație, în timp ce Cambon a notat: „Adversarului meu fermecător și îngrozitorului meu prieten".[61] Un hamal l-a recunoscut pe Cambon în gara de la Lyons. „Nu sunteți ambasadorul de la Berlin?" Cambon a răspuns afirmativ. „Dumneavoastră și fratele dumneavoastră de la Londra ne-ați făcut un mare serviciu. Fără voi, ne-am fi aflat într-o mare mizerie."[62]

Însă, după cum a spus Grey mai târziu: „Consecințele unei asemenea crize externe nu se sfârșesc odată cu ea. Par să se sfârșească, dar sunt doar

îngropate, pentru a reapărea mai târziu."[63] Puterile aveau noi motive de a-și pierde încrederea unele în celelalte, iar forumurile decizionale cheie și cetățenii lor începeau să accepte și mai mult probabilitatea războiului. Izvolski, acum ambasador în Franța, a răspuns unei scrisori adresate succesorului său de la Sankt Petersburg, spunând că ordinea internațională europeană fusese grav afectată: „Nu există nici urmă de îndoială că fiecare ciocnire locală dintre puteri trebuie să degenereze într-un război european generalizat la care Rusia, la fel ca toate celelalte puteri de pe teritoriul european, va trebui să participe. Cu ajutorul lui Dumnezeu, izbucnirea conflictului va putea fi amânată, dar va trebui să ținem cont, cu fiecare ceas care trece, că războiul poate surveni oricând și trebuie să ne pregătim în permanență pentru acesta."[64]

Antanta Cordială dintre Marea Britanie și Franța supraviețuise, deși fiecare tabără era de părere că cealaltă se comportase prost. Francezii aveau senzația că britanicii i-ar fi putut susține mai ferm de la bun început, în timp ce englezii erau enervați pe francezi pentru că fuseseră dificili când venise vorba despre Congo și pentru că încercaseră să preia controlul asupra zonelor spaniole din Maroc.[65] Cabinetul britanic continua să se arate neliniștit cu privire la convorbirile militare anglo-franceze. În luna noiembrie, au avut loc două reuniuni furtunoase ale cabinetului, la care unii moderați care se opuneau luării de angajamente militare față de Franța au amenințat cu demisia. Până și lui Asquith începuse să-i înghețe sângele în vene; așa cum i-a scris lui Grey, în luna septembrie a acelui an, convorbirile erau „destul de periculoase" și „francezii nu ar trebui să fie încurajați, în circumstanțele de față, să-și facă planuri bazându-se pe presupuneri de acest gen".[66] Deși Grey se lupta din greu ca să i se dea mână liberă în afacerile externe, a fost pentru prima dată constrâns să accepte într-o anumită măsură controlul cabinetului asupra politicii sale. S-a convenit ca între statul-major englez și cel francez să nu aibă loc nicio convorbire care să poată fi considerată un angajament pentru o intervenție militară sau maritimă din partea britanicilor într-un război, iar în cazul în care aveau loc astfel de discuții, acestea trebuiau continuate numai cu acordul prealabil al cabinetului. Cu toate acestea, convorbirile militare au continuat, iar Henry Wilson nu s-a oprit din a efectua vizite în Franța și a-și reasigura omologii francezi că Marea Britanie avea să le fie alături. Au fost inițiate și convorbiri despre cooperarea maritimă, care au culminat în februarie 1913 cu acordul de cooperare în Mediterană și apele dintre Marea Britanie și Franța, francezii urmând să se concentreze pe zona din urmă, iar britanicii pe cea dintâi. Britanicii nu aveau decât să-și spună lor înșile că nu încheiaseră o alianță

militară cu francezii, dar legăturile care uneau cele două țări se întăriseră și deveniseră mai sudate.

În Franța, semnarea tratatului cu Germania a fost considerată o victorie la fel de măreață, au spus unii, precum cucerirea Algeriei în 1830.[67] Însă guvernul Caillaux a căzut și din cauza faptului că s-a descoperit că prim-ministrul păstrase în secret legătura cu germanii. S-a format un nou guvern, sub conducerea naționalistului antigerman Raymond Poincaré. Criza, care a fost considerată o dovadă a faptului că Germania era pregătită să se folosească de război pentru a-și îndeplini scopurile, a avut, de asemenea, un impact profund asupra opiniei publice franceze și a stimulat pregătirile pentru război în Franța.[68] Atașatul militar francez de la Berlin avea să avertizeze mai târziu că opinia publică germană era într-o dispoziție belicoasă, că se simțea profund dezamăgită de înfrângerea din Maroc, căci așa era privită acea chestiune în țară, și că nu era pregătită să facă nici un fel de compromisuri sau să accepte compensații în cazul unei crize viitoare. După părerea lui, o confruntare militară între Franța și Germania avea să fie inevitabilă. Stephen Pichon, care fusese ministru de externe între 1906 și 1911 și care revenise în funcție în 1913, Joffre și o parte a generalilor săi de seamă au fost puternic influențați de asemenea rapoarte.[69]

În Germania, tratatul a fost văzut ca o altă înfrângere, comparabilă cu cea din prima criză marocană. În momentul în care Bethmann a trebuit să apere acordul în fața Reichstag-ului, s-a lovit de comentariile înfuriate ale dreptei: *„Este o înfrângere, fie că o numim așa, fie că nu".* Prințul moștenitor a fost văzut în public aplaudând frenetic.[70] Împărăteasa, care de obicei nu intervenea în politică, i-a reproșat lui Kiderlen: „Oare o să ne retragem întotdeauna din calea francezilor și o să le suportăm obrăznicia?"[71] Kaiserul însă a fost cel mai învinovățit. „Ce s-a întâmplat cu dinastia Hohenzollern", s-a întrebat un ziar de dreapta, „care la un moment dat ne-a dat un mare Prinț Elector, un Friedrich Wilhelm I, un Frederic cel Mare, un kaiser Wilhelm I?"[72] Un politician american care călătorea prin Germania a auzit ofițeri de armată spunând că împăratul îi pusese într-o poziție proastă și în 1905, și în 1911 și că nu aveau să-l mai lase să facă acest lucru încă o dată.[73]

Perspectiva palpabilă a războiului din vara lui 1911 le-a dat germanilor impresia că poziția strategică a țării lor nu era atât de bună. În plus, criza a confirmat punctul de vedere împărtășit de nenumărați germani, cum că țara lor era încercuită de dușmani.[74] Era foarte posibil ca Germania să trebuiască să poarte un război pe trei fronturi, împotriva Franței și a Rusiei pe uscat, și împotriva Marii Britanii pe mare, și nu era sigur că deținea

resursele adecvate.[75] Existau dubii din ce în ce mai profunde cu privire la capacitatea flotei germane de a putea vreodată să înfrângă marina britanică. Iar lucrările de lărgire ale canalului Kiel, menite să le permită navelor de luptă masive să circule nestingherite între Marea Baltică și Marea Nordului și să faciliteze prezența Germaniei în ambele ape, nu aveau să fie finalizate până în 1914. (Canalul a fost deschis pe 24 iunie 1914, cu patru zile înainte de asasinatul de la Sarajevo.) Tirpitz, așa cum mai făcuse înainte, a profitat de momentul de criză pentru a cere din nou fonduri. Își dorea construirea a încă șase nave mari pe parcursul următorilor ani și să adauge o a treia escadră activă flotei. Acest lucru, susținea el, urma să ralieze dreapta și clasele de mijloc împotriva stângii și să „dejoace planurile partidelor social-democrate și liberale de stânga".[76] A întâmpinat rezistență din partea unei grupări masive formate din propriii săi amirali, care susțineau că, dacă se anunța că Germania urma să construiască și mai multe crucișătoare într-un moment internațional tensionat, atunci s-ar fi putut declanșa un război cu Marea Britanie. Și Bethmann i s-a opus lui Tirpitz, din cauza costurilor și pericolelor. Însă nu a reușit să-l convingă pe kaiser, acesta spunându-i că era un laș și că el nu avea să se lase intimidat de Marea Britanie. „I-am spus cancelarului Reich-ului", s-a lăudat Wilhelm ministrului marinei, „să țină minte că eu eram succesorul Marelui Prinț Elector Frederic cel Mare, care nu a ezitat niciodată să ia atitudine când venea vremea. I-am spus, de asemenea, cancelarului că trebuia să se bazeze pe Providența politică, iar aceasta avea să facă în așa fel încât, într-o bună zi, un popor cu atât de multe lucruri pe conștiință, precum britanicii, să fie înfrânt."[77]

Armata, care, pe parcursul anilor, nu scosese un cuvânt și asistase la acordarea unor fonduri din ce în ce mai consistente către marină, își formula acum propriile cereri bugetare. Era o chestiune de „autoconservare", spunea Moltke.[78] Kaiserul a convenit asupra unui compromis prin care legile propuse de armată, cât și cele ale marinei aveau să fie aprobate, însă cu oarece modificări. Opinia publică germană și Reichstag-ul, care se opusese sporirii cheltuielilor, erau acum dispuse să aprobe legile. Noua Lege Navală din 1912 presupunea construirea a trei noi cuirasate și a două crucișătoare ușoare, în timp ce Legea Militară reglementa mărirea efectivelor militare pe timp de pace cu 30 000 de oameni pe parcursul următorilor cinci ani și schimbări administrative, precum întărirea sistemului de transport militar.[79] Bethmann a primit în dar permisiunea de a redeschide discuțiile cu Marea Britanie. Nu este surprinzător faptul că britanicii au privit acest lucru cu suspiciune.

Criza marocană a lăsat în urmă un alt reziduu periculos în mințile conducătorilor europeni. De asemenea, a condus în mod direct la declanșarea unui război între Italia și Imperiul Otoman în toamna lui 1911, care, la rândul său, a pavat drumul către izbucnirea Războaielor Balcanice din 1912 și 1913. Italia, care privise cu invidie lupta mondială pentru colonii, a decis că venise vremea să sporească mica sa colecție de teritorii de peste mări. Imperiul Otoman era slăbit, măcinat de diviziuni interne, și încerca să înăbușe rebeliunile din Albania și Yemen. Celelalte puteri se concentrau asupra Marocului. Pe parcursul anilor, Italia obținuse promisiuni de la Marea Britanie, Franța, Austro-Ungaria și Rusia, care recunoscuseră faptul că Italia avea interese speciale în cele două provincii otomane din Nordul Africii: Cirenaica și Tripoli. (Astăzi le cunoaștem sub numele de Libia.) Dacă statutul Africii de Nord se schimba, lucru cert în contextul crizei marocane din 1911, atunci Italia s-ar fi aflat într-o poziție bună și ar fi avut argumente solide pentru a-și consolida într-o formă sau alta influența în Libia. În plus, achiziționarea de colonii părea să fie un lucru mult mai simplu de înfăptuit decât celălalt vis al naționaliștilor italieni — ocuparea regiunilor vorbitoare de limbă italiană, din Austro-Ungaria, precum marele port Trieste și Trentino —, vis ce părea foarte îndepărtat, dacă nu chiar imposibil de realizat.[80] În ceea ce privea Austro-Ungaria, aceasta era mai mult decât fericită să știe că Italia avea să-și direcționeze atenția spre țărmul sudic al Mediteranei, și să uite de Alpi și Adriatică.[81]

Însă încercările anterioare ale Italiei de a construi un imperiu eșuaseră crunt. Naționaliștii italieni încă sufereau de pe urma anexării Tunisiei de către Franța, în 1881. Istoria (după înfrângerea Cartaginei, Roma transformase regiunea în grânarul ei), geografia (coasta tunisiană se afla vizavi de Sicilia) și emigrația (în Tunisia locuiau circa 130 000 de italieni până la izbucnirea Primului Război Mondial) demonstrau că Tunisia aparținea de Italia, și nu de Franța. Într-adevăr, Italia reușise să obțină două mici colonii înapoiate în Eritreea și Somalia, din Cornul Africii, dar încercarea ei de a ocupa Etiopia se soldase cu o înfrângere zdrobitoare în fața etiopienilor, la Sadowa, în 1896. Această luptă a fost o mare umilință pentru Italia, care tânjea la un loc pe scena europeană și internațională.

Italia era o mare putere mai degrabă din curtoazie decât pe baza unor merite. Rămăsese în urmă la toate capitolele și era și cea mai săracă dintre acestea. Avea o populație de numai 35 de milioane de locuitori; vecina și rivala sa, Austro-Ungaria, număra 50 de milioane de locuitori. Și avea de suferit și din cauza emigrației — numai în 1913, 873 00 de italieni au plecat

din țară.[82] Avea o rețea feroviară subdezvoltată; era o țară mai puțin industrializată și mai agricolă decât celelalte puteri occidentale; cheltuia mai puțin pe armată decât toate puterile, inclusiv Rusia.[83] Era o țară nou formată, în care diferitele regiuni și orașe erau adesea, așa cum sunt și astăzi, mai loiale lor înselor decât Italiei. Între noile clase muncitoare și angajații lor existau diviziuni acute, la fel și între nord și sud, precum și între Biserica Catolică și stat. În anii premergători lui 1914, personalitatea dominantă în politică a fost Giovanni Giolitti, un reformator liberal, care a încercat să modernizeze economia, societatea și politica Italiei, însă clasele politice și opinia publică au avut senzația că aceste încercări au fost mai degrabă o improvizație, care nu a dat mare randament. La nivelurile cele mai înalte ale guvernului, oficiali de rang înalt, precum conducătorii militari și cei civili, nu comunicau unii cu ceilalți. De exemplu, șefii de stat-major ai Italiei nu cunoșteau condițiile Triplei Alianțe, pentru susținerea căreia ar fi putut într-o bună zi să pornească la război. Teoretic, regele se ocupa de afacerile externe și de armată, dar de fapt Victor Emmanuel al III-lea, care îi urmase la tron tatălui său, asasinat la 1900, își lăsa de obicei miniștrii să acționeze după bunul lor plac. Un bărbat mic de statură și agitat, își dedica timpul preaiubitei sale familii, inclusiv soției sale muntenegrene, mult mai impozante, și colecției sale de monede.

Străinii vizitau Italia pentru clima și nenumăratele sale frumuseți, dar se și amuzau pe seama ei. Italienii erau considerați fermecători, haotici, copilărești, dar niciodată un popor care putea fi luat în serios. În chestiunile internaționale, celelalte puteri, chiar și aliații săi din Tripla Alianță, aveau tendința de a trata Italia ca pe un element neglijabil. Pe parcursul crizei provocate de anexarea Bosniei, de exemplu, sugestiile Italiei pentru încheierea unui acord au fost respinse și nimeni nu s-a gândit să-i ofere vreo compensație în Balcani. (Anul 1908 a fost deosebit de sumbru pentru Italia, din cauza înfiorătorului cutremur de la Messina.) Diplomații italieni, care se trăgeau de cele mai multe ori din vechi familii aristocratice sudiste, erau văzuți de omologii lor străini ca oameni de cultură, care nu se pricepeau întotdeauna la negocieri complicate, în special când venea vorba despre chestiuni ce țineau de comerț sau economie. În plus, erau foarte conservatori, cel mai bun exemplu în acest sens fiind ambasadorul italian care detesta mașinile cu motor și care venea mereu cu trăsura trasă de patru cai la reuniunile cu colegii săi austro-ungari de la Viena. Deși Italia avea, de fapt, și diplomați capabili, munca lor era îngreunată din cauza sărăciei; de cele mai multe ori, ambasadele nu dispuneau nici de echipamentul modern de bază, precum mașinile de scris.[84]

Relațiile externe ale Italiei erau decise, pe de o parte, de propria ei slăbiciune și, pe de altă parte, de poziția sa strategică. Avea posibili inamici de ambele părți, și pe uscat, și pe mare; nesfârșita sa linie de coastă nu putea fi apărată în mod adecvat, iar marina recunoștea că nu putea proteja toate porturile importante. Armatele ei erau concentrate în nord, pentru a preîntâmpina atacuri din partea Franței sau Austro-Ungariei, lucru care, la un moment dat, l-a făcut pe un deputat să afirme că țeasta Italiei era protejată de o cască de oțel, dar că trupul îi era dezgolit.[85] Conducătorii italieni aveau tendința de a fi suspicioși, lucru de înțeles, de a vedea rea-voință în orice și de a presupune, lucru nu tocmai just, că inamicii Italiei erau irațional și pregătiți să atace pe nepusă masă, fără să aibă vreun motiv anume. După 1900, dovezile cu privire la pregătirile de război demarate de Austro-Ungaria de-a lungul graniței comune au alimentat temerile italienilor; anul 1911 a adus o perioadă de relaxare, căci Conrad a fost demis din funcție, însă, după cum s-a dovedit, pentru o perioadă scurtă de timp.[86] Pe măsură ce Europa se împărțea în două blocuri de puteri, o serie întreagă de miniștri italieni de externe au încercat cu disperare să facă manevre între acestea. După cum a remarcat un deputat în fața parlamentului, în 1907: „Loialitatea de netăgăduit față de Tripla Alianță, prietenia sinceră cu Anglia și Franța și relațiile cordiale cu celelalte puteri stau la baza politicii noastre externe."[87]

Politica externă și militară a Italiei erau una prudentă și defensivă din necesitate, însă acest lucru nu îi împiedica pe naționaliștii italieni să înceteze să viseze că lucrurile ar fi putut sta altfel și că străinii se înșelau cu privire la Italia. Aceștia și-au găsit oarecum consolarea în darwinismul social: soldații italieni, pentru că duceau o viață marcată de greutăți, erau meniți să fie mai duri decât francezii decadenți sau blânzii austro-ungari.[88] Și mai important, naționaliștii erau decișisă demonstreze că, prin unificare, se formase o țară care funcționa și conta în lume. Guvernele italiene insistau ca Italia să fie prezentă la toate evenimentele externe majore; Italia a trimis o mână de soldați în China să se alăture forței internaționale care a înăbușit Revolta Boxerilor în 1900.[89] Și, din moment ce, la 1900, puterile lumii aveau imperii, și Italia trebuia să continue să și-l construiască pe al ei. Opinia publică din Italia, care, la fel ca în alte țări, devenea mai importantă odată cu răspândirea ziarelor și dezvoltarea lobby-ului concentrat pe interese speciale, favoriza în principiu această atitudine. Nici măcar socialiștii, a căror retorică era antiimperialistă, nu se opuneau pe de-a întregul.

Pe parcursul verii anului 1911, pe măsură ce criza marocană se intensifica, Italia cunoștea o exacerbare a sentimentelor naționaliste. Presa,

societățile coloniale și naționaliste discutau despre Libia. Din moment ce în același an se aniversau cincizeci de ani de la ultima etapă — de până atunci — a unificării Italiei, momentul era propice să se facă ceva și mai copleșitor decât construirea giganticului memorial în onoarea lui Victor Emmanuel la Roma. Ministrul de externe, Antonino di San Giuliano, s-a întâlnit din întâmplare în același hotel cu șeful adjunct al statului-major, și cei doi bărbați au discutat despre logistica invaziei. (Subtilul și cinicul San Giuliano, care provenea, asemenea multora dintre colegii săi, din aristocrația siciliană, se afla acolo din motive de sănătate; pentru nenumăratele sale boli dădea vina pe mama sa, că dusese o viață prea cinstită.)[90] Când s-a întors la Roma, San Giuliano i-a spus lui Giolitti că momentul cel mai prielnic pentru a acționa împotriva otomanilor în Libia era toamna sau primăvara. Cei doi au convenit asupra lunii septembrie și nu s-au sinchisit să anunțe armata decât în ultimul moment.[91]

Printr-o acțiune ce avea să primească numele de „politica stiletului", pe 28 septembrie 1911, Italia i-a prezentat un ultimatum imposibil Imperiului Otoman și a anunțat că, indiferent de context, indiferent de răspuns, trebuia să meargă înainte și să anexeze cele două provincii ale Libiei. Navele italiene erau deja pregătite de plecare. Italia s-a folosit de pretextul apărării intereselor și cetățenilor italieni, susținut de niște dovezi care nu pot fi descrise decât ca fiind neconcludente. De exemplu, San Giuliano i-a spus ambasadorului britanic la Roma că aprovizionarea morilor italienești de vânt de la Tripoli era îngreunată de producătorii locali de grâu din cauza intrigilor autorităților otomane.[92] Stânga italiană a cerut organizarea de greve în semn de protest, dar, după cum a raportat ambasadorul britanic la Londra, „părerile sunt împărțite chiar și în cadrul partidelor socialiste, iar tulburările sunt șovăielnice."[93]

Reichstag-ul german a descris invazia germană ca fiind „un act de piraterie", iar opinia publică din afara Italiei a fost în mare parte de acord cu acest lucru, în special în momentul în care războiul a continuat, iar italienii au adoptat metode din ce în ce mai brutale pentru a înăbuși revoltele regionale extinse.[94] A Doua Internațională a condamnat Italia, dar nu a arătat mare simpatie pentru Imperiul Otoman, despre care se credea că era înapoiat și că avea mare nevoie să fie civilizat.[95] Celelalte puteri nu erau dispuse să intervină, temându-se să nu îndepărteze Italia, care ar fi putut să se alăture rivalilor lor. Grey, care spera să îndepărteze Italia de Tripla Alianță, i-a spus ambasadorului italian că spera „ca Italia să ducă la bun sfârșit această acțiune, în așa fel încât consecințele să fie cât mai limitate și mai puțin stânjenitoare

posibil". În momentul în care ambasadorul italian a întrebat ce intenționa să facă Marea Britanie, Grey a răspuns că el vorbea „din punctul de vedere al nonintervenției".[96] Nici în momentul în care italienii au ocupat insulele Rhodos și Dodecanez, de pe coasta Asiei Mici, puterile nu au avut o reacție puternică. San Giuliano a promis să renunțe la insule după ce ultimul soldat otoman părăsea Libia, dar acea zi nu a sosit înainte de 1914.

Italienii au plătit un preț scump pentru cuceririle lor, care s-au soldat cu un deficit bugetar enorm și rănirea sau moartea a circa 8 000 de soldați în primul an de lupte. Același lucru este valabil și pentru locuitorii Libiei, de atunci și de mai târziu. Rezistența opusă de aceștia a continuat până în anii '20, când noul conducător al Italiei, Benito Mussolini, i-a pus capăt în cel mai brutal mod, cu prețul morții a 50 000 de libieni. Stăpânirea otomană fusese relativ blândă și permisivă, dar, sub italieni, Libia, care a ajuns să includă și teritorii din interiorul continentului, a regresat. Diferitele regiuni ale coloniei, care aveau istorii și culturi diferite, nu s-au unit niciodată pe de-a întregul în cadrul unei singure țări, iar Libia de astăzi încă plătește prețul acestor acțiuni, căci rivalitățile regionale și tribale nu au încetat. Și Europa a plătit un preț mare pentru agresiunea Italiei. Acordul tacit dintre marile puteri, conform căruia Imperiul Otoman trebuia prezervat, era acum pus sub semnul întrebării. După cum i-a spus prim-ministrul român ambasadorului austro-ungar în acea toamnă: „Doi pot conduce dansul, dar la sfârșit li se alătură mulți alții."[97] Kaiserul Wilhelm, care se afla la cabana sa preferată de vânătoare de la Rominten în momentul în care au atacat italienii, a prezis că mai multe țări aveau să profite de pe urma slăbiciunii Imperiului Otoman, fie pentru a redeschide discuția cu privire la deținerea controlului asupra strâmtorilor, fie pentru a acapara teritorii în Balcani. Acest lucru însemna, se temea el, „începutul unui război mondial, cu toate terorile sale".[98] Prima dovadă cum că avea dreptate nu a întârziat să apară în anul următor, când națiunile balcanice și-au unit forțele împotriva Imperiului Otoman.

În 1911, cu puțin timp înainte de Crăciun, Sir Edward Goschen, ambasadorul britanic la Berlin, transmitea către Londra că luase cina cu Bethmann. Cei doi au discutat prietenos despre evenimentele survenite în anul precedent. Ambasadorul l-a întrebat pe Bethmann dacă mai avusese timp în ultima vreme să interpreteze sonatele lui Beethoven, așa cum făcea de obicei înainte să meargă la culcare. „Dragul meu prieten", a replicat Bethmann, „nouă ne place muzica clasică, ne plac armoniile ei clare și simple; cum să interpretez muzica aceasta preaiubită, când aerul este plin de disonanțe moderne?"

Goschen a obiectat spunând că „până și vechii compozitori foloseau disonanțe care formau mai apoi armonii și că acestea din urmă sunau și mai dulce după disonanțele care le precedau". Bethmann l-a aprobat, adăugând: „În muzica modernă, la fel ca în atmosfera politică actuală, disonanțele predomină."[99] Noul an avea să aducă noi discordanțe ce urmau să zdruncine nervii Europei, de această dată chiar în Europa, în prima serie a Războaielor Balcanice.

16

Primul Război Balcanic

Chiar de Anul Nou, în 1912, Paul Cambon, ambasadorul Franței la Londra, îi scria fratelui său aflat la Berlin: „Oare ce ne rezervă anul acesta? Sper că marile conflicte vor fi evitate."[1] Și Jules se temea de lunile ce aveau să vină:

> sănătatea șubredă a împăratului Austriei, planurile de perspectivă atribuite Moștenitorului Legal, războiul din Tripoli, dorința guvernului italian de a ieși din dificultățile pe care și le provocase singur prin faptul că încurcase disputele altora cu cele ale țării sale, ambițiile Bulgariei, amenințarea revoltelor din Macedonia, greutățile din Persia, șocul adus datoriei Chinei, toate acestea atrăgeau atenția asupra tulburărilor grave ce aveau să apară în viitorul apropiat și unica speranță era aceea că pericolul era atât de mare, încât avea să fie evitat.[2]

Se prea poate să fi vorbit și despre rivalitatea dintre Marea Britanie și Germania sau despre temerile reciproce și ostilitatea dintre Rusia și Austro-Ungaria. Însă cele mai mari pericole aveau să se ivească în Balcani: două războaie între națiunile balcanice, primul în 1912 și al doilea în 1913, aproape că au angrenat și marile puteri. Diplomația, bluful și politica pe marginea prăpastiei au salvat într-un final pacea, dar, deși europenii nu aveau cum să o știe, acei ani nu erau decât o repetiție generală pentru vara lui 1914. Așa cum se spune în teatru, dacă acea ultimă repetiție decurge bine, seara premierei are să fie un dezastru.

Statele balcanice, de la Grecia în sud până la Serbia, Bulgaria și România în nord, erau rudele mai sărace ale Europei, cu puține resurse naturale, o infrastructură subdezvoltată și o industrie și un comerț aflate la început pe

calea modernității. În 1912, capitala Serbiei, Belgrad, era un mic oraș de provincie, care de abia începea să-și paveze străzile cu scânduri de lemn și avea un singur hotel bun. În România, unde, potrivit mitului național, locuitorii țării erau un popor latin, descendent al legiunilor romane, Bucureștiul aspira să fie Parisul Balcanilor. Clasele superioare, care vorbeau franceza și purtau cele mai noi articole de îmbrăcăminte franțuzești, erau admiratoare înfocate ale „Parisului de noapte", după cum a spus un ager jurnalist rus. Leon Trotki, exilat din Rusia din cauza activităților sale revoluționare, a stat la București în calitate de corespondent, semnând cu pseudonim, pentru un important ziar din Kiev. Femei elegante și ofițeri de armată extraordinar de bine îmbrăcați se plimbau agale pe bulevardele Bucureștiului, scria el, iar la intersecții erau amenajate *pissoir*-uri, exact ca la Paris. Însă diferențele erau mult mai mari decât asemănările, de la taximetriștii eunuci (provenind dintr-o sectă în care bărbații erau castrați după ce făceau doi copii) până la țiganii care cântau la vioară în cluburi de noapte sau copiii desculți care cerșeau pe străzi.[3] În Muntenegru, capitala era doar un sat mai mare, iar noul palat regal arăta ca un internat german. (Vechiul palat, Biljarda, fusese numit după masa de biliard cărată pe munți de pe țărmul mării.) Regele, Nicolae al II-lea, ședea adesea sub unul dintre puținii copaci din țara sa cu relief muntos, pentru a le prezenta supușilor săi propria sa versiune asupra dreptății. Era atașat de Italia și Rusia prin legături de familie — o fiică de-a lui se căsătorise cu regele Italiei și celelalte două erau soțiile unor mari duci ruși —, însă politica sa externă oglindea de obicei interesele acelei puteri europene care tocmai îi plătise o sumă importantă de bani. „Maiestatea Voastră", i-a spus Conrad lui Franz Joseph în 1912, „regele Nicolae îmi amintește de un candelabru." Împăratul a fost amuzat de explicația lui Conrad: „Uitați-vă, stă cu brațele deschise, așteptând întotdeauna ca cineva să-i dea ceva."[4]

În 1910, România, la acea vreme o țară mult mai mică decât cea pe care o cunoaștem astăzi, număra mai puțin de 7 milioane de locuitori, Bulgaria, circa 4 milioane, iar Serbia în jur de 3 milioane. Muntenegru avea numai 250 000 de locuitori. („Această zbârcitură izolată a lumii", a spus un nefericit diplomat austro-ungar, care slujise în capitala Cetinje, înainte de Primul Război Mondial.)[5] Anii de stăpânire otomană lăsaseră în urmă niște societăți în mare parte agricole și profund conservatoare, deși aristocrația latifundiară și mica burghezie aspirau din ce în ce mai des la valorile occidentale și moderne. Apăruseră partide politice, care se autointitulau conservatoare, liberale sau radicaliste și chiar socialiste, dar în spatele acestor

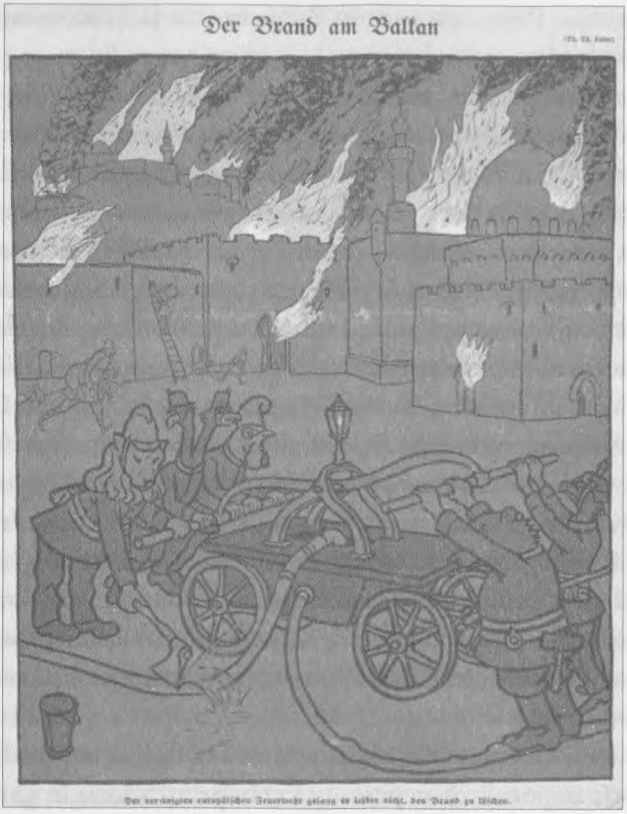

16. Balcanii erau butoiul cu pulbere al Europei, în care ambițiile marilor puteri se amestecau cu rivalitățile dintre națiunile balcanice. În 1912, puterile din Balcani s-au unit o scurtă perioadă de timp pentru a ocupa o mare parte a restului teritoriului european al Imperiului Otoman, însă, nu după multă vreme, au început să se certe pe pradă. Marile puteri au încercat, pentru ultima dată, să impună pacea, dar, după cum spune și legenda imaginii, „Din păcate, brigada unită a pompierilor europeni nu a reușit să stingă focul".

etichetări se afla o rețea demodată de legături de familie, regionale sau etnice, sau o pură autocrație. În Muntenegru, singura țară din Balcani care nu devenise parte a Imperiului Otoman grație reliefului său muntos, Nicolae se juca cu o constituție pe care o retrăgea pur și simplu ori de câte ori se plictisea de politică; opoziția, dacă exista, și câteodată chiar și susținătorii săi loiali erau arestați sau executați după bunul său plac. În Serbia, radicaliștii și în special conducătorul lor, Nikola Pašić, erau norocoși și aveau de-a face

cu un rege slab, Petru, dar atât în Bulgaria, cât și în România regi mai puternici, ambii importați din Germania, dominau politica.

Pentru restul Europei, statele balcanice erau un fel de subiect de glumă sau decorul unor povești de dragoste, precum *Prizonierul din Zenda*, sau a unor operete (Muntenegru a fost sursa de inspirație pentru *Văduva veselă*), însă politicile duse de acestea erau extrem de serioase — și adesea chiar mortale, cu comploturi teroriste, violență și asasinate. În 1903, predecesorul antipatizat al regelui Petru al Serbiei și soția sa, la fel de detestată, au fost aruncați de la fereastra palatului lor, iar corpurile lor neînsuflețite tăiate bucăți. Nicolae al Muntenegrului îi ura pe Pašić și pe colegii săi radicaliști, pentru că, așa cum suspecta, pe bună dreptate, aceștia trimiseseră pe urmele lui asasini înarmați cu bombe. Răspândirea curentelor naționaliste sudase popoarele, dar îi și dezbinase pe ortodocși de catolici sau musulmani, pe albanezi de slavi și pe croați, sârbi, sloveni, bulgari sau macedoneni, unii față de ceilalți. Deși popoarele balcanice conviețuiseră și se contopiseră, adesea de-a lungul unor lungi perioade de pace pe parcursul secolelor, formarea statelor naționale din secolul al XIX-lea fusese de mult prea multe ori acompaniată de incendierea satelor, masacre, expulzarea minorităților sau vendete de durată.

Politicienii care ajunseseră la putere făcând apel la naționalism și promițând glorie națională descopereau că erau prinși adesea în ghearele unor forțe pe care nu le puteau stăpâni întotdeauna. Societățile secrete — care se formaseră inspirându-se dintr-un amestec eclectic de francmasonerie, societatea clandestină a carbonarilor, care luptase pentru unificarea Italiei, terorism, care de curând înspăimântase o mare parte a Europei, și vechea haiducie — proliferau în Balcani, infiltrându-se în instituțiile civile și militare ale statelor. Organizația Revoluționară Internă Macedoneană (ORIM) vorbea despre o Macedonie pentru macedoneni, dar foarte mulți suspectau că, de fapt, aceasta colabora cu naționaliștii bulgari pentru formarea unei Bulgarii mai Mari, ce avea să includă și Macedonia. În Serbia, guvernul și armata erau pline de susținători ai Narodna Odbrana (Apărarea Națională), înființată în timpul crizei bosniace, și variantei ei și mai extremiste, Mâna Neagră. În Primul Război Balcanic, ofițerii au refuzat în repetate rânduri să dea ascultare propriului guvern, ocupând, spre exemplu, orașul Monastir (pe care Serbia îl promisese Bulgariei printr-un tratat secret), în speranța că apoi avea să-i fie imposibil să-l predea.[6] Deși autoritățile otomane și austro-ungare au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a suprima toate activitățile revoluționare și cea mai mare parte a activității politice a supușilor slavi din

sud sau albanezi din cadrul imperiului, ele duceau totuși o luptă anevoioasă, îndeosebi pentru că o mare parte a conspirațiilor și terorismului intern era susținută din afară. Studenții bosniaci de la Universitatea din Viena, de exemplu, au format o societate secretă ca răspuns la anexarea țării lor de baștină. „Dacă Austro-Ungaria dorește să ne înghită", au spus ei, „îi vom roade stomacul", și nenumărați studenți au trecut granița, plecând în Serbia pentru instrucție militară.[7]

Tinerele generații care erau atrase de societățile secrete erau adesea mai extremiste decât părinții și intrau frecvent în dezacord cu aceștia. „Părinții noștri, tiranii noștri", spunea un naționalist radicalist bosniac, „au creat această lume după modelul lor și acum ne obligă să trăim în ea."[8] Tinerii membri ai societăților erau îndrăgostiți de violență și pregătiți să-și distrugă până și propriile valori și instituții tradiționale pentru a construi o Serbie, Grecie sau Bulgarie Mare. (Chiar dacă nu-l citiseră pe Nietzsche, deși mulți dintre ei o făcuseră, și ei auziseră că Dumnezeu murise și că civilizația europeană trebuia distrusă pentru a elibera omenirea.) În ultimii ani de dinaintea lui 1914, autoritățile din statele balcanice fie au tolerat, fie au fost neputincioase în fața activităților propriilor tineri radicaliști, care asasinau sau puneau la cale atacuri teroriste împotriva oficialilor otomani și austro-ungari, considerați asupritori ai slavilor, sau împotriva propriilor conducători, despre care credeau că nu erau suficient de devotați cauzei naționaliste, sau pur și simplu împotriva unor cetățeni obișnuiți, care nu erau de religia sau etnia potrivită și care se aflau în locul nepotrivit. În 1910, când Franz Joseph a vizitat Bosnia, a fost pus la cale un complot pentru asasinarea sa; și în Croația au avut loc încercări, unele încununate de succes, de a ucide oficiali habsburgi.

În primii ani de independență, statele balcanice se mulțumiseră — sau cel puțin se simțiseră obligate — să asculte de marile puteri europene. Iar acestea, în special Rusia și Austro-Ungaria, înainte ca relația dintre acestea să se răcească după anexarea Bosniei, doreau să păstreze statu-quoul în Balcani, respectiv să mențină controlul Imperiului Otoman asupra teritoriilor europene pe care acesta le mai deținea. Pe parcursul ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea însă, declinul evident al Imperiului Otomani a încurajat mulți conducători din Balcani să acționeze pentru rezolvarea acestei situații. În numele protejării creștinilor încă aflați sub conducere otomană în Macedonia și în alte părți, Serbia, Bulgaria și Grecia au trimis bani, arme și agenți pentru a întări rezistența. Ascensiunea Tinerilor Turci și politica lor de redobândire a controlului asupra pământurilor otomane (și de otomanizare a acestora) a alarmat — iar acest lucru nu este deloc surprinzător — statele

balcanice și supușii creștini aflați sub stăpânire otomană. Până în 1910, albanezii, atât creștinii, cât și musulmanii, prin tradiție loiali conducătorilor otomani, se revoltau fățiș. În anul următor, revoluționarii albanezi și-au unit forțele cu omologii lor macedoneni. Autoritățile otomane au înăbușit violent revolta, fapt ce nu a făcut decât să alimenteze alte tulburări și violențe. În toamna lui 1911, războiul declanșat de Italia împotriva Imperiului Otoman a dat naștere unor noi revolte ale creștinilor. În luna decembrie a aceluiași an, în Macedonia, o serie de explozii a distrus secții de poliție și moschei. În replică, mulțimi de musulmani i-au atacat pe bulgarii din regiune. În toate statele balcanice independente au avut loc mitinguri de protest și demonstrații împotriva otomanilor.[9]

Conducătorii din Balcani s-au plâns în mod deschis că nu mai puteau avea încredere în marile puteri pentru a-i proteja pe creștinii aflați sub stăpânire otomană și au sugerat că poate ar fi venit vremea să ia atitudine. De ce să menținem statu-quoul în Balcani, l-a întrebat un politician sârb de seamă pe Troțki: „Unde era statu-quoul când Austria a anexat Bosnia și Herțegovina? De ce nu au apărat marile puteri statu-quoul când Italia a ocupat Tripoli?" Și de ce să fie statele balcanice tratate de parcă nu ar fi făcut parte din Europa, ci mai degrabă ar fi avut rangul Marocului?[10] Exista o șansă, a recunoscut ministrul de externe al Serbiei ambasadorului britanic la Belgrad, ca Austro-Ungaria să intervină dacă oricare dintre statele balcanice ar fi intenționat să ocupe teritoriu otoman, dar, în ceea ce-l privea pe el, Milovan Milovanović, pentru Serbia era mai bine să moară în luptă. Dacă Austro-Ungaria se extindea la sud în Balcani, s-ar fi terminat oricum cu regatul independent al Serbiei.[11]

Mândria, ambițiile naționaliste, tentația reprezentată de un imperiu în declin, în imediata lor vecinătate, toate aceste lucruri au unit națiunile balcanice — pentru o scurtă perioadă de timp, după cum s-a dovedit — pentru a izgoni Imperiul Otoman din teritoriile europene rămase. Începând cu toamna lui 1911, soli au început să circule în secret între capitalele statelor balcanice și să se întâlnească, întâmplător chipurile, în diferite orașe europene. Rusia, în special ambasadorul rus la Constantinopol, promova de mult timp ideea unei Ligi Balcanice, care să includă și Imperiul Otoman, și care, după cum se spera, avea să ofere stabilitate în regiune și să blocheze răspândirea influenței germane și austro-ungare la sud și est. Însă statele balcanice, a căror dorință de a prăda Imperiul Otoman devenea din ce în ce mai clară, nici nu voiau să audă de așa ceva. Sazonov, care i-a urmat lui Izvolski în 1910 la conducerea Ministerului de Externe, a încercat să unească Bulgaria, Serbia,

Muntenegru și Grecia într-o alianță care să acționeze sub forma unei bariere în fața încercărilor Austro-Ungariei de a se extinde la sud, în cazul în care Imperiul Otoman se prăbușea.[12]

În toamna lui 1911, colapsul părea iminent. Serbia și Bulgaria discutaseră ocazional încă din 1904 despre încheierea unui parteneriat, sub diferite forme, însă bulgarii, conduși de țarul Ferdinand, preferaseră întotdeauna să aibă mână liberă. Acum convorbirile căpătau un caracter imperios. A contribuit, de asemenea, și faptul că noul guvern format la Sofia, capitala Bulgariei, era prorus și mai puțin predispus să-și facă griji că ar fi ofensat Austro-Ungaria. Marea Britanie și Franța, care fuseseră avertizate de Rusia că se petrecea ceva, nu se opuneau unei relații mai apropiate între cele două state balcanice. Partenerii săi din Antantă împărtășeau speranțele Rusiei cu privire la găsirea unei soluții ieftine, locale, de a controla extinderea germană și austro-ungară în Imperiul Otoman.[13] La Sofia și la Belgrad, Anatol Nekliudov și Hartwig, ambasadorii ruși, au depus eforturi asidue pentru a-i reuni pe bulgari și sârbi. Cel puțin Nekliudov prevedea o posibilă problemă; „Uniunea dintre Bulgaria și Serbia presupune un element periculos — tentația de a folosi alianța în scopuri ofensive."[14]

Hartwig nu-și făcea asemenea griji. Din momentul în care sosise la Belgrad în 1909, devenise un susținător înfocat al cauzei sârbe. A devenit rapid un element indispensabil de pe scena politică; toată lumea se consulta cu el, începând cu regele, iar în fiecare dimineață biroul lui era plin de membri de seamă ai societății sârbe. El și Pašić erau deosebit de apropiați și a fost suficient un simplu semn pentru ca Hartwig să-l facă pe conducătorul sârb să-și dea seama că nu trebuia să ia în serios avertismentele Rusiei de a se comporta prudent. În momentul în care Sazonov a trimis un mesaj prin care îndemna guvernul sârb să ducă o politică externă moderată, Hartwig a citit solemn mesajul cu voce tare: „Ai terminat, *mon cher ami?*", a întrebat Pašić. „Prea bine! *C'est bien. Nous pouvons maintenant causer sérieusement!*" [Acum putem discuta serios.][15] Sazonov era îngrijorat în ceea ce-l privea pe Hartwig, dar nu avea puterea de a-l rechema la Sankt Petersburg, probabil și pentru că soția lui Hartwig avea relații bune la Curte și printre cercurile panslaviste din Rusia.

La sfârșitul lui septembrie 1911, bulgarii le-au comunicat rușilor că erau pregătiți să negocieze mai întâi tratatul cu Serbia, și apoi cel cu Muntenegru și Grecia. Un membru de seamă al guvernului bulgar i-a spus lui Nekliudov că Bulgaria și Serbia trebuiau să se susțină reciproc, nu numai pentru a-i proteja pe creștinii din Imperiul Otoman, dar și pentru a rămâne independente

față de Puterile Centrale.[16] Sazonov, care se recupera la Davos după o boală gravă, a fost încântat când Nekliudov i-a comunicat veștile. „Ei bine", a exclamat Sazonov, „dar acest lucru este minunat! Măcar de s-ar realiza! O cooperare strânsă între Serbia și Bulgaria în sfera politică și economică; 500 de mii de baionete care să protejeze Balcanii — dar acest lucru ar tăia pe vecie calea extinderii germane, invaziei austriece!"[17] A mai fost nevoie de alte șapte luni pentru a pune la punct detaliile acordului. Ca un semn prevestitor al problemelor ce aveau să apară între noii aliați, principala dificultate a fost reprezentată de împărțirea teritoriilor macedonene, chiar și a celor mai mici sate, în care revendicările bulgare se suprapuneau cu cele sârbe.[18] Tratatul, care a fost în cele din urmă semnat în martie 1912, conținea clauze secrete direcționate împotriva Imperiului Otoman și îi conferea Rusiei puterea de arbitru în orice viitoare dispută cu privire la împărțirea Macedoniei. De asemenea, Bulgaria promitea să susțină Serbia dacă avea să intre în război cu Austro-Ungaria.

În acest moment, diplomații străini auzeau zvonuri cu privire la noua alianță, iar în presă începeau să apară tot felul de articole. Sazonov i-a asigurat prietenos pe partenerii de alianță ai Rusiei că tratatul era unul pur defensiv și că Rusia avea să-și folosească influența pentru a se asigura că rămânea astfel. Germania și Austro-Ungaria nu s-au arătat inițial îngrijorate.[19] Însă în primăvara lui 1912, în momentul în care detaliile clauzelor secrete au ieșit la iveală, marile puteri au început să suspecteze că miza era mai mare decât un simplu aranjament defensiv. „Este evident", i-a scris Nicolson, acum subsecretar permanent al Ministerului de Externe, unui diplomat britanic de la Sankt Petersbug, „că s-a decis deja împărțirea comorilor Macedoniei." Sazonov era probabil un pic prea cutezător, s-a plâns Nicolson, dar nu ar fi fost adecvat să declare în public acest lucru, din moment ce Marea Britanie avea nevoie să păstreze cele mai bune relații cu Rusia.[20]

Îngrijorarea internațională s-a amplificat în momentul în care a devenit evident că bulgarii și grecii, dezbinați multă vreme din cauza ambițiilor lor rivale în Macedonia, începeau să se apropie la rândul lor. Noul prim-ministru grec, Eleutherios Venizelos, era hotărât să elibereze insula Creta de sub stăpânire otomană și era pregătit să sacrifice interesele Greciei în Macedonia, cel puțin pentru moment, pentru a câștiga aliați. În mai, s-a semnat un tratat între Bulgaria și Grecia — calificat din nou, bineînțeles, ca fiind pur defensiv —, care a pus încă o piatră de temelie în procesul de formare a ligii statelor balcanice împotriva Imperiului Otoman. Bulgarii și muntenegrenii au găsit un bun prilej de a discuta luna următoare, în mod ironic în mărețul

palat al Habsburgilor, Hofburg, în timp ce ambii lor regi, Ferdinand și Nicolae, se aflau în vizită la Franz Joseph. Acordul la care s-a ajuns mai târziu în acea vară nu mai invoca niciun pretext defensiv și considera de la sine înțeles un război împotriva Imperiului Otoman. La sfârșitul lui septembrie, Serbia și Muntenegru au semnat o alianță. Liga Balcanică era acum completă, iar în centrul ei se afla Bulgaria.

Imperiul Otoman însuși părea să-și dea ultima suflare. La Constantinopol, Tinerii Turci au fost dați afară din guvern, la începutul verii, de ofițeri de armată de dreapta, care mai apoi s-au dovedit incapabili de a restabili ordinea. Revolta din Albania lua amploare, iar ciclul de tulburări și violențe din Macedonia continua. În august, într-o piață a explodat o bombă ucigând mai mulți trecători inocenți. Poliția otomană s-a panicat și a deschis focul împotriva mulțimilor adunate la fața locului. Peste o sută de persoane, în mare parte bulgari, au fost ucise. În Bulgaria, cetățenii i-au cerut guvernului să intervină pentru a elibera Macedonia. Otomanii și-au mobilizat forțele la granița de sud a Macedoniei, iar membrii Ligii Balcanice au făcut același lucru, câteva zile mai târziu. În acest moment, Rusia încerca, fără succes, să-și țină în frâu protejații. Celelalte mari puteri s-au trezit din starea de complezență și, după o serie de discuții pripite, s-a decis ca Rusia și Austro-Ungaria să intervină în numele a ceea ce mai rămăsese din Concertul European pentru a preveni statele balcanice și Imperiul Otoman să nu pornească la război. Puterile au declarat ferm că nu aveau să accepte schimbări teritoriale în Balcani, ca urmare a războiului. Un diplomat francez de la Sankt Petersburg a fost ceva mai realist: „Pentru prima dată în istoria problemei estice, statele mici au dobândit o poziție atât de independentă față de Marile Puteri, încât se simt capabile să acționeze pe de-a întregul fără ele și chiar să le ia sub îndrumarea lor.“[21]

Pe 8 octombrie, zi în care avertismentul Concertului a ajuns în capitalele balcanice, Nicolae de Muntenegru, jucător ca întotdeauna, a declarat război Imperiului Otoman. Deși depusese mari eforturi pentru a ațâța revoltele din teritoriile otomane de la granițele sale, i-a mărturisit ambasadorului britanic la Cetinje că nu i se lăsase de ales: „Mai presus de toate, masacrele fraților creștini de la graniță îi zdrobiseră inima.“[22] (Zvonurile care au circulat mai târziu au lăsat de înțeles că principalul său motiv fusese acela de a obține o sumă considerabilă de bani de la Paris, folosindu-se de avantajul de a cunoaște momentul exact al izbucnirii ostilităților.)[23] Pe 18 octombrie, după câteva încercări eșuate de a juca rolul taberei nevinovate, celelalte membre ale Ligii Balcanice s-au alăturat. Troțki se afla la Belgrad în momentul în

care soldații sârbi — țărani prost echipați — porneau la război, mărșăluind și strigând plini de entuziasm, cu toată puterea:

> Odată cu acest urlet, sufletul îți este pătruns de sentimentul bizar al unei tragedii imediate, imposibil de transmis de la distanță: de asemenea, te încearcă un sentiment de neputință în fața destinului istoric care se apropie atât de vertiginos de popoarele închise în triunghiul balcanic, dar și de teamă pentru aceste hoarde de oameni care sunt trimise la moarte...[24]

Întreaga Peninsulă Balcanică era cuprinsă de un entuziasm contagios, iar mulțimi de oameni demonstrau și cântau cântece patriotice. Vechile rivalități fuseseră pentru scurt timp uitate, căci ziarele vorbeau despre „Balcanii pentru popoarele balcanice." În fața Ambasadei Bulgariei la Belgrad, sârbii strigau: „Trăiască Regele Ferdinand!"[25]

Forțele balcanice reunite i-au depășit numeric pe otomani, fiind mai mult decât duble la număr, iar armatele otomane erau demoralizate și nepregătite. Forțate să lupte pe mai multe fronturi simultan, au suferit o serie de înfrângeri rapide. (Francezii au atribuit succesul armatelor balcanice faptului că folosiseră artileria produsă de compania franceză Creusot, în timp ce otomanii folosiseră puști fabricate de compania germană Krupp.)[26] Până la sfârșitul lui octombrie, otomanii pierduseră aproape tot teritoriul european pe care-l mai avuseseră. Îmbătat de visul de a purta coroana vechiului Bizanț și de a ține o slujbă în onoarea victoriei în măreața bazilică Sfânta Sofia, Ferdinand a cerut trupelor bulgare să atace Constantinopolul, însă acestea au fost blocate pe o culme, la nord-est de oraș. Bulgarii își terminaseră proviziile, iar soldații nu prea mai aveau muniție, îmbrăcăminte corespunzătoare și alimente, și foarte mulți au început să se îmbolnăvească. În plus, tensiunile din Liga Balcanică, tensiuni care nu dispăruseră niciodată, deveneau evidente. Spre disperarea Bulgariei, Grecia a ocupat portul macedonean Salonika (Salonicul de astăzi), în timp ce sârbii și muntenegrenii s-au grăbit să ocupe sangeacul Novi Pazar, acea fâșie de pământ din sudul Bosniei care separa cele două țări, și cât de mult au putut din Albania. Niciunuia dintre aliați nu i-a convenit faptul că Bulgaria se alesese de departe cu cea mai mare parte dintre teritoriile otomane. Pe 3 decembrie, sub presiunea marilor puteri, care erau atât șocate, cât și îngrijorate de evenimentele din Balcani, membrii Ligii Balcanice și Imperiul Otoman au convenit să semneze armistițiul și să inițieze convorbirile de pace la Londra, mai târziu în aceeași lună.

Zona Balcanilor devenea atât de periculoasă din cauza faptului că situația era deosebit de volatilă la nivel regional, iar evenimentele afectau interesele și ambițiile marilor puteri. Marea Britanie și Franța, a căror miză în Balcani era una minoră, nu voiau să fie afectat din nou echilibrul european, de curând amenințat de a doua criză marocană. Pe de altă parte, niciuna dintre puteri nu voia ca Imperiul Otoman să dispară, căci ar fi urmat lupte pentru teritoriile sale din extremitatea estică a Mediteranei sau pentru regiunile în mare parte arabe din Orientul Mijlociu. Dacă sultanul otoman — care era, de asemenea, calif, conducătorul religios suprem al musulmanilor sunniți din întreaga lume — era detronat, atunci acest lucru ar fi putut stârni foarte ușor tulburări printre locuitorii musulmani, în mare parte sunniți, din Indiile Britanice, care până atunci fuseseră susținători loiali ai Raj-ului britanic, sau printre milioanele de musulmani din coloniile franceze din nordul Africii.[27] Francezii se temeau și de ceea ce s-ar fi putut întâmpla cu sumele consistente de bani pe care le împrumutaseră Imperiului Otoman (Franța era cel mai mare creditor străin al acestuia.) Și ambele puteri se temeau de consecințele ce le-ar fi putut avea o confruntare între Rusia și Austro-Ungaria în Balcani. Poincaré, acum președinte, le-a clarificat rușilor, încă de la începutul lunii august a anului 1912, faptul că Franța nu avea niciun interes să fie târâtă într-un conflict între Rusia și Austro-Ungaria în Balcani. Însă mesajul trimis de Paris era amestecat: Poincaré promitea, de asemenea, că Franța avea să-și îndeplinească obligațiile de alianță față de Rusia, dacă Germania intervenea de partea Austro-Ungariei în război.[28] În decembrie 1912, pe măsură ce relațiile dintre Austro-Ungaria și Rusia începeau să se deterioreze cu rapiditate, se pare că Franța ar fi sugerat că avea să vină în sprijinul Rusiei în cazul izbucnirii războiului.[29] Și, indiferent dacă Poincaré chiar credea acest lucru sau dacă se amăgea cu gânduri frumoase, i-a asigurat pe ruși că britanicii promiseseră verbal să trimită un corp expediționar în sprijinul Franței, dacă aceasta era atacată de Germania.[30]

Grey a insistat, așa cum făcea întotdeauna, că Marea Britanie avea mână liberă să decidă ce putea face în orice criză, dar, de fapt, a oferit Rusiei un sprijin considerabil. Deși s-a oferit să contribuie la încheierea unui acord de pace, pe de altă parte i-a reasigurat pe ruși că Marea Britanie înțelegea dorința acestora ca strâmtorile să fie deținute de o putere prietenoasă.[31] În timp ce amenințarea unui război generalizat părea să devină tot mai iminentă, Grey le-a arătat din nou francezilor că Marea Britanie nu era în niciun fel obligată să susțină Franța, dacă Germania alegea să sprijine Austro-Ungaria, atacând aliatul Rusiei din vest. Cu toate acestea, pe măsură ce Primul Război Balcanic

se dezlănțuia, la Londra se discuta despre cum s-ar fi putut trimite un corp expediționar britanic în Franța, iar Grey i-a spus ambasadorului german că era „o necesitate de o importanță vitală" pentru Marea Britanie să împiedice zdrobirea Franței de către Germania și că Anglia nu avea de ales decât să sară în ajutorul Franței.[32] Dacă Marea Britanie și Franța aveau impresia că opțiunile lor deveneau din ce în ce mai limitate, acest lucru este cu atât mai valabil pentru cele două puteri vecine care aveau cele mai mari interese în Balcani — Rusia și Austro-Ungaria.

Deși miza directă a Rusiei în Balcani era una mică din punct de vedere economic — comerțul și investițiile Rusiei în Balcani erau minuscule în comparație cu cele ale altor puteri, precum Franța —, atitudinea Rusiei față de tulburările de aici era determinată atât de ambiții puternice, cât și de temeri.[33] Dacă Imperiul Otoman se prăbușea, lucru care părea din ce în ce mai probabil, chestiunea controlului asupra strâmtorilor ar fi devenit pe dată problematică. Prosperitatea economică a Rusiei și dezvoltarea ei pe viitor erau strâns legate de comerțul ei extern. Cea mai mare parte a exportului ei principal, de grâne, trecea prin strâmtori, iar utilajele moderne de care Rusia avea nevoie pentru fabricile și minele ei veneau tot pe aici. Rușilor li se reamintise cât de vulnerabil era acest comerț din cauza poziției geografice în momentul în care strâmtorile au fost închise temporar în 1911, iar mai apoi din nou în 1912, din cauza războiului pornit de italieni împotriva otomanilor. Pe măsură ce loturile de grâu se adunau umplând porturile Rusiei de la Marea Neagră, prețul acestuia a scăzut, iar negustorii panicați au cerut guvernului să ia atitudine și, pe măsură ce valoarea exporturilor Rusiei scădea în mod dramatic, dobânzile creșteau.[34] Viteza cu care au avansat bulgarii în războiul izbucnit în toamna lui 1912 a provocat o adevărată panică la Sankt Petersburg. La un moment dat, guvernul a luat serios în calcul trimiterea unor trupe pentru a proteja Constantinopolul, poate chiar ocuparea unei fâșii de pământ de-a lungul țărmului Bosforului, până când și-a dat seama că Rusia nu avea nici navele, nici forțele amfibii necesare unui asemenea atac.[35]

Rusia avea și alte motive de a se teme de tulburări în cadrul Imperiului Otoman. Până în acel moment, înapoierea vecinului ei de la sud fusese un avantaj. Platoul Anatoliei, care era subdezvoltat și unde se puseseră doar bazele unui sistem de cale ferată, reprezentase o barieră terestră convenabilă între celelalte puteri continentale și Imperiul Rus din Asia Centrală și, într-o oarecare măsură, îi dăduse Rusiei mână liberă să-și extindă stăpânirea și mai departe, în special în Persia. (Deși acest lucru ducea adesea la tensiuni cu englezii, Grey și colegii săi erau pregătiți să facă față multor situații

neplăcute pentru a păstra prietenia cu Rusia.) Începând cu 1900 însă, când germanii au început să pătrundă din ce în ce mai mult pe teritoriul otoman și au demarat un proiect, căruia i se făcuse foarte multă publicitate, de construire a unei rețele de căi ferate, care să pornească de la Berlin și să se sfârșească la Bagdad, s-a transformat într-o provocare nouă și nedorită la adresa ambițiilor imperialiste ale Rusiei.[36]

În ultimul rând, când venea vorba despre Balcani, conducătorii ruși erau mânați de hotărârea de a nu mai fi vreodată păcăliți sau umiliți de Austro-Ungaria, așa cum se întâmplase în cazul anexării Bosniei-Herțegovina din 1908. La Sankt Petersburg, orice acțiune a Austro-Ungariei, ca de exemplu curtea făcută Muntenegrului și Bulgariei prin oferirea de împrumuturi sau inițiativele preoților catolici ai Bisericii Austriece în Balcani, trezea suspiciuni. Părerile rușilor în privința Balcanilor erau, de asemenea, influențate de panslavism și de dorința de a-i proteja pe camarazii slavi din sud, care erau, în cea mai mare parte, asemenea rușilor, creștini ortodocși. Înainte de Primul Război Mondial, panslavismul, care reprezenta mai degrabă o colecție de sentimente și atitudini decât o mișcare politică închegată sau o ideologie, a generat dezbateri aprinse în Rusia și în alte regiuni ale Europei Centrale. Pentru panslaviștii ruși era vorba despre o „misiune istorică", despre „frații noștri slavi" sau despre transformarea măreței moschei Hagia Sophia în bazilica Sfânta Sofia, așa cum fusese înainte. Se vorbea mult despre recuperarea „cheilor și porților casei ruse" — respectiv strâmtorile dintre Marea Mediterană și Marea Neagră —, astfel încât comerțul rus și puterea maritimă să-și croiască nestingherite drum în lume. (Rușii nu păreau să țină întotdeauna cont de faptul că Mediterana era o versiune mai mare a Mării Negre, cu puncte-cheie de ieșire la Suez și Gibraltar, controlate de altă putere, în acest caz de Marea Britanie.) Cu toate că această retorică nu dirija direct politicile Rusiei în Balcani, a limitat totuși opțiunile Rusiei. Sazonov a fost presat să susțină națiunile balcanice și să nu coopereze cu Austro-Ungaria, cu toate că ar fi fost înțelept din partea Rusiei să încerce să reconstruiască vechea înțelegere de a menține statu-quoul în Balcani.[37] Cert este că a devenit de bunăvoie o victimă a panslavismului.

Regretabil pentru Rusia, pentru stabilitatea în Balcani și, pe termen lung, pentru pacea europeană era faptul că omul responsabil la acel moment cu politica externă a țării sale s-a lăsat atât de ușor condus de sentimente și prejudecăți. Sazonov credea că misiunea istorică a Rusiei era aceea de a-i elibera pe slavii din sud de sub stăpânire otomană. Deși această măreață datorie fusese împlinită aproape în totalitate până la începutul secolului

al XX-lea, Rusia încă trebuia să stea în gardă și să apere națiunile balcanice de amenințări, venite fie din partea unui Imperiu Otoman renăscut, fie din partea Austro-Ungariei și a aliatei sale, Germania. Era foarte suspicios în ceea ce-l privea pe Ferdinand al Bulgariei, pe care îl considera un cuc german într-un cuib balcanic, și se temea de Tinerii Turci, care, credea el, erau conduși de francmasonii evrei.[38] Era, de asemenea, regretabil și faptul că Sazonov nu se ridica la nivelul inteligenței, experienței și tăriei de caracter a predecesorului său. Se pare că principalele sale calificări pentru funcția pe care o deținea fuseseră faptul că nu era Izvolski, care fusese discreditat după criza bosniacă, și că era cumnatul prim-ministrului Stolîpin.

La fel ca mulți alții oficiali de rang înalt din Rusia, noul ministru de externe provenea dintr-o familie veche și nobilă. Spre deosebire de unii dintre colegii săi, era integru și onest și chiar și dușmanii săi recunoșteau că era un gentilom desăvârșit și un slujitor loial țarului și Rusiei. De asemenea, Sazonov era profund religios, și, după părerea baronului Taube, care lucrase cu el în Ministerul de Externe, s-ar fi descurcat de minune în ierarhia Bisericii Ortodoxe Ruse. Potrivit lui Taube însă, Sazonov nu era croit pentru funcția de ministru de externe: „Bolnăvicios din fire, excesiv de sensibil și un pic emotiv, agitat și chiar nevrotic, Sazonov era întruchiparea femininului slav prin excelență, fiind îngăduitor și generos, dar blând și ambiguu, schimbându-și în permanență părerea pe baza unor impresii și intuiții, refuzând orice efort susținut de a gândi și incapabil să-și ducă la capăt raționamentele pe o linie logică."[39]

În 1911 și 1912, în timp ce statele balcanice dădeau târcoale hoitului Imperiului Otoman, Sazonov le încuraja. „Să rămânem pasivi", scria el în memoriile sale, „să îndepărtăm și mai mult atingerea scopului final de către Serbia și Bulgaria, toate astea ar fi însemnat pentru Rusia nu numai să-și abandoneze misiunea istorică, dar și să se predea, fără să opună rezistență, în fața inamicilor naționalităților slave și să renunțe la o poziție politică dobândită prin eforturi seculare."[40] A promovat formarea Ligii Balcanice și, aparent, asemenea nefericitului ucenic vrăjitor, a nutrit iluzii cum că ar fi putut să o controleze. În momentul în care le-a spus conducătorilor sârbi și bulgari că Rusia nu-și dorea un război în Balcani, aceștia au presupus că Sazonov nu vorbea serios. După cum a scris însărcinatul englez cu afaceri la Sofia în ajunul Primului Război Balcanic:

> Adevăratul pericol al situației este reprezentat de faptul că nici Bulgaria, nici Serbia nu pot înțelege că Rusia ar putea renunța fără

să clipească la politica seculară dusă în Balcani. Statele balcanice au fost reunite de Rusia — într-adevăr, în scop defensiv —, dar defensiva și ofensiva sunt doi termeni similari în anumite condiții. Acum cooperează și, odată ce vor fi pregătite și vor considera momentul oportun, nici retragerea împrumuturilor franceze, nici dojana Rusiei, nici întreaga Europă nu le va mai putea opri. Prea puțin le pasă dacă vor provoca sau nu un război european.[41]

În momentul în care Hartwig a susținut călduros ambițiile sârbilor pentru o Serbie Mare, Sazonov s-a plâns, dar nu a făcut mare lucru pentru a-l opri. Sazonov nu era pregătit să se opună nici opiniei publice care nutrea puternice sentimente prosârbe, chiar dacă îl încerca, după cum a și recunoscut în memoriile sale, „o anumită temere ca nu cumva guvernul să ajungă în poziția de a nu putea controla cursul evenimentelor".[42] De asemenea, a descoperit că era dificil de discutat cu Serbia: „Nu era întotdeauna stăpână pe sine și nu estima la modul cel mai serios pericolele momentului, lucruri prin care ar fi putut fi evitată o catastrofă."[43] Rusia avea să afle, așa cum se întâmplă adesea cu marile puteri, că statul ei satelit mult mai mic și mai slab insista, de cele mai multe ori cu succes, să primească susținere de la protectorul său. În noiembrie 1912 de exemplu, în timpul Primului Război Balcanic, conducătorul sârb Pašić a publicat o scrisoare de efect despre scopurile Serbiei, în ziarul londonez *Times,* fără să se consulte cu Rusia. Țara sa, a declarat Pašić, trebuia să dețină o linie de coastă de circa 50 de kilometri la Adriatică. „Pentru această dorință infimă, Serbia este pregătită să facă orice sacrificiu, pentru că nu ar fi demn de datoria sa națională să se comporte altfel." Chiar și cea mai neînsemnată prezență a Serbiei la Adriatică era, după cum știa și Pašić prea bine, o năpastă pentru Austro-Ungaria. Prin scrisoarea sa, a încercat să pună Rusia într-o poziție în care nu ar fi avut încotro decât să o susțină.[44] De această dată, rușii au refuzat să se lase implicați, dar Sazonov și colegii săi aveau să se confrunte cu o dilemă similară, doi ani mai târziu. Dacă abandona Serbia în fața agresiunii austro-ungare, Rusia avea să pară slabă; dacă asigura Serbia de susținerea sa fără rezerve, atunci ar fi putut încuraja nechibzuința la Belgrad.

Austro-Ungaria, cealaltă mare putere deosebit de îngrijorată de evenimentele din Balcani, se temea, la fel ca Rusia, să nu pară slabă, dar, în timp ce Rusia își dorea tot mai mult formarea unor state balcanice mai puternice, Austro-Ungaria era îngrozită de această perspectivă, în special când venea vorba despre Serbia. Simpla existență a Serbiei era o amenințare la adresa

existenței vechii monarhii multinaționale, căci Belgradul acționa ca un magnet, un model și o sursă de inspirație pentru slavii din sud din cadrul imperiului. Elitele conducătoare din Austro-Ungaria — care își aminteau prea bine că Regatul Piemontului preluase conducerea în procesul de unificare a Italiei și că Prusia făcuse același lucru în Germania, de fiecare dată în detrimentul Austro-Ungariei — erau de părere că Serbia deținea același rol periculos. (Contribuia și faptul că sârbii naționaliști erau de aceeași părere și că își intitulaseră unul dintre cele mai extremiste ziare *Piejmont*.) După lovitura de stat din 1903, activitățile conducătorilor naționaliști sârbi care încurajau sentimentele naționaliste în peninsulă și în cadrul imperiului au contribuit la exacerbarea temerilor austro-ungare.

În 1912, ca una dintre acele coincidențe nefericite care joacă un rol important în destinul oamenilor, și Austro-Ungaria a primit un nou ministru de externe, care, asemenea celui rus, era mult mai slab și mai puțin hotărât decât predecesorul său. Leopold von Berchtold era unul dintre cei mai bogați oameni din Dubla Monarhie și se căsătorise cu o moștenitoare maghiară. Provenea dintr-o familie veche și distinsă și, practic, era înrudit cu toți membrii importanți ai societății. Deși cel puțin unul dintre strămoșii săi încălcase eticheta, căsătorindu-se cu sora lui Mozart, care provenea din clasa de mijloc, Berchtold era un snob remarcabil și oarecum puritan, fiind de părere că Eduard al VII-lea nu trebuia acceptat în societate. „*Une royauté en décadence*", a notat Berchtold în jurnalul său în momentul în care regele britanic și-a adus o fostă amantă la elegantele băi de la Marienbad. „O reîntoarcere la tradiția georgiană decadentă și nedemnă, după o epocă victoriană a marilor virtuți morale."[45] Elegant și fermecător, cu maniere impecabile, Berchtold se simțea în largul lui în societate. „Frumosul pudel", sau cel puțin așa susținea unul dintre nenumărații săi critici, era mai interesat de propriul amuzament și de colecționarea unor obiecte de excepție decât de politica la nivel înalt. Prostul gust îl deranja; când a vizitat o nouă aripă, construită de Franz Ferdinand în unul dintre palatele sale, a fost de părere că marmura „arăta ca o tobă de porc și amintea de prăvălia unui măcelar".[46] Cealaltă pasiune a lui Berchtold, pe lângă familia sa, căreia îi era devotat, era cursele de cai. Spunea că își dorise întotdeauna să fie ministru în guvern și să câștige o importantă cursă de cai. Și-a înfăptuit primul vis captând atenția lui Aehrenthal, inițial ca tânăr diplomat foarte promițător, iar apoi ca posibil succesor al său, și al doilea prin cheltuieli exagerate. Berchtold și-a construit propriul hipodrom, a angajat cei mai buni antrenori britanici și și-a cumpărat cei mai buni cai.

După moartea lui Aehrenthal, opțiunile lui Franz Joseph pentru numirea unui succesor erau limitate. Ministrul trebuia să aibă un rang social înalt și trebuia acceptat și de moștenitorul tronului, iar din cauza opoziției lui Franz Ferdinand fuseseră deja eliminați doi posibili candidați. Berchtold, care era în relații bune și cu unchiul, și cu nepotul și care avea o bună reputație ca ambasador al Austro-Ungariei în Rusia, părea să fie cel mai potrivit candidat. Pe patul de moarte, Aehrenthal îl implorase să preia funcția sa.[47] Berchtold însuși avea dubii cu privire la capacitatea sa de a-și îndeplini atribuțiile. (Același lucru este valabil și pentru colegii săi; unul dintre aceștia a spus că ar fi fost nemaipomenit în funcția de oficial de Curte responsabil cu ceremoniile elaborare, dar că era un dezastru ca ministru de externe.[48]) În interviul său cu împăratul, Berchtold a făcut o listă a propriilor sale lacune. Nu cunoștea deloc culisele Ministerului de Externe și nu avusese niciodată de-a face cu parlamentul austriac. În plus, pentru că se considera și austriac, și maghiar, era foarte posibil să fie disprețuit de ambele naționalități. În ultimul rând, probabil că nu putea face față cerințelor fizice ale funcției sale. Cu toate acestea, a acceptat poziția dintr-un simț al datoriei față de împărat.[49]

Berchtold era un bărbat inteligent și un diplomat experimentat, însă spusese adevărul. Îi lipseau atât încrederea în sine, cât și hotărârea. Dura o veșnicie până când lua o decizie, discuta la nesfârșit cu oficialii săi, iar câteodată cerea părerea chiar și copiilor săi.[50] Deși era în favoarea păcii, îi era greu să facă față șoimilor, în special lui Conrad, care îl bombardau cu memorandumuri prin care susțineau războiul, împotriva Italiei, sau, în 1912, 1913 și 1914, împotriva Serbiei.[51] Lui Berchtold îi lipseau, de asemenea, cunoștințele solide. Nu știa prea multe despre problemele slavilor din sud, despre Balcani sau despre alte chestiuni precum detaliile alianței dintre Austro-Ungaria și Italia.[52] Prin urmare, era intimidat de oficialii săi mai bine informați și avea mult prea des tendința să se încreadă în opiniile lor. Punctele sale de vedere asupra politicii externe erau simple și pesimiste: Austro-Ungaria era amenințată de vecini ostili și avea un singur prieten, Germania. Dacă la un moment dat sperase într-o înțelegere cu Rusia, se convinsese, odată cu criza provocată de anexarea Bosniei, că existau puține șanse ca acest lucru să se îndeplinească. Berchtold credea că Austro-Ungaria trebuia să privească Rusia „ca pe un dușman, care putea cu siguranță să aștepte, dar nu își dorea să uite".[53]

La sfârșitul verii lui 1912, în timp ce tensiunile și discuțiile despre război luau amploare în Balcani, Berchtold încerca să mențină statu-quoul în regiune, îndemnând marile puteri să acționeze împreună precum vechiul

Concert European. Dacă se putea exercita presiune asupra Imperiul Otoman pentru ca acesta să reformeze tratamentul aplicat creștinilor de sub stăpânirea sa, statele balcanice nu ar mai fi avut niciun pretext de război. Un indiciu al scindărilor evidente din Europa și împărțirii acesteia în tabere adverse a fost reacția inițială a Rusiei și Franței, din Antantă, care au fost suspicioase și decise să nu lase Tripla Alianță să preia controlul.[54] Sazonov i-a mărturisit ambasadorului britanic la Sankt Petersburg că prestigiul Rusiei în Balcani urma să fie grav afectat dacă Austro-Ungaria ajungea să fie văzută ca țara care avea să preia rolul de protector al creștinilor.[55]

Chiar și la sfârșitul lui septembrie, când războiul a izbucnit în cele din urmă în Balcani, conducerea austro-ungară a părut luată prin surprindere, căci atașații săi militari, atât cel de la Belgrad, cât și cel de la Constantinopol, erau plecați în vacanță.[56] Seria de victorii rapide a Ligii Balcanice a dat naștere unor temeri profunde și dezbateri foarte îngrijorate la Viena. Consiliul Ministerial Comun, care îi conferea Austro-Ungariei puțina unitate de care se bucura, se urnise cu greu pentru a discuta despre noile cheltuieli militare; la acel moment, a votat un buget consistent pentru noi echipamente de artilerie și fortificații. În momentul în care a devenit evident că Imperiul Otoman avea să piardă cea mai mare parte, dacă nu chiar toate teritoriile europene rămase și că vechea ordine din Balcani dispăruse, întrebarea presantă pentru Austro-Ungaria era cum avea să arate noua ordine. O Bulgarie Mare era acceptabilă, iar formarea unui stat albanez independent era de dorit, pentru că astfel s-ar fi blocat accesul Serbiei la Adriatică, iar acesta ar fi putut deveni un stat-satelit al Austro-Ungariei. Însă cert este că Viena nu își dorea să vadă la granița sa de sud o Serbie sau un Muntenegru mai mari, și, în consecință, o creștere a influenței Rusiei în Balcani. Serbia revendica printre altele Sangeacul, care i-ar fi conferit o graniță comună cu Muntenegru, o parte din Kosovo și accesul la Adriatică. Oricum era grav că Muntenegru deținea o mică parte a coastei Adriatice, iar dacă Serbia s-ar fi extins la vest, către mare, poziția dominantă a Austro-Ungariei la Adriatică, deja contestată de Italia, ar fi fost din nou amenințată. Baza sa navală de la Pula, care deja înghițise o mare parte a resurselor Austro-Ungariei, ar fi putut deveni inutilă, iar portul deosebit de important de la Trieste, din extremitatea nordică a Adriaticii, ar fi putut fi izolat. Opinia publică, deja ostilă Serbiei, a fost instigată printr-o serie de rapoarte, potrivit cărora sârbii ar fi capturat un diplomat austro-ungar în timp ce avansau pe teritoriu otoman și că l-ar fi maltratat. Se zvonea chiar că îl castraseră. (S-a dovedit că diplomatul era nevătămat.)[57]

Dacă guvernul său nu reușea să aducă Serbia și Muntenegru sub control, a avertizat generalul Blasius Schemua, care l-a înlocuit pentru o scurtă perioadă de timp pe Conrad la șefia statului-major, Austro-Ungaria putea să-și ia audio de la statutul ei de mare putere.[58] Conrad, care era foarte deprimat din cauza succeselor Serbiei (mușchii feței îi zvâcneau neîncetat, a spus un prieten),[59] a trimis, așa cum îi stătea în fire, un lung memorandum, adoptând de această dată o poziție mai vehementă decât de obicei, în care solicita ca Serbia să fie distrusă. Cu susținerea împăratului și, inițial, a lui Franz Ferdinand, Berchtold s-a opus, dar a prezentat celorlalte puteri țelurile minime ale Austro-Ungariei: formarea unei Albanii Mari, independente, și împiedicarea Serbiei de la a obține o fâșie de pământ la Adriatică. Din păcate pentru pacea europeană, această ultimă dorință era o revendicare sârbă pe care Rusia o susținuse inițial pentru a demonstra că-și sprijină cu fermitate statul satelit.

Rusia s-a trezit într-o poziție stânjenitoare. Conducătorii săi militari estimau că țara nu avea să fie pregătită pentru un război major timp de încă doi ani, însă Rusia nu putea să stea cu mâinile în sân și să asiste cum statele balcanice primeau ordine de la Austro-Ungaria.[60] Într-o încercare de a demoraliza Austro-Ungaria și aliata sa Germania, Rusia a folosit o tactică pe care avea să o aplice și în vara lui 1914. La sfârșitul lunii septembrie a anului 1912, exact în momentul în care statele balcanice își mobilizau armatele, armata rusă a efectuat un așa-numit test de mobilizare în cel mai vestic district militar al Varșoviei, care se învecina și cu Germania, și cu Austro-Ungaria. De asemenea, rușii au prelungit serviciul militar al trupelor de recruți care ar fi urmat să fie lăsați la vatră, mărind astfel numărul soldaților activi cu 270 000.[61]

Acțiunile Rusiei au generat un răspuns din partea Austro-Ungariei, care privea din ce în ce mai sumbru prăbușirea statu-quoului în Balcani și creșterea puterii Serbiei, Muntenegrului și, în mai mică măsură, a Bulgariei. La sfârșitul lui octombrie, Berchtold a organizat o îndelungată și dificilă reuniune cu colegii săi — miniștri însărcinați cu chestiunile militare și financiare comune ale Dublei Monarhii — din Consiliul Ministerial Comun. Cu prilejul acestei reuniuni, s-a luat serios în calcul războiul cu Liga Balcanică și s-a convenit să i se ceară împăratului trimiterea de întăriri consistente forțelor deja staționate în Bosnia.[62] La scurt timp după aceea, Berchtold a efectuat o vizită în Italia, unde a încercat să-i convingă pe italieni să susțină Austro-Ungaria. (De asemenea, s-a înveselit intrând în magazine de antichități și galerii de artă.)[63] În noiembrie, pe când Liga Balcanică își consolida

victoriile împotriva turcilor, Austro-Ungaria i-a răspuns Rusiei, punând pe picior de război trupele detașate în Bosnia și Dalmația. A mărit totodată numărul garnizoanelor din Galiția, de lângă granița cu Rusia, lucru care a generat panică printre localnici, care s-au temut că avea să înceapă războiul.[64]

Europa chiar a făcut un pas înspre războiul generalizat. După cum a scris mai târziu Sazonov în memoriile sale, cercurile conducătoare ale Rusiei nutreau o convingere de nezdruncinat că venise vremea ca Rusia să-și regleze conturile cu Austro-Ungaria și să se răzbune pentru fiascoul din Bosnia.[65] Pe 22 noiembrie, la două zile de la măsurile luate de Austro-Ungaria, țarul a prezidat o reuniune la care au participat principalii săi comandanți militari din zonele vestice de o mare importanță ale Rusiei, care presaseră guvernul să le întărească efectivele militare și ceruseră declanșarea ostilităților militare împotriva Austro-Ungariei.[66] După părerea ambasadorului britanic, Nicolae era chiar și mai panslavist decât guvernul său și se spune că ar fi afirmat că nu mai suporta o a doua umilință asemenea celei suferite de Rusia în Bosnia.[67] La reuniune s-a decis mobilizarea întregului district militar al Kievului, care includea Ucraina de Vest, precum și o mare parte a districtului Varșovia din Polonia Rusească. De asemenea, urmau să se facă pregătiri pentru mobilizarea districtului Odessa, de la Marea Neagră. În calitate de ministru de război, Suhomlinov nu s-a sinchisit să-și informeze colegii civili cu privire la această decizie riscantă și periculoasă. Cel mai bine ar fi fost, le-a spus el, să afle chiar de la țar ce avea de gând. A doua zi, conducătorii civili, inclusiv Sazonov și Kokovtsov, acum prim-ministru, au fost chemați în biroul țarului din palatul său de lângă Sankt Petersburg și au fost îngroziți de ceea ce au auzit. Nicolae le-a spus că decizia fusese luată și că telegramele ce anunțau demararea mobilizării erau gata să fie expediate. Rusia, a subliniat el, se mobiliza în acel moment numai împotriva Austro-Ungariei, iar țarul spera că Wilhelm ar fi putut să-l ajute și să oblige Austro-Ungaria să se comporte rațional. Kokovtsov a denunțat planurile de mobilizare; acest lucru presupunea un risc ca Rusia să pornească la război și împotriva Austro-Ungariei, și împotriva aliatei ei Germania, iar țara sa pur și simplu nu era pregătită. Și Sazonov, în pofida entuziasmului său pentru cauza slavilor, se temea și devenise evident mult mai rezervat când venea vorba despre susținerea Serbiei, spunându-le de exemplu austriecilor și italienilor că nu mai susținea revendicările Serbiei pentru obținerea unui port la Adriatică. După cum a afirmat răutăcios ambasadorul britanic: „Sazonov își schimbă atât de frecvent poziția, încât este dificil să urmărești fazele de pesimism și optimism prin care trece."[68] De această dată, conducătorii civili au rezistat

cu succes în fața presiunilor armatei și mobilizarea a fost amânată, deși numărul de soldați activi a fost din nou sporit prin extinderea serviciului militar.[69] Suhomlinov, care datorită funcției pe care o deținea cunoștea prea bine slăbiciunile militare ale Rusiei, a continuat totuși să susțină că războiul cu Austro-Ungaria și Germania era inevitabil și că cel mai bine ar fi fost să se isprăvească odată cu el. „Spuneți-le celor de la Paris", i-a înștiințat el pe atașații militari francezi de la Sankt Petersburg, „că pot sta liniștiți, că aici totul este gata, să nu se agite; veți vedea."[70]

În timp ce rușii se jucau cu focul, la Berlin avea loc o altă serie de reuniuni de rău augur. Franz Ferdinand și Schemua, la acea vreme șeful statului-major austriac, veniseră să ceară Germaniei garanții de susținere în eventualitatea unui atac din partea rușilor. Cancelarul Bethmann și Kiderlen, ministrul de externe, speraseră inițial să poată menține echilibrul, cooperând cu Marea Britanie pentru calmarea tensiunilor internaționale cu privire la Balcani și arătând în același timp și susținere pentru cauza Austro-Ungariei. În același timp, intenționau să-și împiedice aliata să meargă prea departe, de exemplu prin anexarea Sangeacului, la care Austro-Ungaria renunțase în 1908. Pe de altă parte, conducătorii germanii nu doreau ca Imperiul Otoman să fie distrus, căci aveau mari interese aici, inclusiv construirea căii ferate Berlin–Bagdad.[71] Kaiserul, imprevizibil ca întotdeauna, se arătase inițial ostil otomanilor, pe motiv că actuala conducere se revoltase împotriva „prietenului meu sultanul", și chiar simpatizase cu Liga Balcanică, referindu-se o vreme la omul pe care cândva îl numea „hoțul de oi din Munții Negri" ca „Maiestatea Sa Regele Muntenegrului".[72] Însă în februarie, când Franz Ferdinand și Schemua au sosit la Berlin, Wilhelm își schimbase deja complet părerea și susținea deschis Austro-Ungaria. În plus, în convorbirile care au avut loc mai întâi la Berlin și apoi la cabana sa de vânătoare din est, a mers și mai departe decât și-ar fi dorit guvernul său și le-a promis oaspeților săi sprijinul Germaniei în cazul izbucnirii unui război între Austro-Ungaria și Rusia în Balcani. O săptămână mai târziu, Bethmann a afirmat în fața Reichstag-ului că Germania avea să-și susțină aliata, deși a evitat cu prudență să intre în detalii.[73] În Silezia, lângă granița cu Rusia, familiile germane își făceau planuri să se mute spre vest, cât mai departe de iminenta invazie, în timp ce la Berlin se zvonea să înalții oficiali și-ar fi depus banii în bănci elvețiene, în siguranță. Tirpitz și-a întrebat ofițerii de rang înalt ce măsuri preliminare puteau fi luate înaintea unei mobilizări maritime complete și, ca un semn prevestitor al colapsului psihologic total din 1914, Moltke, șeful de stat-major, a devenit în mod evident deopotrivă agitat și letargic.[74]

În întreaga Europă, bursele de valori au început să oscileze dramatic, iar presa era plină de rapoarte privind desfășurarea de trupe sau alte pregătiri militare. „Zvonurile au împânzit Europa", scria corespondentul *Times* de la Viena, „și nu toate sunt demne de crezare. Însă, privindu-le în ansamblu, este clar că ciocnirile din Orientul Apropiat se apropie de etapa în care guvernele trebuie să acționeze inteligent și prudent, dacă doresc să împiedice izbucnirea unui conflict european."[75] Austro-Ungaria le-a ordonat diplomaților ei din Belgrad, Cetinje și Sankt Petersburg să-și strângă documentele importante și să fie pregătiți să părăsească misiunile în caz de război. (Aveau să se folosească de aceleași ordine doi ani mai târziu.)[76] Pe 7 decembrie, la scurt timp după armistițiul din Balcani, Conrad a fost numit din nou în funcția de șef de stat-major al Austro-Ungariei. A plecat în grabă să-i împărtășească această veste preaiubitei sale Gina, însă când a ajuns în fața ei și-a ascuns capul în mâini și a rămas fără grai. De această dată, Austro-Ungaria se confrunta cu probleme mult mai mari în Balcani, i-a spus el; statele balcanice erau mult mai puternice.[77] A continuat însă să-l preseze pe Berchtold să demareze acțiunile militare împotriva Serbiei și Muntenegrului și, pentru moment, a avut sprijinul lui Franz Ferdinand, care, de cele mai multe ori, ca și Berchtold, milita pentru moderație.[78]

La începutul lui decembrie, când se semna armistițiul ce punea capăt Primului Război Balcanic, Grey a încercat să stopeze tensiunile internaționale cerând organizarea unei conferințe a ambasadorilor marilor puteri, dar și o reuniune a reprezentanților națiunilor balcanice, ambele urmând să aibă loc la Londra, pentru a încheia pacea. Vorbind în numele guvernului, Haldane, ministrul de război, l-a avertizat pe noul ambasador german de la Londra, prințul Karl Lichnowsky, că, probabil, Marea Britanie nu avea să stea cu mâinile în sân dacă Austro-Ungaria ataca Serbia și că, în cazul izbucnirii unui război generalizat, ar fi intervenit cu siguranță pentru a evita zdrobirea Franței. Deși kaiserul a fost înfuriat pe britanici — „lași", „o națiune de negustori", „cu o atitudine de nici mie, nici ție" —, guvernul său era pregătit să coopereze cu britanicii pentru a soluționa criza. Atât Kiderlen, cât și Bethmann sperau că Marea Britanie avea să rămână neutră într-un viitor război European, deși renunțaseră la încercările de a-i câștiga prietenia.[79] În ceea ce privea Austro-Ungaria, aceasta nu era satisfăcută de ceea ce considera a fi un ajutor moderat din partea aliatei sale.[80]

Și celelalte puteri au acceptat invitația lui Grey. Franța nu își dorea izbucnirea unui conflict pentru controlul Balcanilor, iar Italia profita de fiecare ocazie care i se oferea pentru a fi tratată ca o mare putere. Atât

Austro-Ungaria, cât și Rusia resimțeau constrângerile financiare impuse de pregătirile militare și în ambele țări existau voci, în special în cadrul cercurilor conservatoare, care făceau apel la o mai bună înțelegere între cele două mari monarhii. În noiembrie, guvernul rus luase deja decizia de a se îndepărta de marginea prăpastiei. Însă Sazonov a fost aspru criticat de opinia publică, pentru că se arătase dispus să facă unele compromisuri: un deputat din Dumă a afirmat că aceasta fusese „varianta diplomatică a Bătăliei de la Mukden", făcând referire la una dintre cele mai grele înfrângeri suferite de Rusia în timpul Războiului Ruso-Japonez. Pe 11 decembrie, conducătorii cei mai importanți ai Austro-Ungariei s-au întâlnit cu Franz Joseph pentru a decide între război și pace. Conrad a pledat cu vehemență în favoarea războiului, având susținerea lui Franz Ferdinand. (La scurt timp după aceea, arhiducele avea să revină la o poziție mai moderată.) Berchtold și majoritatea ministerelor civile nu erau de acord cu Conrad. Împăratul, „neobișnuit de serios, calm și hotărât", și-a făcut cunoscută decizia de a menține pacea. În iulie 1914 însă avea să ia altă decizie.[81]

Conferința ambasadorilor de la Londra a avut loc în sediul Ministerului de Externe, sub conducerea lui Grey, și a durat de la sfârșitul lui decembrie 1912 până în august 1913. Grey a afirmat mai târziu că lucrările conferinței au fost „tergiversate și câteodată au devenit insuportabil de epuizante". Paul Cambon, care reprezenta Franța, a glumit spunând că reuniunea o să continue până când la masa de negocieri nu aveau să mai stea decât șase schelete.[82] (Faptul că ambasadorul Austro-Ungariei, contele Albert Mensdorff, Lichnowsky din Germania și contele Alexander Benckendorff din Rusia erau veri era o dovadă a legăturilor de sânge care lega aristocrația vechii Europe.) Ambasadorul italian, s-a plâns Mensdorff, vorbea mai mult decât toată lumea la un loc.[83] Deși puterile conveniseră acum să evite războiul cu totul, dacă era posibil, au descoperit că nu era deloc ușor să convingă statele balcanice să ajungă la o înțelegere. Liga Balcanică se destrăma din cauza rivalităților naționale, iar în Imperiul Otoman aveau loc din nou revolte. În ianuarie, Enver Pașa de la Tinerii Turci, care fusese exilat o scurtă perioadă de timp, a întrerupt o reuniune guvernamentală de la Constantinopol, în fruntea unui grup de bărbați înarmați, acuzând guvernul că ar fi cedat în fața celorlalte puteri și cerând demisia acestuia. Pentru a sublinia importanța revendicării lor, Tinerii Turci l-au împușcat mortal pe ministrul războiului.

Principalul motiv de dezacord dintre marile puteri a fost și sistemul de guvernare al Albaniei. Austro-Ungaria dorea ca noul stat să fie o monarhie. Cambon se gândea cu cinism că Austro-Ungariei i-ar fi convenit ca Albania

să fie condusă de un rege incompetent, acesta să fie asasinat, dându-i Austriei un pretext să intervină și să instituie un protectorat.[84] Granițele Albaniei au provocat dispute interminabile. O problemă era și faptul că albanezii, care ar fi putut foarte să fie urmașii locuitorilor originari ai Balcanilor, se amestecaseră cu slavi din sud, de diferite naționalități și religii. Albanezii erau, de asemenea, scindați în clanuri și grupuri religioase — cei din sud fiind preponderent musulmani, iar cei din nord creștini — fapt ce încuraja și mai mult puterile străine să intervină. În plus, Austro-Ungaria își dorea o Albanie Mare care să compenseze formarea statelor slave și care să blocheze accesul Serbiei la mare, în timp ce Rusia voia să ofere un procentaj cât mai mare din fostele teritorii otomane protejaților ei slavi.[85] Ca atare, au urmat dezbateri interminabile cu privire la sătuce de care nimeni nu mai auzise până atunci. După cum s-a plâns și Grey, era „complet irațional și intolerabil ca partea cea mai mare a Europei să fie implicată într-un război din cauza unei dispute cu privire la două sau trei mici orașe de la granița cu Albania."[86] (Neville Chamberlain a reacționat asemănător în 1938, vorbind în cadrul unei emisiuni despre criza din Cehoslovacia: „Cât de îngrozitor, bizar și incredibil este faptul că trebuie să săpăm tranșee și să purtăm măști de gaze aici, din cauza unei gâlcevi dintr-o țară îndepărtată, între popoare despre care nu știm nimic".)

Soarta orășelului Scutari (astăzi, Shkodër) a provocat tensiuni profunde și a reînnoit temerile cu privire la izbucnirea războiului. Austro-Ungaria își dorea să includă orașul în Albania, deoarece acesta era un centru catolic și, ca atare, un nucleu al influenței austro-ungare. Includerea sa în componența Muntenegrului sau Serbiei ar fi dăunat prestigiului și intereselor Austro-Ungariei, așa cum credea, printre alții, și Berchtold.[87] La jumătatea lui februarie 1913, Franz Ferdinand, care acum renunțase la atitudinea belicoasă afișată inițial, i-a scris neliniștit, și în același timp prevestitor, lui Berchtold:

> Fără să renunțăm la tot, trebuie să facem tot ce ne stă în putință pentru a menține pacea! Ar fi o catastrofă să intrăm într-un mare război cu Rusia, și cine știe dacă flancurile noastre de stânga și de dreapta vor funcționa; Germania trebuie să facă față Franței, iar România invocă scuze din cauza amenințării bulgare. Prin urmare, momentul actual este unul dezavantajos. Dacă purtăm un război special împotriva Serbiei, vom depăși rapid obstacolul, dar apoi ce va fi? Și ce am primi în schimb? În primul rând, întreaga

Europă ne va sări în cap și va considera că am întinat pacea, așa că Dumnezeu să ne ajute dacă anexăm Serbia.[88]

În momentul în care tensiunile dintre Rusia și Austro-Ungaria s-au amplificat din nou, Franz Joseph a trimis un emisar de încredere, pe prințul Gottfried von Hohenlohe-Schillingfürst, la Sankt Petersburg pentru a-l asigura pe țar că civilii încă dețineau controlul asupra generalilor austro-ungari. Într-un alt exemplu cutremurător cu privire la cât de dispusă era conducerea europeană de vârf să ia drept sigură perspectiva unui război la scară largă, Hohenlohe a avertizat că, în cazul în care chestiunea albaneză nu se soluționa, războiul probabil că avea să izbucnească în următoarele șase–opt săptămâni.[89] Cele două puteri au dat din nou înapoi în fața războiului și, până în luna martie, această ultimă criză europeană se detensiona, iar Rusia și Austro-Ungaria începeau să-și retragă trupele staționate de-a lungul granițelor lor comune și ajungeau la un acord, conform căruia Scutari avea să devină parte a Albaniei în condițiile în care câteva orașe erau acordate Serbiei.

La fața locului însă, criza era departe de final, căci statele balcanice continuau să-și joace propriile jocuri. Muntenegru și Serbia, care pentru moment erau prietene, încercaseră să prevină orice acord de pace, asediind orașul Scutari în timpul războiului. Garnizoana otomană însă rezistase cu o fermitate remarcabilă. Muntenegrenii și sârbii au rămas surzi la cerința marilor puteri de a pune capăt asediului. La sfârșitul lui martie, Austro-Ungaria și-a trimis Flota Adriatică să instituie o blocadă asupra porturilor muntenegrene. Sazonov a avertizat cu privire la „pericolul îngrozitor reprezentat de această acțiune izolată pentru pacea europeană", iar guvernul rus a luat din nou în calcul mărirea efectivelor sale militare.[90] Marea Britanie și Italia au propus în grabă organizarea unei demonstrații comune prin care să-și arate puterea maritimă și și-au trimis în zonă propriile nave. Mai târziu, în regiune au sosit și nave rusești și franțuzești. (Din moment ce Scutari se afla la douăzeci de kilometri distanță de țărm, era neclar ce sperau marile puteri să câștige prin această acțiune.) Fără prea mare tragere de inimă, rușii au convenit să exercite presiune asupra Serbiei, care, la începutul lui aprilie, a pus capăt asediului orașului Scutari. Însă Nicolae al Muntenegrului nu a fost atât de ușor de oprit. Îl mituise pe unul dintre apărătorii orașului, un ofițer albanez din armata otomană, Essad Paşa Toptani, un tâlhar aproape la fel de mare ca Nicolae, să-i predea orașul. Essad l-a ucis mai întâi pe comandantul garnizoanei, după care a cerut 80 000 de lire pentru a-și duce planul la bun sfârșit,

trimițând un mesaj prin care susținea că ar fi pierdut o valiză cu acea sumă și cerând returnarea acesteia.[91]

Pe 23 aprilie, Essad a predat, conform planului, orașul Scutari muntenegrenilor. În capitala Cetinje au avut loc festivități de bucurie, iar cheflii beți au tras cu arma în toate direcțiile. Un grup de glumeți a dat drumul unui măgar îmbrăcat în negru pe străzile orașului, având pe el o pancartă pe care erau scrise mesaje obraznice la adresa ambasadei austro-ungare. În întreaga Peninsulă Balcanică, dar și la Sankt Petersburg, mulțimi de oameni au ieșit în stradă pentru a-și arăta entuziasmul față de victoria fraților slavi din sud.[92] La Viena și Berlin, atmosfera era sumbră. Conrad a ordonat statului-major să se pregătească pentru o campanie împotriva Muntenegrului, în cazul în care acesta refuza să renunțe la Scutari, iar la sfârșitul lui aprilie, Gottlieb von Jagow, care îl înlocuise pe Kiderlen la conducerea Ministerului de Externe după moartea neașteptată a acestuia, a promis Austro-Ungariei susținerea Germaniei. La începutul lui mai, Austro-Ungaria a decis să trimită un ultimatum Muntenegrului și a demarat pregătirile militare, decretând, printre alte măsuri, starea de urgență în Bosnia. La rândul ei, Rusia a luat o serie de măsuri, dând spre exemplu comenzi de cai pentru armata ei.[93] Până la data de 3 mai, Nicolae al Muntenegrului își dăduse seama că Austro-Ungaria vorbea serios și pe 4 mai a anunțat că trupele sale aveau să părăsească orașul Scutari și să-l predea marilor puteri. Austro-Ungaria și Rusia au oprit din nou pregătirile de război. Pacea europeană fusese pentru moment păstrată, dar nu toată lumea se bucura de acest lucru. La Viena, Conrad regreta că Austro-Ungaria nu reacționase: o victorie asupra Muntenegrului i-ar fi sporit cel puțin prestigiul. La un dineu, un prieten a băgat de seamă faptul că șeful de stat-major era foarte deprimat. În plus, Austro-Ungaria trebuia să facă față acum unei Serbii al cărei teritoriu era de două ori mai mare.[94]

Potrivit Tratatului de la Londra, semnat la sfârșitul lui mai, Albania devenea stat independent. Se supunea unei Comisii Internaționale de Control, care nu a funcționat niciodată eficient din cauza intervențiilor Austro-Ungariei. Micul stat, sărac și scindat, a primit un rege, un prinț german ineficient, dar fermecător. William de Wied a supraviețuit în noul său regat timp de șase luni, până când Essad Pașa, care avea propriile intenții de a urca pe tron, a ajutat la înlăturarea sa. Tratatul autoriza, de asemenea, câștigurile teritoriale ale Ligii Balcanice, dar acest lucru nu a ajutat la menținerea păcii. Liga Balcanică s-a năruit la scurt timp. Atât Serbia, cât și Grecia erau nemulțumite de faptul că Bulgaria ieșise cea mai câștigată din conflict, ocupând teritorii

pe care cele două țări le considerau ca revenindu-le de drept, și au cerut imediat o revizuire a tratatului. România, care nu se implicase în primul război, s-a folosit de acest prilej pentru a ocupa o parte a Bulgariei, în timp ce Imperiul Otoman spera să împingă Bulgaria înapoi spre sud. Pe 29 iunie 1913, la o lună de la semnarea tratatului, Bulgaria, țară în care opinia publică se pronunța cu vehemență în favoarea războiului, a lansat un atac preventiv asupra Serbiei și Greciei. România și Imperiul Otoman s-au alăturat luptei împotriva Bulgariei, care a suferit mai apoi o serie de înfrângeri. Pe 10 august 1913, puterile balcanice au încheiat Pacea de la București, potrivit căreia România, Grecia și Serbia câștigau teritorii în detrimentul Bulgariei. „Clopotele păcii de la București", scria Berchtold în memoriile sale, „dăngăneau găunos."[95] Cele două războaie balcanice dăduseră lovituri grave prestigiului și onoarei Austro-Ungariei.

Tulburările din Balcani continuau. Nu după mult timp, Serbia, care acum controla provincia otomană Kosovo și o parte a Macedoniei, a avut de-a face cu o revoltă a nenumăraților albanezi musulmani din cadrul granițelor sale. Deși guvernul sârb a zdrobit violent orice urmă de rezistență, acest episod a lăsat în amintirea albanezilor o moștenire a urii și resentimentelor, care avea să provoace probleme și la sfârșitul secolului. Granițele Albaniei erau contestate de Grecia la sud și de Serbia la nord, iar sârbii erau decișii să nu dea înapoi în fața marilor puteri.

Victoriile obținute în ambele războaie balcanice le aduseseră sârbilor — atât cetățenilor, cât și liderilor lor — o încredere debordantă în ei înșiși. „Nu ascultau de nimic și erau capabili de tot soiul de nebunii", scria corespondentul ziarului *Times* la Belgrad.[96] Armata și organizația naționalistă extremistă Mâna Neagră protestau cu înverșunare ori de câte ori guvernul părea să dea înapoi, iar liderii civili erau de obicei la fel de intransigenți. „Dacă Serbia este înfrântă pe câmpul de luptă", spunea Pašić la începutul lui 1913 ambasadorului său de la Sankt Petersburg, „atunci cel puțin nu va fi disprețuită de restul lumii, căci puterile vor purta o mare stimă unui popor care refuză să trăiască în servitute față de Austria". Apetitul Serbiei s-a dezvoltat odată cu succesele repurtate pe câmpurile de luptă. La începutul lui 1914, Pašić s-a întâlnit cu țarul la Sankt Petersburg. Speranțele Serbiei de a-i uni pe toți sârbii (termen care pentru Pašić avea o aplicabilitate generoasă, incluzându-i chiar și pe croați) părea acum mai aproape de împlinire. În Austro-Ungaria trăiau 6 milioane de „sârbo-croați" nemulțumiți, i-a spus el lui Nicolae, fără să-i punem la socoteală pe slovenii care începeau să se trezească și să-și dea seama că aparțineau de frații lor slavi din sud.[97]

Austro-Ungaria a rămas principalul obstacol în calea visului sârb. În toamna lui 1913, i-a cerut Serbiei să-și retragă trupele de pe teritoriile nordice ale Albaniei pe care le ocupase. Guvernul sârb nu numai că a refuzat; a trimis și mai multe trupe, explicând că trebuia să-i protejeze pe frații sârbi de albanezi. La începutul lui octombrie, Pašić, care arăta ca un bun înțelept balcanic, cu barba sa lungă și căruntă, a sosit la Viena pentru a purta discuții cu guvernul austro-ungar. „Este o persoană modestă și agitată", scria Berchtold în jurnalul său. „Prin amabilitatea sa, ne-a făcut să dăm uitării diferențele fundamentale care ne separă și caracterul său prefăcut." Pašić a fost deosebit de binevoitor, dar a refuzat să-și ia angajamente concrete.[98] Deși nu știa acest lucru, în același timp avea loc și o reuniune a Consiliului Ministerial Comun, prilej cu care se discutau pașii care trebuia făcuți împotriva țării sale. Conrad, care în mod neobișnuit participa la această reuniune de ordin civil, a îndemnat Austro-Ungaria să pornească la război și să anexeze țara vecină care făcea numai probleme. Civilii nu erau încă pregătiți să meargă atât de departe, dar era evident că ajunseseră să accepte faptul că, la un moment dat în viitor, probabil că războiul avea să izbucnească, iar pentru unii acest lucru era chiar dezirabil. Până și Berchtold, care de obicei susținea moderația, era acum pregătit să sprijine dezvoltarea armamentului.[99]

Printre miniștrii care au participat la reuniune s-a numărat și premierul maghiar István Tisza, care a adoptat o atitudine conservatoare și chiar avea să joace un rol crucial în decizia Austro-Ungariei de a porni la război împotriva Serbiei în criza din 1914. Compatrioții săi, chiar și cei care îi erau dușmani politici, îl admirau pe Tisza pentru curajul, hotărârea și încăpățânarea sa. „Este cel mai deștept bărbat din Ungaria", a afirmat un oponent politic de seamă, „mai deștept decât noi toți laolaltă. Este ca o comodă Maria Tereza cu multe sertare. Fiecare sertar este umplut până la refuz cu cunoștințe. Însă în ceea ce-l privește pe Tisza, tot ceea nu este de găsit în aceste sertare, nici nu există. Ascultați-mă bine, acest Tisza este la fel de periculos ca o lamă de ras."[100] Franz Joseph îl simpatiza pentru că putea să-i gestioneze ferm și eficient pe extremiștii maghiari care nu se gândeau decât la independența Ungariei și care blocaseră toate încercările din parlamentul maghiar de a aproba o creștere a bugetului militar.

Tisza, care mai deținuse un mandat de premier, era în același timp un patriot maghiar înfocat și un susținător al monarhiei habsburgice. După părerea sa, Ungaria avea o poziție avantajoasă în cadrul Austro-Ungariei, care o proteja de inamicii săi, precum România, și permitea supraviețuirea vechiului regat maghiar cu vastele sale teritorii. Profund conservator, era decis

să mențină poziția dominantă a aristocrației latifundiare, din care făcea parte, și supremația maghiarilor asupra supușilor lor de altă etnie, precum croații, slovacii sau românii. Sufragiul universal ar fi dat minorităților un cuvânt de spus în politica maghiară, fapt ce ar fi echivalat, spunea el, cu „castrarea națiunii."[101]

În politica externă, Tisza susținea alianța cu Germania și privea statele balcanice cu suspiciune. Ar fi preferat să cadă la pace cu ele, dar era pregătit de război, în special dacă vreuna dintre acestea devenea prea puternică.[102] În Consiliul Ministerial Comun el a susținut înaintarea unui ultimatum Serbiei, prin care să i se ceară retragerea trupelor din Albania. I-a scris în particular lui Berchtold: „Evenimentele de la granița albanezo-sârbă ne pun în fața unei întrebări: dacă vom rămâne o putere viabilă sau dacă vom renunța și ne vom cufunda într-o decadență demnă de râs. Cu fiecare zi de indecizie, pierdem din respect, iar șansele de a ajunge la o soluție avantajoasă și pașnică sunt din ce în ce mai compromise." Dacă Austro-Ungaria ratează această șansă de a se impune, a continuat Tisza, atunci va pierde pe bună dreptate locul ei printre marile puteri.[103]

Pe 18 octombrie, Austro-Ungaria a transmis ultimatumul Serbiei. Aceasta avea la dispoziție opt zile să se supună. Dintre marile puteri, numai Italia și Japonia fuseseră informate în prealabil, încă o dovadă a faptului că entitatea Concertului European începea să dispară. În următoarele luni, Antanta și Tripla Înțelegere au început să discute din ce în ce mai des fără să se mai consulte când venea vorba despre Balcani.[104] Niciunul dintre aliații ei nu s-a opus inițiativei Austro-Ungariei, iar Germania a mers și mai departe și i-a oferit sprijinul său ferm. Kaiserul a fost deosebit de vehement: „Acum ori niciodată", a scris el pe o epistolă de mulțumire primită de la Berchtold. „La un moment dat, pacea și ordinea vor trebui restabilite acolo jos!"[105] Pe 25 octombrie, Serbia a capitulat și și-a retras trupele din Albania. Următoarea zi, kaiserul, aflat în vizită la Viena, a luat ceaiul cu Berchtold și i-a spus ministrului că Austro-Ungaria trebuia să rămână pe poziții: „Când Maiestatea Sa, Împăratul Franz Joseph, cere un anumit lucru, guvernul sârb trebuie să-i facă pe plac, în caz contrar Belgradul va fi bombardat și ocupat până la satisfacerea dorinței Maiestății Sale." Și, făcând un semn înspre sabia sa, Wilhelm a promis că Germania avea să fie întotdeauna gata să-și susțină aliata.[106]

Anul crizelor din Balcani s-a terminat pașnic, dar a lăsat în urmă o nouă serie de resentimente și lecții periculoase. Serbia a ieșit în mod evident câștigată din acest conflict și, pe 7 noiembrie, a dobândit mai multe teritorii semnând un acord cu Muntenegru pentru a împărți Sangeacul Novi Pazar.

Însă proiectul național al Serbiei nu era încheiat. Acum se vorbea despre o uniune cu Muntenegru și despre formarea unei noi Ligi Balcanice.[107] Guvernul sârb era neputincios și, în mare parte, nedoritor să domolească nenumăratele organizații naționaliste din Serbia, care-i ațâțau pe slavii din sud din cadrul Austro-Ungariei. În primăvara lui 1914, în timpul Paștelui, întotdeauna un mare eveniment pentru Biserica Ortodoxă, presa sârbă nu contenea să facă aluzii la propria înviere a sârbilor. Frații sârbi, scria un ziar de seamă, se ofileau în Austro-Ungaria tânjind după liberatea pe care numai baionetele Serbiei le-o puteau aduce. „Prin urmare, haideți să fim mai uniți și să sărim repede în ajutorul celor care nu pot împărtăși cu noi bucuriile sărbătorii reînvierii din acest an."[108] Conducătorii ruși erau îngrijorați de încăpățânata lor mică aliată, dar nu se arătau dispuși să o domolească.

În Austro-Ungaria, opinia publică era mulțumită că guvernul luase în sfârșit atitudine față de Serbia. După cum i-a spus Berchtold lui Franz Joseph la scurt timp după ce Serbia s-a înclinat în fața ultimatumului primit: „Europa recunoaște acum că noi, chiar și fără supraveghere, putem acționa independent dacă interesele ne sunt amenințate și că aliații noștri ne vor fi aproape."[109] Ambasadorul german la Viena remarcase însă „sentimentul de dizgrație, de furie înăbușită, sentimentul de a fi batjocorit de Rusia și de prietenii ei."[110] Austro-Ungaria era ușurată că Germania rămăsese în final fidelă alianței, dar detesta faptul că Viena era din ce în ce mai dependentă de aceasta. Conrad s-a plâns: „Acum nu suntem nimic mai mult decât un satelit al Germaniei."[111] La sud, prezența nestingherită a unei Serbii independente, care acum era și mai puternică decât înainte, continua să aducă aminte Austro-Ungariei de eșecurile ei în Balcani. Berchtold a fost criticat de reprezentanții politici ai Austriei și Ungariei și de către presă pentru slăbiciunea de care dăduse dovadă. La sfârșitul lui 1913, când s-a oferit să demisioneze, Franz Joseph s-a arătat neînțelegător: „Nu există niciun motiv și nici nu este să permis să capitulezi în fața câtorva delegați și a unui ziar. În plus, nici măcar nu ai un succesor."[112]

Asemenea multora dintre colegii săi, Berchtold a continuat să fie obsedat de amenințarea sârbă și statutul de mare putere al Austro-Ungariei, două lucruri care, în opinia lui, se suprapuneau. În memoriile sale, povestește cum imperiul a fost „emasculat" în Războaiele Balcanice.[113] Devenea din ce în ce mai clar, sau așa părea, că Austro-Ungaria urma să se confrunte cu o alegere dură: de a lupta pentru supraviețuirea sa sau de a dispărea de pe harta lumii. Deși inițial Tisza lansase teorii care nu prea stăteau în picioare, privind o colaborare cu Rusia, prin care Serbia putea fi convinsă să renunțe la o parte

a revendicărilor sale, în acel moment, cea mai mare parte a conducerii austro-ungare abandonase orice speranță cum că Serbia ar fi putut fi câștigată pe cale pașnică; nu putea înțelege decât limbajul forței. Conrad, noul ministru de război, generalul Alexander Krobatin, și generalul Oskar Potiorek, guvernatorul militar al Serbiei, erau conservatori convinși. Ministrul comun de finanțe, Leon von Biliński, care încercase să mențină un echilibru al finanțelor Austro-Ungariei, susținea acum o creștere considerabilă a bugetului militar. „Poate că un război ar fi mai ieftin", a afirmat el, „decât starea actuală a lucrurilor. Este inutil să mai precizez că nu avem bani. Trebuie să cheltuim până când va apărea o schimbare, iar Europa nu va mai fi aproape în întregime împotriva noastră."[114] Iar în acel moment, cea mai mare parte a forumurilor de conducere accepta faptul că un conflict cu Serbia și probabil și cu Rusia nu mai putea fi evitat, deși Conrad a continuat să creadă până în ajunul Primului Război Mondial că Rusia ar fi putut să tolereze un atac limitat al Austro-Ungariei asupra Serbiei și Muntenegrului.[115] Singurul care încă spera să evite războiul era Franz Ferdinand.

În anul ce a precedat izbucnirea Primului Război Balcanic și până în toamna lui 1913, Rusia și Austro-Ungaria au ajuns în repetate rânduri în pragul războiului, iar umbra unui conflict mai generalizat planase asupra întregii Europe, căci aliații lor așteptau momentul potrivit. Deși în cele din urmă puterile au reușit să gestioneze crizele, popoarele, conducătorii și cetățenii lor se obișnuiseră cu ideea războiului, considerând că acesta avea să izbucnească mai devreme sau mai târziu. În momentul în care Conrad a amenințat cu demisia pentru că avusese impresia că fusese umilit de Franz Ferdinand, Moltke l-a implorat să nu ia o decizie pripită: „Acum, când ne îndreptăm către un conflict, tu trebuie să rămâi".[116] Rusia și Austro-Ungaria se folosiseră de pregătirile de război, în special de mobilizare, ca să-și intimideze adversarii, dar și ca să exercite presiune una asupra celeilalte, și, în ceea ce privea Austro-Ungaria, să preseze Serbia. Atunci amenințările funcționaseră, pentru că niciuna dintre cele trei țări nu fusese pregătită să marșeze la blufurile celorlalte și pentru că, în fond și la urma urmei, vocile celor care făceau apel la pace fuseseră mai puternice decât ale celor care militau pentru război. Pe viitor, periculos era faptul că ambele state — și Austro-Ungaria, și Rusia — rămăseseră cu impresia că asemenea amenințări aveau să mai funcționeze. În plus — iar acest lucru era la fel de periculos —, au decis că a doua oară nu aveau să mai dea înapoi.

Marile puteri s-au consolat într-un fel că reușiseră să o scoată din nou la capăt. Pe parcursul ultimilor opt ani, cele două crize marocane, cea

bosniacă și, în final, războaiele balcanice amenințaseră să provoace un război generalizat, însă prin diplomație acesta fusese întotdeauna evitat. În aceste ultime luni de tensiuni, Concertul European reușise într-un fel sau altul să supraviețuiască, iar Marea Britanie și Germania cooperaseră bine pentru a ajunge la compromisuri și a-și ține în frâu propriii parteneri de alianță. În momentul izbucnirii următoarei crize balcanice, în vara lui 1914, cel puțin Grey s-a așteptat să se repete același scenariu.[117]

Mișcarea pacifistă care asistase îngrijorată la aceste evenimente a respirat la rândul ei ușurată. Marele Congres al celei de-a Doua Internaționale, reunit de urgență la Basel la sfârșitul toamnei lui 1912, a fost inițial considerat un simbol al unui nou apogeu al cooperării în sprijinul cauzei păcii, ce trecea dincolo de granițele naționale. În februarie 1913, socialiștii francezi și germani au emis un manifest comun prin care condamnau cursa înarmărilor și se angajau să coopereze. Pacifiștii erau convinși că forțele care se opuneau războiului deveneau din ce în ce mai numeroase, chiar și printre capitaliști, și că la orizont se înfiripau relații mai bune între puteri.[118] Pentru a face cunoscute acasă ororile războiului, un regizor german a filmat al Doilea Război Balcanic. Filmul lui tocmai începea să fie difuzat de societățile pacifiste din Europa, în vara lui 1914.[119] Membrii comisiei noului premiu pentru pace internațională al Fundației Carnegie, care fusese oferit cu generozitate de milionarul american Andrew Carnegie, au trimis un grup format din reprezentanți austrieci, francezi, germani, britanici, ruși și americani să investigheze războaiele balcanice. În raportul elaborat de comisie se scria cu groază despre tendința popoarelor beligerante de a-și înfățișa dușmanii ca fiind subumani și despre nenumăratele atrocități comise atât împotriva soldaților dușmani, cât și a civililor. „În civilizațiile mai vechi", se scria în raport, „forțele morale și sociale sunt sintetizate și reunite în legi și instituții care oferă stabilitate de caracter, formează opinia publică și asigură securitatea."[120] Raportul a fost emis la începutul verii anului 1914, când restul Europei era pe cale să afle cât de fragilă era civilizația ei.

17

Pregătiri de război sau pace: Ultimele luni de pace ale Europei

În mai 1913, pe parcursul scurtei perioade de răgaz dintre cele două războaie balcanice, cei trei veri, George al V-lea al Marii Britanii, Nicolae al II-lea al Rusiei și Wilhelm al II-lea al Germaniei, s-au întâlnit la Berlin pentru a lua parte la nunta singurei fiice a kaiserului cu ducele de Brunswick (care era la rândul lui înrudit cu fiecare dintre ei). Deși se spune că mama miresei ar fi plâns toată noaptea nunții pentru că urma să se despartă de copilul ei, evenimentul a fost „un splendid succes", după cum i-a transmis ambasadorul britanic sir Edward Goschen lui Grey. Germanii au fost deosebit de ospitalieri, iar regele și regina s-au simțit foarte bine. „Maiestatea Sa mi-a mărturisit că nu mai făcuse niciodată o vizită regală la care să se poarte convorbiri politice atât de deschise și atât de detaliate, iar el s-a bucurat să mă informeze că el, regele, și împăratul Rusiei căzuseră de acord asupra tuturor aspectelor despre care discutaseră." Verii conveniseră îndeosebi asupra faptului că Ferdinand cel Șiret al Bulgariei — „căruia Maiestatea Sa îi atribuise un epitet puternic" — trebuia ținut sub control. „Impresia mea", a conchis Goschen, „este că vizita a avut efecte deosebit de benefice și că va avea probabil consecințe mai durabile decât se întâmplă adesea în urma vizitelor de stat ale suveranilor străini".[1]

În particular, regele său a arătat mai puțin entuziasm. A încercat să discute între patru ochi cu Nicolae, s-a plâns el, însă Wilhelm „a stat cu urechea lipită de gaura cheii". Kaiserul îi ținuse, de asemenea, predici lui George cu privire la sprijinul acordat de Marea Britanie Franței: „Uite ce faci, alianțe cu o națiune decadentă, precum Franța, și cu una aproape barbară, asemenea Rusiei, și ni te împotrivești nouă, adevăraților piloni ai progresului

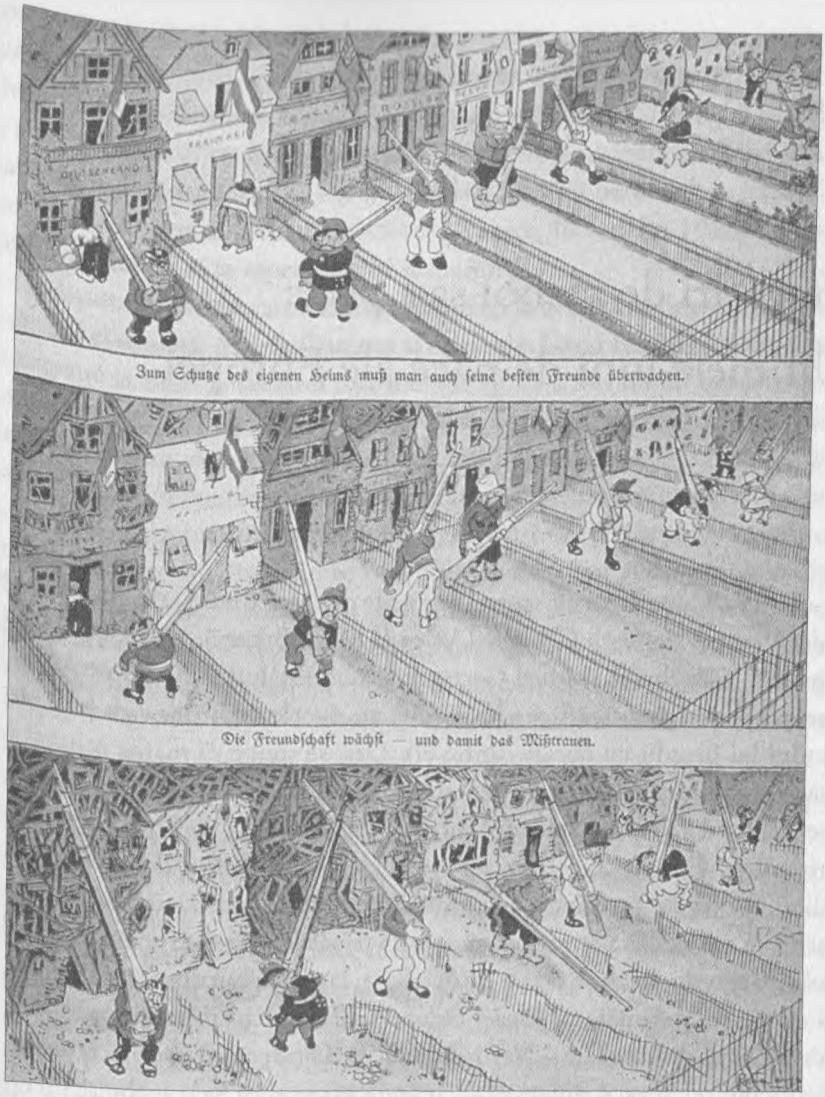

17. Ultimii ani dinaintea izbucnirii Marelui Război au fost marcați de o intensificare a cursei înarmărilor. Deși moderații și susținătorii mișcării pacifiste au scos în evidență pericolele accelerării pregătirilor de război și s-au plâns de costurile din ce în ce mai ridicate presupuse de aceste măsuri, națiunile europene erau acum atât de suspicioase una față de cealaltă, încât nu îndrăzneau să mai dea înapoi. Desenul înfățișează un șir de case prospere, pe care sunt arborate diferite steaguri naționale. „Cu cât încearcă mai mult națiunile să-și întreacă vecinii în cursa înarmărilor, cu atât au mai mult de suferit propriile lor popoare…“

și libertății..."[2] Se pare că Wilhelm credea că făcuse o impresie puternică și că ar fi slăbit antanta dintre Marea Britanie și Franța.[3] Aceasta avea să fie ultima întâlnire a celor trei veri. Un an și un pic mai târziu, țările lor vor fi în plin război una cu cealaltă.

În acea ultimă perioadă de pace, Europa încă mai avea posibilitatea de a face alegeri. Într-adevăr, în 1913, națiunile ei aveau nenumărate motive de îngrijorare: teama de a pierde teren, de a fi depășit din punct de vedere numeric sau armat de vecini, teama de revolte sau tulburări interne sau teama de consecințele războiului însuși. Aceste temeri s-ar fi putut concretiza în două scenarii: să le determine pe marile puteri să fie mai precaute sau să le pregătească pentru a risca totul în război. Cu toate acestea, deși conducătorii europeni nu trebuiau să opteze pentru război, devenea din ce în ce mai clar că aveau să facă acest lucru. Cursa navală dintre Marea Britanie și Germania, rivalitatea dintre Rusia și Austro-Ungaria în Balcania, fisura dintre Rusia și Germania, temerile Franței cu privire la Germania îndepărtaseră națiuni care aveau atât de mult de câștigat dacă ar fi cooperat. Iar deceniile precedente, în care se acumulaseră suspiciuni și amintiri, cântăreau greu în memoria forumurilor decizionale și publicului lor. Fie că era vorba despre înfrângere și izolare în fața Germaniei în cazul Franței, de Războiul Burilor pentru Marea Britanie, despre crizele marocane pentru Germania, despre Războiul Ruso-Japonez și Bosnia pentru Rusia sau despre războaiele balcanice pentru Austro-Ungaria, toate puterile avuseseră parte de propriile lor experiențe amare, care sperau să nu se repete. Să demonstrezi că ești o mare putere și să eviți umilințele reprezintă factori-cheie ai dovezii de putere în relațiile internaționale, fie că este vorba despre Statele Unite, despre Rusia sau despre China de astăzi, ori despre puterile europene de acum un secol. Dacă Germania și Italia își doreau un loc sub soare, Marea Britanie spera să evite declinul și se agăța de imensul ei imperiu. Rusia și Franța doreau să-și recâștige ceea ce ele considerau a fi statutul lor legitim, în timp ce Austro-Ungaria lupta ca să supraviețuiască. Toate puterile luaseră în calcul, ca opțiune, folosirea forței militare, dar, cumva, Europa reușise întotdeauna să se retragă la timp în toate momentele tensionate. În 1905, 1908, 1911, 1912 și 1913, un Concert European mult mai slăbit rezistase. Însă momentele periculoase începeau să se succeadă frecvent, iar în 1914, într-o lume care se obișnuise în mod periculos cu crizele, conducătorii europeni aveau să se confrunte din nou cu opțiunea de a porni la război sau a menține pacea.

Iar aceștia au trebuit să se confrunte din nou cu exacerbarea temerilor și a sentimentelor naționaliste nutrite de cetățenii lor, iar grupurile de lobby

și cele reprezentând interese speciale au devenit din ce în ce mai specializate în agitarea opiniei publice. Spre exemplu, în Germania, general-maiorul August Keim, care activase în Liga Navală Germană, a fondat o organizație similară la începutul lui 1912 care să militeze pentru formarea unei armate mai mari. În mai, Wehrverein-ul număra 40 000 de membri, iar în vara următoare ajungea la 300 000 și se bucura de finanțare din partea unor industriași înstăriți, precum Alfred Krupp. Keim susținea fiecare propunere de lege prezentată Reichstag-ului, deși spunea de fiecare dată că rezoluțiile erau complet neadecvate.[4] În Marea Britanie, ziarele de tiraj în masă continuau să publice articole despre planurile de invazie ale germanilor și despre chelneri nemți care erau, de fapt, ofițeri. Războiul presei a luat amploare în mod neașteptat. În 1913, presa germană a făcut mare caz în momentul în care o mână de actori francezi au apărut pe scenă îmbrăcați în uniforme de ofițeri germani, într-o piesă intitulată *Fritz le Uhlan,* iar în vara următoare, la Berlin, un teatru ce purta numele adecvat de Valhalla a intenționat să pună în scenă o melodramă cu numele *The Terror of the Foreign Legion, or the Hell of Sidi-bel-Abbes.*[5] La începutul lui 1914, un ziar german a publicat un articol scris de corespondentul său de la Sankt Petersburg care susținea că cercurile oficiale rusești erau din ce în ce mai ostile Germaniei. Presa rusească a răspuns acuzându-i pe germani că ar fi pregătit declanșarea unui război preventiv împotriva Rusiei. Suhomlinov, ministrul de război, a acodat un interviu belicos unui ziar rusesc de seamă, în care a afirmat că țara sa era pregătită.[6]

La începutul verii lui 1914, generalul Aleksei Brusilov, care avea să conducă unul dintre puținele atacuri încununate de succes ale Rusiei în Marele Război, făcea o cură la băile termale din stațiunea Bad Kissingen din sudul Germaniei. El și soția sa au rămas siderați de ceea ce au văzut la un festival din regiune. „În piața centrală, înconjurată de coroane de flori, se ridica un superb element de decor reprezentând Kremlinul de la Moscova, cu biserica, meterezele și turnurile sale, și, pe fundal, Catedrala Sfântului Vasile." S-au tras câteva salve, și un minunat spectacol de artificii a strălucit în noapte, iar apoi în timp ce o orchestră intona imnurile naționale ale Rusiei și Germaniei, urmate de *Uvertura 1812* a lui Ceaikovski, macheta Kremlinului a ars din temelii. Mulțimea de germani a ovaționat bucuroasă, în timp ce Brusilov, soția sa și o mână de compatrioți ruși priveau în tăcere, umiliți și jigniți.[7]

Deși clasele conducătoare din întreaga Europă împărtășeau, de cele mai multe ori, sentimentele naționaliste nutrite de cetățenii lor, în același timp se întrebau dacă puteau avea încredere în ei. Partidele politice de stânga

deveneau din ce în ce mai numeroase, iar în unele țări, conducătorii lor se declarau în mod deschis revoluționari. În Italia, socialiștii și susținătorii acestora au început treptat să-și piardă entuziasmul afișat inițial pentru războiul din Africa de Nord; tânărul radicalist Benito Mussolini a organizat demonstrații de protest în momentul în care trupele au pornit la război, iar liderii moderați ai Partidului Socialist au fost dați afară și înlocuiți cu alții, mai radicaliști. În Germania, după alegerile din 1912, social-democrații au câștigat șaizeci și șapte de locuri noi, realizare privită cu mare panică de dreapta. Liderul Ligii Agrare, conservatoare și naționalistă, a publicat lucrarea *If I were Kaiser*, aducând argumente în favoarea declanșării unui benefic război victorios care ar fi oferit guvernului un pretext de a se descotorosi de sufragiul universal.[8] Iar muncitorii erau și mai bine organizați, și mai militanți. În orașe, dar și în zonele rurale din nordul Italiei, a trebuit convocată armata pentru a suprima greve și demonstrații. În Marea Britanie, numărul muncitorilor aflați în grevă a crescut semnificativ de la 138 000 în 1899 la 1 200 000 în 1912. Dacă această cifră scăzuse în 1913, în primele șapte luni ale lui 1914 au avut loc aproape o mie de greve, și adesea din motive destul de banale. În plus, asemenea muncitorilor de pe continent, și cei din Marea Britanie păreau să îmbrățișeze ideile revoluționare și să fie pregătiți să acționeze direct, prin greve și sabotaj, pentru a-și îndeplini scopurile politice. La începutul lui 1914, trei dintre cele mai importante sindicate, reprezentând muncitorii din domeniul feroviar, minier și de transport, și-au unit forțele formând propria lor triplă alianță. Din moment ce această aliață putea, dacă își dorea, să închidă minele de cărbune, să oprească trenurile și să paralizeze porturile, ea reprezenta o amenințare la adresa industriilor britanice și, în cele din urmă, la adresa puterii Regatului Unit, și provoca mari neliniști în rândul claselor conducătoare.

În celălalt capăt al Europei, Rusia își continua avansul spasmodic către restul lumii moderne europene. Însă asasinarea lui Stolîpin, în toamna lui 1911, a îndepărtat de la putere un om care ar fi putut convinge regimul țarist, în pofida obiecțiilor lui Nicolae și ale Curții sale, să demareze reforme înainte de a fi prea târziu. Țarul, care acum era din ce în ce mai influențat de reacționarii de la Curtea sa, a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a împiedica îndreptarea Rusiei către o formă constituțională de guvernare. A numit în funcție miniștri supuși, de dreapta, și a ignorat Duma pe cât de mult posibil. La începutul lui 1914, a descumpănit opinia publică moderată prin demiterea primului său ministru, Kokovtsov — „ca pe un servitor", a spus unul dintre marii duci — și îndepărtându-l astfel de la putere pe unul dintre puținii

miniștri competenți și deschiși la reforme, care mai rămăseseră.[9] Succesorul lui Kokovtsov a fost un favorit mai vârstnic al țarului. Ivan Goremikin era fermecător, reacționar și absolut incapabil să facă față problemelor cu care se confrunta Rusia și cu atât mai puțin celor ce aveau să vină. Sazonov, ministrul de externe, spunea despre el: „Un bătrân care și-a pierdut de mult nu numai capacitatea de a fi interesat de orice altceva în afară de pacea și bunăstarea proprie, dar și puterea de a lua în calcul activitățile în plină desfășurare din jurul lui."[10] Nici Goremikin nu își făcea iluzii cu privire la abilitățile sale de a-și îndeplini atribuțiile. „Nu pot să înțeleg câtuși de puțin de ce am fost ales", i-a mărturisit el unui politician liberal de seamă. „Semăn cu o veche blană de raton care a fost împachetată de mult într-un cufăr și pusă la naftalină."[11]

Lucrurile s-au înrăutățit și mai mult în momentul în care scandalul izbucnit în jurul lui Rasputin a început să fie din ce în ce mai cunoscut publicului. În întreaga societate rusească circulau zvonuri cum că preotul ar fi avut o influență nesănătoasă asupra familiei imperiale și că ar fi fost mult prea intim cu țarina și fiicele ei. Mama țarului i-a spus plângând lui Kokovtsov: „Sărmana mea noră nu își dă seama că distruge atât dinastia, cât și pe ea însăși. Ea crede cu sinceritate în cucernicia unui aventurier, iar noi suntem neputincioși și nu putem evita nenorocirea care are să se abată asupra noastră mai mult ca sigur."[12] În 1913 se sărbătoreau trei sute de ani de la urcarea Romanovilor pe tronul Rusiei, iar Nicolae și Alexandra au călătorit în acea primăvară prin Rusia, pentru a se arăta poporului. Acesta era un eveniment deosebit de rar. Deși cuplul imperial și curtenii lor încă erau de părere că rușii de rând, în special țăranii, îi iubeau și îi preaslăveau pe Romanovi, Kokovtsov, care își însoțea stăpânul, a fost uimit la vederea grupurilor mici de oameni care îl ovaționau pe țar, evident lipsiți de entuziasm. În luna martie, bătea un vânt rece, iar câteodată țarul nici nu s-a obosit să mai coboare la diferitele opriri. Și la Moscova grupurile au fost mici, iar oamenii murmurau la vederea spectacolului demn de milă în care bolnăviciosul moștenitor al tronului era cărat în brațe de paznicul său cazac.[13]

În Dumă, fisura dintre conservatori și radicaliști s-a aprofundat, provocând nesfârșite dezbateri și acuzații reciproce, iar partidele democratice de centru erau din ce în ce mai strânse cu ușa de extremiștii de stânga și de dreapta. Consiliul de Stat, care trebuia să funcționeze ca o cameră superioară, era dominat de reacționari în vârstă, care considerau că atribuțiile lor erau acelea de a bloca orice măsură liberală aprobată în Dumă.[14] Reprezentanții dreptei discutau despre o lovitură de stat pentru reinstaurea domniei

absolutiste, în timp ce o mare parte a stângii considera că revoluția părea a fi singura cale de a impune schimbări eficiente. În orașe, muncitorii cădeau sub influența extremei stângi, inclusiv a bolșevicilor. În ultimii doi ani de dinainte de război, grevele au devenit mai numeroase și mai violente. În zonele rurale, atmosfera era din ce în ce mai apăsătoare; în 1905 și 1906, în nenumărate regiuni ale Rusiei, țăranii încercaseră să ocupe fermele latifundiarilor. Atunci dăduseră greș, dar nu uitaseră. Națiunile supuse din cadrul Rusiei, fie cele din zona Baltică, din Ucraina sau Caucaz, se revoltau și începeau să se organizeze, tensiunile fiind alimentate și de politicile guvernamentale de rusificare, care provocau situații absurde: spre exemplu, studenții polonezi erau obligați să citească lucrările propriilor poeți în variante traduse în rusă, fapt ce provoca resentimente adânci și din ce în ce mai ample.

Autoritățile au reacționat la tulburările din Rusia învinovățindu-i pe agitatori, fie ei revoluționari, francmasoni sau evrei, căci de cele mai multe ori toate aceste categorii erau considerate a fi sinonime. În 1913, reacționarul Minister de Interne și Ministerul Justiției au primit aprobarea țarului pentru a satisface antisemitismul rus autorizând procesul unui evreu din Kiev, Mendel Beilis, care, chipurile, ar fi sacrificat un băiat creștin. Dovezile nu erau numai nejustificate, dar și inventate, după cum a rezultat mai târziu. În momentul începerii procesului, chiar și țarul și miniștrii săi știau că Beilis era nevinovat, dar au decis să continue procedurile pe motiv că se știa că evreii făceau sacrificii ritualice, chiar dacă nu și în acest caz. Procesul a stârnit indignarea cercurilor liberale din Rusia și din străinătate, iar eforturile neîndemânatice ale guvernului de a impune condamnarea — printre care și arestarea martorilor apărării — nu au făcut decât să-i submineze și mai mult credibilitatea. Beilis a fost achitat și a emigrat în Statele Unite, de unde avea să privească în siguranță prăbușirea vechii ordini în 1917.[15]

Până în 1914, atât rușii, cât și străinii ajunseseră să descrie Rusia ca aflându-se pe culmile unui vulcan care erupsese în urma războiului cu Japonia din 1905 și 1906 și care își aduna forțele pentru a exploda din nou. „O mână nepriceputǎ", spunea contele Otto von Czernin de la Ambasada Austro-Ungariei din Sankt Petersburg, „ar putea să alimenteze flăcările și să pornească o conflagrație, dacă nechibzuiții naționaliști împreună cu extrema dreaptă determină formarea unei uniuni a națiunilor oprimate și proletariatului socialist".[16] Intelectualii ruși deplângeau acel sentiment de neputință și disperare, faptul că vedeau vechea societate destrămându-se, iar cea nouă nu era pregătită să se nască.[17] Războiul era din ce în ce mai des privit ca o modalitate de a depăși dilema în care se afla Rusia — de a găsi

o cale să unească societatea. Clasele sociale superioare și mijlocii din Rusia erau de acord una cu cealaltă și cu guvernul într-o singură privință: gloriosul trecut al Rusiei și nevoia ca țara lor să se reafirme ca mare putere. Înfrângerea în fața Japoniei fusese o mare umilință, iar slăbiciunea evidentă a Rusiei în criza bosniacă din 1908 și, mai recent, în războaiele balcanice unise opoziția liberală cu reacționarii mai înfocați pentru a susține reconstruirea armatei și o politică externă decisă.[18] În presă și în Dumă s-a vorbit foarte mult despre misiunea istorică a Rusiei în Balcani și despre drepturile ei asupra strâmtorilor, chiar dacă acest lucru însemna un război cu Germania sau Austro-Ungaria, sau, după cum spuneau naționaliștii ruși mai vehemenți, lupta inevitabilă între rasele slave și teutone.[19] Deși deputații Dumei își petreceau cea mai mare parte a timpului atacând guvernul, Duma a sprijinit întotdeauna bugetul acordat armatei. „Trebuie să profităm de pe urma entuziasmului general", i-a spus purtătorul de cuvânt al Dumei țarului în vara lui 1913. „Strâmtorile trebuie să ne aparțină. Războiul va fi acceptat cu bucurie și va sluji doar pentru a spori prestigiul puterii imperiale."[20]

Austro-Ungaria, inamicul Rusiei în Balcani, era într-o formă doar ceva mai bună. Economia ei, care fusese puternic afectată de nesiguranța și cheltuielile provocate de războaiele balcanice, începea să se redreseze la începutul lui 1914, dar dezvoltarea industrializării a format o clasă muncitoare mai numeroasă și mai militantă. În jumătatea maghiară a Dublei Monarhii, cererile social-democraților pentru sufragiu universal s-au lovit de rezistența aristocrației maghiare care nu se simțea pregătită să împartă puterea. În primăvara lui 1912, demonstrațiile masive ale muncitorilor de la Budapesta au degenerat în bătălii încinse cu forțele guvernamentale. De asemenea, în ambele jumătăți ale Monarhiei, problema naționalităților ardea mocnit asemenea unui foc într-o pădure, izbucnind succesiv, ba într-un loc, ba în altul. În jumătatea austriacă, rutenii, care vorbeau o limbă apropiată de ucraineană și care aveau propriile lor biserici, cereau drepturi politice și lingvistice mai mari de la lorzii lor polonezi, iar cehii și germanii erau blocați într-o luptă aparent nesfârșită pentru putere. Parlamentul de la Viena a devenit atât de insubordonat, încât în primăvara lui 1914 a fost suspendat de guvern; s-a reunit din nou de-abia în 1916. În Ungaria, Partidul Național Român cerea concesii, inclusiv o mai mare autonomie pentru zonele locuite preponderent de români, pe care parlamentul dominat de naționaliști maghiari nu voia să le accepte. Sub influența lui Tisza, ungurii s-au mulțumit cel puțin să facă parte în continuare din Dubla Monarhie, dar lucrurile aveau să se schimbe cu siguranță în momentul în care Franz Ferdinand, cunoscut

pentru sentimentele sale antimaghiare, a devenit succesorul unchiului său. În primăvara lui 1914, în momentul în care bătrânul împărat a căzut la pat, grav bolnav, viitorul monarhiei părea sumbru. „I se înmuiau balamalele", a spus ambasadorul german Heinrich von Tschirschky, care avea tendința să îmbrățișeze punctul de vedere pesimist.[21] Și, dată fiind creșterea puterii Serbiei, Austro-Ungaria avea să fie nevoită să-și trimită o mare parte a resurselor militare spre sud, lucru care nu era pe placul strategilor militari germani, care se bazau pe ajutorul aliatei lor împotriva Rusiei.

Deși Germaniei în mergea bine din mai multe puncte de vedere, industrial și comercial de exemplu, și cunoștea o creștere demografică, în ultimii ani de pace, conducerea și o mare parte a opiniei publice erau în mod bizar nesigure. Teama de încercuire, de creștere a puterii Rusiei, de revitalizare a Franței, refuzul Marii Britanii de a da înapoi în cursa navală, faptul că nu-și putea pune baza în aliații ei, creșterea semnificativă a voturilor acordate social-democraților, toți acești factori erau un motiv de pesimism cu privire la viitorul Germaniei. Din ce în ce mai des, războiul era privit ca fiind probabil, dacă nu chiar inevitabil; Franța era considerată cel mai probabil dușman, dar era de așteptat ca partenerii ei de Antantă să-i sară în ajutor (deși Bethmann încă spera în îmbunătățirea relației cu Marea Britanie și Rusia).[22] „Resentimentul față de Germania", spunea fostul cancelar Bülow la începutul lui 1914, „putea la fel de bine să fie considerat nucleul politicii franceze". Suspiciunile diplomaților germani au fost confirmate în momentul în care în Franța a fost publicată o carte poștală pe care scria de-a-ndoaselea „*merde pour le roi de Prusse*". Atașatul militar francez la Berlin nota că opinia publică manifesta sentimente belicoase exacerbate, fapt care ar fi putut da naștere „unei răbufniri de furie și mândrie națională care într-o bună zi ar fi putut să forțeze mâna kaiserului și să conducă masele la război."[23] Până și blândul compozitor Richard Strauss s-a lăsat dus de valul sentimentelor antifranceze. În vara lui 1912, acesta i-a spus lui Kessler că ar fi plecat la război dacă ar fi izbucnit conflictul. „Ce crezi că ai putea să faci", l-a întrebat soția lui. Poate, a spus Strauss nesigur pe el, ar fi putut fi infirmier. „Oh, *tu*, Richard", s-a răstit soția lui. „Tu nu suporți să vezi sânge!" Strauss a părut stânjenit, dar a insistat. „Aș face tot ce mi-ar sta în putință, iar dacă francezii iau bătaie, vreau să fiu prezent."[24]

În cadrul forumurilor civile superioare de conducere germană, Bethmann și, de obicei, kaiserul încă erau îngrijorați și doreau să evite un război. (Kaiserul avea o nouă pasiune, arheologia, și își petrecea primăverile săpând pe un șantier din Corfu, fapt ce ușura oarecum misiunea lui Bethmann.)

În ciuda pasiunii sale pentru retorica belicoasă, ministrul de externe Kiderlen era în același timp un factor de moderație, însă acesta a încetat brusc din viață la sfârșitul lui 1912, ca urmare a unui atac de cord. Succesorul său, Gottlieb von Jagow, era prea slab pentru a face față generalilor. „Acel pitic minuscul", cum îl descrisese kaiserul, era un bărbat mic, care nu ieșea cu nimic în evidență și care provenea dintr-o familie aristocratică prusacă. Principalul său scop părea să fi fost cel de a apăra interesele Germaniei prin orice metodă posibilă.[25] Periculos era faptul că din ce în ce mai des armata începea să accepte că războiul era inevitabil, chiar dezirabil. Mulți reprezentanți ai armatei nu-l iertaseră pe Wilhelm pentru că dăduse înapoi în criza marocană din 1911 și, mai recent, în Primul Război Balcanic. „Îi reproșează", nota baroneasa Spitzemberg, care avea relații sus-puse, „o *prea mare iubire pentru pace* și sunt de părere că Germania ratase șansa pe care o avusese să înfrângă Franța în timp ce Rusia era ocupată în Balcani".[26]

Statul-major considera de la sine înțeles faptul că pe viitor avea să poarte un război terestru pe două fronturi. Deși Schlieffen a murit în ianuarie 1913, și se pare că ultimele sale cuvinte ar fi fost „să mențineți doar flancul drept puternic", ideile sale strategice au continuat să modeleze planurile militare ale Germaniei. Succesorul său la șefia statului-major, Moltke, un adevărat pesimist, a continuat să aibă dubii cu privire la faptul că Germania ar fi putut prelua conducerea într-un război împotriva dușmanilor săi, în special în condițiile în care ar fi trebuit să lupte de una singură, fără aliați. În pofida îndoielilor sale cu privire la recrutarea proletariatului, Moltke se pronunța acum în favoarea măririi efectivelor militare și era susținut de noua generație de ofițeri, printre care și Erich von Ludendorff, unul dintre acei bărbați ambițioși și inteligenți provenind din clasa de mijloc, care acum începeau să pătrundă în statul-major. Deși o propunere de lege privind armata a fost aprobată în Reichstag în vara lui 1912, din cauza crizei provocate de Primul Război Balcanic în toamnă, care a scos în evidență slăbiciunea Austro-Ungariei, precum și disponibilității Rusiei de a se mobiliza, guvernul a primit noi cereri, elaborate de Ludendorff pentru Moltke, ce vizau creșterea rapidă a numărului de soldați și echipamente și formarea de unități speciale, precum cele de mitraliori. În cereri se folosea un vocabular alarmant și se vorbea cu certitudine despre „viitorul război mondial".[27]

Pe 8 decembrie 1912, în timp ce situația din Balcani rămânea tensionată, a avut loc un eveniment care avea să devină cel mai controversat dintre evenimentele ce au pavat calea către Marele Război: întrunirea Consiliului de Război al kaiserului, la palatul său din Potsdam. În acea dimineață,

Wilhelm a citit o depeșă primită de la ambasadorul său de la Londra, care nota că Grey și ministrul său de război, Haldane, avertizaseră că, în cazul în care pe continent izbucnea un război, Marea Britanie ar fi intervenit cu siguranță pentru a împiedica zdrobirea Franței de către Germania. Deși această veste nu avea cum să fie o noutate pentru kaiser, acesta și-a pierdut cumpătul din cauza impertinenței Marii Britanii. Avea, de asemenea, senzația că fusese trădat: în lupta decisivă dintre teutoni și slavi, britanicii aveau să fie de partea greșită, alături de gali. A convocat în grabă câțiva dintre cei mai de încredere consilieri ai săi, toți reprezentanții armatei, inclusiv pe Moltke, Tirpitz și pe consilierul său pe probleme maritime, amiralul George von Müller. Potrivit jurnalului lui Müller, care oferă cele mai precise însemnări, kaiserul nu s-a mai oprit din vorbit. Avea senzația că era util să se clarifice poziția Marii Britanii; de acum înainte, Germania urma să lupte împotriva Franței și Marii Britanii la un loc. „Bineînțeles că flota trebuie să se pregătească pentru un război împotriva Angliei." Austro-Ungaria, a continuat el, trebuia să se ocupe de sârbi, care cu siguranță aveau să angreneze Rusia, iar Germania nu ar fi avut cum să evite declanșarea unui război și pe acel front. Prin urmare, Germania trebuia să strângă toți aliații cu putință — kaiserul spera să atragă de partea lui România, Bulgaria și poate și Imperiul Otoman. Moltke a fost de acord cu faptul că războiul era inevitabil (și niciunul dintre cei prezenți nu a fost de altă părere), dar a afirmat că presa germană trebuia folosită pentru a insufla opiniei publice dispoziția corectă. Tirpitz, care aparent nu își dorise niciodată ca preaiubita lui marină să fie folosită în luptă, a afirmat că ar fi preferat ca războiul să fie amânat cu un an și jumătate. Moltke a replicat sarcastic că „marina nu avea să fie pregătită nici măcar atunci" și a avertizat că, odată cu trecerea timpului, armata avea să se găsească într-o poziție din ce în ce mai slabă, pe măsură ce inamicii Germaniei deveneau mai puternici. „Cu cât izbucnește mai repede războiul, cu atât mai bine." Deși valoarea unui consiliu reunit pe fugă într-un moment de criză poate fi supraapreciată, înfiorătoare este ușurința cu care cei prezenți au acceptat iminența războiului.[28]

Într-un memorandum redactat pentru Bethmann la scurt timp după reunirea consiliului, Moltke a avertizat, de asemenea, că era foarte important ca opinia publică germană să fie convinsă că un război era corect și necesar:

> Dacă războiul izbucnește, Germania va purta pe umerii săi cea mai grea povară a responsabilității, căci va fi încercuită din trei părți de oponenții săi. Cu toate acestea, noi putem, *în*

împrejurările actuale, să facem față chiar și celor mai dificile sarcini cu încredere, dacă reușim să formulăm *casus belli* de asemenea manieră, încât națiunea să se ridice la luptă unită și plină de entuziasm".[29]

În criza din 1914, toate guvernele aveau să facă tot ce le stătea în putință pentru a se asigura că națiunile lor vor fi văzute ca părți inocente.

După consiliu, entuziasmat, kaiserul a ordonat pregătirea noilor legi privind armata și marina. Bethmann a fost îngrozit, într-o oarecare măsură pentru că nu știa cum avea să plătească pentru toate acestea. „Kaiserul a organizat un consiliu de război cu paladinii lui din armată și marină, bineînțeles pe la spatele meu și al lui Kiderlen, și a cerut pregătirea unei noi armate și creșterea bugetului *marinei*." A reușit să-l convingă pe kaiser să nu dea curs cererilor lui Tirpitz, care dorea construirea a trei noi nave de luptă pe an. În discursul său de Anul Nou din 1913, adresat comandanților corpurilor militare, kaiserul a afirmat cu mândrie: „Marina va preda armatei cea mai mare parte a fondurilor disponibile".[30] Armata a reușit să-și sporească efectivele cu alți 136 000 de soldați, ajungând să aibă un număr fix de 890 000 de oameni până în 1914. (La est însă se afla Rusia, care deja avea o armată ce număra 1,3 milioane de soldați și, cu o populație de trei ori mai mare decât cea a Germaniei, avea un potențial mult mai mare de recrutare.) Potrivit kaiserului, Bethmann accepta acum ideea războiului și, după cum scria Jules Cambon către Paris în toamna lui 1913: „Kaiserul a ajuns să creadă că războiul cu Franța era inevitabil și chiar necesar într-o bună zi".[31]

Dușmanii erau, firește, îngrijorați de creșterea efectivelor militare ale Germaniei. Rusia deja își sporea rândurile armatei prin prelugirea serviciului militar al recruților cu câteva luni și efectua simulări de mobilizare de-a lungul rețelei sale de căi ferate în extindere. În 1913, ca replică la acțiunile Germaniei, încurajat de Franța care oferise un împrumut consistent, țarul a aprobat un nou „Mare program" de zece ani, prin care se decidea creșterea imediată a efectivelor militare active pe timp de pace cu mai mult de 200 000 de soldați, precum și alte sporiri și restructurări. Programul final a fost aprobat pe 7 iulie 1914.[32]

Francezii și-au luat propriile măsuri pentru a face față provocării germane. În planurile sale, Joffre se baza pe faptul că, la izbucnirea ostilităților, Franța avea să dispună de suficiente trupe atât pentru a respinge orice atac german, cât și pentru a demara propriile acțiuni în Germania. Din moment ce Germania avea să trimită pe câmpul de luptă o armată mai numeroasă

până în 1914, Franța trebuia fie să-și schimbe planurile și să adopte o tactică defensivă, lucru care contravenea doctrinelor strategice ale armatei, fie să sporească numărul efectivelor din propria armată.[33] Pentru armată și susținătorii ei, cea de-a doua opțiune era mai atrăgătoare, însă problema demografică a Franței era, în acest caz, un factor de constrângere. Armata putea chema la arme mai mulți recruți în fiecare an — și în acest moment chiar făcea acest lucru —, dar, având o populație de 39 de milioane de locuitori, Franța avea mult mai puțini posibili recruți decât Germania, care număra 68 de milioane de locuitori. Prin urmare, Ministerul de Război a venit cu o propunere de sporire a efectivelor militare prin prelungirea stagiului militar al recruților de la doi la trei ani. Legea Celor Trei Ani a reînviat scindările care măcinau republica, cu privire la rolul și atribuțiile armatei. Deși dreapta și cadrele militare aveau tendința de a susține o armată mai mare, socialiștii și o mare parte a radicaliștilor au atacat pe dată legea, considerând-o o încercare a armatei de a crea o forță profesionistă, cu valori mai degrabă reacționare decât republicane. Jaurès a ținut discursuri înflăcărate în favoarea unei miliții cetățenești. Armata și dreapta au atras atenția asupra amenințării germane și au adnotat că armata franceză era deja afectată în mod periculos din cauza unei lipse de efective militare pe teritoriu european, pentru că fusese nevoită să trimită regimente în Maroc, ca să restabilească pacea în contextul în care localnicii se împotriveau dominației franceze.[34] Potrivit lui Joffre, legea avea să sporească numărul soldaților francezi disponibili la 700 000. Germania tot avea să dispună de 870 000 de soldați, dar o mare parte a acestora aveau să fie detașați pe Frontul de Est, unde urmau să se confrunte cu Rusia, deci în vest, balanța s-ar fi înclinat în favoarea Franței.[35] Prin stagiul militar prelungit, armata avea să poată îmbunătăți instructajul, care era de multă vreme un motiv de îngrijorare.[36] Deși legea a fost aprobată în iulie, dezbaterile au continuat și în 1914, atât în parlamentul francez, cât și în presă.

În plus, în Franța, tocmai se iscase unul dintre acele scandaluri complexe, tipice Celei de-a Treia Republici. Un eveniment care în 1911 nu fusese decât o poveste dezgustătoare de corupție în care fuseseră implicați miniștri ai guvernului se transformase într-o campanie bine conturată împotriva lui Joseph Caillaux, care fusese întotdeauna suspectat de naționaliști că ar fi fost prea doritor să ajungă la compromisuri cu Germania sau chiar că ar fi fost plătit de nemți. Se zvonea că redactorul ziarului conservator *Figaro* intrase în posesia unor documente compromițătoare referitoare la viața personală încâlcită a lui Caillaux, precum și a unor dovezi conform cărora s-ar fi folosit

de funcția sa de ministru de justiție pentru a opri investigațiile cu privire la acuzațiile de corupție.

Cu toate acestea, în mod neobișnuit — dată fiind istoria ei recentă —, Franța părea relativ calmă și stabilă în ultimii doi ani de pace. Țara, așa cum credeau atât străinii, cât și francezii, asista la o renaștere a sentimentelor naționaliste și a încrederii în sine. Criza marocană din 1911 convinsese o mare parte a opiniei publice franceze, atât de dreapta, cât și de stânga, că Germania era un dușman de neînduplecat care nu avea să înceteze vreodată să hărțuiască Franța. (Pur și simplu, nu se lua deloc în calcul faptul că Franța avusese un rol important în provocarea crizei; comentatorii francezi plecau în mod inevitabil de la premisa că țara lor era inocentă.) În lunile de vară ale anului 1911, când criza atingea punctul culminant, Ministerul de Război a primit sute de cereri de la soldați care voiau să fie trecuți pe lista de efective active. „Mi se spune că sunt prea bătrân pentru o funcție de comandament", scria un general. „Eu doar cer să fiu trimis la graniță în regimentul de cavalerie, pentru a le arăta tinerilor soldați ai Franței că un bătrân comandant de divizie, *grand'-croix de la Légion d'Honneur*, știe cum să moară."[37] Studenți care cu numai un deceniu în urmă s-ar fi arătat cinici și sătui de lumea înconjurătoare, neîncrezători în iubirea de țară și în trecutul Franței vorbeau acum despre dorința de a-și sacrifica viețile pentru Franța. În Cartierul Latin, 3 000 de tineri au demonstrat, scandând „*Vive l'Alsace! Vive la Lorraine!*", iar în teatrele pariziene, piesele patriotice redeveneau populare. În zonele rurale, observatorii au remarcat apariția unui sentiment nou, belicos, printre țărani.[38] Ioana d'Arc, care fusese sanctificată în 1909, se bucura din nou de popularitate. De această dată însă, inamicul nu era Anglia. „Wilma îmi povestește că, în cercurile în care se învârtește ea, lumea este înnebunită după război", scria Harry Kessler în 1912 despre sora lui care locuia la Paris. „Toți sunt convinși că ne vor înfrânge."[39] În momentul în care un zeppelin german a aterizat forțat într-un orășel francez, în primăvara lui 1913, localnicii au aruncat cu pietre în echipaj. Guvernul francez și-a cerut scuze pentru acest comportament „lamentabil". Plin de furie, Wilhelm a scris o depeșă: „Termenul este prea blând! Este pur și simplu plebeu și necivilizat, de parcă ar fi o țară de barbari! Această acțiune are la bază propaganda antigermană!"[40] Evenimentul de la Zabern, care a avut loc câteva luni mai târziu, când ofițerii germani i-au tratat batjocoritor pe locuitorii Alsaciei, a fost raportat în amănunt de presa franceză, care l-a considerat un alt exemplu de militarism prusac.[41] (Moltke s-a folosit de beligerența afișată de presa franceză, pentru a justifica sporirea efectivelor armatei germane.)[42]

Raymond Poincaré, politicianul conservator de seamă care a devenit prim-ministru în ianuarie 1912, după demisia lui Caillaux ca urmare a celei de-a doua crize marocane, a întruchipat foarte bine noua atmosferă din Franța. La începutul lui 1913, Poincaré a fost ales președinte, o funcție pe care avea să o dețină până în 1920. Poate și pentru că provenea din provincia Lorena, din care o mare parte fusese pierdută în fața Germaniei după 1871, Poincaré era un naționalist francez înfocat, decis să vindece scindările din cadrul societății franceze și să redea Franței locul binemeritat în lume. Deși renunțase la catolicismul înflăcărat care îl caracterizase în tinerețe, accepta importanța Bisericii ca instituție, lucru important pentru cea mai mare parte a compatrioților săi. În calitate de prim-ministru, a depus mari eforturi pentru a reduce îndelungatele conflicte dintre catolici și laici cu privire la educație, susținând școlile seculare și insistând ca instituțiile religioase de învățământ să fie tolerate.[43] Poincaré era de părere că lumea avea multe de câștigat de pe urma influenței franceze. „Înțelepciunea, sângele-rece și demnitatea", a spus el într-un discurs ținut în 1912, erau emblemele politicii franceze. „Haideți atunci să ne străduim să păstrăm și să consolidăm energia vitală a țării noastre, și nu mă refer numai la armată și putere maritimă, dar, mai presus de toate, la acea încredere politică și unitate întru sentimentul național care conferă unui popor grandoare, glorie și nemurire."[44] Era un om care punea mare preț pe rațiune și, ca atare, se opunea războiului, dar credea, de asemenea, că forțele armate franceze trebuiau întărite. A devenit un fel de erou pentru naționaliștii francezi, iar numărul de copii care au primit numele de Raymond a cunoscut o creștere considerabilă.

Poincaré nu era însă un Napoleon sau un Charles de Gaulle al unei alte epoci, deși fusese întotdeauna conștient că trebuia să aibă o imagine bună în fața opiniei publice. Nu ieșea cu nimic în evidență, era mai degrabă scund, modest, agitat și precis. Era de asemenea inteligent și deosebit de muncitor. Se pare că aceasta ar fi fost o trăsătură de familie. Ambii părinți proveneau din familii burgheze, ai căror membri fuseseră judecători, funcționari publici, profesori și ingineri, ca și tatăl său. Henri Poincaré, unul dintre matematicienii de seamă ai Franței, era vărul său de gradul întâi. În ceea ce-l privea pe Raymond, acesta și-a clădit o reputație la liceul parizian la care a studiat, iar în 1880, la frageda vârstă de douăzeci de ani, a devenit cel mai tânăr avocat din Franța. A urmat o carieră asemănătoare altor tineri ambițioși și a activat în jurnalism și politică, însă datorită studiilor sale juridice a afișat întotdeauna un mare respect pentru formalități și proceduri. În public, Poincaré era rece și lipsit de emoții. Ferocele radicalist Georges Clemenceau, care nu îl putea

suferi, spunea despre el că era „o bestie mică și energică, neinteresant, dezagreabil și deloc curajos."[45] Această descriere, asemenea celor mai multe intervenții ale lui Clemenceau, era nedreaptă. În politica dusă înainte de 1914, dar și în perioada întunecată a Marelui Război, Poincaré a dat dovadă și de curaj, și de tărie de caracter. Și nici măcar Clemenceau nu l-a putut acuza vreodată de corupție, așa cum se întâmpla cu cele mai multe personalități politice din cea de-a Treia Republică.

Poincaré, lucru neobișnuit pentru perioada în care trăia și clasa din care făcea parte, era feminist și un susținător înfocat al drepturilor animalelor, refuzând spre exemplu să însoțească grupurile care plecau la vânătoare la moșia prezidențială de la țară. Adora artele, teatrul și mai ales concertele, iar în 1909 a devenit membru al Academiei Franceze.[46] Din jurnalele sale bogate în detalii, aflăm că era un bărbat deosebit de emotiv și sensibil (a plâns când a fost ales președinte), care adesea suferea când era greșit înțeles din cauza aparențelor și pe care îl deranjau atacurile dușmanilor. În 1912, după Crăciun, când și-a anunțat candidatura la președinție, a fost atacat cu răutate de radicaliști și partidele de stânga. Despre soția sa, de care divorțase, se spunea că ar fi avut un trecut colorat, chiar că fusese dansatoare de cabaret sau că lucrase la circ.[47] Clemenceau susținea că fusese nevasta unui poștaș pe care Poincaré îl trimisese în America de Nord. „Doriți să vă culcați cu Madame Poincaré?", spunea adesea Clemenceau în gura mare. „Prea bine, prietene, se aranjează."[48] Aceste atacuri l-au înfuriat pe Poincaré atât de tare, încât la un moment dat l-a provocat pe Clemenceau la duel. (Din fericire, nu s-a ajuns niciodată la luptă, căci Clemenceau nu se pricepea deloc la dueluri).

Când a ajuns președinte, Poincaré a hotărât să-și folosească puterea la maximum și să gestioneze afacerile externe de unul singur. Efectua zilnic vizite la sediul Ministerului de Externe, primea ambasadori, adesea în particular, scria depețe și își numea prieteni apropiați în funcții-cheie. A acordat funcția de ministru de externe unor persoane care se mulțumeau să joace un rol secund. Pe 12 iulie 1914, cu puțin timp înainte de izbucnirea crizei finale în Europa, funcția de ministru de externe i-a fost acordată lui René Viviani, un socialist moderat, care în mod evident nu avea nicio calificare pentru acest post, cu excepția patriotismului și elocvenței, dar care nu contau neapărat. Știa foarte puține despre afacerile externe și avea tendința de a-și învinovăți oficialii pentru greșelile sale, iar Poincaré îl intimida pur și simplu. Iar președintele era deosebit de enervat de faptul că Viviani era complet neștiutor când venea vorba despre diplomație și îi lipseau până și cunoștințe de bază, neștiind de exemplu numele ministrului de externe austro-ungar.

„Când citește telegrame de la Viena", s-a plâns Poincaré, „nu poate pronunța Ballplatz, ci spune întotdeauna Bol-platz sau Baliplatz."[49]

Însă ambiția lui Poincaré de a controla politica externă a Franței nu s-a concretizat întotdeauna în politici practice sau o capacitate de conducere. De la Londra, Paul Cambon, care în cele din urmă a ajuns să-i poarte un respect aproape ranchiunos, l-a acuzat că ar fi fost „o voce clară în slujba unei minți confuze".[50] Poincaré nu-și dorea un război, dar scopul lui era acela de a face Franța mai puternică și mai încrezătoare în sine atât în Europa, cât și în Orientul Mijlociu, unde Franța avea deja interese mari, spre exemplu în teritoriile otomane ale Siriei și Libanului. În discursul său inaugural adresat parlamentului francez în februarie 1913, a afirmat că pacea era posibilă, doar dacă țara era întotdeauna pregătită de război. „O Franță minimalizată, o Franță expusă provocărilor și umilințelor, din cauza propriilor hibe, nu ar mai fi Franța."[51]

Poincaré era însă dispus să depună eforturi pentru încheierea unei detente limitate cu Germania. Deși regreta pierderea provinciilor Alsacia și Lorena, nu voia să le recupereze prin război.[52] Franța a cooperat cu Germania pe parcursul crizelor din Balcani din 1912 și 1913, iar în ianuarie 1914, Poincaré a luat cina la Ambasada Germaniei de la Paris, devenind primul șef francez de stat care să facă acest lucru de la războiul din 1870 până la acel moment. Se pare că Poincaré chiar ar fi sperat că sistemul de alianțe ce împărțea Europa în tabere adverse ar fi putut aduce cu sine un fel de stabilitate și că ar fi putut permite puterilor europene să încheie acorduri care să aibă ca obiect teritorii din alte colțuri ale lumii, spre exemplu, teritoriile revendicate ale Imperiului Otoman.[53] În același timp, președintele francez credea, așa cum făceau nenumărați compatrioți de-ai săi, că germanii erau niște agresori care trebuiau tratați cu fermitate. Viviani a primit unul dintre obișnuitele sale instructaje: „Cu Germania trebuie să fii întotdeauna statornic și decis, căci diplomații ei au foarte des tendința de a „blufa" și de a ne pune în permanență la încercare pentru a vedea cât de hotărâți suntem să ne opunem sau dacă tindem să dăm înapoi."[54] Până în 1914, Poincaré devenise mai pesimist în legătură cu posibilitatea unei colaborări cu Germania. „Germania își imaginează, iar acest lucru se întâmplă din ce în ce mai des, că destinul ei este să conducă lumea, că presupusa superioritate a rasei germane, numărul în permanentă creștere al locuitorilor Reichului și presiunea neîncetată exercitată de necesitățile sale economice îi conferă drepturi privilegiate printre națiuni", scria el în memoriile sale. A ajuns, de asemenea, să se îndoiască de faptul că Germania avea să dea înapoi, în orice criză ce avea să urmeze.[55]

Din acest motiv, prietenia acestei țări era mai importantă ca niciodată pentru menținerea măreției și statutului Franței în lume. Alianța militară a Franței cu Rusia trebuia întreținută și aprofundată. Cu acordul lui Poincaré, împrumuturile franceze pentru construirea de căi ferate rusești au crescut cu 500 de milioane de franci în cei doi ani de dinaintea războiului.[56] L-a reasigurat pe Izvolski, încă ambasador al Rusiei la Paris, că avea să-și folosească influența asupra politicii externe franceze, pentru a asigura „cele mai strânse legături cu Rusia."[57] Și-a ținut promisiunea și l-a numit pe Delcassé, înverșunatul naționalist francez care fusese dat afară din funcție la insistențele Germaniei în timpul primei crize marocane, ambasador la Sankt Petersburg. Poincaré a evidențiat importanța relației dinte cele două țări efectuând o vizită în Rusia, prima dată pe când era încă prim-ministru. „Împăratul Nicolae", a spus Sazonov, „care adesea prețuia la alții acele calități pe care el nu le poseda, a fost deosebit de impresionat de fermitatea și puterea de caracter a premierului francez."[58]

De asemenea, Poincaré împărtășea convingerea generală că Antanta ar fi trebuit întărită prin încheierea de alianțe militare între Marea Britanie, pe de o parte, și Rusia și Franța, pe de altă parte. Problema era că Marea Britanie, unde Grey încă ținea frâiele politicii externe, nu părea prea interesată să ofere mai mult decât promisiuni de bunăvoință și susținere. Mai îngrijorătoare era situația pe plan intern a Marii Britanii, care la acea vreme se asemăna destul de bine cu cea a Franței dintr-o perioadă mai puțin fericită. În Anglia izbucnise chiar și un scandal financiar destul de încâlcit, în care Lloyd George și alți liberali de seamă erau acuzați de un grup entuziasmat de conservatori că s-ar fi folosit de informații confidențiale pentru a cumpăra acțiuni în compania Marconi, care tocmai urma să primească un contract gras de la guvern pentru a construi rețele de telegraf fără fir în Imperiul Britanic. Deși o anchetă parlamentară a dovedit nevinovăția acuzaților, căci aceștia achiziționaseră acțiuni numai în filiala americană a companiei, care nu beneficia de pe urma acestui contract, întreaga afacere a fost bizară și a distrus reputația lui Lloyd George și a celorlalți liberali, dar și a întregului guvern. În 1913 și în prima jumătate a lui 1914, pentru britanici și pentru aliații lor mult mai îngrijorător era faptul că Regatul Unit trecea prin tensiuni sociale și politice profunde, care se soldau adesea cu demonstrații violente, atacuri cu bombă, baricade și formarea de miliții armate. Iar problema irlandeză se acutiza din nou, lucrurile fiind atât de tensionate încât, pentru prima dată din secolul al XVII-lea încoace, britanicii se confruntau cu posibilitatea izbucnirii unui război civil.

Monarhul care domnea acum asupra acestei societăți britanice devenite peste noapte turbulentă era George al V-lea, care îi urmase la tron lui Eduard al VII-lea în 1910. Din mai multe puncte de vedere, era total opus tatălui său. Avea gusturi simple, nu-i plăceau țările străine, iar societatea mondenă îl plictisea. Curtea sa, așa cum îi plăcea lui să susțină cu mândrie, era plictisitoare, dar respectabilă. Cu un asemenea rege, nu aveau să izbucnească scandaluri despre amante sau prietenii nepotrivite. Din punct de vedere fizic, se asemăna foarte mult cu vărul său, țarul Rusiei (cei doi erau confundați adesea unul cu celălalt), dar la caracter a rămas întotdeauna un ofițer de marină. În măsura în care putea face acest lucru, își administra Curtea ca și cum s-ar fi aflat la bordul unei nave, acordând o deosebită atenție uniformelor, rutinei și punctualității. Îi era fidel soției sale, dar se aștepta ca ea să se supună ordinelor lui; îi plăceau hainele pe care aceasta le purtase la prima lor întâlnire în anii 1890, așa că regina a purtat rochii lungi până la moartea sa, în 1953. „Mulțimea pariziană a fost înnebunită după ea", consemna un curtean după vizita efectuată de cuplul regal la Paris în 1914, „și se zvonea că pălăriile ei demodate și rochiile de la începutul perioadei victoriene aveau să devină articolele la modă în anul următor!"[59] Deși George se simțea împovărat de rolul deținut și era îngrozit ori de câte ori trebuia să-și țină discursul anual de pe tron, își îndeplinea atribuțiile cu conștiinciozitate. De asemenea, înțelegea și accepta faptul că era un monarh constituțional care trebuia să accepte sfaturile miniștrilor săi. Politicile agreate de el erau cele ale unui pair conservator de la țară și nutrea o aversiune instinctivă față de oricine ar fi cochetat cu socialismul și îi bănuia pe mulți dintre politicienii liberali de seamă că nu ar fi fost gentilomi adevărați — inclusiv pe prim-ministrul său, deși în final a ajuns să-l simpatizeze și să-l respecte pe Asquith.[60]

Herbert Asquith, care s-a aflat la conducerea guvernului în momentul în care Marea Britanie a renunțat la pace și a pornit la război, era un bărbat inteligent și ambițios, care provenea dintr-o familie înstărită de industriași din nordul Angliei. A suferit un șoc în copilărie, după ce tatăl său a murit brusc lăsându-și tânăra familie la mila fraților soției lui. Herbert și unul dintre frații săi au fost adoptați de un unchi, după care, în anii în care au mers la școală la Londra, au locuit la diferite familii. Spre deosebire de bolnăviciosul său frate, Herbert s-a dezvoltat armonios și a obținut o bursă prestigioasă la Balliol, cel mai intelectual colegiu de la Universitatea Oxford, renumit pentru că aici se formaseră nenumărate personalități de seamă din viața publică.[61] Asquith și-a făcut un renume la Balliol, devenind cunoscut ca fiind un student inteligent și ambițios, dar și un orator deosebit, calități

care i-au fost de folos în momentul în care s-a lansat într-o carieră încununată de succes ca avocat. S-a căsătorit tânăr, din dragoste, și, potrivit tuturor surselor, a fost un tată și un soț devotat. Însă, înainte ca prima sa soție să moară de febră tifoidă în 1891, Asquith se îndrăgostise deja de Margot Tennant, fiica energică și încăpățânată a unui om de afaceri foarte bogat. Margot, care era atât intelectuală, cât și snoabă, avea o reputație de femeie extrovertită, sinceritatea ei frizând adesea obrăznicia, și era și foarte curajoasă — îi plăcea să plece călare la vânătoare — și imprevizibilă. Asquith a stat lângă ea la un dineu organizat la Camera Comunelor cu câteva luni înainte ca soția sa să se îmbolnăvească iremediabil. „Pasiunea care ne cuprinde, presupun eu, pe toți la un moment dat în viață, a poposit și la ușa mea și m-a cucerit", a povestit el mai târziu unui prieten. (Avea să se lase cucerit de aceleași sentimente și în 1914.) Margot și-a dat seama că Asquith îi amintea de Oliver Cromwell (care condusese forțele parlamentare împotriva regelui în Războiul Civil) și avea impresia că „acesta era bărbatul care mă va putea ajuta și va înțelege totul".[62] De fapt, s-a codit mai mult de doi ani după ce Asquith i-a mărturisit pentru prima dată dragostea lui, la câteva săptămâni după ce își îngropase soția. În 1894, după ce și-a trecut în revistă și ceilalți pețitori, s-a decis subit, așa cum îi stătea în fire, să se căsătorească cu el. S-a dedicat educației copiilor ei vitregi (care, de cele mai multe ori, nu apreciau metodele ei autoritare) și carierei politice promițătoare a lui Asquith.

În 1886 a fost ales în parlament, din partea liberalilor, și pe parcursul următorilor ani a devenit treptat din ce în ce mai important în partid și în societatea britanică, legând prietenii cu oameni noi și influenți, inclusiv cu Margot, din păturile superioare ale societății. La sfârșitul lui 1905, când liberalii au revenit la putere, Asquith a primit funcția de ministru de finanțe, iar în 1908, de prim-ministru. Era un conducător priceput, care a reușit să mențină unit un grup disparat de liberali, care includea, pe de o parte, pacifiști și reformatori radicaliști precum Lloyd George, și, pe de altă parte, imperialiști ca Grey. În ultimii ani de pace, Asquith a reușit să soluționeze o dispută prelungită dintre Churchill și Lloyd George cu privire la bugetul ce urma să fie acordat marinei pe perioada 1914–1915. Churchill, care în 1911 devenise Prim Lord al Amiralității, își schimbase acum radical părerea și făcea presiuni pentru creșterea bugetului marinei, în timp ce vechiul său aliat Lloyd George, acum ministru de finanțe, era hotărât să nu dea înapoi. Disputa a fost în cele din urmă soluționată, în ianuarie 1914, când, Churchill a primit sporul bugetar dorit, cu susținerea lui Asquith.

Câteodată, Asquith era capabil de un curaj politic extraordinar, după cum a și demonstrat de câteva ori, în disputele prelungite dintre Camera Comunelor și Camera Lorzilor cu privire la bugetul lui Lloyd George din anul 1909 sau în seria de crize grave ce avea să survină. Până în 1914 însă, era evident că interesul său pentru amănuntele triviale, dar esențiale ale politicii scăzuse. Dușmanii săi politici l-au poreclit „Stai și așteaptă" în momentul în care tendința sa de a amâna luarea deciziilor pentru a ajunge la un consens s-a transformat în tergiversare de dragul tergiversării. Bunul său prieten și coleg liberal, Richard Haldane, ministru de război în perioada 1905–1912, a comentat: „Cu toate acestea, societatea londoneză a ajuns să fie foarte atrasă de el, iar el s-a îndepărtat treptat de acea concepție sobră asupra vieții pe care o împărtășeam amândoi."[63] Un alt vechi prieten îl considera „radicalist și înfumurat — total diferit de omul care fusese cândva."[64]

Din nefericire însă, pe măsură ce energia sa secătuia, guvernul Asquith se confrunta cu probleme interne din ce în ce mai acute. În timp ce disputa dintre muncitorii englezi și angajații lor continua, a izbucnit un nou conflict între femeile din toate clasele sociale și susținătorii lor politici care cereau extinderea dreptului de vot, și oponenții lor, printre care se număra și Asquith însuși. Propriul său cabinet era scindat când venea vorba despre această chestiune. Deși majoritatea sufragetelor erau pașnice și de cele mai multe ori respectau legea, o grupare radicalistă zgomotoasă condusă de formidabila domnișoară Pankhurst și fiica ei la fel de intransigentă, Christabel, s-au avântat în luptă folosindu-se de diverse arme care mai de care mai ingenioase. Susținătorii lor întrerupeau reuniuni, își scuipau oponenții, se legau de șinele de cale ferată, hărțuiau miniștri la guvernare, mâzgăleau tablourile expuse în galeriile de artă și spărgeau geamuri, inclusiv pe cele de la sediul premierului din Downing Street. „Aproape că am vomitat de groază", s-a plâns Margot Asquith.[65] În 1913, o casă pe care Lloyd George o construia la periferia Londrei a fost distrusă într-un atac cu bombă, deși acesta susținea dreptul de vot pentru femei. Între ianuarie și iulie 1914, militantele pentru acordarea dreptului de vot femeilor au incendiat peste o sută de clădiri, inclusiv biserici și școli. În momentul în care femeile au fost arestate și condamnate la închisoare, acestea au intrat în greva foamei. În 1913, mișcarea a avut un prim martir în momentul în care o sufragetă s-a aruncat în fața calului regelui George al V-lea la cursa anuală de la Epsom, iar autoritățile au părut decise să provoace și mai multe victime, căci au permis poliției să maltratreze femeile care ieșeau la proteste și să-i hrănească forțat pe cei care intrau în greva foamei. În vara lui 1914, Asquith era pregătit să renunțe și să prezinte

parlamentului o propunere de lege în favoarea sufragetelor. Însă a izbucnit Primul Război Mondial, iar această chestiune a trebuit amânată.

În acei ani, pentru Marea Britanie cea mai periculoasă problemă era cea irlandeză. Cererile pentru acordarea autonomiei interne Irlandei se bucurau din ce în ce mai mult de susținere, în special în sudul catolic. O aripă a Partidului Liberal, urmând exemplul marelui lor conducător Gladstone, simpatiza cu această cauză, dar necesitățile politice jucau, de asemenea, un rol important. După alegerile din 1910, guvernul liberal nu mai deținea majoritatea, așa că depindea de voturile naționaliștilor irandezi. La începutul lui 1912, guvernul a înaintat o propunere de lege pentru acordarea autonomiei interne, care ar fi conferit Irlandei propriul parlament în cadrul unei Mari Britanii federale. Din păcate, o minoritate din ce în ce mai puternică din Irlanda, și anume acei protestanți care reprezentau majoritatea populației din Ulster, din nordul insulei, nu-și doreau autonomie internă, căci, după părerea lor, în acest caz, s-ar fi aflat sub dominație catolică. Aceștia se bucurau de susținerea unei mari părți a Partidului Conservator din Marea Britanie, inclusiv a liderului acestuia, Bonar Law, care provenea din rândul protestanților din Ulster.

Chestiunea autonomiei interne a Irlandei dezbina societatea britanică; vechi prieteni își întorceau spatele unul altuia, iar oamenii refuzau să stea unii lângă ceilalți la dineuri. Însă acest lucru era nimic în comparație cu evoluțiile sinistre care aveau să urmeze. În Irlanda, unioniștii din Ulster, așa cum le plăcea să se autointituleze, au publicat în 1911 un manifest în care au declarat că erau pregătiți să-și formeze propriul guvern, în cazul în care legea privind autonomia internă era aprobată. La începutul lui 1912, primele forțe paramilitare, Voluntarii, au început instrucția militară și achiziționarea de arme, iar exemplul lor a fost urmat la scurt timp de susținătorii autonomiei din sud. La sfârșitul lui septembrie, aproape 300 000 de locuitori din Ulster au semnat un acord, unii chiar cu propriul sânge, prin care se angajau să înfrângă autonomia internă. Din Marea Britanie, Bonar Law și alți conservatori de rang înalt i-au încurajat în mod deschis, folosind în mod nechibzuit un limbaj impulsiv și provocator. În iulie 1912, Law și o mare parte a colegilor săi din Camera Comunelor, alături de o grupare de pairi conservatori au luat parte la o mare adunare organizată la Palatul Blenheim al ducelui de Marlborough. Într-un discurs lung și plin de patos, Law a declarat că guvernul nu respecta constituția în momentul în care propunea autonomia internă pentru Irlanda și, proferând o amenințare pe care avea să o repete de nenumărate ori, a acuzat conducerea că risca declanșarea unui război civil. „Nu-mi

pot imagina cât de departe ar merge Ulsterul pentru a se apăra, iar eu să nu fiu pregătit să îl susțin, și nici majoritatea covârșitoare a poporului britanic."[66] În timp ce Law punea paie pe focul de care pretindea că se temea, un alt bărbat din Ulster, sir Henry Wilson, șeful operațiunilor militare în cadrul Ministerului de Război, care îl detesta pe Asquith („Bețivul") și, de fapt, pe majoritatea liberalilor, îi încuraja pe susținătorii mai înverșunați ai Ulsterului în planurile lor de a prelua puterea prin forță, în cazul în care autonomia internă era aprobată.[67] (Ar fi putut fi foarte bine dat afară din serviciu, dar se presupunea că acest lucru ar fi putut avea un efect dezastruos asupra mobilizării armatei britanice la începutul Primului Război Mondial.) În plus, Wilson le oferea conservatorilor informații confidențiale despre armată și reacțiile acesteia cu privire la criză. Din moment ce o mare parte a ofițerilor și tinerilor înrolați proveneau din Ulster sau din rândurile protestanților din sud, criza cu privire la autonomia internă devenise un motiv de mare neliniște, soldații crezând că aveau să fie nevoiți să acționeze împotriva compatrioților lor revoltați.

În martie 1914, criza a luat o turnură și mai gravă. Camera Comunelor aprobase de două ori legea privind autonomia internă, în timp ce Camera Lorzilor, dominată de pairi unioniști, o respinsese de fiecare dată. Asquith a sugerat un compromis — menținerea, pentru moment, a celor șase provincii ale Ulsterului în afara razei de acțiune a legii autonomiei interne —, însă lorzii au refuzat să ia în calcul această propunere. Într-adevăr, lorzii aveau în plan să exercite presiune asupra guvernului prin respingerea legii privind autorizarea formării armatei, care fusese aprobată fără discuții în fiecare an începând cu 1688, iar Law cocheta în mod sigur cu ideea susținerii „pairilor îndărătnici", așa cum au devenit aceștia cunoscuți. (Putem face o comparație cu recentele politici americane și cu refuzul republicanilor de a permite obișnuita aprobare a creșterii plafonului datoriei pentru guvern, astfel încât acesta să poată continua să împrumute fondurile necesare operațiunilor sale.) În aceeași lună, a avut loc cel mai îngrijorător incident al crizei, așa-numita Revoltă de la Curragh, care a izbucnit printre ofițerii britanici staționați în sudul Irlandei. Ca urmare a prostiei, confuziei și probabil relei intenții a ministrului de război, incompetentul sir John Seely, și a comandantului-șef din Irlanda, sir Arthur Paget, ofițerii de la baza Curragh au fost avertizați că ar fi putut primi ordinul de a demara acțiunile militare împotriva Voluntarilor din Ulster și că, dacă se opuneau executării acestui ordin, puteau lipsi sau demisiona. Zeci de ofițeri au subliniat faptul că aveau să demisioneze, moment în care Seely s-a lăsat convins să le

garanteze că nu avea să li se ceară să impună autonomia internă în Ulster. Asquith a preferat să nu insiste asupra acestei chestiuni, dar l-a demis pe Seely și a preluat conducerea Ministerului de Război.

La sfârșitul primăverii și începutul verii lui 1914, liberalii și conservatorii erau la fel de dezbinați ca întotdeauna și, din acest motiv, în Irlanda ambele tabere continuau să se aprovizioneze cu arme și să se pregătească de luptă. În iulie, într-o ultimă încercare de a ajunge la un compromis, regele a organizat o conferință la Palatul Buckingham, la care au fost invitați principalii conducători ai ambelor tabere. Clasele la conducere în Marea Britanie, opinia publică și presa erau atât de preocupate de problema irlandeză, încât nu acordau prea multă importanță evenimentelor de pe continent. Această atitutudine nu s-a schimbat nici când Franz Ferdinand, moștenitorul tronului austro-ungar, a fost asasinat la Sarajevo pe 28 iunie. Asquith, care acum se îndrăgostise de Venetia Stanley, mult mai tânără decât el, a menționat pentru prima dată criza din ce în ce mai acută de pe continent pe 24 iulie, într-una dintre scrisorile pe care i le trimitea zilnic tinerei, exact în ziua în care conferința de la Palatul Buckingham s-a sfârșit cu un alt eșec. În timp ce britanicii își ignorau vecinii, puterile europene erau cu ochii ațintiți asupra acestui spectacol în care societatea britanică tremura în fața unui război civil, care părea să izbucnească în orice clipă. Țarul i-a mărturisit ambasadorului britanic că i se părea că situația din Marea Britanie era greu de înțeles și spera că acest lucru nu avea să afecteze statutul Marii Britanii pe plan internațional.[68] Germania și Austro-Ungaria erau de altă părere; cu puțin noroc, Marea Britanie avea să fie mult prea dezbinată pe plan intern, pentru a lupta, în cazul izbucnirii războiului.[69]

La începutul lui 1914, această perspectivă li se părea europenilor la fel de posibilă ca și în ultimul deceniu. Bineînțeles că existau obișnuitele tensiuni: Marea Britanie și Germania încă erau implicate în cursa navală; Franța și Germania nu nutreau sentimente mai prietenoase una față de cealaltă; iar Rusia și Austro-Ungaria încă se confruntau în Balcani. Până în 1914, naționaliștii ruși erau ocupați să atâțe rutenii din Galiția Austriacă, acțiuni care enervau și îngrijorau totodată Viena.[70] (Însă nici austriecii nu erau mai prejos; monarhia îi încuraja pe preoții catolici să treacă granița și să-și propovăduiască printre rutenii ruși credința.) În plus, existau tensiuni chiar și în cadrul alianțelor. După Războaiele Balcanice, relația dintre Germania și Austro-Ungaria s-a înrăutățit; germanii au rămas cu impresia că aliații lor riscaseră în mod nechibzuit un război cu Rusia, în timp ce Austro-Ungaria considera că Germania nu se dovedise a fi o prietenă prea bună. În plus,

monarhia era nemulțumită de investițiile și influența germană din ce în ce mai puternică din Balcani și Imperiul Otoman. În pofida legăturii formate prin Tripla Alianță, Italia și Austro-Ungaria continuau să lupte pentru infuență în Albania, iar opinia publică din Italia nu încetase să-și facă griji cu privire la drepturile vorbitorilor de italiană din cadrul Dublei Monarhii. În vara lui 1914, relația dintre cele două puteri era atât de proastă, încât nici regele Italiei, nici vreun reprezentant oficial al țării nu au luat parte la înmormântarea lui Franz Ferdinand.[71] În 1912, Germania și Austro-Ungaria au convenit să reînnoiască Tripla Alianță, pentru a-și oferi una alteia o garanție de susținere reciprocă, dar și pentru a încerca să mențină Italia în acord.

„Membrii Antantei", a afirmat ambasadorul rus în Germania, „sunt întotdeauna de acord unii cu ceilalți, însă, pe de altă parte, în cadrul Triplei Alianțe se întâmplă exact opusul. Dacă Austro-Ungaria are ceva de gând, se grăbește să-și îndeplinească planurile. Italia câteodată e de altă părere, iar Germania, care își face cunoscute intențiile în ultimul moment, este de cele mai multe ori nevoită să-și suporte aliații și la bine, și la rău."[72] În cadrul Antantei însă, rivalitatea dintre Marea Britanie și Rusia asupra Asiei Centrale și Persiei nu dispăruse complet niciodată și, până în primăvara lui 1914, Grey și cei mai apropiați consilieri ai săi începuseră să se teamă că înțelegerea potrivit căreia Rusia deținea o sferă de influență în nordul Persiei, iar Marea Britanie în sud, era pe cale să se destrame.

Previzibila destrămare a Imperiului Otoman oferea alte tentații puterilor străine, care puteau intra în dispute cu privire la strâmtori sau la Constantinopol, dar și pentru teritoriile din Asia Mică în care se vorbea în mare parte turca și vastele zone arabe care includeau Siria, Irakul, Libanul, Iordania, Israelul și cea mai mare parte a Peninsulei Arabe de astăzi. Poate că guvernul rus și-a dat seama că nu dispunea de capacitățile necesare pentru a dobândi controlul asupra strâmtorilor, dar naționaliștii ruși au continuat să facă presiuni ca Rusia să ocupe zonele pe care le considerau a fi o moștenire binemeritată a țării lor. Austro-Ungaria, care de obicei nu se amestecase în disputele pentru colonii, acum se arăta interesată să-și consolideze prezența în Asia Mică, în oarecare măsură pentru a compensa seria de dezastre suferite de curând în Balcani. Acest lucru i-a provocat probleme cu ambii săi aliați; Germania și Italia aveau propriile visuri de a-și forma colonii în Orientul Mijlociu, odată cu dispariția Imperiului Otoman.[73] Iar Omul Bolnav al Europei dădea surprinzătoare semne de viață. Tinerii Turci, care acum reveniseră cu fermitate la putere, încercau să centralizeze și să revigoreze guvernul. Au consolidat forțele armate și au cumpărat trei crucișătoare de la

Marea Britanie, care, odată ajunse la destinație, aveau să schimbe în mod decisiv echilibrul puterilor, în detrimentul flotei ruse. Rusia nu a stat cu mâinile în sân și a reacționat demarând construcția propriilor crucișătoare, însă între 1913 și 1915 Imperiul Otoman avea să fie în avantaj.[74]

La sfârșitul lui 1913, puterile Antantei au fost cuprinse de un val de îngrijorare în momentul în care au ieșit la iveală informații potrivit cărora germanii și-ar fi mărit efectivele militare detașate în Imperiul Otoman și s-ar fi trimis un general de rang înalt, Otto Liman von Sanders, în regiune. Din moment ce acesta urma să aibă puteri extinse asupra instrucției militare și promovărilor în armatele otomane, precum și comanda directă a corpurilor armate staționate la Constantinopol, acest lucru avea să sporească în mod considerabil influența germană în Imperiul Otoman. Wilhelm, care elaborase în secret planurile împreună cu consilierii săi militari cei mai apropiați, i-a spus lui Liman pe un ton dramatic: „Dacă steagul german nu va flutura în curând pe fortărețele de la Bosfor, eu voi avea trista soartă a exilului pe Insula Sfânta Elena."[75] Iar conducerea civilă a Germaniei a trebuit să facă față din nou efectelor negative neplăcute provocate de acțiunile unui împărat irresponsabil și independent.

Până în acel moment, Rusia și Germania cooperaseră cu succes în Imperiul Otoman. În noiembrie 1910, țarul Nicolae l-a vizitat pe Wilhelm la Potsdam, iar cei doi au semnat un acord cu privire la Imperiul Otoman, care a îndepărtat cel puțin un motiv de tensiune: Rusia a promis să nu submineze conducerea noului guvern al Tinerilor Turci, iar Germania s-a angajat să susțină reformele din Imperiul Otoman. Germania a recunoscut, de asemenea, sfera de influență a Rusiei din nordul Persiei și a liniștit temerile rușilor, schimbând ruta proiectului de cale ferată Berlin–Bagdad, mai la sud. Bethmann era mulțumit: „Vizita rusă a decurs mai bine decât era de așteptat. Ambii suverani au avut un comportament deschis și relaxat, aflându-se în cea mai bună dispoziție, poate chiar una veselă."[76] Cei doi conducători s-au întâlnit din nou pe iahturile lor în vara lui 1912, în portul Rusiei de la Marea Baltică (astăzi, Paldiski din Estonia), exact înainte ca tensiunile din Balcani să ia amploare. Potrivit lui Sazonov, „pe chipul Alexandrei nu se vedea nimic altceva decât oboseală", așa cum i se întâmpla de fiecare dată în asemenea ocazii", dar întâlnirile „au decurs pașnic și prietenos". Kokovtsov și Bethmann, la rândul lor prezenți, s-au plâns discret unul altuia despre cât de greu le era să facă față presiunilor opiniei publice pentru creșterea bugetului acordat apărării. Wilhelm nu contenea cu bancurile zgomotoase. „Trebuie să recunosc", a spus Sazonov, „că nu toate erau pe gustul meu." De asemenea,

kaiserul l-a sfătuit pe țar să privească înspre est și să-și întărească forțele împotriva Japoniei. Nicolae l-a ascultat rezervat, așa cum făcea de obicei. „Slavă Domnului!", i-a spus el lui Kokovtsov la sfârșitul reuniunii. „Acum nu trebuie să mai fii atent la fiecare cuvânt rostit, ca nu cumva să fie interpretat într-un fel la care nici nu te-ai fi gândit." Însă Nicolae era ușurat, căci Wilhelm spusese în repetate rânduri că nu avea să permită ca situația din Balcani să dea naștere unui război mondial.[77]

Afacerea Liman von Sanders, așa cum a devenit la scurt timp cunoscută, a distrus cooperarea dintre Germania și Rusia în Imperiul Otoman, iar reacțiile care au urmat au dovedit în ce situație explozivă ajunseseră în acel moment capitalele europene. Rușii, care au fost furioși de această numire în funcție, i-au îndemnat pe aliații lor francezi și britanici să facă presiuni asupra Tinerilor Turci, pentru a îngrădi puterile lui Liman. Sazonov vorbea chiar despre ocuparea de porturi otomane pentru a sublinia importanța acestei chestiuni pe plan intern, iar lumea discuta din nou despre izbucnirea unui război generalizat. Premierul rus Kokovtsov a făcut apel la moderație, iar francezii și britanicii, care nu doreau să fie târâți într-un război ce avea ca obiect Imperiul Otoman, au făcut același lucru. (Guvernul britanic a fost și el stânjenit în momentul în care a descoperit că amiralul care se afla la conducerea unei misiuni maritime în Constantinopol avea aceleași puteri ca Liman.) Însă aliații — și îndeosebi francezii — au recunoscut, la fel ca înainte, că trebuiau să-i fie alături Rusiei. Izvolski a transmis la Sankt Petersburg că Poincaré manifesta convingerea fermă „să nu se îndepărteze de îndatoririle impuse de alianța cu noi, iar Delcassé, ambasadorul francez la Sankt Petersburg, a asigurat guvernul rus de susținerea necondiționată a Franței".[78]

Din fericire, Europa a fost de această dată păsuită: rușii și germanii nu doreau să forțeze lucrurile și să se ajungă la o confruntare armată, iar Tinerii Turci, panicați de tulburările iscate, erau la rândul lor nerăbdători să ajungă la un acord. În ianuarie, printr-o mișcare care avea să-i salveze reputația, Liman a fost promovat astfel încât comandarea unui corp de armată să devină o sarcină nepotrivită rangului său. (Avea să rămână în Imperiul Otoman până la înfrângerea acestuia în 1918; una dintre moștenirile sale cele mai durabile a fost faptul că a contribuit la clădirea carierei unui promițător ofițer turc, Mustafa Kemal Ataturk.) Această afacere nu a făcut decât să alimenteze și mai mult suspiciunile Antantei cu privire la Germania și să dezbine și mai tare Rusia și Germania. În cadrul guvernului rus, în special după plecarea lui Kokovtsov în ianuarie 1914, era din ce în ce mai limpede că Germania

plănuia declanșarea unui război. Într-o întrevedere cu Delcassé, organizată în aceeași lună, Nicolae a discutat calm cu ambasadorul francez despre conflictul care se contura. „Nu-i vom lăsa să ne calce pe bătături și, de această dată, nu va fi ca în războiul din Orientul Îndepărtat; vom avea sprijinul opiniei publice."[79] În februarie 1914, statul-major rus a înaintat guvernului două memorandumuri secrete germane descoperite de spionii lor, în care germanii vorbeau despre un război pe două fronturi și despre faptul că opinia publică germană trebuia prevenită și pregătită bine în prealabil. În aceeași lună, țarul a aprobat pregătirile pentru demararea unui atac împotriva Imperiului Otoman în cazul unui război generalizat.[80]

Cu toate acestea, faptul că afacerea Liman von Sanders se încheiase cu succes și că tensiunile din Balcani din 1912 și 1913 fuseseră gestionate la nivel internațional păreau să demonstreze că Europa încă putea menține pacea, că o parte a vechiului Concert European — acel sistem în care marile puteri se reuneau pentru a negocia și a impune acorduri — continua să existe. De fapt, mai mulți observatori erau de părere că, în 1914, atmosfera europeană era mai bună decât fusese o lungă perioadă de timp. În istoria sa despre Primul Război Mondial, Churchill a vorbit despre „liniștea extraordinară" a acestor ultime luni de pace, iar Grey, privind la rândul său înapoi, a notat: „În primele luni ale anului 1914, atmosfera internațională părea mai senină decât fusese cu ceva timp înainte. Norii de deasupra Balcanilor dispăruseră. După momentele amenințătoare ale anilor 1911, 1912 și 1913, o perioadă de calm era probabilă și, aparent, posibilă."[81] În iunie 1914, Universitatea Oxford a acordat titluri onorifice prințului Lichnowsky, ambasadorul german, și compozitorului Richard Strauss.

Este adevărat că Europa era împărțită în două sisteme de alianță și, după război, acest lucru a fost considerat una dintre principalele cauze ale conflictului, căci orice tensiune locală între două puteri risca să le târască în conflict și pe aliatele acestora. Însă se poate spune — iar la acea vreme chiar s-a considerat și a continuat și mai apoi să se considere astfel — că alianțele defensive, căci asta erau cele două tabere, funcționează ca un factor de intimidare în fața agresiunii și pot fi o forță în favoarea stabilității. Organizația Tratatului Atlanticului de Nord (NATO) și Pactul de la Varșovia au adus un echilibru și, în fond și la urma urmei, unul pașnic, în Europa, în timpul Războiului Rece. Așa cum a afirmat Grey aprobator în Camera Comunelor în 1912, puterile erau divizate în „grupuri separate, nu opuse". Nenumărați europeni, printre care și Poincaré, au fost de acord cu el. În memoriile sale, scrise după Marele Război, Grey a continuat să insiste asupra valorii

alianțelor: „Ne doream ca Antanta și Tripla Alianță a Germaniei să conviețuiască în perfectă armonie. Acesta era cel mai bun lucru posibil."[82] Și, în timp ce Franța și Rusia, din Antantă, și Germania, Austro-Ungaria și Italia, din Tripla Alianță, încheiaseră alianțe militare, Marea Britanie încă refuza să facă acest lucru, pentru a-și menține, după cum insista Grey, mâna liberă. Într-adevăr, în 1911, Arthur Nicolson, acum subsecretar permanent al Ministerului de Externe, se plângea că Marea Britanie încă nu se angajase suficient față de Antantă: „Nu cred că oamenii își dau seama cu adevărat că, dacă ar fi să ne aducem contribuția la menținerea păcii și a statu-quoului trebuie să ne recunoaștem responsabilitățile și să fim pregătiți să le oferim în caz de necesitate prietenilor și dușmanilor noștri asistență mai palpabilă și mai eficientă decât le putem oferi prin actuala noastră poziție."[83]

De fapt, deși alianțele erau defensive și Marea Britanie avea convingerea că era liberă să-și urmeze propriul drum, pe parcursul anilor, diviziunile din Europa au devenit un lucru general acceptat. Această atitudine era evidentă și în discursurile oamenilor de stat, care fuseseră întotdeauna prudenți și nu se identificaseră niciodată cu o anumită tabără. În 1913, Sazonov, care cu numai un an înainte îi spusese ambasadorului german la Sankt Petersburg că refuza să folosească acest termen, vorbea despre Antantă. Grey, care împărtășise ezitarea lui Sazonov, a recunoscut în anul următor că nu mai putea spera să evite folosirea acestui termen, la fel cum nu mai putea spera să scape de infinitive cu adverb intercalat. În orice caz, susținea el, Antanta era benefică pentru Marea Britanie: „Alternativele sunt fie o politică de izolare completă în Europa, fie o politică de alianță clară cu unul dintre grupurile de puteri europene…."[84]

În mod inevitabil, membrii celor două alianțe au început să aibă așteptări și să se gândească la susținere reciprocă, pe măsură ce diplomații și armatele începeau să se obișnuiască să colaboreze. Partenerii descopereau, de asemenea, că trebuiau să-și ofere garanții, ca nu cumva să riște pierderea unui aliat. Chiar dacă Germania nu avea interese importante în Balcani, i-a fost din ce în ce mai greu să nu susțină acțiunile Austro-Ungariei în această regiune. Pentru Franța, alianța cu Rusia era deosebit de importantă pentru statutul ei de mare putere, însă cu toate acestea francezii se temuseră întotdeauna că, odată ce Rusia avea să devină din nou suficient de puternică, nu avea să mai aibă nevoie de Franța și se va întoarce la o alianță mai veche, cea cu Germania.[85] Acest lucru i-a determinat pe francezi să susțină acțiunile Rusiei chiar și în momentele în care știau că acestea puteau fi periculoase. Se pare că Poincaré le-ar fi lăsat rușilor impresia că Franța avea să se implice într-un război între Rusia și Austro-Ungaria pentru Serbia. „Ideea de bază",

i-a spus el lui Izvolski la Paris în 1912, „este că orice acțiune are aceeași urmare, și anume, dacă Rusia pornește la război, Franța o va urma, căci știm că în asemenea chestiuni Germania va susține întotdeauna Austro-Ungaria."[86] Deși tratatul Franței cu Rusia era unul defensiv, urmând să intre în vigoare doar dacă una dintre părți era atacată, Poincaré a mers și mai departe și a sugerat că Franța avea să se simtă obligată să pornească la război chiar dacă Germania începea să se mobilizeze. Până în 1914, în loc să funcționeze ca un sistem de frânare, alianțele ajunseseră să apese pe accelerație.

În pofida prudenței Marii Britanii, Antanta a devenit mult mai coerentă și mai profundă decât Tripla Alianță, căci legăturile dintre membrii ei — fie ele financiare, în special în cazul Franței și Rusiei, militare și diplomatice și chiar și îmbunătățirea rețelelor de telegraf fără fir — au devenit mai numeroase și mai puternice. Francezii nu numai că i-au încurajat pe ruși și pe englezi să demareze discuțiile militare, dar au făcut și presiuni asupra Marii Britanii pentru a o forța să-și ia un angajament mai clar decât până atunci. Deși cabinetul britanic a rămas divizat cu privire la această chestiune, iar Grey a preferat să-și mențină poziția neclară, reasigurându-i pe francezi de susținerea sa, dar refuzând să specifice în ce consta aceasta, Franța a primit un colaborator binevoitor și dinamic în persoana lui Henry Wilson, care numai în 1913 a efectuat șapte vizite în Franța pentru a discuta cu omologii săi.[87] În plus, până în 1912, flota franceză și cea britanică colaborau mai strâns în Mediterană, Atlantic și Orientul Îndepărtat.

Acest lucru nu a fost numai o consecință a presiunii exercitate de francezi, ci și a faptului că britanicii se confruntau cu o dilemă: flota nu mai putea să facă față tuturor provocărilor cu care se confrunta, în special în ceea ce privea apărarea intereselor britanice în Mediterană, unde Italia, Austro-Ungaria și Imperiul Otoman construiau crucișătoare și întreceau flota Germaniei din apele internaționale. Dacă Marea Britanie nu putea ține sub control cursa navală cu Germania — iar până la sfârșitul lui 1912, după o altă serie de convorbiri eșuate, acest lucru părea puțin probabil —, atunci ar fi trebuit să cheltuiască mult mai mult pentru marină sau să colaboreze cu flotele unor puteri cu care se afla în termeni buni, pentru a-și împărți atribuțiile în zone de o importanță-cheie. Acest lucru reprezenta o problemă politică pentru Asquith. Deși conservatorii susțineau de cele mai multe ori creșterea bugetului acordat marinei, radicaliștii din propriul lui partid se opuneau, și nenumărați liberali erau, de asemenea, prudenți când venea vorba despre încheierea de alte angajamente internaționale care ar fi putut determina Marea Britanie să intre în război.

Primul Lord al Amiralității era ambițiosul, energicul și puternicul tânăr Winston Churchill, la acea vreme membru al Partidului Liberal. „Winston nu vorbește despre altceva decât despre Mare și Marină și despre lucrurile minunate pe care are să le îndeplinească", nota secretarul său naval.[88] Churchill și-a preluat atribuțiile noii funcții cu un entuziasm debordant și încredere în sine, cunoscând perfect fiecare detaliu ce ținea de nave, șantiere navale, porturi și echipament și luând în calcul și nevoile strategice ale Marii Britanii. „Au fost zile minunate", scria el în însemnările sale despre Marele Război. „Din zori până la miezul nopții, zi de zi, mintea mea era absorbită și fascinată de noile probleme care nu conteneau să se năpustească asupra mea."[89] Cu trei ani înainte de izbucnirea războiului, a petrecut opt luni pe nava amiralității *Enchantress*, vizitând fiecare navă strategică și bază navală din Mediterană și apele din jurul insulelor britanice („Concediu pe cheltuiala guvernului", scria Wilson în timpul uneia dintre aceste călătorii.)[90] „În fond și la urma urmei", a afirmat Churchill, exagerând un pic, „am putut pune mâna pe orice am vrut și am putut să aflu în ce stare se afla flota noastră."[91] Deși a stârnit mânia unei mari părți a ofițerilor de rang înalt din marină, afirmând calm că putea îndeplini mult mai bine atribuțiile acestora, a demarat reformele atât de necesare. A creat pentru prima dată un stat-major adecvat; a îmbunătățit condițiile de muncă ale marinarilor de rând; și a hotărât ca navele marinei să nu mai funcționeze pe bază de cărbune, ci cu petrol, combustibil mult mai eficient, care nu necesita o muncă manuală atât de elaborată.[92] Deși această ultimă măsură a avut implicații strategice pe termen lung, căci câmpurile petroliere din Orientul Mijlociu au devenit de o importanță crucială pentru Marea Britanie, decizia lui Churchill de a reorganiza și a repoziționa flota din Mediterană a fost cea care a adăugat un nou ingredient amestecului care a dus la izbucnirea Marelui Război.

Deși Mediterana rămânea deosebit de importantă pentru britanici, căci oferea acces la importantul canal Suez, controlul în Oceanul Atlantic, în special în apele din jurul Insulelor Britanice, era o chestiune de viață și de moarte pentru englezi, iar acum Germania putea trimite un număr la fel de mare de nave de luptă în aceste ape. Prin urmare, la începutul lui 1912, Churchill și consilierii lui pe probleme maritime au decis să-și sporească sorții de izbândă și să-și mute navele de luptă acostate în bazele din Mediterană înspre Gibraltar, în apele Atlanticului, lăsând doar o escadră de crucișătoare rapide la Malta. Deși implicațiile acestei mișcări nu au devenit evidente imediat, Franța era acum principala putere responsabilă cu menținerea securității în Mediterană și respingerea amenințărilor venite din

partea flotei italiene, austro-ungare și, dacă lucrurile se înrăutățeau, a celei otomane. Pentru a îndeplini acest rol, francezii aveau să fie obligați să detașeze o parte a propriei lor flote staționate în porturile de la Atlantic în Mediterană, ceea ce au și făcut. În acest moment puteau presupune, pe bună dreptate, că Marea Britanie avea să garanteze siguranța țărmului atlantic al Franței și să protejeze căile navigabile de o importanță deosebită ale canalului. După cum a subliniat Churchill într-un memorandum pe care i l-a trimis lui Grey în august 1912, francezii tot ar fi trebuit să se concentreze în Mediterană pentru a-și proteja coloniile din nordul Africii, chiar dacă nu ar fi existat marina britanică, dar faptul că englezii și-au retras navele de luptă le-a conferit francezilor un avantaj de ordin moral în cazul izbucnirii unui război. „Gândiți-vă", l-a îndemnat el pe Grey, „cât de formidabilă ar fi arma de care ar dispune Franța pentru a ne obliga să intervenim, dacă ar putea spune «Sfătuiți de autoritățile voastre maritime și prin aranjamentul încheiat cu acestea ne-am lăsat țărmul de nord neapărat.»" Și, a conchis Churchill, având perfectă dreptate: „Orice persoană care cunoaște detaliile acestei situații nu are cum să nu aibă senzația că avem obligațiile unei alianțe, dar fără avantaje și, mai presus de toate, fără termeni exacți."[93]

Bineînțeles că o alianță și termeni exacți nu erau decât acele lucruri pe care și le doreau cel mai mult Paul Cambon, ambasadorul francez la Londra, și guvernul său, și exact ceea ce sperau să evite Grey și Cabinetul britanic. Convorbirile purtate între armata franceză și cea engleză îi încurajaseră deja pe francezi să creadă că se puteau baza pe un ajutor militar din partea englezilor pe uscat, chiar dacă Grey continua să susțină sus și tare că țara sa avea mână liberă. Convorbirile despre chestiuni maritime dintre cele două state se desfășurau în mod nesistematic de câțiva ani și nu se încheiaseră cu niciun rezultat, însă în iulie 1912, cabinetul britanic le-a acordat o importanță sporită, autorizând oficial continuarea acestora. Până la sfârșitul lui 1913, marina britanică și cea franceză încheiaseră câteva acorduri de cooperare în cazul izbucnirii unui război. Marina britanică avea să apere cel mai îngust punct al canalului, strâmtoarea Dover, iar în restul regiunilor, britanicii și francezii aveau să-și împartă atribuțiile. În Mediterană, francezii aveau să apere jumătatea vestică, iar britanicii, având flota staționată la Malta, trebuia să se îngrijească de jumătatea estică. Cele două marine urmau să colaboreze și împotriva Germaniei, în Orientul Îndepărtat. S-au elaborat strategii operaționale amănunțite, în special pentru zona Canalului Mânecii.[94]

Cambon a insistat ca Grey să semneze un acord scris cu privire la cooperarea dintre Marea Britanie și Franța, dacă vreunul dintre cele două state

se temea de un atac. L-a asigurat pe Grey că nu cerea semnarea unei alianțe sau a unui acord care să oblige cele două națiuni să acționeze împreună, ci doar o confirmare că Franța și Marea Britanie aveau să se consulte reciproc. Grey, care ar fi preferat ca lucrurile să rămână neschimbate, și-a dat seama că trebuia să facă ceva pentru a oferi o garanție Franței, căci, în caz contrar, risca destrămarea Antantei Cordiale. În noiembrie 1912, cu acordul cabinetului, a început să corespondeze cu Cambon. În scrisorile sale, Grey a făcut referire la convorbirile dintre experții britanici și francezi specializați în chestiuni maritime și militare și a subliniat că acestea nu reprezentau o promisiune de colaborare. Însă a mers mai departe și a recunoscut că, pe timp de criză, ar fi fost de o importanță crucială ca fiecare putere să știe dacă cealaltă avea să-i confere ajutor militar și că, în asemenea împrejurări, logic ar fi fost să se ia în calcul planurile deja existente. „Sunt de acord", a scris el, „că, dacă vreunul dintre guverne ar avea motive întemeiate să se aștepte la un atac neprovocat din partea unei puteri terțe, sau o acțiune care să amenințe pacea generală, atunci ar trebui să demareze imediat discuțiile cu cealaltă putere pentru a stabili dacă ambele guverne trebuie să acționeze împreună pentru a împiedica agresiunea și a menține pacea, precum și măsurile comune care ar putea fi luate în acest context."[95]

Grey și prim-ministrul său Asquith au continuat să insiste, până la izbucnirea războiului, că Marea Britanie reușise întotdeauna să-și mențină libertatea completă de acțiune în ceea ce privea relația cu Franța. Teoretic, acest lucru era adevărat, dar adevărul întreg era altul. Convorbirile la nivel militar și maritim determinaseră forțele britanice și franceze să-și facă planuri, bazându-se pe faptul că aliatul lor avea să le sară în ajutor în cazul izbucnirii războiului. Lordul Esher, curtean, expert în chestiuni de apărare, care se pricepea de minune să manevreze lucrurile din spatele cortinei, scria în 1913 unui prieten: „Bineînțeles că nu există niciun tratat sau convenție, dar nu pot înțelege cum vom putea da înapoi sau ignora cu demnitate angajamentele Statului-Major. Totul mi se pare atât de încurcat!"[96] Cei zece ani de convorbiri militare și maritime, cooperarea diplomatică și faptul că opinia publică din ambele state acceptase Antanta Cordială țesuseră o pânză de legături dificil de ignorat în momentul în care avea să izbucnească următoarea criză. Așa cum i-a reamintit Paul Cambon lui Grey, când acesta din urmă a afirmat că între Marea Britanie și Franța nu exista un acord oficial: „Între noi nu există nimic decât o Antantă «morală», care, dacă cele două guverne își doresc, s-ar putea transforma într-o Antantă «oficială» când are să se ivească ocazia."[97]

Așa cum a făcut întotdeauna, Grey a continuat să le transmită francezilor semne amestecate. În aprilie 1914, a decis să demonstreze importanța pe care o arăta relației cu Franța, efectuând prima sa vizită oficială în străinătate (după ce îndeplinise timp de nouă ani funcția de ministru de externe), însoțindu-l pe George al V-lea la Paris. Nici ministrului, nici regelui nu le plăcea să călătorească în străinătate. Grey era, de asemenea, trist pentru că tocmai aflase că își pierdea vederea. Intenționa să se ducă în Germania, mai târziu în acea vară, pentru a fi consultat de un specialist.[98] Britanicii au fost însă încântați de vremea frumoasă și de primirea călduroasă a francezilor. Grey a reușit chiar să converseze cu Poincaré, care nu vorbea engleza. „Duhul Sfânt s-a pogorât asupra lui Sir Edward Grey", a spus Paul Cambon, „iar el vorbește acum franceza!"[99] Deși Grey i-a asigurat pe ambasadorii Austriei și Germaniei că și-a petrecut cea mai mare parte a timpului vizitând obiective turistice și că discuțiile sale cu francezii nu au conținut niciun element „agresiv"[100], de fapt a cedat presiunilor Franței și a convenit să demareze convorbirile pe teme maritime cu rușii. După ce au apărut comentarii și întrebări în presă, Grey a profitat de ocazie pentru a amâna convorbirile până în august. Deși nu s-a semnat niciodată o înțelegere cu Rusia pentru o colaborare navală, Germania se temea de posibilitatea declanșării unor atacuri sincronizate dinspre Marea Baltică și Atlantic și era mai convinsă ca niciodată că era încercuită.[101]

Diviziunile din Europa au devenit și mai periculoase, din cauza intensificării cursei înarmărilor. Deși nicio mare putere, cu excepția Italiei, nu a fost implicată în vreun război între 1908 și 1914, totalul fondurilor cheltuite pe apărare s-a dublat. (Și Statele Unite își măreau bugetul în acest domeniu, însă mult mai puțin.)[102] Între 1912 și 1914, războaiele balcanice au dat startul unei noi runde de cheltuieli, căci națiunile balcanice și marile puteri își exindeau efectivele militare și investeau în arme îmbunătățite sau noi, precum submarinele, mitralierele sau aparatele de zbor, un rezultat al minunii științei și tehnologiei europene. Dintre marile puteri, Germania și Rusia ieșeau în evidență: dacă în 1911 bugetul de apărare al Germaniei era de 88 de milioane de lire, în 1913 a ajuns la aproape 118 milioane, în timp ce, în aceeași perioadă, cheltuielile Rusiei au crescut de la 74 de milioane la aproape 111.[103] Miniștrii de finanțe și alții se temeau că aceste cheltuieli erau prea ridicate, că explodau și nu erau sustenabile și că ar fi putut provoca tulburări interne. Însă se întâmpla din ce în ce mai des ca aceștia să fie dați la o parte de oameni de stat și generali care cădeau pradă unor temeri chiar și mai mari, acelea de a rămâne în urmă într-o lume a dușmanilor, ocupați

să-și sporească forțele. Serviciile secrete ale armatei din Viena raportau la începutul lui 1914: „Grecia se triplează. Serbia se dublează, România și, în cele din urmă, chiar și Bulgaria și Muntenegru își întăresc armatele în mod semnificativ."[104] Austro-Ungaria a răspuns prin elaborarea unei noi propuneri de lege privind armata, care stipula creșterea efectivelor militare (deși într-o măsură mult mai mică decât Germania sau Rusia). Legile privind armata și marina germană, legea serviciului militar de trei ani din Franța, Marele Program al Rusiei și creșterea bugetului acordat marinei în Marea Britanie au fost la rândul lor răspunsuri la amenințările simțite de aceste țări, însă statele rivale înțelegeau aceste acțiuni cu totul altfel. Ceea ce pentru un stat era o acțiune defensivă, putea fi o amenințare pentru un altul. Și, de obicei, lobby-urile interne și presa, susținute câteodată de producătorii de arme, aduceau în prim-plan conceptul de națiune în pericol. Tirpitz, întotdeauna inventiv când venea vorba despre elaborarea de argumente pentru a obține și mai multe resurse pentru flota sa, a găsit un alt motiv pentru a cere adoptarea Noii Legi a Marinei din 1912: Germania nu trebuie să-și irosească investițiile precedente. „Dacă nu avem o șansă adecvată de apărare împotriva unui atac britanic, în politica noastră va trebui să dăm întotdeauna dovadă de considerație față de Marea Britanie, iar sacrificiile noastre vor fi fost zadarnice."[105]

Liberalii și stânga, dar și pacifiștii au atacat cursa înarmărilor și pe cei care o susțineau — așa-numiții „negustori ai morții" —, iar după Marele Război, acesta a fost considerat principalul factor, probabil chiar factorul-cheie, în declanșarea catastrofei. Acest punct de vedere a avut o rezonanță deosebită mai ales în Statele Unite în anii 1920 și 1930, unde deziluzia provocată de participarea americanilor la război se amplificase. În 1934, senatorul Gerald Nye din Dakota de Nord a prezidat o comisie specială a senatului, a cărei atribuție era cea de a investiga rolul deținut de producătorii de armanent în declanșarea Primului Război Mondial și a promis să demonstreze că „războiul și pregătirile de război nu țin de onoare și apărare națională, ci au ca scop generarea de profit pentru o mână de oameni". Comisia a audiat zeci de martori, dar nu a reușit să demonstreze că avea dreptate, lucru deloc surprinzător. Marele Război nu a izbucnit dintr-o singură cauză, ci din mai multe cauze diferite, fiind în final provocat de deciziile oamenilor. Cursa înarmărilor a amplificat nivelul tensiunilor în Europa și a exercitat presiune asupra forumurilor decizionale să apese pe trăgaci înaintea inamicului.

În mod ironic, privind în retrospectivă, se pare că forumurile decizionale ale vremii aveau tendința de a considera pregătirile militare un bun factor de intimidare. În 1913, ambasadorul britanic la Paris a avut o întrevedere cu

George al V-lea. „I-am sugerat regelui că cel mai bun garant al păcii între Marile Puteri este să le fie frică una de cealaltă."[106] Din moment ce intimidarea funcționează numai în cazul în care cealaltă tabără este convinsă că ești pregătit să folosești forța, există mereu posibilitatea de a merge prea departe și de a declanșa un conflict din greșeală — sau de a-ți pierde credibilitatea și de a nu reuși să duci o amenințare la bun sfârșit. Iar onoarea, așa cum o numeau națiunile la acea vreme (astăzi am spune prestigiu), făcea parte din această teorie. Marile puteri erau conștiente de statutul și de interesele lor, iar dacă păreau prea dispuse să facă anumite concesii sau acționau prea temător, poziția lor putea fi afectată. Iar evenimentele din deceniul de dinainte de 1914 păreau să demonstreze că intimidarea funcționa, fie că era vorba despre Marea Britanie sau Franța care obligau Germania să dea înapoi în Maroc, sau despre mobilizarea prin care Rusia exercita presiune asupra Austro-Ungariei pentru a lăsa Serbia în pace, în timpul războaielor balcanice. Un termen englezesc, des folosit în acea perioadă, a intrat în limba germană ca *der Bluff*. Dar ce era de făcut dacă alte națiuni blufau la rândul lor?

Cursa înarmărilor din perioada antebelică a atras după sine discuții cu privire la sincronizare: dacă războiul avea să înceapă, cel mai bine era să lupți cât timp erai în avantaj. Cu câteva excepții — Italia, România și poate Imperiul Otoman —, țările europene știau cu cine aveau să se lupte în caz de război și, mulțumită spionilor lor, cunoșteau de cele mai multe ori planurile dușmanilor și puterea forțelor inamice. Germanii, de exemplu, erau conștienți de faptul că forțele armate ale Rusiei erau acum mai mari și mai moderne, și că rușii construiau căi ferate. Statul-major german estimase că, până în 1917, nu ar mai fi avut cum să câștige un război cu Rusia: mobilizarea armatei ruse, acum mult mai numeroasă, avea să dureze doar cu trei zile mai mult decât cea a Germaniei (asta dacă nu cumva Germania se lansa într-un program costisitor și susținut de construcție feroviară în regiunile sale estice).[107] Într-o conversație sumbră cu bancherul Max Warburg, kaiserul a afirmat că prevedea că războiul cu Rusia nu avea să izbucnească mai târziu de 1916. „Măcinat de propriile neliniști, kaiserul chiar s-a gândit dacă nu cumva ar fi fost mai bine ca Germania să atace prima în loc să aștepte."[108] În ceea ce privea frontul de vest, germanii cunoșteau și deficiențele Franței de la acel moment, spre exemplu faptul că nu dispunea de artilerie grea, iar acest lucru le devenise cunoscut chiar înainte de iulie 1914, când un senator francez a vorbit în public despre această problemă. În ultimul rând, germanii se temeau că Austro-Ungaria nu mai supraviețuia mult timp. Toate aceste argumente i-au încurajat pe cei mai importanți conducători ai Germaniei

să se gândească la faptul că, dacă într-adevăr trebuiau să lupte, atunci anul 1914 avea să fie un moment prielnic. (Armata japoneză a făcut o presupunere asemănătoare în 1941, când a luat în calcul declanșarea războiului împotriva Statelor Unite.) Deși germanilor li se părea că nu mai aveau timp, atât rușii, cât și francezii aveau senzația că soarta le surâdea, și mai ales francezii erau de părere că își puteau permite să aștepte.[109] Austro-Ungaria nu era atât de optimistă. În martie 1914, Conrad, șeful de stat-major al monarhiei, și-a întrebat un coleg dacă „ar trebui așteptat până când Franța și Rusia aveau să fie pregătite să ne invadeze printr-o acțiune comună sau dacă ar fi fost mai bine să se soluționeze conflictul inevitabil un pic mai devreme."[110]

Prea mulți europeni, în special pentru cei asemenea lui Conrad, care dețineau funcții-cheie în armată și guvern, așteptau în acel moment izbucnirea războiului. În vara lui 1914, generalul rus Brusilov s-a grăbit să ajungă împreună cu soția sa în stațiunea balneoclimaterică germană în care mergeau întotdeauna: „Eram absolut sigur că în 1915 avea să izbucnească un război mondial. Prin urmare, eram decișI să nu ne amânăm cura și perioada de odihnă, ca să ne întoarcem apoi acasă pentru demararea manevrelor militare."[111] Deși majoritatea europenilor încă aveau încredere în puterea ofensivei, motiv pentru care erau convinși că un război ar fi fost de scurtă durată, oameni precum Bethmann și Moltke erau profund pesimiști când venea vorba despre acest aspect. În aprilie 1913, în timpul confruntării dintre Rusia şi Austro-Ungaria după primul război balcanic, Bethmann a avertizat Reichstag-ul: „Nimeni nu își poate imagina amploarea unei conflagrații mondiale, nenorocirea și distrugerea pe care o va abate asupra națiunilor."[112] Cu toate acestea, și el, și Moltke se simțeau din ce în ce mai neputincioși și incapabili să împiedice izbucnirea conflictului. Pe de altă parte, în ajunul Marelui Război, Grey încă era de părere că șefii europeni de stat trebuiau să fie mai precauți știind că un război generalizat ar fi fost o catastrofă pentru toate părțile implicate. „Oare nu tocmai acest lucru le-a determinat pe marile puteri, începând cu dificilii ani ce au urmat lui 1905 și până în prezent, să se abțină de la a face presiuni care ar fi putut declanșa un război?"[113]

Pe măsură ce războiul devenea din ce în ce mai probabil, era tot mai important ca puterile să-și găsească noi aliați. Forțele armate terestre ale celor două sisteme de alianțe erau acum atât de bine echilibrate, încât chiar și aportul unei țări mici precum Grecia sau Belgia ar fi înclinat balanța în favoarea uneia dintre tabere. Deși grecii, înțelepți, au refuzat să-și ia vreun angajament, kaiserul era convins că regele lor, membru al familiei Hohenzollern, avea să ia decizia corectă la momentul potrivit. Cu Belgia lucrurile stăteau

altfel. Toate încercările nesăbuite ale lui Wilhelm de a-l câștiga de partea sa pe regele belgian nu au făcut decât să-i convingă pe belgieni să-și apere neutralitatea pe cât de bine posibil. În 1913, Belgia a demarat procesul de recrutare și și-a sporit efectivele militare. Și-a reorganizat și forțele armate, pentru a-și întări extraordinara fortăreață de la Liège, de lângă granița cu Germania, arătând astfel clar că se aștepta la faptul că, dintre națiunile care garantau neutralitatea Belgiei, Germania o să fie cea care avea să încalce această promisiune. Strategii militari germani nu au luat însă în seamă opoziția „soldaților de ciocolată".

În Balcani se aflau celelalte premii de o importanță-cheie, care ar fi putut fi revendicate. Imperiul Otoman părea să cocheteze cu Germania. Wilhelm își punea, de asemenea, speranțele în România, o altă națiune condusă de un Hohenzollern. În plus, regele Carol încheiase un acord secret cu Germania și Austro-Ungaria. Poate că Dubla Alianță ar fi trebuit să fie mai suspicioasă, pentru că acesta nu recunoscuse niciodată public acordul. Carol, pe care Berchtold l-a descris ca fiind „un funcționar de stat inteligent, atent și de seamă", nu era pregătit să acționeze contrar dorințelor propriei opinii publice, care devenea din ce în ce mai ostilă monarhiei din cauza felului în care ungurii îi tratau pe românii aflați sub stăpânirea lor. Tisza, premierul maghiar, a conștientizat această problemă și a încercat să-i mulțumească pe naționaliștii români, concentrați în mare parte în Transilvania, oferindu-le autonomie în domenii precum religia sau educația, dar acest lucru nu era suficient pentru românii din cadrul Ungariei, iar negocierile au fost întrerupte în februarie 1914. Între timp, Rusia dădea dovezi de prietenie. Țarul a vizitat România în iunie 1914 și s-a vorbit chiar despre logodna uneia dintre fiicele sale cu moștenitorul tronului României. Sazonov, care însoțea delegația imperială, a călătorit până la granița dintre Austro-Ungaria și România și a făcut un gest provocator, pătrunzând câțiva kilometri pe teritoriul Transilvaniei.

Deși Berchtold a descris încercarea Austro-Ungariei de a se apropia de Bulgaria sau România ca fiind o plimbare pe teren minat, întrucât cele două state se urau reciproc și doreau să se răzbune după al doilea război balcanic, a încercat totuși să atragă Bulgaria în Tripla Alianță.[114] Deși s-a lovit de opoziția kaiserului, care îl detesta pe Ferdinand cel Șiret, regele Bulgariei, Berchtold a convins în cele din urmă guvernul german să ofere Bulgariei un împrumut consistent, în iunie 1914. Eforturile lui Berchtold au determinat România să-și îndrepte privirile către Antantă, dar, în pofida a nenumărate semnale de alarmă, acesta a continuat să se încreadă în Carol până în ajunul Războiului Mondial. Însă la sfârșitul lui 1913, Conrad a ordonat statului-major

să pregătească planurile de război împotriva României. În plus, i-a cerut lui Moltke să-i acorde mai multe trupe, pentru a compensa probabila ostilitate a României. Moltke, prudent ca de obicei, a evitat să facă promisiuni, dar era foarte posibil ca Germania să detașeze 13–14 divizii în est. În cel mai rău caz, estima Conrad, forțele unite ale Germaniei și Austro-Ungariei (care ar fi putut să trimită pe câmpul de luptă circa 48 de divizii) ar fi trebuit să lupte împotriva a 90 de divizii ruse, susținute de 16,5 divizii române și bulgare și 5 muntenegrene, în total 128 de divizii ale Antantei împotriva celor 62 de divizii ale Dublei Alianțe. Exact acest lucru avea să se întâmple.[115]

În ultimele luni de pace, ambele părți au încercat să îngroape securea războiului. În Rusia, Germania și Austro-Ungaria existau persoane care militau în favoarea unei alianțe formate din cele trei monarhii conservatoare. În februarie 1914, Petru Durnovo, conservator rus și fost ministru de interne, i-a prezentat țarului un lung memorandum în care a cerut Rusiei să nu se amestece în disputele dintre Franța și Germania sau Marea Britanie și Germania. Rusia avea multe de câștigat dacă rămânea în termeni buni cu Germania, dar, pe de altă parte, putea pierde totul. Un război european ar fi avut un efect mult mai distrugător asupra societății ruse decât cel japonez. Dacă Rusia ar fi pierdut, a prezis el, atunci ar fi suferit „o revoluție socială în cea mai extremă formă a sa".[116] În Austro-Ungaria, baronul Stephen von Burián, un vechi prieten al lui Tisza, pe care premierul maghiar îl însărcinase să supravegheze bunul mers al lucrurilor la Viena pentru el, cocheta cu posibilitatea ajungerii la o înțelegere în Europa și semnarea unui acord cu privire la strâmtori, cu Rusia. Nu a făcut mari progrese până în iunie 1914, însă rămânea optimist.[117]

Cea mai importantă încercare de a forma o detentă și probabil cea care ar fi avut cel mai mare potențial de a menține pacea în Europa ar fi fost o înțelegere între Germania și Marea Britanie. În vara lui 1913, afișând o incredibilă lipsă de considerație față de cel mai vechi aliat al său, britanicii i-au oferit Germaniei coloniile africane ale Portugaliei încercând să satisfacă setea Germaniei pentru un imperiu. Până în vara lui 1914, se stabiliseră termenii acordului de lichidare a Imperiului Portughez, dar înțelegerea nu fusese încă semnată. Marea Britanie și Germania ajunseseră, de asemenea, la un acord privind calea ferată Berlin–Bagdad: Marea Britanie nu avea să se mai opună construcției acesteia, iar germanii se angajau să respecte sfera de influență a englezilor în teritoriile situate la sud de Bagdad, inclusiv pe coasta mării. Aceste evoluții erau încurajatoare, însă cheia unei bune relații rămânea, ca întotdeauna, soluționarea cursei navale.

La începutul lui 1912, pe când germanii pregăteau o nouă lege navală, britanicii au sugerat ca cele două tabere să pornească tratativele. Din punctul de vedere al Marii Britanii, creșterea bugetului acordat flotei germane reprezenta o amenințare inacceptabilă în apele teritoriale ale Insulelor Britanice, iar pentru guvernul Asquith ideea de a încerca să convingă parlamentul să aprobe și mai multe cheltuieli pentru marină era de neacceptat. Sir Ernest Cassel, un bancher britanic de seamă care avea relații sus-puse în Germania, a efectuat în ianuarie 1912 o vizită la Berlin, cu acordul cabinetului, pentru a tatona terenul în vederea încheierii unui acord, într-o formă sau alta. Și-a vizitat bunul prieten, magnatul Albert Ballin, care făcuse avere în domeniul transporturilor navale și care își dorea, de asemenea, să pună capăt cursei navale. S-a întâlnit și cu Bethmann şi kaiserul, cărora le-a prezentat un memorandum succint. Acesta conținea trei puncte-cheie. În primul rând — iar acesta era cel mai important aspect —, Germania trebuia să accepte că superioritatea maritimă a Marii Britanii era esențială pentru imperiul insular și că, prin urmare, trebuia să-și înghețe sau să-și reducă programul maritim. În al doilea rând, dacă Germania recunoștea acest lucru, Marea Britanie avea să facă tot ce îi stătea în putință pentru a ajuta Germania să obțină colonii. În ultimul rând, cele două țări trebuiau să promită că nu aderă la planuri sau alianțe agresive, îndreptate una împotriva celeilalte. Bethmann, a raportat Cassel, a fost mulțumit, iar Wilhelm „încântat și a debordat de fericire ca un copil".[118] Germanii au propus ca englezii să trimită un ministru din guvern la Berlin, pentru a începe discuțiile.

Pe 5 februarie 1912, cabinetul britanic l-a desemnat pe Richard Haldane, ministrul de război, ca emisar al Marii Britanii în Germania. Haldane, un avocat bondoc și plin de importanță, se îndrăgostise în tinerețe de Germania și de filosofia germană și vorbea limba deosebit de bine. (Acest lucru avea să fie un dezavantaj pentru el, în timpul Primului Război Mondial.) Era unul dintre șoimii cabinetului și era deosebit de apropiat de Grey, cu care avea o casă în comun. Oficial s-a spus că Haldane pleca în Germania pentru a studia educația din această țară, însă adevăratul scop al vizitei lui era acela de a-i îmbuna pe germani și de a le aduce la cunoștință că, dacă cele două tabere ajungeau la o înțelegere, atunci Churchill și chiar Grey ar fi fost dispuși să vină la Berlin și să finalizeze discuțiile. Haldane a purtat convorbiri dificile cu kaiserul, Bethmann și Tirpitz timp de două zile. L-a descris pe Tirpitz ca fiind dificil, pe kaiser prietenos — acesta i-a făcut cadou un bust de bronz înfățișându-l pe împăratul german — și a considerat că Bethmann își dorea cu sinceritate pacea.[119]

Nu după mult timp, a devenit evident că, de fapt, dorințele celor două tabere erau foarte diferite. Britanicii își doreau să se pună capăt cursei navale; iar germanii voiau o garanție că Marea Britanie o să rămână neutră în orice război care ar fi izbucnit pe continent. Bineînțeles că acest lucru i-ar fi dat Germaniei mână liberă să se ocupe de Rusia și Franța. Germania era cel mult dispusă să încetinească ritmul construirii de nave, în cazul în care primea această garanție, dar britanicii nu puteau decât să promită că aveau să rămână neutri în cazul în care Germania era atacată și, prin urmare, juca rolul taberei nevinovate. Wilhelm a fost iritat de ceea ce a considerat a fi o impertinență din partea britanicilor: „În calitate de kaiser, în numele Imperiului German, și în calitate de comandant suprem, în numele forțelor mele armate, trebuie *să resping* în totalitate un asemenea punct de vedere, căci este incompatibil cu *onoarea noastră*."[120] Deși negocierile au continuat și după întoarcerea lui Haldane la Londra, în acel moment era evident că nu duceau nicăieri.[121] Pe 12 martie, kaiserul a aprobat noua propunere de lege navală, după ce împărăteasa, care îi detesta cu înverșunare pe britanici, i-a spus să înceteze să se mai arate servil față de Marea Britanie. Tirpitz, care se opusese cu îndărătnicie negocierilor, de la bun început, i-a sărutat mâna Donei și i-a mulțumit în numele poporului german.[122] Bethmann, al cărui sfat nu fusese cerut de nimeni, a încercat să-și prezinte demisia, dar Wilhelm s-a înfuriat și l-a acuzat de lașitate, refuzând să accepte. Loial, Bethmann a rămas în funcție. Mai târziu a mărturisit cu tristețe că ar fi putut ajunge la o înțelegere cu Marea Britanie, dacă nu ar fi intervenit Wilhelm.[123]

În momentul în care Churchill a prezentat parlamentului bugetul naval estimativ pentru perioada 1912–1913, la scurt timp după eșecul misiunii lui Haldane, a făcut o declarație publică, potrivit căreia Marea Britanie își consolida marina doar pentru a lupta împotriva Germaniei, motiv pentru care trebuia să-și păstreze un avantaj decisiv. Într-un gest de bunăvoință și pentru a încerca să mențină cheltuielile sub control, a sugerat, de asemenea, impunerea unei „vacanțe navale", o perioadă în care cele două tabere se puteau bucura de un moment de respiro în construcția de nave de luptă. Avea să repete această ofertă de nenumărate ori pe parcursul următorilor doi ani. Se pare că la baza acestei decizii se afla dorința sa de a le face pe plac acelor membri din propriul lor partid care se opuneau creșterii semnificative a bugetului de apărare; în plus, dacă se accepta o vacanță navală în acea perioadă, balanța puterii ar fi înghețat în favoarea Marii Britanii. Propunerea a fost respinsă fără ezitare de conducătorii germani și atacată de conservatorii englezi. Doar Statele Unite au îmbrățișat călduros această propunere; noul președinte, Woodrow Wilson, a fost

entuziasmat, iar Camera Reprezentanților a cerut organizarea unei conferințe internaționale la care să se discute înghețarea proiectelor de construcție de nave de luptă. În 1914, Wilson și-a trimis cel mai apropiat consilier, scundul și enigmaticul colonel Edward House, în capitalele europene pentru a afla dacă Statele Unite ar fi putut intermedia un acord de dezarmare navală. În luna mai, House scria de la Berlin: „Situația este extraordinară. Avântul militarist a luat-o razna. Dacă cineva care lucrează pentru voi nu poate impune o altă înțelegere, atunci într-o bună zi va izbucni o catastrofă îngrozitoare." [124]

Secretarul de stat al lui Wilson, William Jennings Bryan, a trimis, de asemenea, o scrisoare celorlalte guverne prin care le propunea organizarea unui al treilea congres internațional de pace la Haga — primul avusese loc în 1899 —, în toamna lui 1915, iar în 1914 câteva țări începuseră deja să se pregătească pentru acest eveniment.[125] Mișcarea internațională pentru pace a rămas, de asemenea, activă. Pe 2 august, o conferință internațională pentru pace, organizată de filantropul american Andrew Carnegie, urma să aibă loc în orașul german Konstanz, iar mai târziu, în aceeași lună, Uniunea Interparlamentară intenționa să se reunească la Stockholm. Deși cei mai mulți pacifiști erau convinși că izbucnirea războiului era din ce în ce mai puțin probabilă, o membră experimentată a mișcării era copleșită de gânduri negre. Bertha von Suttner scria în jurnalul ei: „Nu văd nimic în afară de suspiciuni reciproce, acuzații și agitație. Ei bine, acesta este un cor cât se poate de potrivit să acompanieze tunurile din ce în ce mai multe, aparatele de zbor care testează lansarea bombelor și Ministerele de Război care cer tot mai mult."[126] Ea a murit cu o săptămână înainte ca Franz Ferdinand să fie asasinat la Sarajevo.

Pe măsură ce momentul fatidic se apropia, atmosfera europeană cunoștea o stranie combinație de neliniște și automulțumire. Jaurès, marele socialist francez, a pus punctul pe i: „Europa a fost măcinată ani la rând de atâtea crize, a fost pusă într-un mod periculos la încercare de atât de multe ori, fără să izbucnească vreun război, încât aproape că a încetat să mai creadă în amenințarea conflictului, nu mai acordă atâta atenție și nu se mai arată neliniștită față de evoluțiile interminabilei crize din Balcani."[127] Oamenii de stat mai reușiseră o dată să o scoată la capăt. Mai rezistaseră în fața apelurilor propriilor generali de a lovi primii, în caz de conflict. De ce să nu mai facă acest lucru încă o dată?

18

Asasinatul de la Sarajevo

Ziua de 28 iunie 1914 a căzut într-o duminică, iar vremea era călduroasă și însorită. Turiștii luau cu asalt parcurile de distracții, grădinile și plajele europene. Poincaré, președintele francez, și soția sa se aflau la cursele de cai de la Longchamp, de lângă Paris. Oamenii prezenți la curse erau veseli și fără de griji, scria el mai târziu în jurnalul său. Hipodromul, cu nesfârșitele sale pajiști verzi, arăta minunat și puteai admira o mulțime de femei elegante. Pentru mulți europeni, vacanța de vară deja începuse. Guvernele europene, Ministerele de Externe și sediile statelor-majore erau pe jumătate goale, iar reprezentanții lor, plecați în vacanță. Berchtold, cancelarul austro-ungar, era la vânătoare de rațe în Moravia; kaiserul Wilhelm făcea curse cu iahtul său *Meteor* la concursul anual de vară de canotaj din Marea Baltică; iar Moltke, șeful statului-major german, era la băi. Criza care avea să izbucnească a fost agravată și de faptul că o mare parte a personalităților-cheie erau greu de găsit sau forumurile decizionale nu au luat lucrurile suficient de în serios înainte de a fi prea târziu.

În timp ce Poincaré se bucura de acea zi frumoasă împreună cu oaspeții săi, membri ai corpului diplomatic din loja prezidențială specială, i s-a înmânat o telegramă primită de la agenția franceză de știri Havas. Arhiducele Franz Ferdinand și soția sa morganatică, Sophie, tocmai fuseseră asasinați la Sarajevo, capitala Bosniei, provincie recent anexată de Austro-Ungaria. Poincaré l-a anunțat imediat pe ambasadorul austriac, care s-a albit la față și a plecat imediat la sediul ambasadei sale. În timp ce cursele de cai continuau nestingherite, această veste s-a răspândit printre oaspeții lui Poincaré. Majoritatea era de părere că acest eveniment nu ar fi contat prea mult pe plan european, însă ambasadorul României era deosebit de pesimist. Austro-Ungaria, credea el, avea acum pretextul dorit pentru a porni la război împotriva Serbiei.[1]

18. Confruntarea dintre Austro-Ungaria și Serbia, după asasinarea arhiducelui Franz Ferdinand, moștenitorul tronului austriac, risca să târască în conflict și alte puteri. Serbia, al cărei guvern era probabil la curent cu acest complot, s-a simțit încurajată să se opună Austro-Ungariei, pentru că se bucura de sprijinul Rusiei. În timp ce vulturul imperial al Austro-Ungariei se pregătește să atace găina Serbiei, ursul rus stă la pândă în spatele unei stânci, pregătindu-se să-și apere micul prieten din Balcani.

În următoarele cinci săptămâni, Europa a trecut de la starea de pace la un război pe scară largă, în care au fost implicate toate marile puteri, cu excepția Italiei și Imperiului Otoman, în primă fază. Opinia publică, un factor care pe parcursul ultimelor decenii jucase un rol important și care își îndemnase conducătorii să încline fie în favoarea războiului, fie a păcii, aștepta acum pe marginea terenului, în timp ce o mână de oameni din principalele capitale europene jongla cu hotărâri decisive. Produse ale mediului din care proveneau și ale perioadei istorice din care făceau parte, cu convingeri puternic înrădăcinate în concepte precum prestigiul și onoarea

(asemenea termeni aveau să fie folosiți foarte des în acele zile nebune), acești oameni au luat decizii pornind de la niște presupuneri pe care, de cele mai multe ori, nu le puteau exprima clar nici măcar în gând. De asemenea, acești conducători se lăsau influențați de propriile amintiri referitoare la victorii sau înfrângeri din trecut, sau de speranțe și temeri pentru viitor.

Vestea asasinatului s-a răspândit rapid în Europa și a fost întâmpinată cu același amestec de indiferență și teamă cu care a fost primită și în loja lui Poincaré. La Viena, unde arhiducele nu se bucurase de mare simpatie, parcul de distracții Prater a rămas deschis. Păturile superioare ale societății însă erau îngrijorate pentru viitorul unei monarhii care își pierdea în mod repetat moștenitorii, iar animozitatea aristocrației față de sârbi, pe care majoritatea populației îi considera vinovați de asasinat, a renăscut. În orașul universitar Freiburg din Germania, majoritatea cetățenilor erau cu gândul la problemele cotidiene, fiind poate preocupați de starea recoltei de vară sau de propriile vacanțe, după cum reiese din jurnalele lor. Poate și pentru că era istoric, eminentul intelectual Friedrich Meinecke a avut o altfel de reacție: „Am văzut imediat negru în fața ochilor. Asta înseamnă război, mi-am spus." Când vestea a ajuns la Kiel, autoritățile au trimis o șalupă cu motor în căutarea iahtului kaiserului. Wilhelm, care îl socotea prieten pe Franz Ferdinand, a fost șocat. „Oare ar fi mai bine să renunț la cursă?", a întrebat el. A decis să se întoarcă pe dată la Berlin, să preia frâiele guvernării și să aducă la cunoștința tuturor că intenționa să lucreze în folosul menținerii păcii, cu toate că pe parcursul următoarelor zile tot și-a făcut timp să poarte discuții aprinse cu privire la designul interior al noului său iaht.[3] La Kiel, steagurile au fost imediat coborâte în bernă, iar restul evenimentelor sociale au fost amânate. O flotă britanică, aflată într-o vizită de curtoazie în zonă, a făcut cale întoarsă pe 30 iunie. Germanii le-au trimis mesajul „Călătorie plăcută", iar britanicii au răspuns cu „Prieteni în trecut și prieteni pentru vecie."[4] O lună mai târziu, cele două țări aveau să fie în război una împotriva celeilalte.

Incidentul care avea să împingă Europa pe panta finală a drumului său către Marele Război a fost pus la cale de Tinerii Bosniaci, o grupare de slavi naționaliști fanatici, și de susținătorii lor din umbră din Serbia. Asasinii și cei din anturajul lor erau în mare parte tineri sârbi și croați de la țară, care plecaseră din zonele rurale pentru a studia și a munci în diverse orașe din Dubla Monarhie și Serbia. Deși se îmbrăcau la costum, abandonaseră portul tradițional și condamnau conservatorismul părinților lor, și ei la rândul lor erau consternați și deranjați de foarte multe aspecte ale lumii moderne. Este greu să nu îi comparăm cu grupările extremiste ale islamiștilor fundamentaliști,

precum Al Qaida, care au apărut o sută de ani mai târziu. Asemenea acestor fanatici ai epocii moderne, Tinerii Bosniaci erau de cele mai multe ori profund puritani și disprețuiau spre exemplu alcoolul și sexul. Detestau Austro-Ungaria, principalul motiv fiind acela că o considerau vinovată pentru coruperea supușilor ei slavi din sud. Puțini dintre membrii Tinerilor Bosniaci aveau slujbe stabile. Depindeau mai degrabă de ceea ce le ofereau familiile lor, cu care erau, de cele mai multe ori, în conflict. Împărțeau unii cu alții puținele lucruri pe care le posedau, dormeau pe podea în casele prietenilor lor și petreceau ore în șir în cafenele ieftine, adesea trăgând la nesfârșit de aceeași ceașcă de cafea în timp ce purtau polemici despre viață și politică.[5] Erau idealiști și devotați, într-un mod pătimaș, cauzei eliberării Bosniei de sub stăpânire străină și construirii unei lumi noi, mai bune. Puternic influențați de marii revoluționari și anarhiști ruși, Tinerii Bosniaci credeau că nu-și puteau îndeplini scopurile decât prin violență și, dacă era nevoie, sacrificându-și viața[6]

Conducătorul atentatorilor a fost un sârb-bosniac, Gavrilo Princip, fragilul, introvertitul și sensibilul fiu al unui fermier deosebit de muncitor. Princip, care avea aspirații de poet, studiase când la o școală, când la alta, fără să se remarce în niciun fel. „Oriunde aș fi mers, oamenii credeau că sunt un molâu", a declarat el poliției după ce a fost arestat, pe 28 iunie, „iar eu mă prefăceam că eram o persoană slabă, chiar dacă nu eram deloc așa".[7] În 1911, a fost cooptat în lumea secretă a revoluționarilor politici. El și câțiva prieteni, care aveau să devină complicii săi, și-au dedicat timpul comiterii de acțiuni teroriste împotriva unor ținte importante, fie că era vorba despre bătrânul împărat sau despre apropiați de-ai săi. În războaiele balcanice din 1912 și 1913, victoriile Serbiei și extinderea vastă a teritoriilor sale le-a reînsuflețit speranțele că triumful final al slavilor din sud nu era departe.[8]

Pe teritoriul Serbiei, Tinerii Bosniaci și activitățile lor se bucurau de un sprijin considerabil. Timp de un deceniu, sau chiar mai mult, anumite departamente ale guvernului sârb încurajaseră activitățile unor organizații cvasimilitare și conspiraționiste pe teritoriile dușmanilor Serbiei, fie că era vorba de Imperiul Otoman sau de Austro-Ungaria. Armata oferea fonduri și arme grupărilor sârbe din Macedonia și făcea contrabandă cu armament în Bosnia, la fel cum face Iranul astăzi în Liban, înarmând Hezbollah-ul. Sârbii aveau propriile lor societăți secrete. În 1903, o grupare formată în mare parte din ofițeri i-a asasinat pe antipatizatul rege Aleksandru Obrenović și pe soția sa, așezându-l pe tron pe regele Petru. Pe parcursul anilor ce au urmat, regele a descoperit că era util să tolereze activitățile conspiratorilor, care încă erau deosebit de influenți în Serbia și care promovau naționalismul sârb peste

hotare. Personajul-cheie al acestor grupări era fermecătorul, nemilosul, sinistrul și deosebit de puternicul Dragutin Dimitrijević, poreclit Apis, după zeul egiptean care este înfățișat întotdeauna ca un taur. Apis era dispus să-și sacrifice propria viață, dar și familia și prietenii pentru cauza sa, crearea unei Serbii Mari. În 1911, el și câțiva dintre colegii săi conspiratori au înființat societatea Mâna Neagră, al cărei scop era acela de a-i reuni pe toți sârbii, indiferent de mijloacele folosite.[9] Prim-ministrul Pašić, care spera să evite un conflict cu vecinii Serbiei, era la curent cu existența acestei societăți și a încercat să o aducă sub controlul său, lăsând la vatră și oferind pensii, spre exemplu, celor mai periculoși dintre ofițerii de armată naționaliști. La începutul verii lui 1914, confruntarea dintre el și Apis a ajuns într-un punct critic. Pe 2 iunie, a demisionat, dar s-a reîntors la guvernare pe 11 iunie, iar pe 24 iunie, când arhiducele să pregătea de călătoria sa în Bosnia, a anunțat dizolvarea parlamentului și organizarea de noi alegeri mai târziu, în aceeași vară. Regele Petru a renunțat, de asemenea, la tron și l-a desemnat regent pe fiul său Alexandru. În timp ce conspiratorii bosniaci puneau la cale ultimele detalii ale planului lor de a-l asasina pe duce pe 28 iunie, Pašić, care nu își dorea să provoace Austro-Ungaria, se lupta pentru cariera sa politică și nu era încă în stare să anihileze Mâna Neagră și să-l înfrângă pe Apis.

Vestea vizitei inoportune a lui Franz Ferdinand a fost foarte des adusă în atenția publicului larg în acea primăvară, iar conspiratorii — o mare parte a acestora aflându-se la acel moment la Belgrad — au decis să-l asasineze. Un maior din armata sârbă, care simpatiza cu ideile acestora, le-a pus la dispoziție șase bombe și patru revolvere din arsenalul armatei și, la sfârșitul lui mai, Princip și alți doi conspiratori, echipați cu armamentul lor și pastile cu cianură, pentru a se sinucide după ce își duceau misiunea la bun sfârșit, au fost trecuți peste graniță, din Serbia în Bosnia, având complicitatea altor oficiali sârbi care simpatizau cu lupta lor. Pašić a aflat ce avea să se întâmple, dar fie nu a dorit, fie nu a putut să ia atitudine. Oricare ar fi fost explicația, probabil că oricum ar fi fost prea târziu; conspiratorii au ajuns vii și nevătămați la Sarajevo și li s-a făcut legătura cu rețeaua locală de teroriști. În săptămânile care au urmat, unii dintre ei au avut aibă dubii și au cerut amânarea atentatului, însă se pare că Princip era de neînduplecat. „Nu eram de acord cu amânarea asasinatului", a spus el judecătorului la procesul său, „pentru că în mine se trezise o dorință morbidă și arzătoare de a-l duce la bun sfârșit."[10]

Misiunea lor avea să fie facilitată de incompetența și aroganța de care au dat dovadă austro-ungarii. De câțiva ani, circulau zvonuri că naționaliști

slavi din sud puneau la cale comploturi împotriva Austro-Ungariei, dar avuseseră loc și atentate în adevăratul sens al cuvântului îndreptate împotriva unor oficiali de rang înalt și chiar împotriva împăratului. Autoritățile vieneze și cele din zonele instabile din Bosnia și Croația îi supravegheau îndeaproape pe studenții naționaliști, studiau societățile și ziarele. Cu toate acestea, vizita efectuată de moștenitorul habsburg în Bosnia, în contextul în care amintirea anexării acestei provincii, care avusese loc cu numai șase ani în urmă, încă îi măcina pe sârbi, nu avea cum să nu exacerbeze sentimentele naționaliste. În plus, moștenitorul tronului austriac venea în Bosnia pentru a asista la manevrele militare efectuate de forțele Dublei Monarhii, care într-o bună zi ar fi putut foarte bine să-și folosească armata împotriva Serbiei sau Muntenegrului. Momentul ales pentru efectuarea acestei vizite a agravat și mai mult situația, căci coincidea cu cel mai mare festival național al sârbilor, sărbătoarea anuală în onoarea protectorului lor, Sfântul Vitus, când comemorau și cea mai însemnată înfrângere națională a lor în fața otomanilor, respectiv cea din data de 28 iunie 1389, de la Kosovo. În pofida tensiunilor care planau asupra acestui eveniment, măsurile de siguranță luate au fost cel puțin neadecvate. Generalul Potiorek, guvernatorul reacționar și încăpățânat al Bosniei, a ignorat avertismentele primite de la diverse comandamente militare care anunțau că arhiducele se expunea singur pericolului și a refuzat să trimită armata să patruleze pe străzile din Sarajevo. Spera să se poată lăuda cu propriile realizări, acelea de a fi reușit să pacifice și să conducă Bosnia și să se pună bine cu Franz Ferdinand primind-o pe Sophie cu onoruri imperiale depline, lucruri care îi fuseseră întotdeauna negate în orice altă parte a Dublei Monarhii. Comisia specială însărcinată cu aranjarea vizitei și-a dedicat cea mai mare parte a timpului și energiei ocupându-se de chestiuni precum soiul de vin care trebuia servit arhiducelui și întrebându-se dacă i-ar fi plăcut să i se cânte în timpul mesei.[11]

În seara zilei de 23 iunie, Franz Ferdinand și Sophie s-au urcat la bordul trenului Viena–Trieste. Se pare că, înainte de a pleca, Franz Ferdinand i-ar fi spus soției unui consilier de-al său: „Acest lucru nu este mare secret, dar nu m-ar mira dacă la Sarajevo m-ar aștepta câteva gloanțe sârbești!" Lumina din vagonul său de tren a fost stinsă; în schimb, s-au aprins lumânări, care îți dădeau senzația că te afli într-o criptă, după cum au comentat unii. Miercuri dimineață, delegația imperială s-a urcat la bordul crucișătorului *Viribus Unitis* („Cu Forțele Unite") și a navigat de-a lungul coastei dalmate înspre Bosnia. Au debarcat a doua zi și s-au dus în mica stațiune Ilidze de lângă Sarajevo, unde au fost cazați. În acea seară, arhiducele și ducesa au făcut

o vizită neprevăzută pentru a explora bine-cunoscutele magazine de artizanat din Sarajevo. Se pare că Princip era ascuns în mulțime când cuplul a intrat într-un magazin de covoare.

Vineri și sâmbătă, arhiducele a luat parte la manevrele militare organizate în munții aflați la sud de Sarajevo, în timp ce ducesa a vizitat atracțiile locale. Sâmbătă seara, demnitarii locali au luat parte la un banchet organizat la Ilidze. Dr. Josip Sunaric, un politician croat de seamă, unul dintre cei care avertizaseră cu privire la existența unor comploturi împotriva cuplului imperial, a fost prezentat ducesei. „Vedeți", i-a spus ea voioasă. „V-ați înșelat. De fapt, lucrurile nu stau întotdeauna așa cum spuneți dumneavoastră. Am călătorit în toată țara, în locuri populate exclusiv de sârbi, și am fost întâmpinați atât de prietenos, cu atâta sinceritate și căldură spontană, încât suntem chiar fericiți de acest lucru." „Înălțimea Voastră", a răspuns el, „mă rog la Dumnezeu — dacă voi avea mâine-seară onoarea de a vă vedea încă o dată — să-mi spuneți aceleași cuvinte. Atunci mi se va fi luat de pe suflet o mare povară."[12] În acea noapte, delegația imperială a discutat într-adevăr dacă să anuleze vizita la Sarajevo plănuită pentru ziua următoare, dar a decis să nu o facă.

La Sarajevo, dimineața zilei de duminică, 28 iunie, a fost frumoasă, iar cuplul imperial a coborât din tren și s-a urcat într-o mașină turistică deschisă, una dintre primele de acest tip din Europa. Arhiducele arăta minunat și purta o tunică albastră și pălărie cu pene — uniforma generalului de cavalerie austriac —, iar ducesa era îmbrăcată toată în alb, cu excepția unei eșarfe roșii. Conspiratorii, șapte la număr, erau deja pe poziții, ascunși în mulțimea care se adunase pe marginea drumului, pe tot parcursul itinerarului vizitei. În timp ce procesiunea de mașini înainta de-a lungul cheiului râului Appel, care străbate centrul orașului Sarajevo, tânărul Nedeljko Čabrinović a aruncat o bombă înspre mașina arhiducelui. Asemenea teroriștilor sinucigași ai unei epoci viitoare, își luase la revedere de la familie și prieteni și își împărțise puținele posesiuni. Șoferul a observat bomba și a accelerat; prin urmare, aceasta a explodat sub următoarea mașină, rănind câțiva pasageri, dar și trecători. Arhiducele a trimis un consilier să afle ce se întâmplă, după care a ordonat ca procesiunea să continue conform planului. Delegația, acum înfricoșată și furioasă, și-a continuat drumul înspre primărie, unde era așteptată de lordul primar care urma să țină un discurs de bun-venit. L-a rostit bâlbâindu-se, iar arhiducele și-a scos notițele și a citit răspunsul de pe niște foi. Acestea erau ude și pătate de sângele unui membru al delegației sale. S-au sfătuit în grabă și au decis să meargă la spitalul militar să îi viziteze pe răniți. Mașinile au făcut cale întoarsă, accelerând de-a lungul cheiului râului Appel,

iar primele două autoturisme — în care se aflau șeful departamentului responsabil cu siguranța și primarul orașului Sarajevo — au cotit la un moment dat brusc la dreapta pe o străduță mult mai îngustă. Șoferul arhiducelui era gata să le urmeze, când Potiorek, guvernatorul orașului Sarajevo, a țipat „Opriți! Nu mergeți bine!" Când șoferul a frânat, Princip, care așteptase până atunci ascuns în mulțime, a sărit pe scara autoturismului și i-a împușcat direct pe arhiduce și pe ducesă. Aceasta s-a prăbușit pe picioarele soțului ei, în timp ce el striga: „Sophie, Sophie, nu muri. Trăiește pentru copiii noștri." Apoi arhiducele și-a pierdut cunoștința. Cuplul a fost dus la palatul guvernatorului, unde soții au fost declarați morți.[13] Princip a fost prins de trecători în timp ce încerca să se împuște, iar complicii lui au fost arestați de poliție, care a acționat prea târziu.

În momentul în care un curtean i-a transmis această veste împăratului — care se afla la conacul său din Ischl, o mică stațiune fermecătoare —, Franz Joseph a închis ochii și a rămas tăcut preț de câteva clipe. Primele sale cuvinte, rostite cu patos profund, au dovedit cât de înstrăinat era de moștenitorul său, care, în opinia lui, nu numai că îl sfidase prin căsătoria cu Sophie, dar adusese prejudicii și onoarei habsburgilor: „Îngrozitor! Atotputernicul nu lasă nicio provocare nepedepsită... O putere mai înaltă a restabilit vechea ordine pe care, din păcate, eu nu am fost capabil să o mențin!"[14] Apoi a tăcut și a ordonat să i se pregătească întoarcerea la Viena. Nu se poate ști dacă se gândea la cum ar fi putut imperiul său să se răzbune pe Serbia. În trecut, se pronunțase în favoarea păcii, iar Franz Ferdinand îl susținuse. Acum, asasinatul scosese din schemă singura persoană apropiată împăratului care ar fi putut face apel la reținere în aceste ultime săptămâni ale îndelungatei perioade de pace din Europa. Împăratul, în vârstă de optzeci și trei de ani, a cărui sănătate era șubredă — fusese grav bolnav în acea primăvară — rămăsese singur și trebuia să se confrunte cu șoimii din guvernul și armata sa.

Festivitățile funerare, care au avut loc pe 3 iulie la Viena, în onoarea arhiducelui și soției sale au fost foarte discrete. Kaiserul a invocat acute dureri de spate care nu îi permiteau să călătorească și a absentat de la festivități, însă se pare că adevăratul motiv era faptul că el și guvernul său auziseră zvonuri cum că ar fi existat planuri de atentat îndreptate și împotriva împăratului. Oricare ar fi fost motivul, Dubla Monarhie a cerut ca la ceremonie să nu fie prezenți șefi străini de stat, ci doar ambasadorii acestora de la Viena. Eticheta strictă a curții habsburgice a fost respectată chiar și la moartea nefericitului cuplu: sicriul lui a fost mult mai mare și a fost așezat pe un podium mai înalt decât al ei. Slujba, ținută în capela habsburgilor, a durat

doar cincisprezece minute, după care coșciugele au fost urcate într-un dric, care urma să le ducă la gară. Din moment ce arhiducele știuse de mult că soției sale nu avea să i se permită să fie îngropată alături de el în cripta habsburgilor, aranjase în așa fel încât să poată fi îngropați împreună, când avea să vină vremea, în unul dintre castelele lor preferate de la Artstetten din Austria de Jos, unde se află și astăzi. Membrii marilor familii imperiale și-au exprimat spontan indignarea față de felul în care au fost organizate funeraliile, mergând pe jos, în spatele dricului până la gară. Locuitorii de rând ai orașului au privit procesiunea, transmitea ambasadorul rus, mai degrabă curioși decât triști, iar caruselul din parcul Prater a continuat să se învârtă cu veselie. Coșciugele au fost urcate în tren, după care au fost transportate cu șalupa pe Dunăre, în toiul unei furtuni atât de violente, încât aproape că era să fie înghițite de apele învolburate ale fluviului.[15]

Discuțiile referitoare la măsurile pe care trebuia să le ia în acel moment Austro-Ungaria față de ceea ce mulți considerau a fi o provocare scandaloasă din partea Serbiei începuseră înaintea înmormântării. Așa cum tragedia din 11 septembrie le-a dat conservatorilor înverșunați ocazia să-și impună dorințele pentru îndeplinirea cărora făcuseră dintotdeauna presiuni asupra președintelui Bush și prim-ministrului Blair — respectiv invazia Afganistanului și Irakului —, tot așa asasinatul de la Sarajevo le-a deschis larg ușa acelor reprezentanți ai Austro-Ungariei care doreau să rezolve o dată pentru totdeauna problema slavilor din sud. Acest lucru însemna distrugerea Serbiei — țara pe care majoritatea o considera a fi în spatele asasinatului —, acesta fiind un prim pas în consacrarea dominației Austro-Ungariei în Balcani și în aducerea slavilor de sud din cadrul imperiului sub control. Presa naționalistă a descris Serbia și slavii din sud ca fiind dușmanii eterni ai Austro-Ungariei, folosind termeni asupra cărora influența darwinismului social era deosebit de puternică. Potrivit unei intrări din data de 28 iunie din jurnalul politicianului conservator și intelectualului de seamă Josef Redlich: „Acum ar trebui să fie clar tuturor că o conviețuire pașnică între această monarhie pe jumătate germană, ce întreține o relație de fraternitate cu Germania, și naționalismul balcanic cu setea lui fanatică de sânge este imposibil de realizat."[16] Chiar și membrii cercurilor conducătoare care deplângeau moartea lui Franz Ferdinand vorbeau despre răzbunare, iar dușmanii săi îl învinovățeau cu cruzime că, în trecut, se opusese în repetate rânduri declanșării unui război împotriva Serbiei.[17]

Conrad, care în calitate de șef de stat-major își exprimase zgomotos dorința de a porni la război încă din timpul crizei bosniace din 1908, a primit

vestea atentatului pe când schimba trenul la Zagreb. I-a scris imediat preaiubitei sale Gina. În mod evident, Serbia se afla în spatele asasinatului, iar Austro-Ungaria ar fi trebuit să se ocupe de această problemă cu mult timp în urmă. Viitorul Dublei Monarhii părea acum sumbru, continua el: probabil că Rusia avea să susțină Serbia, iar România o să se numere printre țările inamice. Cu toate acestea, i-a spus el Ginei, războiul era necesar: „Va fi o luptă fără de speranță, dar va trebui să pornim la război, căci o monarhie atât de veche și o armată atât de glorioasă nu pot apune, pierzându-și gloria." Mesajul pe care l-a transmis a doua zi la Viena statului-major și cancelarului a fost, precum a afirmat Berchtold, un simplu: „Război. Război. Război."[18] Pentru Conrad, orice alternativă — precum mobilizarea unei armate pentru a exercita presiune în scopul impunerii unei soluții diplomatice — nu intra în discuție. Când făcuse acest lucru în timpul Războaielor Balcanice, i-a spus Conrad lui Berchtold, moralul armatei fusese grav afectat. Generalului îi plăcea să repete următoarea comparație: „Un cal care este adus de trei ori în fața obstacolului și este oprit înainte să sară nu se va mai apropia vreodată de obstacol."[19] În momentul în care criza a atins punctul culminant, la sfârșitul lui iulie, Conrad a continuat să se opună cu înverșunare unei mobilizări parțiale, fie împotriva Serbiei, fie împotriva Rusiei, din rațiuni diplomatice. Nu voia nici să ia în calcul un război limitat împotriva Serbiei, un atac austriac care să se oprească la Belgrad, așa cum aveau să propună Grey și alții.[20] Atitudinea războinică a lui Conrad se bucura de un sprijin puternic din partea colegilor săi ofițeri, inclusiv a generalului Alexander Krobatin, ministrul de război, și guvernatorului Potiorek al Bosniei, neclintit în decizia lui de a se răzbuna pe Serbia, parțial pentru că se simțea stânjenit că dăduse greș și nu reușise să-l protejeze pe arhiduce.

Și în Ministerul de Externe, în special printre tinerii oficiali — majoritatea îl admiraseră pe Aehrenthal și politica externă dinamică dusă de acesta —, opinia generală favoriza un răspuns dur și conservator față de asasinat. Se susținea că Austro-Ungaria nu dorea să devină o putere neînsemnată asemenea vecinului său de la sud, Imperiul Otoman. După cum i-a spus contele Alexander Hoyos, care avea să joace un rol deosebit de important pe parcursul următoarelor săptămâni, lui Redlich: „Încă suntem capabili să luăm decizii! Nu dorim și nici nu trebuie să fim ca un om bolnav. Mai bine să fim distruși rapid."[21] Pe parcursul următoarelor săptămâni, subalternii săi au făcut presiuni asupra lui Berchtold să acționeze decisiv și rapid împotriva Serbiei. Era foarte posibil ca Rusia să se simtă obligată să intervină, dar era mai bine ca Austria să pornească la luptă împotriva ei în acel moment,

înainte ca aceasta să devină mai puternică. Sau poate că vechea solidaritate dintre cele două monarhii conservatoare era de ajuns pentru ca Rusia să nu se implice. Argumentul cum că timpul se scurgea era considerat valabil și pentru situația internă a Dublei Monarhii: chiar dacă slavii de sud din cadrul imperiului încă susțineau guvernarea austro-ungară, așteptarea era periculoasă, pentru că propaganda sârbă începea deja să se inflitreze printre slavii din cadrul imperiului.[22] Dând dovadă de un optimism nefondat, Ministerul de Externe spera și că România putea fi obligată să rămână loială imperiului, dacă s-ar fi simțit amenințată de prietenia strânsă dintre Austro-Ungaria și Bulgaria.[23]

Ambasadorul german Heinrich von Tschirschky, un bărbat încăpățânat, arogant și belicos, avea aceeași părere: Austro-Ungaria trebuia să-și apere drepturile și să-i arate Serbiei cine era adevăratul stăpân. Chiar înainte ca superiorii săi de la Berlin să se hotărască asupra politicii pe care aveau să o îmbrățișeze, Tschirschky spunea fiecărui oficial cu care se întâlnea la Viena că Germania avea să susțină Dubla Monarhie, indiferent de decizia pe care aceasta avea să o ia. Însă dacă Austro-Ungaria se arăta din nou slabă, avertiza el, Germania putea fi nevoită să-și caute alți aliați.[24] De fapt, Berchtold nu avea nevoie să fie convins; deși pe parcursul crizelor precedente rezistase în fața apelurilor la război, după încheierea celui de-al Doilea Război Balcanic din 1913, se convinsese că într-o bună zi Austro-Ungaria trebuia să pornească la război împotriva Serbiei. Acel moment sosise acum.[25] Pe 1 iulie, Berchtold a discutat cu Franz Joseph, care era deosebit de tulburat, iar acesta a admis că Austro-Ungaria trebuia să se reafirme ca mare putere. „Noi", a spus împăratul, „cea mai conservatoare putere din Europa, am fost implicați în această situație dificilă din cauza politicilor expansioniste ale Italiei și statelor balcanice."[26]

Cei care aleseseră războiul se confruntau cu o reală opoziție doar din partea ungurilor, în special din partea prim-ministrului Tisza. Austro-Ungaria nu avea suficiente dovezi împotriva Serbiei, i-a scris acesta împăratului pe data de 1 iulie, pentru a convinge întreaga lume că micul stat era vinovat. În plus, poziția internațională a Dublei Monarhii era deja slăbită: existau puține șanse ca aceasta să fie susținută de România, chiar dacă ea semnase un tratat secret, iar posibilul ajutor al Bulgariei nu reprezenta o compensație suficientă. Sfatul lui Tisza era ca Austro-Ungaria să depună în continuare eforturi pentru a soluționa disputa cu Serbia pe cale pașnică.[27] Pe parcursul următoarelor săptămâni, asupra lui Tisza aveau să se facă mari presiuni pentru a se alătura și el taberei care susținea declanșarea războiului. Fără susținerea Ungariei, guvernul de la Viena nu avea cum să acționeze.

Pe de altă parte, mai exista un lucru care trebuia pus la punct, și anume ce era dispusă să facă Germania, aliata Austro-Ungariei. Semnele pe care le transmitea Tschirschky erau încurajatoare, iar pe 1 iulie, Victor Naumann, un jurnalist german influent, despre care se știa că i-ar fi fost apropiat lui Jagow, ministrul german de externe, l-a vizitat pe Hoyos și i-a comunicat că împăratul Wilhelm, dar și opinia publică germană aveau să susțină pe deplin Austro-Ungaria, dacă Dubla Monarhie știa cum să gestioneze în mod corect situația respectivă. „Austro-Ungaria", a continuat Naumann, „o să-și cunoască sfârșitul și ca monarhie, și ca mare putere dacă nu profită de acest moment."[28] Berchtold a decis să discute direct cu Berlinul în ceea ce privea chestiunea deosebit de importantă a politicii oficiale adoptate în continuare de Germania. Poate nu din pură coincidență, emisarul său la Berlin a fost Hoyos, cunoscut ca fiind unul dintre șoimii de frunte ai guvernului și care avea, de asemenea, relații sus-puse în Germania (sora lui era căsătorită cu fiul lui Bismarck). În momentul în care a aflat despre misiunea lui Hoyos, Conrad l-a întrebat pe Franz Joseph: „Dacă răspunsul pe care îl primim ne confirmă că Germania este de partea noastră, atunci vom porni la război împotriva Serbiei?" Bătrânul împărat a răspuns: „În acest caz, da."[29]

Hoyos a pornit la drum spre Germania în seara zilei de 4 iulie, având la el un lung memorandum referitor la situația din Balcani, dar și o scrisoare personală trimisă de Franz Joseph către Wilhelm. Deși niciunul dintre documente nu menționa vreo hotărâre de a porni războiul, tonul folosit de austrieci era unul belicos. Se vorbea de exemplu despre prăpastia de netrecut dintre Austro-Ungaria și Serbia și despre faptul că Dubla Monarhie trebuia neapărat să rupă firele plasei în care o încătușaseră dușmanii ei. Scrisoarea împăratului către Wilhelm se termina în felul următor: „Probabil că, în urma recentelor evenimente îngrozitoare care au avut loc în Bosnia, te-ai convins că o reconciliere a antagonismelor care ne separă de Serbia nu mai poate fi luată în calcul și că politica îndelungată de pace dusă de monarhii europeni este amenințată, atâta timp cât acest furnal de tulburări criminale din Belgrad continuă să ardă fără să fie pedepsit."[30] Hoyos era, de asemenea, însărcinat să transmită un mesaj verbal din partea lui Berchtold către ambasadorul său mai vârstnic din Germania, contele Ladislaus Szögyény-Marich, din Berlin, și anume că Austro-Ungaria simțea că venise vremea să se ocupe de Serbia. Ajuns la Berlin, Hoyos a mers dincolo de instrucțiunile primite și le-a transmis germanilor că Austro-Ungaria intenționa să ocupe și să împartă Serbia.[31]

Pe 5 iulie, în timp ce Ministerul de Externe interpreta mesajele primite de la Viena, Szögyény a luat prânzul cu kaiserul. Wilhelm și-a aruncat un

ochi peste documente și, în primă instanță, a făcut o pauză. Lucrurile erau foarte grave și trebuia să se consulte cu Bethmann, cancelarul său. Însă, la insistențele ambasadorului, Wilhelm a renunțat la atitudinea prudentă. Franz Joseph, a promis el, se putea baza pe sprijinul deplin al Germaniei: chiar dacă se ajungea în pragul unui război cu Serbia și cu Rusia, Germania avea să-și susțină aliata. În acea după-amiază, kaiserul și-a consultat cu întârziere oficialii: Bethmann a aprobat promisiunea făcută Austro-Ungariei, iar Falkenhayn, ministrul de război, a afirmat scurt și la obiect că armata era pregătită de luptă. A doua zi, Bethmann a reiterat promisiunile germane de susținere, în fața lui Szögyény și Hoyos. Acesta din urmă s-a întors la Viena încântat de succesul misiunii sale. După război, avea să remarce: „Astăzi nimeni nu își poate imagina cât de nezdruncinată era credința noastră în puterea germană, în invincibilitatea armatei germane." Guvernul său a trecut la elaborarea următoarelor măsuri ce aveau ca scop îngenuncherea Serbiei.[32]

Așa se face că, la o săptămână după asasinat, Germania a emis așa-numitul „cec în alb", nume sub care a intrat în istorie această decizie, iar Europa a făcut un salt gigantic în direcția unui război generalizat. Acest lucru nu însemna că Germania era decisă să declanșeze un asemenea război pentru a-și îndeplini propriile scopuri, după cum au afirmat unii. Mai degrabă, conducătorii acesteia erau pregătiți să accepte posibilitatea războiului, pentru că, pe de o parte, în cazul în care conflictul izbucnea, momentul era prielnic Germaniei, iar pe de altă parte, alianța cu Austro-Ungaria trebuia menținută. În plus, mai existau anumite personalități, în special Wilhelm și Bethmann, care aveau puterea de a decide între război și pace și care, în cele din urmă, s-au lăsat convinși că războiul era o opțiune mai avantajoasă pentru Germania. Sau poate pur și simplu le-a lipsit curajul de a face față presiunilor și de a se opune argumentelor celor care își doreau războiul. Sau poate că, așa cum s-a întâmplat cu foarte mulți europeni, tensiunile și crizele îi obosiseră și își doreau o soluție. Acest salt în întuneric, așa cum l-a descris Bethmann secretarului său personal Kurt Riezler, își avea farmecul lui.[33]

Acțiunile Germaniei, asemenea celor întreprinse de prietenii și dușmanii ei în această ultimă perioadă de pace, trebuie înțelese în contextul deceniilor anterioare și teoriilor care formaseră modul de gândire al conducătorilor săi. În final, politica Germaniei a fost decisă de o mână de bărbați — îndeosebi de Bethmann, Moltke și de kaiser. Ei și subalternii lor, care îi îndemnau să ia aceste decizii, au fost influențați de înclinația lor de a vedea în jur amenințări, și nu oportunități. Se temeau de puterea stângii pe plan intern, și când priveau peste hotarele țării, vechile temeri de încercuire păreau mai acute ca

niciodată. În 1914, armata germană ajunsese să considere de la sine înțeles faptul că urma să poarte un război terestru pe două fronturi. În luna mai a acelui an, Georg von Waldersee, generalul de intendență al armatei germane, a scris un memorandum în care susținea că Germania avea dușmani decișI, care probabil că urmau să atace simultan și se înarmau cu o rapiditate extraordinară. Conducătorii Germaniei nu trebuiau să accepte cu niciun preț pacea; mai degrabă trebuiau să întărească forțele armate, dacă era necesar chiar prin înrolarea tuturor tinerilor din țară, și să fie pregătiți să pornească la luptă în orice moment.[34] Și faptul că Antanta părea să fie mai puternică, iar Tripla Alianță mai slăbită era de rău augur. Alianța militară dintre Franța și Rusia devenise mai strânsă și, în acel moment, și Marea Britanie și Rusia păreau să favorizeze o cooperare militară mai aprofundată. Deși convorbirile anglo-ruse cu privire la chestiuni maritime, din acea vară, nu duseseră nicăieri, au amplificat totuși temerile Germaniei. A doua zi după asasinat, Bethmann i-a mărturisit ambasadorului său de la Londra, prințul Max von Lichnowsky, că se afla în posesia unor rapoarte credibile conform cărora urma să se elaboreze un acord, care hotăra ca o serie de cargoboturi britanice să transporte regimente rusești pe coasta Germaniei de la Marea Baltică.[35] O săptămână mai târziu, pe când Austro-Ungaria cerea și primea cecul ei în alb, Bethmann i-a spus unui politician naționalist de seamă că: „Dacă va izbucni un război cu Franța, atunci Anglia își va mobiliza până și ultimul soldat pentru a porni la atac împotriva noastră."[36] Iar situația era îngreunată de faptul că Austro-Ungaria și Germania nu se puteau baza pe ceilalți aliați ai lor: probabil că România avea să dezerteze, iar Italia nu era de încredere. Era adevărat că Pollio, șeful statului-major italian, părea să fie capabil, chiar nerăbdător să coopereze cu Germania și Austro-Ungaria, dar, așa cum a întrebat și Waldersee în luna mai a acelui an, „Cât timp are să mai dureze influența sa?" Întrebarea a fost profetică; Pollio a murit în ziua atentatului de la Sarajevo, iar guvernul italian a reușit să numească un succesor de-abia la sfârșitul lui iulie. Dorința Italiei de a lupta alături de aliații săi a rămas așa cum fusese întotdeauna — îndoielnică.[37]

Însă marele vecin de la est al Germaniei dădea cele mai îngrozitoare coșmaruri conducătorilor nemți. Inspirați de teoriile darwinismului social, tipice perioadei în care trăiau, nenumărați germani considerau că slavii, și în special rușii, erau dușmanii naturali ai raselor teutone. Wilhelm nu era în niciun caz singurul care se temea de hoardele de slavi care ar fi putut cotropi vestul, lăsând prăpăd în urma lor. Adesea, discursurile sale se asemănau cu cele ținute astăzi de politicienii de dreapta din Marea Britanie, care se tem de

est-europenii care ar putea lua cu asalt porturile britanice, sau cu cele ale republicanilor americani conservatori, care nutresc aceeași îngrijorare în privința mexicanilor. „Îi detest pe slavi", i-a spus el atașatului militar al Austro-Ungariei, dând dovadă de o lipsă frapantă de tact, ținând cont că în Dubla Monarhie trăia o populație slavă numeroasă. „Știu că este un păcat, dar nu mă pot abține." Serbia, îi plăcea lui să spună, era „o monarhie a porcilor". Generalii săi de rang înalt, precum Waldersee sau Moltke, foloseau termeni apocaliptici când vorbeau despre necesitatea impetuoasă a germanilor de a lupta pentru existența lor ca popor și cultură. Aceste argumente, considerate deosebit de utile în acel context, au fost invocate și în primăvara lui 1914 și la începutul verii aceluiași an, pe când se făceau presiuni asupra guvernului pentru a crește în mod consistent bugetul armatei.[38]

Privind în retrospectivă, faptul că autoritățile germane au acordat atât de puțină atenție alternativelor la ruperea încercuirii pare bizar. Este adevărat că Bethmann a sperat într-o apropiere față de Marea Britanie, dar, după eșecul misiunii Haldane din 1912, acest lucru părea și mai puțin probabil. Din când în când, kaiserul își exprima speranța că vechea alianță dintre cele două monarhii conservatoare, Germania și Rusia, avea să reînvie, dar nu este sigur că ar fi crezut cu adevărat în acest lucru. În 1914, un bancher cunoscut, Max Warburg, a consemnat o conversație cu kaiserul: „În opinia sa, înarmarea și marile proiecte de dezvoltare feroviară ale Rusiei erau pregătiri pentru un război care ar fi putut izbucni în anul 1916... Măcinat de neliniște, kaiserul chiar se gândea dacă nu cumva ar fi fost mai bine ca Germania să atace prima, în loc să aștepte."[39] Iar kaiserul, asemenea altor personalități aflate la conducerea Germaniei, credea că un conflict cu Rusia era inevitabil și lua serios în calcul un război preventiv. Nenumărați oficiali din Ministerul de Externe, printre care și Jagow și adjunctul său Zimmermann, erau de acord și susțineau că situația diplomatică și militară din 1914 era deosebit de avantajoasă pentru Germania.[40] Aceștia trebuiau să-și fi amintit acel faimos citat al lui Bismarck: „Să pornești la război preventiv este ca și cum te-ai sinucide de teama morții."

Conducerea militară de la vârf era, dacă se poate spune așa, chiar și mai pregătită din punct de vedere psihologic pentru război decât civilii. Lucrările de construcție de la canalul Kiel erau aproape finalizate și, până în 25 iulie, crucișătoarele germane aveau să poată naviga în siguranță între Marea Nordului și Marea Baltică. Într-adevăr, armata încă nu își primise creșterea bugetară mult-așteptată, dar noul program militar al Rusiei de-abia începuse. Cu ocazia unei slujbe ținute în onoarea lui Franz Ferdinand pe data de 3 iulie

la Berlin, reprezentantul militar al Saxoniei a discutat cu Waldersee. Generalul, a transmis acesta guvernului său, era de părere că războiul ar fi putut izbucni oricând. Statul-major german era pregătit: „Aveam impresia că ei considerau războiul chiar convenabil, în cazul în care se ajungea la un conflict chiar în acel moment. Condițiile și perspectivele nici că puteau fi vreodată mai bune pentru noi."[41] Conducerea militară germană avea și mai multă încredere, datorită faptului că armata își stabilise deja strategia. „Cum eram înarmați deja cu Planul Schlieffen", scria mai târziu Groener, membru al statului-major german, „aveam impresia că puteam aștepta inevitabilul conflict marțial relaxați..."[42]

Cu câteva săptămâni înainte de atentatul de la Sarajevo, Moltke a căzut pe gânduri și i-a transmis lui Jagow că logic ar fi fost ca Germania să atace Rusia cât timp încă avea șanse de câștig. Jagow, a sugerat șeful de stat-major, trebuia să-și gestioneze politica externă de așa manieră încât „să provoace un război în viitorul apropiat". Cam în aceeași perioadă, Moltke i-a mărturisit unui diplomat german de la Ambasada Londrei: „Ce bine ar fi dacă în sfârșit cazanul ar da în clocot — noi suntem pregătiți; cu cât mai repede, cu atât mai bine."[43] Același lucru era valabil și în cazul lui. După cum i-a spus unei nepoate în 1912, în timpul Primului Război Balcanic: „Dacă războiul are să izbucnească, atunci sper că va izbucni în curând, înainte ca eu să fiu prea bătrân pentru a-mi îndeplini atribuțiile în mod satisfăcător."[44] Dar în 1914, sănătatea lui Moltke părea să se șubrezească. În intervalul aprilie–mai a trebuit să petreacă patru săptămâni la băile termale de la Carlsbad, pentru a se trata de o presupusă bronșită, iar pe 28 iunie s-a întors în stațiune pentru o altă ședere prelungită.[45] În plus, nu era atât de sigur de succesul Germaniei precum pretindea a fi. Era pe deplin conștient de pericolele pe care le presupunea un îndelungat război de uzură. În mai 1914, în momentul în care Conrad von Hötzendorf l-a întrebat ce ar fi avut de gând să facă în cazul în care Germania nu reușea să repurteze o victorie rapidă împotriva francezilor, Moltke a răspuns evaziv: „Ei bine, o să fac tot ce pot. Nu suntem superiori francezilor." În timp ce Bethmann a continuat să spere până în ultima clipă că englezii aveau să decidă să rămână neutri, Moltke considera, de asemenea, de la sine înțeleasă varianta în care Marea Britanie avea să intre în război de partea Franței. Cu toate acestea, el și colegii săi i-au asigurat pe civili că Germania putea înfrânge cu ușurință Franța, Rusia și Marea Britanie, într-un război de scurtă durată.[46]

Până în 1914, alianța cu Austro-Ungaria a devenit mai importantă ca niciodată pentru Germania. Pe 18 iulie, Jagow i-a spus pe șleau lui Lichnowsky:

„Dacă faptul că o alianță cu acea constelație de state în decădere, de pe malul Dunării, este o bună investiție pentru noi este discutabil, însă eu citez vorbele poetului — și cred că Busch spunea asta —, «Dacă nu-ți mai place compania în care te afli, încearcă să cauți alta, dacă mai există vreuna».“[47] Și, așa cum se întâmplă surprinzător de des în relațiile internaționale, acest lucru i-a conferit Austro-Ungariei o mare putere asupra partenerului ei mai puternic de alianță. În 1914, conducătorii germani trăiau cu senzația că nu aveau încotro și trebuiau să-și susțină aliata, chiar și în momentele în care aceasta ducea politici periculoase, exact la fel cum, în zilele de astăzi, Statele Unite continuă să susțină Israelul sau Pakistanul. De o importanță crucială a fost atitudinea lui Bethmann, care, deși în crizele precedente sfătuise Austro-Ungaria să accepte compromisuri, ajunsese acum să adere la teoria potrivit căreia Germania trebuia să-și susțină aliata, indiferent ce alegea să facă. „Orice măsuri ar lua austriecii în Balcani, noi ne confruntăm cu vechile noastre dileme“, i-a spus el lui Rietzler, în fața căruia cancelarul își descărca adesea sufletul. „Dacă îi sfătuim să ia atitudine, atunci ei vor spune că noi i-am împins să facă acest lucru; dacă îi sfătuim să nu intervină, atunci vor spune că i-am abandonat. Apoi vor face apel la puterile occidentale, care îi așteaptă cu brațele deschise, și noi ne vom fi pierdut ultimul aliat puternic.“[48]

În acele săptămâni de criză din iulie 1914, Bethmann era deosebit de melancolic, căci preaiubita sa soție Martha murise pe 11 mai, în urma unei boli dureroase. „Ce a fost în trecut și ar fi trebuit să continue și în viitor“, i-a scris el predecesorului său Bülow, „tot ce ținea de viața noastră împreună a fost acum distrus prin moarte.“[49] În săptămânile de criză, Rietzler a păstrat un jurnal în care a notat conversațiile sale cu Bethmann. Pe 7 iulie, la o zi după ce Bethmann a semnat la rândul său cecul în alb, cei doi bărbați au stat până târziu sub cerul văratic al nopții ce se cobora deasupra vechiului castel al lui Bethmann de la Hohenfinow, aflat la est de Berlin. Rietzler a fost șocat de pesimismul bătrânului Bethmann, care a deplâns situația internațională și a Germaniei. Bethmann simțea că societatea germană trecea printr-un declin moral și intelectual, iar ordinea politică și socială a vremii părea incapabilă să se reînnoiască. „Totul a devenit atât de învechit“, spunea el cu tristețe. Viitorul era la fel de sumbru; Rusia, „un coșmar din ce în ce mai înfricoșător“, avea să devină și mai puternică, în timp ce Austro-Ungaria urma să decadă atât de mult, încât nu avea să mai fie capabilă să lupte alături de Germania, ca aliat. (Amintiți-vă că, nu cu mult timp în urmă, Bethmann refuzase să planteze copaci pe moșia sa, fiind convins că rușii o să cotropească estul Germaniei în câțiva ani.)[50]

Poate că liderii de vârf ai Germaniei, asemenea lui Bethmann, nu au declanșat cu bună știință Primul Război Mondial, așa cum au fost foarte des învinovățiți, printre alții și de către istorici germani precum Fritz Fischer. Cu toate acestea, prin faptul că au considerat izbucnirea conflictului un factor de la sine înțeles, chiar dezirabil, prin acordarea ceului în alb Austro-Ungariei și pentru că s-au cramponat de o strategie de război care nu permitea Germaniei să lupte altfel decât pe două fronturi, conducătorii nemți au permis izbucnirea conflagrației. Câteodată, în acele ultime săptămâni deosebit de tensionate, păreau să înțeleagă proporțiile colosale ale riscului la care se expuneau și se consolau cu scenarii în mare parte improbabile. Dacă Austro-Ungaria se ocupa rapid de Serbia, i-a spus Bethmann lui Rietzler, atunci poate că Antanta ar fi acceptat pur și simplu situația. Sau poate că Germania și Marea Britanie ar fi putut colabora — căci, în fond, acest lucru se mai întâmplase o dată tot în Balcani —, pentru a evita ca un război în care era implicată Austro-Ungaria să atragă în conflict celelalte puteri. Jagow încadra această ultimă presupunere în „categoria dorințelor de ordin religios".[51] Cu toate acestea, chiar și ministrul de externe se amăgea cu speranțe deșarte; de exemplu, pe 18 iulie i-a scris lui Lichnowsky: „în definitiv, la momentul de față Rusia nu este pregătită de război". Iar aliații Rusiei, Marea Britanie și Franța, oare chiar voiau să pornească la război pentru a o susține? Grey își dorise întotdeauna să mențină echilibrul puterii în Europa, dar, dacă Rusia distrugea Austro-Ungaria și înfrângea Germania, Europa ar fi avut un nou conducător hegemonic. Poate că nici Franța nu era pregătită să lupte: disputa care dezbina opinia publică, cu privire la introducerea serviciului militar de trei ani, putea foarte bine să fie redeschisă în acea toamnă și se știa că armata franceză stătea foarte prost la capitolul instrucție și echipament. Pe 13 iulie, senatul francez a scos la iveală noi informații, referitoare, spre exemplu, la lipsa artileriei de câmp, fapt ce i-a încurajat pe germani să creadă că era puțin probabil ca Franța să reușească să lupte în viitorul apropiat și, prin urmare, că rușii ar fi putut ajunge la concluzia că nu se puteau baza pe aliata lor. Cu puțin noroc, Antanta ar fi putut să se destrame.[52]

În momente ceva mai optimiste, conducătorii germani credeau că, dacă războiul izbucnea, poate ar fi reușit să limiteze conflictul la regiunea balcanică. Sau poate că o simplă amenințare cu folosirea forței militare ar fi adus cu sine o victorie. În fond, bluful funcționase împotriva Rusiei în timpul crizei bosniace, când aceasta dăduse înapoi în fața accelerării pregătirilor militare ale Austro-Ungariei și ultimatumului german. Bluful mai dăduse roade și în Războaiele Balcanice, când Austro-Ungaria obligase Serbia și Muntenegru

să se retragă din Scutari, iar Rusia alesese să nu se implice. Serbia și protectoarea ei Rusia ar fi putut să bată din nou în retragere în fața unei Duble Alianțe foarte decise. „Speram", a spus purtătorul de cuvânt al lui Bethmann, Otto Hammann, în octombrie 1914, „să putem umili Rusia fără să pornim la război; aceasta ar fi fost o realizare tare frumoasă."[53]

Motivul pentru care era puțin probabil ca liderii germani să militeze ferm pentru menținerea păcii era faptul că se temeau că ar fi putut părea slabi și lipsiți de bărbăție, că ar fi putut da impresia că nu își apărau onoarea și pe cea a țării lor. „Nu îmi doresc un război preventiv", a spus Jagow, „dar, *dacă suntem chemați la luptă, nu trebuie să ne fie frică.*"[54] Kaiserul, care avea ultimul cuvânt și care urma să decidă dacă Germania pornește sau nu la război, oscila, așa cum făcuse de nenumărate ori în trecut, ba exprimându-și speranțele pentru menținerea păcii, ba dând glas celor mai belicoase sentimente — „Trebuie să scăpăm de sârbi, și *foarte repede!*", a scris el pe data de 30 iunie în notițele pe care le făcea pe marginea memorandumurilor.[55] Asemenea tânărului George Bush al secolului următor, care l-a învinovățit pe tatăl său că nu îl lichidase pe Saddam Hussein când avusese ocazia, Wilhelm își dorise întotdeauna să se deosebească de un tată pe care îl considerase slab și nehotărât. Deși Wilhelm se mândrea foarte tare cu faptul că era lordul războinic suprem al Germaniei, știa că o mare parte a supușilor săi, inclusiv ofițeri de armată, îl considerau responsabil pentru imaginea proastă pe care o avusese țara sa în crizele precedente. Deși insistase că lucrase în folosul păcii pe tot parcursul domniei lui, epitetul „Împăratul Păcii" îl ustura. Într-o conversație purtată cu prietenul său, industriașul Gustav Krupp von Bohlen und Halbach, pe data de 6 iulie, la scurt timp după emiterea ceculuiîn alb, kaiserul a mărturisit că făcuse această promisiune știind foarte bine că Austro-Ungaria intenționa să acționeze împotriva Serbiei. „De această dată, nu voi ceda", a repetat el de trei ori. După cum a consemnat Krupp într-o scrisoare pe care i-a trimis-o unui coleg, „Repetiția garanției imperiale că de această dată nimeni nu avea să-l mai poată acuza de nehotărâre a avut un efect aproape comic."[56] Bethmann a folosit probabil cea mai revelatoare expresie în momentul în care a afirmat că, dacă Germania ar fi dat înapoi în fața dușmanilor, ar fi fost ca și cum s-ar fi castrat singură.[57] Pe de o parte, asemenea atitudini erau un produs al clasei sociale din care proveneau conducătorii germani, dar și al epocii în care aceștia trăiau, cu toate că Bismarck, care făcea parte din aceeași lume, fusese suficient de puternic pentru a încălca eticheta când își dorise. Nu permisese niciodată să i se impună să pornească la război. Tragedia Germaniei și, în final, cea a întregii Europe a fost că succesorii săi nu s-au ridicat la nivelul lui.

Odată ce conducerea germană a decis să susțină Austro-Ungaria, Berlinul se aștepta ca aliatul său să acționeze rapid, în timp ce opinia publică din Europa era încă șocată și simpatiza cu cauza lor. Și din considerente de ordin intern era important, așa cum reaminteau germanii cu regularitate Vienei, ca Serbia să pară vinovată. (Până în momentul izbucnirii ostilităților, conducătorii germani s-au temut că proletariatul, conducătorii lor sindicali și partidul social-democrat aveau fie fideli promisiunii repetate de a se opune războiului.) Dacă Viena transmitea Belgradului un ultimatum, iar apoi, în cazul în care Serbia refuza să capituleze, se lansa într-un război scurt și victorios, celelalte mari puteri nu ar fi avut cum să intervină înainte de a fi prea târziu.

Însă germanilor le-a fost imposibil să-și zorească omologii vienezi. Dubla Monarhie, asemenea unei meduze gigantice ce suferea de indigestie, se mișca în propriul ritm complicat și maiestuos. Armata își trimisese cea mai mare parte a soldaților în permisie, în așa-numita „vacanță a recoltei", iar soldații nu aveau să-și mai îmbrace uniformele până pe 25 iulie. „Suntem mai înainte de toate un stat agricol", i-a spus Conrad — care propusese această măsură — atașatului militar german, „și trebuie să trăim din recoltă timp de un an întreg." Și, dacă ar fi încercat să-și recheme soldații la datorie, ar fi provocat haos în transportul feroviar sau, chiar și mai rău, ar fi dat de înțeles celorlalte puteri europene că se întâmpla ceva. Un alt argument în favoarea așteptării era faptul că președintele francez Poincaré și prim-ministrul său Viviani, care se ocupa și de afacerile externe, efectuau o vizită de stat în Rusia la data de 23 iulie. Odată ce aveau să se îmbarce la bordul navei care-i aducea înapoi în Franța, sistemele de comunicație aveau să fie slabe, și timp de câteva zile, le-ar fi fost greu să comunice cu Rusia și să stabilească modul în care urmau să reacționeze în fața ultimatumului. Amânarea era costisitoare pentru Austro-Ungaria: în cele aproape patru săptămâni dintre asasinat și publicarea ultimatumului, cea mai mare parte a simpatiei de care se bucurase inițial Viena din partea europenilor dispăruse, iar reacția aparent firească a austro-ungarilor avea să fie mai degrabă văzută ca o politică a impunerii cu sânge-rece.[58]

Principalul motiv pentru care Austro-Ungaria tergiversa lucrurile era Tisza, care încă nu era convins că adoptarea unei atitudini dure față de Serbia era cel mai bun lucru. Se temea, după cum i-a mărturisit și împăratului într-o scrisoare pe care i-a trimis-o la data de 1 iulie, că războiul ar fi putut avea efecte dezastruoase indiferent de rezultatul său: o înfrângere ar fi însemnat o pierdere teritorială semnificativă sau sfârșitul Ungariei, în timp ce victoria ar fi putut să fie încununată de o anexare a Serbiei și, astfel, componenta

sud-slavă a Dublei Monarhii ar fi devenit mult prea puternică în cadrul imperiului.[59] Pe 7 iulie, Consiliul Ministerial Comun, singurul organism cu jurisdicție în întreaga Austro-Ungarie, s-a reunit la Viena. Tisza a descoperit că era singur, căci colegii săi miniștri discutau cele mai bune modalități de zdrobire a Serbiei și cum să procedeze cu acest teritoriu după încheierea războiului. Berchtold și Krobatin, ministrul de război, au respins argumentul maghiarului, care a propus ca Austro-Ungaria să încerce mai întâi să repurteze o victorie diplomatică asupra Serbiei. Cancelarul a afirmat că se mai repurtaseră și în trecut asemenea succese, dar Serbia nu își schimbase purtarea și continuase să instige pentru a forma o Serbie Mare. Cu Serbia se putea discuta doar prin forță. Stürgkh, premierul austriac, care adoptase o atitudine conservatoare dură pe parcursul crizelor precedente din Balcani, a vorbit despre „o soluție impusă cu tăișul sabiei". Deși decizia se afla în totalitate în mâinile Austro-Ungariei, faptul că Germania o susținea cu loialitate era deosebit de liniștitor. Conrad a participat la reuniune, chiar dacă nu deținea funcția de ministru al guvernului, pentru a discuta ce avea să se întâmple în cazul în care Rusia venea în apărarea Serbiei, lucru pe care îl considera foarte probabil. Toată lumea, cu excepția lui Tisza, a fost de acord că revendicările din ultimatum trebuiau concepute de așa manieră, încât Serbia să le refuze, oferind astfel Austro-Ungariei motiv de război. Tisza a fost de acord cu faptul că ultimatumul trebuia să fie ferm, dar a cerut să citească totuși condițiile înainte ca documentul să fie trimis Serbiei.[60]

Pe parcursul următoarei săptămâni, colegii săi și, în mod indirect, Germania au făcut mari presiuni asupra lui Tisza. Pentru maghiar, alianța cu Germania, „piatra de temelie a întregii noastre politici", era esențială pentru menținerea statutului de mare putere a Austro-Ungariei, dar și a Ungariei, lucru și mai important pentru Tisza. Nu era mai puțin ostil Serbiei decât colegii săi; mai degrabă, nu era de acord cu tacticile alese de aceștia. Se pare că ar fi reușit să se convingă singur că România avea să rămână neutră (regele Carol îi trimisese o scrisoare liniștitoare de reasigurare lui Franz Joseph) și că Bulgaria putea fi atrasă în Tripla Alianță, căci Berlinul îi promisese un împrumut. Pe 14 iulie, cu prilejul unei reuniuni cu Berchtold, a cedat și a fost de acord cu faptul că Serbiei trebuia să i se trimită un ultimatum dur, cu un termen-limită de patruzeci și opt de ore. Dacă Serbia nu se supunea condițiilor stipulate în document, Austro-Ungaria avea să pornească războiul. A reușit să primească o singură concesie, și anume că Austro-Ungaria trebuia să specifice de la bun început că la sfârșitul războiului nu intenționa să acapareze teritoriul sârb.[61]

Mai târziu, în acea după-amiază, a discutat cu ambasadorul german, convorbire pe care Tschirschky a transmis-o mai apoi la Berlin. Tisza susținea că, deși în trecut se pronunțase în favoarea adoptării unei atitudini prudente, fiecare zi care trecuse îi întărise convingerea că Dubla Monarhie trebuia să acționeze în acel moment pentru a arăta că încă avea sânge în vine și pentru *„a pune capăt condițiilor insuportabile din sud-est"*, după cum a subliniat Tschirschky. Austro-Ungaria nu mai putea tolera atitudinea impertinentă a Serbiei. Tisza simțea acum că venise momentul ca țara lui să acționeze. „Documentul este compus de așa manieră, încât posibilitatea acceptării lui este *practic exclusă*." Austro-Ungaria avea să se mobilizeze împotriva Serbiei de îndată ce se scurgea termenul-limită. La plecare, Tisza l-a apucat pe Tschirschky de mână și i-a spus: „Împreună vom privi viitorul în ochi, cu calm și fermitate." Wilhelm a notat aprobator pe marginea raportului: „Ei bine, în sfârșit avem de-a face cu un bărbat adevărat!"[62]

Principalele condiții ale ultimatumului fuseseră deja stabilite până în a doua săptămână a lunii iulie. Documentul urma să conțină o clauză potrivit căreia ofițerii naționaliști urmau să fie dați afară din armata sârbă și societățile naționaliste eliminate. Regele sârb trebuia să emită o declarație publică prin care se angaja să nu mai promoveze formarea unei Serbii Mari. Pentru a se asigura că Serbia avea să respecte aceste condiții și oricare altele care îi erau impuse, Austro-Ungaria urma să înființeze o agenție specială la Belgrad. Termenii ultimatumului erau deja mult prea stricți pentru a putea fi acceptați de o națiune independentă, iar cerințele deveneau și mai aspre, căci oficialii austro-ungari continuau să redacteze condiții și să lucreze la un dosar, prin care intenționau să demonstreze că Serbia complota de mulți ani împotriva Austro-Ungariei. Pentru a-și întări cazul, Ministerul de Externe și-a trimis reprezentantul legal la Sarajevo să investigheze asasinatul; din păcate, acesta nu a reușit să găsească dovezi că guvernul sârb s-ar fi aflat în spatele atentatului. În cele din urmă, dosarul s-a dovedit a fi plin de greșeli și nici nu a fost finalizat la timp pentru a fi predat marilor puteri împreună cu o copie a ultimatumului. Prin urmare, Rusia a continuat să dea crezare guvernului sârb, care susținea că nu era câtuși de puțin vinovat, iar Franța și Marea Britanie au considerat că Austro-Ungaria nu reușise să demonstreze că avea dreptate.[63]

Deși la Viena activitatea din spatele cortinei era intensă, guvernul a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a lăsa impresia că nu se întâmpla nimic deosebit. Ziarelor, atât celor vieneze, cât și celor de la Budapesta, li s-a cerut să-și tempereze comentariile referitoare la Serbia. Tschirschky transmitea

către Berlin că Berchtold îi trimisese pe Conrad și pe ministrul de război în vacanța de vară, pentru a împiedica eventuale tensiuni. („Copilării!", scria kaiserul, care se întorsese pe iahtul său, fără să suspecteze că propriul guvern dorea să-l vadă plecat tocmai din același motiv.)[64] Cu toate acestea, începuseră să circule zvonuri cum că Austro-Ungaria plănuia acțiuni incomode împotriva Serbiei. Printre altele, ambasadorul german la Roma i-a spus ministrului italian de externe și despre cecul în alb, iar San Giuliano și-a avertizat ambasadorii din Sankt Petersburg și Belgrad, fără să știe că rușii descifraseră codurile diplomatice ale Italiei.[65] Ambasadorul rus de la Viena a întrebat care erau intențiile Austro-Ungariei, dar, după ce i s-a spus că Dubla Monarhie avea să aștepte finalul investigației demarate, s-a liniștit suficient de mult cât să plece în vacanță cu două zile înainte de prezentarea ultimatumului Serbiei.[66] Pe 17 iulie, ambasadorul britanic scria către Londra: „În presa vieneză se discută doar despre un singur lucru, chiar și agonia Albaniei părând a fi ignorată, și anume când va începe protestul împotriva Serbiei și în ce va consta? Nimeni nu se îndoiește că va avea loc un protest și probabil că acesta va fi însoțit de cereri ce vor avea ca scop umilirea Serbiei." Tăcerea Ministerului de Externe era „de rău augur", însă ambasadorul știa din surse sigure că, dacă Serbia nu dădea imediat înapoi, Austro-Ungaria folosea forța și că, în plus, era convinsă că o să se bucure de susținere din partea Germaniei. Apoi a adăugat un post-scriptum: „Tocmai am discutat cu Berchtold. A fost fermecător, ne-a anunțat că o să ne viziteze la reședința noastră de la țară duminica următoare, ne-a invitat să venim la el la Buchlau, unde avusese loc faimoasa reuniune dintre Aehrenthal și Izvolsky, mi-a spus că în curând câțiva cai de-ai săi o să participe la curse, dar nu a făcut deloc referire la politicile generale sau la Serbia."[67]

De asemenea, guvernul german a adoptat o atitudine calmă și relaxată, probabil în mod intenționat, după cum au afirmat mai târziu istoricii, pentru a încerca să elimine orice suspiciune cum că ar fi avut de gând să declanșeze un război. În prima săptămână a lunii iulie, Jagow s-a întors la Berlin, din luna de miere, dar kaiserul se afla ca de obicei în croazieră pe Marea Nordului și majoritatea oficialilor civili și a militarilor de rang înalt încă erau în vacanță. Statul-major nu se abătea de la obișnuita rutină tipică perioadelor de pace. Waldersee, care se afla la moșia socrului său, i-a scris pe 17 iulie lui Jagow: „Voi rămâne aici, gata de acțiune; noi toți, cei din statul-major, suntem pregătiți; între timp, nu este nimic de făcut." Cu toate acestea, personalitățile cele mai importante de la guvernare au avut grijă să păstreze legătura cu Berlinul. Bethmann, spre exemplu, a construit o rețea specială de

telegraf care ajungea până la Hohenfinow.[68] Guvernul german supraveghea cu atenție evenimentele de la Viena. Arthur Zimmermann, rigidul ministru adjunct de externe, care considera că sosise momentul potrivit pentru ca Austro-Ungaria să se răzbune pe Serbia, a rămas pe poziții la Berlin și a adresat apeluri repetate Vienei să acționeze mai rapid. Îi era deja destul de clar ce fel de condiții avea să impună Austro-Ungaria Serbiei la data de 13 iulie, deși guvernul german a susținut — și la acel moment, și mai târziu — că nu a știut nimic despre conținutul ultimatumului.[69]

În Serbia, unde vestea cu privire la asasinat stârnise în primă instanță „mai degrabă consternare decât regret", potrivit însărcinatului britanic cu afaceri, ramura mai înverșunată a presei naționaliste s-a grăbit să justifice crimele. Se pare că, în momentul în care a auzit veștile, Pašić, care era prins într-o dificilă campanie electorală, ar fi spus: „Este foarte rău. O să înceapă războiul." A ordonat ca toate cafenelele și hotelurile să se închidă până la ora zece seara, în semn de doliu, și a transmis Vienei condoleanțele sale. Însă în pofida presiunilor exercitate de Austro-Ungaria, a refuzat să demareze o anchetă și a acordat un interviu sfidător unui ziar german, negând că guvernul său ar fi avut ceva de-a face cu asasinatul.[70]

Cu toate acestea, în Serbia, temerile referitoare la intențiile Austro-Ungariei s-au amplificat, și, la data de 10 iulie, acestea s-au acutizat ca urmare a unui eveniment bizar care a avut loc la Belgrad. Hartwig, ambasadorul rus deosebit de influent, care pe parcursul anilor întreprinsese acțiuni care alimentaseră puternic ambițiile sârbilor, l-a vizitat într-o noapte pe omologul său austro-ungar, baronul Vladimir Giesl von Gieslingen. Rusul, care era dezgustător de obez, gâfâia din cauza efortului. A refuzat ceașca de cafea oferită de omologul său, dar a fumat țigările sale rusești preferate. Rusul a spus că voia să lămurească un zvon nefericit, conform căruia, în noaptea de după asasinat ar fi organizat o partidă de bridge la reședința sa și că ar fi refuzat să coboare steagurile misiunii sale diplomatice în bernă. Giesl a spus că, din punctul lui de vedere, această chestiune era încheiată. Apoi Hartwig a adus în discuție principalul motiv al vizitei sale. „Vă cer", a spus el, „în numele sincerei noastre prietenii, să-mi dați un răspuns pe cât de complet posibil: care sunt intențiile Austro-Ungariei în ceea ce privește Serbia și ce s-a decis la Viena?" Giesl a urmat instrucțiunile guvernului său: „Vă pot oferi asigurări depline că suveranitatea Serbiei nu va fi încălcată și că, prin bunăvoința guvernului sârb, această criză va fi soluționată printr-o decizie care va mulțumi ambele părți." Hartwig i-a mulțumit până la exagerare și, pe când se străduia să se ridice în picioare, s-a prăbușit brusc pe podea și a murit

câteva momente mai târziu. Familia sa l-a acuzat imediat pe Giesl că l-ar fi otrăvit, iar la Belgrad au început să circule zvonuri chiar și mai incredibile, cum că austriecii ar fi adus un scaun electric special de la Viena cu care puteau ucide fără să rămână în urmă nicio dovadă. Acest incident nu a îmbunătățit relația deja deteriorată dintre Austro-Ungaria și Rusia. În plus, mai grav a fost faptul că moartea lui Hartwig a îndepărtat din ecuație singurul om care ar fi putut convinge guvernul sârb să accepte chiar și cele mai revoltătoare dintre condițiile ultimatumului.[71]

Deși în acest moment Pašić era foarte îngrijorat de ceea ce putea să se întâmple, pe 18 iulie a trimis un mesaj tuturor ambasadelor sârbe prin care a anunțat că Serbia avea să se opună oricăror cerințe impuse de Austro-Ungaria, care ar fi putut să-i încalce suveranitatea.[72]

Temerile sale s-ar fi acutizat dacă ar fi știut de reuniunea secretă care a avut loc următoarea zi la Viena. Cei mai puternici conducători ai Austro-Ungariei au sosit la reședința lui Berchtold la bordul unor mașini ale căror numere de înmatriculare fuseseră șterse și au luat acea decizie, care, după cum știau și ei prea bine, putea conduce la declanșarea unui război european generalizat. Bechtold a împărțit câte o copie a ultimatumului, elaborat de el și de oficialii din Ministerul de Externe. Mai târziu, pe parcursul aceluiași an, când cea mai mare parte a Europei se afla în plin război, se pare că soția lui Berchtold i-ar fi spus unei prietene: „Săracul Leopold, nici nu a putut să doarmă în ziua în care a redactat ultimatumul către Serbia, pentru că era deosebit de îngrijorat că sârbii l-ar fi putut accepta. S-a trezit de mai multe ori noaptea și l-a modificat sau a adăugat câte o clauză nouă, ca să reducă acest risc."[73] Participanții au pornit de la premisa că Serbia avea să respingă termenii, așa că în cea mai mare parte a reuniunii s-a discutat despre mobilizarea Austro-Ungariei și alte măsuri militare necesare. Conrad a afirmat că, cu cât se acționa mai repede, cu atât avea să fie mai bine și nu s-a arătat deloc îngrijorat de posibilitatea unei intervenții din partea rușilor. Tisza a insistat, așa cum făcuse întotdeauna, să nu se anexeze nicio parte a teritoriului Serbiei. Reprezentanții au căzut de acord cu privire la acest lucru, dar la final, când toată lumea pleca, Conrad i-a spus cinic lui Krobatin, ministrul de război: „Vom vedea noi."[74] La scurt timp după această reuniune, Tisza i-a scris nepoatei sale că încă spera ca războiul să fie evitat, dar că de această dată își punea încrederea în Dumnezeu. Simțea că se afla într-o situație, i-a scris el, „gravă, dar nu am neliniști sau temeri, pentru că eu sunt ca omul acela care stă la colț de stradă, care poate fi lovit în cap în orice moment, dar care este întotdeauna pregătit pentru marea călătorie".[75]

Pe 20 iulie, la o zi după reuniune, Berchtold a trimis copii ale ultimatumului, însoțite de o scrisoare lămuritoare, ambasadelor austrice din Europa. Ambasadorul de la Belgrad avea să înainteze exemplarul său guvernului sârb în seara de 23 iulie, o zi de joi, iar restul urmau să aștepte până în dimineața de 24 iulie. Spre indignarea Germaniei, aliata ei i-a trimis abia pe 22 iulie o copie a ultimatumului.[76] Cu toate acestea, germanii erau decișI să-și țină promisiunea de susținere. Pe 19 iulie, *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, despre care se considera că ar fi exprimat punctele de vedere ale guvernului, a publicat o scurtă știre în care spunea că Austro-Ungaria era îndreptățită să-și dorească să pună la punct relația sa cu Serbia. Serbia, se scria în articol, trebuia să cedeze, iar celelalte puteri europene nu trebuiau să se implice, astfel încât orice conflict dintre cele două state beligerante să se limiteze la zona Balcanilor. Pe 21 iulie, Bethmann a trimis o telegramă ambasadorilor săi de la Londra, Paris și Sankt Petersburg, cerându-le să susțină același punct de vedere în fața guvernelor din statele în care activau. A doua zi, Jules Cambon, ambasadorul francez la Berlin, i-a cerut lui Jagow detalii despre conținutul ultimatumului. Jagow i-a răspuns să nu știa nimic. „Această replică m-a uimit și mai tare", consemna Cambon caustic către Paris, „căci Germania este pe cale să susțină cu deosebită vigoare Austro-Ungaria."[77]

Berchtold încă avea nevoie de acordul oficial al bătrânului împărat, așa că, în dimineața zilei de 20 iulie, a plecat spre Ischl împreună cu Hoyos. Franz Joseph a citit tot documentul și a comentat că unele dintre condițiile impuse erau foarte dure. Avea dreptate. Ultimatumul acuza guvernul sârb că ar fi tolerat activități criminale pe teritoriul țării și îi cerea acestuia să ia pe dată măsuri pentru a le pune capăt, inclusiv prin demiterea oricăror oficiali civili și militari pe care i-ar fi nominalizat Austro-Ungaria, închiderea ziarelor naționaliste și reformarea programei de învățământ pentru a elimina orice îndemn care putea fi interpretat ca propagandă direcționată împotriva Austro-Ungariei. În plus, ultimatumul încălca suveranitatea Serbiei. Două clauze — care în final aveau să constituie punctul cel mai dureros și de neacceptat pentru Serbia — ordonau acceptarea intervenției Dublei Monarhii în suprimarea acțiunilor subversive de pe teritoriul sârb și în anchetarea și judecarea oricăror conspiratori sârbi considerați vinovați de asasinate. Guvernul sârb avea la dispoziție patruzeci și opt de ore pentru a da răspunsul. Cu toate acestea, împăratul a aprobat ultimatumul în totalitate. Berchtold și Hoyos au prânzit cu împăratul și s-au întors în acea seară la Viena.[78]

Târziu, în după-amiaza zilei de 23 iulie, Giesl, ambasadorul Austro-Ungariei la Belgrad, a stabilit o întrevedere la Ministerul de Externe. Pašić era

plecat în campanie electorală, așa că Giesl a fost primit de Laza Paču, ministrul de finanțe, care a fumat țigară de la țigară; Giesl a început să citească ultimatumul cu voce tare, însă sârbul l-a întrerupt după ce a rostit prima fază, spunându-i că nu avea autoritatea de a primi un asemenea document în absența lui Pašić. Giesl a fost de neînduplecat; Serbia trebuia să se hotărască până pe 25 iulie la ora șase seara. A lăsat ultimatumul pe o masă și a plecat. A urmat o tăcere mormântală, timp în care oficialii sârbi au studiat atent conținutul documentului. În cele din urmă, a vorbit ministrul de interne: „Nu avem de ales decât să luptăm." Paču s-a dus în grabă la însărcinatul rus cu afaceri și l-a implorat ca țara sa să primească sprijinul Rusiei. Prințul Alexandru, care deținea regența, a declarat că Austro-Ungaria o să se lovească de „un pumn de fier" dacă ataca Serbia, iar ministrul apărării a luat măsurile preliminare necesare pentru a pregăti țara de război. Însă, în pofida retoricii sfidătoare, Serbia nu era în cea mai bună stare pentru a porni la luptă. Țara încă își revenea după războaiele balcanice și o mare parte a armatei era staționată în sud, unde încerca să mențină controlul în noile teritorii insubordonate pe care le dobândise. Pe parcursul următoarelor două zile, guvernul sârb a încercat cu disperare să fugă din calea dezastrului care se abătea asupra Serbiei. Mai avusese o dată de-a face cu mânia Austro-Ungariei, în timpul crizei bosniace și în ambele războaie balcanice, dar reușise întotdeauna să supraviețuiască, pe de o parte făcând concesii și, pe de altă parte, prin presiunile făcute de Concertul European asupra Austro-Ungariei.[79]

Pašić a sosit la Belgrad în următoarea zi, la cinci dimineața, „foarte agitat și demoralizat", potrivit însărcinatului britanic cu afaceri. Se elaborau planuri pentru ca membrii guvernului să părăsească Belgradul și pentru minarea podurilor de peste râul Sava, care demarca granița cu Austro-Ungaria. Ambasadorul rus transmitea că se scoteau din țară fonduri ale băncii naționale și documente guvernamentale și că armata sârbă demarase mobilizarea. Pe 24 iulie, guvernul sârb s-a reunit timp de câteva ore, încercând să compună un răspuns la ultimatum; reuniunea s-a sfârșit prin acceptarea tuturor condițiilor, mai puțin a celor două clauze care confereau Austro-Ungariei dreptul de a interveni în afacerile interne ale Serbiei. Sârbii au încercat să câștige timp cerând Vienei extinderea termenului-limită, însă Berchtold i-a răspuns tăios ambasadorului lor că aștepta un răspuns satisfăcător — în caz contrar, urma să pornească războiul. Pašić a făcut, de asemenea, un apel urgent către capitalele europene, cerând susținere. Aparent, Pašić spera ca celelalte puteri, Franța, Marea Britanie, Italia și Rusia, și poate chiar și Germania, să se reunească, așa cum mai făcuseră pe parcursul altor crize din

Balcani pentru a impune o soluție. Însă răspunsurile lor — și nu toate statele au reacționat — au fost descurajatoare. În imediata apropiere a Serbiei, Grecia și România au subliniat de la bun început că era puțin probabil să i vină în ajutor în cazul unui război cu Austro-Ungaria, iar Muntenegru, fidel alianței oficiale, a făcut promisiuni vagi, pe care Serbia nu se putea baza. Marea Britanie, Italia și Franța au sfătuit Serbia să facă tot ce-i stătea în putință ca să ajungă la un compromis și, cel puțin la începutul crizei, nu s au arătat prea dispuse să medieze conflictul.

Singura putere care a oferit un răspuns concret a fost Rusia, dar chiar și mesajul trimis de aceasta era ambiguu. Pe 24 iulie, Sazonov i-a spus ambasa dorului sârb la Sankt Petersburg că ultimatumul i se părea dezgustător și a promis susținere din partea Rusiei, însă a afirmat și că trebuia să se consulte cu țarul și cu francezii înainte de a demara orice acțiune concretă. Dacă Serbia decidea să lupte, a adăugat încurajator ministrul rus de externe, atunci ar fi fost înțelept să intre în defensivă și să se retragă la sud. Pe 25 iulie, când termenul-limită se apropia, Sazonov a dat un răspuns ceva mai clar. Miniștrii cei mai importanți din Rusia discutaseră cu țarul și deciseseră, după cum s-a transmis către Belgrad, „ca Rusia să facă tot ce-i stătea în putință pentru a apăra Serbia". Deși nici această afirmație nu reprezenta o promisiune fermă de sprijin militar, se prea poate ca vestea să fi încurajat guvernul sârb în momentul în care acesta pregătea răspunsul final pentru Austro-Ungaria. În acea zi, la Belgrad era foarte cald, iar întregul oraș răsuna odată cu bătăile de tobă care îi chemau pe recruți la arme.[80]

Reacția puterilor Antantei față de ultimatum, ai căror conducători nu acordaseră până în acel moment toată seriozitatea crizei ce lua naștere în Balcani, a fost una de șoc și disperare și s-au străduit să-și contureze propria poziție față de acest conflict. Poincaré și premierul său Viviani se aflau în acel moment la bordul unui vas în Marea Baltică și le era deosebit de greu să comunice cu Parisul și aliații lor. Pe de altă parte, Grey de la Londra și Sazonov din Rusia i-au cerut Austro-Ungariei să prelungească ultimatumul. Berchtold a refuzat să dea înapoi.

În Germania și Austro-Ungaria reacția a fost cu totul alta, cercurile naționaliste și militare primind vestea cu entuziasm. Atașatul militar german de la Viena transmitea: „Astăzi, în Ministerul de Război predomină o stare înălțătoare. În cele din urmă, vedem un semn cum că energia reînvie în cadrul monarhiei, chiar dacă pentru moment doar pe hârtie." Principalul motiv de teamă era că Serbia s-ar fi putut eschiva încă o dată de la pedeapsa ei. În ultima zi a ultimatumului, comandantul militar de la Sarajevo îi scria

unui prieten: „Cu câtă plăcere și fericire mi-aș sacrifica bătrânele oase și viața, dacă am reuși să umilim statul asasin și să punem capăt acestui refugiu al copiilor criminali — Dumnezeu să ne ajute doar să rămânem fermi și astăzi la șase după-amiaza, la Belgrad, zarurile să fie aruncate în favoarea noastră!"[81]

Răspunsul Serbiei, pe care Pašić i l-a înaintat lui Giesl cu puțin timp înainte de expirarea ultimatumului, i-a îndeplinit dorința. Pe un ton împăciuitor, guvernul sârb refuza să dea înapoi și să accepte cele două clauze de o importanță deosebită, care autorizau intervenția Austro-Ungariei în politicile interne ale Serbiei. Spunând „ne punem speranțele în loialitatea și cavalerismul dumneavoastră de general austriac", Pašić i-a strâns mâna lui Giesl și a plecat. Ambasadorul, care deja bănuia că răspunsul avea să fie nesatisfăcător, a citit documentul pe diagonală. Instrucțiunile pe care le primise de la Berchtold erau foarte clare: dacă Serbia nu accepta toate condițiile, relațiile diplomatice trebuiau rupte. De fapt, deja pregătise un document în acest sens. În timp ce un mesager i-l trimitea lui Pašić, Giesl a ars codurile diplomatice ale ambasadei sale, în grădină. El, soția și personalul său, fiecare cu o mică valiză în mână, s-au urcat în mașină și au plecat spre gară pe străzile Belgradului, care deja erau luate cu asalt de mulțimi de oameni. Nenumărați membri ai corpului diplomatic veniseră să-i conducă. Trenul era păzit de soldați sârbi și, în momentul în care s-a dat semnalul de plecare, unul dintre ei a strigat către atașatul militar care se îndepărta: „Au revoir à Budapest!" La prima oprire a trenului în Austro-Ungaria, Giesl a fost chemat pe peron pentru a vorbi la telefon cu Tisza. „Oare chiar trebuie să fie așa?", a întrebat ungurul. „Da", a răspuns Giesl. Mult mai la nord, la Ischl, Franz Joseph și Berchtold așteptau veștile cu nerăbdare. La scurt timp după șase după-amiaza, au primit un telefon de la Ministerul de Război de la Viena, prin care au fost anunțați că relațiile cu Serbia fuseseră rupte. Prima reacție a împăratului a fost: „Deci, se întâmplă, în cele din urmă!", dar, după un scurt moment de pauză, s-a amăgit cu faptul că ruperea relațiilor nu era neapărat echivalentă cu războiul. Și Berchtold a încercat să se agațe preț de o clipă de această iluzie, dar în acel moment pusese în mișcare niște forțe, în fața cărora nu avea tăria de caracter necesară pentru a se opune.[82]

Conrad, care se aflase în fruntea acestor șoimi, a cerut brusc o amânare a declarației oficiale de război a Austro-Ungariei până în a doua săptămână a lunii august, pe motiv că armatele sale nu erau pregătite încă. Berchtold, care se temea că orice amânare le-ar fi oferit celorlalte puteri ocazia de a insista asupra organizării unor negocieri, el fiind deja presat de Germania

să acționeze rapid, a refuzat, iar pe 28 iulie Austro-Ungaria a declarat război Serbiei, deși ostilitățile nu aveau să înceapă până în a doua săptămână a lunii august. Austro-Ungaria și Germania, cu aportul Serbiei, aduseseră Europa în acest punct periculos. Acum depindea foarte multe de acțiunile celorlalte puteri. Pe parcursul următoarei săptămâni, Europa avea să penduleze între război și pace.

19

Sfârșitul Concertului European: Austro-Ungaria declară război Serbiei

La jumătatea lunii iulie, neobositul cuplu Beatrice și Sidney Webb se afla într-o tabără de vară a Societății Fabian, prilej cu care discutau despre Controlul Industriilor și Asigurărilor și se plângeau de un grup neascultător de studenți de la Oxford, care cântau cântece revoluționare și beau prea multă bere. Din când în când, le captau atenția și problemele de pe continent, dar, așa cum spunea Sidney, un război între marile puteri „ar fi fost o nebunie prea mare".[1] Într-adevăr, pe parcursul acelei luni, principalul motiv de îngrijorare al Ministerelor de Externe și al presei europene nu fusese Serbia, ci situația din Albania, care se agrava din ce în ce mai mult. Noul conducător al țării, un prinț german lacom al cărui nume era William de Wied, se confrunta cu revolte extinse și un război civil. Pentru cei mai mulți europeni ultimatumul, trimis de Austria Serbiei la 23 iulie a fost un prim semn că în Balcani lua naștere o confruntare mai gravă, iar pe 25 iulie, în momentul în care răspunsul Serbiei a fost respins de Viena, îngrijorarea a început să se transforme în panică. Harry Kessler, care își petrecuse câteva săptămâni deosebit de plăcute vizitându-și prietenii din Londra și Paris, printre care și pe Asquith, lady Randolph Churchill, Diaghilev și Rodin, a început să ia serios în calcul reîntoarcerea în Germania.[2]

Cu toate acestea, o mare parte a celor apropiați cercurilor de putere încă aveau impresia că războiul putea fi evitat, așa cum se întâmplase pe parcursul crizelor anterioare. Pe 27 iulie, Theodor Wolff, redactorul ziarului *Berliner Tageblatt*, unul dintre ziarele cele mai importante din Germania, și-a dus familia în vacanță în Olanda, la malul mării, așa cum făcea în fiecare an, după care s-a întors la Berlin. Jagow, ministrul de externe, i-a spus că situația

nu era critică, că niciuna dintre marile puteri nu își dorea izbucnirea războiului și că Wolff nu trebuia să-și facă probleme pentru siguranța familiei sale, aflată în Olanda. Chiar și celor care se ocupau de război le venea greu să creadă că, de această dată, criza era gravă; după cum a scris în jurnalul său un membru al statului-major german, după izbucnirea războiului: „Dacă cineva mi-ar fi spus în acel moment că, peste o lună, lumea avea să fie cuprinsă de flăcări, probabil că nu aș fi făcut decât să-l privesc cu milă. Căci, după diferitele evenimente din ultimii ani — criza marocană, conferința de la Algeciras, criza provocată de anexarea Bosniei-Herțegovina —, ne pierduserăm, încet, dar sigur, credința în război."[3]

Chiar și în Rusia, unde problemele din Balcani aveau tendința de a genera panică, reacțiile la veștile despre asasinat au fost caracterizate mai degrabă de indiferență decât de neliniște. Duma deja intrase în vacanța de vară și nu părea să existe vreun motiv întemeiat pentru ca membrii ei să fie rechemați. Ambasadorul rus de la Viena a transmis asigurări guvernului său: „Există deja motive care ne dau de înțeles că, cel puțin în viitorul apropiat, politica Austro-Ungariei va urma un curs mai reținut și mai calm."[4] Cu toate acestea, asemenea aliatei sale, Franța, și rivalilor ei, Germania și Austro-Ungaria, Rusia anului 1914 privea cu teamă spre viitor. Marea Britanie nu părea să se grăbească să încheie un acord maritim, iar Persia rămânea un motiv de tensiune. Rusia era, de asemenea, implicată într-o dispută cu Austro-Ungaria cu privire la influența în Bulgaria, luptă pe care părea să o piardă, și trebuia să facă față unor provocări atât din partea propriei sale aliate, Franța, cât și din partea Germaniei în Imperiul Otoman. „Un inel teutonic", avertiza un influent ziar din Sankt Petersburg la sfârșitul lui 1913, „amenință Rusia și întreaga lume slavă, iar acest lucru poate avea consecințe fatale…."[5] În mai, comandantul forțelor ruse de poliție a trimis un avertisment statului-major rus, căci spionii săi îi comunicaseră că Germania intenționa să găsească un pretext pentru a ataca atât timp cât încă mai avea șanse de câștig.[6] Pentru guvernul rus, situația pe plan intern era chiar mai problematică decât cea internațională; în mai și iunie, rubla se devalorizase și lumea se temea de o eventuală depresie economică. Pe parcursul întregului an, în Rusia avuseseră loc greve și proteste, iar în iulie aveau să aibă loc și mai multe demonstrații decât în lunile precedente.[7]

În acel moment, țarul și familia lui, care își petrecuseră cea mai mare parte a primăverii în Crimeea, în special pentru a trata boala de nervi a Alexandrei, se reîntorseseră la reședința lor izolată de lângă Sankt Petersburg. Simptomele împărătesei nu se ameliorașeră, căci la începutul lunii iulie,

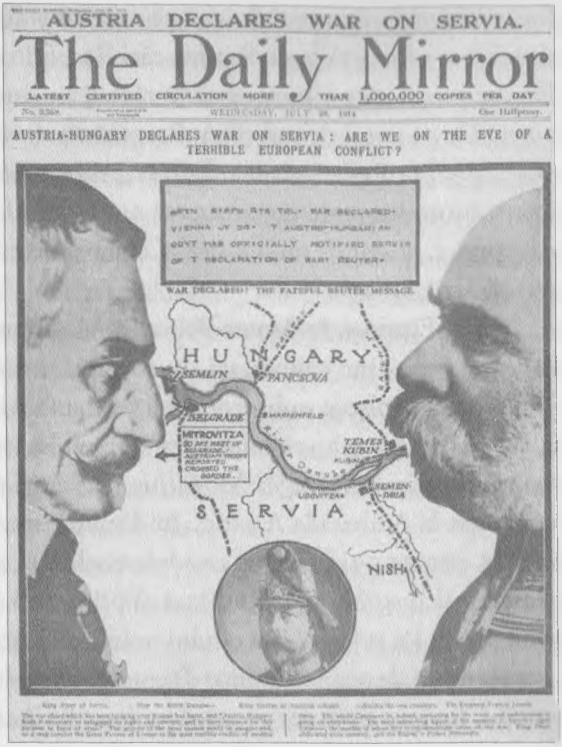

19. După cum sugerează titlul — „Ne aflăm oare în ajunul unui îngrozitor conflict european?“ —, criza care a luat naștere în Balcani în iulie 1914 a surprins cea mai mare parte a Europei. După moartea arhiducelui, Austro-Ungaria a trimis un ultimatum Serbiei, conceput de așa manieră încât acesta să nu poată fi acceptat de Belgrad. Guvernul sârb a făcut nenumărate concesii pentru a încerca să accepte condițiile, dar pe 28 iulie Austro-Ungaria i-a declarat război. În imagine, regele Petru I al Serbiei îl privește în ochi pe împăratul Franz Joseph, iar mai jos este înfățișat regele britanic George al V-lea în uniformă de colonel austriac, simbolul unei prietenii mai vechi, acum dispărute.

fiul ei bolnav de hemofilie căzuse în timp ce se afla la bordul unuia dintre iahturile imperiale și sângerase mult. Lucrurile erau și mai grave pentru ea, căci Rasputin se afla la mii de kilometri depărtare. Acesta fusese înjunghiat în abdomen de o femeie bolnavă mintal, în aceeași zi în care fusese asasinat arhiducele. Deși țarul își trimisese chirurgul imperial să se îngrijească de el, Rasputin a fost prea bolnav ca să poată călători până la sfârșitul acelei veri.

Poate că nu a fost o întâmplare tocmai fericită că s-a aflat atât de departe de miezul evenimentelor ce urmau să se desfășoare, căci Rasputin era un pacifist devotat și îl sfătuise pe țar să nu pornească la război în timpul Primelor Războaie Balcanice. De pe patul de suferință, Rasputin a trimis o telegramă prin care avertiza: „Asupra Rusiei planează un îngrozitor nor de furtună. Dezastru, necazuri, întunecime de nepătruns și nicio rază de lumină. Un întreg ocean de lacrimi… și atât de mult sânge. Ce pot spune? Nu-mi găsesc cuvintele pentru a descrie oroarea."[8]

La celălalt capăt al Europei, în Marea Britanie, Ministerul de Externe a afișat inițial aceeași atitudine calmă față de asasinat, precum ambasadorul rus de la Viena. Nicolson, subsecretarul permanent, se îndoia că Austro-Ungaria avea să ia vreo măsură împotriva Serbiei. La început, opinia publică britanică a simpatizat cu Dubla Monarhie. Regele George al V-lea s-a prezentat neanunțat la Ambasada Austriei, în dimineața celei de-a doua zile de după asasinat, pentru a-și prezenta condoleanțele, iar contele Albert Mensdorff, ambasadorul austriac, a fost încântat să primească o mulțime de scrisori de la nenumărații săi prieteni din rândul nobilimii britanice. Grey și Asquith, dar și conservatori de seamă au ținut discursuri pline de compasiune în fața Parlamentului, însă un alt deces — cel al lui Joseph Chamberlain, din data de 2 iulie — a fost resimțit ca o pierdere mai grea.[9] Pe 10 iulie, într-o dezbatere din Camera Comunelor referitoare la afacerile externe, Grey a făcut o succintă trimitere la Balcani, după care și-a concentrat polemica asupra unor chestiuni ce nu aveau legătură cu Europa. Asquith, care acum era îndrăgostit până peste cap de Venetia Stanley, căreia îi scria zilnic scrisori de dragoste, a făcut o scurtă referire la asasinat, pe data de 30 iunie, și nu a revenit asupra acestei chestiuni până pe 24 iulie. În scrisorile pe care i le trimitea, vorbea în primul rând despre problema irlandeză, animalele ei de companie, printre care se număra și un pinguin, și dorința lui arzătoare de a o vedea.[10]

Pentru opinia publică britanică și conducătorii țării, criza prelungită cu privire la autonomia internă a Irlandei și amenințarea cu un eventual război civil erau motive de îngrijorare mult mai acute și mai presante decât evenimentele dintr-o regiune îndepărtată a Europei. Într-o ultimă încercare de a obține un acord cu privire la acele regiuni ale Ulsterului protestant care nu ar fi trebuit incluse în sfera de acțiune a propunerii de lege privind autonomia internă, lege pentru care încă se încerca obținerea aprobării parlamentului, regele și-a amânat vacanța de vară și a cerut organizarea unei conferințe la Palatul Buckingham pe 21 iulie. Timp de patru zile caniculare,

Asquith și John Redmond, conducătorul naționaliștilor irlandezi, s-au confruntat cu liderul conservator Bonar Law și cu Carson, purtătorul de cuvânt al protestanților din Ulster, încercând zadarnic să ajungă la un acord. Pe 24 iulie, când conferința s-a sfârșit, s-a aflat despre ultimatumul trimis de Austro-Ungaria Serbiei. George al V-lea a decis că era necesar să-și prelungească șederea la Londra și și-a anulat deplasarea pe care o făcea de regulă la curse, împreună cu ducele de Richmond. „Criza politică cu privire la chestiunea irlandeză", i-a scris el ducelui, „este atât de acută... iar acum posibilitatea izbucnirii unui război european generalizat îmi impune să rămân pentru moment la Londra... Sper că vei avea parte de vreme bună și că te vei bucura de curse."[11] Asquith a adoptat, cel puțin la început, un punct de vedere mai optimist în ceea ce privea criza europeană în plină desfășurare. „Acest lucru va distrage atenția de la problema Ulsterului, ceea ce este bine", i-a spus el unei amfitrioane britanice de seamă.[12]

Și francezii au realizat greu pericolele în curs de amplificare. Adoplhe Messimy, care tocmai fusese din nou numit ministru de război, se gândea că era vorba doar despre o mică tulburare în Balcani. „Are să se rezolve de la sine, la fel ca toate celelalte."[13] Membrii Ministerului de Externe de pe Quai d'Orsay erau ocupați cu pregătirea vizitei pe care urmau să o facă președintele Poincaré și premierul Viviani la Sankt Petersburg. Majoritatea telegramelor diplomatice dintre Paris și ambasadorul francez din Rusia, Maurice Paléologue, aveau de cele mai multe ori ca subiect chestiuni precum redactarea exactă a discursurilor ce urmau să fie ținute, și mai puțin problemele din Balcani.

Politicienii francezi și opinia publică erau în primul rând absorbiți de un scandal de senzație în care era implicată soția unui politician radicalist de seamă, Joseph Caillaux. Acesta era acuzat de corupție de dușmanii săi, lucru probabil adevărat, și că s-ar fi arătat prietenos față de Germania, lucru de netăgăduit. În fond, Caillaux era realist, fiind de părere că Germania și Franța ar fi avut multe de câștigat dacă ar fi lucrat împreună. În calitate de prim-ministru, funcție pe care o deținuse pe parcursul celei de-a doua crize marocane, depusese nenumărate eforturi pentru a impune o soluție pașnică. Din acest motiv și pentru că se opusese introducerii serviciului militar obligatoriu pentru o perioadă de trei ani, măsură menită să mărească efectivele armatei franceze, era detestat de naționaliștii francezi. (În plus, era disprețuit în egală măsură pentru că susținuse introducerea unui impozit pe venit.) În primele luni ale anului 1914, Gaston Calmette, redactor al cotidianului parizian de seamă *Le Figaro,* a lansat o campanie brutală împotriva sa,

publicând articole cu titlul „Bancherul necinstit" sau „Omul Germaniei". În plus, Calmette reușise să intre în posesia unor scrisori de dragoste indiscrete pe care Caillaux le trimisese celei de-a doua soții, Henriette, pe când aceasta încă era căsătorită cu altcineva, și amenința cu publicarea acestora. Pe 16 martie, Henriette, elegant îmbrăcată, ca întotdeauna, și-a făcut apariția la sediul cotidianului *Le Figaro.* După ce a fost condusă în biroul lui Calmette, a scos din manșonul de blană un pistol Browning și l-a împușcat pe redactor. Apoi s-a întors către membrii îngroziți ai redacției și a spus: „Nu mai există dreptate în Franța. Acesta a fost singurul lucru pe care îl puteam face." A așteptat cu calm să fie arestată pentru crimă. Procesul ei a început pe 20 iulie. Opt zile mai târziu, pe când Austro-Ungaria declara război Serbiei, a fost achitată pe motiv că asasinatul fusese o crimă din pasiune. O consecință nefericită a acțiunii sale a fost că soțul ei, a cărui voce ar fi putut foarte bine să slujească în folosul menținerii moderației în Franța, într-un moment în care Europa se îndrepta spre război, a fost obligat să demisioneze din guvern.[14]

Spre sfârșitul lui iulie, noile conflicte care se urzeau în Balcani au început să ajungă pe primele pagini ale ziarelor europene. Bursele de valori au început să oscileze odată cu zvonurile cum că Austro-Ungaria intenționa să pornească războiul împotriva Serbiei și că, de data asta, Rusia era decisă să-și susțină mica aliată. Însă oamenii erau convinși că, în final, și această criză avea să treacă de la sine așa cum se întâmplase cu cele precedente. O să urmeze un schimb de telegrame diplomatice, poate că Austro-Ungaria și Rusia o să demareze pregătiri militare pentru a exercita presiuni, dar în cele din urmă marile puteri vor interveni și vor propune o soluție, iar armatele or să dea înapoi. Concertul European avea să mențină pacea, așa cum făcuse o perioadă atât de îndelungată. „Bluf, totul este un bluf", scrisese în 1912 în timpul Primului Război Balcanic ministrul german de externe Kiderlen. „Am trăit să văd a treia oară acest bluf: Algeciras, Maroc și acum asta. Numai că, acum, o tabără încearcă întotdeauna să-și joace atuul prin blufare. Războiul ar putea izbucni doar dacă una dintre părți dă dovadă de o prostie incomensurabilă și blufează atât de rău, încât să nu mai poată avea capacitatea de a da înapoi și să trebuiască să treacă la arme. Iar eu nu cred că vreunul dintre actualii sau viitorii șefii de stat poate să dea dovadă de asemenea îndărătnicie prostească."[15] Kiderlen nu a trăit suficient de mult pentru a vedea cât de amarnic se înșelase. Moartea sa, la fel ca asasinatul arhiducelui, înjunghierea lui Rasputin sau demisia impusă lui Caillaux, este un alt exemplu al rolului deținut de coincidențe în istorie. Dacă Kiderlen s-ar fi aflat la conducerea Ministerului de Externe în vara lui 1914, poate că ar fi fost suficient

de puternic să se opună armatei și să-i convingă pe Bethmann și pe kaiser să urmeze calea păcii.

Inițial, criza din iulie 1914 a fost provocată de nesăbuința Serbiei, dorința de răzbunare a Austro-Ungariei și cecul în alb al Germaniei. Acum mingea era pe terenul puterilor Antantei, iar acestea trebuiau să facă tot ce puteau pentru a evita războiul sau, dacă acest lucru nu era posibil, pentru a permite declanșarea acestuia în condiții care să fie avantajoase pentru ele. Deși cea mai mare parte a dezbaterilor istorice s-a concentrat pe teoria culpabilității Germaniei sau a Austro-Ungarie sau chiar a Serbiei, alții au învinovățit Antanta, fie pe Franța pentru că a urmat o politică de răzbunare îndreptată împotriva Germaniei, fie pe Rusia, din cauza alianței sale cu Franța și a faptului că susținea Serbia, fie pe Marea Britanie, căci aceasta nu recunoștea pretențiile legitime ale Germaniei la un loc sub soare și la achiziționarea de mai multe colonii sau că nu stabilise clar, de la începutul crizei, că avea să se implice în conflict de partea Franței și a Rusiei. Deși aceste ipoteze i-au fascinat și vor continua să-i fascineze pe istorici și politologi, trebuie să acceptăm că nu vom putea primi vreodată un răspuns clar, pentru că pentru fiecare argument există un contraargument. Oare Franța chiar era hotărâtă să se răzbune pe Germania? Chiar și naționaliști precum Poincaré se resemnaseră și acceptaseră pierderea Alsaciei și Lorenei și nu erau pregătiți să rişte izbucnirea unui război pentru a recupera provinciile. Într-adevăr, tratatul Franței cu Rusia a făcut Germania să se simtă încercuită, dar atât din punctul de vedere al rușilor, cât și al francezilor, acest acord era unul defensiv, cu aplicabilitate doar în cazul unui atac din partea Germaniei. (Așa cum se întâmplă adesea în relațiile internaționale însă, o acțiune considerată defensivă de una dintre tabere poate părea o amenințare pentru celelalte părți și este clar că Germania a considerat tratatul ca pe un atac direct.) Cât de mare putea fi responsabilitatea Rusiei că ea încurajase naționalismul sârb? Sazonov ar fi trebuit să facă mult mai multe pentru a-l ține pe Hartwig, ambasadorul său, sub control; în pofida retoricii panslaviste din cercurile naționaliste, nu toți conducătorii ruși doreau să vină în apărarea Serbiei, dacă acest lucru însemna să rişte provocarea unui conflict de proporții, la atât de puțin timp de la înfrângerea catastrofală din Războiul Ruso-Japonez. În ceea ce privea Marea Britanie, nu este deloc clar că o declarație timpurie prin care Regatul Unit s-ar fi angajat să sară fără ezitare în apărarea Franței ar fi putut constitui un factor de intimidare pentru Germania. Armata germană considera Corpul Expediționar Britanic un element neglijabil și spera să câștige războiul cu Franța înainte să se ajungă la o confruntare maritimă. În orice caz, Marea

Britanie nu ar fi putut să facă o asemenea declarație fără aprobarea guvernului — iar părerile membrilor cabinetul britanic erau foarte împărțite când se discuta despre măsurile ce trebuiau luate de Regatul Unit în acele ultime săptămâni de dinaintea izbucnirii războiului.

Dintre cele trei puteri ale Antantei, Franța avea cea mai clară politică în 1914 — aceea de a se asigura că, în cazul izbucnirii unui război, intra în conflict unită, în calitate de tabără inocentă, și în alianță cu Rusia. Francezii sperau, de asemenea, să-și poată ține în frâu aliata, împiedicându-i pe ruși la acțiuni provocatoare, de așa manieră încât Germania și Austro-Ungaria să nu poată susține că nu făceau altceva decât să se apere împotriva agresiunii ruse. După cum s-a evidențiat cu prilejul unei reuniuni guvernamentale de urgență din data de 30 iulie, „De dragul opiniei publice, să-i lăsăm pe germani să se pună într-o lumină proastă."[16] Acest lucru era important atât din punct de vedere intern, cât și internațional. Pe conducătorii francezi încă îi bântuiau amintirea înfrângerii de la 1870–1871, îndelungata perioadă de izolare în care pătrunsese Franța după acest război, diviziunea țării lor pe plan intern, binecunoscuta superioritate demografică a Germaniei și temerea că aliații lor nu aveau să le fie aproape. Francezii au mizat pe intervenția britanică — dar nu s-au bazat niciodată exclusiv pe ea —, chiar și în condițiile în care Germania avea să încalce neutralitatea Belgiei, așa cum bănuiau mulți. Însă pentru Franța era esențial ca Rusia să acționeze rapid și să atace forțele germane staționate în est, de cum izbucnea războiul. În anii imediat premergători lui 1914, francezii făcuseră tot ce le stătuse în putere pentru a obține un angajament ferm din partea Rusiei: cum că aceasta avea să atace Germania din timp, pentru a reduce astfel presiunea pe care avea să o exercite un viitor atac al Germaniei asupra Franței. Oferind împrumuturi consistente Rusiei pentru construcția de căi ferate și pentru dezvoltarea industrială, francezii au reușit să obțină promisiuni de la armata rusă, dar nu au avut niciodată certitudinea că rușii se vor ține de cuvânt. Chiar și puterea din ce în ce mai mare a Rusiei era o sabie cu dublu tăiș pentru Franța, care se confrunta cu pericolul de a deveni un partener secundar în alianță. Însă, în cel mai rău caz, Rusia ar fi putut deveni atât de puternică, încât nici să nu mai aibă nevoie de alianța cu Franța.[17]

În plus, mai exista un pericol — care îi bântuia și pe francezi —, și anume faptul că liderii conservatori ai Rusiei, care susțineau o apropiere de Germania, ar fi putut să vină la conducerea țării. Paléologue, care trimitea rapoarte neliniștitoare către Paris, i-a spus în luna mai a anului 1914 ambasadorului britanic: „Împăratul este schimbător, iar ministerul nu este deloc stabil.

La Curte, a existat întotdeauna o grupare care a înclinat în favoarea unei alianțe cu Germania."[18] La fel cum Germania susținea Austro-Ungaria din teama de a nu o pierde, în vara lui 1914, nici Franța nu părea prea dispusă să domolească Rusia, care își dorea să se arunce într-o confruntare în Balcani. Jaurès, marele conducător socialist, care înțelegea în profunzime afacerile externe, a declarat pe data de 7 iulie în fața parlamentului francez, în timpul unei discuții despre vizita care urma să fie efectuată de Poincaré și Viviani la Sankt Petersburg: „Ni se pare inadmisibil... ca Franța să fie implicată în aventurile balcanice sălbatice, ca urmare a unor tratate, ale căror sensuri, conținuturi, limitări și consecințe nu le cunoaște."[19]

În pofida opoziției socialiștilor, pe 15 iulie, Poincaré și Viviani au pornit, conform planului, spre Rusia călătorind la bordul crucișătorului *France* pentru a evita traversarea teritoriului german. Deși nu aveau cum să știe acest lucru, cu o zi înainte Tisza renunțase să se mai opună ultimatumului înaintat de Austro-Ungaria Serbiei, ale cărui detalii finale erau acum puse la punct la Viena. Nava franceză de război traversa Marea Nordului, pătrunzând în Marea Baltică, vremea era splendidă, la fel ca în tot restul Europei, iar Poincaré stătea pe punte, citind din Ibsen și discutând cu Viviani. Deși era și el responsabil cu afacerile externe, prim-ministrul francez știa foarte puține despre acestea, dar, după cum s-a dovedit, era o enciclopedie literară ambulantă și putea recita paragrafe întregi de proză și poezie partenerilor săi de conversație. Din când în când, gândurile lui Poincaré fugeau către procesul lui Caillaux din Franța, dar nu era deloc îngrijorat cu privire la situația internațională, sau cel puțin așa susținea în jurnalul pe care l-a publicat mai târziu. Era convins, scria el, că naviga înspre pace, pentru a stabili bune relații cu celelalte națiuni și a reîntări alianța Franței cu Rusia.[20] De fapt, această alianță îl preocupa mai mult decât recunoștea; exista o mare posibilitate ca parlamentul francez să anuleze în acea toamnă legea privind serviciul militar obligatoriu de trei ani, o lege câștigată cu mari eforturi, fapt ce ar fi putut adânci îndoielile Rusiei cu privire la valoarea Franței ca aliat.[21]

Pe data de 20 iulie, delegația franceză a ajuns în Rusia, unde a fost întâmpinată chiar de țar și cazată în mărețul său palat Peterhof, aflat la vest de Sankt Petersburg. (În oraș însă, muncitorii au decretat greva generală, iar pe străzi au avut loc ciocniri; Poincare și-a scandalizat gazdele în momentul în care a întrebat care erau motivele conflictelor.[22]) În următoarele zile, s-au organizat o mulțime de banchete, recepții și parade militare. Viviani, care își dorea cu nerăbdare să se întoarcă la Paris, căci procesul lui Caillaux atingea punctul culminant, iar neascultătoarea sa amantă își făcea de cap, se plângea

întruna de plictiseală și epuizare. Cum suferea de probleme la ficat, delegația sa a chemat în grabă un medic francez din regiune. Lui Poincaré i-a fost imposibil să simpatizeze vreun pic cu partenerul său de călătorie: „Este violent, timid și vulgar, și se învăluie într-o tăcere sumbră."[23]

Cele mai importante momente ale vizitei au avut loc în spatele cortinei, în convorbirile private dintre francezi și ruși. Însă, din păcate, se știu foarte puține despre ce s-a discutat atunci. Rapoartele sunt în cel mai bun caz vagi și se prea poate ca o mare parte a acestora să fi fost distruse. Se știe că cele două părți au vorbit despre tensiunile dintre Rusia și Marea Britanie din Persia și că francezii i-au îndemnat pe ruși să facă presiuni pentru semnarea unui acord maritim cu britanicii.[24] Ambasadorul britanic a declarat ulterior că a primit informații de încredere de la Sazonov și ambasadorul francez, cum că cele două delegații ar fi vorbit și despre Austro-Ungaria și Serbia și că Franța și Rusia intenționau să se adreseze cu o voce comună Vienei, pentru a o avertiza să nu amenințe independența Serbiei.[25] În mod cert, situația din Balcani îi preocupa foarte mult atât pe conducătorii francezi, cât și pe cei ruși. La o recepție organizată la Sankt Petersburg pentru corpul diplomatic, în seara zilei de 21 iunie, Poincaré i-a spus ambasadorului austro-ungar că nicio țară nu putea fi învinovățită de atentate comise pe teritoriul ei. Serbia avea „prieteni", printre care și Rusia, care o să fie „uimiți" dacă Austro-Ungaria lua măsuri de orice fel. Ambasadorul a trimis un avertisment lui Berchtold la Viena, dar acesta a ales să-l ignore.[26] Deși nu există nicio dovadă că francezii și rușii au complotat pentru a declanșa un război cu Germania, la 22 iulie vorbeau deschis despre posibilitatea unui conflict, lucru la care, potrivit unui atașat francez la Sankt Petersburg, „nimeni nu ar fi visat cu câteva zile înainte".[27]

Rușii, din ce în ce mai îngrijorați din cauza zvonurilor care veneau de la Viena, trimiseseră la rândul lor avertismente chiar înainte de sosirea francezilor. Pe 8 iulie, Sazonov i-a declarat însărcinatului cu afaceri austro-ungar că orice încercare a Vienei de a se amesteca în politicile interne ale Serbiei ar fi fost privită ca un pas periculos și care ar fi lăsat „o impresie foarte neplăcută" în Rusia.[28] O săptămână mai târziu, cu prilejul unei petreceri de vară, un oficial de rang înalt din Ministerul rus de Externe i-a cerut ambasadorului italian să transmită Austro-Ungariei că Rusia nu avea să rămână pasivă în fața amenințărilor de orice fel la adresa independenței Serbiei. Două zile mai târziu, Sazonov a subliniat această chestiune în discuțiile sale cu baronul Friedrich Szápáry, ambasadorul austro-ungar. Szápáry a vorbit pe un ton deosebit de liniștitor — „blând ca un mieluțel", a afirmat Sazonov — și

a spus că guvernul său nutrea sentimente de iubire de pace și că nu își dorea ca relația cu Serbia să devină și mai dificilă decât era deja.[29] Așa că, pentru moment, guvernul rus a decis să aștepte pentru a vedea ce urma să se întâmple.

Din păcate pentru Rusia, și pentru întreaga lume, într-un moment în care Europa urma să se confrunte cu o furtună internațională de amploare, conducerea Imperiul Țarist era inadecvată. Sazonov însuși, dar și țarul înclinau în favoarea păcii, dar ambii erau slabi și ușor influențabili; amândoi aveau un puternic simț al onoarei și demnității naționale și își aminteau plini de ranchiună cum țara lor fusese nevoită să dea înapoi pe parcursul crizelor precedente din Balcani. Prim-ministrul Goremikin era o nulitate, iar personalitățile influente ale Consiliului Ministerial erau Aleksandr Krivoșein, ministrul agriculturii, un conservator dur când venea vorba de prestigiul internațional al Rusiei, și Suhomlinov, un nechibzuit care, din mândrie, insista ca forțele militare ale Rusiei să fie pregătite pentru orice eventualitate.[30] Generalul Nicolae Ianușekevici se afla la conducerea statului-major de numai cinci luni și, în afară de susținerea țarului, deținea puține dintre calificativele necesare funcției lui. Atașatul militar britanic a spus că numirea sa în funcție „a generat o surprindere generală. Îți lăsa mai degrabă impresia că ar fi fost curtean, nu soldat".[31] Printre ceilalți conducători militari de rang înalt, Marele Duce Nicolae Nicolaevici avea atât experiență, cât și simț practic, însă, pe măsură ce criza se intensifica, el avea să militeze pentru mobilizarea preventivă, chiar și cu riscul declanșării războiului. Soția sa, una dintre nenumăratele fiice ale regelui Muntenegrului care încheiase un mariaj convenabil, era o susținătoare vehementă și înverșunată a Serbiei. „O să izbucnească un război", a exclamat ea către Paléologue pe 21 iulie, cu prilejul vizitei lui Poincaré. „Din Austria nu va mai rămâne nimic... Armatele noastre se vor întâlni la Berlin, iar Germania va fi distrusă."[32]

Un alt glas influent care milita pentru război era al ambasadorului francez la Sankt Petersburg. Paléologue detesta Germania și era de mult convins că un conflict major era inevitabil. Inteligent, lipsit de scrupule, emotiv și vanitos, Paléologue urcase treptat în ierarhia Ministerului francez de Externe, agățându-se de bărbați influenți, precum Delcassé sau Poincaré, pe care îi cunoscuse în perioada studenției. Paléologue aspira să devină atât scriitor, cât și om de stat, și susținea că ar fi provenit dintr-o veche și nobilă familie bizantină, dar nenumărații săi dușmani spuneau că părinții săi — un azilant grec din România și o muzicantă belgiană — proveneau din medii umile, chiar îndoielnice. În ianuarie 1914, când a fost numit ambasador la Sankt Petersburg, urmând să-l înlocuiască pe Delcassé, premierul francez

de la acea vreme, Gaston Doumergue, i-a spus că războiul putea izbucni oricând și că siguranța Franței depindea de viteza cu care aliații țării porneau la luptă. Paléologue, care se considera mai degrabă un actor independent decât un slujitor al țării sale, a înțeles că datoria sa era să întărească Antanta și, la izbucnirea războiului, să implice Rusia în conflict de partea Franței.[33] Pe 24 iulie, în momentul în care vestea cu privire la ultimatumul trimis Serbiei de către Austro-Ungaria a devenit cunoscută, pe când Poincaré și Viviani se urcaseră deja la bordul vasului care urma să-i ducă înapoi în Franța, Paléologue a luat prânzul cu ambasadorul britanic sir George Buchanan și cu Sazonov. Ministrul rus de externe era înfuriat de măsura luată de Austro-Ungaria, pe care a descris-o ca fiind „imorală și sfidătoare". Acesta spera, transmitea Buchanan către Londra, că Marea Britanie avea să-și facă pe dată cunoscută solidaritatea față de Franța și Rusia. Paléologue era chiar și mai vehement: „Felul în care vorbea ambasadorul francez îți lăsa impresia că Franța și Rusia erau decise să opună o mare rezistență, chiar dacă noi refuzam să ne alăturăm. Însă declarațiile făcute de ministrul rus de externe nu păreau să indice o asemenea fermitate în această chestiune."[34] Pe parcursul următoarelor zile, Paléologue a reiterat faptul că Franța avea să susțină Rusia, atât în fața lui Sazonov, cât și în fața ambasadorului italian, care ar fi putut foarte bine să transmită Austro-Ungariei și Germaniei vestea despre noua poziționare a Franței.[35]

Se prea poate ca Paléologue să fi încălcat instrucțiunile primite, însă ambasadorul era apropiat de Poincaré, care le garantase la rândul lui rușilor că francezii aveau să-i susțină în acea criză. Cu prilejul ultimei întâlniri cu țarul, înainte de plecare, Poincaré i-a spus lui Nicolae că țările lor trebuiau să colaboreze mai strâns în cazul în care Austro-Ungaria și Germania atacau Serbia. „Cu cât se acutizează mai mult această situație, cu atât mai uniți și cu atât mai îndeaproape va trebui să colaborăm." Se pare că cei doi bărbați ar fi vorbit în detaliu și despre cooperarea militară dintre Franța și Rusia.[36] Bineînțeles că aceasta nu era prima dată când aveau loc astfel de convorbiri; timp de mai bine de un deceniu, armata rusă și cea franceză elaboraseră strategii comune pentru un război împotriva Germaniei, iar legăturile dintre acestea, inclusiv rețelele directe de comunicare fără fir, se perfecționaseră odată cu trecerea timpului.[37] În iulie 1914, enervați pe Austro-Ungaria, rușii aveau să se fi decis să pornească la război, însă francezii nu voiau să-i descumpănească. Într-adevăr, asemenea omologilor lor germani, nenumărați conducători francezi erau de părere că, dacă războiul izbucnea, acel moment era cel mai prielnic. În iunie 1914, într-un raport al statului-major, se consemna

că România era acum un potențial inamic al Austro-Ungariei și că Rusia era o amenințare și mai mare la adresa Germaniei.[38]

În dimineața zilei de 24 iulie, prima reacție a lui Sazonov, în momentul în care a aflat despre ultimatum, a fost: „Acest lucru înseamnă izbucnirea unui război european." Țarul, care asista la exercițiile militare de vară organizate în satul Krasnoie Selo, situat la sud de Sankt Petersburg, nu a spus decât atât: „Este neplăcut." Inițial, cel puțin țarul crezuse în spusele lui Wilhelm, care îl asigurase că Germania nu știa nimic despre ultimatum și se liniștise în momentul în care kaiserul îi reamintise că Germania și Rusia reușiseră întotdeauna să ajungă la o înțelegere în crizele anterioare. În acea după-amiază, la Krasnoie Selo a avut loc o reuniune de urgență a Consiliului Ministerial. Cu toate că Sazonov încă nutrea speranțe că războiul putea fi evitat, considera că Rusia nu putea permite Austro-Ungariei să-i distrugă influența în Balcani prin zdrobirea Serbiei. În particular însă, conform unui comentariu pe care l-a făcut mai târziu și care l-a surprins pe ambasadorul Austro-Ungariei, Sazonov detesta pretențiile pe care Serbia i le înainta Rusiei și felul în care își târa aliatul mai puternic în conflicte, însă, la acel moment, credea că nu exista alternativă și trebuia să-și ofere sprijinul. Prestigiul și opinia publică din Rusia nu meritau mai puțin de atât.[39] Într-un discurs care a fost deosebit de util în a-i convinge pe ceilalți, Krivoșein a declarat că Rusia trebuia să adopte o atitudine fermă, chiar dacă risca să pornească la război. Colegul său, Piotr Bark, care de obicei milita pentru prudență, a fost de acord: „Când vine vorba despre onoarea și demnitatea Rusiei și a întregii ei existențe ca mare putere, Ministerul de Finanțe trebuie să fie de acord cu majoritatea membrilor guvernului." Consiliul a decis să colaboreze cu celelalte puteri, inclusiv cu Germania, pentru a încerca să convingă Austro-Ungaria să extindă termenul-limită specificat în ultimatum, pentru a acorda astfel timp suficient să se găsească o soluție diplomatică. Cu toate acestea, Consiliul a amplificat presiunile prin autorizarea mobilizării flotelor de la Marea Baltică și Marea Neagră și mobilizarea parțială a armatei ruse în patru districte militare. Deși această mobilizare reprezenta mai degrabă o amenințare la adresa Austro-Ungariei decât a Germaniei, rămânea totuși o măsură deosebit de riscantă, căci provoca Dubla Alianță să reacționeze. După cum s-a dovedit, măsura era și imposibil de pus în practică, pentru că armata nu elaborase nicio strategie de mobilizare doar împotriva Austro-Ungariei. La sfârșitul reuniunii, Goremikin a rezumat în câteva cuvinte politica Rusiei: „Nu ne dorim un război, dar nici nu ne temem de unul." În acea seară, Sazonov i-a comunicat

ambasadorului german, vizibil supărat, că Rusia era deosebit de nemulțumită de ultimatum.[40]

A doua zi, în timp ce termenul-limită al ultimatumului se apropia de final, poziția rușilor devenea din ce în ce mai dură. „Rusia", i-a spus Sazonov lui Buchanan, care mai apoi a raportat, așa cum se cuvenea, către Londra, „nu poate permite Austro-Ungariei să zdrobească Serbia și să devină puterea cea mai influentă din Balcani și, sigură pe sprijinul Franței, să înfrunte toate riscurile presupuse de izbucnirea unui război." Paléologue, prezent și el la întâlnirea celor doi, a declarat că Franța era pregătită să lupte de partea Rusiei și a cerut să afle dacă Marea Britanie o să-și susțină prietenii. Sazonov a adăugat că britanicii trebuiau să aleagă între a acorda un sprijin activ Rusiei și a pierde prietenia acesteia.[41] Consiliul Ministerial rus, care se reunise din nou în acea dimineață, aprobase deja alte măsuri marțiale. Toate fortărețele urmau să fie pregătite de război, garnizoanele militare de la frontiere înarmate, iar în districtele militare rămase aveau să se ia măsuri preliminare pentru mobilizare. Se pare că generalii ruși de frunte ai vremii au considerat aceste măsuri un pas înspre mobilizarea generală și război.[42] Deși timp de mai multe zile rușii au continuat să nege că luau măsuri extraordinare — pe 26 iulie, Suhomlinov chiar i-a dat cuvântul său de onoare atașatului militar german că nu se întâmpla nimic deosebit —, cei care traversau hotarele de vest ale Rusiei băgau de seamă că activitățile militare se intensificau pretutindeni.[43]

În acea seară, un diplomat rus ieșit la pensie lua cina cu un prieten la conacul său situat la jumătatea distanței dintre Peterhof și Krasnoie Selo, când deodată au auzit un regiment mărșăluind în direcția Sankt Petersburg. „Am luat-o cu toții la fugă înspre poarta grădinii și am rămas împietriți privind siluetele uriașe ale ofițerilor care înaintau greoi, în tăcere, pe drumul prăfuit, la apus de soare. Nu o să uit niciodată sinistra senzație a dezastrului iminent pe care am avut-o la vederea acestei imagini."[44] Iar declanșarea sau evitarea acestei apocalipse depindea în fond de o singură persoană, la fel ca în Germania sau Austro-Ungaria. În pofida constituției din 1906, țarul încă deținea controlul asupra politicii externe și a armatei. După cum i-a spus Jules Cambon, ambasadorul francez la Berlin, unui coleg, la scurt timp după ce Austro-Ungaria a transmis ultimatumul Serbiei: „Astăzi, soarta Franței și menținerea păcii pe continent depind de o decizie externă, cea a țarului. Ce va decide el și de ce sfaturi va ține cont?"[45]

În timp ce guvernul rus pășea în direcția războiului, începând cu 24 iulie Poincaré și Viviani s-au aflat, exact așa cum intenționase guvernul

austro-ungar, pe mare, reușind să comunice doar sporadic cu Parisul și ambasadele franceze din străinătate. În momentul în care veștile despre ultimatum au ajuns la bordul navei *France*, pe când aceasta naviga spre Stockholm, Viviani a trimis în grabă o telegramă diplomatică, scrisă probabil de Poincaré, către Sankt Petersburg, cerând ca aceasta să fie înaintată Parisului și Londrei. În telegramă se recomanda ca Serbia să accepte toate condițiile ultimatumului compatibile cu independența și onoarea sa națională. De asemenea, sugera ca Antanta să internaționalizeze această chestiune prin solicitarea demarării unei anchete internaționale, care să investigheze complicitatea Serbiei, în loc să se permită Austro-Ungariei să facă o anchetă proprie.[46] Pe parcursul următoarelor zile, francezii, italienii și mai ales britanicii aveau să cocheteze cu speranța că, într-un fel, muribundul Concert European o să renască și o să pună capăt unei alte crize europene.

Poincaré și Viviani au discutat și despre anularea vizitelor planificate în țările scandinave, luând în calcul întoarcerea imediată în Franța, însă au decis că această alegere ar fi fost o insultă la adresa gazdelor lor și că ar fi provocat panică inutilă acasă. Așa că și-au continuat călătoria pe Marea Baltică, devenind din ce în ce mai îngrijorați pe măsură ce veștile primite cu privire la Balcani se înrăutățeau. Cum la acel moment germanii bruiau toate transmisiile radio între nava *France* și Paris (precum și pe cele dintre Franța și Rusia), trimiterea și recepționarea de mesaje erau dificile. Colegii lor de la Paris au decis să ia inițiativa și să adopte unele măsuri preventive. Ofițerii statului-major au fost rechemați din permisie și au fost trimise regimente să apere căi ferate și alte obiective strategice. Generalul Joffre, șeful de stat-major, a susținut mai târziu că nu se iluziona și că era conștient de gravitatea situației: „Ne îndreptam direct spre război, iar Rusia avea să fie târâtă în conflict în același timp cu noi." Joffre și ministrul de război l-au asigurat pe atașatul militar rus de la Paris că Franța era pregătită să-și respecte angajamentele de alianță. Până la sfârșitul lunii, Franța ajunsese să se pregătească foarte bine pentru război, iar în orașe, în vitrinele magazinelor cu articole de îmbrăcăminte pentru bărbați puteai vedea bocanci grei și șosete groase.[47]

În timp ce guvernul francez a avut o atitudine în mare parte pasivă, în intervalul de timp dintre înaintarea ultimatumului austro-ungar către Serbia și declarația de război a Vienei din 28 iulie, Marea Britanie și-a direcționat în cele din urmă atenția spre continent, lăsând la o parte chestiunea irlandeză, și a început să ia măsuri. Grey fusese încet — mult prea încet — pentru a înțelege pericolul care plana peste Balcani și nu dorise sub nicio formă să recunoască faptul că Marea Britanie ar fi fost în vreun fel constrânsă, prin

ambasadorului german, vizibil supărat, că Rusia era deosebit de nemulțumită de ultimatum.[40]

A doua zi, în timp ce termenul-limită al ultimatumului se apropia de final, poziția rușilor devenea din ce în ce mai dură. „Rusia", i-a spus Sazonov lui Buchanan, care mai apoi a raportat, așa cum se cuvenea, către Londra, „nu poate permite Austro-Ungariei să zdrobească Serbia și să devină puterea cea mai influentă din Balcani și, sigură pe sprijinul Franței, să înfrunte toate riscurile presupuse de izbucnirea unui război." Paléologue, prezent și el la întâlnirea celor doi, a declarat că Franța era pregătită să lupte de partea Rusiei și a cerut să afle dacă Marea Britanie o să-și susțină prietenii. Sazonov a adăugat că britanicii trebuiau să aleagă între a acorda un sprijin activ Rusiei și a pierde prietenia acesteia.[41] Consiliul Ministerial rus, care se reunise din nou în acea dimineață, aprobase deja alte măsuri marțiale. Toate fortărețele urmau să fie pregătite de război, garnizoanele militare de la frontiere înarmate, iar în districtele militare rămase aveau să se ia măsuri preliminare pentru mobilizare. Se pare că generalii ruși de frunte ai vremii au considerat aceste măsuri un pas înspre mobilizarea generală și război.[42] Deși timp de mai multe zile rușii au continuat să nege că luau măsuri extraordinare — pe 26 iulie, Suhomlinov chiar i-a dat cuvântul său de onoare atașatului militar german că nu se întâmpla nimic deosebit —, cei care traversau hotarele de vest ale Rusiei băgau de seamă că activitățile militare se intensificau pretutindeni.[43]

În acea seară, un diplomat rus ieșit la pensie lua cina cu un prieten la conacul său situat la jumătatea distanței dintre Peterhof și Krasnoie Selo, când deodată au auzit un regiment mărșăluind în direcția Sankt Petersburg. „Am luat-o cu toții la fugă înspre poarta grădinii și am rămas împietriți privind siluetele uriașe ale ofițerilor care înaintau greoi, în tăcere, pe drumul prăfuit, la apus de soare. Nu o să uit niciodată sinistra senzație a dezastrului iminent pe care am avut-o la vederea acestei imagini."[44] Iar declanșarea sau evitarea acestei apocalipse depindea în fond de o singură persoană, la fel ca în Germania sau Austro-Ungaria. În pofida constituției din 1906, țarul încă deținea controlul asupra politicii externe și a armatei. După cum i-a spus Jules Cambon, ambasadorul francez la Berlin, unui coleg, la scurt timp după ce Austro-Ungaria a transmis ultimatumul Serbiei: „Astăzi, soarta Franței și menținerea păcii pe continent depind de o decizie externă, cea a țarului. Ce va decide el și de ce sfaturi va ține cont?"[45]

În timp ce guvernul rus pășea în direcția războiului, începând cu 24 iulie Poincaré și Viviani s-au aflat, exact așa cum intenționase guvernul

austro-ungar, pe mare, reușind să comunice doar sporadic cu Parisul și ambasadele franceze din străinătate. În momentul în care veștile despre ultimatum au ajuns la bordul navei *France,* pe când aceasta naviga spre Stockholm, Viviani a trimis în grabă o telegramă diplomatică, scrisă probabil de Poincaré, către Sankt Petersburg, cerând ca aceasta să fie înaintată Parisului și Londrei. În telegramă se recomanda ca Serbia să accepte toate condițiile ultimatumului compatibile cu independența și onoarea sa națională. De asemenea, sugera ca Antanta să internaționalizeze această chestiune prin solicitarea demarării unei anchete internaționale, care să investigheze complicitatea Serbiei, în loc să se permită Austro-Ungariei să facă o anchetă proprie.[46] Pe parcursul următoarelor zile, francezii, italienii și mai ales britanicii aveau să cocheteze cu speranța că, într-un fel, muribundul Concert European o să renască și o să pună capăt unei alte crize europene.

Poincaré și Viviani au discutat și despre anularea vizitelor planificate în țările scandinave, luând în calcul întoarcerea imediată în Franța, însă au decis că această alegere ar fi fost o insultă la adresa gazdelor lor și că ar fi provocat panică inutilă acasă. Așa că și-au continuat călătoria pe Marea Baltică, devenind din ce în ce mai îngrijorați pe măsură ce veștile primite cu privire la Balcani se înrăutățeau. Cum la acel moment germanii bruiau toate transmisiile radio între nava *France* și Paris (precum și pe cele dintre Franța și Rusia), trimiterea și recepționarea de mesaje erau dificile. Colegii lor de la Paris au decis să ia inițiativa și să adopte unele măsuri preventive. Ofițerii statului-major au fost rechemați din permisie și au fost trimise regimente să apere căi ferate și alte obiective strategice. Generalul Joffre, șeful de stat-major, a susținut mai târziu că nu se iluziona și că era conștient de gravitatea situației: „Ne îndreptam direct spre război, iar Rusia avea să fie târâtă în conflict în același timp cu noi." Joffre și ministrul de război l-au asigurat pe atașatul militar rus de la Paris că Franța era pregătită să-și respecte angajamentele de alianță. Până la sfârșitul lunii, Franța ajunsese să se pregătească foarte bine pentru război, iar în orașe, în vitrinele magazinelor cu articole de îmbrăcăminte pentru bărbați puteai vedea bocanci grei și șosete groase.[47]

În timp ce guvernul francez a avut o atitudine în mare parte pasivă, în intervalul de timp dintre înaintarea ultimatumului austro-ungar către Serbia și declarația de război a Vienei din 28 iulie, Marea Britanie și-a direcționat în cele din urmă atenția spre continent, lăsând la o parte chestiunea irlandeză, și a început să ia măsuri. Grey fusese încet — mult prea încet — pentru a înțelege pericolul care plana peste Balcani și nu dorise sub nicio formă să recunoască faptul că Marea Britanie ar fi fost în vreun fel constrânsă, prin

apartenența ei la Antanta. Pe data de 9 iulie, ambasadorul german, prințul Karl von Lichnowsky, l-a găsit într-o dispoziție optimistă, chiar fericit, fiind convins să situația putea fi soluționată. Bineînțeles că Marea Britanie, a insistat Grey, urma să aibă, ca de obicei, mână liberă, însă, a adăugat el, era foarte apropiată de Franța și Rusia. A recunoscut totuși că avuseseră loc niște „conversații" cu francezii pe teme militare, însă a lăsat impresia că acestea nu contau prea mult. Cu prilejul unei reuniuni desfășurate o săptămână mai târziu, l-a avertizat pe Lichnowsky că, în cazul în care opinia publică rusă se agita în privința Serbiei, Marea Britanie avea „să ia în râs sensibilitatea rușilor".[48] A ales să nu-i explice germanului cât de îngrijorați erau el și întregul Minister de Externe cu privire la relațiile cu Rusia. Apăruse un nou motiv de tensiune legat de controlul asupra petrolului din Mesopotamia (acum parte din Irak); lupta pentru influență în Persia nu se sfârșise; iar guvernul din India se arăta îngrijorat de intrigile rușilor în Afganistan. Nicolson și colegii săi din Ministerul de Externe se îndoiau de posibilitatea reînnoirii Convenției Anglo-Ruse din 1907, care urma să expire în 1915. „Mă macină aceeași temere care vă macină și pe dumneavoastră", i-a scris Nicolson lui Buchanan, aflat la Sankt Petersburg, în acea primăvară, „ca nu cumva Rusia să se satură de noi și să încheie o înțelegere cu Germania."[49] În iulie 1914, când criza se intensifica, Grey și oficialii săi nu s-au arătat prea fermi în a face presiuni mari asupra Rusiei, să o determine să dea înapoi în confruntarea ei cu Austro-Ungaria, temându-se că ar fi putut împinge Rusia în brațele Germaniei. (Bineînțeles că Germania nutrea o temere asemănătoare: trebuia să susțină Austro-Ungaria, pentru a nu-și pierde singurul aliat important.) Pe 28 iulie, în ziua în care Austro-Ungaria a declarat război Serbiei, Nicolson i-a scris în particular lui Buchanan: „Am prevăzut la fel de bine ca tine că Rusia ar putea considera această criză un test al prieteniei noastre și că, dacă am dezamăgi-o, orice speranță cu privire la încheierea unei înțelegeri permanente și prietenoase s-ar nărui."[50]

Pe măsură ce criza se înrăutățea, Grey spera ca Marea Britanie să poată evita luarea unor decizii grele. Dacă puterile acționau încă o dată sub forma Concertului European, atunci, într-un fel sau altul, se putea ajunge la o soluție, fie prin organizarea unei conferințe a ambasadorilor la Londra, asemenea celei organizate cu succes în timpul ambelor războaie balcanice, fie prin exercitarea de presiuni asupra puterilor implicate direct în conflict, pentru ca acestea să negocieze. Poate, a sugerat el, Rusia punea presiune asupra Serbiei, iar Germania asupra Austro-Ungariei. În momentul în care a devenit evident faptul că Rusia lua partea Serbiei, Grey s-a agățat de

posibilitatea ca Franța, Marea Britanie, Germania și Italia să convingă Rusia și Austro-Ungaria să discute direct una cu cealaltă. După ce Europa a trecut de momentul de cotitură din 28 iulie, când Austro-Ungaria a declarat război Serbiei, Grey a vehiculat ideea că forțele austro-ungare s-ar fi putut opri la Belgrad ca să acorde timp pentru negocieri. (Wilhelm, care și-a dorit să fugă din calea războiul, în momentul în care a ajuns să se confrunte cu realitatea acestuia a înaintat o propunere similară, în aceeași perioadă.) Însă, în timp ce Grey înainta propunere după propunere, le spunea de asemenea francezilor și colegilor săi că, în pofida tuturor convorbirilor pe teme militare și maritime care se desfășuraseră pe parcursul anilor, Marea Britanie nu era legată de Franța prin nicio obligație sau tratat secret și că avea să-și exercite propria voință. Nu a fost sincer cu niciunul dintre colegii săi și nici cu opinia publică britanică, și poate nici față de el însuși, căci nu a recunoscut niciodată în ce măsură se angajaseră guvernul și armata să susțină Franța. Pe de altă parte, așa cum făcuse în repetate rânduri mai înainte, a avertizat Germania că Marea Britanie nu o să stea deoparte, să asiste la înfrângerea Franței, și că o să privească dezaprobator orice încălcare a neutralității Belgiei.

Pe 23 iulie, Mensdorff, ambasadorul austro-ungar la Londra, i-a oferit lui Grey clarificări cu privire la condițiile ultimatumului care urma să-i fie înaintat Serbiei. Se pare că Grey a fost șocat. În acea noapte, el și Haldane, ministrul de război, au cinat cu industriașul german Albert Ballin, care fusese trimis la Londra de guvernul german într-o misiune neoficială de a tatona terenul cu privire la posibilele reacții ale britanicilor în cazul izbucnirii unui conflict pe continent. Așa cum s-a întâmplat cu multe alte evenimente ce au avut loc în acele ultime zile frenetice, versiunile participanților la reuniune au fost foarte diferite: Haldane și-a amintit că el și cu Grey l-au avertizat pe Ballin că, în cazul în care Germania ataca Franța, nu se mai putea baza pe neutralitatea Angliei; Ballin însă a transmis Berlinului un alt mesaj: după părerea lui, Marea Britanie era în primul rând interesată de echilibrul puterii pe continent, așa că, atât timp cât Germania se angaja să nu anexeze Franța în urma oricărui război (poate dacă s-ar fi mulțumit doar cu ocuparea câtorva colonii franceze), Marea Britanie nu avea să intervină.[31]

A doua zi, Grey a citit ultimatumul. „Mi s-a părut", i-a spus el lui Mensdorff, „cel mai uimitor document trimis de un Stat unui alt Stat independent, pe care l-am văzut vreodată." Urmând instrucțiunile primite de la Berchtold, Mensdorff a încercat, într-un mod total neconvingător, să submineze importanța documentului; nu era atât de mult un ultimatum, cât un demers politic cu o limită de timp și, deși Austro-Ungaria intenționa

să recurgă la pregătiri militare după expirarea termenului, acestea nu erau echivalente cu o acțiune militară."[52] Cu prilejul unei reuniuni a cabinetului organizate mai târziu în aceeași zi, la Palatul Buckingham, pentru a discuta eșecul conferinței privind chestiunea irlandeză, Grey a adus pentru prima dată în discuție criza din Balcani, declarându-se convins că, în cazul în care Rusia ataca Austro-Ungaria, Germania avea să sară în apărarea aliatei sale. Deși cea mai mare parte a colegilor săi se opuneau cu înverșunare implicării Marii Britanii într-un război, părerea acestora avea să se schimbe radical pe parcursul următoarei săptămâni, în mare parte ca urmare a acțiunilor întreprinse de Germania. Grey a declarat sumbru că ultimatumul aducea lumea mai aproape de Armaghedon decât orice altă acțiune întreprinsă de la izbucnirea celor două Războaie Balcanice până în acel moment. Soluția lui era mult mai puțin dramatică: avea să propună ca Germania, Franța, Italia și Marea Britanie să-și unească forțele pentru a îndemna Austro-Ungaria și Rusia să nu întreprindă nicio acțiune. În aceeași zi însă, Marea Britanie și-a început la rândul ei pregătirile de război. În săptămâna precedentă, întreaga flotă din apele teritoriale ale Insulelor Britanice demarase exercițiile militare de vară, iar guvernul i-a ordonat să rămână mobilizată. Asemenea măsurilor pregătitoare luate de ruși și francezi, și celor gata să fie demarate în Germania, se prea poate că aceste manevre să fi avut o intenție pur defensivă, însă, văzute din afară, nu au părut a fi deloc așa, astfel încât în joc a apărut un alt factor care urma să intensifice nivelul și așa ridicat al tensiunii în Europa.

În seara zilei de 24 iulie, Grey l-a convocat pe Lichnowsky și i-a cerut să transmită guvernului său că Marea Britanie urma să se arate dispusă să înainteze Austro-Ungariei o cerere, împreună cu Germania, prin care să propună prelungirea termenului-limită acordat Serbiei. Celelalte puteri ar fi avut mai apoi timp să destindă relația atât de tensionată dintre Austro-Ungaria și Rusia. „Inutil", a notat kaiserul pe raportul lui Lichnowsky pe care l-a citit a doua zi. „Nu mă voi alătura acestei idei decât în cazul în care Austria îmi cere în mod expres să fac asta, ceea ce este puțin probabil. În chestiuni de o importanță *vitală* și în cele care țin de onoare, statele nu se consultă unele cu celelalte."[53]

Sâmbătă, 25 iulie, Grey s-a întâlnit din nou cu Lichnowsky pentru a discuta despre întreaga situație. Ambasadorului german îi era din ce în ce mai greu să apere poziția adoptată de propriul guvern. Fiind un mare admirator al Marii Britanii și al instituțiilor engleze, milita de mult timp pentru o mai bună înțelegere între Londra și Berlin. În 1912, deși ieșise la pensie, Lichnowsky fusese rechemat de kaiser să îndeplinească această funcție,

iar acesta îl trimisese la Londra, spunându-i să fie „băiat simpatic". Bethmann și membrii Ministerului de Externe nu fuseseră de acord cu această numire în funcție, pentru că li se părea că Lichnowsky nu avea suficientă experiență și că era prea naiv când venea vorba de britanici.[54] De fapt, pe parcursul crizei, Lichnowsky a oferit sfaturi deosebit de bune: spunând, de exemplu, că Germania înainta pe un drum periculos încurajând Austro-Ungaria și că, în cazul izbucnirii unui război general, Marea Britanie avea să intervină. Superiorii săi, le-a spus el, sperau că orice conflict care ar fi izbucnit putea fi limitat numai la zona Balcanilor.[55] (Și, așa cum i-a spus Nicolson caustic lui Buchanan: „Cred că toată vorbăria asta despre limitarea geografică a războiului se referă la faptul că puterile europene trebuie să dea undă verde, în timp ce Austria sufocă în tăcere Serbia."[56])

În acea după-amiază, în timp ce telegramele urgente continuau să străbată Europa dintr-un capăt în altul, Grey a ales, așa cum făcea întotdeauna, să-și petreacă sfârșitul de săptămână în refugiul său de la țară, de lângă Winchester.[57] Deși putea primi telegrame acolo, decizia lui pare bizară în contextul în care situația evolua cu rapiditate. Când s-a întors la Londra, pe 27 iulie, într-o zi de luni, a aflat că germanii respinseseră pe neașteptate propunerea de mediere a crizei de către cele patru puteri, pe motiv că, după cum susținea Jagow, acest lucru ar fi fost echivalent cu instituirea unei curți internaționale de arbitraj; or, așa ceva nu se putea întâmpla decât dacă Rusia și Austro-Ungaria, cele două tabere direct implicate în această chestiune, cereau formarea unui asemenea organism.[58] În acest moment, Marea Britanie se confrunta cu insistențe din ce în ce mai puternice din partea Franței și Rusiei, care îi cereau să clarifice dacă urma sau nu să le ofere susținere. Buchanan, care se întâlnise duminică cu Sazonov pentru a-i cere să colaboreze cu Austro-Ungaria ca să ajungă la o soluție și să amâne mobilizarea Rusiei susținând cauza păcii, transmitea luni către Londra că poziția rușilor se înăsprise: „Ministrul de Externe mi-a răspuns că nu crede că o să reușim să câștigăm Germania de partea cauzei păcii, decât în cazul în care ne facem publică solidaritatea față de Franța și Rusia."[59] La Paris, Izvolski i-a spus unui diplomat britanic, cu prilejul unui dineu, că războiul avea să izbucnească în mod sigur și că Marea Britanie era vinovată de acest lucru. Dacă britanicii ar fi afirmat clar de la începutul crizei că o să lupte alături de ruși și de francezi, Austro-Ungaria și Germania ar fi ezitat. Nu mai era ca în timpul crizei bosniace, a adăugat el, făcând o prevestire de rău augur, când o Rusie slăbită era nevoită să dea înapoi. De această dată, Rusia putea lupta.[60] Marți, 28 iulie, Paul Cambon, sosit în grabă de la Paris unde consiliase guvernul în

absența lui Poincaré și Viviani, l-a avertizat pe Grey că „dacă se presupunea că Marea Britanie nu avea să se implice într-un război general, șansa de a menține pacea avea să fie puternic periclitată".[61] Cambon, care își dedicase timpul petrecut la Londra transformării Antantei Cordiale într-o alianță mai strânsă decât o simplă prietenie călduroasă, se temuse încă de la începutul crizei de faptul că Grey avea „să ezite și să se foiască" și că Germania ar fi fost astfel încurajată să meargă înainte. „În final, Anglia ni se va alătura cu siguranță", i-a spus el totuși unui coleg de-al său de la Paris, „însă va fi prea târziu."[62] Pe parcursul următoarei săptămâni, Cambon avea să treacă prin chinuri agonice, încercând să obțină un angajament ferm de la Grey.

Pe întreg continentul, circulau rapoarte care consemnau activități neobișnuite. La sfârșitul de săptămână din 25–26 iulie, spionii germani raportau că între Turnul Eiffel de la Paris și o bază militară rusească din vestul Rusiei comunicațiile radio se intensificau. Se spunea despre garnizoanele ruse de la frontieră că erau în alertă și că se transportau materiale feroviare rulante către orașele rusești situate în apropierea frontierei cu Prusia Răsăriteană.[63] Pe 26 iulie, Wilhelm — pe care guvernul său sperase să-l rețină în siguranță, undeva, departe, în Marea Nordului — a ordonat pe neașteptate flotei germane să-i escorteze iahtul înapoi în Germania. Se pare că se temea că rușii ar fi putut să-l torpileze printr-un atac-surpriză. De asemenea, avea impresia că Bethmann nu înțelegea prea bine chestiunile militare.[64] A doua zi, Poincaré și Viviani și-au anulat brusc vizita la Copenhaga și au pornit înspre Franța. Un val de sentimente naționaliste a început să perturbe calmul verii. La Sankt Petersburg, grupuri de oameni, mici la început, dar care au devenit din ce în ce mai mari pe parcursul acelei săptămâni, au ieșit în stradă ținând în mâini portrete ale țarului Nicolae și fluturând steagul național în timp ce cântau: „Doamne, salvează-ți poporul".[65] În momentul în care Nicolae a intrat într-un teatru din Krasnoie Selo, publicul s-a ridicat în picioare și l-a aplaudat, iar ofițerii de armată din sală au început să cânte. Mulțimi de oameni au demonstrat la Paris în fața Ambasadei Austro-Ungariei, iar la Viena „predomină un entuziasm nebunesc", transmitea ambasadorul britanic, căci localnicii încercau să demonstreze în fața Ambasadei Rusiei, iar ofițerii în uniformă erau aclamați zgomotos. La Berlin, în momentul în care răspunsul Serbiei la ultimatumul austriac a devenit cunoscut, mulțimi de oameni au ieșit în stradă cântând cântece patriotice și imnul național austriac. Studenți au traversat bulevardul Unter den Linden în lung și în lat, cântând și scandând sloganuri patriotice.[66]

În Italia însă, pe străzi era liniște, iar ambasadorul britanic consemna că cetățenii condamnau atât rolul deținut de Serbia în asasinat, cât și reacția Austro-Ungariei, pe care o considerau a fi pripită. Cetățenii italieni așteptau, consemna el, „adoptând o atitudine de expectativă, oarecum neliniștiți". După părerea lui, guvernul căuta un motiv plauzibil pentru a se sustrage de la obligațiile impuse de apartenența lui la Tripla Alianță.[67] Dilema guvernului italian era că nu își dorea să vadă Serbia zdrobită de Austro-Ungaria, iar aceasta din urmă să devină astfel puterea supremă în Balcani, dar, pe de altă parte, nu voia să-și supere partenerii de alianță, în special pe Germania. (Italienii, asemenea multor europeni, aveau foarte mult respect, poate chiar exagerat, pentru puterea militară germană.) Un război european în toată puterea cuvântului atrăgea după sine și o altă problemă: dacă Germania și Austro-Ungaria câștigau, Italia ar fi rămas, mai mult ca niciodată, la mila acestora și ar fi devenit un fel de stat vasal. Intrarea în război de partea Dublei Alianțe nu ar fi fost privită cu ochi buni pe plan intern, căci opinia publică încă avea tendința de a privi Austro-Ungaria ca pe un dușman tradițional, care îi hărțuise și oprimase pe italieni, la fel cum făcea acum și cu sârbii. Un ultim lucru de luat în calcul era propria slăbiciune a Italiei. Flota ei avea să fie decimată dacă trebuia să lupte împotriva britanicilor sau francezilor, iar armata sa avea mare nevoie de o perioadă de respiro după războiul purtat cu Imperiul Otoman în Libia. Într-adevăr, forțele italiene încă luptau împotriva unei rezistențe puternice în noile teritorii dobândite în Nordul Africii.[68]

San Giuliani, ministrul de externe al Italiei, un om înțelept și experimentat, își petrecea luna iulie la Fiuggi Fonte, o zonă deluroasă aflată la sud de Roma, încercând zadarnic să scape de guta care îl afecta tot mai mult. (Apa râului din regiune era faimoasă și pentru vindecarea pietrei la rinichi; chiar și Michelangelo spusese la un moment dat că aici „se vindecase de singurul tip de piatră pe care nu îl putusem iubi".) Ambasadorul german în Italia l-a vizitat aici pe data de 24 iulie pentru a-i transmite detaliile ultimatumului. În pofida insistențelor Germaniei și Austro-Ungariei, San Giuliano a afirmat atunci, și în săptămânile următoare, că Italia nu era obligată să intre în niciun război care nu era, în mod evident, defensiv, dar că s-ar fi putut decide să se alăture în anumite condiții — în special, în schimbul teritoriilor locuite de vorbitorii de italiană din Austro-Ungaria. Iar dacă Austro-Ungaria cucerea teritorii în Balcani, și Italia trebuia să primească unele compensații. Pe 2 august, guvernul austro-ungar, care îi numea în mod obraznic pe italieni „iepuri pe care nu te poți baza", a cedat fără prea mare tragere de inimă în fața presiunilor Germaniei și a făcut o ofertă ambiguă

de compensație teritorială, care însă nu includea niciun teritoriu din componența Austro-Ungariei și care avea să fie acordată numai în cazul în care Italia intra în război. A doua zi, Italia a declarat că o să rămână neutră.[69]

În Marea Britanie, pe parcursul ultimei săptămâni a lunii iulie, opinia publică era profund dezbinată, iar puternica aripă radicalistă a Partidului Liberal și Partidul Laburist se opuneau războiului. În după-amiaza zilei de luni, 27 iulie, la o reuniune a cabinetului, guvernul s-a arătat împărțit. Grey a vorbit evaziv și nu a propus un plan clar de acțiune. Pe de altă parte, a spus el, dacă Marea Britanie nu se alătura Rusiei și Franței,

> desigur că acestea își vor pierde pentru totdeauna încrederea în noi, iar Germania va ataca mai mult ca sigur Franța, în timp ce Rusia se va mobiliza. Pe de altă parte, dacă am declara că suntem pregătiți să ne aruncăm în joc alături de *Antanta*, Rusia ar ataca pe dată Austria. Prin urmare, influența noastră în folosul păcii depinde de aparenta noastră indecizie. Italia, necinstită ca de obicei, își abandonează obligațiile față de Tripla Alianță pe motiv că Austria nu a consultat-o înainte de a trimite ultimatumul.[70]

După reuniune, Lloyd George, influentul ministru de finanțe, care încă se afla în tabăra celor care își doreau pacea, i-a spus unui prieten: „Încă de la bun început, nici că putea fi vorba ca noi să ne implicăm în vreun război. Nu cunoștea niciun ministru care să fie în favoarea acestui lucru."[71]

De cealaltă parte a Canalului Mânecii, unii dintre conducătorii care se arătaseră inițial deosebit de belicoși aveau acum îndoieli. Întors la Berlin pe 27 iulie, kaiserul era de părere că răspunsul dat de sârbi ultimatumului era acceptabil. Falkenhayn, ministrul de război, scria în jurnalul său: „Ține discursuri confuze. Singurul lucru care reiese clar este că nu își mai dorește un război, chiar dacă acest lucru înseamnă să dezamăgească Austria. Subliniez că nu mai deține controlul situației."[72] Țarul i-a trimis lui Sazonov o notă prin care îi sugera ca Rusia să-și unească forțele cu Franța și Marea Britanie, și poate și cu Germania și Italia, într-o încercare de a menține pacea și de a convinge Serbia să supună acest conflict judecății Curții Permanente de Arbitraj de la Haga: „Poate că mai este timp, astfel încât să nu aibă loc evenimente fatale."[73] Sazonov s-a oferit să poarte convorbiri directe cu Austro-Ungaria și, de la Berlin, Bethmann a sfătuit Viena să accepte, însă mai degrabă pentru a avea ocazia de a demonstra opiniei publice din țările Dublei Alianțe că Rusia era vinovată decât pentru a ajunge la o soluție pașnică.

Deși kaiserul și poate și Bethmann continuau să se agațe de speranțe în timp ce înotau împotriva curentului, lovindu-se de valurile puternice care veneau acum din partea opusă, ideea dominantă printre membrii conducerii germane era că războiul era inevitabil. De asemenea, liderii încercau să se convingă singuri că Germania era tabăra nevinovată. Într-un sumbru memorandum redactat pe 28 iulie, Moltke a scris că Rusia urma să se mobilizeze în momentul în care Austro-Ungaria ataca Serbia și că de-abia apoi avea să se mobilizeze și Germania și să vină în ajutorul aliatei sale. Rusia ar fi răspuns printr-un atac asupra Germaniei, iar Franța urma să pornească la război. „Astfel, alianța franco-rusă, atât de des dată de exemplu ca fiind un acord pur defensiv, creată doar pentru a face față planurilor agresive ale Germaniei, va deveni activă, și astfel se va da startul măcelului reciproc între națiunile civilizate ale Europei."[74] Convorbirile dintre Rusia și Austro-Ungaria au început, așa cum se stabilise, la 27 iulie, dar au fost întrerupte a doua zi, când, la insistențele Germaniei de a acționa rapid, Austro-Ungaria a declarat război Serbiei.[75]

Declarația de război făcută de Austro-Ungaria Serbiei ar fi fost amuzantă dacă nu ar fi avut consecințe atât de tragice. Din moment ce închisese ambasada austriacă din Belgrad într-un mod melodramatic, Berchtold a descoperit că nu avea cum să comunice noutățile Serbiei. Germania a refuzat să fie mesagerul, pentru că încă încerca să lase impresia că nu cunoștea intențiile Austro-Ungariei, așa că Berchtold a ales să-i trimită lui Pašić o telegramă necodată, aceasta fiind prima dată în care s-a declarat război pe această cale. Premierul sârb, bănuind că la Viena existau persoane care încercau să păcălească Serbia să atace prima, a refuzat să dea crezare telegramei până când nu a primit confirmarea de la ambasadele Serbiei din Sankt Petersburg, Londra și Paris.[76] La Budapesta, Tisza a ținut un discurs plin de patos în fața parlamentului maghiar susținând declarația de război, iar liderul opoziției a strigat: „În sfârșit!"[77] Când a auzit vestea, Suhomlinov se afla la un dineu la Sankt Petersburg și i-a spus celui care stătea lângă el la masă: „De această dată vom porni la luptă."[78] În noaptea de 28 iulie, soldații austrieci staționați pe malul de nord al râului Sava au deschis focul asupra Belgradului. Europei îi mai rămăsese o săptămână de pace.

20

Stingerea luminilor: Ultima săptămână de pace a Europei

Declarația de război a Austro-Ungariei împotriva Serbiei din data de 28 iulie a transformat marșul din ce în ce mai hotărât al Europei către război într-un salt gigantic peste prăpastie. Rusia, care nu făcuse un secret din sprijinul ei pentru Serbia, avea probabil să amenințe, în replică, Austro-Ungaria. Dacă se întâmpla acest lucru, atunci Germania ar fi putut foarte bine să vină în sprijinul aliatei sale și astfel s-ar fi găsit pe poziție de război cu Rusia. Apoi, datorită sistemelor de alianță, Franța ar fi fost nevoită să intre în conflict de partea Rusiei. În orice caz, deși planurile de război ale germanilor erau secrete, francezii deja înțeleseseră că Germania nu intenționa să poarte un război doar împotriva Rusiei și că avea să atace, de asemenea, și în vest. Rămânea de văzut ce urmau să facă Italia și Marea Britanie, dar și puterile mai mici, precum România și Bulgaria, deși toate aveau deja prietenii și legături cu toate potențialele state beligerante.

Scriitorul austriac Stefan Zweig se afla în vacanță lângă portul belgian Oostende și, după cum își amintea, atmosfera era aici la fel de lipsită de griji ca în oricare altă vară. „Turiștii se bucurau de vacanța lor, stăteau întinși pe plajă sub corturi în culori aprinse sau se scăldau în mare, copiii ridicau zmeie, tinerii dansau în fața cafenelelor de pe promenada așezată pe zidurile portului. Oameni din toate națiunile posibile se adunaseră aici, fericiți, împreună." Din când în când, atmosfera devenea mohorâtă în momentul în care vânzătorii de ziare strigau în gura mare titlurile alarmante ale articolelor care vorbeau despre amenințarea mobilizării îndepărtate de la est sau când turiștii băgau de seamă că în zonă soseau mai mulți soldați belgieni, însă spiritul de vacanță revenea imediat.

Dar pe parcursul nopții norii ce se adunau deasupra Europei nu au mai putut fi ignorați. „Dintr-odată", își amintea Zweig „un vânt puternic, un vânt

20. Conform strategiei Germaniei, cunoscută îndeobște sub numele de Planul Schlieffen, Germania avea să poarte un război pe două fronturi, împotriva Franței și Rusiei. Pentru a-și elimina repede dușmanii din vest, armata germană intenționa să demareze un atac rapid în Belgia și nordul Franței. Deși Germania îi ceruse Belgiei să permită armatelor germane să-i traverseze pașnic teritoriul, guvernul belgian a decis să se opună. Acest lucru a încetinit înaintarea Germaniei și, mai important de atât, i-a convins pe britanici să intre în război pentru a apăra mica și curajoasa Belgie.

al fricii a început să bată pe plajă, măturând-o de la un capăt la altul." Și-a făcut bagajele în grabă și s-a urcat în trenul de Viena. Până când a ajuns în capitala austriacă, Marele Război începuse deja. Asemenea multor altor mii și mii de europeni, și lui Zweig îi venea greu să creadă că pacea europeană se sfârșise atât de brusc și iremediabil. [1]

Deteriorarea bruscă a relațiilor internaționale din Europa a declanșat o serie de manevre frenetice de ultim moment în capitalele europene. Guvernele țineau reuniuni de urgență non-stop; în sediile ministerelor de externe becurile ardeau toată noaptea; chiar și regii și cei mai de seamă oameni de stat

erau sculați din pat în toiul nopții, căci telegramele nu conteneau să sosească și trebuiau decodate; iar oficialii de rangul doi dormeau în paturi de cazarmă instalate lângă birourile lor. Nu toți cei aflați în poziții de conducere își doreau să evite războiul — de exemplu, Conrad în Austria sau Moltke în Germania —, însă, pe măsură ce forurile decizionale cădeau pradă epuizării, erau cuprinse și de un sentiment de neputință în fața catastrofei. În plus, toți erau preocupați să demonstreze că țările lor erau taberele inocente. Acest lucru era necesar atât pe plan intern, pentru ca poporul să intre unit în orice conflict, dar și pentru a câștiga de partea lor puterile încă nedecise, precum România, Bulgaria, Grecia sau Imperiul Otoman în Europa, dar și marele trofeu reprezentat de Statele Unite, cu toate efectivele, resursele și industriile sale.

Pe 29 iulie, în dimineața de după transmiterea declarației austriece de război, Poincaré și Viviani au debarcat la Dunkerque și au pornit imediat către Paris, unde au fost întâmpinați de o mulțime entuziasmată care striga: *„Vive la France! Vive la République! Vive le Président!"* și, din când în când, „Spre Berlin!" Poincaré a fost încântat. „Nu m-am simțit niciodată mai copleșit!", scria el în jurnalul său. „Iată o Franță unită."[2] A preluat imediat frâiele guvernării și l-a demis pe Viviani, în care nu avea încredere și pe care îl considera ignorant.[3] Circulau zvonuri — adevărate după cum s-a dovedit — că guvernul rus ordonase mobilizarea parțială. Paléologue, care probabil spera să-și pună guvernul în fața faptului împlinit sau din teamă că acesta ar fi putut încerca să descurajeze Rusia, nu se sinchisise să avertizeze din timp Parisul sau membrii echipajului navei *France* cu privire la mobilizarea Rusiei. De asemenea, îl asigurase în repetate rânduri pe Sazonov că „Franța era absolut pregătită să-și îndeplinească obligațiile de aliat, în caz de necesitate".[4] Mai târziu, pe parcursul aceleiași zile, ambasadorul german i-a făcut o scurtă vizită lui Viviani pentru a-l avertiza că Germania avea să ia primele măsuri de mobilizare dacă Franța nu își sista pregătirile militare. În acea seară, au venit vești de la Sankt Petersburg conform cărora Rusia respinsese cererile Germaniei de a-și opri mobilizarea. Membrii guvernului francez, calmi și serioși, potrivit unui observator, s-au reunit a doua zi și au decis să nu întreprindă nicio tentativă de a convinge Rusia să satisfacă pretențiile Germaniei. Messimy, ministrul de război, a luat măsuri pentru detașarea trupelor franceze către graniță, însă regimentele urmau să fie oprite la o distanță de 10 kilometri de frontieră pentru a se evita provocarea unor incidente cu germanii. În mințile conducătorilor francezi, nevoia de a demonstra atât opiniei publice franceze, cât mai ales Marii Britanii, care încă nu declarase oficial de partea cui avea să intre în război, că Franța nu era agresorul, rămânea de o importanță crucială.[5]

Mai departe, la est, pregătirile de război se derulau în ritm alert. Planurile militare, cu predilecția lor pentru ofensivă, deveneau acum un argument în favoarea mobilizării, căci trupele trebuiau să-și ocupe pozițiile și să fie gata să pornească la atac peste frontiere înainte ca dușmanul să fie pregătit. Indiferent de rezervele pe care le-ar fi avut, generalii și statele-majore le vorbeau civililor pe un ton încrezător despre victorie, iar acestora le era din ce în ce mai greu să facă față presiunilor. În Rusia, unde distanțele erau mari, Suhomlinov și armata susțineau că o mobilizare generală împotriva ambilor parteneri ai Dublei Alianțe era imperativă: Austro-Ungaria își demarase deja mobilizarea, iar Germania luase măsuri preparatorii, precum rechemarea soldaților aflați în permisie. Până la 29 iulie, colegii săi reușiseră să-l convingă pe Sazonov că orice amânare ar fi fost periculoasă. Ministrul de externe a convenit să discute cu țarul Nicolae, care nu reușea să se decidă.

Țarul se temea că, odată pornit, războiul ar fi fost greu de oprit și ar fi putut provoca un dezastru. În plus, încă își mai punea credința în intențiile pașnice ale lui Wilhelm.[6] La insistențele miniștrilor săi, a semnat două decrete, unul referitor la mobilizarea parțială, ce viza în principal granițele Rusiei cu Austro-Ungaria, și unul referitor la o mobilizare generală, inclusiv împotriva Germaniei, dar încă ezita și nu se putea decide pe care să-l pună în vigoare. Pe 29 iulie, Nicolae i-a trimis o telegramă lui Wilhelm (în engleză, limbă în care cei doi comunicau de obicei). „Mă bucur că v-ați întors", i-a scris el, și l-a implorat pe vărul său german să-și ofere ajutorul pentru menținerea păcii. Nicolae a avertizat însă că el și poporul său erau furioși din cauza atacului asupra Serbiei: „Prevăd că în curând voi fi *copleșit* de *presiunile* cu care mă confrunt și voi fi *nevoit* să iau măsuri extreme care vor *duce la război.*"[7] Wilhelm a rămas nepăsător și a notat pe marginea telegramei: „O recunoaștere a propriei lui slăbiciuni și o încercare de a arunca responsabilitatea pe umerii mei." În telegrama sa, pe care a trimis-o la sugestia lui Bethmann și care s-a intersectat cu cea a lui Nicolae, Wilhelm a apărat măsurile luate de Austro-Ungaria, adăugând totuși că el, în calitate de prieten, făcea tot ce îi stătea în putință pentru a facilita încheierea unei înțelegeri între Austro-Ungaria și Rusia.[8] Cei doi conducători aveau să-și trimită zece telegrame înainte de 1 august, în timp ce prăpastia dintre cele două țări pe care le guvernau se adâncea iremediabil.

În seara zilei de 29 iulie, Sazonov, aflat în compania lui Suhomlinov și Ianuschevici, șeful de stat-major, i-a telefonat lui Nicolae pentru a-i transmite că miniștrii săi recomandau mobilizarea generală. În momentul în care țarul și-a dat acordul[9], miniștrii aflați la celălalt capăt al liniei telefonice au fost cuprinși de un mare entuziasm. Însă mai târziu, în aceeași seară, în timp ce un

ofițer aștepta la Oficiul Central de Telegraf de la Sankt Petersburg pentru a trimite ordinele necesare, Ianuschevici a telefonat pentru a le aduce la cunoștință că țarul se răzgândise, probabil după ce citise mesajele primite de la Wilhelm, și că nu avea să fie de acord decât cu o mobilizare parțială împotriva Austro-Ungariei. Țarul spusese: „Nu voi fi eu responsabil pentru un măcel monstruos."[10] Se pare că Nicolae încă privea mobilizarea ca pe un instrument diplomatic și nu ca pe un preludiu al războiului. Într-o telegramă pe care i-a trimis-o a doua zi lui Wilhelm, țarul a explicat că măsurile luate de Rusia împotriva vecinului ei de la sud erau pur defensive și că încă se baza pe faptul că împăratul german avea să exercite presiuni asupra Austriei pentru a dialoga cu Rusia. „Iată că este cu aproape *o săptămână înaintea* noastră", a mâzgălit furios kaiserul. „Nu pot să mai fiu de acord cu nicio mediere, căci, în același timp, țarul care a cerut această intervenție a decretat în secret mobilizarea pe la spatele meu. Este doar o manevră, menită să ne țină înapoi și să le sporească avantajul pe care deja îl au!"[11]

Guvernul lui Nicolae a fost îngrozit când a aflat despre decizia țarului. Austro-Ungaria nu părea dispusă să renunțe la atacul asupra Serbiei, iar Germania părea să se îndrepte înspre decretarea mobilizării generale. O mobilizare parțială ar fi expus Rusia într-un mod periculos. Într-adevăr, după cum a susținut cu tărie generalul Iuri Danilov, șef al operațiunilor, o mobilizare parțială „ar fi introdus microbii ezitării și dezordinii într-un domeniu în care totul trebuie să se bazeze pe calcule prestabilite, de cea mai mare precizie".[12] În dimineața zilei de 30 iulie, Suhomlinov și Ianuschevici i-au telefonat țarului implorându-l să decreteze totuși mobilizarea generală. Nicolae a fost de neclintit, declarând că nu se va răzgândi. Sazonov a intervenit la telefon cerându-i țarului o întrevedere între patru ochi în acea după-amiază. Nicolae i-a răspuns că agenda lui era deja plină, dar că l-ar fi putut strecura pe ministrul de externe la ora 3 după-amiază. Când s-au întâlnit, cei doi au discutat aproape o oră. Nicolae, tras la față, era irascibil și nervos și la un moment dat a răbufnit: „Decizia îmi aparține doar mie." După cum s-a vehiculat printre membrii societății din Sankt Petersburg, în cele din urmă Sazonov a reușit să-l facă pe monarhul său să se răzgândească spunându-i că, având în vedere starea opiniei publice din Rusia, războiul cu Germania era singura modalitate prin care Nicolae ar fi putut să-și salveze viața și să-și poată păstra tronul pentru a-l oferi spre moștenire fiului său. Țarul și-a dat acordul pentru decretarea mobilizării generale a doua zi. Sazonov i-a telefonat lui Ianuschevici pentru a-i transmite această veste, după care i-a spus: „Distruge-ți telefonul."[13]

De la Berlin, guvernul german urmărise îndeaproape evenimentele în plină desfășurare în Rusia. Kaiserul a fost furios în momentul în care a aflat despre pregătirile militare de aici, pe care le considera un gest de trădare, chiar și dacă erau direcționate pentru moment numai împotriva Austro-Ungariei. A dat vina pe Franța și Marea Britanie, dar și pe răposatul său unchi Eduard al VII-lea, care îl seduseseră pe țar și îl îndepărtaseră de alianța justă. Wilhelm a declarat că avea să distrugă Imperiul Britanic și le va cere prietenilor din lumea musulmană să declanșeze jihadul împotriva englezilor. (În această privință, cel puțin, s-a ținut de cuvânt.) „Căci, dacă va fi să sângerăm până la moarte, atunci Anglia măcar va pierde India."[14] Deși unii reprezentanți ai înaltului comandament, precum Falkenhayn, făceau presiuni pentru decretarea mobilizării — care, în cazul Germaniei, ar fi dus fără doar și poate la război —, aceștia au întâmpinat totuși rezistență. La început, Moltke nu credea că situația era suficient de gravă pentru astfel de măsuri, iar Bethmann dorea să amâne momentul pentru a putea portretiza Germania ca victimă a agresiunii. Măsurile militare luate de Rusia, i-a spus Bethmann ambasadorului britanic pe data de 28 iulie, deveneau un obstacol de nebiruit în calea obținerii unui acord pașnic cu Austro-Ungaria în Balcani și reprezentau o amenințare pentru Germania însăși. Pe 29 iulie, în timp ce guvernul rus se frământa gândindu-se dacă să decidă sau nu mobilizarea generală, Bethmann a trimis o telegramă ambasadorului său de la Sankt Petersburg: „Faceți-l vă rog pe domnul Sazonov să înțeleagă importanța faptului că orice continuare a măsurilor de mobilizare din partea Rusiei ne va obliga la rândul nostru să ne mobilizăm și atunci războiul european nu va mai putea fi împiedicat."[15]

Cabinetul britanic s-a reunit la ora 11:30 în dimineața zilei de 29 iulie pentru a discuta despre declarația de război a Austro-Ungariei împotriva Serbiei și a petrecut foarte mult timp dezbătând obligațiile Marii Britanii față de Belgia, în calitate de parte semnatară a Tratatului de la Londra din 1839, prin care se garantau neutralitatea și independența micuțului stat. (Celelalte părți semnatare erau Franța, Austria, Rusia și Prusia, ale cărei obligații fuseseră asumate de Germania după 1871.) John Burns, președintele Biroului de Comerț și unul dintre acei liberali radicali care se opuneau cu înverșunare războiului, a notat în jurnalul său: „Situația a fost revizuită la modul cel mai serios din toate punctele de vedere. S-a decis să nu se ia nicio decizie." Lui Grey i s-a cerut să le transmită atât lui Cambon, cât și lui Lichnowsky că „în această fază nu am reușit să ne angajăm anticipat, nici să ne ținem deoparte indiferent de condiții, nici să ne alăturăm în orice condiții".[16] Însă cabinetul a luat două decizii importante. În primul rând, Churchill a primit permisiunea de a trimite telegrame codate pentru mobilizarea preliminară

a marinei. În acea noapte, flota a navigat spre nord, prin Canalul Mânecii, cu luminile stinse, îndreptându-se către bazele maritime din Marea Nordului. În al doilea rând, guvernul a aprobat o „Etapă preventivă" pentru forțele armate ale Marii Britanii, în conformitate cu prevederile din noua Cartă a Războiului. S-a creat pentru scurt timp confuzie în momentul în care s-a constatat că nimeni nu știa exact cum să demareze procesul și consternare când s-a aflat că o divizie a armatei de rezervă fusese convocată pentru serviciul de pază, lucru total neobișnuit într-o perioadă de pace. Guvernul a emis în grabă un comunicat către ziare pentru a da asigurări că Marea Britanie nu trecuse la mobilizare: „Singurele ordine care s-au dat au un caracter strict preventiv și defensiv".[17]

Grey s-a întâlnit atât cu Paul Cambon, cât și cu Lichnowsky imediat după reuniunea cabinetului. I-a subliniat lui Paul Cambon că Marea Britanie avea mână liberă, însă, când a discutat cu Lichnowsky, a mers mai departe decât ar fi fost de acord cabinetul său și a avertizat: guvernul britanic încă spera într-o mediere a conflictului dintre Austro-Ungaria și Serbia, dar, dacă Rusia și Germania erau târâte în conflict, guvernul britanic va fi nevoit să se decidă foarte rapid. „Într-o asemenea împrejurare", a continuat Grey, *„nu ar fi practic să stăm deoparte și să așteptăm nici măcar un pic."* Mai târziu în acea seară, când a citit raportul ambasadorului său, Wilhelm nu s-a putut abține și a mâzgălit pe marginea documentului: „Escroci ordinari!" „Potăi ordinare!" „Țicăloși!" „Șleahtă mizerabilă de tarabagii".[18]

În ultima etapă a crizei, atât kaiserul, cât și Bethmann, două personalități care atacaseră vehement partida ce susținuse pacea în crizele precedente, începeau să-și trădeze starea de nervozitate pe măsură ce se confruntau cu perspectiva războiului iminent. Franța începuse pregătirile; Belgia își rechema rezerviștii și își întărea liniile de apărare, în special cele situate de-a lungul fortărețelor de o importanță crucială de la Liège, iar marina britanică își ocupase bazele navale de luptă. Însă cel mai periculos era faptul că Rusia se îndrepta cu pași repezi înspre mobilizarea generală. Pe 29 iulie, Bethmann i-a trimis instrucțiuni vărului său, Pourtalès, ambasadorul german la Sankt Petersburg, cerându-i să-l avertizeze pe Sazonov că, în condițiile în care Rusia continua să se mobilizeze, Germania nu avea de ales decât să facă același lucru. Pourtalès, un bărbat bogat și plăcut și un favorit al kaiserului, trimisese rapoarte liniștitoare către Berlin în care susținea că Rusia nu făcea decât să joace la cacealma. Acum se afla în neplăcuta postură în care trebuia să demaște acest joc. În momentul în care Sazonov a auzit această amenințare, pe care Pourtalès prefera să o numească o simplă opinie prietenoasă, ministrul de externe rus a exclamat nervos: „Acum nu mai am niciun dubiu cu privire

la adevăratele motive din spatele intransigenței Austro-Ungariei." Pourtalès a protestat vehement față de o remarcă atât de jignitoare. Sazonov a răspuns tăios că Germania încă avea șansa să-i demonstreze că se înșela.[19]

În aceeași zi, Bethmann, care până atunci respinsese cererile englezilor și rușilor de a face presiuni asupra Austro-Ungariei pentru încheierea unui compromis, s-a răzgândit și a îndemnat Viena să accepte medierea. Sinceritatea acestei încercări de a menține pacea rămâne însă discutabilă; Bethmann era un fin observator al opiniei publice din Germania și din alte țări. O mare parte a dreptei naționaliste milita în mod deschis pentru război, chiar și pentru unul preventiv, în timp ce nenumărați moderați erau pregătiți să susțină un conflict defensiv. Dreapta și presa liberală vorbeau din ce în ce mai des despre onoare și sacrificiu și descriau ororile „despotismului" rus și barbarismul „asiatic" care ar fi cotropit Germania și ar fi lăsat femeile și copiii pe mâna ferocilor cazaci.[20] Însă în rândurile claselor muncitoare sentimentele antirăzboinice păreau să fie în continuare puternice. În acea săptămână, au avut loc demonstrații masive în favoarea păcii în toată țara, la care au participat aproximativ 750 000 de oameni. Numai la Berlin au ieșit în stradă 100 000 de oameni, mult peste numărul celor care participaseră la marșurile patriotice.[21] Cu toate acestea, Bethmann spera, pe bună dreptate, după cum s-a dovedit, ca muncitorii și conducătorii lor din SPD să se ralieze patriei lor, dacă aceasta ar fi fost atacată de Rusia. Atfel că s-a opus cu îndârjire apelurilor kaiserului și reprezentanților dreptei care îi cereau să profite de criză și să folosească armata pentru a zdrobi SPD-ul.[22]

Însă Bethmann i-a cerut lui Tschirschky, ambasadorul său la Viena, să insiste ca guvernul austriac să accepte medierea. În acel moment, Bethmann văzuse deja avertismentul trimis de Lichnowsky, potrivit căruia Marea Britanie ar fi putut foarte bine să intervină, și se afla într-o dispoziție sumbră. Cu toate acestea, nu nutrea mari speranțe că ar fi putut avea șanse de reușită în a convinge guvernul Austro-Ungariei. În dimineața zilei de 30 iulie, Berchtold a afirmat simplu și la obiect că operațiunile militare împotriva Serbiei erau acum mult prea avansate și că orice încercare de a le sista, cu o oprire la Belgrad, era imposibilă, având în vedere starea opiniei publice și sentimentele preponderente în rândurile armatei.[23] Un apel direct făcut de Wilhelm către Franz Joseph, care reitera propunerea lui Bethmann privind oprirea forțelor austriece la Belgrad și acceptarea medierii, a avut un impact la fel de nesemnificativ. Însă este posibil ca Bethmann și kaiserul să nu fi știut că statul-major german transmitea în același timp un mesaj complet diferit, prin care își îndemna omologii din Austro-Ungaria să decreteze mobilizarea generală și să maseze forțe la granița cu Rusia. Târziu, în seara zilei de 30 iulie, Moltke i-a trimis

o telegramă patetică lui Conrad, în care, printre altele, scria: „Austro-Ungaria trebuie apărată, mobilizați-vă imediat împotriva Rusiei, Germania se va mobiliza și ea."[24]

Mesajele contradictorii primite de la Berlin zdruncinau guvernul austro-ungar, care deja se confrunta cu presiuni internaționale puternice pentru a accepta medierea și care se temea că Germania avea să dea înapoi și să nu-și mai ofere ajutorul, la fel cum făcuse în timpul crizei bosniace și, mai recent, pe parcursul celor două Războaie Balcanice. „Cine guvernează la Berlin? Moltke sau Bethmann?", și-a întrebat tulburat Berchtold colegii. El alesese să creadă că Moltke guverna și a spus: „Am avut impresia că Germania bate în retragere; dar acum am primit declarația cea mai liniștitoare posibil de la forurile militare competente."[25] Cu prilejul reuniunii din dimineața zilei de 31 iulie, Consiliul Ministerial Comun a respins fără ezitare propunerile venite din partea Marii Britanii, precum și cele privind oprirea acțiunilor militare la Belgrad și acceptarea medierii internaționale. Rusia, a declarat Berchtold, s-ar erija în salvatoarea Serbiei; armata sârbă ar rămâne intactă; iar Austro-Ungaria ar rămâne și mai slăbită în confruntările viitoare cu Serbia. Contele Joseph Stürgkh, prim-ministrul austriac, și Bilinski, ministrul de finanțe, s-au referit cu amărăciune la medierea internațională din timpul celor două Războaie Balcanice, când Austro-Ungaria fusese obligată să dea înapoi. „Întreaga opinie publică", a spus Bilinski, „se va revolta dacă acest teatru politic se va repeta."[26] Cum Franz Ferdinand nu-i mai era alături pentru a-l ajuta să se opună apelurilor la război, iar Conrad nu contenea să-i spună că „monarhia era în pericol", în aceeași zi bătrânul împărat a semnat decretul de mobilizare generală a forțelor militare ale Austro-Ungariei.[27] Berchtold a descris lumii această acțiune ca reprezentând „contramăsuri militare defensive în Galiția, la care am fost constrânși de mobilizarea rusă" și a afirmat că Austro-Ungaria avea să se oprească de îndată ce se oprea și Rusia.[28] Se făcuse astfel un alt pas uriaș în direcția declanșării unui război european.

Se prea poate ca, în acele ultime două zile ale lui iulie, Bethmann să nu fi intenționat cu adevărat ca Austro-Ungaria să negocieze, însă tot nutrea speranțe că ar fi putut convinge Marea Britanie să rămână neutră; după cum i-a spus lui Falkenhayn, care a notat în jurnalul său: „Ultima variantă era dezirabilă pentru că, în opinia cancelarului, astfel Anglia nu avea să fie capabilă să se alieze cu Rusia, dacă aceasta declanșa un război generalizat prin atacarea Austriei."[29] Germanii fuseseră încurajați să creadă în această variantă pentru că fratele kaiserului, prințul Heinrich, luase micul dejun cu regele George al V-lea la începutul acelei săptămâni, iar regele afirmase, după cum se transmisese către Berlin,: „Vom face tot ce vom putea pentru a ne ține la

distanță și vom rămâne neutri."[30] Pe 29 iulie, Bethmann a încercat la rândul său să obțină neutralitatea Marii Britanii, într-o tentativă ce poate fi privită fie ca un efort sincer de a împiedica izbucnirea unui război generalizat, fie ca pur și simplu un alt demers de a înfățișa Germania ca tabăra inocentă în acest conflict. Mai târziu în acea seară, Bethmann s-a întâlnit cu ambasadorul britanic la Berlin, sir Edward Goschen. Acesta a transmis imediat un rezumat al convorbirii purtate către Londra. Se prea poate ca războiul între Rusia, pe de o parte, și Austro-Ungaria și Germania, pe de altă parte, să fie inevitabil, a spus cancelarul, dar nutrea speranța că Marea Britanie avea să rămână neutră. La urma urmei, principalul ei interes continental era să nu vadă Franța zdrobită. În schimbul garanției neutralității Marii Britanii, Germania era dispusă să promită că nu avea să anexeze niciun teritoriu francez, deși probabil că ar fi ocupat câteva dintre coloniile sale. Germania nu ar fi invadat nici Olanda. „În ceea ce privește Belgia", a informat Goschen Londra, „Excelența Sa nu putea prezice la ce operațiuni militare ar fi putut fi constrânsă Germania ca urmare a acțiunilor Franței, dar putea promite că, în contextul în care Belgia nu s-ar ralia cu alte forțe împotriva Germaniei, integritatea acestui stat avea să fie păstrată după încheierea războiului." Bethmann și-a încheiat discursul spunând că spera că încheierea unui asemenea acord între Marea Britanie și Germania ar fi putut duce la îmbunătățirea relațiilor dintre cele două țări, acesta fiind scopul său dintotdeauna.

A doua zi de dimineață, în momentul în care la Londra s-a citit telegrama lui Goschen, oferta Germaniei a fost luată în râs. Reflectând sentimentele antigermane profunde nutrite de întregul Minister de Externe, Crowe nota: „Singurul comentariu care merită făcut ca urmare a acestor propuneri uluitoare este faptul că ele nu îi fac onoare omului de stat care le-a făcut... Este clar că practic Germania este decisă să pornească la război și că singurul lucru care a oprit-o până acum a fost teama că Anglia ar fi putut intra în conflict în sprijinul Franței și Belgiei."[31] Grey s-a albit de furie când a auzit propunerea oficială a lui Bethmann, iar limbajul pe care l-a folosit în răspunsul pe care l-a trimis ambasadorului englez la Berlin mai târziu în acea după-amiază a fost de o duritate pe care nu și-o mai permisese vreodată. Propunerea ca Marea Britanie să consimtă la încălcarea neutralității Belgiei de către Germania și să accepte să rămână neutră în timp ce Berlinul înfrângea Franța era „inacceptabilă". Și, continua Grey, „ar fi o adevărată rușine ca noi să încheiem această înțelegere cu Germania în detrimentul Franței, o rușine de pe urma căreia nu am putea să mai spălăm niciodată bunul renume al acestei țări".[32]

Presiunile exercitate asupra britanicilor pentru a-și declara intențiile s-au amplificat. La Paris, Poincaré i-a spus lui Bertie, ambasadorul britanic, că, în

cazul în care războiul izbucnea pe continent, Marea Britanie ar fi fost mai mult ca sigur târâtă în conflict pentru a-și proteja interesele — și, dacă ar fi declarat acest lucru în acel moment, atunci Germania ar fi fost mai mult ca sigur descurajată să-și atace vecinii. Un Paul Cambon din ce în ce mai disperat își bântuia colegii din Ministerul de Externe britanic și l-a vizitat pe Grey pentru a-i reaminti că în noiembrie 1912 avusese loc un schimb de scrisori prin care se asiguraseră reciproc că, în cazul izbucnirii unei crize majore, țările lor aveau să se consulte cu privire la pașii pe care urmau să-i ia împreună. Însă cabinetul britanic tot nu reușea să ajungă la o decizie clară cu privire la politica ce trebuia adoptată în cazul izbucnirii unui război pe continent. Comisia de Afaceri Externe a liberalilor, care îl critica de mult pe Grey și privise cu suspiciune confidențialitatea angajamentelor lui față de Franța, l-a amenințat pe Asquith cu retragerea susținerii ei dacă avea să fie luată vreo decizie care ar fi obligat Marea Britanie să intervină. Unul dintre membrii comisiei i-a scris lui Asquith susținând că aproximativ nouăzeci la sută dintre membrii liberali ai parlamentului s-ar fi opus guvernului. Pe de altă parte, Grey și colegii săi liberali imperialiști probabil că ar fi refuzat să facă parte dintr-un guvern care nu susținea Franța. Conducătorii liberali se temeau, și pe bună dreptate, că guvernul ar fi putut să cadă, lăsând cale liberă conservatorilor să preia puterea.[33]

Pe 31 iulie, într-o zi de vineri, cabinetul s-a reunit din nou și a decis doar că nu-i putea face nicio promisiune lui Cambon. Rusia se mobiliza deja și, deși nu aveau cum să știe acest lucru la acel moment, Austro-Ungaria era pe cale să decreteze mobilizarea generală, iar Germania urma să facă la rândul ei primii pași în acest sens. Pe parcursul reuniunii, Grey a continuat să insiste că Marea Britanie avea toată libertatea de a alege ce urma să facă.[34] Eyre Crowe nu era de acord. Într-o notă convingătoare pe care a scris-o în aceeași zi, a argumentat:

> Teoria potrivit căreia Anglia nu se poate implica într-un război de proporții este echivalentă cu abdicarea ei ca Stat independent. Poate fi îngenuncheată și determinată să se supună cererilor oricărei Puteri sau grup de Puteri care *pot* porni la război, acestea nefiind puține la număr... Întreaga politică a *Antantei* nu poate avea niciun sens dacă, într-un conflict just, Anglia nu poate să-și susțină prietenii. Această așteptare onorabilă a fost adusă în discuție. Nu putem să respingem acest lucru fără a ne expune bunul nostru renume unor grave critici.[35]

În afara cercului restrâns de oameni în mâinile cărora se afla soarta Marii Britanii, opinia publică rămânea, de asemenea, împărțită, dar părea să incline înspre intervenție. *The Times,* spre exemplu, susținea acum că Marea Britanie avea o obligație morală față de Franța și Rusia și că, în plus, nu putea să stea cu mâinile în sân în timp ce echilibrul de putere pe continent începea să încline în favoarea Germaniei.[36]

În timp ce Regatul Unit se lupta cu această dilemă, Germania lua propria decizie fatidică de a demara mobilizarea. Acest lucru era deosebit de periculos pentru pacea europeană, deoarece mobilizarea germană era complet diferită de orice alt proces de acest gen. Etapele ei excelent coordonate și impecabil executate — de la declararea stării de asediu sau „iminenta amenințare a războiului" la decretarea mobilizării generale și organizarea efectivelor în unitățile lor, cu tot echipamentul și proviziile acestora, până la pasul final de trimitere a armatelor peste granițe — făceau ca, odată demarată, mobilizarea să fie imposibil de oprit. Iar armata era întotdeauna pregătită, chiar și pe timp de pace, să atace în orice clipă; biroul de comunicare al statului-major lucra douăzeci și patru din douăzeci și patru, avea propria sa centrală telefonică și era conectat direct la principalul oficiu poștal și stația de telegraf.[37] Pentru Germania, mobilizarea nu era un instrument diplomatic, ci însemna pur și simplu intrarea în război. Deși Bethmann și kaiserul se opuseseră presiunilor exercitate de armată pentru demararea mobilizării, în jur de 31 iulie aceasta începuse să preia deja controlul. Bethmann a acceptat această deplasare a puterii cu resemnare; reprezentantul Saxoniei la Berlin consemna că acesta ar fi spus: „Controlul a scăpat din mâinile monarhilor și oamenilor de stat responsabili, astfel încât nebunescul război european se va dezlănțui fără ca cetățenii sau conducătorii lor să și-l dorească."[38]

Un factor deosebit de important a fost că Moltke, care cu ceva vreme în urmă convenise că mobilizarea mai putea fi amânată, și-a schimbat brusc părerea cu o seară înainte. Falkenhayn scria în jurnalul său: „Nu există nicio explicație pentru schimbările sale de atitudine."[39] De fapt, Moltke avea un motiv întemeiat: Germania trebuia să fie pregătită să cucerească Liège înaintea declarării războiului, iar el primise rapoarte conform cărora belgienii întăreau de zor fortărețele. (Nu îi înștiințase niciodată pe conducătorii civili cu privire la acest punct din planurile de război ale Germaniei.)[40] Este foarte posibil ca Moltke să nu mai fi putut suporta tensiunea acelei stări de indecizie. După o serie de „nesfârșite negocieri" care au avut loc între Bethmann și Falkenhayn pe data de 30 iulie, s-a luat decizia ca, următoarea zi, la amiază, să se decreteze „starea de iminentă amenințare a războiului", etapa preliminară necesară mobilizării, indiferent dacă Rusia se mobilizase sau nu. La miezul

nopții, unul dintre subalternii săi l-a surprins pe Moltke redactând frenetic o proclamație pentru kaiser. Se temea, a declarat șeful statului-major, că Marea Britanie avea să intervină și că războiul avea să se transforme într-o conflagrație mondială. „Puțini sunt cei care pot înțelege proporțiile, durata și momentul în care are să se sfârșească acest război."[41]

Cu puțin înainte de amiază, în ziua de 31 iulie, când la Berlin a sosit vestea care confirma demararea mobilizării ruse, Bethmann i-a telefonat lui Wilhelm și a obținut permisiunea lui de a proclama „starea de iminentă amenințare a războiului". Aflat la sediul Ministerului de Război de la Berlin, atașatul militar bavarez nota în jurnalul său, „Peste tot văd chipuri radioase, strângeri de mâini pe coridoare, oameni care se felicită singuri că au făcut acest pas." Ambasadorul bavarez a trimis către München o telegramă diplomatică, în care scria: „Statul-major este foarte încrezător în ceea ce privește viitorul război cu Franța și se așteaptă se înfrângă Franța în patru săptămâni."[42] Cetățenii germani au aflat de această decizie în jurul orei 4 după-amiaza, în vechiul stil prusac: un regiment de soldați a ieșit în pas de marș din palatul de la Berlin și s-a oprit pe marele bulevard Unter den Linden. Toboșarii au bătut din tobe către toate punctele cardinale și un ofițer a citit cu glas tare o proclamație. Guvernul german a trimis, de asemenea, un ultimatum Rusiei, știind că acesta avea să fie mai mult ca sigur respins, prin care cerea sistarea pregătirilor de război atât împotriva Germaniei, cât și împotriva Austro-Ungariei în decurs de douăsprezece ore. În dimineața următoare, când Bethmann s-a întâlnit cu reprezentanții tuturor statelor germane în încercarea de a le obține acordul pentru a porni la război în cazul în care Rusia refuza să cedeze, el le-a dat asigurări că depusese toate eforturile pentru a obține pacea: „Dar nu putem rămâne impasibili în fața provocărilor Rusiei, dacă nu dorim să renunțăm la statutul de Mare Putere în Europa."[43] A trimis un ultimatum și Franței, acordându-i opt ore pentru a promite că avea să rămână neutră în orice conflict. Ca garanție a bunăvoinței de a onora o asemenea promisiune, Franța trebuia să predea fortărețele de o importanță-cheie de la Toul și Verdun. (Germania promitea să le predea în bună stare la sfârșitul războiului ei cu Rusia.) Germania a trimis, de asemenea, telegrame către Grecia, România și Imperiul Otoman, întrebându-le cum s-ar fi lăsat convins să se alăture Triplei Alianțe în războiul ce avea să vină.

În timp ce Germania se pregătea de un război pe două fronturi, măsurile întreprinse de cel mai important aliat al ei îi dădeau bătăi de cap, căci Austro-Ungaria își detașase unitățile militare deja mobilizate, reprezentând două cincimi din totalul armatei, înspre granița cu Serbia, în pofida rapoartelor primite începând cu 27 iulie, care indicau o intensificare a activității

militare ruse.[44] Chiar și după decretarea ordinului de mobilizare generală din 31 iulie, o parte considerabilă a forțelor austro-ungare au continuat să avanseze spre sud, în direcția Balcanilor. Conrad, nutrind aceleași iluzii deșarte care caracterizaseră cea mai mare parte a deciziilor pe care le luase, se pare că ar fi sperat ca Rusia să înainteze cu trupele până la granițele cu Austro-Ungaria și să aștepte pur și simplu la hotare în timp ce el ar fi înfrânt rapid Serbia.[45] Însă Germania nu vedea lucrurile astfel, și nici nu avea nevoie de așa ceva.

Cum se întâmplă adesea în cazul alianțelor, războiul a adus în prim-plan interesele divergente ale partenerilor de coaliție. Deși pe timp de pace promisese să atace Rusia cât de curând posibil, Austro-Ungaria era obsedată să distrugă Serbia. Cât despre Germania, aceasta nu intenționa să se lipsească de o parte a forțelor detașate pe frontul de vest pentru a proteja Austro-Ungaria, înainte de a reuși să înfrângă Franța. Din punctul de vedere al Germaniei, era esențial ca Austro-Ungaria să detașeze cât de multe forțe militare putea spre nord, împotriva Rusiei. Moltke deja făcea presiuni asupra lui Conrad, omologul său austriac, ca Austro-Ungaria să-și detașeze armatele spre nord și est, iar pe 31 iulie kaiserul i-a trimis o telegramă lui Franz Joseph, în care îi spunea pe un ton apăsat: „În această mare luptă este de o importanță crucială ca Austria să-și mobilizeze principalele forțe împotriva Rusiei și să nu se fragmenteze printr-o ofensivă simultană asupra Serbiei." Și, a continuat kaiserul, „în această bătălie de proporții în care ne aflăm alături, Serbia joacă doar un rol secundar, împotriva ei nefiind nevoie decât de un minim de măsuri defensive".[46] Cu toate acestea, Conrad nu și-a deplasat trupele de la sud către nord înainte de 4 august, o decizie care avea să provoace un dezastru militar pentru Austro-Ungaria.

Până în după-amiaza zilei de sâmbătă, 1 august, Rusia nu dăduse încă un răspuns la ultimatumul german. Demonstrațiile patriotice de la începutul săptămânii începeau să-și piardă din elan, iar opinia publică germană aștepta neliniștită, dacă nu chiar deprimată, evoluțiile ulterioare. Un jurnalist scria că, la Frankfurt, „peste întregul oraș s-a pogorât o atmosferă de gravitate solemnă, o pace și o liniște înspăimântătoare. În odăile lor liniștite, soțiile și tinerele femei stau și se gândesc îngrijorate la noul viitor. Despărțiri, o spaimă imensă de lucruri îngrozitoare, o teamă de ceea ce are să vină". Gospodinele începeau să facă provizii de alimente, iar oamenii luau cu asalt băncile ca să-și retragă economiile. Kaiserul trebuia să facă față unor mari presiuni atât din partea generalilor săi, care cereau decretarea mobilizării generale considerând că se pierdea timp prețios în vreme ce armatele Rusiei deveneau din ce în ce mai numeroase, cât și din partea propriei sale soții, care îi cerea să se comporte bărbătește. A semnat ordinul de mobilizare la ora cinci după-amiaza.[47]

La scurt timp după aceea, a ținut un discurs din balconul palatului său de la Berlin: „Vă mulțumesc din străfundul sufletului pentru dovezile de dragoste și încredere. În bătălia care se întrevede acum la orizont, nu mai văd un popor dezbinat. Printre noi sunt numai germani..." A fost ovaționat, mult mai mult decât era de obicei; germanii de toate convingerile politice erau acum pregătiți să-și apere patria împotriva rușilor care, în acel moment, fuseseră declarați principalul inamic. În pofida miturilor naționaliste fabricate mai târziu, care vorbeau despre o explozie uriașă de elan patriotic în momentul în care războiul a devenit o realitate, starea generală pare să fi fost mai degrabă una de resemnare.[48]

La scurt timp după ce kaiserul a semnat decretul de mobilizare generală, a sosit o telegramă de la Lichnowsky. Potrivit ambasadorului, Marea Britanie promitea să rămână neutră dacă Germania nu ataca Franța. Veștile, povestea un observator, au picat „ca o bombă". Kaiserul și probabil și Bethmann au respirat ușurați. Wilhelm s-a întors către Moltke și i-a spus vesel: „Deci, o să desfășurăm întreaga armată doar la est." Însă atmosfera din încăpere s-a încins rapid. Moltke a refuzat să ia în calcul posibilitatea unei mobilizări parțiale, doar împotriva Rusiei. Mobilizarea pe Frontul de Vest nu putea fi sistată fără perturbarea planurilor deja elaborate și, implicit, eliminarea oricărei șanse de succes în viitorul război împotriva Franței. „În plus", a adăugat el, „patrulele noastre au intrat deja în Luxemburg, iar divizia de la Trier are să le urmeze imediat." Apoi i-a spus tăios kaiserului: „Dacă Maiestatea Voastră insistă să trimită întreaga armată pe Frontul de Est, atunci nu va dispune de o armată gata să lovească, ci de o gloată de bărbați înarmați dezorganizați și fără provizii." Wilhelm a răspuns: „Unchiul dumneavoastră mi-ar fi dat un cu totul alt răspuns."[49]

De atunci s-a tot discutat dacă Moltke a avut dreptate, dacă pentru Germania era într-adevăr prea târziu să pornească la război doar pe un singur front. Generalul Groener, șeful Departamentului Feroviar al statului-major la acea vreme, a declarat ulterior că acest lucru ar fi putut fi fezabil.[50] După cum s-a văzut, s-a ajuns la un compromis; forțele militare germane aveau să fie mobilizate pe ambele fronturi, conform planului, însă armatele germane de pe Frontul de Vest aveau să se oprească exact în apropiere de granița franceză, până când Franța avea să adopte o poziție mai clară. Moltke nu și-a revenit niciodată pe de-a întregul de pe urma presiunilor psihice de care a avut parte în acea zi. Când s-a întors acasă, își amintea soția sa, după ce kaiserul i-a cerut demararea unei mobilizări parțiale, „Mi-am dat imediat seama că avusese loc ceva îngrozitor. Era vinețiu la chip și de-abia dacă i se mai simțea pulsul. Aveam în fața mea un om disperat."[51]

Mai târziu în acea noapte, Berlinul a primit o a doua telegramă de la Lichnowsky, în care acesta scria că prima telegramă trimisă fusese o greșeală; britanicii insistau ca germanii să nu invadeze Belgia și nici să atace Franța și, în plus, ca trupele germane menite să atace Franța în vest să fie deplasate pe Frontul de Est și folosite împotriva Rusiei. Când Moltke a revenit la palatul regal de la Berlin pentru a primi permisiunea de a relua acțiunea împotriva Belgiei și Franței, kaiserul, care deja se băgase în pat, a spus tăios: „Acum faceți cum credeți; mie oricum îmi e indiferent" și s-a culcat.[52] Însă în acea zi fatidică miniștrii kaiserului tot nu au închis un ochi, căci au stat până în zori treji dezbătând dacă era nevoie să fie emisă o declarație oficială de război pentru a se porni la luptă împotriva Rusiei. Molkte și Tirpitz erau de părere că acest lucru nu era necesar, însă Bethmann, care susținea că: „în caz contrar, nu-i voi mai putea avea pe socialiști de partea noastră", a câștigat ceea ce probabil că avea să fie una dintre ultimele lui victorii împotriva armatei.[53] Urma să fie redactată o declarație de război și telegrafiată lui Pourtalès la Sankt Petersburg. Odată cu decizia Germaniei de mobilizare a trupelor, trei dintre cele cinci mari puteri europene demaraseră și ele mobilizarea generală și fie erau oficial în război, cum era cazul Austro-Ungariei, fie pe cale să pornească la luptă, ca în cazul Rusiei și Germaniei. Dintre celelalte trei puteri rămase, Italia alegea să rămână neutră. Franța se hotărâse să ignore ultimatumul german și să demareze propria mobilizare la data de 2 august, iar Marea Britanie tot nu se decisese cum să procedeze.

Pe data de 1 august, britanicii se bucurau de un sfârșit de săptămână prelungit datorat unei sărbători bancare. Nenumărate familii plecaseră la mare, iar la Londra, Muzeul Madame Tussaud inaugura noi expoziții de figuri de ceară, organizate special pentru lumea aflată în vacanță: „Criza europeană. Portrete în mărime naturală ale Maiestăților Lor, împăratul Austriei, regele Petru al Serbiei și ale altor capete încoronate din Europa. Criza autonomiei legislative a Irlandei. Sir Edward Carson, dl John Redmond și alte celebrități. Scene navale și militare. Muzică încântătoare. Băuturi răcoritoare la prețuri accesibile."[54] Însă pe coridoarele puterii de la Whitehall atmosfera nu aducea deloc a vacanță, iar, de această dată, Grey, din ce în ce mai morocănos, nu reușea să se strecoare și să se refugieze la conacul său de la țară.

Veștile proaste nu conteneau să apară. Londra era în plină panică. Ratele la bănci se dublaseră peste noapte și sute de oameni stăteau la coadă în curtea Băncii Angliei pentru a-și schimba bancnotele de hârtie în aur. Administrația Bursei de Valori decisese să închidă instituția până la noi ordine (și avea să rămână închisă până în luna ianuarie a anului următor.) Lloyd George, în

calitate de ministru de finanțe, și Asquith organizaseră o reuniune cu cei mai importanți oameni de afaceri, încercând să-i liniștească spunându-le că guvernul avea să intervină în caz de necesitate pentru a stabiliza economia. De pe continent soseau vești despre deplasări de trupe și circulau zvonuri, false după cum s-a dovedit, cum că armata germană ar trece deja frontiera franceză. Într-o scrisoare personală trimisă lui Nicolson la Ministerul de Externe, Goschen, ambasadorul britanic la Berlin, s-a plâns: „Totul este îngrozitor! Presupun că va trebui să renunț la toți servitorii mei și că voi rămâne doar cu valetul meu englez și *aide-cuisinier*-ul elvețian. Sper că nu sunteți la fel de obosit precum sunt eu."[55]

Cabinetul s-a reunit târziu în dimineața zilei de sâmbătă, 1 august. „Pot să spun cu mâna pe inimă că nu am suferit vreodată o dezamăgire mai cruntă", îi scria Asquith mai târziu Venetiei Stanley — referindu-se însă la faptul că nu reușise să se întâlnească cu ea pe parcursul acelei săptămâni. Criza internațională, continua el, nu părea să se soluționeze, iar cabinetul era în continuare indecis și nu știa cum să procedeze. În acea dimineață, o grupare încă se poziționa de partea a ceea ce Asquith descrisese în scrisoarea sa drept „abordarea *Manchester Guardian*" — conform căreia Marea Britanie trebuia să declare că nu se va alătura războiului continental în nicio împrejurare —, iar de cealaltă parte se aflau Grey și susținătorii săi, precum Churchill și Asquith însuși, care refuzau să excludă războiul din ecuație. Grey sugerase din nou că avea să-și dea demisia în cazul în care cabinetul adopta o politică fermă de nonintervenție. Pendulând între aceste grupuri, se afla un personaj deosebit de important, încă indecis, Lloyd George, care temperamental înclina spre pace, dar care înțelegea foarte bine că Marea Britanie trebuia să-și păstreze statutul de mare putere. Reuniunea s-a încheiat cu decizia unanimă că nu avea să se ceară aprobarea parlamentului pentru trimiterea Corpului Expediționar Britanic în Franța.[56]

După reuniunea cabinetului, Grey s-a întâlnit cu Cambon, care aștepta nerăbdător la sediul Ministerului de Externe să primească vești cu privire la intențiile Marii Britanii. Ambasadorul francez a arătat că în acel moment țara sa se confrunta, pe uscat, cu un pericol grav reprezentat de armatele germane, iar pe de altă parte, pe mare, flota germană putea amenința coastele Atlanticului pe care Franța le lăsase neapărate, după cum a susținut Cambon exagerând un pic, în urma acordului semnat cu Marea Britanie, care se angajase să protejeze această zonă. Grey însă nu a reușit să-l liniștească prea mult, invocându-i, din nou, faptul că Marea Britanie avea mână liberă să procedeze cum dorește. Însă neutralitatea Belgiei era importantă pentru britanici, iar ministrul de externe, cu acordul cabinetului, intenționa să ceară luni Camerei

Comunelor să afirme că britanicii nu aveau să permită încălcarea acestei neutralități. Cambon a precizat că opinia publică franceză avea să fie foarte dezamăgită de răspunsul întârziat al Marii Britanii și, conform relatării lui Grey, francezul ar fi emis un avertisment: „Dacă noi nu ajutam Franța, *Antanta* avea să dispară; și, indiferent dacă victoria avea să revină Germaniei sau Franței și Rusiei, situația noastră la sfârșitul războiului avea să fie deosebit de neplăcută."[57] Apoi Cambon a intrat nesigur pe picioare în biroul lui Nicolson, alb la față, neputând să spună decât: „O să ne abandonze, o să ne abandoneze. [*Ils vont nous lâcher, ils vont nous lâcher*]."[58] I-a mărturisit apoi unui jurnalist britanic prietenos, care l-a vizitat la sediul ambasadei franceze: „Mă întreb dacă nu cumva cuvântul «onoare» nu ar trebui exclus din vocabularul englezesc." Nicolson a urcat scările în grabă pentru a-l întreba pe Grey dacă ambasadorul francez spunea adevărul despre întrevederea lor. În momentul în care Grey a confirmat acest lucru, Nicolson i-a spus cu amărăciune: „Ne veți face... de pomină în rândul națiunilor", și a protestat spunând că ministrul de externe îi lăsase întotdeauna lui Cambon impresia că, în cazul în care Germania ar fi fost agresorul, Marea Britanie avea să ia partea Franței. „Da", a răspuns Grey, „dar nu are nimic în scris."[59] În acea noapte, Crowe, un susținător înverșunat al politicii intervenționiste din cadrul Ministerului de Externe, îi scria soției lui: „Guvernul a decis în cele din urmă să dea bir cu fugiții și să abandoneze Franța la nevoie. În minister atmosfera este de așa natură încât practic toată lumea vrea mai degrabă să demisioneze decât să slujească într-un guvern de lași lipsiți de onoare."[60]

În aceeași zi, în celălalt capăt al Europei, Rusia și Germania rupeau relațiile. (Austro-Ungaria, care încă visa să zdrobească Serbia, a declarat război Rusiei de-abia pe 6 august.) La ora 6 seara, ambasadorul german Pourtalès, deosebit de agitat, l-a întrebat de trei ori pe Sazonov dacă Rusia avea să consimtă să se conformeze cererii Germaniei de a sista mobilizarea. Sazonov a răspuns de fiecare dată că Rusia era încă dispusă să negocieze, dar că ordinele nu puteau fi revocate. „Nu am ce alt răspuns să vă dau", a spus el. Apoi, Pourtalès a tras adânc aer în piept și a declarat cu dificultate: „În acest caz, domnule, am primit instrucțiuni de la guvernul meu să vă înaintez această telegramă." I-a întins cu mâinile tremurânde declarația de război, după care s-a îndreptat spre fereastră cu lacrimi în ochi. „Nu aș fi crezut niciodată", i-a spus el lui Sazonov, „că am să plec de la Sankt Petersburg în aceste condiții." Cei doi bărbați s-au îmbrățișat. A doua zi dimineață, membrii misiunii diplomatice a Germaniei împreună cu reprezentanții statelor federale germane au plecat cu un tren special din gara Finlanda, cea în care Lenin avea să coboare din tren trei ani mai târziu pentru a-și împlini

revoluția.[61] Sazonov i-a telefonat țarului pentru a-l informa că relațiile dintre cele două țări fuseseră rupte. Nicolae nu a spus decât: „Am conștiința împăcată — am făcut tot ce mi-a stat în putință pentru a evita războiul."[62] Familia sa îl așteptase îngrijorată să coboare la cină. A intrat în salon, foarte palid la chip, și i-a informat că Rusia și Germania se aflau acum în război. „La auzul acelei vești", își amintea unul dintre tutorii copiilor săi, „pe împărăteasă a podidit-o plânsul, iar marile ducese, observând disperarea mamei lor, au izbucnit la rândul lor în lacrimi."[63] În acea zi, în întreaga Europă s-au vărsat multe lacrimi, însă aceasta nu era nimic în comparație cu ce avea să vină, odată ce izbucnirea războiului devenea o certitudine, iar recruții porneau în marș pentru a se alătura regimentelor lor.

Membrii mișcării internaționale pentru pace asistaseră îngroziți la saltul rapid pe care Europa îl făcuse în direcția războiului, dar demonstrațiile pentru pace organizate în mai multe orașe europene nu dăduseră mari rezultate. Pe măsură ce criza se derula, Jean Jaurès, marele socialist francez, depusese eforturi asiduee pentru a menține clasele muncitoare ale Europei unite în lupta lor împotriva războiului. „Inimile lor trebuie să bată la unison, pentru a împiedica acest dezastru îngrozitor!", declara el pe data de 25 iulie cu prilejul ultimului său discurs ținut în Franța. [64] Pe 29 iulie, s-a alăturat reprezentanților partidelor socialiste din Europa, reuniți la Bruxelles, într-o ultimă încercare de a menține a Doua Internațională unită. Membrii acesteia încă foloseau apelativul „tovarăș" când se adresau unii altora, iar președintele Partidului Social Democrat german l-a îmbrățișat pe Jaurès, cu toate că devenea din ce în ce mai clar că naționalismul, care amenințase întotdeauna unitatea celei de-a Doua Internaționale, era acum pe cale să o dezbine pe măsură ce clasele muncitoare din fiecare țară săreau în apărarea patriilor lor, iar partidele socialiste se pregăteau să voteze cu guvernele lor în favoarea războiului. După o serie de discuții interminabile, s-a decis doar devansarea datei congresului ce urma să fie organizat la sfârșitul verii, aceasta fiind fixată pentru 9 august, și organizarea acestuia la Paris, și nu la Viena, cum se stabilise inițial. Delegații englezi s-au plâns că australienii nu vor avea la dispoziție suficient timp pentru a ajunge la întrunire. Jaurès era îngrijorat și trist și suferea de o migrenă îngrozitoare. Cu toate acestea, în acea seară, a ținut un discurs în fața unei adunări numeroase reunite la Cirque Royale, cea mai mare sală de spectacole din Bruxelles. Din nou a avertizat cu privire la soarta îngrozitoare ce îi era rezervată Europei, vorbind despre moartea, distrugerile și bolile care aveau să urmeze dacă nu colaborau pentru a evita declanșarea războiului. În dimineața următoare, Jaurès a fost mai binedispus și i-a mărturisit unui prieten socialist belgian: „Vor urma suișuri și coborâșuri.

Dar este imposibil ca lucrurile să nu iasă bine. Mai am două ore până când îmi sosește trenul. Haideți să mergem la muzeu și să-i admirăm pe primitivii dumneavoastră flamanzi."[65]

Jaurès s-a întors la Paris pe 30 iulie și a continuat să lupte, așa cum făcuse întotdeauna, scriind articole pentru ziarul de stânga *Humanité,* organizând întruniri și încercând să obțină întrevederi cu miniștrii aflați la guvernare. În acea seară, când Jaurès a ieșit în oraș să bea ceva cu prietenii la cafeneaua sa preferată, nimeni nu l-a băgat de seamă pe tânărul cu barbă care făcea ture pe trotuarul din fața localului. Raoul Villain, un naționalist înverșunat și fanatic, considera că Jaurès era un trădător din cauza concepțiilor lui internaționaliste și pacifiste. Avea la el un revolver, dar nu l-a folosit în acea seară. A doua zi, Jaurès a reușit să obțină o întrevedere cu Abel Ferry, subsecretar în Ministerul de Externe, care i-a spus fără menajamente că nu se putea face nimic pentru a împiedica izbucnirea războiului. Jaurès a reacționat de parcă ar fi fost lovit în moalele capului, dar a declarat că avea să continue să lupte pentru pace. „Vei fi asasinat la primul colț de stradă", l-a avertizat Ferry. În acea seară, Jaurès și câțiva prieteni de-ai săi s-au oprit din nou la cafenea pentru a lua cina înainte de a reveni la lucru. S-au așezat lângă o fereastră care fusese deschisă pentru a aerisi încăperea în acea noapte caniculară. Villain și-a făcut brusc apariția și a tras două focuri de armă prin fereastra deschisă. Jaurès a murit aproape instantaneu. O placă comemorativă marchează și astăzi locul crimei, la Café du Croissant din Rue du Montmartre.[66]

Guvernul francez a aflat de moartea acestuia în seara zilei de 31 iulie, în momentul în care s-a reunit din nou pentru o altă sesiune de urgență. Miniștri resimțeau și ei toată încordarea. Mobilizarea generală a Germaniei și Austro-Ungariei fusese confirmată, iar Joffre, șeful de stat-major, îi bombarda cu cereri prin care solicita decretarea mobilizării generale a Franței, avertizându-i că țara lor se afla într-o situație din ce în ce mai periculoasă cu fiecare zi care trecea. Poincaré încerca să pară puternic în fața celorlalți, dar, așa cum a scris în jurnalul său, în sufletul său, era de fapt deosebit de îngrijorat. Participa la reuniuni aproape non-stop, iar singurele momente de răgaz erau plimbările prin grădinile palatului Élysée alături de soția sa. În timp ce cei doi câini ai lor se zbenguiau în jurul lor, scria Poincaré, „mă întrebam cu îngrijorare dacă Europa chiar o să cadă victimă unui război generalizat doar pentru că Austria se încăpățânează să facă scandal cu sabia lui Wilhelm al II-lea".[67] Ambasadorul german tocmai avusese o întrevedere cu premierul francez ca să-l întrebe dacă Franța avea să rămână neutră în cazul unui război între Rusia și Germania. Viviani a declarat că avea să dea un răspuns clar a doua zi de dimineață. Ambasadorul i-a cerut, de asemenea, să-i confirme

dacă Rusia decretase mobilizarea generală, iar Viviani a răspuns că nu fusese informat cu privire la acest lucru. Cât de multe știa, de fapt, conducerea franceză în acel moment rămâne un subiect controversat. O telegramă trimisă de Paléologue în acea dimineață, care aducea la cunoștința francezilor decizia Rusiei, a ajuns la destinație de-abia în decurs de douăsprezece ore (o dovadă a faptului că sistemele de comunicație începeau să cedeze în întreaga Europă), și este foarte posibil ca aceasta să nu fi sosit la timp pentru reuniunea guvernului. În orice caz, încă de la începutul crizei politica guvernului francez rămăsese neschimbată: guvernul dorea să se asigure că atât Rusia, cât și Franța erau văzute ca tabere inocente în fața agresiunii germane. În perioada premergătoare crizei, Poincaré și Viviani făcuseră în repetate rânduri apel la Rusia să acționeze prudent și să evite orice măsuri care ar fi putut fi văzute ca provocări.[68] Deși nu există consemnări ale dezbaterilor guvernului din acea seară, la miezul nopții, când reuniunea a luat sfârșit, s-a decis decretarea mobilizării a doua zi. De asemenea, s-a convenit să i se promită Marii Britanii, ca răspuns la o cerere primită de la Londra, că Franța avea să respecte neutralitatea Belgiei. Messimy, ministrul de război, s-a întâlnit de asemenea cu Izvolski, ambasadorul rus, pentru a-i confirma că Franța avea să lupte alături de Rusia.[69]

În dimineața zilei de 1 august, când cabinetul s-a reunit din nou, Poincaré a afirmat că Franța nu mai putea amâna mobilizarea generală a efectivelor militare, iar colegii săi, unii fără prea mare tragere de inimă, au căzut de acord. Telegramele, care erau deja pregătite, au fost expediate în acea după-amiază, iar în orașele mai mari sau mai mici din întreaga Franță oamenii s-au adunat pentru a citi micile înștiințări pe hârtie albastră care au fost afișate în vitrinele magazinelor. La Paris, o mulțime numeroasă a ieșit în Place de la Concorde. Unii s-au repezit spre statuia care reprezenta Strasbourgul, capitala provinciei pierdute a Alsaciei, și au sfâșiat pânza neagră de doliu în care aceasta fusese învăluită din 1871. Într-un mesaj adresat poporului francez, în care făcea apel la unitate națională, Poincaré a asigurat populația că guvernul era decis să facă tot ce îi stătea în putință pentru a menține pacea. A promis că mobilizarea nu era echivalentă cu războiul. „La drept vorbind", a mărturisit un observator perspicace, „nimeni nu îl credea. Chiar dacă nu era vorba de război, în mod sigur era ceva aproape la fel de îngrozitor."[70] În următoarele zile, trenurile au duduit străbătând țara în lung și în lat și adunându-i pe tinerii care urmau să fie transportați către frontiere. Statul-major se temea că probabil aproape zece la sută dintre rezerviști nu aveau să se supună ordinelor de mobilizare; procentajul celor care nu s-au prezentat la chemarea la arme a fost însă mai mic de 1,5 la sută.[71]

Până duminică, 2 august, Rusia, Germania, Austro-Ungaria și Franța se mobilizaseră; Rusia și Germania se aflau oficial în război; iar Austro-Ungaria era în război cu Serbia. În acea zi, regimentele rusești de cavalerie au trecut granița germană, iar trupele germane au pătruns în Luxemburg, la mică distanță de sudul Belgiei, deși marile puteri, printre care și Germania, garantaseră neutralitatea micului ducat. Italia, după cum devenea din ce în ce mai evident, intenționa să-și proclame neutralitatea. De cealaltă parte a Atlanticului, unde americanii priveau aceste evoluții uluiți și în același timp îngroziți, președintele Wilson, care își petrecea cea mai mare parte a timpului la căpătâiul soției sale aflate pe patul de moarte, a trimis prin ambasadorii săi oferte de mediere, însă era prea târziu, iar europenii nu erau pregătiți să asculte. Mai rămânea doar un ultim pas important până la pecetluirea sorții Europei și finalizarea saltului continentului către război: intrarea Marii Britanii în conflagrație.

În acea dimineață de duminică, un Lichnowsky în lacrimi, cu speranțele pentru o apropiere anglo-germană năruite, l-a vizitat pe Asquith la micul dejun pentru a-l implora ca Marea Britanie să nu se alieze cu Franța, dar acum era deja aproape prea târziu. Opinia publică britanică era din ce în ce mai ostilă Germaniei. După cum i-a scris unui prieten lordul Morley, ministru pentru India și unul dintre acei membri ai guvernului care se pronunțaseră cel mai ferm împotriva războiului: „Acțiunile arogante ale Germaniei loveau în eforturile acelor membri ai cabinetului care pledau pentru menținerea păcii".[72] Mai important încă era faptul că amenințarea în plină desfășurare la adresa Belgiei influența deciziile cabinetului mult mai mult decât pregătirile de război ale Germaniei împotriva Franței sau Rusiei. Din cauza poziției sale geografice, pe parcursul secolelor, Marii Britanii îi fusese imposibil să asiste indiferentă dacă o altă putere cucerea Țările de Jos, deoarece căile lor navigabile, prin care bunurile (și adesea și armatele) puteau circula nestingherite între continent și Regatul Unit, erau de o importanță deosebită. Partidul Conservator a început la rândul său să exercite presiuni asupra lui Asquith, iar liderul acestuia, Bonar Law, a trimis o scrisoare prin care susținea că „onoarea și siguranța Marii Britanii aveau să fie afectate în mod fatal dacă aceasta ar fi ezitat în a oferi susținere Franței și Rusiei" și promitea ca partidul său să ofere guvernului spijin deplin.[73]

La ora 11 dimineața, cabinetul a creat un prim precedent organizând o reuniune într-o zi de duminică. A urmat o ședință dificilă care a demonstrat că miniștrii erau încă profund dezbinați. Însă începea să se formeze o majoritate, care considera că încălcarea neutralității Belgiei de către Germania ar fi putut fi considerată motiv de război. Însă în acea dimineață s-a convenit

doar că Grey îi putea transmite lui Cambon că Marea Britanie nu avea să permită flotei germane să atace țărmul nordic al Franței. Cabinetul a ratificat, de asemenea, decizia lui Churchill, luată cu o seară înainte, de a mobiliza rezervele marinei și s-a stabilit organizarea unei alte reuniuni la ora șase și jumătate după-amiaza. Mai mulți susținători ai păcii, precum și Lloyd George, încă nehotărât, au luat prânzul împreună. Grey s-a dus la grădina zoologică din Londra, unde a privit timp de o oră păsările, iar Asquith a găsit un moment de răgaz pentru a-i scrie Venetiei Stanley. „Nu am primit nicio scrisoare de la tine în această dimineață", se plângea el, „iar aceasta este cea mai tristă neîmplinire a zilei de astăzi."[74] Cabinetul britanic s-a reunit din nou la șase și jumătate după-amiaza, așa cum se stabilise. Deși Morley și președintele Biroului de Comerț, John Burns, care aveau să-și dea ulterior demisia, încă se opuneau categoric războiului, în acel moment Lloyd George a schimbat taberele și a decis să susțină Belgia. Acesta era, de asemenea, conștient că Marea Britanie avea un interes strategic în a menține continentul european în afara dominației germane. Acum se formase o majoritate provizorie care susținea intervenția în cazul în care neutralitatea Belgiei avea să fie încălcată în mod „substanțial". Acea majoritate avea să se consolideze și mai mult în cazul în care Belgia se hotăra să se opună Germaniei și să ceară ajutor.[75]

La 7 seara, ora Londrei, în timp ce englezii încă discutau cum să acționeze în contextul crizei europene, ambasadorul german de la Bruxelles i-a prezentat ministrului belgian de externe un ultimatum, care zăcuse pe biroul său de pe 29 iulie. Ultimatumul fusese redactat de Moltke, și nu de Bethmann, o altă dovadă a faptului că armata prelua comanda politicii germane. În document se susținea că Germania deținea informații „de încredere" conform cărora francezii intenționau să avanseze prin Belgia în drumul lor spre Germania pe care urmau să o atace. (De fapt, guvernul francez îl anunțase în mod clar pe Joffre că nu putea pătrunde în Belgia înainte ca nemții să invadeze această țară.) Guvernul german nu putea decât să fie îngrijorat de faptul că Belgia nu ar fi reușit să se apere singură, lăsând astfel Germania la mila francezilor. Dintr-un instinct de autoconservare, Germania ar fi putut fi nevoită să ia atitudine în fața acestei agresiuni din partea francezilor. „Prin urmare, guvernul german ar regreta profund dacă Belgia ar considera pătrunderea Germaniei pe teritoriu belgian ca un act de ostilitate, în condițiile în care Germania ar fi nevoită să facă acest lucru pentru a se apăra, ca urmare a măsurilor luate de opozanții ei." Germania a solicitat din partea Belgiei o „neutralitate binevoitoare" și dreptul de liberă trecere pentru trupele germane pe teritoriul acesteia. În schimb, Germania avea să garanteze

integritatea și independența Belgiei la sfârșitul războiului. Guvernului belgian i s-a acordat un răgaz de douăsprezece ore ca să răspundă.[76]

Belgia își apărase întotdeauna neutralitatea cu fermitate, refuzând să încheie alianțe militare cu vecinii săi, dar pregătindu-se să lupte în caz de necesitate. Chiar și în 1914, pe când trupele germane avansau pe teritoriul țării, unele divizii belgiene încă erau staționate în sud și de-a lungul coastelor pentru a demonstra că Belgia intenționa să-și apere neutralitatea împotriva tuturor dușmanilor, chiar și împotriva unui atac puțin probabil din partea Franței sau Marii Britanii. Cel puțin până în 1914, opinia publică belgiană nu identificase nici măcar un singur prieten sau un singur dușman. De multă vreme exista o antipatie față de Marea Britanie, care, la începutul secolului, condusese campania internațională îndreptată împotriva sinistrelor abuzuri comise de hulpavul lor rege Leopold al II-lea în Congo. Ministerul belgian de Externe și cercurile conservatoare și catolice înclinau să fie progermane, însă Franța era cea care exercita cea mai profundă influență culturală.[77] Belgienii erau mândri de independența lor și își prețuiau libertatea. Reformele militare și creșterea bugetului acordat apărării, măsuri luate în 1913, erau menite să le protejeze aceste deziderate. Cum probabilitatea izbucnirii unui război între Franța și Germania devenea din ce în ce mai evidentă, pe 29 iulie guvernul belgian a majorat numărul recruților chemați la arme și a transmis instrucțiuni comandantului militar de la Liège să întărească sistemul defensiv al impozantei fortărețe și să saboteze toate căile de acces dinspre est, respectiv din direcția Germaniei. Pe 31 iulie, guvernul a ordonat mobilizarea generală a armatei belgiene.

După ce ultimatumul a fost tradus din germană în franceză, guvernul belgian nu a mai stat pe gânduri. Prim-ministrul, baronul Charles de Broqueville, și regele Albert I au hotărât imediat să respingă condițiile propuse de Germania. Miniștrii din guvern, convocați în grabă în toiul nopții, au fost de acord în unanimitate. Și, poate spre propria lor surprindere, belgienii au decis, de asemenea, fără să șovăie că aveau să opună maximum de rezistență de care erau capabili în calea atacului german. „Vai, sărmanii prostovani!", a exclamat un diplomat german de la Bruxelles când a auzit veștile. „De ce oare nu se dau la o parte din calea tăvălugului?" În momentul în care, datorită indiscreției unui diplomat francez, vestea că ultimatumul a fost respins de belgieni a ajuns în presă în dimineața zilei de 3 august, poporul belgian și-a arătat susținerea. Steagul Belgiei a fost arborat pretutindeni și s-a discutat mult despre mândria națională a țării. După cum a declarat chiar și regele în proclamația adresată națiunii: „Am refuzat să ne pierdem onoarea."[78] A ajutat și faptul că Albert se bucura de un mare respect. Era diferit din toate

punctele de vedere de unchiul său, răposatul și puțin regretatul Leopold: noul rege era cinstit, trăia modest, într-un mariaj fericit alături de soția sa nemțoaică și cei trei copii ai lor, adora cititul și mersul pe munte, preferând aceste activități amantelor adolescente. Când regele și regina au plecat de la palat a doua zi pentru a lua parte la o sesiune specială a parlamentului, au fost ovaționați de mulțimi numeroase de oameni. Ajuns în sala de întruniri a parlamentului, cuplul regal a fost aplaudat în picioare; toate măsurile propuse de guvern, inclusiv bugetul de război, au fost aprobate în unanimitate. Partidul Socialist a dat o declarație în care afirma că membrii săi protestau față de „barbarismul militarist" și că luptau pentru libertate și democrație.[79]

În dimineața zilei de luni, 3 august, cabinetul britanic s-a reunit pentru a decide ce urma să declare Grey în fața parlamentului în acea după-amiază, și a hotărât și el mobilizarea armatei. Deși nu se știau prea multe detalii, la Londra se aflase despre ultimatumul acordat Belgiei de către Germania, iar Albert îi trimisese lui George al V-lea o telegramă, cerându-i ajutorul. Din punctul de vedere al Marii Britanii, după cum i-a scris mai târziu Asquith Venetiei Stanley, agresiunea afișată de Germania față de Belgia „simplifică lucrurile".[80] Lloyd George, a cărui susținere era de o importanță crucială în menținerea aripii de stânga a Partidului Liberal de partea guvernului, aderase acum cu fermitate la tabăra celor care pledau în favoarea intervenției pentru apărarea neutralității Belgiei și sprijinirea Franței. Grey s-a întors la sediul Ministerului de Externe în jurul orei 2 după-amiaza, sperând să ia prânzul în grabă și să aibă timp să lucreze la discursul lui. Aici l-a găsit pe ambasadorul german care îl aștepta pentru a-l întreba ce decizie luase cabinetul. „A fost o declarație de război?" Grey a răspuns că a fost mai degrabă o „enunțare de condiții". Nu îi putea spune lui Lichnowsky despre ce condiții era vorba decât după ce informa parlamentul. Lichnowsky l-a implorat pe Grey să nu transforme chestiunea neutralității Belgiei într-una dintre aceste condiții. Grey nu a făcut decât să repete că nu putea spune nimic mai mult.[81]

La ora 4 după-amiaza un Grey palid și obosit a luat cuvântul în fața Camerei Comunelor: „Vocea îi era clară", relata un observator, „fără inflexiuni calde, limbajul total frust, precis, simplu, corect și de o sobrietate demnă."[82] Băncile și coridoarele parlamentului erau ticsite la maximum, iar galeria era plină ochi cu spectatori, printre care se aflau și arhiepiscopul de Canterbury și ambasadorul rus. Grey susținea, așa cum făcea întotdeauna, că îi lăsase mână liberă Marii Britanii. Cu toate acestea, prietenia cu Franța („și cu Germania", a strigat un membru al parlamentului) și legământul Angliei de a respecta neutralitatea Belgiei creaseră „obligații ce țineau de onoare și interes național". Franța, a declarat el, avusese atâta încredere în Marea Britanie,

încât își lăsase țărmul atlantic descoperit. „Fiecare om să-și cerceteze propria inimă și simțămintele care îl încearcă", a continuat el, „și să aprecieze cu propria minte în ce măsură trebuie să respecte aceste obligații. Și eu apreciez această situație așa cum simt eu, dar nu doresc să impun nimănui mai mult decât ce îi dictează fiecăruia inima cu privire la ceea ce ar trebui să simtă vizavi de această obligație." Își dădea seama în ce situație se afla. Marea Britanie se găsea acum în poziția în care trebuia fie să respecte obligațiile ce țineau de onoare și interes național, fie să dea bir cu fugiții, a spus el. Și, chiar dacă Marea Britanie decidea să nu se implice în război, această variantă ar fi fost mai proastă pentru ea, căci legăturile sale vitale de comerț și afaceri cu continentul și propriile țărmuri ar fi fost amenințate de ascensiunea unei puteri dominante în Europa. „Sunt absolut convins", a încheiat el, „că, din punct de vedere moral, prin poziția noastră am pierde orice urmă de respect." Ultimele sale cuvinte au fost acoperite de ovații zgomotoase. Din partea conservatorilor, Bonar Law, iar din partea naționaliștilor irlandezi, John Redmond, s-au angajat să acorde susținere. Ramsay MacDonald, vorbind în numele micului Partid Laburist, a declarat că Marea Britanie ar fi trebuit să rămână neutră. Nici în acea zi, nici în următoarele nu s-a supus la vot dacă Marea Britanie să declare război Germaniei, însă acum era evident că, în cazul în care se decidea să intervină, guvernul ar fi avut un sprijin covârșitor.

Mai târziu, când Nicolson a pătruns în biroul lui Grey ca să-l felicite pentru succesul discursului său, un Grey nefericit nu a făcut decât să spună, bătând cu pumnii în masă: „Urăsc războiul... urăsc războiul." Ceva mai târziu în aceeași seară, Grey a rostit o frază care a ajuns să sintetizeze sensul războiului pentru foarte mulți europeni. Pe când privea pe fereastră înspre parcul St. James, unde îngrijitorii aprindeau felinarele cu gaz, a spus: „Luminile se sting în întreaga Europă; nu vom apuca să le mai vedem aprinzându-se din nou cât vom trăi."[83] Deși, mai târziu, Grey a afirmat cu modestie că nu a fost decât „purtătorul de cuvânt al Angliei", de fapt el a contribuit din plin la implicarea Marii Britanii în război.[84] Lloyd George, care a jucat un rol-cheie în convingerea cabinetului să adopte o poziție favorabilă intervenționismului, i-a scris soției sale aflate în nordul Țării Galilor: „Zilele astea mă învârt într-o lume de coșmar. Am luptat din greu pentru pace și am reușit până acum să țin cabinetul departe de război, dar acum ajung la concluzia că dacă mica națiune a Belgiei este atacată de Germania, toate covingerile și chiar și prejudecățile mele vor trece în tabăra războiului. Sunt pur și simplu îngrozit de această perspectivă." Asquith a fost mai prozaic; cu prilejul obișnuitei sale partide de bridge, a spus că „singura rază de soare din acest război odios, în care eram pe cale să intrăm, a fost soluționarea crizei irlandeze și ralierea

punctele de vedere de unchiul său, răposatul și puțin regretatul Leopold: noul rege era cinstit, trăia modest, într-un mariaj fericit alături de soția sa nemțoaică și cei trei copii ai lor, adora cititul și mersul pe munte, preferând aceste activități amantelor adolescente. Când regele și regina au plecat de la palat a doua zi pentru a lua parte la o sesiune specială a parlamentului, au fost ovaționați de mulțimi numeroase de oameni. Ajuns în sala de întruniri a parlamentului, cuplul regal a fost aplaudat în picioare; toate măsurile propuse de guvern, inclusiv bugetul de război, au fost aprobate în unanimitate. Partidul Socialist a dat o declarație în care afirma că membrii săi protestau față de „barbarismul militarist" și că luptau pentru libertate și democrație.[79]

În dimineața zilei de luni, 3 august, cabinetul britanic s-a reunit pentru a decide ce urma să declare Grey în fața parlamentului în acea după-amiază, și a hotărât și el mobilizarea armatei. Deși nu se știau prea multe detalii, la Londra se aflase despre ultimatumul acordat Belgiei de către Germania, iar Albert îi trimisese lui George al V-lea o telegramă, cerându-i ajutorul. Din punctul de vedere al Marii Britanii, după cum i-a scris mai târziu Asquith Venetiei Stanley, agresiunea afișată de Germania față de Belgia „simplifică lucrurile".[80] Lloyd George, a cărui susținere era de o importanță crucială în menținerea aripii de stânga a Partidului Liberal de partea guvernului, aderase acum cu fermitate la tabăra celor care pledau în favoarea intervenției pentru apărarea neutralității Belgiei și sprijinirea Franței. Grey s-a întors la sediul Ministerului de Externe în jurul orei 2 după-amiaza, sperând să ia prânzul în grabă și să aibă timp să lucreze la discursul lui. Aici l-a găsit pe ambasadorul german care îl aștepta pentru a-l întreba ce decizie luase cabinetul. „A fost o declarație de război?" Grey a răspuns că a fost mai degrabă o „enunțare de condiții". Nu îi putea spune lui Lichnowsky despre ce condiții era vorba decât după ce informa parlamentul. Lichnowsky l-a implorat pe Grey să nu transforme chestiunea neutralității Belgiei într-una dintre aceste condiții. Grey nu a făcut decât să repete că nu putea spune nimic mai mult.[81]

La ora 4 după-amiaza un Grey palid și obosit a luat cuvântul în fața Camerei Comunelor: „Vocea îi era clară", relata un observator, „fără inflexiuni calde, limbajul total frust, precis, simplu, corect și de o sobrietate demnă."[82] Băncile și coridoarele parlamentului erau ticsite la maximum, iar galeria era plină ochi cu spectatori, printre care se aflau și arhiepiscopul de Canterbury și ambasadorul rus. Grey susținea, așa cum făcea întotdeauna, că îi lăsase mână liberă Marii Britanii. Cu toate acestea, prietenia cu Franța („și cu Germania", a strigat un membru al parlamentului) și legământul Angliei de a respecta neutralitatea Belgiei creaseră „obligații ce țineau de onoare și interes național". Franța, a declarat el, avusese atâta încredere în Marea Britanie,

încât își lăsase țărmul atlantic descoperit. „Fiecare om să-și cerceteze propria inimă și simțămintele care îl încearcă", a continuat el, „și să aprecieze cu propria minte în ce măsură trebuie să respecte aceste obligații. Și eu apreciez această situație așa cum simt eu, dar nu doresc să impun nimănui mai mult decât ce îi dictează fiecăruia inima cu privire la ceea ce ar trebui să simtă vizavi de această obligație." Își dădea seama în ce situație se afla. Marea Britanie se găsea acum în poziția în care trebuia fie să respecte obligațiile ce țineau de onoare și interes național, fie să dea bir cu fugiții, a spus el. Și, chiar dacă Marea Britanie decidea să nu se implice în război, această variantă ar fi fost mai proastă pentru ea, căci legăturile sale vitale de comerț și afaceri cu continentul și propriile țărmuri ar fi fost amenințate de ascensiunea unei puteri dominante în Europa. „Sunt absolut convins", a încheiat el, „că, din punct de vedere moral, prin poziția noastră am pierde orice urmă de respect." Ultimele sale cuvinte au fost acoperite de ovații zgomotoase. Din partea conservatorilor, Bonar Law, iar din partea naționaliștilor irlandezi, John Redmond, s-au angajat să acorde susținere. Ramsay MacDonald, vorbind în numele micului Partid Laburist, a declarat că Marea Britanie ar fi trebuit să rămână neutră. Nici în acea zi, nici în următoarele nu s-a supus la vot dacă Marea Britanie să declare război Germaniei, însă acum era evident că, în cazul în care se decidea să intervină, guvernul ar fi avut un sprijin covârșitor.

Mai târziu, când Nicolson a pătruns în biroul lui Grey ca să-l felicite pentru succesul discursului său, un Grey nefericit nu a făcut decât să spună, bătând cu pumnii în masă: „Urăsc războiul... urăsc războiul." Ceva mai târziu în aceeași seară, Grey a rostit o frază care a ajuns să sintetizeze sensul războiului pentru foarte mulți europeni. Pe când privea pe fereastră înspre parcul St. James, unde îngrijitorii aprindeau felinarele cu gaz, a spus: „Luminile se sting în întreaga Europă; nu vom apuca să le mai vedem aprinzându-se din nou cât vom trăi."[83] Deși, mai târziu, Grey a afirmat cu modestie că nu a fost decât „purtătorul de cuvânt al Angliei", de fapt el a contribuit din plin la implicarea Marii Britanii în război.[84] Lloyd George, care a jucat un rol-cheie în convingerea cabinetului să adopte o poziție favorabilă intervenționismului, i-a scris soției sale aflate în nordul Țării Galilor: „Zilele astea mă învârt într-o lume de coșmar. Am luptat din greu pentru pace și am reușit până acum să țin cabinetul departe de război, dar acum ajung la concluzia că dacă mica națiune a Belgiei este atacată de Germania, toate covingerile și chiar și prejudecățile mele vor trece în tabăra războiului. Sunt pur și simplu îngrozit de această perspectivă." Asquith a fost mai prozaic; cu prilejul obișnuitei sale partide de bridge, a spus că „singura rază de soare din acest război odios, în care eram pe cale să intrăm, a fost soluționarea crizei irlandeze și ralierea

amiabilă a forțelor din Irlanda pentru a ajuta guvernul să apere interesele noastre naționale supreme".[85] Este posibil, sau cel puțin mulți contemporani ai vremii au fost de această părere, ca Marele Război a salvat, de fapt, Marea Britanie de la un război civil.

În aceeași seară de luni, la Paris, Wilhelm von Schoen, ambasadorul german, se chinuia să descifreze o telegramă prost codată primită de la Bethmann. A înțeles suficient de mult din ea cât să se ducă imediat la prim-ministrul francez cu declarația de război a Germaniei. Guvernul german susținea că fusese nevoit să ia această măsură din cauza avansului trupelor franceze peste graniță, în Alsacia, și a atacurilor dezlănțuite de aviatorii francezi. Unul dintre aceștia, se spunea, aruncase chiar o bombă peste o cale ferată germană. (Hitler avea să folosească un pretext asemănător, la fel de nefondat, în 1939, când a invadat Polonia.) Schoen avea o ultimă rugăminte — ca cetățenii germanii care rămâneau la Paris să fie plasați sub protecția ambasadorului american — și o plângere — ce viza un bărbat care folosise un limbaj amenințător și se urcase din mers în mașina ce îl ducea spre întrunire. Cei doi bărbați s-au despărțit cu toată curtoazia, dar atmosfera era sumbră.[86] Poincaré a scris mai târziu în jurnalul său:

> Este de o sută de ori mai bine că nu am fost nevoiți să declarăm noi război chiar și pe motiv că granițele ne-au fost încălcate în repetate rânduri. Era imperios necesar ca Germania, de pe-a întregul vinovată de agresiune, să fie nevoită să-și recunoască public interesele. Dacă Franța ar fi declarat război, alianța cu Rusia ar fi devenit controversată, iar unitatea și spiritul francez ar fi fost înfrânte, iar Italia ar fi putut fi obligată de Tripla Alianță să se alăture luptei împotriva Franței.[87]

A doua zi, marți 4 august, un mesaj din partea lui Poincaré a fost citit în fața parlamentului francez în aplauze frenetice. Germania era singura vinovată pentru izbucnirea războiului, a susținut el, și va trebui să dea seamă în fața tribunalului istoriei. Toți francezii aveau să se adune într-o uniune sacră, iar această *union sacrée* nu avea să fie zdruncinată vreodată. Nu au existat voci care să se opună; Partidul Socialist se decisese deja să susțină războiul. În momentul în care un lider de seamă al stângii i-a adus un omagiu lui Jaurès, a cărui înmormântare avea loc în acea zi, spunând: „Nu mai există adversari; există numai francezi", întreaga sală s-a dezlănțuit și a strigat de nenumărate ori „*Vive la France!*"[88].

În aceeași zi, guvernul britanic i-a trimis un ultimatum Germaniei, cerându-i să ofere o garanție că avea să respecte neutralitatea Belgiei. Termenul-limită era 11 seara, ora Marii Britanii. Cum nimeni nu se aștepta ca Germania să fie de acord, s-a pregătit o declarație de război care urma să-i fie înmânată lui Lichnowsly. Telegrame tipărite menite să avertizeze ambasadele și consulatele britanice din întreaga lume că Marea Britanie era pe cale să intre în război zăcuseră ani la rândul în dosarele Ministerului de Externe, doar cu numele inamicului rămas necompletat. Funcționarii și-au petrecut ziua completând spațiul gol cu „Germania".

Între timp, în aceeași zi la Berlin, Bethmann vorbea în fața parlamentului german explicând că Germania nu făcea decât să se apere. Era adevărat, a recunoscut el, că Germania invada statele neutre Belgia și Luxemburg, dar făcea acest lucru numai din cauza amenințării franceze. Când războiul avea să se sfârșească, Germania avea să repare orice daună. Partidul Socialist, care de atâta vreme promisese să-și conducă milioanele de membri împotriva unui război capitalist, s-a alăturat celorlalte partide și a votat pentru acordarea subvențiilor de război. Bethmann depusese mari eforturi pentru a le câștiga susținerea, iar aceștia cedaseră în cele din urmă. Pe 3 august, cu prilejul unei reuniuni îndelungate și dificile a deputaților socialiști, majoritatea a decis să voteze pentru acordarea subvențiilor de război, argumentând pe de o parte că nu ar fi putut să-i trădeze pe oamenii de rând care porneau la luptă și, pe de alta, pentru că vedeau Germania ca pe o victimă a agresiunii ruse. Pentru a nu afecta unitatea partidului, restul socialiștilor au convenit să-și ofere la rândul lor susținerea.[89]

În seara zilei de 4 august, chiar înainte ca ultimatumul acordat de Marea Britanie Germaniei să se fi scurs, Goschen, ambasadorul britanic, i-a făcut o vizită lui Bethmann pentru a-și cere pașaportul. „Oh, dar este îngrozitor!", a exclamat Goschen în timp ce întreba zadarnic dacă Germania nu ar fi putut să respecte neutralitatea Belgiei. Bethmann i-a ținut o predică ambasadorului. Marea Britanie lua o decizie cumplită și totul din cauza unui simplu cuvânt, „neutralitate". Tratatul cu Belgia, a spus Bethmann folosind o expresie care avea să afecteze profund imaginea Germaniei în ochii opiniei publice, era doar o „bucată de hârtie". Marea Britanie, a continuat el, ar fi putut ține în frâu setea de răzbunare a Franței și panslavismul rus, dar în schimb alesese să le încurajeze. Marea Britanie purta răspunderea izbucnirii războiului. Goschen a izbucnit în lacrimi și a plecat.[90] Bethmann pur și simplu nu își dădea seama că Germania ar fi putut avea vreo vină. Mai târziu i-a scris unui prieten: „Rămâne un mare semn de întrebare dacă, recurgând la acțiuni rezonabile, am fi putut evita ca Franța, Rusia și Marea Britanie să-și unească ostilitățile

făcând un front comun împotriva noastră."[91] Kaiserul a tunat și fulgerat pe seama trădării Marii Britanii și l-a acuzat pe Nicolae de „o nesăbuință fără scrupule", căci ignorase toate încercările Germaniei și ale lui Wilhelm de a menține pacea. Moltke credea că britanicii plănuiseră declanșarea războiului de la bun început și se întreba dacă Germania nu ar fi putut convinge Statele Unite să i se alăture ca aliat dacă le-ar fi promis teritoriul Canadei.[92]

La Londra, britanicii au așteptat sosirea orei 11 seara și scurgerea ultimatumului. La sediul Ministerului de Externe a avut loc un scurt episod de panică în momentul în care cineva și-a dat seama că declarația de război adresată Germaniei conținea o greșeală și că aceasta fusese trimisă înainte de vreme lui Lichnowsky. O declarație cu un text corectat a fost redactată în grabă și un oficial de rang inferior a fost trimis să recupereze documentul greșit. Miniștrii cabinetului au reunit în Downing Street, majoritatea fiind agitați și trași la față, cu excepția lui Churchill, care arăta în formă și încrezător în sine, cu un trabuc mare în gură. Secretarii de stat așteptau în fața încăperii în care se reunise cabinetul. „Orice ar fi, războiul nu poate fi de durată", a spus cineva. Cu puțin timp înainte de ora 11 seara, un oficial de rang inferior a telefonat la Ministerul de Externe pentru a întreba dacă s-au primit vești. „Nu au sosit vești nici aici, nici la Ambasada Germaniei", i s-a răspuns. Big Ben a început să dangăne, iar Marea Britanie a intrat în război. Pe străzi, mulțimea de oameni adunată pe Whitehall și pe Mall s-a prins de mâini și a cântat cântece patriotice. Churchill a trimis o telegramă către flotă: „DEMARAȚI OSTILITĂȚILE ÎMPOTRIVA GERMANIEI".[93]

Legăturile care uniseră o Europă pașnică și prosperă pe parcursul secolului al XIX-lea se rupeau acum cu rapiditate. Rețelele de cale ferată și de telegraf au fost întrerupte; activitatea din domeniul naval a încetinit; rezervele bancare au fost înghețate, iar schimbul valutar internațional suspendat; comerțul a început să scadă. Cetățenii de rând încercau cu disperare să ajungă acasă într-o lume care devenise brusc de nerecunoscut. La ambasada germană de la Paris domnea haosul, mamele își țineau strâns în brațe copiii care plângeau și sute de valize erau îngrămădite în jur. Aproximativ 100 000 de americani erau probabil blocați pe Continent, majoritatea fără bani pentru că băncile erau închise. Mulți au reușit să ajungă în Marea Britanie, unde Walter Page, ambasadorul american, și misiunea sa au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a face față situației. „Dumnezeu să ne ajute!", i-a scris el președintelui Woodrow Wilson.

> Prin ce săptămână am trecut!... În acele prime două zile bine-înțeles că a fost o mare zăpăceală. Bărbați înnebuniți și femei în

lacrimi implorau, blestemau și cereau tot felul de lucruri — doar Dumnezeu știe, a fost un adevărat balamuc. Unii mi-au spus că sunt cel mai mare geniu al situațiilor de criză, alții că sunt al dracului de prost, și am primit toate epitetele posibile dintre aceste două extreme.

Guvernul american a trimis nava *Tennessee* încărcată cu aur pentru a-și finanța cetățenii; nava de război a transportat, de asemenea, americani aflați de cealaltă parte a Canalului Mânecii, în Franța, către Marea Britanie.[94] Ambasadorii statelor beligerante s-au bucurat de un tratament mai blând, au părăsit țările în care fuseseră trimiși în misiune la bordul unor trenuri speciale, păzite de trupe ale țărilor inamice. Jules Cambon și ambasadorul rus părăsiseră deja Berlinul la sfârșitul săptămânii, iar în acel moment, la data de 5 august, un Lichnowsky distrus se pregătea să părăsească Londra. „M-am temut că pur și simplu avea să-și piardă mințile cu totul", i-a scris Page lui Wilson după ce l-a văzut. „Face parte din tabăra care a combătut războiul și a eșuat lamentabil. Această întrevedere a fost una dintre cele mai jalnice experiențe din viața mea..."[95]

În 1914, conducătorii europeni au dat greș fie pentru că au optat în mod hotărât pentru război, fie pentru că nu au găsit puterea de a se opune. Jumătate de secol mai târziu, un președinte american tânăr și lipsit de experiență se confrunta cu propria criză și propriile opțiuni. În 1962, când Uniunea Sovietică a detașat efective militare în Cuba, inclusiv rachete care puteau lovi extremitatea estică a coastelor Statelor Unite cu focoase nucleare, John F. Kennedy a fost supus unor presiuni deosebite în partea propriei sale armate pentru a riposta, chiar cu riscul unui război total cu Uniunea Sovietică. A rezistat, pe de o parte pentru că învățase din fiascoul anului precedent de la Golful Porcilor că armata nu avea întotdeauna dreptate, dar și pentru că tocmai citise *The Guns of August*, extraordinara relatare a Barbarei Tuchman despre felul în care Europa a pășit orbește în vâltoare în Marele Război. A ales să deschidă negocierile cu Uniunea Sovietică și întreaga lume s-a îndepărtat de la marginea prăpastiei.

Șoc, exaltare, tristețe, resemnare: europenii au întâmpinat izbucnirea războiului în nenumărate feluri. Unii au găsit alinare, chiar inspirație, în felul în care națiunile lor păreau să acționeze ca un tot unitar. Friedrich Meinecke, marele istoric german, a descris declanșarea războiului ca fiind „unul dintre cele mai măreț momente ale vieții mele, care mi-a umplut brusc sufletul cu cea mai profundă încredere în poporul nostru și cea mai înaltă bucurie".[96] Henry James, pe de altă parte, îi scria disperat unui prieten.

Este dincolo de orice închipuire ceva atât de irațional și cumplit într-o epocă în care am trăit și pe care am considerat-o, cum s-ar spune, un înalt rafinament al civilizației — în pofida tuturor absurdităților evidente; descoperind în final existența acestei grozăvii în propriul ei sânge, descoperind că acesta fusese *adevăratul* ei înțeles încă de la bun început este ca și când ai recunoaște în propria familie sau grup de prieteni apropiați o bandă de criminali, escroci și ticăloși — șocul este același.[97]

Europa și-ar fi putut purta pașii în alte direcții, dar în august 1914, aceștia au dus-o la capătul drumului și acum se confrunta cu distrugerea.

Epilog: Războiul

Pe 4 august, „marea tornadă întunecată", așa cum a descris-o Theodore Roosevelt, s-a dezlănțuit asupra Europei.[1] Asemenea unei furtuni neașteptate, războiul i-a luat pe mulți prin surprindere, dar, cel puțin la început, foarte puțini au fost cei care au încercat să fugă din calea lui. Unii europeni se simțeau ușurați, știind că așteptarea luase sfârșit, ba chiar consolați, căci societățile lor își regăseau unitatea. Mișcarea europeană pentru pace s-a năruit de-a lungul demarcărilor naționale existente dintotdeauna și, pretutindeni pe continent, socialiștii și-au unit forțele cu clasele de mijloc și cele superioare pentru a vota cu o majoritate covârșitoare în favoarea războiului. Un socialist german considera că „îngrozitoarea tensiune se risipise... pentru prima dată în aproape un sfert de secol, puteai să te alături cu toată inima, conștiința împăcată și fără să te încerce vreun sentiment de trădare și să intonezi acel cântec înflăcărat și mobilizator: *Deutschland, Deutschland, über alles*".[2] Winston Churchill nu era în niciun caz singurul pe care îl încerca un sentiment de euforie în fața acestei drame: „Draga mea", îi scria el soției sale, „totul pare să se îndrepte înspre catastrofă și prăbușire. Sunt plin de curiozitate, surescitat și fericit. Nu este oare îngrozitor să fi plămădit astfel?"[3] Din câte se poate estima, majoritatea europenilor era pur și simplu stupefiată de viteza și fermitatea cu care se încheiase îndelungata pace europeană. Europenii au acceptat izbucnirea războiului cu resemnare, simțindu-se obligați să se implice, convinși fiind că națiunile lor reprezentau în acest conflict tabăra nevinovată, atacată de forțe străine amenințătoare.

Deși au circulat nenumărate mituri în jurul Marelui Război, în august 1914 se pare că soldații chiar le-au spus familiilor lor că aveau să se întoarcă acasă până la Crăciun. La Colegiul Militar Britanic de la Camberley, unde proaspeții absolvenți își așteptau ordinele delectându-se între timp cu obișnuitele petreceri în grădină, partide de crichet și picnicuri, au sosit în cele

din urmă veşti că soldaţii aveau să fie detaşaţi la posturile lor, majoritatea urmând să se alăture Corpului Expediţionar Britanic care trebuia să ajungă pe continent. Colegiul însuşi a fost închis pe termen nelimitat, iar instructorii au primit şi ei însărcinări în cadrul statului-major; autorităţile erau de părere că nu era necesar să se mai continue pregătirea de ofiţeri pentru un război de scurtă durată.[4] Avertismentele emise de unii experţi, precum Ivan Bloch sau chiar Moltke, sau de pacifişti precum Bertha von Suttner şi Jean Jaurès, care susţineau că ofensivele aveau să ajungă într-un punct mort, căci niciuna dintre tabere nu era suficient de puternică pentru a-şi înfrânge adversarul, în timp ce societăţile ca atare aveau să fie stoarse de toate resursele, de la oameni până la muniţie, au fost date uitării, cel puţin pentru moment, în timp ce puterile europene îşi continuau marşul către război. Majoritatea oamenilor, de la cei care deţineau funcţii de conducere până la cetăţenii obişnuiţi, presupuneau că războiul avea să dureze puţin, asemenea Războiului Franco-Prusac, de exemplu, în care armatele alianţei de state germane avuseseră nevoie de mai puţin de două luni pentru a forţa Franţa să se predea. (Faptul că luptele nu au încetat după sfârşirea războiului pentru că poporul francez a continuat lupta era o chestiune complet diferită.) Experţii în finanţe, fie ei bancheri sau miniştri de finanţe, au considerat ca de la sine înţeles faptul că războiul trebuia să fie de scurtă durată: dată fiind perturbarea comerţului şi incapacitatea guvernelor de a împrumuta bani, căci pieţele internaţionale de capital ar fi rămas fără fonduri, iminentul faliment avea să împiedice statele beligerante să mai continue lupta. După cum a avertizat Norman Angell în cartea sa *Great Illusion*, chiar dacă Europa ar fi fost atât de necugetată încât să pornească la război, haosul economic şi dezastrul social care ar fi urmat ar fi forţat rapid naţiunile beligerante să negocieze un acord de pace. Însă ceea ce puţini oameni, printre care şi Bloch, au realizat a fost faptul că guvernele europene dispuneau de o capacitate, neverificată, dar mare, de a stoarce venituri de la propriile societăţi, fie prin impozitare, intervenţie economică sau disponibilizarea bărbaţilor şi trimiterea lor pe front, folosindu-se în schimb mâna de lucru a femeilor, şi că europenii înşişi dădeau dovadă de un stoicism şi o perseverenţă care îi puteau face să lupte ani de-a rândul înainte, chiar şi dacă se acumulau pierderi din ce în ce mai cumplite. Surprinzător pentru Marele Război nu este faptul că societăţile europene şi populaţiile au îndurat în cele din urmă vicisitudinile, cocoşându-se sub povara războiului — şi nu toate naţiunile au făcut acest lucru, sau cel puţin nu pe de-a întregul —, ci faptul că Rusia, Germania şi Austro-Ungaria au rezistat atât de mult până să cadă pradă revoluţiei, revoltelor sau disperării.

În acele prime săptămâni de război, se părea că Europa ar fi putut fi cruțată de la soarta ei cumplită. Dacă Germania ar fi înfrânt rapid Franța, Rusia ar fi putut foarte bine să decidă să încheie pacea pe frontul de est, iar Marea Britanie ar fi putut să-și reexamineze decizia de a se implica în luptă. Chiar dacă poporul francez ar fi decis să lupte în continuare așa cum făcuse și în 1870–1871, în final tot ar fi fost nevoit să capituleze. În timp ce trupele germane se invadau Belgia și Luxemburgul în drumul lor către nordul Franței, strategia germană de război părea să se desfășoare conform planului. Însă lucrurile nu stăteau chiar așa. Decizia Belgiei de a se opune a încetinit înaintarea Germaniei. Principala fortăreață de la Liège a căzut pe data de 7 august, dar mai rămâneau de cucerit încă alte douăsprezece, una câte una. Cum belgienii opuneau rezistență, germanii erau nevoiți să lase în urmă o serie de regimente militare, pe măsură ce avansau. Armata germană de pe aripa dreaptă principală, care urma să traverseze fluviul Meuse înspre Canalul Mânecii și apoi să coboare spre sud înspre Paris și să repurteze astfel o victorie uluitoare era și mai slabă, și mai lentă decât se plănuise inițial. Pe 25 august, Moltke, alarmat de viteza cu care Rusia avansa în est — căci trupele rusești cotropiseră moșiile iuncărilor și incendiaseră cabana de vânătoare preferată a kaiserului de la Rominten —, a ordonat ca două corpuri de armată, însumând circa 88 000 de oameni, să se deplaseze de pe Frontul de Vest înspre Prusia Răsăriteană.[5] Iar Corpul Expediționar Britanic sosise mai devreme decât era prevăzut pentru a oferi întăriri francezilor.

Avansul germanilor a fost încetinit, apoi stopat în fața rezistenței opuse de Aliați. La începutul lui septembrie, balanța înclina în defavoarea Germaniei, iar Aliații erau departe de a fi înfrânți. Pe 9 septembrie, Moltke a ordonat armatelor germane din Franța să se retragă spre nord și să se regrupeze, iar două zile mai târziu a dat ordinul general de retragere pe toată linia frontului. Deși nu avea cum să-și dea seama în acel moment, acesta urma să fie sfârșitul Planului Schlieffen și șansei Germaniei de a înfrânge Franța rapid. Pe 14 septembrie, kaiserul l-a eliberat din funcție pe motive de sănătate.

În acea toamnă, atât Germania, cât și Aliații au făcut ultimele încercări disperate de a-și dejuca reciproc planurile. Pierderile au crescut, dar victoria rămânea incertă. Până la sfârșitul lui 1914, muriseră 265 000 de soldați francezi, iar britanicii pierduseră 90 000 de oameni. Procentajul victimelor din unele regimente germane ajungea la 60 la sută; armata germană pierduse aproape 80 000 de oameni doar în bătăliile purtate în jurul orașului flamand Ypres în luna octombrie.[6] Odată cu sosirea iernii, armatele fiecărei tabere se retrăgeau așteptând să-și reia atacurile în primăvară. Nu aveau nici cea mai vagă idee că tranșeele provizorii pe care le săpaseră de la granița cu Elveția,

de-a lungul frontierei de est și de nord a Franței, până în Belgia aveau să fie adâncite, să devină mai puternice și mai elaborate și că urmau să fie folosite până în vara lui 1918.

Pe Frontul de Est, pentru că distanțele erau mult mai mari, rețeaua de tranșee nu a căpătat niciodată o asemenea anvergură și nu a devenit atât de impenetrabilă, dar totuși capacitatea apărării de a respinge atacuri deschise devenise evidentă încă din primele luni de război. Austro-Ungaria a suferit pierderi grele, dar Rusia nu a reușit să câștige o victorie decisivă. În primele patru luni de război, pierderile de partea Austro-Ungariei ajunseseră la aproape un milion. Deși Germania, contrar așteptărilor lui Schlieffen și ale succesorilor săi, a pornit la atac pentru a înfrânge două armate rusești în Bătălia de la Tannenberg, victoria de pe câmpul de luptă nu a pus capăt războiului. Atât Rusia, cât și dușmanii ei dispuneau de resursele și determinarea necesare pentru a lupta în continuare.

Circulă o poveste care ar putea fi foarte bine adevărată. Ernest Shackleton, marele explorator al regiunilor polare, a pornit spre Antarctica în toamna lui 1914. În momentul în care a revenit la stația de vânătoare de balene din arhipelagul Georgiei de Sud în primăvara lui 1916, se spune că ar fi întrebat cine câștigase războiul în Europa și că ar fi fost uimit când i s-a răspuns că războiul nu se terminase încă. Industriile, sistemul național de sănătate, forța de muncă, știința, tehnologia și chiar și artele au fost toate angajate în a susține efortul de război. Progresele din toate domeniile, omagiate cu atâta mândrie la Expoziția de la Paris de la 1900, oferiseră continentului ocazia de a perfecționa mijloacele prin care își putea mobiliza marile resurse de care dispunea pentru a se distruge singur.

Primele etape ale conflictului au pus bazele unui model cumplit care avea să devină recurent în anii următori: atacurile slăbeau tot mai mult din intensitate, pe măsură ce armele luptătorilor din apărare își revărsau focul letal. Generalii au încercat în repetate rânduri să iasă din impas prin ofensive masive care s-au soldat cu pierderi la fel de grele; fronturile, în special cele din vest, unde solul era răscolit de bombe, erau pline de găuri de obuz, traversate în lung și în lat de sârmă ghimpată, iar liniile nu înaintau deloc. Iar pe măsură ce războiul continua, se pierdeau vieți la o scară imposibil de imaginat. Numai în 1916, ofensiva din vară a Rusiei s-a soldat cu 1,4 milioane de morți și răniți; 400 000 de italieni au fost luați prizonieri în ofensiva lui Conrad din Dolomiți împotriva Italiei; iar pe 2 iulie, în prima zi a Bătăliei de pe Somme, britanicii au pierdut 57 000 de oameni, iar până la sfârșitul bătăliei, în noiembrie, au murit, au fost răniți sau au dispărut 650 000 de aliați, alături de 400 000 de germani. La Verdun, bătălia dintre Franța și

Germania pentru controlul fortăreței s-a soldat probabil cu 500 000 de morți de partea francezilor, în timp ce atacatorii germani au pierdut mai mult de 400 000 de oameni. Până la sfârșitul războiului, pe data de 11 noiembrie 1918, în război luptaseră 65 de milioane de oameni și muriseră 8,5 milioane. Alte 8 milioane fuseseră luați prizonieri sau pur și simplu dispăruseră. 21 de milioane fuseseră răniți, această cifră incluzând doar numărul celor ale căror răni puteau fi identificate; nimeni nu va ști vreodată câți oameni au fost afectați sau distruși din punct de vedere psihic. Prin comparație, în Vietnam au fost uciși 47 000 de soldați americani, iar în invazia și ocuparea Irakului 4 800 de soldați aparținând trupelor coaliției.

Războiul, care la început a cuprins doar Europa, a devenit global. De la bun început, imperiile fuseseră implicate în mod automat. Nimeni nu s-a oprit să se gândească dacă australienii sau canadienii, vietnamezii sau algerienii își doreau sau nu să lupte pentru puterile imperiale. Ca să fim cinstiți însă, mulți și-au dorit acest lucru. În dominioanele „albe", unde mulți încă aveau rude în Marea Britanie, era pur și simplu de la sine înțeles că țara-mamă trebuia protejată. Mai surprinzător a fost însă faptul că nenumărați naționaliști indieni au sărit în sprijinul Regatului Unit. Tânărul avocat cu convingeri radicale Mahatma Gandhi a ajutat autoritățile britanice să recruteze indieni pentru efortul de război. Alte puteri au început treptat să opteze pentru o tabără sau alta. La sfârșitul lui august 1914, Japonia a declarat război Germaniei și a profitat de această ocazie pentru a ocupa posesiunile Germaniei din China și Pacific. Două luni mai târziu, Imperiul Otoman și-a legat soarta de cea a Germaniei și Austro-Ungariei, iar Bulgaria li s-a alăturat în 1915. Acesta a fost ultimul aliat achiziționat de Puterile Centrale. România, Grecia, Italia, mai multe state din America Latină și China s-au alăturat în cele din urmă Aliaților.

Inițial, Statele Unite nu au părut să susțină puternic niciuna dintre tabere într-un conflict care nu părea să aibă prea mult de-a face cu interesele americane. „Mulțumesc din nou și îi voi mulțumi întotdeauna Domnului pentru Oceanul Atlantic", scria Walter Page, ambasadorul american la Londra. Elitele, liberalii și cei de pe Coasta de Est sau cei care aveau legături de familie cu Marea Britanie tindeau să țină cu Aliații, dar o minoritate importantă, probabil circa un sfert dintre americani, erau de origine germană. Iar minoritatea irlandeză catolică deosebit de numeroasă avea motive întemeiate să deteste Marea Britanie. În momentul în care a izbucnit războiul, Wilson s-a smuls de la căpătâiul soției sale aflate pe patul de moarte pentru a acorda o conferință de presă în care a proclamat neutralitatea Statelor Unite. „Îmi doresc", a spus el, „să mă pot mândri cu sentimentul că măcar

America, dacă nimeni altcineva, are acea stăpânire de sine și așteaptă chibzuită în gândire și fermă în scopurile ei să ajute restul lumii." A fost nevoie de politicile germane sau mai precis de cele ale înaltului comandament german, pentru a determina America să iasă din neutralitate. În 1917, Statele Unite, furioase din cauza atacurilor submarinelor germane asupra navelor lor și a veștilor pe care britanicii le-au transmis îndatoritori Washingtonului, conform cărora Germania încerca să convingă Mexicul și Japonia să le atace, au intrat în război de partea Aliaților.

În 1918, forțele reunite ale inamicilor lor au copleșit Puterile Centrale, așa că acestea, pe rând, au solicitat încheierea păcii, iar în cele din urmă Germania a cerut la rândul ei armistițiul. Pe 11 noiembrie, când focurile de armă au încetat, lumea era mult diferită față de cea de la 1914. În întreaga Europă, vechile fisuri din cadrul societăților, care fuseseră cârpite temporar la începutul conflictului, au început să reapară pe măsură ce războiul se prelungea, atrăgând după sine poveri din ce în ce mai grele. În timp tulburările sociale și politice căpătau amploare, vechile regimuri se prăbușeau, incapabile să mai inspire încredere opiniei publice sau să se ridice la măsura așteptărilor cetățenilor. În februarie 1917, regimul țarist s-a prăbușit în cele din urmă, iar slabul guvern provizoriu care i-a urmat a fost la rândul său înlăturat zece luni mai târziu de un nou tip de forță revoluționară, bolșevicii lui Vladimir Lenin. Pentru a-și salva regimul, care era atacat de rivalii săi politici și de rămășițe ale vechii ordini, Lenin a încheiat pace cu Puterile Centrale la începutul lui 1918, cedându-le teritorii rusești întinse spre vest. În timp ce rușii se luptau între ei într-un crâncen război civil, popoarele subjugate de Imperiul Rus au profitat de ocazie pentru a se elibera. Polonezi, ucraineni, georgieni, azeri, armeni, finlandezi, estonieni și letoni s-au bucurat, unii doar pentru o scurtă perioadă de timp, de independență.

Austro-Ungaria s-a destrămat în vara lui 1918, problemele sale de ordin național dovedindu-se în final a fi prea mari pentru a le putea face față. Polonezii din cadrul Dublei Monarhii s-au unit cu cei care tocmai își câștigaseră libertatea de sub jugul Rusiei și Germaniei, pentru a forma, pentru prima dată după mai mult de un secol, un stat polonez. Cehii și slovacii au încheiat un mariaj instabil, formând Cehoslovacia, în timp ce slavii din sudul Dublei Monarhii, cei din Croația, Slovenia și Bosnia, s-au unit cu Serbia formând un stat nou care avea să fie cunoscut sub numele de Iugoslavia. Ungaria, al cărei teritoriu a fost semnificativ redus din cauza pierderii Croației și acordurilor de pace semnate la sfârșitul războiului, a devenit stat independent, iar ceea ce a mai rămas din teritoriile habsburge s-a constituit în micul stat al Austriei. Dintre celelalte țări membre ale Puterilor Centrale,

Bulgaria a avut la rândul ei parte de propria revoluție, iar Ferdinand, șiret până la capăt, a abdicat în favoarea fiului său. Și Imperiul Otoman s-a prăbușit; victorioșii Aliați i-au confiscat teritoriile arabe și cea mai mare parte din ce stăpânise în Europa, lăsându-i doar teritoriul turc. Ultimul sultan otoman a plecat în tăcere, aproape neobservat, în exil în 1922 și un nou conducător laic, Kemal Atatürk, a demarat procesul de creare a statului modern turc.

În vara lui 1918, pe când armatele germane erau pe cale de a fi înfrânte, opinia publică germană, ținută până atunci în neștiință de către Hindenburg și Lundendorff, care dominau guvernul civil, a avut o reacție furioasă împotriva întregului regim. La un moment dat, pe când marinarii și soldații se revoltau, iar consiliile muncitorești preluau controlul guvernelor locale, s-a crezut că Germania ar fi putut urma calea Rusiei. Deși s-a împotrivit, kaiserul a fost obligat până la urmă să abdice la începutul lui noiembrie 1918, iar socialiștii au proclamat o nouă republică, reușind, după cum s-a dovedit, să evite revoluția.

Deși puterile victorioase au avut și ele partea lor de mișcări sociale — în Franța, Italia și Marea Britanie avuseseră loc până la 1918 greve și demonstrații violente —, aici vechea ordine a rezistat, cel puțin pentru moment. Însă Europa, privită ca un tot unitar, nu mai era centrul lumii. Își risipise marea avuție și se epuizase. Popoarele din imperiile ei, care în general consimțiseră să fie conduse din afară, începeau să se răzvrătească, iar încrederea în faptul că stăpânii lor străini știau cel mai bine ce era de făcut fusese zdruncinată în mod iremediabil de cei patru ani violenți de pe câmpurile de luptă ale Europei. Noi conducători naționaliști, o mare parte a acestora soldați care văzuseră cu ochii lor ce putea zămisli civilizația europeană, cereau acordarea dreptului de autoguvernare pe loc, și nu într-un viitor îndepărtat. Dominioanele „albe" ale Marii Britanii se mulțumeau să rămână parte din Imperiu, dar cu condiția de a primi o autonomie mai largă. Noi jucători din afara Europei începeau să devină din ce în ce mai importanți pe arena internațională. În Orientul Îndepărtat, Japonia devenise mai puternică, dar și mai încrezătoare în sine și domina întreaga regiune din vecinătatea ei. De cealaltă parte a Atlanticului, Statele Unite erau acum o putere mondială majoră; războiul le stimulase dezvoltarea industrială și agricolă, iar New York-ul se transforma din ce în ce mai mult într-un centru financiar internațional. Americanii considerau că Europa era învechită, decadentă și epuizată — și mulți europeni erau de acord cu ei.

Războiul nu numai că distrusese o mare parte a moștenirii europene și milioane de oameni, dar i-a afectat profund și pe mulți dintre supraviețuitori.

Patosul naționalist care îi însuflețise pe europeni pe parcursul războiului a condus, de asemenea, la uciderea absurdă a milioane de civili, fie de către germani în Belgia, de ruși în Galiția sau de austrieci în Bosnia. Armatele invadatoare i-au obligat pe civili la muncă forțată și i-au izgonit pe cei de o etnie „necorespunzătoare". După război, politicile din nenumărate state europene au fost caracterizate de violență și adesea au avut loc asasinate și lupte înverșunate între partidele rivale. Iar noile ideologii totalitare și intolerante ale fascismului și comunismului de sorginte rusească s-au inspirat ca mod de organizare și disciplină din principiile armatei, iar, în cazul fascismului, chiar din război.

Marele Război a fost un moment de cotitură în istoria Europei. Înainte de 1914, în pofida tuturor problemelor cu care se confrunta, Europa spera că lumea devenea un loc mai bun și că civilizația progresa. După 1918, europenii nu au mai putut avea această credință. Privind înapoi către lumea lor dispărută, de dinainte de război, nu puteau fi încercați decât de un semntiment de pierdere și risipă. La sfârșitul verii lui 1918, în momentul în care dimensiunea înfrângerii germane devenea evidentă, contele Harry Kessler s-a întors la vechea sa casă din Weimar pe care nu o vizitase de mulți ani. Deși Kessler căzuse pradă fervorii naționaliste a anului 1914, începuse de mult să regrete declanșarea războiului. Bătrânul său vizitiu și câinele său îl așteptau la gară și l-au întâmpinat de parcă ar fi fost plecat doar de câteva zile. Casa sa, își amintea el, îl aștepta neschimbată, ca Frumoasa din Pădurea Adormită:

> Tablourile impresioniste și neoimpresioniste, rândurile de cărți în franceză, engleză, italiană, greacă și germană, statuile lui Maillol, cu femeile sale oarecum prea trupeșe, prea voluptuoase, cu frumosul tânăr dezbrăcat care îl avusese ca model pe micul Colin, totul era de parcă încă ar fi fost 1913, ca și cum nenumărații oameni care s-au aflat aici și acum sunt morți, dispăruți, risipiți cine știe pe unde sau dușmani s-ar fi putut întoarce și relua viața europeană de la capăt. Mă simțeam ca într-un palat din *O mie și una de nopți,* plin cu tot soiul de comori și simboluri și amintiri pe jumătate uitate, pe care cineva descins dintr-o altă epocă nu poate decât să le deguste. Am găsit o dedicație de la d'Annunzio; țigări persane de la Isfahan aduse de Claude Anet; bomboniera de la botezul celui mai mic copil al lui Maurice Denis; un program al Baletului Rus din 1911, cu poze înfățișându-l pe Nijinski; cartea secretă scrisă de lordul Lovelace, nepotul lui Byron, despre incestul

acestuia, care îmi fusese trimisă de Julia Ward; cărți de Oscar Wilde și Alfred Douglas, cu o scrisoare de la Ross și — încă nedespachetată — capodopera tragicomică a lui Robert de Montesquiou din anii premergători războiului, despre frumoasa contesă de Castiglione, pe care pretindea că o iubea postum — cămașa ei de noapte zăcea într-o cutie de bijuterii sau într-un mic cufăr de sticlă într-unul dintre saloanele lui. Cât de monstruos s-a stârnit soarta din sânul acestei vieți europene, exact mijlocul din ei, tot așa cum a doua tragedie sângeroasă a istoriei s-a înălțat din scenele bucolice și spiritul lui Boucher și Voltaire. Știam, de fapt, că vremurile nu se îndreptau către o pace trainică, ci către război, dar în același timp nu eram deplin conștienți de asta. Era un fel de sentiment incert, care asemenea unui balon de săpun s-a spart brusc și a dispărut fără urmă în momentul în care forțele răului care clocoteau în interiorul său s-au copt.[7]

O parte a celor care au contribuit la anagajarea Europei pe drumul către Marele Război nici nu au trăit pentru a vedea cum s-a sfârșit. Moltke nu a revenit niciodată din concediul său medical pentru a-și relua îndatoririle de șef de stat-major al Germaniei. A murit în urma unui atac cerebral în 1916, în timp ce succesorul său, Falkenhayn, arunca armata germană în atacuri repetate, costisitoare și inutile la Verdun. Princip, care pusese în mișcare acel lanț fatal de evenimente în momentul în care l-a asasinat pe Franz Ferdinand la Sarajevo, a fost găsit vinovat de un tribunal austro-ungar, dar nu a putut fi executat pentru că era minor. A murit de tuberculoză într-o închisoare austriacă în vara lui 1918, fără să se căiască nici măcar în ultimul moment în fața evenimentelor pe care fapta sa le-a declanșat.[8] Împăratul Franz Joseph a murit în 1916, lăsând un tron șubrezit moștenire unui strănepot tânăr și fără experiență, Karl, care a reușit să rămână la putere doar până în 1918. István Tisza, care se hotărâse într-un final să aprobe decizia Austro-Ungariei de a ataca Serbia, a fost omorât în fața soției sale de soldați maghiari revoluționari în 1918. Rasputin a fost asasinat în 1916 la Sankt Petersburg de un grup de conspiratori aristocrați, care speraseră zadarnic că înlăturarea acestuia ar fi salvat regimul. Nicolae a abdicat anul următor. El, Alexandra și copiii lor au fost omorâți la Ekaterinburg de bolșevici în primăvara lui 1918. Trupurile lor au fost îngropate într-o groapă comună, dar redescoperite după căderea Uniunii Sovietice. Rămășițele trupești au fost identificate prin analize ale ADN-ului, folosindu-se inclusiv o probă recoltată de la ducele de

Edinburgh, strănepotul Alexandrei, iar Biserica Ortodoxă i-a sanctificat acum atât pe părinți, cât și pe copii.

Unii dintre miniștrii lui Nicolae au avut o soartă ceva mai fericită. Izvolski nu s-a întors niciodată de la Paris în Rusia și a continuat să trăiască în Franța dintr-un mic ajutor acordat de guvernul francez. Sazonov, ministrul de externe, a fost demis la începutul anului 1917. S-a alăturat forțelor antibolșevice ale amiralului Kolceak în războiul civil și în final a fost exilat în Franța; a murit la Nisa în 1927. Suhomlinov a fost învinovățit pentru eșecurile Rusiei în război, iar în 1916 țarul și-a abandonat ministrul de război și a permis să fie judecat, fiind acuzat de corupție, neglijare a armatelor rusești și spionaj în favoarea Germaniei și Austro-Ungariei. Acuzațiile de corupție erau fără îndoială adevărate, dar guvernul nu a reușit să aducă decât cele mai neconcludente dovezi în sprijinul celorlalte acuzații. Noul guvern provizoriu care a preluat puterea la începutul lui 1917 i-a aruncat pe Suhomlinov și pe frumoasa lui soție Ekaterina în închisoare și a reluat procesul la sfârșitul verii. Ekaterina a fost achitată, însă Suhomlinov a fost condamnat la închisoare pe viață, deși în mai 1918 bolșevicii, acum la putere, l-au eliberat, în cadrul unui program de amnistie generală. A fugit din Rusia, trecând granița în Finlanda în toamna acelui an, și s-a refugiat la Berlin, unde și-a scris, aproape inevitabil, memoriile și a încercat să supraviețuiască într-o sărăcie lucie. Ekaterina, care între timp își găsise un nou protector bogat, a rămas în Rusia; se pare că bolșevicii au împușcat-o în 1921. Într-o dimineață de februarie din 1926, polițiștii berlinezi au găsit trupul neînsuflețit al unui bătrân pe o bancă dintr-un parc. Suhomlinov, care la un moment dat fusese unul dintre cei mai bogați și mai puternici bărbați din Rusia, degerase și murise pe parcursul nopții.[9]

La sfârșitul războiului, Hoyos, cel care contribuise la obținerea cecului în alb oferit de Germania Austro-Ungariei, s-a gândit o scurtă perioadă de timp să se sinucidă, meditând la responsabilitatea care îi revenea pentru declanșarea războiului și sfârșitul Dublei Monarhii, însă, după ce și-a reconsiderat opțiunile, a murit de moarte bună în 1937. Berchtold, cancelarul, a demisionat în timpul primelor faze ale războiului în semn de protest față de miopul refuz al împăratului și colegilor săi de a acorda Italiei acele teritorii austriece pe care și le dorea în schimbul neutralității. A trăit până în 1942, pe una dintre moșiile sale din Ungaria, și a fost înmormântat la castelul său de la Buchlau, locul în care s-a desfășurat fatidica reuniune dintre predecesorul său Aehrenthal și Izvolski, întrevedere care a declanșat criza bosniacă din 1908. Conrad, șeful de stat-major al Austro-Ungariei, care primise în final acordul lui Franz Joseph pentru a se căsători cu Gina von Reininghaus

în 1915, a fost demis de noul împărat în 1917. După sfârșitul războiului, el și Gina au dus un trai simplu în Alpii austrieci, iar el și-a petrecut timpul studiind engleza — a noua limbă pe care o învăța —, plimbându-se cu fostul rege Ferdinand al Bulgariei și scriindu-și memoriile, o lucrare gigantică în cinci volume, în care se autojustifica. (În anii '20 aveau să fie publicate o mulțime de asemenea memorii, căci actorii cei mai importanți ai acelor vremuri încercau să se disculpe și să arunce vina pentru declanșarea războiului asupra altora.) Conrad a murit în 1925, iar guvernul noii republici austriece i-a organizat funeralii de stat. Gina a supraviețuit și a apucat să asiste la anexarea Austriei la al Treilea Reich, iar naziștii au tratat-o întotdeauna cu deosebită considerație. A murit în 1961.

Asquith a fost tot mai criticat pentru comportamentul superficial de care dăduse dovadă în timpul efortului de război și a fost nevoit să demisioneze la sfârșitul lui 1916. Succesorul său a fost Lloyd George, care, în pofida antipatiei afișate pentru război, s-a dovedit a fi un conducător puternic pe perioada conflagrației. Rivalitatea dintre cei doi a dezbinat Partidul Liberal, care nu și-a recăpătat niciodată poziția puternică de dinainte. Grey, care era aproape orb, a trecut, de asemenea, în opoziție, dar a fost de acord să primească funcția de ambasador al Marii Britanii în Statele Unite la sfârșitul războiului. În memoriile sale, a continuat să nege că și-ar fi luat vreodată vreun angajament față de Franța. Cu puțin timp înainte să moară, a publicat o carte despre păsări și farmecul acestora. Sir Henry Wilson, care depusese eforturi asidue pentru a suda relația dintre Franța și Marea Britanie, a devenit mareșal la finalul războiului. În 1922, a fost numit consilier pe probleme de securitate în guvernul Irlandei de Nord, care a rămas parte din Regatul Unit după ce sudul a devenit independent. A fost asasinat la scurt timp după aceea de doi naționaliști irlandezi pe treptele casei sale din Londra.

Poincaré a rămas în funcție pe tot parcursul războiului și a asistat la victoria Franței și la recâștigarea provinciilor Alsacia și Lorena. Mandatul său de președinte s-a încheiat în 1920, dar a revenit la conducere în calitate de prim-ministru de două ori în anii '20. S-a retras din funcție din motive de sănătate în vara lui 1929, dar a supraviețuit și a apucat să asiste la preluarea puterii de către Hitler și naziști în 1933, murind anul următor. Dreyfus s-a oferit să lupte ca voluntar în armata care îl dezonorase la începutul războiului și a slujit pe toată durata acestuia; a murit în 1935, iar cortegiul său funerar a traversat Place de la Concorde, flancată de o parte și de alta cu militari.

În Germania, Bethmann a fost nevoit să demisioneze în vara lui 1917 la insistențele cuplului format din Hindenburg și Ludendorff în momentul în care a încercat să se opună deciziei lor de a fi reluat războiul submarin

nerestricționat împotriva navelor comerciale și scopurilor lor expansioniste de război. Bethmann s-a retras la moșia sa îndrăgită de la Hohenfinow și și-a petrecut ultimii ani de viață care îi mai rămăseseră încercând să se justifice și să-și motiveze politicile și negând în același timp orice vină a Germaniei în declanșarea războiului. A murit în 1920 la vârsta de șaizeci și patru de ani. Rivalul său la atenția kaiserului, Tirpitz, a cochetat cu politicile de dreapta după război și a susținut până la moartea sa în 1930 că politica sa maritimă fusese una corectă și a învinovățit pe toată lumea, de la kaiser până la armată, pentru înfrângerea Germaniei.

Wilhelm a trăit mulți ani după război, rămânând același personaj bombastic, autoritar și convins de justețea propriilor opinii până în ultimul moment. În timpul războiului, devenise „Kaiserul din Umbră"; generalii săi făceau totul în numele lui, dar, de fapt, îi acordau puțină atenție. Wilhelm și-a instalat cartierul general în orășelul belgian Spa, în spatele liniilor Frontului de Vest, și și-a petrecut zilele în rutină, făcând câte o plimbare călare dimineața, lucrând vreo două ore (munca lui presupunea în mare acordarea de decorații și trimiterea de telegrame de felicitări ofițerilor lui), vizitând spitale și atracții turistice și plimbându-se după-amiaza, apoi luând cina cu generalii săi și mergând la culcare la ora unsprezece seara. Îi plăcea să se apropie suficient de mult de linia frontului cât să audă focurile de armă și apoi, când se întorcea în Spa, declara mândru că fusese la război. Asemenea lui Hitler mai târziu, lui Wihelm îi plăcea să viseze la ce avea să facă după terminarea războiului. Avea nenumărate planuri pentru încurajarea curselor automobilistice și reformarea societății berlineze. Avea să fie interzisă organizarea de petreceri în hoteluri, iar aristocrația trebuia să-și ridice propriile palate.[10] Pe măsură ce războiul continua, curtenii lui au observat că arăta tot mai tras la față și se deprima ușor. Au început să-i ascundă veștile din ce în ce mai proaste.[11]

În toamna lui 1918, când înfrângerea Germaniei începea să devină evidentă, armata sa a elaborat planuri ca împăratul german să moară eroic într-un ultim atac pe câmpul de luptă. Wilhelm nici nu a vrut să audă și a continuat să spere, zadarnic, că avea să-și păstreze tronul. Pe măsură ce situația din Germania se deteriora, a fost în cele din urmă convins, pe data de 9 noiembrie, să plece în Olanda cu un tren special, și în aceeași zi Germania a devenit republică. În momentul în care a ajuns la moșia unui aristocrat olandez, care consimțise să-l găzduiască, prima dorință a lui Wilhelm a fost să i se servească „o ceașcă de ceai englezesc foarte bun".[12] În pofida presiunii exercitate de Aliați, olandezii au refuzat să-l extrădeze și și-a petrecut restul vieții într-un mic palat din Doorn. Și-a făcut o ocupație din

a tăia copaci — ajunsese la 20 000 de arbori tăiați la sfârșitul lui 1920 — și a-și scrie memoriile, în care, fapt deloc surprinzător, nu a arătat nici cea mai mică urmă de regret pentru război sau politicile ce au dus la declanșarea acestuia, citea paragrafe lungi din P.G. Wodehouse anturajului său, răbufnea în accese de furie la adresa Republicii de la Weimar, a socialiștilor și evreilor și învinovățea poporul german pentru că îl dezamăgise, crezând în același timp că avea să vină o zi în care avea să-l recheme în țara sa. A privit ascensiunea lui Hitler și a naziștilor cu sentimente amestecate; considera că Hitler provenea dintr-o clasă inferioară și că era vulgar, însă era de acord cu o mare parte a ideilor acestuia, în special cu acele teorii referitoare la refacerea măreției Germaniei. Wilhelm a avertizat însă: „O să îl ia valul, așa cum mi s-a întâmplat și mie."[13] Wilhelm a salutat izbucnirea celui de al Doilea Război Mondial și seria de prime victorii repurtate de Germania. A murit pe 4 iulie 1941, la mai puțin de trei săptămâni înainte ca Hitler să invadeze Rusia, și a fost înmormântat la Doorn.[14]

Poate fi el oare învinovățit pentru izbucnirea Marelui Război? Sau Tirpitz? Grey? Moltke? Berchtold? Poincaré? Sau poate că nimeni nu este de vină? Ar trebui să privim oare către instituții sau idei? State-majore cu prea multă putere, guvernări absolutiste, darwinism social, cultul ofensivei, naționalism? Sunt atâtea întrebări și tot atâtea răspunsuri. Poate că maximul la care putem spera este să le înțelegem pe cât de bine posibil pe acele personaje care au trebuit să aleagă între război și pace, să le înțelegem slăbiciunile și punctele forte, iubirile, urile și înclinațiile. Pentru a face acest lucru trebuie să înțelegem, de asemenea, lumea în care trăiau și așteptările acesteia. Trebuie să ne amintim, așa cum au făcut și cei aflați în poziții de decizie, ce s-a întâmplat înainte de acea ultimă criză din 1914 și ceea ce aceștia au învățat din crizele marocane, criza bosniacă sau evenimentele din primele Războaie Balcanice. Însuși succesul Europei în a supraviețui acestor crize premergătoare a condus în mod paradoxal la o periculoasă stare de automulțumire în vara lui 1914 și i-a determinat pe conducători să creadă că aveau să fie găsite din nou soluții de ultim moment și că pacea avea să fie salvgardată. Iar dacă noi, din perspectiva secolului al XXI-lea, vrem să arătăm cu degetul, îi putem acuza pe cei care au condus Europa la război de două lucruri. În primul rând, de lipsă de imaginație pentru că nu au fost capabili să prevadă cât de distructiv ar fi putut fi un asemenea conflict și, în al doilea rând, de lipsă de curaj în a ține piept celor care susțineau că nu exista altă cale decât angajarea în război. Opțiuni există întotdeauna.

Mulțumiri

Și de această dată am fost extrem de norocoasă să primesc sprijin de la nenumărate persoane pe parcursul scrierii acestui volum. Ele merită mulțumiri pentru tot ce este bine făcut în acest volum, iar eu îmi voi asuma responsabilitatea pentru lipsurile lui.

Încep, așa cum se cuvine, cu minunata mea echipă de asistenți de cercetare, care au lucrat neobosiți, extrem de bine organizați și de un mare ajutor, încât acum îi consider colaboratori de o importanță esențială. Dawn Berry, Yulia Naumova, Rebecca Snow, Katharina Uhl și Troy Vettese au dezgropat și analizat materiale minunate în diferite limbi și au avut un instinct infailibil pentru ceea ce era important și interesant. În ultimele etape, Dawn și-a asumat citirea manuscrisului, organizarea notelor de subsol și a bibliografiei. La Toronto, Mischa Kaplan și-a adus și el contribuția deosebit de utilă.

Pe parcursul ultimilor ani am avut deosebita plăcere și onoare să fac parte din echipele de la Oxford și Saint Anthony's College. Deși au existat momente în care m-am simțit asemenea acelui personaj dintr-un scheci *Monty Python*, care se plângea în gura mare că îl doare creierul, nu am încetat niciodată să fiu uimită și deosebit de recunoscătoare pentru viața intelectuală și socială extraordinară de aici. Am învățat multe și continui să învăț de la colegii și studenții mei. De un real folos mi-a fost faptul că am putut beneficia de resursele de la bibliotecile de aici, Bodleian Library și College Library.

Conducerea de la Saint Antony's College mi-a acordat în mod generos un concediu pentru anul academic 2012–2013 și doresc să-i mulțumesc în special profesoarei Rosemary Foot, care și-a asumat în mod altruist rolul de director interimar al colegiului, rol pe care l-a îndeplinit, deloc surprinzător, cu integritatea și eficiența ei obișnuite. Le sunt, de asemenea, recunoscătoare colegilor mei care și-au asumat sarcinile deosebit de importante de administrare a colegiului și au gestionat bunul mers al lucrurilor fără

probleme în absența mea. Printre aceștia se numără Alex Pravda, Alan Taylor și succesorul său Kirsten Gillingham, Peter Robinson, Ranjit Majumdar, Margaret Couling, asistenta mea personală Penny Cooke și colegii lor.

În timpul petrecut la Oxford, am rămas totodată parte a unei alte extraordinare instituții, Universitatea din Toronto, și am continuat să beneficiez de legăturile cu colegii și studenții mei de aici și de accesul la excelenta ei bibliotecă universitară. Sunt deosebit de recunoscătoare pentru colaborarea cu Munk Centre of Global Affairs, fondatorului său Peter Munk și directorului Janice Stein, pentru că mi-au acordat o bursă pe parcursul anului în care am stat la Toronto și am scris această carte și m-au inclus în comunitatea lor academică plină de viață și stimulatoare.

Acum cinci ani nu intenționam să scriu o carte despre izbucnirea Primului Război Mondial; subiectul fusese mult prea studiat, iar eu aveam alte proiecte. Când Andrew Franklin de la Profile Books mi-a sugerat această idee, i-am rezistat — dar apoi am constatat că mi-am petrecut o întreagă vară meditând la ea. Așa că poate că îi port o ușoară pică pentru asta, dar cu siguranță îi sunt profund recunoscătoare pentru că m-a determinat să mă implic într-un subiect captivant. Fără el și echipa minunată de la Profile — printre care Penny Daniel, Daniel Crewe și regretatul Peter Carson, a cărui lipsă o simțim în fiecare zi — această carte nu ar fi apărut. Și le sunt la fel de recunoscătoare și editorilor mei din Statele Unite, de la Random House, și din Canada, de la Penguin. Kate Medina din New York și Diana Turbide din Toronto sunt editori model, ale căror comentarii constructive și sugestii au făcut ca această carte să iasă mai bine decât ar fi putut altfel. Cecilia MacKay este o cercetătoare extraordinară în domeniul imaginilor, iar Trevor Horwood este echivalentul ei în munca de redactare a manuscriselor. Am fost deosebit de norocoasă că i-am avut alături pe Caroline Dawnay, agent literar și prietenă, și, în Canada, pe etern entuziastul Michael Levine, care m-au însoțit pe parcursul unei călătorii care a părut uneori deosebit de îndelungată.

Aș vrea să le mulțumesc curatorilor de la Bodleian Library și lui sir Brian Crowe pentru că mi-au acordat permisiunea să citez din documentele lui Eyre Crowe. Mulțumită profesorului Laird Easton și Knopf Doubleday Publishing Group am putut folosi traducerile jurnalelor lui Harry Kessler. Fragmentele din jurnalele reginei Victoria au fost folosite cu permisiunea generoasă a Maiestății Sale regina Elisabeta a II-a.

Henry Kissinger, Alistair Horne, Norman Davies, Michael Howard, Eugene Rogan, Avi Shlaim, Paul Betts, Alan Alexandroff, Hartmut Pogge von Strandmann și Liaquat Ahamed au fost deosebit de amabili și și-au răpit din timpul și munca lor pentru a discuta ideile mele și a-mi da sfaturi.

Nenumărați prieteni și membri ai familiei m-au încurajat și mi-au servit mese calde, printre care și Thomas Barcsay, David Blewett, Robert Bothwell, Gwyneth Daniel, Arthur Sheps și Andrew Watson. Sunt întotdeauna recunoscătoare faptului că am o familie numeroasă și prietenoasă, care a stat cu ochii pe mine și m-a împiedicat să devin un pustnic care să vorbească doar cu fantomele arhiducilor austrieci, conților ruși, generalilor germani sau miniștrilor britanici. Ann MacMillan și Peter Snow, Thomas și Catharina MacMillan, Margot Finley și Daniel Snow au citit, de asemenea, fragmente din manuscris și, așa cum au făcut întotdeauna, mi-au oferit comentarii și critici de o valoare incomensurabilă. Cel mai bun și mai intransigent cititor al meu este mama mea, Eluned MacMillan, care, din nou, a citit fiecare cuvânt al manuscrisului. Deși este deosebit de dureros pentru ea să-și critice copiii, a fost deopotrivă onestă și de foarte mare ajutor. Cele mai adânci mulțumiri tuturor.

Note

Abrevieri: BD — Gooch, G.P. și Temperley, H., eds., *British Documents on the Origins of the War*; DDF — Franța. Ministere des Affaires Étrangères, *Documents diplomatiques français, 1871–1914*, seria a 3-a; RA — Royal Archives, Windsor Castle, disponibile la http://www.royal.gov.uk/. Intrări complete pentru acestea și alte surse se pot găsi în Bibliografie.

Introducere: Război sau pace?

1. Kramer, *Dynamic of Destruction*, 8–9. **2.** *New York Times*, 29 septembrie 1914. **3.** Kramer, *Dynamic of Destruction*, 30. **4.** Lloyd George, *War Memoirs*, vol. I, 52.

1. Europa la 1900

1. Toate referințele referitoare la ghidul Hachette dedicat Expoziției, *Paris Exposition, 1900: guide pratique du visiteur de Paris et de l'exposition*, sunt preluate din versiunea online, disponibilă pe pagina web http://archive.org/details/parisexposition00pari . **2.** *The Times*, 24 mai 1900. **3.** *New York Observer and Chronicle*, 25 octombrie 1900. **4.** *The Times*, 18 aprilie 1900. **5.** Lieven, *The Aristocracy in Europe, 1815–1914*, 7. **6.** Zweig, *The World of Yesterday*, 215. **7.** Addison și O'Grady, *Diary of a European Tour, 1900*, 30. **8.** Zweig, *The World of Yesterday*, 26. **9.** Dowler, *Russia in 1913*, cap. 1, *passim*. **10.** Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, cap. 4, *passim*. **11.** Tylor, *Primitive Culture*, 2. **12.** Blom, *The Vertigo Years*, 8. **13.** *New York Observer and Chronicle*, 27 decembrie 1900. **14.** *New York Observer and Chronicle*, 11 octombrie 1900. **15.** Herring, *From Colony to Superpower*, 345. **16.** Cronin, *Paris on the Eve*, 37. **17.** Zweig, *The World of Yesterday*, 216. **18.** Weber, *France: Fin de Siècle*, 230–31. **19.** Blom, *The Vertigo Years*, 265–8. **20.** *New York Observer and Chronicle*, 18 octombrie 1900. **21.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 81. **22.** Hewitson, „Germany and France", 580. **23.** Weber, *France: Fin de Siècle*, 243–4. **24.** Cronin, *Paris on the Eve*, 36.

25. Weber, *France: Fin de Siècle*, 243. **26.** Andrew, *Theophile Delcassé*, 136; *New York Observer and Chronicle*, 1 noiembrie 1900. **27.** Ridley, *Bertie*, 338.

2. Marea Britanie și „Splendida Izolare"

1. *New York Times*, 24 iunie 1897; *Spectator*, 26 iunie 1897. **2.** RA VIC/MAIN/QVJ (W) 22 iunie 1897 (copiile prințesei Beatrice). **3.** Massie, *Dreadnought*, xviii. **4.** Rüger, *The Great Naval Game*, 200, 74. **5.** Massie, *Dreadnought*, xx. **6.** Roberts, *Salisbury*, 664–5; Rüger, *The Great Naval Game*, 184–5; Massie, *Dreadnought*, xviii–xx. **7.** Kipling și Pinney, *The Letters of Rudyard Kipling*, vol. II, 303. **8.** Massie, *Dreadnought*, xxx; Rüger, *The Great Naval Game*, 191–2; Roberts, *Salisbury*, 661. **9.** Cannadine, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, 9–11; Lieven, *The Aristocracy in Europe, 1815–1914*, 205; Cecil, *Life of Robert, Marquis of Salisbury*, 159. **10.** Roberts, *Salisbury*, 8–12, 28. **11.** Tuchman, *The Proud Tower*, 9. **12.** Roberts, *Salisbury*, 714–15; Tuchman, *The Proud Tower*, 6. **13.** Cecil, *Life of Robert, Marquis of Salisbury*, 176. **14.** Roberts, *Salisbury*, 111. **15.** Cecil, *Life of Robert, Marquis of Salisbury*, 3–4, 6, 8. **16.** Gilmour, *Curzon*, 125. **17.** Massie, *Dreadnought*, 195. **18.** Roberts, *Salisbury*, 6. **19.** *Ibid.*, 34. **20.** Banffy, *They Were Divided*, versiune Kindle, loc. 6086. **21.** Cannadine, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, 36–9. **22.** Hamilton, *Parliamentary Reminiscences and Reflections, 1886–1906*, 253. **23.** Roberts, *Salisbury*, 624, 651. **24.** *Ibid.*, 626. **25.** *Ibid.*, 65. **26.** *Ibid.*, 647; Gilmour, *Curzon*, 125. **27.** Cecil, *Life of Robert, Marquis of Salisbury*, 247. **28.** Roberts, *Salisbury*, 44. **29.** *Ibid.*, 46–50. **30.** *Ibid.*, 628. **31.** Howard, „The Policy of Isolation", 82. **32.** Cecil, *Life of Robert, Marquis of Salisbury*, 90. **33.** *Ibid.* **34.** Howard, „The Policy of Isolation", 81. **35.** *Ibid.*, 79–80. **36.** Beesly, *Queen Elizabeth*, 107. **37.** Burrows, *The History of the Foreign Policy of Great Britain*, 34; Otte, „Almost a Law of Nature?", 75–6. **38.** Rüger, *The Great Naval Game*, 179. **39.** Steiner și Neilson, *Britain and the Origins*, 19. **40.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 229. **41.** Roberts, *Salisbury*, 495–6. **42.** *Ibid.*, 692. **43.** *Ibid.*, 615–16; Herring, *From Colony to Superpower*, 307–8. **44.** Cecil, *Life of Robert, Marquis of Salisbury*, 3, 218. **45.** Gilmour, *Curzon*, 128. **46.** Mansergh, *The Commonwealth Experience*, vol. II, 27. **47.** Tuchman, *The Proud Tower*, 46–7. **48.** *Ibid.*, 56. **49.** Spender, *The Public Life*, 81. **50.** Massie, *Dreadnought*, 233–9. **51.** Spender, *The Public Life*, 89. **52.** Kennedy, *Rise of the Anglo- German Antagonism*, 230–32. **53.** Roberts, *Salisbury*, 748. **54.** Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe*, 396. **55.** Neilson, „The Anglo-Japanese Alliance", 52. **56.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 230–31; Roberts, *Salisbury*, 745. **57.** Bond, *The Victorian Army and the Staff College*, 191. **58.** Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe*, 376. **59.** *Ibid.*, 395. **60.** Massie, *Dreadnought*, 306. **61.** Neilson, „The Anglo-Japanese Alliance", 49. **62.** Steiner și Neilson, *Britain and the Origins*, 29. **63.** Massie, *Dreadnought*, 308; Balfour, *The Kaiser and His Times*, 235–6; Eckardstein și Young, *Ten Years at the Court of St. James*, 227. **64.** Nish, „Origins of the Anglo-Japanese Alliance",

12. **65.** *Ibid.*, 13. **66.** *The Times*, 4 ianuarie 1902. **67.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 240.

3. „Vai de tine, țară al cărei împărat este un copil!"
Wilhelm al II-lea și Germania

1. Benson și Esher, *Letters: A Selection from Her Majesty's Correspondence*, vol. III, 414. **2.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 119. **3.** *Ibid.*, 104. **4.** *The Times*, 4 ianuarie 1896. **5.** Roberts, *Salisbury*, 624. **6.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 195. **7.** Steiner și Neilson, *Britain and the Origins*, 21. **8.** *Ibid.*, 195. **9.** Kennedy, „German World Policy", 614. **10.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 234. **11.** Massie, *Dreadnought*, 358. **12.** *Ibid.*, 259. **13.** Kröger, „Imperial Germany and the Boer War", 38. **14.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 222–3. **15.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 246–7. **16.** *Ibid.*, cap. 14. **17.** Steiner și Neilson, *Britain and the Origins*, 22. **18.** Eckardstein și Young, *Ten Years at the Court of St. James*, 112. **19.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 238. **20.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 231. **21.** Carter, *The Three Emperors*, 267–71; *The Times*, 6 februarie 1901. **22.** Lerchenfeld-Koefering, *Kaiser Wilhelm II*, 65, 58, 34. **23.** Beyens, *Germany before the War*, 14–15. **24.** *Ibid.*, 14. **25.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 82, 138–9. **26.** Hopman, *Das ereignisreiche Leben*, 125. **27.** Hull, *The Entourage of Kaiser Wilhelm II*, 17. **28.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 162. **29.** Lerchenfeld-Koefering, *Kaiser Wilhelm II*, 11. **30.** Zedlitz-Trützschler, *Twelve Years at the Imperial German Court*, 58–9. **31.** Hopman, *Das ereignisreiche Leben*, 140. **32.** Epkenhans, „Wilhelm II and «His» Navy", 12. **33.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 143, 142. **34.** Cecil, *German Diplomatic Service*, 212. **35.** Zedlitz-Trützschler, *Twelve Years at the Imperial German Court*, 36. **36.** Lerchenfeld-Koefering, *Kaiser Wilhelm II*, 33. **37.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 82, 139, 148; Röhl, *The Kaiser and His Court*, 15–16. **38.** Zedlitz-Trützschler, *Twelve Years at the Imperial German Court*, 69. **39.** Röhl, *The Kaiser and His Court*, 15–16; Balfour, *The Kaiser and His Times*, 148. **40.** Beyens, *Germany before the War*, 58–9. **41.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 199. **42.** Röhl, *The Kaiser and His Court*, 13. **43.** Wilhelm II, *Reden des Kaisers*, 32–3. **44.** Lerchenfeld-Koefering, *Kaiser Wilhelm II*, 19. **45.** Wilhelm II, *Reden des Kaisers*, 44. **46.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 226–7. **47.** Hull, *The Entourage of Kaiser Wilhelm II*, 15–16. **48.** Schoen, *Memoirs of an Ambassador*, 138. **49.** Röhl, *The Kaiser and His Court*, 23–4. **50.** *Ibid.*, 25–6; Balfour, *The Kaiser and His Times*, 73–4. **51.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 75–6. **52.** Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 1–2, 16–18. **53.** Carter, *The Three Emperors*, 22. **54.** Zedlitz-Trützschler, *Twelve Years at the Imperial German Court*, 233. **55.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 22. **56.** Vezi, de exemplu, Zedlitz-Trützschler, *Twelve Years at the Imperial German Court*, 184, 235, 272. **57.** Craig, *Germany, 1866–1945*, cap. 2; Clark, *Iron Kingdom*, 558–62. **58.** Wilhelm II, *Reden des Kaisers*, 51. **59.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 126. **60.** Hull, *The Entourage of*

Kaiser Wilhelm II, 31–3. **61.** Herwig, *„Luxury" Fleet*, 23. **62.** Zedlitz-Trützschler, *Twelve Years at the Imperial German Court*, 37–8, 67; Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 120. **63.** Fesser, *Reichskanzler Fürst von Bülow*, 46–7.**64.** Rüger, *The Great Naval Game*, 93. **65.** Zedlitz-Trützschler, *Twelve Years at the Imperial German Court*, 233. **66.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 119. **67.** Wilhelm II, *Reden des Kaisers*, 56. **68.** Holstein *et al.*, *The Holstein Papers*, 175. **69.** Clark, *Iron Kingdom*, 564. **70.** Craig, *Germany, 1866–1945*, 228; Cecil, *German Diplomatic Service*, 211–12. **71.** Lerchenfeld-Koefering, *Kaiser Wilhelm II*, 23. **72.** Herwig, *„Luxury" Fleet*, 17.

4. *Weltpolitik*: Locul Germaniei pe scena internațională

1. Hull, *The Entourage of Kaiser Wilhelm II*, 31. **2.** Langsam, „Nationalism and History", 242–3. **3.** Herwig, *„Luxury" Fleet*, 18. **4.** Epkenhans, „Wilhelm II and «His» Navy", 15. **5.** *Ibid.*, 16. **6.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 232. **7.** Craig, *Germany, 1866–1945*, 244–5. **8.** *Ibid.*, 246. **9.** Cecil, *German Diplomatic Service*, 282. **10.** Lerman, *The Chancellor as Courtier*, 1. **11.** Cecil, *German Diplomatic Service*, 281–2. **12.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 201. **13.** Lerman, *The Chancellor as Courtier*, 86–90. **14.** Cecil, *German Diplomatic Service*, 283. **15.** Berghahn, „War Preparations and National Identity", 315. **16.** Kennedy, „German World Policy", 617. **17.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 226. **18.** *Ibid.*, 235. **19.** Massie, *Dreadnought*, 126. **20.** Eckardstein și Young, *Ten Years at the Court of St. James*, 33. **21.** Massie, *Dreadnought*, 129–30; Cecil, *German Diplomatic Service*, 294–5. **22.** Massie, *Dreadnought*, 124; Craig, *Germany, 1866–1945*, 127. **23.** Hewitson, *Germany and the Causes*, 146–7. **24.** *Ibid.*, 147. **25.** Craig, *Germany, 1866–1945*, 249. **26.** Winzen, „Prince Bulow's Weltmachtpolitik", 227–8. **27.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. III, 100. **28.** Winzen, „Treitschke's Influence", 155. **29.** Cecil, *Wilhelm II*, 51. **30.** Epkenhans, „Wilhelm II and «His» Navy", 17. **31.** Winzen, „Treitschke's Influence", 160–61. **32.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 4. **33.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 209. **34.** Epkenhans, „Wilhelm II and «His» Navy", 13. **35.** Ritter, *The Sword and the Sceptre*, 110. **36.** Kennedy, „German World Policy", 622. **37.** McMeekin, *The Berlin–Baghdad Express*, 14. **38.** Cecil, *Albert Ballin*, 152–3. **39.** Winzen, „Treitschke's Influence", 159. **40.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 241. **41.** Carter, *The Three Emperors*, 105. **42.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 140. **43.** *Ibid.*, 84. **44.** Pless și Chapman-Huston, *Daisy, Princess of Pless*, 263–4. **45.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 180. **46.** Eckardstein și Young, *Ten Years at the Court of St. James*, 55. **47.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 265. **48.** Massie, *Dreadnought*, 106. **49.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 296. **50.** *Ibid.*, 265. **51.** Roberts, *Salisbury*, 485–6. **52.** Massie, *Dreadnought*, 107. **53.** Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 184. **54.** Tuchman, *The Proud Tower*, 131–4. **55.** *Ibid.*, 132. **56.** Mahan, *The Influence of Sea Power upon History*, 28. **57.** Rüger, *The Great Naval Game*, 205–6. **58.** Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 184. **59.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*,

vol. II, 36–7. **60.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 345. **61.** *Ibid.* loc. 375–6. **62.** *Ibid.*, loc. 391–5. **63.** Beyens, *Germany before the War*, 129. **64.** Massie, *Dreadnought*, 165. **65.** Steinberg, *Yesterdays Deterrent*, 69. **66.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 93–4. **67.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 203. **68.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 383–7. **69.** *Ibid.*, loc. 427–31. **70.** Herwig, „From Tirpitz Plan to Schlieffen Plan", 53–5. **71.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 592–5; Lambi, *The Navy and German Power Politics*, 147. **72.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 239. **73.** Steinberg, „The Copenhagen Complex", *passim*. **74.** Tirpitz, *Politische Dokumente*, vol. I, 1. **75.** Herwig, *„Luxury" Fleet*, 35. **76.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 598–601. **77.** *Ibid.*, loc 438–43, 465–77; Herwig, *„Luxury" Fleet*, 35; Rüger, *The Great Naval Game*, 37–43. **78.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 479–83. **79.** *Ibid.*, loc. 529–48. **80.** Zedlitz-Trützschler, *Twelve Years at the Imperial German Court*, 183–4. **81.** Kennedy, „German World Policy", 620. **82.** Fesser, *Der Traum vom Platz*, 184.

5. *Dreadnought*: Rivalitatea maritimă anglo-germană

1. *The Times*, 16 august 1902. **2.** Williams, „Made in Germany", 10. **3.** *Ibid.*, 11. **4.** Geppert, „The Public Challenge to Diplomacy", 134. **5.** *Ibid.*, 143–4. **6.** Thompson, *Northcliffe*, 45. **7.** Steiner și Neilson, *Britain and the Origins*, 178–81. **8.** Roberts, *Salisbury*, 666. **9.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 247. **10.** *Ibid.*, 237. **11.** *Ibid.*, 248. **12.** Steiner și Neilson, *Britain and the Origins*, 33. **13.** Rüger, *The Great Naval Game*, 12, 98. **14.** Rüger, „Nation, Empire and Navy", 162. **15.** Offer, *The First World War*, 82. **16.** French, „The Edwardian Crisis and the Origins of the First World War", 208–9. **17.** Thompson, *Northcliffe*, 296. **18.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 416. **19.** Offer, *The First World War*, 222. **20.** *Ibid.*, 223–4. **21.** *Ibid.*, cap. 15. **22.** French, „The Edwardian Crisis and the Origins of the First World War", 211–12. **23.** Thompson, *Northcliffe*, 134. **24.** O'Brien, „The Costs and Benefits of British Imperialism, 1846–1914", 187. **25.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 11. **26.** Roberts, *Salisbury*, 109. **27.** Gardiner, *Pillars of Society*, 53. **28.** Massie, *Dreadnought*, 404. **29.** Gardiner, *Pillars of Society*, 54. **30.** *Ibid.*, 56. **31.** Massie, *Dreadnought*, 408. **32.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 14. **33.** Gardiner, *Pillars of Society*, 57. **34.** *Ibid.*, 57. **35.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 15. **36.** *Ibid.*, 18. **37.** Gardiner, *Pillars of Society*, 55–6. **38.** Massie, *Dreadnought*, 410. **39.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 7–9. **40.** *Ibid.*, 33. **41.** *Ibid.*, 36. **42.** Herwig, *„Luxury" Fleet*, 55. **43.** *Ibid.*, 54–5. **44.** Massie, *Dreadnought*, 485. **45.** Herwig, „The German Reaction to the Dreadnought Revolution", 276. **46.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 107. **47.** Herwig, *„Luxury" Fleet*, 50. **48.** O'Brien, „The Titan Refreshed", 153–6. **49.** Rüger, „Nation, Empire and Navy", 174. **50.** Gordon, „The Admiralty and Dominion Navies, 1902–1914", 409–10. **51.** O'Brien, „The Titan Refreshed",

150. **52.** *Ibid.*, 159. **53.** Steiner, „The Last Years", 77. **54.** *Ibid.*, 76, 85. **55.** Otte, „Eyre Crowe and British Foreign Policy", 27. **56.** BD, vol. III, Anexă, 397–420, p. 417. **57.** *Ibid.*, 403–4. **58.** *Ibid.*, 415–16. **59.** *Ibid.*, 419. **60.** Stevenson, *Armaments*, 101. **61.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 695–9. **62.** Herwig, „The German Reaction to the Dreadnought Revolution", 278. **63.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 831–5. **64.** Herwig, *„Luxury" Fleet*, 8–9. **65.** *Ibid.*, 62. **66.** Herwig, „The German Reaction to the Dreadnought Revolution", 279. **67.** *Ibid.*, 281. **68.** Steinberg, „The Copenhagen Complex", 38. **69.** Steinberg, „The Novelle of 1908", 28. **70.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 112–13. **71.** Berghahn, *Germany and the Approach of War*, 57–8. **72.** Herwig, *„Luxury" Fleet*, 62; Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 764–7. **73.** Massie, *Dreadnought*, 701. **74.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 813–17. **75.** Ritter, *The Sword and the Sceptre*, 298n76. **76.** Steinberg, „The Novelle of 1908", 26, 36. **77.** *Ibid.*, 39. **78.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 749–56. **79.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 140–42. **80.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 758–61. **81.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. I, 357. **82.** Thompson, *Northcliffe*, 153. **83.** BD, vol. VI, 117, pp. 184–90; Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. I, 358–60. **84.** Steinberg, „The Novelle of 1908", 41–2. **85.** Hopman, *Das ereignisreiche Leben*, 152. **86.** Otte, „An Altogether Unfortunate Affair", 297–301. **87.** *Ibid.*, 301–2. **88.** *Ibid.*, 305–7, 314. **89.** Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 239–40. **90.** Otte, „An Altogether Unfortunate Affair", 329. **91.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 291. **92.** Einem, *Erinnerungen eines Soldaten*, 122. **93.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 7. **94.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 156. **95.** Cannadine, *The Decline and Fall of the British Aristocracy*, 48–9; Grigg, *Lloyd George*, 203–8, 223. **96.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 423.

6. O prietenie puțin probabilă: Antanta Cordială între Franța și Regatul Unit

1. Eubank, „The Fashoda Crisis Re-examined", 145–8. **2.** Andrew, *Théophile Delcassé*, 45. **3.** Tombs și Tombs, *That Sweet Enemy*, 428–9; Roberts, *Salisbury*, 702; Eubank, „The Fashoda Crisis Re-examined", 146–7. **4.** Tombs, 126. **5.** Thompson, *Northcliffe*, 55–7. **6.** Roberts, *Salisbury*, 706–8. **7.** Mayne *et al.*, *Cross Channel Currents*, 5. **8.** BD, vol. I, 300, p. 242. **9.** Mayne *et al.*, *Cross Channel Currents*, 5. **10.** Kennedy, *Rise of the Anglo- German Antagonism*, 234. **11.** Eckardstein și Young, *Ten Years at the Court of St. James*, 228. **12.** Rich, *The Tsar's Colonels*, 88. **13.** Weber, *France: Fin de Siècle*, 105–6. **14.** Ousby, *The Road to Verdun*, 168–9. **15.** Weber, *France: Fin de Siècle*, 106. **16.** Joly, „La France et la Revanche", *passim*. **17.** Porch, *The March to the Marne*, 55. **18.** Ousby, *The Road to Verdun*, 169. **19.** *Ibid.*, 122–4. **20.** Barclay, *Thirty Years*, 135. **21.** Weber, *France: Fin de Siècle*, 121–4. **22.** Ousby, *The Road to Verdun*, 120. **23.** Hayne, *French Foreign Office*, 28–40; Keiger, *France and the Origins*, 25–9. **24.** Hayne, *French*

Foreign Office, 38–9. **25.** Porch, *The March to the Marne*, 83, 218–21, 250–52 și *passim*. **26.** Tombs și Tombs, *That Sweet Enemy*, 426. **27.** *Ibid.*, 426–7. **28.** Barclay, *Thirty Years*, 140–41. **29.** Lincoln, *In War's Dark Shadow*, 17. **30.** Keiger, *France and the Origins*, 11–12; Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 353–4. **31.** Sanborn, „Education for War and Peace", 213–14. **32.** BD, vol. II, 35, pp. 285–8. **33.** Andrew, *Théophile Delcassé*, 1–10. **34.** Hayne, „The Quai d'Orsay", 430. **35.** Andrew, *Théophile Delcassé*, 67. **36.** *Ibid.*, 90. **37.** *Ibid.*, 18–19. **38.** *Ibid.*, 54. **39.** *Ibid.*, 24, 91. **40.** *Ibid.*, 191. **41.** Monger, *The End of Isolation*,104–5. **42.** Andrew, *Théophile Delcassé*, 190, 196–7. **43.** *Ibid.*, 181. **44.** Hayne, *French Foreign Office*, 109. **45.** Eubank, *Paul Cambon*, 65. **46.** Hayne, *French Foreign Office*, 103. **47.** Eubank, *Paul Cambon*, 95. **48.** *Ibid.*, 209. **49.** *Ibid.*, 65, 68; Hayne, *French Foreign Office*, 103. **50.** Andrew, *Théophile Delcassé*, 186–7. **51.** Nicolson, *Portrait of a Diplomatist*, 86. **52.** *Ibid.*, 84. **53.** Andrew, *Théophile Delcassé*, 186. **54.** Monger, *The End of Isolation*, 772. **55.** Andrew, *Théophile Delcassé*, 207–8. **56.** Cronin, *Paris on the Eve*, 63; Tombs și Tombs, *That Sweet Enemy*, 439–41; Mayne *et al.*, *Cross Channel Currents*, 14–16. **57.** Andrew, *Théophile Delcassé*, 209. **58.** Hayne, *French Foreign Office*, 94. **59.** Andrew, *Théophile Delcassé*, 212–14; Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 10–13. **60.** Eubank, *Paul Cambon*, 87. **61.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 27; Weinroth, „The British Radicals", 657–8. **62.** Clark, *Kaiser Wilhelm II*, 192. **63.** Fischer, *War of Illusions*, 52–4. **64.** Sharp, *Anglo-French Relations*, 18. **65.** Lloyd George, *War Memoirs*, vol. I, 3.

7. Ursul și Balena. Rusia și Marea Britanie

1. *Scarborough Evening News*, 24 octombrie 1904. **2.** Neilson, *Britain and the Last Tsar*, 255–8. **3.** Herring, *From Colony to Superpower*, 360–61. **4.** McDonald, *United Government*, 70–71. **5.** Kleĭnmikhel', *Memories of a Shipwrecked World*, 176. **6.** Lincoln, *In War's Dark Shadow*, 224. **7.** McDonald, *United Government*, 71; Lincoln, *In War's Dark Shadow*, 225. **8.** McDonald, *United Government*, 71, 73. **9.** Lieven, *Nicholas II*, 144. **10.** Figes, *A People's Tragedy*, 179–86. **11.** Lieven, *Nicholas II*, 149. **12.** Airapetov, *Generalui*, 12. **13.** Figes, *A People's Tragedy*, 16. **14.** Lieven, *Nicholas II*, 39. **15.** McDonald, *United Government*, 16n39. **16.** *Ibid.*, 16. **17.** Izvolski și Seeger, *The Memoirs of Alexander Iswolsky*, 270n. **18.** Carter, *The Three Emperors*, 64–71; Lieven, *Nicholas II*, 40–42, 58–9, 166–7. **19.** Carter, *The Three Emperors*, 69. **20.** Steinberg, *All the Tsar's Men*, 29–31. **21.** *Ibid.*, 30. **22.** Lincoln, *In War's Dark Shadow*, 33. **23.** Lieven, *Nicholas II*, 42. **24.** Neklyudov, *Diplomatic Reminiscences*, 4. **25.** McDonald, *United Government*, 65–6. **26.** Neilson, *Britain and the Last Tsar*, 70. **27.** Carter, *The Three Emperors*, 225. **28.** Lieven, *Nicholas II*, 64. **29.** *Ibid.* 71. **30.** *Ibid.*, 141. **31.** Neilson, *Britain and the Last Tsar*, 62. **32.** Lieven, *Nicholas II*, 102. **33.** McDonald, *United Government*, 70. **34.** *Ibid.*, 70. **35.** *Ibid.*, 73 și cap. 2 și 3. **36.** *Ibid.*, 40–41. **37.** Radziwill, *Behind the Veil*, 226. **38.** Lieven, *Nicholas II*, 65–6. **39.** Kleĭnmikhel', *Memories of*

a Shipwrecked World, 211–12. **40.** Radziwill, *Behind the Veil*, 230. **41.** Lieven, *Nicholas II*, 227. **42.** *Ibid.*, 55n8. **43.** Carter, *The Three Emperors*, 221. **44.** Neilson, *Britain and the Last Tsar*, 55. **45.** Lieven, *Nicholas II*, 149; Figes, *A People's Tragedy*, 191. **46.** Radziwill, *Behind the Veil*, 357; Lincoln, *In War's Dark Shadow*, 343. **47.** Figes, *A People's Tragedy*, 230; Radziwill, *Behind the Veil*, 361. **48.** Lieven, *Russia and the Origins*, 23–4. **49.** Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 415. **50.** Szamuely, *The Russian Tradition*, 19. **51.** Citat în Robert Chandler, „Searching for a Saviour", *Spectator* (Londra), 31 martie 2012. **52.** Kennan, *Siberia and the Exile System*, 55. **53.** Dowler, *Russia in 1913*, 198. **54.** Vinogradov, „1914 God: Byt' Ili ne Byt' Vojne?", 162. **55.** Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 378. **56.** Neilson, *Britain and the Last Tsar*, 86 şi cap. 3. **57.** Weinroth, „The British Radicals", 665–70. **58.** Gilmour, *Curzon*, 201. **59.** Hinsley, *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*, 135–6. **60.** Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 364–5; Neilson, *Britain and the Last Tsar*, 113–15. **61.** Jusserand, *What Me Befell*, 203. **62.** Lieven, *Russia and the Origins*, 6. **63.** Stevenson, *Armaments*, 53. **64.** Lieven, „Pro- Germans and Russian Foreign Policy", 38. **65.** Airapetov, *Generalui*, 10–11. **66.** Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 379–82. **67.** *Ibid.*, 404. **68.** Lieven, „Pro-Germans and Russian Foreign Policy", 41–2. **69.** Spring, „Russia and the Franco-Russian Alliance", *passim*. **70.** *Ibid.*, 569. **71.** Soroka, „Debating Russia's Choice", 14. **72.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 33. **73.** Taube, *La Politique russe d'avant-guerre*, 15. **74.** *Ibid.*, 43. **75.** Soroka, „Debating Russia's Choice", 11. **76.** *Ibid.*, 4. **77.** Carter, *The Three Emperors*, 138. **78.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. I, 159. **79.** Lieven, „Pro-Germans and Russian Foreign Policy", 43–5. **80.** Levine şi Grant, *The Kaiser's Letters to the Tsar*, 118, 120. **81.** Andrew, *Theophile Delcassé*, 250–52. **82.** Carter, *The Three Emperors*, 130. **83.** Cecil, *Wilhelm II*, 14. **84.** Carter, *The Three Emperors*, 185; Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 146. **85.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 248. **86.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. I, 159–60; Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 152–3; McDonald, *United Government and Foreign Policy in Russia*, 78–9. **87.** Levine and Grant, *The Kaiser's Letters to the Tsar*, 191–4. **88.** Lerman, *The Chancellor as Courtier*, 128–30. **89.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. I, 161. **90.** Hopman, *Das ereignisreiche Leben*, 144. **91.** Lieven, *Nicholas II*, 192. **92.** BD, vol. IV, 205, pp. 219–20. **93.** Neilson, *Britain and the Last Tsar*, 102–3. **94.** Taube, *La Politique russe d'avantguerre*, 90. **95.** *Ibid.*, 101. **96.** Soroka, „Debating Russia's Choice", 15. **97.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 49. **98.** Csaky, *Vom Geachteten zum Geächteten*, 67. **99.** În original, „Je l'ai regretté tous les jours, mais je m'en félicité toutes les nuits". Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 325. **100.** Radziwill, *Behind the Veil*, 380. **101.** Taube, *La Politique russe d'avant-guerre*, 105. **102.** BD, vol. IV, 219, 235–6. **103.** Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 416. **104.** Soroka, „Debating Russia's Choice", 3. **105.** Taube, *La Politique russe d'avant-guerre*, 103. **106.** Nicolson, *Portrait of a Diplomatist*, 183–5. **107.** Hinsley, *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*, 158. **108.** Bülow,

Memoirs of Prince von Bulow, vol. II, 352. **109.** Menning şi Menning, „Baseless Allegations", 373. **110.** Grey, *Twenty-five Years*, vol. I, 154. **111.** Spring, „Russia and the Franco-Russian Alliance", 584. **112.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. I, 189.

8. Loialitatea nibelungilor: dubla alianță dintre Austro-Ungaria și Germania

1. Geiss, „Deutschland und Österreich-Ungarn", 386. **2.** Angelow, „Der Zweibund zwischen Politischer", 58; Snyder, *The Ideology of the Offensive*, 107. **3.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 367. **4.** *Ibid.*, 362. **5.** Stevenson, *Armaments*, 4. **6.** Stone, *Europe Transformed*, 315. **7.** Redlich, *Emperor Francis Joseph*, 40. **8.** Palmer, *Twilight of the Habsburgs*, 23. **9.** Margutti, *The Emperor Francis Joseph*, 26–7. **10.** *Ibid.*, 50. **11.** Palmer, *Twilight of the Habsburgs*, 230–31. **12.** Margutti, *The Emperor Francis Joseph*, 35–50; Redlich, *Emperor Francis Joseph*, 17–18, 188. **13.** Palmer, *Twilight of the Habsburgs*, 172. **14.** Margutti, *The Emperor Francis Joseph*, 45–6. **15.** *Ibid.*, 52. **16.** Palmer, *Twilight of the Habsburgs*, 265. **17.** *Ibid.* **18.** RA VIC/MAIN/QVJ (W) 4 august 1874 (copiile prințesei Beatrice). **19.** Margutti, *The Emperor Francis Joseph*, 48. **20.** Leslie, „The Antecedents", 309–10; Williamson, „Influence, Power, and the Policy Process", 419. **21.** Lukacs, *Budapest 1900*, 49–50, 108–12. **22.** Deák, *Beyond Nationalism*, 69. **23.** Vermes, *István Tisza*, 102. **24.** Freud, *Civilization and Its Discontents*, 61. **25.** Steed, *Through Thirty Years*, vol. I, 196. **26.** Wank, „Pessimism in the Austrian Establishment", 299. **27.** *Ibid.*; Johnston, *The Austrian Mind*, 47. **28.** Boyer, „The End of an Old Regime", 177–9; Stone, *Europe Transformed*, 304; Johnston, *The Austrian Mind*, 48; Urbas, *Schicksale und Schatten*, 77; Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 254. **29.** Boyer, „The End of an Old Regime", 174–7; Palmer, *Twilight of the Habsburgs*, 291; Stone, *Europe Transformed*, 316; Stevenson, *Armaments*, 4; Williamson, *Austria-Hungary*, 44–6. **30.** Palmer, *Twilight of the Habsburgs*, 293. **31.** Czernin, *In the World War*, 46; Macartney, *The Habsburg Empire*, 746; Steed, *Through Thirty Years*, 367; Wank, „The Archduke and Aehrenthal", 86. **32.** *Ibid.* **33.** Steed, *Through Thirty Years*, vol. I, 367; Bridge, *The Habsburg Monarchy*, 7. **34.** Czernin, *In the World War*, 48. **35.** *Ibid.*, 50; Afflerbach, *Der Dreibund*, 596–7. **36.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 389. **37.** Aehrenthal, *Aus dem Nachlass*, 179–80. **38.** Bridge, „Tarde Venientibus Ossa", *passim*. **39.** Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 82–4; Ritter, *The Sword and the Sceptre*, 229. **40.** Hoetzendorf, *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*, 174–5. **41.** Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 73–4. **42.** Hoetzendorf, *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*, 66; Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 89, 104. **43.** Hoetzendorf, *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*, 30. **44.** *Ibid.*, 210. **45.** *Ibid.*, 31; Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 111; Williamson, *Austria-Hungary*, 49–50. **46.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 440. **47.** *Ibid.*, 267. **48.** Bosworth, *Italy and the Approach*, 55–7. **49.** Herwig, „Disjointed Allies", 271; Angelow, „Der Zweibund zwischen

Politischer", 34; Margutti, *The Emperor Francis Joseph*, 220–28; Williamson, *Austria- Hungary*, 36. **50.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 254–5, 427–8; Margutti, *The Emperor Francis Joseph*, 127, 228. **51.** Musulin, *Das Haus am Ballplatz*, 80; Stevenson, *Armaments*, 38–9; Williamson, *Austria-Hungary*, 114. **52.** Bridge, „Austria-Hungary and the Boer War", 79. **53.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 260; Steiner, *The Foreign Office and Foreign Policy*, 182–3; Williamson, *Austria-Hungary*, 112. **54.** Wank, „Foreign Policy and the Nationality Problem in Austria-Hungary", 45. **55.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 232–4; Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, 212–13.

9. La ce se gândeau? Speranțe, temeri, idei și ipoteze ascunse

1. Kessler, *Journey to the Abyss*, xxi. **2.** Schorske, *Fin-de-siècle Viena*, 213–19. **3.** *Ibid.*, 346–8. **4.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 230. **5.** Lukacs, *Budapest 1900*, 129–32. **6.** Offer, *The First World War*, 121–7. **7.** *Ibid.*, 128. **8.** Wank, „The Archduke and Aehrenthal", 83n33. **9.** Sondhaus, *Franz Conrad von Hotzendorf*, 84–5. **10.** Förster, „Der deutschen Generalstab", 95. **11.** Offer, *The First World War*, 129. **12.** Deak, *Beyond Nationalism*, 128–9, 134–6. **13.** Lukacs, *Budapest 1900*, 184n. **14.** Weber, *France: Fin de Siècle*, 218–20. **15.** Offer, „Going to War in 1914", 217. **16.** Kronenbitter, *Krieg im Frieden*, 33. **17.** Lieven, *Russia and the Origins*, 22. **18.** Neklyudov, *Diplomatic Reminiscences*, 5. **19.** Bernhardi, *Germany and the Next War*, 28. **20.** Offer, „Going to War in 1914", 216. **21.** Rathenau, *Briefe*, 147. **22.** Rathenau și von Strandmann, *Walther Rathenau*, 142–3. **23.** Stromberg, „The Intellectuals", 115, 119. **24.** Tanner, *Nietzsche*, 4 și *passim*. **25.** Blom, *The Vertigo Years*, 354. **26.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 128. **27.** Cronin, *Paris on the Eve*, 43–6. **28.** *Ibid.*, 47. **29.** Wohl, *The Generation of 1914*, 6–7. **30.** Blom, *The Vertigo Years*, cap. 8. **31.** Tuchman, *The Proud Tower*, 88–97. **32.** *Ibid.*, 106. **33.** De Burgh, *Elizabeth*, 326–7. **34.** Butterworth, *The World that Never Was*, 323. **35.** Barclay, *Thirty Years*, 142. **36.** Gooch, „Attitudes to War", 95; Hynes, *The Edwardian Turn of Mind*, 24–7. **37.** Hynes, *The Edwardian Turn of Mind*, 26–7. **38.** Weber, *France: Fin de Siècle*, 224. **39.** *Ibid.*, 12. **40.** Tuchman, *The Proud Tower*, 32; Blom, *The Vertigo Years*, 184–5. **41.** Travers, „Technology, Tactics, and Morale", 279. **42.** Miller *et al.*, *Military Strategy*, 14n28. **43.** Steiner și Neilson, *Britain and the Origins*, 171. **44.** Hull, *The Entourage of Kaiser Wilhelm II*, 133–5. **45.** Hynes, *The Edwardian Turn of Mind*, 201. **46.** *Ibid.*, 199. **47.** Gildea, *Barricades and Borders*, 268–7. **48.** Ousby, *The Road to Verdun*, 155–6. **49.** Bourdon, *The German Enigma*, 170. **50.** Hynes, *The Edwardian Turn of Mind*, 286–7. **51.** Blom, *The Vertigo Years*, 334 și cap. 13. **52.** Leslie, „The Antecedents", 312. **53.** Îi sunt recunoscătoare comandantului de brigadă David Godsal pentru permisiunea de a cita acest fragment din jurnalul nepublicat al căpitanului Wilmot Caulfeild. **54.** Gooch, „Attitudes to War", 94. **55.** Bernhardi, *Germany and the Next War*, 26. **56.** Joll și Martel, *The Origins of the First World War*, 276–7. **57.** Lukacs, *Budapest 1900*, 130–32. **58.** Schorske, *Fin-de-Siècle Viena*, 133–46.

59. Bernhardi, *Germany and the Next War*, 57–8. **60.** Berghahn, „War Preparations and National Identity", 311 sqq. **61.** Nolan, *The Inverted Mirror*, 25. **62.** Steiner şi Neilson, *Britain and the Origins*, 165. **63.** Hewitson, *Germany and the Causes*, 92. **64.** Eby, *The Road to Armageddon*, 6. **65.** Martel, *The Origins of the First World War*, 280–81. **66.** Cannadine *et al.*, *The Right Kind of History*, 19–20, 23–4. **67.** Langsam, „Nationalism and History", 250–51. **68.** Joll and Martel, *The Origins of the First World War*, 274–5. **69.** Bernhardi, *Germany and the Next War*, 57. **70.** *Ibid.*, 20. **71.** Berghahn, „War Preparations and National Identity", 316. **72.** Cannadine *et al.*, *The Right Kind of History*, 53. **73.** Roberts, *Salisbury*, 799. **74.** Kennedy, „German World Policy", 616–18. **75.** Fischer, „The Foreign Policy of Imperial Germany", 26. **76.** Joll, *1914*, 18. **77.** Hewitson, *Germany and the Causes*, 95. **78.** Thompson, *Northcliffe*, 155–6. **79.** Steiner, „The Last Years", 76. **80.** Ousby, *The Road to Verdun*, 154–6. **81.** Hewitson, „Germany and France", 574–5, 580–81. **82.** Nolan, *The Inverted Mirror*, 56. **83.** Herwig, *The Marne*, 32–3. **84.** Nolan, *The Inverted Mirror*, 30. **85.** Bourdon, *The German Enigma*, 163–4. **86.** Nolan, *The Inverted Mirror*, 58. **87.** *Ibid.*, 61. **88.** Gooch, „Attitudes to War", 96. **89.** Förster, „Facing «People's War»", 223–4. **90.** Ritter, *The Sword and the Scepter*, 102. **91.** Joll, *The Second International*, 196. **92.** Stevenson, *Armaments*, 38. **93.** Ferguson, *The Pity of War*, 31–3. **94.** Förster, „Im Reich des Absurden", 213–14; Feldman, „Hugo Stinnes", 84–5. **95.** Steed, *Through Thirty Years*, 359. **96.** Lieven, *Russia and the Origins*, 16–17; Bushnell, „The Tsarist Officer Corps", *passim*. **97.** Airapetov, *Poslednyaya Voina Imperatorskoi Rossii*, 44–58. **98.** Ritter, *The Sword and the Sceptre*, 102–3. **99.** Bourdon, *The German Enigma*, 207. **100.** Eby, *The Road to Armageddon*, 4. **101.** Howard, „Men Against Fire", 17. **102.** Rohkrämer, „Heroes and Would-be Heroes", 192–3. **103.** Steiner şi Neilson, *Britain and the Origins*, 169. **104.** Hynes, *The Edwardian Turn of Mind*, 28–9. **105.** Linton, „Preparing German Youth for War", 177–8. **106.** *Ibid.*, 167. **107.** *Ibid.*, 180–83. **108.** Weber, *France: Fin de Siècle*, 215–17; Porch, *The March to the Marne*, 207–10. **109.** Porch, *The March to the Marne*, 92–3. **110.** *Ibid.*, cap. 5, 106–7; Harris, *The Man on Devil's Island*, 365–6. **111.** Porch, *The March to the Marne*, cap. 7. **112.** *Ibid.*, 189. **113.** Clark, *Iron Kingdom*, 596–9. **114.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 333. **115.** Berghahn, *Germany and the Approach of War*, 174–8. **116.** Gooch, „Attitudes to War", 97. **117.** Rohkrämer, „Heroes and Would-be Heroes", 199–203. **118.** Stromberg, „The Intellectuals", 109. **119.** Urbas, *Schicksale und Schatten*, 67–8. **120.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 581. **121.** Stromberg, „The Intellectuals", 117–18n37. **122.** *Ibid.*, 120; Weber, *The Nationalist Revival in France*, 108–9.

10. Visând la pace

1. Laurence, „Bertha von Suttner", 184–5. **2.** *Ibid.*, 196. **3.** Blom, *The Vertigo Years*, 192. **4.** Laurence, „Bertha von Suttner", 186–7; Joll şi Martel, *The Origins of the First World War*, 260–61; LaFeber, *The Cambridge History of American*

Foreign Relations, 43. **5.** Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, 293. **6.** Rotte, „Global Warfare", 483–5. **7.** Bloch, *The Future of War*, xxx. **8.** *Ibid.*, lxxi. **9.** *Ibid.*, ix. **10.** *Ibid.*, xix. **11.** Travers, „Technology, Tactics, and Morale", 266. **12.** Bloch, *The Future of War*, xvi. **13.** *Ibid.*, xi. **14.** Dungen, „Preventing Catastrophe", 456–7. **15.** Ceadel, *Living the Great Illusion*, 4, 20–21. **16.** Angell, *The Great Illusion*, versiune Kindle, loc. 4285. **17.** *Ibid.*, loc. 947–9. **18.** *Ibid.*, loc. 633–4. **19.** *Ibid.*, loc. 1149. **20.** Steiner şi Neilson, *Britain and the Origins*, 142; Ceadel, *Living the Great Illusion*, 8 12, 22. **21.** Offer, *The First World War*, 250. **22.** Laity, *The British Peace Movement*, 189. **23.** Cooper, „Pacifism in France", 360–62. **24.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 383. **25.** Chickering, „Problems of a German Peace Movement", 46, 52. **26.** Chickering, *Imperial Germany*, 239–53. **27.** Wank, „The Austrian Peace Movement", 42–3; Dülffer, „Efforts to Reform the International System", 28. **28.** Herring, *From Colony to Superpower*, 358–60. **29.** Patterson, „Citizen Peace Initiatives", 187–92. **30.** Herring, *From Colony to Superpower*, 357–8. **31.** Chickering, *Imperial Germany*, 345. **32.** Cooper, „Pacifism in France", 366–7. **33.** Morris, „The English Radicals' Campaign", *passim*. **34.** Weinroth, „The British Radicals", 661–2. **35.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 336, 368–9. **36.** Zweig, *The World of Yesterday*, 226. **37.** Cooper, „Pacifism in France", 363. **38.** Anderson, *The Rise of Modern Diplomacy*, 253–5. **39.** *Ibid.*, 255. **40.** Morrill, „Nicholas II and the Call", 296–313. **41.** Dülffer, „Chances and Limits of Arms Control", 98. **42.** Dülffer, „Citizens and Diplomats", 30–31. **43.** Joll şi Martel, *The Origins of the First World War*, 258. **44.** Massie, *Dreadnought*, 429. **45.** Chickering, *Imperial Germany*, 225. **46.** Dülffer, „Citizens and Diplomats", 25. **47.** Laurence, „The Peace Movement in Austria", 55. **48.** Andrew, *Theophile Delcassé*, 121. **49.** BD, vol. I, 274, pp. 224–5; 276, p. 226. **50.** White, *The First Hague Conference*, 114. **51.** Tuchman, *The Proud Tower*, 252. **52.** BD, vol. I, 282, pp. 229–31. **53.** White, *The First Hague Conference*, 8. **54.** *Ibid.*, 18–19. **55.** Dülffer, „Citizens and Diplomats", 24. **56.** Dülffer, „Chances and Limits of Arms Control", 102. **57.** Chickering, *Imperial Germany*, 227. **58.** *Ibid.*, 228. **59.** Aehrenthal, *Aus dem Nachlass*, 388. **60.** Stevenson, *Armaments*, 109. **61.** Laity, *The British Peace Movement*, 171–2. **62.** Laurence, „The Peace Movement in Austria", 29. **63.** Stevenson, *Armaments*, 109–10. **64.** Ceadel, *Semi-Detached Idealists*, 166. **65.** Charykov, *Glimpses of High Politics*, 261. **66.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 133. **67.** Chickering, *Imperial Germany*, 229–30. **68.** Steiner, „Grey, Hardinge and the Foreign Office", 434–5. **69.** Dülffer, „Efforts to Reform the International System", 40. **70.** Howorth, „French Workers and German Workers", 85. **71.** Chickering, *Imperial Germany*, 269. **72.** Laurence, „Bertha von Suttner", 194. **73.** Joll, *The Second International*, 107. **74.** Craig, *Germany, 1866–1945*, 267–9; Joll, *The Second International*, 89–90. **75.** Groh, „The «Unpatriotic Socialists»", 153–5. **76.** Chickering, *Imperial Germany*, 272. **77.** Joll, *The Second International*, 100–105; Goldberg, *Life of Jean Jaures*, 329–30. **78.** Goldberg, *Life of Jean Jaures*,

13. **79.** *Ibid.*, 63–5. **80.** *Ibid.*, 15, 375; Heinrich, *Geschichte in Gesprächen*, 327–8. **81.** Goldberg, *Life of Jean Jaures*, 385. **82.** Porch, *The March to the Marne*, 247–9. **83.** Joll, *The Second International*, 126–43, 197. **84.** Chickering, *Imperial Germany*, 275; Haupt, *Socialism and the Great War*, 90–91, 107. **85.** Haupt, *Socialism and the Great War*, 67–8. **86.** *Ibid.*, 64. **87.** *Ibid.*, 91–2; Joll, *The Second International*, 152–7. **88.** Haupt, *Socialism and the Great War*, 102–3. **89.** Joll, *The Second International*, 70. **90.** Howorth, „French Workers and German Workers", 75; Chickering, „War, Peace, and Social Mobilization", 16–17. **91.** Joll, *The Second International*, 49–54; Howorth, „French Workers and German Workers", 78–81. **92.** Haupt, *Socialism and the Great War*, 68–9. **93.** *Ibid.*, 69–70. **94.** Joll, *The Second International*, 123–4. **95.** Haupt, *Socialism and the Great War*, 64–6. **96.** *Ibid.*, 77. **97.** *Ibid.*, 114; Goldberg, *Life of Jean Jaures*, 435–8. **98.** Cooper, *Patriotic Pacifism*, 171. **99.** *Ibid.*, 165–7. **100.** Chickering, *Imperial Germany*, 317. **101.** Weinroth, „The British Radicals", 676; Chickering, *Imperial Germany*, 118. **102.** Cooper, „Pacifism in France", 365. **103.** Angell, *The Great Illusion*, versiune Kindle, loc. 2928–30.

11. Cu gândul la război

1. Howard, „The Armed Forces", 217. **2.** Stevenson, „War by Timetable?", 167–8; Herwig, „Conclusions", 232. **3.** Howard, *The Franco-Prussian War*, 14. **4.** Stevenson, „War by Timetable?", 167. **5.** Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, 146–7, 229, 232. **6.** *Ibid.*, 150. **7.** Stevenson, „War by Timetable?", 171. **8.** Craig, *The Politics of the Prussian Army*, 197n3. **9.** Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, 64–6. **10.** Craig, *The Politics of the Prussian Army*, 216. **11.** Moltke, *Erinnerungen*, 11. **12.** Herwig, „Conclusions", 231. **13.** Showalter, „Railroads", 40. **14.** Stevenson, „War by Timetable?", 192–3. **15.** Evera, „The Cult of the Offensive", 73–6. **16.** Hamilton, „War Planning", 13. **17.** Herwig, „Imperial Germany" 90. **18.** Herwig, „From Tirpitz Plan to Schlieffen Plan", 57. **19.** Tirpitz, *My Memoirs*, vol. II, 290. **20.** Bond, *The Victorian Army and the Staff College*, 133. **21.** Kronenbitter, *Krieg im Frieden*, 88. **22.** Echevarria, „Heroic History", 573–90. **23.** Echevarria, „On the Brink of the Abyss", 31–3. **24.** Howard, „The Armed Forces", 206–9. **25.** Travers, „Technology, Tactics, and Morale", 268. **26.** Welch, „The Centenary", 273–94. **27.** Bloch, „The Wars of the Future", 307. **28.** *Ibid.*, 314–15. **29.** Cairns, „International Politics", 280–81. **30.** Bloch, „The Wars of the Future", 314. **31.** Travers, „Technology, Tactics, and Morale", 273–4. **32.** Burkhardt, „Kriegsgrund Geschichte?", 72–4. **33.** Mombauer, „German War Plans", 52n10. **34.** Snyder, *The Ideology of the Offensive*, 26–30; Evera, „The Cult of the Offensive', *passim*. **35.** Travers, „Technology, Tactics, and Morale", 271n22. **36.** Doughty, *Pyrrhic Victory*, 25. **37.** Howard, „Men Against Fire", 10–11. **38.** Messimy, *Mes Souvenirs*, 119. **39.** Porch, „The French Army", 120. **40.** *Ibid.*, 118. **41.** Gooch, „Attitudes to War", 95. **42.** Echevarria, „On the Brink of the Abyss", 27–8, 30–31. **43.** Foley, *German Strategy*, 41. **44.** Howard, „Men Against

Fire", 8–10. **45.** Cairns, „International Politics", 282. **46.** Foley, *German Strategy*, 28–9. **47.** Kießling, *Gegen den ‚Großen Krieg'?*, 43–50, 139; McDonald, *United Government*, 199–201; Kronenbitter, *Krieg im Frieden*, 139. **48.** Kronenbitter, *Krieg im Frieden*, 126–31. **49.** Förster, „Dreams and Nightmares", 345, 360. **50.** Maurer, *The Outbreak of the First World War*; vezi, de exemplu, cap. 1. **51.** Förster, „Der deutschen Generalstab", 61–95. **52.** Csaky, *Vom Geachteten zum Geächteten*, 137. **53.** Mombauer, „German War Plans", 59.

12. Elaborarea planurilor

1. Steinberg, *Bismarck*, 57–60; Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, 110–13. **2.** Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, 120–21. **3.** *Ibid.*, 127. **4.** Snyder, *The Ideology of the Offensive*, 134. **5.** Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, 130–31. **6.** *Ibid.*, 124, 129–31. **7.** Craig, *The Politics of the Prussian Army*, 277. **8.** Echevarria, „Heroic History", 585; Mombauer, „German War Plans", 52n10. **9.** Snyder, „Civil–Military Relations", 35. **10.** Förster, „Dreams and Nightmares", 359–60. **11.** Craig, *The Politics of the Prussian Army*, 277. **12.** Herwig, *The Marne*, 33. **13.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 100–105; Snyder, *The Ideology of the Offensive*, 117. **14.** Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, 301–2. **15.** Foley, *German Strategy*, 6–7. **16.** Herwig, „From Tirpitz Plan to Schlieffen Plan", 55. **17.** Craig, *Germany, 1866–1945*, 317. **18.** Ritter, *The Sword and the Sceptre*, 206. **19.** *Ibid.* **20.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 46. **21.** *Ibid.*, 42–6. **22.** Craig, *The Politics of the Prussian Army*, 300. **23.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 201–2. **24.** Maurer, *The Outbreak of the First World War*, 37. **25.** Herwig, „From Tirpitz Plan to Schlieffen Plan", 59. **26.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 59. **27.** Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, 223–5. **28.** Kronenbitter, *Krieg im Frieden*, 311. **29.** Hull, *The Entourage of Kaiser Wilhelm II*, 240. **30.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 658; Foley, „Debate — the Real Schlieffen Plan", 222. **31.** Snyder, *The Ideology of the Offensive*, 203. **32.** Groener, *Lebenserinnerungen*, 84. **33.** Fischer, *War of Illusions*, 55. **34.** Hull, *The Entourage of Kaiser Wilhelm II*, 258–9; Afflerbach, *Falkenhayn. Politisches*, 79. **35.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 165. **36.** Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, 263–4. **37.** Mombauer, „German War Plans", 57. **38.** Craig, *The Politics of the Prussian Army*, 280. **39.** Showalter, „From Deterrence to Doomsday Machine", 696. **40.** Snyder, *The Ideology of the Offensive*, 152. **41.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 88–9. **42.** Fischer, *War of Illusions*, 390. **43.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 84–5. **44.** Fischer, *War of Illusions*, 225–9; Beyens, *Germany before the War*, 36–8. **45.** Mombauer, „German War Plans", 48–79. **46.** Fischer, *War of Illusions*, 390. **47.** Hewitson, *Germany and the Causes*, 118. **48.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 96–7. **49.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 210. **50.** Hewitson, *Germany and the Causes*, 131–3; Hewitson, „Images of the Enemy", *passim*. **51.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 132–3. **52.** *Ibid.*, 84. **53.** *Ibid.*, 91–5. **54.** Mombauer, „German War Plans", 57. **55.** Herwig, „Imperial Germany", 71. **56.** Herwig, „Disjointed Allies", 273.

57. Herrmann, *The Arming of Europe*, 101. **58.** Gooch, „Italy before 1915", 211–22; Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 167–9. **59.** Maurer, *The Outbreak of the First World War*, 33; Herwig, „Disjointed Allies", 271–2; Ritter, „Zusammenarbeit", 535. **60.** Herwig, „Disjointed Allies", 271n9. **61.** Williamson, *Austria-Hungary*, 87–8. **62.** Kronenbitter, *Krieg im Frieden*, 282. **63.** Stone, „V. Moltke–Conrad", 201–2 și *passim*. **64.** Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 85. **65.** Stevenson, „War by Timetable?", 181–2. **66.** Stone, „V. Moltke–Conrad", 204n7. **67.** Kronenbitter, „«Nur los lassen»", 39. **68.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 234, 237. **69.** Stone, „V. Moltke–Conrad", 213–14. **70.** Herwig, „Disjointed Allies", 278. **71.** Menning, „The Offensive Revisited", 226. **72.** Armour, „Colonel Redl: Fact and Fantasy", 175–6. **73.** *Ibid.*, 179–80; Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 124–7. **74.** Stevenson, „War by Timetable?", 177–8; Heywood, „The Most Catastrophic Question", 46, 54. **75.** Menning, „The Offensive Revisited", 224. **76.** Menning, „Pieces of the Puzzle", 782. **77.** Fuller, „The Russian Empire", 109, 122–4. **78.** Shatsillo, *Ot Portsmutskogo*, 199. **79.** Fuller, „The Russian Empire", 110. **80.** Stevenson, *Armaments*, 151–6. **81.** Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 427–33. **82.** Brusilov, *A Soldier's Notebook*, 11. **83.** Fuller, *The Foe Within*, 46–8. **84.** Turner, „Role of the General Staffs", 317; Paleologue, *Ambassador's Memoirs*, vol. I, 83. **85.** Rich, *The Tsar's Colonels*, 221. **86.** Fuller, „The Russian Empire", 100–101. **87.** Spring, „Russia and the Franco-Russian Alliance", 568–9, 578–9 și *passim*. **88.** Menning, „The Offensive Revisited", 219. **89.** Airapetov, *Poslednyaya Voina Imperatorskoi Rossii*, 174–5; Shatsillo, *Ot Portsmutskogo*, 65–7. **90.** Menning, „Pieces of the Puzzle", 788. **91.** Fuller, „The Russian Empire", 111–12, 118–21. **92.** Snyder, *The Ideology of the Offensive*, 178. **93.** Fuller, „The Russian Empire", 111–13; Menning, „The Offensive Revisited", 225. **94.** Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 440–41. **95.** Menning, „Pieces of the Puzzle", 796. **96.** Menning, „War Planning", 121. **97.** Airapetov, „K voprosu o prichinah porazheniya russkoi armii"; Snyder, *The Ideology of the Offensive*, 189–94. **98.** Fuller, „The Russian Empire", 110–11. **99.** Airapetov, „K voprosu o prichinah porazheniya russkoi armii"; Menning, „War Planning", 122–5. **100.** Andrew, „France and the German Menace", 147. **101.** Ignat'ev, *50 Let v Stroyu*, 390–91. **102.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 182–3. **103.** Ignat'ev, *50 Let v Stroyu*, 392. **104.** Messimy, *Mes Souvenirs*, 118n1; Porch, *The March to the Marne*, 184–5. **105.** Porch, *The March to the Marne*, 216–23. **106.** Tanenbaum, „French Estimates", 163. **107.** Doughty, „France", 160. **108.** Doughty, *Pyrrhic Victory*, 26. **109.** Doughty, „France", 159. **110.** Becker, *1914, Comment les Français*, 43n174. **111.** Tanenbaum, „French Estimates", 164. **112.** Porch, *The March to the Marne*, 129–32. **113.** Tanenbaum, „French Estimates", 137. **114.** Doughty, „France", 154. **115.** *Ibid.*, 154; Tanenbaum, „French Estimates", 156. **116.** Doughty, „France", 153. **117.** Herwig, „Imperial Germany", 70. **118.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 165–7. **119.** Tanenbaum, „French Estimates", 163. **120.** *Ibid.*, 159. **121.** *Ibid.*, 166. **122.** Snyder, *The Ideology of the Offensive*, 102–3. **123.** Tanenbaum, „French

Estimates", 170–71. **124.** Doughty, „France", 163. **125.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 226. **126.** Doughty, „France", 165–8; Doughty, „French Strategy in 1914", 434. **127.** Doughty, „France", 165. **128.** Porch, *The March to the Marne*, 232–3. **129.** Messimy, *Mes Souvenirs*, 179.

13. Izbucnirea crizelor: Germania, Franța și Maroc

1. Schoen, *Memoirs of an Ambassador*, 20; Rich, *Friedrich von Holstein*, vol. II, 694. **2.** Schoen, *Memoirs of an Ambassador*, 22–3. **3.** BD, vol. III, 71, p. 62. **4.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 255. **5.** Rich, *Friedrich von Holstein*, vol. II, 695. **6.** Hewitson, „Germany and France", 579. **7.** Rich, *Friedrich von Holstein*, vol. II, 691–3. **8.** *Ibid.*, 702n1. **9.** Hewitson, „Germany and France", 585–6. **10.** Rich, *Friedrich von Holstein*, vol. II, 680–81. **11.** *Ibid.*, 683, 684. **12.** Morris, *Theodore Rex*, 334–5. **13.** Andrew, *Theophile Delcassé*, 269–70. **14.** *Ibid.*, 272. **15.** Kaiser, „Germany and the Origins", 453. **16.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 162. **17.** Kaiser, „Germany and the Origins", 453. **18.** Craig, *The Politics of the Prussian Army*, 285. **19.** Lee, *Edward VII*, vol. II, 340. **20.** *The Times*, 31 martie 1905. **21.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 116. **22.** Monger, *The End of Isolation*, 192. **23.** *Ibid.*, 187. **24.** *Ibid.*, 190. **25.** Andrew, *Theophile Delcassé*, 287–8. **26.** *Ibid.*, 281, 283, 285. **27.** *Ibid.*, 286. **28.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 265. **29.** Monger, *The End of Isolation*, 224 și n2. **30.** Nicolson, *Portrait of a Diplomatist*, 119. **31.** Andrew, *Theophile Delcassé*, 291–2. **32.** *Ibid.*, 299. **33.** *Ibid.*, 292–3. **34.** *Ibid.*, 296–7. **35.** *Ibid.*, 289. **36.** *Ibid.*, 276–8, 278–9. **37.** *Ibid.*, 296–301. **38.** Weber, *The Nationalist Revival in France*, 31. **39.** Monger, *The End of Isolation*, 202. **40.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 135, 138. **41.** Rich, *Friedrich von Holstein*, vol. II, 707. **42.** Nicolson, *Portrait of a Diplomatist*, 122. **43.** Andrew, *Theophile Delcassé*, 303. **44.** Weber, *The Nationalist Revival in France*, 32. **45.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 40–41. **46.** *Ibid.*, 42. **47.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 117. **48.** Rich, *Friedrich von Holstein*, vol. II, 731. **49.** Grey, *Twenty-five Years*, vol. I; vezi, de exemplu, scrisoarea lui din data de 31 ianuarie 1906, 176–9. **50.** Otte, „Almost a Law of Nature?", 82–3. **51.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 13. **52.** Grey, *Twenty-five Years*, vol. I, 128. **53.** Lloyd George, *War Memoirs*, vol. I, 91. **54.** Gilmour, *Curzon*, 26n. **55.** Robbins, *Sir Edward Grey*, 23–4, 29. **56.** Massie, *Dreadnought*, 585. **57.** Steiner și Neilson, *Britain and the Origins*, 41–2. **58.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 35. **59.** Steiner și Neilson, *Britain and the Origins*, 42–3. **60.** Otte, „Almost a Law of Nature?", 79. **61.** BD, vol. III, 200, p. 162. **62.** Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, 98. **63.** Rich, *Friedrich von Holstein*, vol. II, 733. **64.** Oppel, „The Waning of a Traditional Alliance", 324. **65.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 281–2. **66.** Herring, *From Colony to Superpower*, 363. **67.** BD, vol. III, 401, pp. 337–8. **68.** Lerman, *The Chancellor as Courtier*, 147–8. **69.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 262; Lerman, *The Chancellor as Courtier*, 144. **70.** Balfour, *The Kaiser and His Times*, 264. **71.** Otte, „Almost a Law of

Nature?", 83. **72.** Foley, „Debate — the Real Schlieffen Plan", 44–5. **73.** Craig, *The Politics of the Prussian Army*, 284–5. **74.** Joll și Martel, *The Origins of the First World War*, 197. **75.** Oppel, „The Waning of a Traditional Alliance", 325–6. **76.** Dumas, *The Franco-British Exhibition*, 4. **77.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 38–40. **78.** BD, vol. III, 299, pp. 266–8. **79.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 76. **80.** Lloyd George, *War Memoirs*, vol. I, 49–50. **81.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 85–7. **82.** *Ibid.*, 93–6. **83.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 90–92. **84.** Kennedy, „Great Britain before 1914", 173. **85.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 125. **86.** Offer, *The First World War*, 303. **87.** Doughty, *Pyrrhic Victory*, 39. **88.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 384–8. **89.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 126; Fisher și Marder, *Fear God and Dread Nought*, vol. II, 232. **90.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 246–7. **91.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 106–7. **92.** Steiner și Neilson, *Britain and the Origins*, 213. **93.** Neilson, „Great Britain", 183–5; Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 187–93. **94.** Jeffery, *Field Marshal Sir Henry Wilson*, 96–7. **95.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 196. **96.** Porch, *The March to the Marne*, 228. **97.** Eubank, *Paul Cambon*, 114, 123, 155 și *passim*. **98.** Doughty, „French Strategy in 1914", 435. **99.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 138–41. **100.** Jeffery, *Field Marshal Sir Henry Wilson*, 37. **101.** Williamson, „General Henry Wilson", 91. **102.** *Ibid.*, 94–6. **103.** Callwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson*, vol. I, 89. **104.** *Ibid.*, 78–9. **105.** Andrew, „France and the German Menace", 137. **106.** Callwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson*, vol. I, 105. **107.** Keiger, „Jules Cambon", 642.

14. Criza bosniacă: Rusia și Austro-Ungaria se confruntă în Balcani

1. Aehrenthal, *Aus dem Nachlass*, 196. **2.** Diószegi, *Hungarians in the Ballhausplatz*, 197–200. **3.** Hoetzendorf, *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf*, 63, 237. **4.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. I, 372. **5.** Kronenbitter, *Krieg im Frieden*, 248–51. **6.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 290. **7.** Wank, „Aehrenthal's Programme", 520–22. **8.** Aehrenthal, *Aus dem Nachlass*; vezi, de exemplu, 385–8. **9.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 371. **10.** Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, 217. **11.** Musulin, *Das Haus am Ballplatz*, 57. **12.** Williamson, *Austria-Hungary*, 95. **13.** Czernin, *In the World War*, 50. **14.** Williamson, „Influence, Power, and the Policy Process", 431. **15.** Williamson, *Austria-Hungary*, 97. **16.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 279; Bridge, *The Habsburg Monarchy*, 189–90. **17.** Diószegi, *Hungarians in the Ballhausplatz*, 200. **18.** Macartney, *The Habsburg Empire*, 597–8; Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 149–50. **19.** Stevenson, *Armaments*, 82. **20.** Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, 240; Jelavich și Jelavich, *The Establishment*, 255–6. **21.** Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, 239n53. **22.** Macartney, *The Habsburg Empire*, 774. **23.** Williamson, *Austria-Hungary*, 65. **24.** Baernreither și Redlich, *Fragments*, 21–2. **25.** *Ibid.*, 35, 44.**26.** *Ibid.*, 43–4. **27.** Aehrenthal, *Aus dem Nachlass*, 449–52. **28.** *Ibid.*, 599.

29. Bridge, „Isvolsky, Aehrenthal", 326. **30.** Bridge, „The Entente Cordiale", 341. **31.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 433. **32.** Baernreither și Redlich, *Fragments*, 37. **33.** Bridge, „Isvolsky, Aehrenthal", 326. **34.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 298–9. **35.** Lee, *Europe's Crucial Years*, 326. **36.** McDonald, *United Government*, 127. **37.** Cooper, „British Policy in the Balkans", 262. **38.** Taube, *La Politique russe d'avant-guerre*, 185–7; Nicolson, *Portrait of a Diplomatist*, 200; Lee, *Europe's Crucial Years*, 184–5. **39.** Margutti, *The Emperor Francis Joseph*, 225. **40.** Hopman, *Das ereignisreiche Leben*, 147–8. **41.** Reynolds, *Shattering Empires*, 22. **42.** Schoen, *Memoirs of an Ambassador*, 77; Bridge, „Isvolsky, Aehrenthal", 332–3. **43.** Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 419. **44.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. I, 373. **45.** Bridge, „Isvolsky, Aehrenthal", 334; Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 121–2. **46.** Bridge, „Isvolsky, Aehrenthal", 335. **47.** Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 419. **48.** Bridge, „Isvolsky, Aehrenthal", 334. **49.** *Ibid.*, 339. **50.** McMeekin, *The Russian Origins*, 225. **51.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 437. **52.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 144. **53.** McDonald, *United Government*, 136–51. **54.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 435–6. **55.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. I, 373, 379–80; Balfour, *The Kaiser and His Times*, 287. **56.** Bridge, *The Habsburg Monarchy*, 296. **57.** Steed, *Through Thirty Years*, 308–14. **58.** Aehrenthal, *Aus dem Nachlass*, 624. **59.** Sweet, „The Bosnian Crisis", 178–9. **60.** Eby, *The Road to Armageddon*, 151. **61.** Otte, „Almost a Law of Nature?", 92. **62.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 149–50. **63.** Menning, „Dress Rehearsal for 1914?", 8. **64.** *Ibid.*, 11–15. **65.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. I, 374. **66.** Boghitschewitsch, *Die auswärtige Politik Serbiens*, vol. III, 78. **67.** Stevenson, *Armaments*, 115–16. **68.** Boghitschewitsch, *Die auswärtige Politik Serbiens*, vol. III, 93; Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, 241–2. **69.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 137. **70.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 123–5; Stevenson, *Armaments*, 116. **71.** Heinrich, *Geschichte in Gesprächen*, 124–5, 221–2. **72.** Aehrenthal, *Aus dem Nachlass*, 628. **73.** Musulin, *Das Haus am Ballplatz*, 168. **74.** Stevenson, *Armaments*, 117–18, 125–6. **75.** Turner, „Role of the General Staffs", 306; Aehrenthal, *Aus dem Nachlass*, 629. **76.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 439. **77.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 91. **78.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 118–19. **79.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 142. **80.** McDonald, *United Government*, 141–4; Lee, *Europe's Crucial Years*, 193–4. **81.** Sweet, „The Bosnian Crisis", 183–4; Nicolson, *Portrait of a Diplomatist*, 215. **82.** Sweet, „The Bosnian Crisis", 182–3; Heinrich, *Geschichte in Gesprächen*, 169. **83.** Menning, „Dress Rehearsal for 1914?", 7. **84.** BD, vol. V, 576, p. 603. **85.** Berghahn, *Germany and the Approach of War*, 81. **86.** Zedlitz-Trützschler, *Twelve Years at the Imperial German Court*, 263. **87.** Afflerbach, *Der Dreibund*, 655. **88.** Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, 224. **89.** Fuller, „The Russian Empire", 99. **90.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 438. **91.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 174. **92.** Carter, *The Three Emperors*, 371. **93.** Palmer, *Twilight of the Habsburgs*, 305. **94.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 755–64.

95. Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 96. **96.** Stevenson, *Armaments*, 122; Bridge, *The Habsburg Monarchy*, 295. **97.** Aehrenthal, *Aus dem Nachlass*, 726. **98.** Fellner, „Die «Mission Hoyos»", 115. **99.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 131. **100.** Lieven, *Nicholas II*, 193–4. **101.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 131. **102.** Grey, *Twenty-five Years*, vol. I, 182. **103.** Lieven, *Russia and the Origins*, 37. **104.** Goldberg, *Life of Jean Jaurès*, 470. **105.** Stevenson, *Armaments*, 136. **106.** Cooper, „British Policy in the Balkans", 261. **107.** Stevenson, *Armaments*, 131–3; Boghitschewitsch, *Die auswärtige Politik Serbiens*, vol. III, 77. **108.** Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, 244; Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 33; Neklyudov, *Diplomatic Reminiscences*, 46–50; Gieslingen, *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient*, 253. **109.** Cooper, „British Policy in the Balkans", 279.

15. 1911: Anul discordiilor — Maroc, din nou

1. Barraclough, *From Agadir to Armageddon*, 1–2. **2.** Mortimer, „Commercial Interests and German Diplomacy", 454. **3.** Barraclough, *From Agadir to Armageddon*, 2; Cecil, *Albert Ballin*, 178; Massie, *Dreadnought*, 725–7. **4.** Fesser, *Der Traum vom Platz*, 141; Fischer, *War of Illusions*, 74–5. **5.** Barraclough, *From Agadir to Armageddon*, 31–2. **6.** Keiger, „Jules Cambon", 642–3; Keiger, *France and the Origins*, 31–3. **7.** Hewitson, „Germany and France", 591. **8.** Berghahn, *Germany and the Approach of War*, 94. **9.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. III, 12. **10.** Cecil, *Albert Ballin*, 122–3. **11.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 16. **12.** *Ibid.*, 43. **13.** *Ibid.*, 29n34. **14.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. III, 19. **15.** Cecil, *Albert Ballin*, 122–3. **16.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 68. **17.** *Ibid.*, 25–7. **18.** *Ibid.*, 27–9. **19.** *Ibid.*, 122. **20.** Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 422. **21.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 509. **22.** Rathenau and von Strandmann, *Walther Rathenau*, 134. **23.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 121. **24.** Spitzemberg, *Das Tagebuch*, 545. **25.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. II, 464. **26.** Cecil, *German Diplomatic Service*, 310–12. **27.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 123. **28.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 160. **29.** Allain, *Joseph Caillaux*, 371–7. **30.** Hewitson, „Germany and France", 592–4. **31.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 143. **32.** Barraclough, *From Agadir to Armageddon*, 127–8. **33.** Stevenson, *Armaments*, 183. **34.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 124; Mommsen, „Domestic Factors", 23. **35.** Crampton, „August Bebel and the British", 221–2. **36.** Keiger, *France and the Origins*, 35. **37.** Messimy, *Mes Souvenirs*, 64–5. **38.** *Ibid.*, 60. **39.** *Ibid.*, **40.** Keiger, „Jules Cambon", 646; Keiger, *France and the Origins*, 35. **41.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 153. **42.** Steiner and Neilson, *Britain and the Origins*, 75. **43.** Neilson, *Britain and the Last Tsar*, 321. **44.** Rose, *King George V*, 165–6. **45.** Weinroth, „The British Radicals", 664. **46.** Neilson, *Britain and the Last Tsar*, 318. **47.** Wilson, „The Agadir Crisis", 514–15; Dockrill, „British Policy", 274–5. **48.** BD, vol. VII, 392, pp. 371–3. **49.** *The Times*, 22 iulie 1911. **50.** Redlich, *Schicksalsjahre Österreichs*, 95–6. **51.** Fesser, *Der Traum vom Platz*, 145; Balfour, *The Kaiser and His Times*,

313–14. **52.** Callwell, *Field-Marshal Sir Henry Wilson*, vol. I, 97–8. **53.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 244–6. **54.** Eubank, *Paul Cambon*, 139; Messimy, *Mes Souvenirs*, 61. **55.** Jeffery, *Field Marshal Sir Henry Wilson*, 99–100. **56.** Riezler, *Tagebücher, Aufsätze, Dokumente*, 180. **57.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 124. **58.** Barraclough, *From Agadir to Armageddon*, 135. **59.** Fischer, *War of Illusions*, 83. **60.** Andrew, *Theophile Delcassé*, 70n1. **61.** Rathenau and von Strandmann, *Walther Rathenau*, 157. **62.** Eubank, *Paul Cambon*, 141. **63.** Grey, *Twenty-five Years*, vol. I, 233. **64.** Stieve, *Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis*, 194–5. **65.** Steiner and Neilson, *Britain and the Origins*, 79–80. **66.** *Ibid.*, 80–81. **67.** Messimy, *Mes Souvenirs*, 68. **68.** Krumeich, *Armaments and Politics*, 21–9. **69.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 217–21. **70.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 124. **71.** Beyens, *Germany before the War*, 61. **72.** Fesser, *Der Traum vom Platz*, 148. **73.** Craig, *The Politics of the Prussian Army*, 291. **74.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 125. **75.** Ritter, *The Sword and the Sceptre*, 172. **76.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 852–9. **77.** Röhl, „Admiral von Müller", 656. **78.** Herwig, „Imperial Germany", 81–2; Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 131. **79.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 161–6. **80.** Bosworth, *Italy and the Approach*, 57. **81.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. I, 342. **82.** Bosworth, „Britain and Italy's Acquisition", 683. **83.** Bosworth, *Italy and the Approach*, 10. **84.** *Ibid.*, 38–9. **85.** Gooch, „Italy before 1915", 222. **86.** *Ibid.*, 225–8. **87.** *Ibid.*, 206. **88.** Bosworth, *Italy and the Approach*, 6–8; Gooch, „Italy before 1915", 216–17. **89.** Bosworth, *Italy and the Approach*, 34. **90.** *Ibid.*, 36. **91.** Gooch, „Italy before 1915", 209. **92.** BD, vol. IX, part 1, 257, pp. 289–91. **93.** BD, vol. IX, part 1, 241, pp. 278–9. **94.** Barraclough, *From Agadir to Armageddon*, 143–4. **95.** Haupt, *Socialism and the Great War*, 58–62. **96.** BD, vol. IX, part 1, 250, p. 284. **97.** Rossos, *Russia and the Balkans*, 35. **98.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. I, 346; Barraclough, *From Agadir to Armageddon*, 144–5. **99.** BD, vol. VII, 763, pp. 788–9.

16. Primul Război Balcanic

1. Cambon, *Correspondance*, vol. III, 7. **2.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. I, 357. **3.** Trotsky, *The Balkan Wars*, 360–61. **4.** Hoetzendorf, *Mein Leben mit Conrad von Hotzendorf*, 105. **5.** Aehrenthal, *Aus dem Nachlass*, 232. **6.** Trotsky, *The Balkan Wars*, 72. **7.** Dedijer, *The Road to Sarajevo*, 179–80. **8.** Jelavich, *History of the Balkans*, 110. **9.** Rossos, *Russia and the Balkans*, 34–5. **10.** Trotsky, *The Balkan Wars*, 80. **11.** BD, vol. IX, part 1, 249, pp. 283–4. **12.** Helmreich, *The Diplomacy*, 29–30. **13.** *Ibid.*, 32–3. **14.** *Ibid.*, 33. **15.** Thaden, *Russia and the Balkan Alliance*, 27–8. **16.** Neklyudov, *Diplomatic Reminiscences*, 38–9. **17.** *Ibid.*, 45. **18.** *Ibid.*, 80–81. **19.** Helmreich, *The Diplomacy*, 62–4, 67. **20.** BD, vol. IX, partea 1, 570, p. 568. **21.** Fischer, *War of Illusions*, 150. **22.** BD, vol. IX, partea a 2-a, 5, pp. 3–4. **23.** Helmreich, *The Diplomacy*, 141–5. **24.** Trotsky, *The Balkan Wars*, 65–6. **25.** Rossos, *Russia and the Balkans*, 79. **26.** Helmreich, *The Diplomacy*, 203–4.

27. Wilson, *The Policy of the Entente*, 92. **28.** Thaden, *Russia and the Balkan Alliance*, 116–17; Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, 231. **29.** Thaden, *Russia and the Balkan Alliance*, 118; Albertini, *The Origins of the War*, vol. I, 412–13. **30.** Ignat'ev, *Vneshniaia Politika Rossii, 1907–1914*, 141. **31.** Neilson, *Britain and the Last Tsar*, 328–9. **32.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 92. **33.** Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, 203. **34.** Bodger, „Russia and the End", 84. **35.** Thaden, *Russia and the Balkan Alliance*, 132. **36.** Bodger, „Russia and the End", 79. **37.** Rossos, *Russia and the Balkans*, 85. **38.** Sazonov, *Fateful Years*, 49–50; Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 234n. **39.** Taube, *La Politique russe d'avant-guerre*, 225–7. **40.** Sazonov, *Fateful Years*, 54. **41.** BD, vol. IX, partea 1, 711, pp. 683–5; Helmreich, *The Diplomacy*, 154–5. **42.** Sazonov, *Fateful Years*, 78. **43.** *Ibid.*, 80. **44.** Rossos, *Russia and the Balkans*, 102. **45.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 119. **46.** *Ibid.*, 484–5. **47.** Musulin, *Das Haus am Ballplatz*, 178. **48.** Vermes, *István Tisza*, 199. **49.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 246. **50.** Csáky, *Vom Geachteten zum Geächteten*, 129; Leslie, „Osterreich-Ungarn", 663. **51.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. I, 385. **52.** *Ibid.*, 383–4. **53.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 176. **54.** Vezi, de exemplu, Bertie către Grey, 29 august 1912, BD, vol. IX, partea 1, 671, pp. 653–5. **55.** BD, vol. IX, partea 1, 695, pp. 671–3. **56.** Heinrich, *Geschichte in Gesprächen*, 380. **57.** Helmreich, *The Diplomacy*, 214–15. **58.** Boghitschewitsch, *Die auswärtige Politik Serbiens*, vol. III, 159. **59.** Sondhaus, *Franz Conrad von Hotzendorf*, 124. **60.** Helmreich, *The Diplomacy*, 153. **61.** Williamson, *Austria-Hungary*, 132; Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, 276. **62.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 323; Afflerbach, *Der Dreibund*, 731–3; Williamson, *Austria-Hungary*, 127. **63.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 328. **64.** Williamson, *Austria- Hungary*, 132. **65.** Sazonov, *Fateful Years*, 78. **66.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 178. **67.** BD, vol. IX, partea 2, 303, pp. 227–8. **68.** *Ibid.* **69.** Rossos, *Russia and the Balkans*, 104–5. **70.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 178. **71.** Fischer, *War of Illusions*, 155–6. **72.** Röhl, „Admiral von Müller", 659. **73.** Fischer, *War of Illusions*, 157–8. **74.** Röhl, „Admiral von Müller", 664; Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, 276–7. **75.** *The Times*, 22 noiembrie 1912. **76.** Helmreich, *The Diplomacy*, 216. **77.** Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 120–21. **78.** Williamson, *Austria-Hungary*, 130–31. **79.** Fischer, *War of Illusions*, 158–61. **80.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 388. **81.** Williamson, *Austria-Hungary*, 130–31. **82.** Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, 256. **83.** Helmreich, *The Diplomacy*, 250. **84.** Eubank, *Paul Cambon*, 161. **85.** Crampton, „The Decline", 393–4. **86.** BD, vol. IX, partea a 2-a, 626, p. 506. **87.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 377. **88.** *Ibid.*, 381. **89.** Williamson, *Austria-Hungary*, 134; Helmreich, *The Diplomacy*, 282–4. **90.** Williamson, *Austria-Hungary*, 136; Helmreich, *The Diplomacy*, 296–7. **91.** Crampton, „The Decline", 395 și nota 12. **92.** Helmreich, *The Diplomacy*, 313–14. **93.** Williamson, *Austria-Hungary*, 139–40. **94.** Sondhaus, *Franz Conrad von Hotzendorf*, 123. **95.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 471. **96.** Cambon, *Correspondance*, vol. III, 27. **97.** Jelavich,

Russia's Balkan Entanglements, 246–8. **98.** Williamson, *Austria-Hungary*, 151. **99.** Vermes, *Istvan Tisza*, 203. **100.** *Ibid.*, p. 131. **101.** Stone, „Hungaryand the July Crisis", 157. **102.** Leslie, „The Antecedents", 323–4. **103.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 498; Williamson, *Austria-Hungary*, 133–4. **104.** Crampton, „The Decline", 417–19. **105.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. I, 483–4. **106.** Helmreich, *The Diplomacy*, 428. **107.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 366–7. **108.** *Ibid.*, 442. **109.** Williamson, *Austria-Hungary*, 154–5. **110.** Afflerbach, *Der Dreibund*, 748. **111.** Sondhaus, *Franz Conrad von Hotzendorf*, 129. **112.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 513. **113.** *Ibid.*, 312. **114.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 179. **115.** Williamson, *Austria-Hungary*, 135; Leslie, *The Antecedents*, 352–3. **116.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. I, 483–4. **117.** Crampton, *The Hollow Detente*, 172. **118.** Haupt, *Socialism and the Great War*, 107. **119.** Cooper, *Patriotic Pacifism*, 159–60. **120.** Kennan, *The Other Balkan Wars*, 271.

17. Pregătiri de război sau pace: Ultimele luni de pace ale Europei

1. BD, vol. X, partea 2, 476, pp. 702–3. **2.** Rose, *King George V*, 166–7. **3.** McLean, *Royalty and Diplomacy*, 197. **4.** Craig, *Germany, 1866–1945*, 295; Herwig, „Imperial Germany", 84. **5.** Kießling, *Gegen den ‚Großen Krieg'?*, 195–6. **6.** Rosen, *Forty Years of Diplomacy*, 154. **7.** Brusilov, *A Soldier's Notebook*, 3–4. **8.** Gildea, *Barricades and Borders*, 419. **9.** Rogger, „Russia in 1914", 96. **10.** Sazonov, *Fateful Years*, 80. **11.** Miliukov și Mendel, *Political Memoirs*, 284. **12.** Kokovtsov, *Out of My Past*, 296. **13.** *Ibid.*, 361. **14.** Figes, *A People's Tragedy*, 216. **15.** *Ibid.*, 241–5. **16.** Rogger, „Russia in 1914", 95–6. **17.** *Ibid.*, 101–2. **18.** Geyer, *Russian Imperialism*, 249–54. **19.** *Ibid.*, 274–5. **20.** Lieven, *Nicholas II*, 168. **21.** Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 371. **22.** Hewitson, „Germany and France", 578; Kießling, *Gegen den ‚Großen Krieg'?*, 196. **23.** Tanenbaum, „French Estimates", 167–8. **24.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 609. **25.** Bülow, *Memoirs of Prince von Bulow*, vol. III, 33; Cecil, *German Diplomatic Service*, 317. **26.** Spitzemberg, *Das Tagebuch*, 563. **27.** Stevenson, *Armaments*, 286–9. **28.** Röhl, *The Kaiser and His Court*, 173–4; Röhl, „Admiral von Müller", 661; Stevenson, *Armaments*, 252–3. **29.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 145. **30.** Herwig, „Imperial Germany", 84. **31.** Röhl, „Admiral von Müller", 665; Balfour, *The Kaiser and His Times*, 339–40; Tanenbaum, „French Estimates", 169. **32.** Stevenson, *Armaments*, 316–20. **33.** Krumeich, *Armaments and Politics*, cap. 2. **34.** Stevenson, *Armaments*, 221. **35.** Doughty, „France", 163. **36.** *Ibid.*, 162. **37.** Weber, *The Nationalist Revival in France*, 97. **38.** *Ibid.*, 94–5, 102. **39.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 580. **40.** German Foreign Office, *Die grosse Politik*, vol. XXX IX, 292. **41.** Nolan, *The Inverted Mirror*, 40, 82–3. **42.** Stevenson, *Armaments*, 222. **43.** Keiger, *Raymond Poincare*, 122–3, 130 31. **44.** *Ibid.*, 145. **45.** Williams, *Tiger of France*, 286. **46.** *Ibid.*, 11–14, 24–7, 154. **47.** *Ibid.*, 147. **48.** Adamthwaite, *Grandeur and Misery*, 8; Hughes, *Policies and Potentates*, 223–7. **49.** Hayne, *French Foreign Office*, 274. **50.** Cambon, *Correspondance*, vol. III, 39. **51.** Keiger, *Raymond*

Poincaré, 151. **52.** Hayne, *FrenchForeign Office*, 238. **53.** Keiger, *Raymond Poincaré*, 155–7. **54.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 236–7. **55.** *Ibid.*, 238–40. **56.** Williamson, „German Perceptions", 206. **57.** Goldberg, *Life of Jean Jaurès*, 439. **58.** Sazonov, *Fateful Years*, 56. **59.** Rose, *King George V*, 80. **60.** *Ibid.*, 71. **61.** Clifford, *The Asquiths*, 2–3. **62.** *Ibid.*, 13–14. **63.** Haldane, *An Autobiography*, 111. **64.** Clifford, *The Asquiths*, 186. **65.** *Ibid.*, 145. **66.** Adam, *Bonar Law*, 107–9. **67.** Jeffery, *Field Marshal Sir Henry Wilson*, 115–16. **68.** BD, vol. X, partea a 2-a, 537, pp. 780–83. **69.** Churchill, *The World Crisis*, vol. I, 185; Dangerfield, *The Strange Death*, 366. **70.** Leslie, „Osterreich-Ungarn", 669–70. **71.** Afflerbach, *Der Dreibund*, 793–4, 806–8, 810–11. **72.** Angelow, *Der Weg in die Katastrophe*, 26. **73.** Wandruszka și Urbanitsch, *Die Habsburgermonarchie*, 331–2; Bridge, *From Sadowa to Sarajevo*, 364–5. **74.** Bodger, „Russia and the End", 88. **75.** Herwig, „Imperial Germany", 87. **76.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 117. **77.** Sazonov, *Fateful Years*, 43–4; Kokovtsov, *Out of My Past*, 321–3. **78.** Stieve, *Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis*, 17–18. **79.** McLean, *Royalty and Diplomacy*, 67–8. **80.** Shatsillo, *Ot Portsmutskogo*, 272–4; Stevenson, *Armaments*, 343–9. **81.** Churchill, *The World Crisis*, vol. I, 178; Grey, *Twenty- Five Years*, vol. I, 269. **82.** Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, 195. **83.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 68. **84.** Spring, „Russia and the Franco-Russian Alliance", 584; Robbins, *Sir Edward Grey*, 271. **85.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 266–76. **86.** *Ibid.*, 252–3, 258–9. **87.** Jeffery, *Field Marshal Sir Henry Wilson*, 103. **88.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 253. **89.** Churchill, *The World Crisis*, vol. I, 118. **90.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 274. **91.** Churchill, *The World Crisis*, vol. I, 119. **92.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 254–6, 265–6. **93.** Churchill, *The World Crisis*, vol. I, 113. **94.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 320–25. **95.** BD, vol. X, partea a 2-a, 416, pp. 614–15. **96.** Esher, *Journals and Letters*, vol. III, 331. **97.** BD, vol. X, partea a 2-a, 400, pp. 601–2. **98.** Robbins, *Sir Edward Grey*, 285. **99.** Rose, *King George V*, 164. **100.** Bridge, „The Entente Cordiale", 350. **101.** Angelow, *Der Weg in die Katastrophe*, 60–61. **102.** Stevenson, *Armaments*, 2–9. **103.** *Ibid.*, 4. **104.** Herrmann, *The Arming of Europe*, 207. **105.** Epkenhans, *Tirpitz*, versiune Kindle, loc. 862. **106.** Kießling, *Gegen den ‚Großen Krieg'?*, 67–8. **107.** Heywood, „The Most Catastrophic Question", 56. **108.** Förster, „Im Reich des Absurden", 233. **109.** Stevenson, *Armaments*, 358–9; Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 208–11, 242–4. **110.** Herwig, „Imperial Germany", 88. **111.** Brusilov, *A Soldier's Notebook*, 1. **112.** Kießling, *Gegen den ‚Großen Krieg'?*, 43–4. **113.** Grey, *Twenty-Five Years*, vol. I, 292. **114.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 458. **115.** Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 134; Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 252–3; Kronenbitter, „«Nur los lassen»", 39. **116.** McDonald, *United Government*, 199–201. **117.** Leslie, „The Antecedents", 334–6, 338–9. **118.** Churchill, *The World Crisis*, vol. I, 95. **119.** Haldane, *Before the War*, 33–6. **120.** Cecil, *Wilhelm II*, 172. **121.** Cecil, *Albert Ballin*, 182–96. **122.** Hopman, *Das ereignisreiche Leben*, 209–10.

123. Cecil, *Wilhelm II*, 172–3. **124.** House and Seymour, *The Intimate Papers*, vol. I, 249. **125.** Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow*, 283–4; Maurer, „Churchill's Naval Holiday", 109–10. **126.** Brinker-Gabler, *Kämpferin fur den Frieden*, 167. **127.** Haupt, *Socialism and the Great War*, 108.

18. Asasinatul de la Sarajevo

1. Poincaré, *Au Service de la France*, vol. IV, 173–4. **2.** Geinitz, *Kriegsfurcht und Kampfbereitschaft*, 50–53. **3.** Cecil, *Wilhelm II*, 198. **4.** Massie, *Dreadnought*, 852–3; Cecil, *Wilhelm II*, 198; Geiss, *July 1914*, 69. **5.** Smith, *One Morning in Sarajevo*, 40. **6.** Dedijer, *The Road to Sarajevo*, 175–8, 208–9, 217 și cap. 10, *passim*. **7.** *Ibid.*, 197. **8.** *Ibid.* **9.** *Ibid.*, 373–5; Jelavich, *What the Habsburg Government Knew*, 134–5. **10.** Dedijer, *The Road to Sarajevo*, 294–301, 309; Jelavich, *What the Habsburg Government Knew*, 136. **11.** Leslie, „The Antecedents", 368; Funder, *Vom Gestern ins Heute*, 483; Dedijer, *The Road to Sarajevo*, 405–7, 409–10. **12.** Kronenbitter, *Krieg im Frieden*, 459; Dedijer, *The Road to Sarajevo*, 312; Funder, *Vom Gestern ins Heute*, 484. **13.** Dedijer, *The Road to Sarajevo*, 11–16, 316. **14.** Margutti, *The Emperor Francis Joseph*, 138–9. **15.** Smith, *One Morning in Sarajevo*, 214; Hopman, *Das ereignisreiche Leben*, 381; Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 117–19; Hoetzsch, *Die internationalen Beziehungen*, 106–7. **16.** Stone, „Hungary and the July Crisis", 159–60. **17.** Kronenbitter, *Krieg im Frieden*, 460–62. **18.** Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 140; Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 558–9. **19.** Musulin, *Das Haus am Ballplatz*, 226. **20.** Leslie, „The Antecedents", 320. **21.** Wank, „Desperate Counsel", 295; Leslie, „Osterreich-Ungarn", 664. **22.** Leslie, „Osterreich-Ungarn", 665. **23.** Stone, „Hungary and the July Crisis", 161. **24.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 150–55. **25.** Leslie, „The Antecedents", 375–80. **26.** Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 559. **27.** Bittner și Ubersberger, *Osterreich-Ungarns Aussenpolitik*, 248. **28.** Fellner, „Die «Mission Hoyos»", 122; Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 129–30. **29.** Turner, „Role of the General Staffs", 308. **30.** Bittner și Ubersberger, *Osterreich-Ungarns Aussenpolitik*, 252; Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 133–5. **31.** Fellner, „Die «Mission Hoyos»", 125–6, 137. **32.** Vezi, de exemplu: Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 137–48; Geiss, *July 1914*, 70–80; Kronenbitter, „«Nur los lassen»", 182. **33.** Sösemann, „Die Tagebücher Kurt Riezlers", 185. **34.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 168–9, 177. **35.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 153–5. **36.** Mommsen, „The Debate on German War Aims", 60n16. **37.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 168–9. **38.** Cecil, *Wilhelm II*, 172; Dülffer, „Kriegserwartung und Kriegsbild", 785; Joll și Martel, *The Origins of the First World War*, 274; Förster, „Im Reich des Absurden", 251–2; Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 177, 181. **39.** Förster, „Im Reich des Absurden", 233. **40.** Wolff, *Tagebücher 1914–1919*, 63–5. **41.** Bach, *Deutsche Gesandtschaftsberichte*, 63. **42.** Groener, *Lebenserinnerungen*, 140. **43.** Stevenson, *Armaments*, 363–4; Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 182. **44.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 135.

45. *Ibid.*, 173. **46.** Herwig, „From Tirpitz Plan to Schlieffen Plan", 58; Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 159–60, 212–13. **47.** Lichnowsky and Delmer, *Heading for the Abyss*, 379–80n. **48.** Sösemann, „Die Tagebücher Kurt Riezlers", 183. **49.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 105. **50.** Herwig, „Imperial Germany", 80; Sösemann, „Die Tagebücher Kurt Riezlers", 183–4. **51.** Sösemann, „Die Tagebücher Kurt Riezlers", 184–5; Lichnowsky și Delmer, *Heading for the Abyss*, 392. **52.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 195n44; Lichnowsky și Delmer, *Heading for the Abyss*, 381; Sösemann, „Die Tagebücher Kurt Riezlers", 184. **53.** Fesser, *Der Traum vom Platz*, 181. **54.** Lichnowsky și Delmer, *Heading for the Abyss*, 381. **55.** Turner, „Role of the General Staffs", 312; Geiss, *July 1914*, 65. **56.** Fischer, *War of Illusions*, 478; Cecil, *Wilhelm II*, 193–6. **57.** Joll, *1914*, 8. **58.** Kronenbitter, „Die Macht der Illusionen", 531; Williamson, *Austria-Hungary*, 199–200. **59.** Bittner și Ubersberger, *Osterreich-Ungarns Aussenpolitik*, 248. **60.** Geiss, *July 1914*, 80–87; Sondhaus, *Franz Conrad von Hötzendorf*, 141; Williamson, *Austria-Hungary*, 197–9. **61.** Stone, „Hungary and the July Crisis", 166–8; Vermes, *Istvan Tisza*, 226; Leslie, „The Antecedents", 343. **62.** Geiss, *July 1914*, 114–15. **63.** Jelavich, *What the Habsburg Government Knew*, 133. **64.** Williamson, *Austria-Hungary*, 200–201; Geiss, *July 1914*, 90–92. **65.** Williamson, *Austria-Hungary*, 201. **66.** Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements*, 256. **67.** BD, vol. XI, 56, pp. 44–5. **68.** Turner, „Role of the General Staffs", 312; Fischer, *War of Illusions*, 478–9; Geiss, *July 1914*, 89–90. **69.** Hoetzsch, *Die internationalen Beziehungen*, vol. IV, 301–2; Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 161–2; Hertling și Lerchenfeld-Köfering, *Briefwechsel Hertling-Lerchenfeld*, 307. **70.** BD, vol. XI, 27, pp. 19–20; 45, p. 37; Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 272–5. **71.** Gieslingen, *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient*, 257–61; Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 276–9. **72.** Williamson, *Austria-Hungary*, 201. **73.** Macartney, *The Habsburg Empire*, 808n. **74.** Austro-Hungarian Gemeinsamer Ministerrat, *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates*, 150–54; Williamson, *Austria-Hungary*, 203. **75.** Vermes, *Istvan Tisza*, 232–3. **76.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 265. **77.** Geiss, *July 1914*, 142, 149–50, 154. **78.** Macartney, *The Habsburg Empire*, 808n; Hantsch, *Leopold Graf Berchtold*, 602–3. Texul integral în Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 286–9. **79.** Gieslingen, *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient*, 267–8; Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 346; Bittner și Ubersberger, *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*, 659–63; Cornwall, „Serbia", 72–4. **80.** BD, vol. XI, 92, p. 74; 107, p. 85; Stokes, „Serbian Documents from 1914", 71–4; Cornwall, „Serbia", 75–9, 82. **81.** Kronenbitter, „Die Macht der Illusionen", 536; Kronenbitter, „«Nur los lassen»", 159. **82.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 373–5; Gieslingen, *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient*, 268–72.

19. Sfârșitul Concertului European: Austro-Ungaria declară război Serbiei

1. MacKenzie and MacKenzie, *The Diary of Beatrice Webb*, vol. III, 203–5. **2.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 631–40. **3.** Mombauer, „A Reluctant Military

Leader?", 422. **4.** Lieven, *Nicholas II*, 198. **5.** Bestuzhev, „Russian Foreign Policy February–June 1914", 100–101. **6.** Lieven, *Russia and the Origins*, 49. **7.** Rogger, „Russia in 1914", 98–9. **8.** Shukman, *Rasputin*, 58. **9.** Bridge, „The British Declaration of War", 403–4. **10.** Brock și Brock, *H. H. Asquith*, 93, 122–3. **11.** Rose, *King George V*, 157–8. **12.** Hazlehurst, *Politicians at War*, 31. **13.** Messimy, *Mes Souvenirs*, 126–7. **14.** Cronin, *Paris on the Eve*, 427–9. **15.** Afflerbach, „The Topos of Improbable War", 179. **16.** Doughty, „France", 149. **17.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 271–2, 278–83. **18.** *Ibid.*, 265–8. **19.** Goldberg, *Life of Jean Jaurès*, 460. **20.** Poincaré, *Au Service de la France*, 224–6, 230. **21.** Krumeich, *Armaments and Politics*, 217; Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 283. **22.** Figes, *A People's Tragedy*, 232; Ignat'ev, *50 Let v Stroyu*, 423. **23.** Poincaré, *Au Service de la France*, 259, 269–70; Krumeich, *Armaments and Politics*, 291n153. **24.** Poincaré, *Au Service de la France*, 246–7. **25.** BD, vol. IX, 101, pp. 80–82. **26.** *Ibid.*, 253–5; Williamson, *Austria-Hungary*, 203. **27.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 78. **28.** Hoetzsch, *Die internationalen Beziehungen*, vol. IV, 128. **29.** Bridge, *How the War Began*, 27. **30.** Lieven, *Nicholas II*, 201; Lieven, *Russia and the Origins*, 108–9. **31.** Turner, „The Russian Mobilization", 74. **32.** *Ibid.*, 78. **33.** Hayne, *French Foreign Office*, 116–21; Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 227–8; Cairns, „International Politics", 285. **34.** BD, vol. IX, 101, pp. 80–2. **35.** Turner, „The Russian Mobilization", 81, 83. **36.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 89–91. **37.** Doughty, „France", 146–7. **38.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 202–4. **39.** Bittner și Ubersberger, *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*, 805. **40.** Bark, „Iul'skie Dni 1914 Goda", 32–4; Bridge, *How the War Began*, 30–32; Ignat'ev, *Vneshniaia Politika Rossii, 1907–1914*, 213–14. **41.** BD, vol. IX, 125, pp. 93–4. **42.** Turner, „The Russian Mobilization", 76–7. **43.** *Ibid.*, 77, 80. **44.** Rosen, *Forty Years of Diplomacy*, 163. **45.** Stengers, „Belgium", 158. **46.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 335–42; Poincaré, *Au Service de la France*, 288; Krumeich, *Armaments and Politics*, 219–20. **47.** Turner, „The Russian Mobilization", 82–3; Poincaré, *Au Service de la France*, 302; Doughty, „French Strategy in 1914", 443. **48.** Lichnowsky și Delmer, *Heading for the Abyss*, 375. **49.** Nicolson, *Portrait of a Diplomatist*, 295. **50.** *Ibid.*, 301. **51.** Bridge, „The British Declaration of War", 407; Haldane, *An Autobiography*, 288–9; Cecil, *Albert Ballin*, 205–9. **52.** Bridge, „The British Declaration of War", 408; Wilson, *The Policy of the Entente*, 135–6; BD, vol. XI, 91, pp.73–4; 104, pp. 83–4. **53.** Geiss, *July 1914*, 183–4. **54.** Bülow, *Memoirs of Prince Von Bulow*, vol. III, 122–3. **55.** Lichnowsky și Delmer, *Heading for the Abyss*, 368–469. **56.** Nicolson, *Portrait of a Diplomatist*, 301. **57.** Hobhouse, *Inside Asquith's Cabinet*, 176–7; Robbins, *Sir Edward Grey*, 289–90. **58.** BD, vol. IX, 185, p. 128. **59.** BD, vol. IX, 170, pp. 120–1. **60.** BD, vol. IX, 216, p. 148. **61.** Eubank, *Paul Cambon*, 171. **62.** *Ibid.*, 169. **63.** Trumpener, „War Premeditated?", 66–7; Bittner și Ubersberger, *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*, 739, 741. **64.** Cecil, *Wilhelm II*, 202–3. **65.** Bridge, *Russia*, 52. **66.** BD, vol. IX, 135, p. 99; 147, p. 103; *The Times*,

27 iulie 1914; Bark, „Iul'skie Dni 1914 Goda", 26; Bittner și Ubersberger, *Österreich-Ungarns Aussenpolitik*, 759; Verhey, *Spirit of 1914*, 28–31. **67.** BD, vol. XI, 162, p. 116; 245, pp. 160–61. **68.** Renzi, „Italy's Neutrality", 1419–20. **69.** *Ibid.*, 1421–2. **70.** Hobhouse, *Inside Asquith's Cabinet*, 177. **71.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 345. **72.** Afflerbach, „Wilhelm II as Supreme Warlord", 432. **73.** Ignat'ev, *Vneshniaia politika Rossii, 1907–1914*, 218–19. **74.** Geiss, *July 1914*, 283. **75.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 171. **76.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 460–61. **77.** Vermes, *István Tisza*, 234. **78.** Rosen, *Forty Years of Diplomacy*, 163.

20. Stingerea luminilor: Ultima săptămână de pace a Europei

1. Zweig, *The World of Yesterday*, 243–5. **2.** BD, vol. XI, 270, p. 174; Poincaré, *Au Service de la France*, 368. **3.** Keiger, *Raymond Poincaré*, 171. **4.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 335–42; Turner, „The Russian Mobilization", 83. **5.** Schmidt, *Frankreichs Aussenpolitik*, 345–7; Herwig, *The Marne*, 17. **6.** Lieven, *Nicholas II*, 199–200. **7.** Geiss, *July 1914*, 260–61. **8.** *Ibid.*, **9.** Bridge, *Russia*, 50; Turner, „The Russian Mobilization", 86. **10.** *Ibid.*, 87–8. **11.** *Ibid.*, 78; Geiss, *July 1914*, 291. **12.** Cimbala, „Steering through Rapids", 387. **13.** Bridge, *How the War Began*, 65–6; Bark, „Iul'skie Dni 1914 Goda", 31–2; Kleĭnmikhel', *Memories of a Shipwrecked World*, 202–3. **14.** Cecil, *Wilhelm II*, 204–5. **15.** Geiss, *July 1914*, 284–5; Fuller, *Strategy and Power in Russia*, 447; Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 168–9. **16.** Ekstein și Steiner, „The Sarajevo Crisis", 404; Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 347. **17.** Hankey, *The Supreme Command*, 154–6. **18.** Geiss, *July 1914*, 288–90. **19.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 300–302; Geiss, *July 1914*, 296–7; Turner, „The Russian Mobilization", 86. **20.** Verhey, *Spirit of 1914*, 17–20. **21.** *Ibid.*, 53–6. **22.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 151–2, 164, 168–9. **23.** Geiss, *July 1914*, 291–2, 308–9. **24.** Turner, „Role of General Staffs", 315. **25.** *Ibid.* **26.** Austro-Hungarian Gemeinsamer Ministerrat, *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates*, 156–7. **27.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. II, 669–70. **28.** Geiss, *July 1914*, 323. **29.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 199–200; Hewitson, *Germany and the Causes*, 197; Turner, „Role of General Staffs", 314–15. **30.** Cecil, *Wilhelm II*, 204. **31.** BD, vol. XI, 293, pp. 185–6. **32.** BD, vol. XI, 303, p. 193; Robbins, *Sir Edward Grey*, 293–4. **33.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 140–3; Hazlehurst, *Politicians at War*, 84–7. **34.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 349. **35.** BD, vol. XI, 369, pp. 228–9. **36.** *The Times*, 29, 30 și 31 iulie 1914. **37.** Bucholz, *Moltke, Schlieffen*, 280–81. **38.** Bach, *Deutsche Gesandtschaftsberichte*, 107. **39.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 205. **40.** *Ibid.*, 208. **41.** *Ibid.*, 206. **42.** Herwig, „Imperial Germany", 95; Fischer, *War of Illusions*, 502–4. **43.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 174; Verhey, *Spirit of 1914*, 59–60. **44.** Stone, „V. Moltke–Conrad", 216–17. **45.** Albertini, *The Origins of the War*, 670–71; Williamson, *Austria-Hungary*, 206–8. **46.** Stone, „V. Moltke–Conrad", 217. **47.** Afflerbach, „Wilhelm II as Supreme Warlord", 433n22.

48. Verhey, *Spirit of 1914*, 46–50, 62–4, 68, 71; Stargardt, *The German Idea of Militarism*, 145–9. **49.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 216–20. **50.** Groener, *Lebenserinnerungen*, 141–2, 145–6. **51.** Mombauer, *Helmuth von Moltke*, 219–24. **52.** *Ibid.*, 223–4. **53.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 174–5. **54.** *The Times*, 1 august 1914. **55.** BD, vol. XI, 510, pp. 283–5. **56.** Robbins, *Sir Edward Grey*, 295; Wilson, *The Policy of the Entente*, 136–7; Brock și Brock, *H. H. Asquith*, 38. **57.** DDF, seria a 3-a, 532, pp. 424–5; BD, vol. IX, 447, p. 260. **58.** Nicolson, *Portrait of a Diplomatist*, 304. **59.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 353n34; Nicolson, *Portrait of a Diplomatist*, 304–5; Hazlehurst, *Politicians at War*, 88. **60.** Bodleian Libraries Oxford, Papers of Sir Eyre Alexander Barby Wichart Crowe, MS Eng. E. 3020, 1–2. **61.** Bridge, *Russia*, 76–9. **62.** Voeikov, *S Tsarem I Bez Tsarya*, 110. **63.** Lieven, *Nicholas II*, 203. **64.** Goldberg, *Life of Jean Jaurès*, 463–4. **65.** *Ibid.*, 465–7; Joll, *The Second International*, 162–6. **66.** Goldberg, *Life of Jean Jaurès*, 469–72. **67.** Poincaré, *Au Service de la France*, 432–3. **68.** Keiger, *Raymond Poincaré*, 174–7; Albertini, *The Origins of the War*, vol. III, 88–91. **69.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. III, 85, 89; Krumeich, *Armaments and Politics*, 227. **70.** Albertini, *The Origins of the War*, vol. III, 106–7; Keiger, *Raymond Poincaré*, 180–82. **71.** Keiger, *Raymond Poincaré*, 189. **72.** Wilson, *The Policy of the Entente*, 147n82; Lichnowsky și Delmer, *Heading for the Abyss*, 422. **73.** Adam, *Bonar Law*, 170. **74.** Hazlehurst, *Politicians at War*, 96–7; Brock și Brock, *H. H. Asquith*, 145; Wilson, *The Policy of the Entente*, 136sqq. **75.** Hankey, *The Supreme Command*, 161–2; Hazlehurst, *Politicians at War*, 97–100. **76.** Geiss, *July 1914*, 231. **77.** Stengers, „Belgium", 152–5. **78.** *Ibid.*, 161–3. **79.** BD, vol. XI, 670, pp. 349–50; Tuchman, *The Guns of August*, 107–8; *The Times*, 4 august 1914. **80.** Brock și Brock, *H. H. Asquith*, 150. **81.** Grey, *Twenty-Five Years*, vol. II, 12–13. **82.** Robbins, *Sir Edward Grey*, 296. **83.** Grey, *Twenty-Five Years*, vol. II, 20; Nicolson, *Portrait of a Diplomatist*, 305–6. **84.** Grey, *Twenty-Five Years*, vol. II, 321–2; Wilson, *The Policy of the Entente*, 145–6; Great Britain, Parliamentary Debates, Commons, 5th series, vol. LXV, 1914, cols 1809–34; *The Times*, 4 august 1914. **85.** Hazlehurst, *Politicians at War*, 32; Grigg, *Lloyd George*, 154. **86.** BD, vol. IX, 147, pp. 240–41; Schoen, *Memoirs of an Ambassador*, 200–201, 204. **87.** Krumeich, *Armaments and Politics*, 229. **88.** *The Times*, 5 august 1914. **89.** Joll, *The Second International*, 171–6. **90.** Hollweg, *Reflections on the World War*, 158n; Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 176–7; BD, vol. XI, 671, pp. 350–54. **91.** Jarausch, *The Enigmatic Chancellor*, 181. **92.** Cecil, *Wilhelm II*, 208–9. **93.** Williamson, *Politics of Grand Strategy*, 361. **94.** Gregory, *Walter Hines Page*, 51–2. **95.** *Ibid.*, 151. **96.** Joll, *1914*, 15. **97.** Lubbock, *Letters of Henry James*, 389.

Epilog: Războiul

1. Morison, *Letters of Theodore Roosevelt*, 790. **2.** Bosworth, *Italy and the Approach*, 78. **3.** Brock și Brock, *H. H. Asquith*, 130n2. **4.** Bond, *The Victorian*

Army and the Staff College, 294–5, 303. **5.** Strachan, *The First World War*, vol. I, 239–42. **6.** *Ibid.*, 278–9. **7.** Kessler, *Journey to the Abyss*, 857–8. **8.** Smith, *One Morning in Sarajevo*, 264–8. **9.** Fuller, *The Foe Within*, cap. 8, *passim*. **10.** Craig, *Germany, 1866–1945*, 368. **11.** Cecil, *Wilhelm II*, 210–12. **12.** *Ibid.*, 296. **13.** Joll, *1914*, 6. **14.** Pentru o descriere detaliată a ultimilor ani din viața lui Wilhelm, vezi Cecil, *Wilhelm II*, cap. 14–16.

Lista ilustrațiilor

Caricaturi

1. Lordul Kitchener anunțând anexarea Republicii Transvaal, desen de Jean Veber, *L'Assiette Au Beurre*, 28 septembrie 1901. Foto: The Granger Collection/ Topfoto, p. 35.

2. „A Troublesome Egg to Hatch" („Un ou greu de clocit"), caricatură de John S. Pughe, *Puck*, 6 aprilie 1901. Foto: Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C., p. 57.

3. „Dropping the Pilot" („Aruncarea pilotului"), caricatură înfățișându-i pe Otto von Bismarck și kaiserul Wilhelm II, *Punch*, 29 martie 1890. Foto: Topfoto, p. 82.

4. „The Kaiser sets out to be Lord of the Sea" („Kaiserul se decide să devină Lordul Mărilor") , ilustrație anonimă, *Der wahre Jacob*, 3 august 1909. Foto: Mary Evans, p. 105.

5. „No Limit" („Fără Limită"), caricatură de L.M. Glackens pentru coperta *Puck*, 22 septembrie 1909. Foto: Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C., p. 130.

6. „The Cordial Agreement" („Acordul Cordial"), caricatură de Jules Faivre, *Le Rire*, 1903. Foto: Topfoto, p. 160.

7. „The Russian bear, wounded in his fight with Japan, turns on his master, the Tsar", („Ursul rus, rănit în lupta sa cu Japonia, se întoarce împotriva stăpânului său, Țarul"), caricatură de Roubille, *Le Rire*, 4 februarie 1905. Foto: Mary Evans, p. 188.

8. Ilustrație de Carl Otto Czeschka, *Die Nibelungen*, 1909. Foto: Mary Evans, p. 223.

9. „The Zabern Incident" („Incidentul de la Zabern"), desen de Olaf Gulbransson, din *Simplicissimus*, noiembrie 1913. Foto: IAM/akg-images. © DACS, 2013, p. 252.

10. „Every hour is lunch hour at the Dreadnought Club" („Orice oră e ora prânzului la Clubul Cuirasatului"), caricatură de Udo Keppler, *Puck*, 31 mai 1911.

Foto: Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C., p. 289.

11. „Them fellers over there want to disarm but none of 'em dast do it first!" („Băieții ăștia de colo vor să se dezarmeze, da' niciunu' nu cutează s-o facă primu'"), caricatură, 1906, de John Scott Club. Foto: Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C., p. 317.

12. „The Perfidy of Albion' („Perfidia Albionului"), hartă satirică a Europei, 1914. Colecția Muzeului Europäischer Kulturen, Berlin. Foto: © 2013 Scala, Florence/BPK, Berlin, p. 335.

13. „At the Moroccan Conference" ("La Conferința din Maroc"), caricatură de J.H.W. Dietz în *Der Wahre Jacob*, 6 februarie 1906. Foto: akg-images, p. 374.

14. Bulgaria și Austria ciupesc bucăți din Imperiul Otoman de sub picioarele lui Abdul Hamid al II-lea al Turciei, *Le Petit Journal*, 18 octombrie 1908. Foto: Mary Evans, p. 398.

15. Un soldat italian înșfacă stindardul verde al Profetului în timpul anexării provinciei Tripoli, *Le Petit Journal*, 12 noiembrie 1911. Foto: akg-images, p. 432.

16. „Fire in the Balkans", („Foc în Balcani"), caricatură de Thomas Theodor Heine, din *Simplicissimus*, 28 octombrie 1912. Foto: akg-images. © DACS, 2013, p. 458.

17. „The more the nations try to outdo their neighbours in the arms race, the more their own people suffer", („Cu cât încearcă mai mult națiunile să-și depășească vecinele în cursa înarmărilor, cu atât mai mult au de suferit propriile popoare"), caricatură de Rata Langa, *Der Wahre Jacob*, 1909. Foto: Mary Evans, p. 489.

18. „The Power Behind", („Puterea din umbră"), desen de L. Raven Hill, *Punch*, 29 iulie 1914. Foto: Mary Evans, p. 513.

19. Austro-Ungaria declară război Serbiei, prima pagină din *Daily Mirror*, 29 iulie 1914. Foto: John Frost Newspapers/Mary Evans, p. 562.

20. „Bravo, Belgium!", („Bravo, Belgia!"), caricatură de F.H. Townsend, *Punch*, 12 august 1914. Foto: Mary Evans, p. 584.

Ilustrații alb-negru

1. Priveliște asupra Podului Alexandru al III-lea și Grand și Petit Palais (respectiv în stânga și în dreapta imaginii) în timpul Expoziției de la Paris, 1900. Foto: Brown University Library, Providence, RI.

2. Delegație regală în vizită la Palatul Edinburgh, Coburg, 1894. Colecție privată. Foto: Colecția Bernard Platman Antiquarian /The Bridgeman Art Library.

3. Kaiserul Wilhelm al II-lea alături de Edward al VII-lea. Foto: Mary Evans/SZ Photo.

4. Otto von Bismarck, 1890. Foto akg-images.

5. Franz Joseph I. Foto: *Illustrated Londra News Ltd*/Mary Evans.

6. Robert Gascoyne-Cecil, Al treilea marchiz de Salisbury, *c.*1900. Foto: IAM/akg-images.

7. Jean de Bloch. Foto: New York Public Library/The Bridgeman Art Library.

8. Amiralul Alfred von Tirpitz, *c.*1910. Foto: akg-images.

9. Viceamiralul sir John Arbuthnot Fisher, *c.*1896. Foto: Robert Hunt Library/Mary Evans.

10. Theophile Delcassé. Foto: Roger-Viollet/Topfoto.

11. Țarul Nicolae al II-lea și familia sa. Foto: Library of Congress Prints and Photographs Division Washington, D.C.

12. Duminica Însângerată pe Nevski Prospekt, Sankt Petersburg, 9 ianuarie 1905. Foto: ullstein bild/Topfoto.

13. Jean Jaurès, ținând un discurs, 1914. Photo: akg-images.

14. Bertha von Suttner, 1908. Foto: Imagno/akg-images.

15. Cercetași greci primind instructajul de prim ajutor, 1912. Foto: Roger Viollet/Topfoto.

16. Festivitate în onoarea Ioanei d'Arc, Orleans, mai 1909. Foto: Roger-Viollet/Topfoto.

17. Președintele Raymond Poincaré și generalul Joseph Joffre, supraveghind exercițiile militare ale armatei franceze, Toulouse, 1913. Foto: Roger Viollet/Topfoto.

18. Helmut von Moltke, 1908. Foto: Roger Viollet/Topfoto.

19. Vladimir Suhomlinov, 1909. Foto: © RIA Novosti/TopFoto.

20. Alfred von Schlieffen. Foto: Mary Evans/SZ Photo/Scherl.

21. Bernhard von Bulow în uniformă militară italiană, 1908. Foto: Bundesarchiv, Koblenz.

22. Kaiserul William al II-lea călare pe cal în Tanger, 31 martie 1905. Foto: Colecția Granger/Topfoto.

23. Herbert Asquith, 1915. Foto: *Illustrated London News Ltd*/Mary Evans.

24. Alois Aehrenthal, *c.*1907. Foto: akg-images/ullstein bild.

25. Sir Edward Grey. Foto: Mary Evans.

26. Colonelul Dragutin Dimitrijevic (Apis), 1900.

27. Soldați bulgari sunt urcați în tren și trimiși la granița cu Turcia în timpul Războaielor Balcanice din 1912–1913. Foto: Mary Evans/SZ Photo/Scherl.

28. Arhiducele Franz Ferdinand și soția sa Sophie, în dimineața asasinatului, Sarajevo, 28 iunie 1914. Foto: Robert Hunt Library/Mary Evans.

28a. (insert) Gavrilo Princip. Foto: Topfoto.

29. Un locotenent citește o proclamație mulțimilor adunate în fața clădirii Zeughaus, Berlin, 31 iulie 1914. Foto: akg-images.

30. Contele Franz Conrad von Hotzendorf, *c.* 1900. Foto: Mary Evans/SZ Photo/Scherl.

31. Contele Leopold Berchtold, 1915. Foto: *Illustrated London News Ltd*/ Mary Evans.

32. István Tisza. Foto: Mary Evans/SZ Photo/Knorr & Hirth.

33. Theobald von Bethmann-Hollweg, *c.* 1914. Foto: Mary Evans/Sueddeutsche Zeitung Photo.

34. Plecarea recruților de la Berlin către front, *c.* august 1914. Foto: ullstein bild/Topfoto.

35. Îndepărtarea voalului de doliu care acoperea statuia care reprezenta Strasbourgul la Paris, în timpul unei demonstrații patriotice, pe când se sărbătorea sosirea trupelor franceze în Alsacia, 10 august 1914. Foto: Roger Viollet/Topfoto.

36. Ruinele Bibliotecii Universitare, Louvain (Leuven), 1914. Foto: Colecție privată.

Bibliografie

Adam, R.J.Q., *Bonar Law* (Londra, 1999).

Adamthwaite, A., *Grandeur and Misery: France's Bid for Power in Europe 1914–1940* (New York, 1995).

Addison, M. și O'Grady, J., *Diary of a European Tour, 1900* (Montreal, 1999).

Aehrenthal, A.L. v., *Aus dem Nachlass Aehrenthal. Briefe und Dokumente zur Österreichisch-Ungarischen Innen- und Aussenpolitik 1885–1912* (Graz, 1994).

Afflerbach, H., *Der Dreibund. Europäische Großmacht- und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg* (Viena, 2002).

——, *Falkenhayn. Politisches Denken und Handeln im Kaiserreich* (München, 1994).

——, „The Topos of Improbable War in Europe before 1914", în H. Afflerbach și D. Stevenson (eds.), *An Improbable War? The Outbreak of World War I and European Political Culture before 1914* (New York, 2007), 161–82.

——, „Wilhelm II as Supreme Warlord in the First World War", *War in History*, vol. 5, nr. 4 (1998), 427–9.

Airapetov, O.R. (ed.), *Generalui, Liberalui i Predprinimateli: Rabota Na Front i Na Revolyutsiyu 1907–1917* (Moscova, 2003).

——, *Poslednyaya Voina Imperatorskoi Rossii: Sbornik Statei* (Moscova, 2002).

——, „K voprosu o prichinah porazheniya russkoi armii v vostochno-prusskoi operatsii", zapadrus.su/rusmir/istf/327–2011–04–26–13–04–00.html.

Albertini, L., *The Origins of the War of 1914* (Londra, 1957).

Allain, J., *Joseph Caillaux: Le Défi victorieux, 1863–1914* (Paris, 1978).

Anderson, M.S., *The Rise of Modern Diplomacy, 1450–1919* (Londra, 1993).

Andrew, C., „France and the German Menace", în E. R. May (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessments before the Two World Wars* (Princeton, 1986), 127–49.

——, *Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale: A Reappraisal of French Foreign Policy 1898–1905* (Londra, 1968).

Angell, N., *The Great Illusion* (Toronto, 1911).

Angelow, J., *Der Weg in die Katastrophe: Der Zerfall des alten Europa, 1900–1914* (Berlin, 2010).

——, „Der Zweibund zwischen Politischer auf- und militärischer Abwertung", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, vol. 44 (1996), 25–74.

Armour, I.D., „Colonel Redl: Fact and Fantasy", *Intelligence and National Security*, vol. 2, nr. 1 (1987), 170–83.

Austro-Hungarian Gemeinsamer Ministerrat, *Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914–1918)* (Budapesta, 1966).

Bach, A. (ed.), *Deutsche Gesandtschaftsberichte zum Kriegsausbruch 1914. Berichte und Telegramme der Badischen, Sächsischen und Württembergischen Gesandtschaften in Berlin aus dem Juli und August 1914* (Berlin, 1937).

Baernreither, J.M. și Redlich, J., *Fragments of a Political Diary* (Londra, 1930).

Balfour, M.L.G., *The Kaiser and His Times* (New York, 1972).

Banffy, M., *They Were Divided: The Writing on the Wall* (versiune Kindle, 2010).

Barclay, T., *Thirty Years: Anglo-French Reminiscences, 1876–1906* (Londra, 1914).

Bark, P.L., „Iul'skie Dni 1914 Goda: Nachalo Velikoy Voinui. Iz Vospominany P.L.

Barka, Poslednego Ministra Finansov Rossiiskogo Imperatorskogo Pravitel'Stva", *Vozrozhdenie*, nr. 91 (1959), 17–45.

Barraclough, G., *From Agadir to Armageddon: Anatomy of a Crisis* (Londra, 1982).

Becker, J.J., *1914, Comment les Français sont entres dans la Guerre: Contribution a l'etude de l'opinion publique printemps-ete 1914* (Paris, 1977).

Beesly, E.S., *Queen Elizabeth* (Londra, 1906).

Berghahn, V., *Germany and the Approach of War in 1914* (Londra, 1973).

——, „War Preparations and National Identity in Imperial Germany", în M.F. Boemeke, R. Chickering, și S. Förster (eds.), *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871–1914* (Cambridge, 1999), 307–26.

ernhardi, F. v., *Germany and the Next War* (Londra, 1914).

estuzhev, I.V., „Russian Foreign Policy February–June 1914", *Journal of Contemporary History*, vol. 1, nr. 3 (1966), 93–112.

ethmann Hollweg, T. v., *Reflections on the World War* (Londra, 1920).

eyens, H., *Germany before the War* (Londra, 1916).

ttner, L. și Ubersberger, H. (eds.), *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministeriums des Äussern* (Viena, 1930).

och, I.S., *The Future of War in its Technical Economic and Political Relations: Is War Now Impossible?* (Toronto, 1900).

—, „The Wars of the Future", *Contemporary Review*, vol. 80 (1901), 305–32.

m, P., *The Vertigo Years: Change and Culture in the West, 1900–1914* (Londra, 2008).

Bodger, A., „Russia and the End of the Ottoman Empire", în M. Kent (ed.), *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (Londra, 1996), 76–110.

Boemeke, M.F., Chickering, R., și Förster, S. (eds.), *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871–1914* (Cambridge, 1999).

Boghitschewitsch, M. (ed.), *Die auswärtige Politik Serbiens 1903–1914* (Berlin, 1931).

Bond, B., *The Victorian Army and the Staff College 1854–1914* (Londra, 1972).

Bosworth, R., „Britain and Italy's Acquisition of the Dodecanese, 1912–1915", *Historical Journal*, vol. 13, nr. 4 (1970), 683–705.

——, *Italy and the Approach of the First World War* (Londra, 1983).

Bourdon, G., *The German Enigma* (Paris, 1914).

Boyer, J.W., „The End of an Old Regime: Visions of Political Reform in Late Imperial Austria", *Journal of Modern History*, vol. 58, nr. 1 (1986), 159–93.

Bridge, F.R., „Austria-Hungary and the Boer War", in K. M. Wilson (ed.), *The International Impact of the Boer War* (Chesham, 2001), 79–96.

——, „The British Declaration of War on Austria-Hungary in 1914", *Slavonic and East European Review*, vol. 47, nr. 109 (1969), 401–22.

——, „The Entente Cordiale, 1904–14: An Austro-Hungarian Perspective", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, vol. 53 (2009), 335–51.

——, *The Habsburg Monarchy among the Great Powers, 1815–1918* (New York, 1990).

——, „Isvolsky, Aehrenthal, and the End of the Austro-Russian Entente, 1906–8", *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, vol. 20 (1976), 315–62.

——, *From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914* (Londra, 1972).

——, „Tarde Venientibus Ossa: Austro-Hungarian Colonial Aspirations in Asia Minor 1913–14", *Middle Eastern Studies*, vol. 6, nr. 3 (1970), 319–30.

Bridge, W.C., *How the War Began in 1914* (Londra, 1925).

Brinker-Gabler, G. (ed.), *Kämpferin fur den Frieden: Bertha von Suttner. Lebenserinnerungen, Reden und Schriften: Eine Auswahl* (Frankfurt am Main, 1982).

Brock, Michael și Brock, Eleanor (eds.), *H.H. Asquith: Letters to Venetia Stanley* (Oxford, 1982).

Brusilov, A.A., *A Soldier's Notebook 1914–1918* (Londra, 1930).

Bülow, B., *Memoirs of Prince von Bulow* (Boston, 1931).

Burkhardt, J., „Kriegsgrund Geschichte? 1870, 1813, 1756 — historische Argumente und Orientierungen bei Ausbruch des Ersten Weltkriegs", in J. Burkhardt, J. Becker, S. Förster, și G. Kronenbitter (eds.), *Lange und kurze Wege in den Ersten Weltkrieg: Vier Augsburger Beitraeger zur Kriesursachenforschung* (München, 1996), 9–86.

Burkhardt, J., Becker, J., Förster, S., și Kronenbitter, G. (eds.), *Lange und kurze Wege in den Ersten Weltkrieg: Vier Augsburger Beitraeger zur Kriesursachenforschung* (München, 1996).

Burrows, M., *The History of the Foreign Policy of Great Britain* (Londra, 1895).

Bushnell, J., „The Tsarist Officer Corps, 1881–1914: Customs, Duties, Inefficiency", *American Historical Review*, vol. 86, nr. 4 (1981), 753–80.

Butterworth, A., *The World that Never Was: A True Story of Dreamers, Schemers, Anarchists and Secret Agents* (Londra, 2010).

Cairns, J.C., „International Politics and the Military Mind: The Case of the French Republic, 1911–1914", *Journal of Modern History*, vol. 25, nr. 3 (1953), 273–85.

Callwell, C.E., *Field-Marshal Sir Henry Wilson: His Life and Diaries* (Londra, 1927).

Cambon, P., *Correspondance, 1870–1924*, vol. III: *1912–1924* (Paris, 1940–46).

Cannadine, D., *The Decline and Fall of the British Aristocracy* (New Haven, CT, 1990).

Cannadine, D., Keating, J., și Sheldon, N., *The Right Kind of History: Teaching the Past in Twentieth-Century England* (New York, 2012).

Carter, M., *The Three Emperors: Three Cousins, Three Empires and the Road to World War One* (Londra, 2009).

Ceadel, M., *Living the Great Illusion: Sir Norman Angell, 1872–1967* (Oxford, 2009).

——, *Semi-Detached Idealists: The British Peace Movement and International Relations, 1854–1945* (Oxford, 2000).

Cecil, G., *Life of Robert Marquis of Salisbury*, 4 vol. (Londra, 1921–32).

Cecil, L., *Albert Ballin: Business and Politics in Imperial Germany, 1888–1918* (Princeton, 1967).

——, *The German Diplomatic Service, 1871–1914* (Princeton, 1976).

——, *Wilhelm II*, vol. II: *Emperor and Exile, 1900–1941* (Chapel Hill, 1989).

Chandler, R., „Searching for a Saviour", *Spectator*, 31 martie 2012.

Charykov, N.V., *Glimpses of High Politics: Through War & Peace, 1855–1929* (Londra, 1931).

Chickering, R., *Imperial Germany and a World without War: The Peace Movement and German Society, 1892–1914* (Princeton, 1975).

——, „Problems of a German Peace Movement, 1890–1914", în S. Wank (ed.), *Doves and Diplomats: Foreign Offices and Peace Movements in Europe and America in the Twentieth Century* (Londra, 1978), 42–54.

——, „War, Peace, and Social Mobilization in Imperial Germany", în C. Chatfield și P. Van den Dungen (eds.), *Peace Movements and Political Cultures* (Knoxville, 1988), 3–22.

Churchill, W.S., *The World Crisis, 1911–1918*, vol. I: *1911–1914* (Londra, 1923).

Cimbala, S.J., „Steering through Rapids: Russian Mobilization and World War I", *Journal of Slavic Military Studies*, vol. 9, nr. 2 (1996), 376–98.

Clark, C., *Iron Kingdom: The Rise and Downfall of Prussia, 1600–1947* (Londra, 2007).

——, *Kaiser Wilhelm II* (Harlow, 2000).
——, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (Londra, 2012).
Clifford, C., *The Asquiths* (Londra, 2002).
Cooper, M.B., „British Policy in the Balkans, 1908–1909", *Historical Journal*, vol. 7, nr. 2 (1964), 258–79.
Cooper, S.E., „Pacifism in France, 1889–1914: International Peace as a Human Right", *French Historical Studies*, vol. 17, nr. 2 (1991), 359–86.
——, *Patriotic Pacifism: Waging War on War in Europe, 1815–1914* (Oxford, 1991).
Cornwall, M., „Serbia", în K.M. Wilson (ed.), *Decisions for War, 1914* (Londra, 1995).
Craig, G.A., *Germany, 1866–1945* (Oxford, 1978).
——, *The Politics of the Prussian Army, 1640–1945* (Oxford, 1964).
Crampton, R.J., „August Bebel and the British Foreign Office", *History*, vol. 58, nr. 193 (1973), 218–32.
——, „The Balkans as a Factor in German Foreign Policy, 1912–1914", *Slavonic and East European Review*, vol. 55, nr. 3 (1977), 370–90.
——, „The Decline of the Concert of Europe in the Balkans, 1913–1914, *Slavonic and East European Review*, vol. 52, nr. 128 (1974), 393–419.
——, *The Hollow Detente: Anglo-German Relations in the Balkans, 1911–1914* (Londra, 1979).
Cronin, V., *Paris on the Eve, 1900–1914* (Londra, 1989).
Csaky, I., *Vom Geachteten zum Geächteten: Erinnerungen des k. und k. Diplomaten und k. Ungarischen Aussenministers Emerich Csaky (1882–1961)* (Weimar, 1994).
Czernin, C.O., *In the World War* (Londra, 1919).
Dangerfield, G., *The Strange Death of Liberal England, 1910–1914* (New York, 1961).
De Burgh, E., *Elizabeth, Empress of Austria: A Memoir* (Londra, 1899).
Deak, I., *Beyond Nationalism: A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps, 1848–1918* (Oxford, 1992).
Dedijer, V., *The Road to Sarajevo* (Londra, 1967).
Diószegi, I., *Hungarians in the Ballhausplatz: Studies on the Austro-Hungarian Common Foreign Policy* (Budapesta, 1983).
Dockrill, M.L., „British Policy during the Agadir Crisis of 1911", în F. H. Hinsley (ed.), *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (Cambridge, 1977), 271–87.
Doughty, R., „France", în R.F. Hamilton și H.H. Herwig (eds.), *War Planning, 1914* (Cambridge, 2010), 143–74.
——, „French Strategy in 1914: Joffre"s Own", *Journal of Military History*, vol. 67 (2003), 427–54.
——, *Pyrrhic Victory: French Strategy and Operations in the Great War* (Londra, 2005).

Dowler, W., *Russia in 1913* (DeKalb, 2010).

Dülffer, J., „Chances and Limits of Arms Control 1898–1914", în H. Afflerbach și D. Stevenson (eds.), *An Improbable War: The Outbreak of World War I and European Political Culture before 1914* (Oxford, 2007), 95–112.

——, „Citizens and Diplomats: The Debate on the First Hague Conference (1899) in Germany", în C. Chatfield și P. Van den Dungen (eds.), *Peace Movements and Political Cultures* (Knoxville, 1988), 23–39.

——, „Efforts to Reform the International System and Peace Movements before 1914", *Peace & Change*, vol. 14, nr. 1 (1989), 24–45.

——, „Kriegserwartung und Kriegsbild in Deutschland vor 1914", în W. Michalka (ed.), *Der Erste Weltkrieg: Wirkung, Wahrnehmung, Analyse* (Munich, 1994), 778–98.

Dumas, F.G. (ed.), *The Franco-British Exhibition: Illustrated Review, 1908* (Londra, 1908).

Dungen, P. v. d., „Preventing Catastrophe: The World's First Peace Museum", *Ritsumeikan Journal of International Studies*, vol. 18, nr. 3 (2006), 449–62.

Eby, C., *The Road to Armageddon: The Martial Spirit in English Popular Literature, 1870–1914* (Durham, NC, 1987).

Echevarria, A.J., „Heroic History and Vicarious War: Nineteenth-Century German Military History Writing", *The Historian*, vol. 59, nr. 3 (1997), 573–90.

——, „On the Brink of the Abyss: The Warrior Identity and German Military Thought before the Great War", *War & Society*, vol. 13, nr. 2 (1995), 23–40.

Eckardstein, H.F. v. și Young, G., *Ten Years at the Court of St. James', 1895–1905* (Londra, 1921).

Einem, K. v., *Erinnerungen eines Soldaten*, ed. a IV-a (Leipzig, 1933).

Ekstein, M. şi Steiner, Z., „The Sarajevo Crisis", în F.H. Hinsley (ed.), *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (Cambridge, 1977), 397–410.

Epkenhans, M., *Tirpitz: Architect of the German High Seas Fleet* (Washington, DC, 2008).

——, „Wilhelm II and «His» Navy, 1888–1918", în A. Mombauer și W. Deist (eds.), *The Kaiser: New Research on Wilhelm II's Role in Imperial Germany* (Cambridge, 2003), 12–36.

Esher, R., *Journals and Letters of Reginald, Viscount Esher* (Londra, 1934–8).

Eubank, K., *Paul Cambon: Master Diplomatist* (Norman, OK, 1960).

——, „The Fashoda Crisis Re-Examined", *The Historian*, vol. 22, nr. 2 (1960), 145–62.

Evera, S.V., „The Cult of the Offensive and the Origins of the First World War", în S.E. Miller, S.M. Lynn-Jones, și S. Van Evera (eds.), *Military Strategy and the Origins of the First World War* (Princeton, 1991), 59–108.

Exposition Universelle Internationale de 1900, *1900 Paris Exposition: Guide pratique de visiteur de Paris et de l'Exposition ...* (Paris, 1900).

Feldman, G.D., „Hugo Stinnes and the Prospect of War before 1914", în M.F. Boemeke, R. Chickering, și S. Förster (eds.), *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871–1914* (Cambridge, 1999), 77–95.

Fellner, F., „Die «Mission Hoyos»", în H. Maschl și B. Mazohl-Wallnig (eds.), *Vom Dreibund zum Völkerbund. Studien zur Geschichte der internationalen Beziehungen, 1882–1919* (Viena, 1994), 112–41.

Ferguson, N., *The Pity of War* (New York, 1999).

Fesser, G., *Reichskanzler Fürst von Bülow. Architekt der Deutschen Weltpolitik* (Leipzig, 2003).

——, *Der Traum vom Platz an der Sonne. Deutsche „Weltpolitik" 1897–1914* (Bremen, 1996).

Figes, O., *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891–1924* (Londra, 1996).

Fischer, F., „The Foreign Policy of Imperial Germany and the Outbreak of the First World War", în G. Schöllgen (ed.), *Escape into War? The Foreign Policy of Imperial Germany* (New York, 1990), 19–40.

——, *Germany's Aims in the First World War* (Londra, 1967).

——, *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914* (New York, 1975).

Fisher, J.A.F. și Marder, A. J., *Fear God and Dread Nought: The Correspondence of Admiral of the Fleet Lord Fisher of Kilverstone* (Londra, 1952).

Foley, R.T., „Debate — the Real Schlieffen Plan", *War in History*, vol. 13, nr. 1 (2006), 91–115.

——, *German Strategy and the Path to Verdun: Erich von Falkenhayn and the Development of Attrition, 1870–1916* (Cambridge, 2005).

Förster, S., „Der Deutschen Generalstab und die Illusion des kurzen Krieges, 1871–1914", *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, vol. 54 (1995), 61–95.

——, *Der doppette Militarismus. Die deutsche Heeresrüstungpolitik zwischen Statusquo-Sicherung und Aggression. 1890–1913* (Stuttgart, 1985).

——, „Dreams and Nightmares: German Military Leadership and Images of Future Warfare, 1871–1914", în M.F. Boemeke, R. Chickering, și S. Förster (eds.), *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871–1914* (Cambridge, 1999), 343–76.

——, „Facing «People's War»: Moltke the Elder and Germany's Military Options after 1871", *Journal of Strategic Studies*, vol. 10, nr. 2 (1987), 209–30.

——, „Im Reich des Absurden. Die Ursachen des Ersten Weltkriegs", în B. Wegner (ed.), *Wie Kriege entstehen. Zum historischen Hintergrund von Staatskonflikten* (München, 2000), 211–52.

Franța. Ministère des Affaires Étrangeres, *Documents diplomatiques français, 1871–1914*, seria a 3-a.

French, D., „The Edwardian Crisis and the Origins of the First World War", *International History Review*, vol. 4, nr. 2 (1982), 207–21.

Freud, S., *Civilization and its Discontents* (New York, 1962).

Fuller, W.C., *The Foe Within: Fantasies of Treason and the End of Imperial Russia* (Ithaca, 2006).

——, „The Russian Empire", în E.R. May (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment before the Two World Wars* (Princeton, 1986), 98–126.

——, *Strategy and Power in Russia, 1600–1914* (New York, 1992).

Funder, F., *Vom Gestern ins Heute. Aus dem Kaiserreich in die Republik* (Viena, 1953).

Gardiner, A.G., *Pillars of Society* (Londra, 1916).

Geinitz, C., *Kriegsfurcht und Kampfbereitschaft. Das Augusterlebnis in Freiburg. Eine Studie zum Kriegsbeginn 1914* (Essen, 1998).

Geiss, I., „Deutschland und Österreich-Ungarn beim Kriegsausbruch 1914. Eine machthistorische Analyse", în M. Gehler (ed.), *Ungleiche Partner? Österreich und Deutschland in ihrer gegenseitigen Wahrnehmung. Historische Analysen und Vergleiche aus dem 19. und 20. Jahrhundert* (Stuttgart, 1996), 375–95.

Geiss, I. (ed.), *July 1914: The Outbreak of the First World War: Selected Documents* (Londra, 1967).

Geppert, D., „The Public Challenge to Diplomacy: German and British Ways of Dealing with the Press, 1890–1914", în M. Mösslang și T. Riotte (eds.), *The Diplomats' World: A Cultural History of Diplomacy, 1815–1914* (Oxford, 2008), 133–64.

German Foreign Office, *Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914. Sammlung der diplomatischen Akten des auswärtigen Amtes*, vol. XXX IX: *Das Nahen des Weltkrieges, 1912–1914* (Berlin, 1926).

Geyer, D., *Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860– 1914* (Leamington Spa, 1987).

Gieslingen, W.G. v., *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient: Aufzeichnungen des Generals der Kavallerie Baron Wladimir Giesl* (Berlin, 1927).

Gildea, R., *Barricades and Borders: Europe, 1800–1914* (Oxford, 1996).

Gilmour, D., *Curzon* (Londra, 1994).

Goldberg, H., *The Life of Jean Jaurès* (Madison, 1968).

Gooch, G.P. și Temperley, H.W. (eds.), *British Documents on the Origins of the War, 1898–1914*, vol. I–XI (Londra, 1926–38).

Gooch, J., „Attitudes to War in Late Victorian and Edwardian England", în B. Bond și I. Roy (eds.), *War and Society: A Yearbook of Military History* (New York, 1975), 88–102.

——, „Italy before 1915", în E. R. May (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessments before the Two World Wars* (Princeton, 1986), 205–33.

Gordon, D.C., „The Admiralty and Dominion Navies, 1902–1914", *Journal of Modern History*, vol. 33, nr. 4 (1961), 407–22.

Gregory, R., *Walter Hines Page: Ambassador to the Court of St. James's* (Lexington, 1970).

Grey, E., *Twenty-Five Years, 1892–1916* (Londra, 1925).
Grigg, J., *Lloyd George: The People's Champion, 1902–1911* (Berkeley, 1978).
——, *Lloyd George: From Peace to War, 1912–1916* (Londra, 1985).
Groener, W., *Lebenserinnerungen. Jugend, Generalstab, Weltkrieg* (Gottingen, 1957).
Groh, D., „The «Unpatriotic Socialists» and the State", *Journal of Contemporary History*, vol. 1, nr. 4 (1966), 151–77.
Haldane, R.B.H., *An Autobiography* (Londra, 1929).
——, *Before the War* (Londra, 1920).
Hamilton, G.F., *Parliamentary Reminiscences and Reflections, 1886–1906* (Londra, 1922).
Hamilton, R.F., „War Planning: Obvious Needs, Not so Obvious Solutions", în R.F. Hamilton și H.H. Herwig (eds.), *War Planning: 1914* (Cambridge, 2009).
Hamilton, R.F. și Herwig, H., *Decisions for War, 1914–1917* (Cambridge, 2005).
——, *The Origins of World War I* (Cambridge, 2003).
——, *War Planning 1914* (Cambridge, 2010).
Hankey, M.P.A.H., *The Supreme Command, 1914–1918* (Londra, 1961).
Hantsch, H., *Leopold Graf Berchtold: Grandseigneur und Staatsmann* (Graz, 1963).
Harris, R., *The Man on Devil's Island: Alfred Dreyfus and the Affair that Divided France* (Londra, 2010).
Haupt, G., *Socialism and the Great War: The Collapse of the Second International* (Oxford, 1972).
Hayne, M.B., *The French Foreign Office and the Origins of the First World War, 1898– 1914* (Oxford, 1993).
——, „The Quai d'Orsay and Influences on the Formulation of French Foreign Policy, 1898–1914", *French History*, vol. 2, nr. 4 (1988), 427–52.
Hazlehurst, C., *Politicians at War, July 1914 to May 1915: A Prologue to the Triumph of Lloyd George* (Londra, 1971).
Heinrich, F., *Geschichte in Gesprächen. Aufzeichnungen, 1898–1919* (Viena, 1997).
Helmreich, E., *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912–1913* (Londra, 1938).
Herring, G., *From Colony to Superpower: US Foreign Relations since 1776* (Oxford, 2008).
Herrmann, D.G., *The Arming of Europe and the Making of the First World War* (Princeton, 1997).
Hertling, G., Graf von, și Lerchenfeld-Köfering, H., Graf, *Briefwechsel Hertling-Lerchenfeld 1912–1917. Dienstliche Privatkorrespondenz Zwischen dem Bayerischen Ministerpräsidenten Georg Graf von Hertling und dem Bayerischen Gesandten in Berlin Hugo Graf von und zu Lerchenfeld* (Boppard am Rhein, 1973).
Herwig, H., „Conclusions", în R.F. Hamilton și H. Herwig (eds.), *War Planning, 1914* (Cambridge, 2010), 226–56.

——, „Disjointed Allies: Coalition Warfare in Berlin and Viena, 1914", *Journal of Military History*, vol. 54, nr. 3 (1990), 265–80.

——, „The German Reaction to the Dreadnought Revolution", *International History Review*, vol. 13, nr. 2 (1991), 273–83.

——, „Imperial Germany", în E.R. May (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment before the Two World Wars* (Princeton, 1986), 62–97.

——, *„Luxury" Fleet: The Imperial German Navy, 1888–1918* (Londra, 1987).

——, *The Marne, 1914: The Opening of World War I and the Battle that Changed the World* (New York, 2009).

——, „From Tirpitz Plan to Schlieffen Plan: Some Observations on German Military Planning", *Journal of Strategic Studies*, vol. 9, nr. 1 (1986), 53–63.

Hewitson, M., *Germany and the Causes of the First World War* (New York, 2004).

——, „Germany and France before the First World War: A Reassessment of Wilhelmine Foreign Policy", *English Historical Review*, vol. 115, nr. 462 (2000), 570–606.

——, „Images of the Enemy: German Depictions of the French Military, 1890–1914", *War in History*, vol. 11, nr. 4 (2004), 4–33.

Heywood, A., „«The Most Catastrophic Question»: Railway Development and Military Strategy in Late Imperial Russia", în T.G. Otte și K. Neilson (eds.), *Railways and International Politics: Paths of Empire, 1848–1945* (New York, 2006), 45–67.

Hinsley, F.H. (ed.), *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (Cambridge, 1977).

Hobhouse, C., *Inside Asquith's Cabinet: From the Diaries of Charles Hobhouse* (Londra, 1977).

Hoetzendorf, Gina Agujari-Kárász Conrad von, *Mein Leben mit Conrad von Hötzendorf: Sein geistiges Vermächtnis* (Leipzig, 1935).

Hoetzsch, O. (ed.), *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der provisorischen Regierung*, vol. IV: *28. Juni Bis 22. Juli 1914* (Berlin, 1932).

Holstein, F. v., *The Holstein Papers*, ed. N. Rich *et al.* (Cambridge, 1955).

Hopman, A., *Das Ereignisreiche Leben eines „Wilhelminers". Tagebücher, Briefe, Aufzeichnungen 1901 bis 1920* (Munich, 2004).

House, E.M. și Seymour, C., *The Intimate Papers of Colonel House* (New York, 1926).

Howard, C., „The Policy of Isolation", *Historical Journal*, vol. 10, nr. 1 (1967), 77–88.

Howard, M., „Men against Fire: Expectations of War in 1914", în S. E. Miller, S.M. Lynn-Jones, și S. van Evera (eds.), *Military Strategy and the Origins of the First World War* (Princeton, 1991), 3–19.

——, *The Franco-Prussian War: The German Invasion of France, 1870–1871* (Londra, 1961).

Howorth, J., „French Workers and German Workers: The Impossibility of Internationalism, 1900–1914", *European History Quarterly*, vol. 85, nr. 1 (1985), 71–97.

Hughes, W.M., *Policies and Potentates* (Sydney, 1950).

Hull, I., *The Entourage of Kaiser Wilhelm II, 1888–1918* (Cambridge, 2004).

Hynes, S.L., *The Edwardian Turn of Mind* (Princeton, 1968).

Ignat'ev, A.A., *50 Let v Stroyu* (Moscova, 1986).

Ignat'ev, A.V., *Vneshniaia Politika Rossii 1907–1914: Tendentsii, Liudi, Sobytiia* (Moscova, 2000).

Izvolski, A.P. și Seeger, C., *The Memoirs of Alexander Iswolsky, Formerly Russian Minister of Foreign Affairs and Ambassador to France* (Londra, 1920).

Jarausch, K., *The Enigmatic Chancellor: Bethmann Hollweg and the Hubris of Imperial Germany* (New Haven, CT, 1973).

Jeffery, K., *Field Marshal Sir Henry Wilson: A Political Soldier* (Oxford, 2006).

Jelavich, B., *History of the Balkans*, vol. I: *Eighteenth and Nineteenth Centuries* (Cambridge, 1983).

——, *Russia's Balkan Entanglements 1806–1914* (Cambridge, 1991).

——, „What the Habsburg Government Knew about the Black Hand", *Austrian History Yearbook*, vol. XXII (Houston, 1991), 131–50.

Jelavich, C. și Jelavich, B., *The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920* (Seattle, 1977).

Johnston, W.M., *The Austrian Mind: An Intellectual and Social History, 1848–1938* (Berkeley, 1972).

Joll, J., *1914: The Unspoken Assumptions: An Inaugural Lecture Delivered 25 April 1968 at the London School of Economics* (Londra, 1968).

——, *The Second International, 1889–1914* (New York, 1966).

Joll, J. și Martel, G., *The Origins of the First World War* (Harlow, 2007).

Joly, B., „La France et la Revanche (1871–1914)", *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, vol. 46, nr. 2 (2002), 325–47.

Jusserand, J.J., *What Me Befell: The Reminiscences of J. J. Jusserand* (Londra, 1933).

Kaiser, D.E., „Germany and the Origins of the First World War", *Journal of Modern History*, vol. 55, nr. 3 (1983), 442–74.

Keiger, J., *France and the Origins of the First World War* (Basingstoke, 1983).

——, „Jules Cambon and Franco-German Detente, 1907–1914", *Historical Journal*, vol. 26, nr. 3 (1983), 641–59.

——, *Raymond Poincare* (Cambridge, 1997).

Kennan, G., *Siberia and the Exile System* (New York, 1891).

Kennan, G.F., *The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect* (Washington, DC, 1993).

Kennedy, P.M., „German World Policy and the Alliance Negotiations with England, 1897–1900", *Journal of Modern History*, vol. 45, nr. 4 (1973), 605–25.

——, „Great Britain before 1914", în E.R. May (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment before the Two World Wars* (Princeton, 1986), 172–204.

——, *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860–1914* (Londra, 1982).

——, *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000* (New York, 1987).

——, *The War Plans of the Great Powers, 1860–1914* (Londra, 1979).

Kennedy, P.M., Nicholls, A. J., *Nationalist and Racialist Movements in Britain and Germany before 1914* (Londra, 1981).

Kessler, H., *Journey to the Abyss: The Diaries of Count Harry Kessler, 1880–1918* (New York, 2011).

Kießling, F., *Gegen den „Grossen Krieg"?: Entspannung in den internationalen Beziehungen 1911–1914* (München, 2002).

Kipling, R. și Pinney, T., *The Letters of Rudyard Kipling* (Houndmills, 1990).

Kissinger, Henry, *Diplomacy* (New York, 1994).

——, „The White Revolutionary: Reflections on Bismarck", *Daedalus*, vol. 97, nr. 3 (1968), 888–924.

——, *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace, 1812–1822* (Boston, 1957).

Kleinmikhel', M., *Memories of a Shipwrecked World: Being the Memoirs of Countess Kleinmichel* (Londra, 1923).

Kokovtsov, V.N., *Out of My Past: The Memoirs of Count Kokovtsov, Russian Minister of Finance, 1904–1914, Chairman of the Council of Ministers, 1911–1914*, ed. H. H. Fisher (Londra, 1935).

Kramer, A., *Dynamic of Destruction: Culture and Mass Killing in the First World War* (Oxford, 2008).

Kröger, M., „Imperial Germany and the Boer War", în K.M. Wilson (ed.), *The International Impact of the Boer War* (Londra, 2001), 25–42.

Kronenbitter, G., „Die Macht der Illusionen. Julikrise und Kriegsausbruch 1914 aus der Sicht des Militärattachés in Wien", *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, vol. 57 (1998), 519–50.

——, „«Nur los lassen.» Österreich-Ungarn und der Wille zum Krieg", în J. Burkhardt, J. Becker, S. Förster, și G. Kronenbitter (eds.), *Lange und kurze Wege in den Ersten Weltkrieg. Vier Augsburger Beitraeger zur Kriesursachenforschung* (München, 1996), 159–87.

Krumeich, G., *Armaments and Politics in France on the Eve of the First World War: The Introduction of Three-Year Conscription, 1913–1914* (Leamington Spa, 1984).

LaFeber, W., *The Cambridge History of American Foreign Relations*, vol. II: *The American Search for Opportunity, 1865–1913* (Cambridge, 1993).

Laity, P., *The British Peace Movement, 1870–1914* (Oxford, 2001).

Lambi, I.N., *The Navy and German Power Politics, 1862–1914* (Boston, 1984).

Langsam, W.C., „Nationalism and History in the Prussian Elementary Schools under William II", în E.M. Earle și C.J.H. Hayes (eds.), *Nationalism and Internationalism: Essays Inscribed to Carlton J.H. Hayes* (New York, 1950).

Laurence, R., „Bertha von Suttner and the Peace Movement in Austria to World War I", *Austrian History Yearbook*, vol. 23 (1992), 181–201.

——, „The Peace Movement in Austria, 1867–1914", în S. Wank (ed.), *Doves and Diplomats: Foreign Offices and Peace Movements in Europe and America in the Twentieth Century* (Westport, 1978), 21–41.

Lee, D.E., *Europe's Crucial Years: The Diplomatic Background of World War One, 1902–1914* (Hanover, 1974).

Lee, S., *King Edward VII: A Biography* (Londra, 1925).

Lerchenfeld-Koefering, Hugo Graf von und zu, *Kaiser Wilhelm II. Als Persönlichkeit und Herrscher* (Regensburg, 1985).

Lerman, K., *The Chancellor as Courtier: Bernhard von Bülow and the Governance of Germany, 1900–1909* (Cambridge, 1990).

Leslie, J., „The Antecedents of Austria-Hungary's War Aims: Policies and Policy-Makers in Viena and Budapest before and during 1914", *Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*, vol. 20 (1993), 307–94.

——, „Osterreich-Ungarn vor dem Kriegsausbruch", în R. Melville (ed.), *Deutschland und Europa in der Neuzeit: Festschrift fur Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag* (Stuttgart, 1988), 661–84.

Levine, I.D. și Grant, N. F., *The Kaiser's Letters to the Tsar, Copied from the Government Archives in Petrograd, and Brought from Russia by Isaac Don Levine* (Londra, 1920).

Lichnowsky, K. și Delmer, F. S., *Heading for the Abyss: Reminiscences* (Londra, 1928).

Lieven, D.C.B., *Nicholas II: Twilight of the Empire* (New York, 1993).

——, „Pro-Germans and Russian Foreign Policy 1890–1914", *International History Review*, vol. 2, nr. 1 (1980), 34–54.

——, *Russia and the Origins of the First World War* (Basingstoke, 1987).

Lincoln, W.B., *In War's Dark Shadow: The Russians before the Great War* (Oxford, 1994).

Linton, D.S., „Preparing German Youth for War", în M.F. Boemeke, R. Chickering, și S. Förster (eds.), *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871–1914* (Cambridge, 1999), 167–88.

Lloyd George, D., *War Memoirs of David Lloyd George* (Londra, 1933).

Lubbock, P. și James, H., *The Letters of Henry James* (Londra, 1920).

Lukacs, J., *Budapest 1900: A Historical Portrait of a City and its Culture* (New York, 1990).

Macartney, C.A., *The Habsburg Empire, 1790–1918* (Londra, 1968).

MacKenzie, N. și MacKenzie, J. (eds.), *The Diary of Beatrice Webb*, vol. III: *1905–1924* (Cambridge, MA, 1984).

Mahan, A.T., *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1805* (Boston, 1890).

Mansergh, N., *The Commonwealth Experience: From British to Multiracial Commonwealth* (Toronto, 1983).

Marder, A., *From the Dreadnought to Scapa Flow: The Royal Navy in the Fisher Era, 1904–1919* (Oxford, 1961).

Margutti, A., *The Emperor Francis Joseph and His Times* (Londra, 1921).

Martel, G., *The Origins of the First World War*, ed. a 3-a (Harlow, 2003).

Massie, R.K., *Dreadnought: Britain, Germany, and the Coming of the Great War* (New York, 1992).

Maurer, J., „Churchill's Naval Holiday: Arms Control and the Anglo-German Naval Race, 1912–1914", *Journal of Strategic Studies*, vol. 15, nr. 1 (1992), 102–27.

——, *The Outbreak of the First World War: Strategic Planning, Crisis Decision Making and Deterrence Failure* (Westport, 1995).

May, E.R. (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment before the Two World Wars* (Princeton, 1986).

Mayne, R., Johnson, D., și R. Tombs (eds.), *Cross Channel Currents: 100 Years of the Entente Cordiale* (Londra, 2004).

McDonald, D.M., *United Government and Foreign Policy in Russia, 1900–1914* (Cambridge, 1992).

McLean, R.R., *Royalty and Diplomacy in Europe, 1890–1914* (Cambridge, 2001).

McMeekin, S., *The Berlin–Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power, 1898–1918* (Londra, 2010).

——, *The Russian Origins of the First World War* (Cambridge, Mass., 2011).

Menning, B., „The Offensive Revisited: Russian Preparation for Future War, 1906–1914", în David Schimmelpenninck van der Oye, și B. Menning (eds.), *Reforming the Tsar's Army: Military Innovation in Imperial Russia from Peter the Great to the Revolution* (Cambridge, 2004), 215–31.

——, „Pieces of the Puzzle: The Role of Lu. N. Danilov and M. V. Alekseev in Russian War Planning before 1914", *International History Review*, vol. 25, nr. 4 (2003), 775–98.

——, *Bayonets before Bullets: the Imperial Russian Army, 1861–1914* (Bloomington, Ind., 1992).

——, „War Planning and Initial Operations in the Russian Context", în R.F. Hamilton și H.H. Herwig (eds.), *War Planning 1914* (Cambridge, 2010), 80–142.

Menning, R., „Dress Rehearsal for 1914? Germany, the Franco-Russian Alliance, and the Bosnian Crisis of 1909", *Journal of the Historical Society*, vol. 12, nr. 1 (2012), 1–25.

Menning, R. și Menning, C.B., „«Baseless Allegations»: Wilhelm II and the Hale Interview of 1908", *Central European History*, vol. 16, nr. 4 (1983), 368–97.

Messimy, A., *Mes Souvenirs: Jeunesse et Entree au Parlement. Ministre des Colonies et de la Guerre en 1911 et 1912: Agadir. Ministre de la Guerre du 16 Juin au 16 Aout 1914: La Guerre. Avec un Frontispice et une Introduction* (Paris, 1937).

Miliukov, P.N. și Mendel, A.P., *Political Memoirs, 1905–1917* (Ann Arbor, 1967).

Miller, S.E., Lynn-Jones, S.M., și Van Evera, S. (eds.), *Military Strategy and the Origins of the First World War* (Princeton, 1991).

Moltke, H. v., *Erinnerungen, Briefe, Dokumente 1877–1916. Ein Bild vom Kriegsausbruch und Persönlichkeit des ersten militärischen Führers des Krieges*, ed. a 2-a (Stuttgart, 1922).

Mombauer, A., „German War Plans", în R.F. Hamilton și H.H. Herwig (eds.), *War Planning: 1914* (Cambridge, 2009), 48–79.

——, *Helmuth von Moltke and the Origins of the First World War* (Cambridge, 2001).

——, „A Reluctant Military Leader? Helmuth von Moltke and the July Crisis of 1914", *War in History*, vol. 6, nr. 1 (1999), 417–46.

——, „Of War Plans and War Guilt: the Debacle Surrounding the Schlieffen Plan", *Journal of Strategic Studies*, vol. 28, nr. 5 (2008), 857–85.

Mommsen, W., „The Debate on German War Aims", *Journal of Contemporary History*, vol. 1, nr. 3 (1966), 47–72.

——, „Domestic Factors in German Foreign Policy before 1914", *Central European History*, vol. 6, nr. 1 (1973), 3–43.

Monger, G., *The End of Isolation: British Foreign Policy, 1900–1907* (Londra, 1963).

Morison, E.E. (ed.), *The Letters of Theodore Roosevelt*, 7 vol. (Cambridge, 1954).

Morrill, D.L., „Nicholas II and the Call for the First Hague Conference", *Journal of Modern History*, vol. 46, nr. 2 (1974), 296–313.

Morris, A.J.A., „The English Radicals' Campaign for Disarmament and the Hague Conference of 1907", *Journal of Modern History*, vol. 43, nr. 3 (1971), 367–93.

Morris, E., *Theodore Rex* (New York, 2001).

Mortimer, J.S., „Commercial Interests and German Diplomacy in the Agadir Crisis", *Historical Journal*, vol. 10, nr. 3 (1967), 440–56.

Musulin, A. v., *Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines Osterreich-Ungarischen Diplomaten* (München, 1924).

Neilson, K., „The Anglo-Japanese Alliance and British Strategic Foreign Policy, 1902–1914", în P.P. O'Brien (ed.), *The Anglo-Japanese Alliance* (New York, 2004), 48–63.

——, *Britain and the Last Tsar: British Policy and Russia, 1894–1917* (Oxford, 1995).

——, „Great Britain", în R.F. Hamilton și H.H. Herwig (eds.), *War Planning, 1914* (Cambridge, 2009), 175–97.

Neklyudov, A.V., *Diplomatic Reminiscences before and during the World War, 1911–1917* (Londra, 1920).

Nicolson, H.G., *Portrait of a Diplomatist: Being the Life of Sir Arthur Nicolson, Bart., First Lord Carnock: A Study in the Old Diplomacy* (Londra, 1930).

Nish, I., „Origins of the Anglo-Japanese Alliance: In the Shadow of the Dreibund", în P. P. O'Brien (ed.), *The Anglo-Japanese Alliance* (New York, 2004), 8–25.

Nolan, M., *The Inverted Mirror: Mythologizing the Enemy in France and Germany, 1898–1914* (New York, 2005).

O'Brien, P.P., „The Costs and Benefits of British Imperialism 1846–1914", *Past and Present*, nr. 120 (1988), 163–200.

——, „The Titan Refreshed: Imperial Overstretch and the British Navy before the First World War", *Past and Present*, vol. 172, nr. 1 (2001), 146–69.

O'Brien, P. P. (ed.), *The Anglo-Japanese Alliance* (New York, 2004).

Offer, A., *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford, 1991).

——, „Going to War in 1914: A Matter of Honor?", *Politics & Society*, vol. 23, nr. 2 (1995), 213–41.

Oppel, B., „The Waning of a Traditional Alliance: Russia and Germany after the Portsmouth Peace Conference", *Central European History*, vol. 5, nr. 4 (1972), 318–29.

Otte, T.G., „«Almost a Law of Nature?»: Sir Edward Grey, the Foreign Office, and the Balance of Power in Europe, 1905–12", în E. Goldstein și B.J.C. McKercher (eds.), *Power and Stability: British Foreign Policy, 1865–1965* (Londra, 2003), 75–116.

——, „«An Altogether Unfortunate Affair»: Great Britain and the Daily Telegraph Affair", *Diplomacy and Statecraft*, vol. 5, nr. 2 (1994), 296–333.

——, „Eyre Crowe and British Foreign Policy: A Cognitive Map", în T.G. Otte și C.A. Pagedas (eds.), *Personalities, War and Diplomacy: Essays in International History* (Londra, 1997), 14–37.

Ousby, I., *The Road to Verdun: France, Nationalism and the First World War* (Londra, 2003).

Paléologue, M. și Holt, F.A., *An Ambassador's Memoirs, 1914–1917* (Londra, 1973).

Palmer, A.W., *Twilight of the Habsburgs: The Life and Times of Emperor Francis Joseph* (Londra, 1994).

Patterson, D.F., „Citizen Peace Initiatives and American Political Culture, 1865–1920", în C. Chatfield și P. van den Dungen (eds.), *Peace Movements and Political Culture* (Knoxville, 1988), 187–203.

Pless, D.F. v. și Chapman-Huston, D., *Daisy, Princess of Pless* (New York, 1929).

Poincaré, R., *Au Service de la France: Neuf Années de Souvenirs*, 11 vol. (Paris, 1926–74).

Porch, D., „The French Army and the Spirit of the Offensive, 1900–1914", în B. Bond și I. Roy (eds.), *War and Society: A Yearbook of Military History* (New York, 1975), 117.

——, *The March to the Marne: The French Army, 1871–1914* (Cambridge, 1981).

Radziwill, C., *Behind the Veil at the Russian Court, by Count Paul Vassili* (Londra, 1913).

Rathenau, W. și Pogge von Strandmann, H., *Walther Rathenau, Industrialist, Banker, Intellectual, and Politician: Notes and Diaries, 1907–1922* (Oxford, 1985).

Rathenau, W. (ed.), *Briefe* (Dresda, 1926).

Redlich, J., *Emperor Francis Joseph of Austria: A Biography* (New York, 1929).

——, *Schicksalsjahre Österreichs, 1908–1919: Das politische Tagebuch Josef Redlichs* (Graz, 1953).

Renzi, W.A., *In the Shadow of the Sword: Italy's Neutrality and Entrance into the Great War, 1914–1915* (New York, 1987).

Reynolds, M.A., *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908–1918* (Cambridge, 2011).

Rich, D.A., *The Tsar's Colonels: Professionalism, Strategy, and Subversion in Late Imperial Russia* (Cambridge, 1998).

Rich, N., *Friedrich von Holstein, Politics and Diplomacy in the Era of Bismarck and Wilhelm II* (Cambridge, 1965).

Ridley, J., *Bertie: A Life of Edward VII* (Londra, 2012).

Riezler, K., *Tagebücher, Aufsätze, Dokumente* (Göttingen, 1972).

Ritter, G., *The Sword and the Scepter: The Problem of Militarism in Germany*, vol. II: *The European Powers and the Wilhelminian Empire, 1890–1914* (Coral Gables, 1970).

——, „Zusammenarbeit der Generalstäbe Deutschlands und Österreichs", în C. Hinrichs (ed.), *Zur Geschichte und Problematik der Demokratie. Festgabe für Hans Herzfeld, Professor der Neueren Geschichte an der Freien Universität Berlin, Anlässlich seines funfundsechzigsten Geburtstages Am 22. Juni 1957* (Berlin, 1958), 523–50.

Robbins, K., *Sir Edward Grey: A Biography of Lord Grey of Fallodon* (Londra, 1971).

Roberts, A., *Salisbury: Victorian Titan* (Londra, 1999).

Rogger, H., „Russia in 1914", *Journal of Contemporary History*, vol. 1, nr. 4 (1966), 95–119.

Rohkrämer, T., „Heroes and Would-be Heroes: Veterans' and Reservists' Associations in Imperial Germany", în M. F. Boemeke, R. Chickering, și S. Förster (eds.), *Anticipating Total War: The German and American Experiences, 1871–1914* (Cambridge, 1999), 189–215.

Röhl, J.C.G., „Admiral von Müller and the Approach of War, 1911–1914", *Historical Journal*, vol. 12, nr. 4 (1969), 651–73.

——, *The Kaiser and His Court: Wilhelm II and the Government of Germany* (Cambridge, 1996).

Rose, K., *King George V* (Londra, 1983).

Rosen, R.R., *Forty Years of Diplomacy* (Londra, 1922).

Rossos, A., *Russia and the Balkans: Inter-Balkan Rivalries and Russian Foreign Policy, 1908–1914* (Toronto, 1981).

Rotte, R., „Global Warfare, Economic Loss and the Outbreak of the Great War", *War in History*, vol. 5, nr. 4 (1998), 481–93.

Rüger, J., *The Great Naval Game: Britain and Germany in the Age of Empire* (Cambridge, 2007).

——, „Nation, Empire and Navy: Identity Politics in the United Kingdom, 1887–1914", *Past and Present*, vol. 185, nr. 1 (2004), 159–87.

Sanborn, J., „Education for War, Peace, and Patriotism in Russia on the Eve of World War I", în H. Afflerbach și D. Stevenson (eds.), *An Improbable War? The Outbreak of World War I and European Political Culture before 1914* (New York, 2007), 213–29.

Sazonov, S.D., *Fateful Years, 1909–1916: The Reminiscences of Serge Sazonov* (Londra, 1928).

Schmidt, S., *Frankreichs Aussenpolitik in der Julikrise 1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Ausbruchs des Ersten Weltkrieges* (München, 2009).

Schoen, W., *The Memoirs of an Ambassador: A Contribution to the Political History of Modern Times* (Londra, 1922).

Schorske, C., *Fin-de-Siecle Viena: Politics and Culture* (New York, 1981).

Sharp, A., *Anglo-French Relations in the Twentieth Century: Rivalry and Cooperation* (Londra, 2000).

Shatsillo, K.F., *Ot Portsmutskogo Mira k Pervoi Mirovoi Voine* (Moscova, 2000).

Showalter, D., „From Deterrence to Doomsday Machine: The German Way of War, 1890–1914", *Journal of Military History*, vol. 64, nr. 3 (2000), 679–710.

——, „Railroads, the Prussian Army, and the German Way of War in the Nineteenth Century", în T.G. Otte și K. Neilson (eds.), *Railways and International Politics: Paths of Empire, 1848–1945* (New York, 2006), 21–44.

Shukman, H., *Rasputin* (Stroud, 1997).

Smith, D., *One Morning in Sarajevo: 28 June 1914* (Londra, 2008)

Snyder, J., „Civil–Military Relations and the Cult of the Offensive, 1914 and 1984", în S.E. Miller, S.M. Lynn-Jones, și S. van Evera (eds.), *Military Strategy and the Origins of the First World War* (Princeton, 1991), 20–58.

——, *The Ideology of the Offensive: Military Decision Making and the Disasters of 1914*

(Ithaca, 1984).

Sondhaus, L., *Franz Conrad von Hotzendorf: Architect of the Apocalypse* (Boston, 2000).

Soroka, M., „Debating Russia's Choice between Great Britain and Germany: Count Benckendorff versus Count Lamsdorff, 1902–1906", *International History Review*, vol. 32, nr. 1 (2010), 1–24.

Sösemann, B., „Die Tagebücher Kurt Riezlers. Untersuchungen zu Ihrer Echtheit und Edition", *Historische Zeitschrift*, vol. 236 (1983), 327–69.

Spender, J.A., *The Public Life* (Londra, 1925).

Spitzemberg, H. v., *Das Tagebuch der Baronin Spitzemberg. Aufzeichnungen aus der Hofgesellschaft des Hohenzollernreiches* (Gottingen, 1960).

Spring, D.W., „Russia and the Franco-Russian Alliance, 1905–14: Dependence or Interdependence?", *Slavonic and East European Review*, vol. 66, nr. 4 (1988), 564–92.

Stargardt, N., *The German Idea of Militarism: Radical and Socialist Critics, 1866–1914* (Cambridge, 1994).

Steed, H.W., *Through Thirty Years, 1892–1922: A Personal Narrative* (Londra, 1924).

Steinberg, J., *Bismarck: A Life* (Oxford, 2011).

——, „The Copenhagen Complex", *Journal of Contemporary History*, vol. 1, nr. 3 (1966), 23–46.

——, „The Novelle of 1908: Necessities and Choices in the Anglo-German Naval Arms Race", *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 21 (1971), 25–43.

——, *Yesterday's Deterrent: Tirpitz and the Birth of the German Battle Fleet* (New York, 1965).

Steinberg, J.W., *All the Tsar's Men: Russia's General Staff and the Fate of the Empire, 1898–1914* (Baltimore, 2010).

Steiner, Z., *The Foreign Office and Foreign Policy, 1898–1914* (Cambridge, 1969).

——, „Grey, Hardinge and the Foreign Office, 1906–1910", *Historical Journal*, vol. 10, nr. 3 (1967), 415–39.

——, „The Last Years of the Old Foreign Office, 1898–1905", *Historical Journal*, vol. 6, nr. 1 (1963), 59–90.

Steiner, Z. şi Neilson, K., *Britain and the Origins of the First World War* (Londra, 2003).

Stengers, J., „Belgium", în K.M. Wilson (ed.), *Decisions for War, 1914* (Londra, 1995), 151–74.

Stevenson, D., *Armaments and the Coming of War: Europe, 1904–1914* (Oxford, 1996).

——, „Militarization and Diplomacy in Europe before 1914", *International Security*,
vol. 22, nr. 1 (1997), 125–61.

——, „War by Timetable? The Railway Race before 1914", *Past and Present*, vol. 162, nr. 2 (1999), 163–9.

Stieve, F. (ed.), *Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis, 1911–1914* (Berlin, 1924).

Stone, N., *Europe Transformed, 1878–1919* (Glasgow, 1983).

——, „Hungary and the Crisis of July 1914", *Journal of Contemporary History*, vol. 1, nr. 3 (1966), 153–70.

——, „V. Moltke–Conrad: Relations between the Austro-Hungarian and German General Staffs, 1909–14", *Historical Journal*, vol. 9, nr. 2 (1966), 201–28.

Strachan, H., *The First World War*, vol. I: *To Arms* (Oxford, 2001).

Stromberg, R.N., „The Intellectuals and the Coming of War in 1914", *Journal of European Studies*, vol. 3, nr. 2 (1973), 109–22.

Sweet, D.W., „The Bosnian Crisis", în F. H. Hinsley (ed.), *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (Cambridge, 1977), 178–92.

Szamuely, T., *The Russian Tradition* (Londra, 1988).

Tanenbaum, J.K., „French Estimates of Germany's Operational War Plans", în E. R. May (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment before the Two World Wars* (Princeton, 1986), 150–71.

Tanner, M., *Nietzsche: A Very Short Introduction* (Oxford, 2000).

Taube, M. d., *La Politique russe d'avant-guerre et la fin de l'empire des tsars (1904–1917): Mémoires du Baron M. de Taube...* (Paris, 1928).

Taylor, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe* (Londra, 1998).

Thaden, E.C., *Russia and the Balkan Alliance of 1912* (University Park, PA, 1965).

Thompson, J.L., *Northcliffe: Press Baron in Politics, 1865–1922* (Londra, 2000).

Tirpitz, A. v., *My Memoirs* (Londra, 1919).

——, *Politische Dokumente*, vol. I: *Der Aufbau der deutschen Weltmacht* (Stuttgart, 1924).

Tombs, R. și Tombs, I., *That Sweet Enemy: The French and the British from the Sun King to the Present* (New York, 2008).

Travers, T.H.E., „Technology, Tactics, and Morale: Jean de Bloch, the Boer War, and British Military Theory, 1900–1914", *Journal of Modern History*, vol. 51, nr. 2 (1979), 264–86.

Trotsky, L., *The Balkan Wars, 1912–13: The War Correspondence of Leon Trotsky*, ed. G. Weissman și D. Williams (New York, 1991).

Trumpener, U., „War Premeditated? German Intelligence Operations in July 1914", *Central European History*, vol. 9, nr. 1 (1976), 58–85.

Tuchman, B., *The Guns of August* (New York, 1963).

——, *The Proud Tower: A Portrait of the World before the War, 1890–1914* (Londra, 1967).

Turner, L.C.F., „The Role of the General Staffs in July 1914", *Australian Journal of Politics and History*, vol. 11, nr. 3 (1965), 305–23.

——, „The Russian Mobilization in 1914", *Journal of Contemporary History*, vol. 3, nr. 1 (1968), 65–88.

Tylor, E.B., *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom* (Londra, 1873).

Urbas, Emanuel [Ernest U. Cormons], *Schicksale und Schatten* (Salzburg, 1951).

Verhey, J., *The Spirit of 1914: Militarism, Myth, and Mobilization in Germany* (Cambridge, 2000).

Vermes, G., *István Tisza: The Liberal Vision and Conservative Statecraft of a Magyar Nationalist* (New York, 1985).

Victoria, Queen of Great Britain, *The Letters of Queen Victoria: A Selection from Her Majesty's Correspondence between the Years 1837 and 1861*, vol. III: *1854–1861* (Londra, 1908).

——, *Queen Victoria's Journals*, www.queenvictoriasjournals.org.

Vinogradov, V.N., „1914 God: Byt' Ili Ne Byt' Vojne?", în *anon.* (ed.), *Poslednjaja Vojna Rossijskoj Imperii: Rossija, Mir Nakanune, v Hode i Posle Pervoj Mirovoj Vojny Po Dokumentam Rossijskih i Zarubezhnyh Arhivov* (Moscova, 2004), 161–4.

Voeikov, V.N., *S Tsarem I Bez Tsarya: Vospominaniya Poslednego Dvortsovogo Komendanta Gosudarya Imperatora Nikolaya II* (Moscova, 1995).

Wandruszka, A. și Urbanitsch, P. (eds.), *Die Habsburgermonarchie 1848–1918* (Viena, 1989).

Wank, S., „Aehrenthal's Programme for the Constitutional Transformation of the Habsburg Monarchy: Three Secret «Mémoires»", *Slavonic and East European Review*, vol. 41, nr. 97 (1963), 513–36.

——, „The Archduke and Aehrenthal: The Origins of a Hatred", *Austrian History Yearbook*, vol. 38 (2002), 77–104.

——, „The Austrian Peace Movement and the Habsburg Ruling Elite", în C. Chatfield și P. van den Dungen (eds.), *Peace Movements and Political Cultures* (Knoxville, 1988), 40–63.

——, „Desperate Counsel in Viena in July 1914: Berthold Molden's Unpublished Memorandum", *Central European History*, vol. 26, nr. 3 (1993), 281–310.

——, „Foreign Policy and the Nationality Problem in Austria-Hungary, 1867–1914", *Austrian History Yearbook*, vol. 3, nr. 3 (1967), 37–56.

——, „Pessimism in the Austrian Establishment at the Turn of the Century", în S. Wank, H. Maschl, B. Mazohl-Wallnig, și R. Wagnleitner, *The Mirror of History: Essays in Honor of Fritz Fellner* (Santa Barbara, 1988).

Weber, E., *France: Fin de Siècle* (Londra, 1986).

——, *The Nationalist Revival in France, 1905–1914* (Berkeley, 1968).

Weinroth, H.S., „The British Radicals and the Balance of Power, 1902–1914", *Historical Journal*, vol. 13, nr. 4 (1970), 653–82.

Welch, M., „The Centenary of the British Publication of Jean de Bloch's Is War Now Impossible? (1899–1999)", *War in History*, vol. 7 (2000), 273–94.

White, A.D., *The First Hague Conference* (Boston, 1912).

Wilhelm II, *Reden des Kaisers. Ansprachen, Predigten und Trinksprüche Wilhelms II* (München, 1966).

Williams, E.E., „Made in Germany" (Londra, 1896).

Williams, W., *The Tiger of France: Conversations with Clemenceau* (Berkeley, 1949).

Williamson, S.R.J., *Austria-Hungary and the Origins of the First World War* (Basingstoke, 1991).

——, „General Henry Wilson, Ireland, and the Great War", în W. R. Louis (ed.), *Resurgent Adventures with Britannia: Personalities, Politics and Culture in Britain* (Londra, 2011), 91–105.

——, „German Perceptions of the Triple Entente After 1911: Their Mounting Apprehensions Reconsidered", *Foreign Policy Analysis*, vol. 7 (2011), 205–14.

——, „Influence, Power, and the Policy Process: The Case of Franz Ferdinand, 1906–1914", *Historical Journal*, vol. 17, nr. 2 (1974), 417–34.

——, *The Politics of Grand Strategy: Britain and France Prepare for War, 1904–1914*
(Londra, 1990).

Williamson, S. şi May, E., „An Identity of Opinion: Historians and 1914", *The Journal of Modern History*, vol. 79, nr. 2 (2007), 335–387.

Wilson, K.M., „The Agadir Crisis, the Mansion House Speech, and the Double-Edgedness of Agreements", *Historical Journal*, vol. 15, nr. 3 (1972), 513–32.

——, *The Policy of the Entente: Essays on the Determinants of British Foreign Policy, 1904–1914* (Cambridge, 1985).

Winzen, P., „Prince Bulow's Weltmachtpolitik", *Australian Journal of Politics and History*, vol. 22, nr. 2 (1976), 227–42.

——, „Treitschke's Influence on the Rise of Imperialism and Anti-British Nationalism in Germany", în P.M. Kennedy şi A.J. Nicholls (eds.), *Nationalist and Racialist Movements in Britain and Germany before 1914* (Londra, 1981), 154–71.

Wohl, R., *The Generation of 1914* (Cambridge, MA, 1979).

Wolff, T., *Tagebücher 1914–1919. Der Erste Weltkrieg und die Entstehung der Weimarer Republik in Tagebüchern, Leitartikeln und Briefen des Chefredakteurs am „Berliner Tagblatt" und Mitbegründer der „Deutschen Demokratischen Partei". Erster Teil* (Boppard am Rhein, 1984).

Zedlitz-Trützschler, R. v., *Twelve Years at the Imperial German Court* (New York, 1924).

Zuber, T., *Inventing the Schlieffen Plan: German War Planning, 1871–1914* (Oxford, 2002).

Zweig, S., *The World of Yesterday* (Londra, 2009).

RĂZBOIUL CARE A PUS CAPĂT PĂCII

CUM A RENUNȚAT EUROPA LA PACE ȘI A ALES PRIMUL RĂZBOI MONDIAL

Carte distinsă cu
International Affairs Book of the Year 2014 la Political Book Awards

Nominalizată la Samuel Johnson Prize 2013 și Shaughnessy Cohen Prize for Political Writing 2013, acordat de Writers Trust of Canada

Inclusă pe lista celor mai bune cărți ale anului de publicațiile:
New York Times, The Economist Mail on Sunday, The Observer Daily Mail

„Istoria lui MacMillan este magistrală – densă, echilibrată și umană. Povestea prăbușirii diplomatice a Europei nu a fost niciodată narată mai bine." *The Spectator*

„Profund impresionantă și impecabil documentată… lucrarea definitorie pentru istoria anilor de sfârșit ai vechii Europe." AMANDA FOREMAN

„…povestea modului în care lideri inteligenți și de bună credință și-au condus națiunile pe drumul către catastrofă. Debordând de intrigi, însuflețită de istorisiri fascinante și captivantă prin observațiile personale ale autoarei, aceasta este una dintre cele mai bune cărți pe care le-am citit vreodată despre cauzele Primului Război Mondial." MADELEINE ALBRIGHT

ISBN 978-606-719-173-8